НАУКОВА СПАДЩИНА ВЧЕНОЇ

ВІРИ ЖУК

1928–2008

Полтава
2023

**Полтавська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України**

**Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека
імені І. П. Котляревського**

Всеукраїнська асамблея болгар України

НАУКОВА СПАДЩИНА ВЧЕНОЇ ВІРИ ЖУК (1928–2008)

МАТЕРІАЛИ
Всеукраїнської науково-практичної конференції,
присвяченої 95-річчю від дня народження науковиці

**Полтава
ПУЕТ
2023**

УДК 930(477.53)"20"(092)Жук
Н34

Рекомендовано до видання, розміщення в електронній бібліотеці та використання в освітньому процесі вченою радою Полтавського університету економіки і торгівлі, протокол № 3 від 29 березня 2023 р.

Рецензенти:

Н. М. Діанова, д-р істор. наук, професор, професор кафедри історії України ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»;

В. В. Масненко, д-р істор. наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Редакційна колегія:

Л. Л. Бабенко, д-р істор. наук, професор, завідувач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка;

О. О. Нестуля, д-р істор. наук, професор, голова Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, ректор Полтавського університету економіки і торгівлі;

І. М. Петренко, д-р істор. наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі», відповідальний секретар Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України;

М. А. Федорова, завідувач відділу краєзнавства Полтавської ОУНБ імені І. П. Котляревського.

Друкується за:

Н34 **Наукова** спадщина вченої Віри Жук (1928–2008) : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю від дня народження науковиці / упоряд. І. М. Петренко, М. А. Федорова. – Полтава : ПУЕТ, 2023. – 629 с. – 1 електрон. опт. диск (CD-R).

ISBN 978-966-184-446-8

До збірника включено статті та публікації, матеріали яких було оприлюднено на Всеукраїнській науково-практичній конференції, присвяченій 95-річчю від дня народження ученої Віри Никанорівни Жук «Наукова спадщина вченої Віри Жук (1928–2008)», що відбулася 12 квітня 2023 р. у Полтавській ОУНБ ім. І. П. Котляревського.

Для науковців, істориків, краєзнавців, педагогів, музейних і архівних працівників, бібліотекарів, студентів та учнів.

УДК 930(477.53)"20"(092)Жук

Матеріали друкуються в авторській редакції мовами оригіналів.

За виклад, зміст і достовірність матеріалів відповідальні автори.

ISBN 978-966-184-446-8

© Полтавський університет економіки і торгівлі, 2023

СПІВОРГАНІЗАТОРИ КОНФЕРЕНЦІЇ

Національна спілка краєзнавців України

Полтавська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека
імені І. П. Котляревського

Кафедра педагогіки та суспільних наук
Полтавського університету економіки і торгівлі

Кафедра історії України
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка

Всеукраїнська асамблея болгар України

ЗМІСТ

Вітальна адреса від Посольства Республіки Болгарія в Україні.....9

Нестуля О. Віра Жук: непересічний талант Полтавщини.....11

Розділ І. ВІРА ЖУК: ЖИТТЯ І НАУКОВА СПАДЩИНА

Аліман М. Співпраця з В. Н. Жук була цікавою і корисною 14

Ангелов І. Історична спорідненість болгар та українців не вигадка (до 95-річчя від дня народження полтавського вченого-історика, болгариста Віри Никанорівни Жук, авторки книги «Із сивої давнини»).....18

Грибан Г. Хвилюючі спогади 23

Діптан І. Книжка як пам'ятник учительці, вченій, людині 28

Капко С. Публікації Віри Никанорівни Жук у наукових виданнях Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського 36

Клепко С. Світла й універсальна ідея поступу В. Н. Жук: роздуми про її спадок та вплив на історію рідного краю.....48

Маслак В. Спогади про Вчителя Віру Жук (1928–2008) 68

Мельніков О. Віра Никанорівна Жук – професіонал, учитель, учена.....70

Мельникова І., Мокляк В. Штрихи до біобібліографії В. Н. Жук (1928–2008) 73

Нестеренко О. Віра Жук – історик з Великої літери.....78

Павлюк В. А пам'ять в серці не згаса… 80

Передерій І. Про наукову співпрацю істориків В. Н. Жук та Н. К. Кочерги у створенні розділу однієї музейної експозиції.....91

Петренко І. Початок декомунізації у науковій спадщині Віри Жук (1928–2008).....99

Пилипець В. Ким був Василь Голобородько – мучеником чи карним злочинцем? (До питання про деколонізацію Полтавщини).....106

Самойленко Н., Петренко І. Праболгарське минуле вітчизняної історії у розвідках Віри Жук (1928–2008).....127

Сердюк Г. Козельщинський край у творчій палітрі В. Н. Жук.....137

Сиволап Н. Пам'яті Жук Віри Никанорівни – незабутнього викладача, наставника.....147

Сулима О. Колекція документів В. Н. Жук у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського 151

Федорова М. Бібліографія Віри Никанорівни Жук як показник наукового шляху вченої.....158

Фільчак С. Співпраця Віри Жук з Полтавським обласним радіо 164

Чередник Л. Творчий доробок Віри Жук на сторінках «Слов'янського збірника».....166

Чиркова М. В. Н. Жук як історик-архівіст 171

Чіп Е. Роль В. Н. Жук у створенні історико-краєзнавчого нарису «Градизьк» 181

Розділ ІІ. УКРАЇНСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК НАЦІЄТВОРЧИЙ ФЕНОМЕН

Бабенко Л. Історія України в інформаційному просторі як складник формування національної пам'яті 194

Бахтіна Л. Краєзнавці – пам'яткознавці Слобожанщини. За сторінками наукових збірок Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини.....201

Бєлявська О. Будинок лікаря
Олександра Волкенштейна в Полтаві 211

Бондаренко З. Світоч добра і благодійності. (До історії
церковно-приходських попечительств на Карлівщині).....223

Булава Л. Про Полтавський університет (1919),
його попередників і наступників.....230

Булда М. Освіта на Чорнухинщині за часів Гетьманщини 243

Василенко І. Життя, як спалах.....254

Власов О. Острів Хортиця та дніпровські пороги
у творі Ф. Г.-Х. Нурутдінова «ДжагфарТаріхи».....258

Гайдамака В. Література рідного краю:
об'єктивний та суб'єктивний аспекти.....268

Гейко А., Гейко А. Сергій Конь та його спогади.....276

Дідусенко Г. Нудьга Г. А. «Листування запорожців
з турецьким султаном»: погляд з XXI століття 286

Залєток Н., Чорноморець Є. Особливості
нормативно-правової бази впровадження
електронних послуг в архівах України 296

Калашник Є. Білики та села громади у
краєзнавчих студіях XVIII–XX ст. 310

Капустян Г. «Гробове вікно кладуть на село»:
Василь Барка про нищення українства у 1933-му!.....322

Киридон А. Спогад як метаконструкт соціальної реальності ..334

Козюра І. Ретроспективний погляд на історіографію
щодо розвитку історичного краєзнавства на
Полтавщині в 20–30-х рр. XX ст. 349

Копилець Є. До історії дубів Івана Мазепи у Диканьці 360

Корольова І. Початок XX ст. в житті української жінки:
зміна соціальної ролі, освіта та можливість самореалізації 373

Кузьменко Н., Шиян О. Комплексний підхід у музейному краєзнавстві: від дослідження до меморіалізації (на досвіді відзначення 110-річчя з дня народження Дмитра Івашина) 380

Кушнір Л., Кушнір Л. Полтавський епізод Першого зимового походу Армії УНР (13–18.02.1920): історіографічний огляд 387

Левицька Н. Розвиток краєзнавства у закладах вищої освіти у другій половині XIX – на початку XX ст. 395

Лимар О. Духовні центри юдеїв Полтави у другій половині XIX – початку XX століття 404

Максименко О. Віднайдення родинного коріння на Полтавщині: Сокологорські (XVII–XVIII ст., Полтавщина) 411

Мокляк В., Супруненко Р. Макухівська знахідка 1882 року ... 422

Мушта О. Життя та діяльність громадського діяча та бібліотекаря Антіна Григоровича Коротича 431

Нестеренко Л. К. Д. Ушинський: сторінки життя і творчості 444

Онацько Ю. Етнографічні мотиви у творчості М. О. Онацька 457

Перерва В. Національна політика Російської імперії та церковнопарафіяльні школи Подільської єпархії XIX – початку XX ст. 468

Пєтков С. До питання про псковське походження правительки Русі Ольги Великої 478

Пивоварська К. Вірменській слід на Полтавщині (перша спроба) 497

Пісцова М., Власенко І. Вертеп. Історичний ракурс 506

Пшинка М., Скирда А. Повернути із забуття 514

Рахмун М. «Світлом і теплом була для мене Леся»: до 155-річчя від дня народження і 60-річчя смерті А. Макарової.....523

Самородов В., Поспєлов С., Глущенко Л., Куценко Н. Лідія Шелудько (1937–2019): від периферійної селекції до академічного визнання 534

Сарапин В. Іван Стешенко – дослідник творчості Івана Котляревського 540

Силка О. Громадські об'єднання як новий елемент у мережі соціальних комунікацій на початку XX ст. (на прикладі м. Золотоноші Полтавської губернії).....546

Синявська Л. Методологічні підходи в підготовці фахівця-історика: на прикладі «Музею соціальної історії Наддніпрянської України XIX−XX ст.» 551

Скирда О. М. І. Туган-Барановський і Полтавщина.....557

Стаценко Д. Джерела з історії ліквідації небільшовицьких політичних партій на Полтавщині у 1920-х рр. 561

Студінський В. До питання геральдичної символіки українських міст: краєзнавчий аспект (на прикладі міста Малин Житомирської області) 565

Ткаченко К. Риболовецький промисел наддніпрянських сіл за Радянського Союзу на прикладі с. Келеберда 574

Усенко В. Історія шкільної освіти с. Вільхуватки в кінці XIX – на початку XX ст. 583

Христенко О. Маловідомі сторінки життя професора С. Ю. Гаєвського (Єпископа Сильвестра) 590

Ширай В. Родовід першого настоятеля парафіяльної Свято-Успенської церкви у Крюкові Іоанна Галактіоновича Лазурського.....608

АВТОРИ.....624

ВІТАЛЬНА АДРЕСА ВІД ПОСОЛЬСТВА РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЯ В УКРАЇНІ

ПОСОЛЬСТВО РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЯ
В УКРАЇНІ

№ ДР-09-394 / 29.03.2023г.

ДОКТОРЦІ ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРЦІ ПЕТРЕНКО ІРИНІ МИКОЛАЇВНІ, ЗАВІДУВАЧЦІ КАТЕДРИ ПЕДАГОГІКИ ТА СУСПІЛЬНИХ НАУК ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ УКООПСПІЛКИ «ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ»

ФЕДОРОВІЙ МАРИНІ АНАТОЛІЇВНІ, ЗАВІДУВАЧЦІ ВІДДІЛУ КРАЄЗНАВСТВА ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМ. І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

ШАНОВНА ПАНІ ПРОФЕСОРКО,

ШАНОВНА ПАНІ ФЕДОРОВА,

Від імені Міністерства закордонних справ Республіки Болгарія і Посольства Республіка Болгарія в Україні щиро вітаю представників Національної спілки краєзнавців України, Полтавської обласної організації НСКУ, Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. І.П. Котляревського, катедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», катедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, Всеукраїнської асамблеї болгар України, а також усіх учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Наукова спадщина вченої Віри Жук (1928-2008)», присвяченій 95-річчю від дня народження науковиці, яка відбудеться 12 квітня 2023 року.

Питання, які планується обговорити під час конференції, зокрема справа та особистість Віри Жук, є важливими не лише для України, а й для інших країн, і можуть бути корисними в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції України.

Бажаю всім учасникам конференції конструктивної та плідної роботи, нових наукових і прикладних досягнень у контексті збереження традицій, культурного та етнічного різноманіття України.

З повагою,

ТИМЧАСОВИЙ ПОВІРЕНИЙ У СПРАВАХ ПОСОЛЬСТВА РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЯ В УКРАЇНІ:

ТЕОДОР САВОВ

ВІРА ЖУК: НЕПЕРЕСІЧНИЙ ТАЛАНТ ПОЛТАВЩИНИ

Спадщина Віри Никанорівни Жук досить ґрунтовно проаналізована у публікаціях її вдячних учнів, колег, істориків та краєзнавців, учених, які досліджували проблеми, дотичні до проблематики її наукових інтересів. У 2017 році була опублікована монографія І. Петренко «Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці» (К. : МІЛЕНІУМ, 2017. – 516 с.).

Окремі праці Віри Никанорівни Жук викликали несприйняття, критику, радше емоційну, аніж науково обґрунтовану. За тоталітарного радянського режиму та ще з уст визнаних ним «істориків-корифеїв» часто це звучало як вирок. Будь-кого він міг зламати не лише в науковому сенсі. Але не Віру Никанорівну. Ті, хто працював разом з нею, кого вона навчала, розуміли чому.

Віра Никанорівна була прикладом надзвичайно уважного й відповідального ставлення до історичних документів. А саме це – основа формування наукової доброчесності й упевненості дослідника-історика. Безумовно, тут далася взнаки її фахова підготовка в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, а також робота в Державному архіві Полтавської області: понад 20 років опікування історичними документами не могли не сформувати у дослідниці особливо шанобливого ставлення до них. Проте важливо підкреслити відповідальність Віри Никанорівни як однієї з основних її особистісних рис характеру. Вона виявлялася не лише у ставленні до роботи, а й у повсякденному житті. Тим більше це стосувалося її наукових розвідок, які вона виносила на науковий, краєзнавчий і широкий суспільний загал.

Як цілісна особистість, зі стійкими поглядами й переконаннями, життєвими принципами й цінностями, вона також дотримувалась їх і в житті, і в науці. Це було нелегко. Дуже багатьох, хто звично коливався разом з «лінією партії», «настроями суспільства», прогинався під кон’юнктуру або політичну доцільність, такі особистості дратували, їх не розуміли або просто

заздрили їм. Саме таке сприйняття людей з власним баченням не лише сучасності, а й минулого формувалося у суспільстві тоталітарною системою. І само-по-собі, проголошення курсу на демократизацію і навіть незалежності України в перші роки існування її як суверенної держави мало що змінило в цьому сенсі. Залишитися самим собою змогли лише найсильніші особистості. Віра Никанорівна Жук – одна з них.

Все, що вона робила, вона робила щиро, з душею й відповідально – перед собою й суспільством. Таким було її виховання від дитинства. І ці риси відзначають усі, хто її знав – в університеті, архіві, інституті, просто у спілкуванні чи побуті. Коли ж розмова заходила про її улюблені історичні чи історико-краєзнавчі теми, вона з постійно-зосередженої на власних думках-роздумах, і від цього, здавалось багатьом, трохи відстороненої від навколишніх подій, перетворювалась в надзвичайно емоційну й чарівну співрозмовницю, яка сяяла від можливості поспілкуватися зі «сродною душею».

Це сяяла її харизма. В психології, а потім і лідерології харизму тривалий час розглядали лише в організаційному контексті. З нею асоціювалися переважно лише вожді, герої, месії, трибуни, які володіли таємничим даром Божим вести за собою. Але таке визначення породжувало сумніви у справедливості Творця.

Ці сумніви спростовуються, якщо розглядати харизму не лише в організаційному, а ширшому контексті. Якщо давати її визначення через талант, яким, за біблейськими твердженнями, Бог наділяв кожного з нас від народження. Інша справа, що багато-хто цей дар закопує, багато-хто розмінює, і лише одиниці – примножують. Останні розглядають його розвиток як свою життєву місію, працюють на неї денно і нощно, не шкодуючи життєвих сил і енергії, відмовляючись від спокус буденності, підіймаючись над нею. Такі люди безмежно віддані своєму життєвому покликанню й досягають таких вершин майстерності й переконливості у сфері своєї професійної діяльності, що інші вважають їх харизматичними, обдарованими Богом. Тому, на нашу думку, харизма – це визнаний іншими талант особистості, який вражає своєю силою й незвичністю.

І те, що сьогодні ми всі зібралися для розмови про наукову спадщину Віри Никанорівни Жук, засвідчує: принаймні, нами її талант архівіста, історика й краєзнавця визнається. На його розвиток Віра Никанорівна поклала все своє життя, залишаючись вірною своєму життєвому призначенню.

І в цьому сенсі вона була дійсно особистістю харизматичною, непересічною. Це беззаперечно визнають ті, хто знайомий з історією відродження краєзнавства в Україні і на Полтавщині. Адже не можливо уявити підготовку полтавського тому унікального видання «Історія міст і сіл УРСР» без Віри Никанорівни. Так само як і дослідження багатьох сторінок історії нашого краю. І навіть ті дискусії, які продовжуються навколо її «нового погляду» на його найдавніші часи, лише підтверджують це. Навіть якщо історики, археологи, джерелознавці, які фахово займаються тим періодом, не підтримають «новий погляд» Віри Никанорівни, цілком очевидно, що він на роки дав потужний імпульс, принаймні, новим краєзнавчим дослідженням історії Полтавщини.

***Олексій Нестуля**, доктор історичних наук,*
професор, ректор Полтавського університету
економіки і торгівлі, голова правління
Полтавської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України

Розділ І. ВІРА ЖУК: ЖИТТЯ І НАУКОВА СПАДЩИНА

Мирослав Аліман

УДК 82.092.(477.53)

СПІВПРАЦЯ З В. Н. ЖУК БУЛА ЦІКАВОЮ І КОРИСНОЮ

У спогадах розповідається про особисте знайомство і співпрацю з В. Н. Жук. Акцентовано увагу на важливості спілкування і роботи з вченою, яка дала потужний поштовх до початку наукових досліджень автора.

Ключові слова: *Віра Жук, краєзнавство, кооперація, співпраця, наука.*

Початок моїх наукових досліджень припадає на 1970-ті роки. Моя стаття «Кооперативна торгівля і контроль Держбанку», що була опублікована у Всесоюзному журналі «Деньги и Кредит» (1971 р., № 7, 0,3 друк. арк.), отримала позитивну оцінку науковців і практичних працівників. Свої дослідження в наступні роки присвятив питанням вдосконалення комерційних взаємовідносин міжрайонних оптових баз з промисловістю; підвищення ефективності комерційної роботи в оптовій торгівлі; комплексної раціоналізації кооперативної торгівлі; контролю за асортиментом і якістю товарів; вдосконалення організації праці товарознавців міжрайонних оптових баз тощо. Наприкінці 1980-х років, у зв'язку з «перебудовою» і підвищенням ролі кооперації в економіці країни, виникла потреба у значному розвиткові наукових досліджень кооперативного руху і покращенню викладання кооперативних дисциплін. Тож довелося більше уваги приділяти питанням кооперації, її теорії та практики.

Не випадково, що на початку 1990-х років В. Н. Жук залучила мене до досліджень історії кооперативного руху. На її пропозицію підготував матеріал до випусків «Наш рідний край» – «Коли виникла споживча кооперація на Полтавщині, як розвивалася і яку роль відіграє сьогодні?»; «Як розвивалася кооперація в сфері виробництва і послуг у минулому і які роль її в економіці Полтавщини тепер?»; «Які були та є навчальні заклади на Полтавщині по підготовці кадрів для державної торгівлі і споживчої кооперації?» та інші.

Цікавою була співпраця з В. Н. Жук над матеріалами до енциклопедичного довідника «Полтавщина: енциклопедичний довідник» / А. М. Абасов, І. І. Ажажа, М. В. Аліман [та ін.] ; за ред. Кудрицького (К. : УЕ, 1992, 1024 с.). Мені випала можливість написати статті про окремі види кооперації Полтавщини, про Полтавський кооперативний інститут, про Полтавський агрокооперативний технікум, про журнал «Полтавський кооператор» та ін.

Мої публікації про кооперацію і кооператорів дали підстави Правлінню Укоопспілки залучити мене до написання спільно з головою Правління Укоопспілки С. Г. Бабенком і професором С. Д. Гелеєм підручника з історії споживчої кооперації «Історія споживчої кооперації України : підручник для студентів кооперативних вузів» / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей [та ін.] (Львів: Інститут Українознавства НАН України, 1996. 384 с.).

У 1998 р. спільно з директором Донецького економіко-правового кооперативного технікуму Юрієм Гавриленком видано навчальний посібник про видатних діячів кооперативного руху: Аліман М. В., Гавриленко Ю. М. «Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї» (Навчальний посібник для студентів): «ЕАІ-ПРЕС», 1998, 84 с. Навчальний посібник вміщує короткі біографічні довідки про 32 видатних подвижників кооперації (з портретами) та уривки з праць окремих діячів кооперативного руху, зокрема розділ із підручника Бориса Мартоса «Теорія кооперації» – «Які люди потрібні кооперації?» (наклад 300 прим.).

Через два роки здійснено 2-ге видання про діячів кооперативного руху, перероблене та доповнене: Аліман М. В., Гавриленко Ю. М. «Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї» (Донецьк : ПРОЕКТ, 2000 – 295 с. (наклад 300 прим.). В книзі уміщено біографічні довідки про 105 видатних діячів кооперативного руху різних країн світу, зокрема про 46 українських, а також портрети кооператорів, уривки з праць про сутність кооперації, її значення та шляхи розвитку. Видання стало корисним для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться кооперативних рухом, його теорією та історією.

Про значення дослідження життєдіяльності діячів кооперативного руху свідчать слова лідера кооперативного руху Фінляндії Ганнеса Гебгарда, винесені в епіграф книги. Він писав: «В усіх країнах ми бачимо в якості піонерів кооперації людей

обдарованих рідким благородством душі, надзвичайною працездатністю, палкою любов'ю до людей і непохитною вірою в перемогу правди і добра».

У 1999–2007 роках науковці Львівської комерційної академії забезпечили видання історичних нарисів про життєвий шлях та активну творчу діяльність видатних громадсько-політичних діячів – учених, правників, священників, діячів культури, які були подвижниками кооперативної ідеї в Україні від початків зародження кооперативного руху (з 60-х рр. XIX ст.) до першої половини XX ст. Праця видана за загальною редакцією д. і. н., професора Львівської комерційної академії Степана Гелея. Загальний обсяг трьох книг складає 91,4 друкованих аркушів (1 122 сторінки), наклад 1 000 прим.

До написання 117 історичних нарисів про діячів Українського кооперативного руху було залучено 49 авторів. Більше десяти з них представляли Львівську комерційну академію. Від Полтавського кооперативного інституту (тепер Полтавський університет економіки і торгівлі) брали участь у написанні нарисів М. В. Аліман, Л. Л. Бабенко, С. Б. Завалій і С. М. Петренко. Мої нариси було присвячено Миколі Балліну, Василю Доманицькому, Віктору Козлову, Олександру Моргуну, Борису Мартосу, Андрію Мудрику, Михайлу Токаревському, Василю Топольницькому, Дмитру Шульзі, Василю Яшану.

У співавторстві з Людмилою Бабенко (тоді канд. історичних наук, доцентка кафедри історії та кооперативного руху Полтавського кооперативного інституту) написав нариси про Віктора Доманицького і Дмитра Солов'я.

Нарис про Миколу Клименка, колишнього голову правління Полтавської облспоживспілки написали Світлана Петренко (тоді к. іст. н., зав. кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України) і Світлана Завалій – старший викладач тієї ж кафедри.

За порадою В. Н. Жук була видана праця про життя і діяльність Миколи Балліна – видатного діяча кооперативного руху, одного з активних учасників заснування першого в Україні Харківського споживчого товариства (1866 р.), літератора і книговидавця, поборника громадських бібліотек. Книга (Гавриленко Ю. М., Аліман М. В. «Кооператор Микола Баллін. Історичний нарис», Донецьк: 2002, 208 с.) видана за сприяння Донецького економіко-правового кооперативного технікуму.

Однією з рецензентів видання була й кандидат історичних наук Віра Жук.

Наприкінці 1990-х років мною було здійснено перші публікації про кооперативну і педагогічну діяльність Бориса Мартоса. Згодом на пропозицію полтавського історика-архівіста Тараса Пустовіта підготовив матеріал про Бориса Мартоса до П'ятих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 25 травня 2001 року Полтавським обласним об'єднанням Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка. Відповідні поради при підготовці доповіді про Б. Мартоса були надані мені В. Н. Жук.

Започатковане тоді дослідження життєдіяльності Б. Мартоса триває вже понад двадцять років. Про видатного діяча опубліковано низку статей в наукових збірниках і газетах. Протягом 2017–2019 рр. видано у співавторстві монографію про кооперативну діяльність Бориса Мартоса й перевидано його підручники «Теорія кооперації», «Кооперативна ревізія», «Організація й ведення зібрань».

Заслуговує на увагу ще один етап співпраці з В. Н. Жук. Йдеться про її поради щодо обґрунтування звернень щодо встановлення пам'ятників видатним діячам кооперативного руху та про організацію їх відкриття. Її настанови стали в нагоді при відкритті пам'ятників Миколі Балліну і Михайлу Туган-Барановському в Донецьку і Борису Мартосу в Полтаві.

Отже, співпраця з В. Н. Жук була дуже важливою у моєму житті. Це була етапна подія моєї біографії, коли я від практичної роботи у кооперації занурився у наукову роботу з дослідження історії кооперативного руху та її видатних діячів. Цьому сприяла Віра Никанорівна Жук, яка багато радила, допомагала, консультувала і за це я буду дуже вдячний їй.

Myroslav Aliman

MY COLLABORATION WITH V. N. ZHUK WAS INTERESTING AND USEFUL

The memoirs tell about personal acquaintance and cooperation with V. N. Zhuk. Attention is focused on the importance of communication and work with a scientist, who gave a powerful impetus to the author's scientific research.

Key words: *Vera Zhuk, local history, cooperation, cooperation, science.*

Іван Ангелов

УДК 929:930(477.53)В.Жук

ІСТОРИЧНА СПОРІДНЕНІСТЬ БОЛГАР ТА УКРАЇНЦІВ НЕ ВИГАДКА (ДО 95-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПОЛТАВСЬКОГО ВЧЕНОГО-ІСТОРИКА, БОЛГАРИСТА ВІРИ НИКАНОРІВНИ ЖУК, АВТОРКИ КНИГИ «ІЗ СИВОЇ ДАВНИНИ»)

У статті досліджується роль науковця, історика-болгариста Віри Жук (1928–2008) у дослідженні спільних історичних коренів між українцями і болгарами.

Ключові слова: *Віра Жук, болгари, спорідненість українців і болгар, книга «Із сивої давнини», історична правда, історична пам'ять.*

Віра Никанорівна Жук (1928–2008) – історик-архівіст, автор понад 400 наукових праць, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України. Основні напрямки наукової діяльності в галузі болгаристики – економічні, культурні та інші зв'язки України і Болгарії, Полтавщини та Болгарії. Наслідком цього багаторічного дослідження і кропіткої роботи стала книга «Із сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини (VII ст. до н. е. – XVI ст. н. е.)». Ця книга витримала 3 видання, чекаємо на 4.

Я довго осмислював викладене в цій книзі, вперше ознайомившись з названою працею В. Н. Жук у 2010 р. Для нашого покоління, яке формувалося за часів СРСР, відлік вітчизняної

історії починався з часів утворення так званої «колиски слов'янства» – Київської Русі X ст. Після 1991 р. орієнтована на Москву угодницька українська номенклатурна історіографія, як і раніше, до смішного продовжувала традиційно стверджувати, «що на нашій території до X ст. навіть трава не росла, а перші дерева почали з'являтися лише у XVI ст., у часи виходу на арену Запорізького козацтва».

І раптом ця незвичайна та яскрава праця, яка своїм послідовним науковим обґрунтуванням ламає всі існуючі стереотипи та догми. Для мене, болгарина із м. Запоріжжя, приголомшливим відкриттям стала аргументована інформація щодо існування у VII ст. на території від Кавказу до Дніпра середньовічної держави «Стара Велика Болгарія», керованою каном Кубратом – представником правлячого болгарського роду Дуло. Його участь у заснуванні м. Києва, досліджень порогів та благоустрою переправ через Дніпро, назви на його честь острова Хортиця у нашому сучасному місті Запоріжжі.

Поховання Кубрата біля с. Мала Перещепина на Полтавщині пробуджує у мені особливе почуття причетності до своїх предків. Пам'ять про правлячий рід Дуло дорога усім болгарам, а мені особливо, бо моя бабуся походить з давнього болгарського роду Дулових, можливо і в моїх жилах пульсує шляхетна кров давніх болгарських правителів. Імовірно, саме звідси і моє захоплення дослідженнями поховання Аспаруха – сина Кубрата у нашому м. Запоріжжі.

Як не дивно, але це поховання відкрито вихідцем із Полтавщини археологом Грінченком В. А., який приписує його до подібних поховань Малоперещепинського кола: *«…слід згадати, що відомі Перещепинський, Келегейський, Ново-Санджарівський та Макухівський скарби були відкриті випадково, не спеціалістами, тому умови їх залягання і повний склад знахідок залишились невідомими».* Це відкриття здійснилося саме в той час, коли народилася моя мама, у травні 1930 р. Можливо, вже тоді наші болгарські боги визначили і моє майбутнє народження для досліджень у цій галузі, кінцевою метою яких я бачу встановлення пам'ятників Кубрату та Аспаруху у Полтаві та Запоріжжі.

Тому напрацювання В. Н. Жук. для мене особливо цінні, вони єдині в українській історіографії підтверджують існуючі висновки болгарських наукових джерел про історичне минуле мого народу на давніх теренах сучасної України. На жаль, мені не довелося знати Віру Никанорівну особисто, але знайомство з

її працями пробуджують у мені споріднені почуття однодумності. На думку мимоволі спадають висновки мого давнього знайомого вченого-історика Дмитра Мадурова з м. Чебоксари Чувашія (колишня Волзька Болгарія). Він вважає, що місцеве населення Полтавщини та сусіднього Подніпров'я своїми коріннями в основному походить з давніх часів існуючого тут у VII–X ст. періоду болгарського середньовіччя. Він обґрунтовує це літописними джерелами, топонімікою місцевих назв річок та урочищ. Можливо, саме в цьому й криється незвичайний потяг тамтешніх українців до історичних витоків часів Старої Болгарії Кубрата.

Віра Никанорівна у главі «Ми, хазари і булгари» дуже точно помітила це. Адже всім відомо, що після розділу Великої Болгарії у 668 р. старший син Кубрата Бат-Баян був вимушений прийняти хозарське васальство і залишитися зі своїми послабленими племенами на землях батьків. Нове правляче плем'я тюрків хозарів влаштувалося в Прикаспії та нижньої течії Волзі, заснувало там столицю Ітіль, а його васали – болгари Бат-Баяна залишились західніше Кавказу, в степах від Дона до Дніпра. Вони і дали початок формуванню майбутньої української нації при подальшому змішанні зі слов'янами верховин Дніпра.

Зручним межовим та торговим центром злиття цих двох культур та народів ще за часів Кубрата став Київ, майбутня столиця нової держави у X ст. Київська Русь. Проживаючи у яскравому українському середовищі запорізького краю, мені це особисто цікаво, я все більше знаходжу ознаки спільної спорідненості між болгарами та українцями. При порівнянні болгарських, чуваських та українських національних костюмів визначаю в них багато елементів спільної однорідності. Те саме можна сказати і про мови наших народів.

На мій погляд, найяскравішим підтвердженням спорідненого походження болгар та українців є споконвічна українська козацька зачіска «чуприна». У Болгарії її теж вважають своїм національним елементом, у знаті вона називалася чумбас (укр. чуб-чуприна), серед простолюдинів Болгарії її звали «кіка» (фото з Дунайської, Волзької Болгарії, запорізького козацтва XVIII ст.). Цю зачіску болгари носили майже до XIX століття. Османи по-різному ставилися до неї, а після так званого звільнення в 1878 р. російські чиновники не схвалювали відвідування їхніх адміністрацій з такими зачісками, напоготові завжди були спеціальні ножиці для її обрізання.

Res. 93: Teslim Abdal köyü mezarlığında saç örgülü mezar taşları, Baskil-Elazığ (Foto E. Parman).

На одній із конференцій у Софійському університеті республіки Болгарія, студенти історичного університету поставили мені провокаційне запитання: «Чому у фільмі «Вогнем та мечем» запорізькі козаки представлені із болгарськими зачісками?» Моя відповідь про її споконвічну історичну приналежність українцям їх просто збентежила. Історичне обґрунтування цього феномену цілком аргументовано пояснює Віра Никанорівна у розділі про «оселедці» на козацьких головах та назву «хохол». Вона науково підтверджує витоки загального походження та сумісного проживання в єдиній общинності предків болгар та українців ще з гунських часів кана Атіли V ст., коли тотемною твариною його війська був УКР-бик. Не виключено, що в цьому давно забутому символі терпіння і могутності прихована розгадка походження спірної назви Україна.

Аналогічну інформацію я отримав і від З. О. Львової – 30 річного наглядача за Кубратівським скарбом в Державному Ермітажі Росії м. Санкт-Петербург, вченої зі світовим ім’ям, старшого наукового співробітника Ермітажу, археолога, кандидата історичних наук, автора понад 70 наукових праць про хозарський період. Після її ознайомлення з подарованою мною

книгою В. Н. Жук «Із сивої давнини» вона дуже шкодувала, що не довелось бути особисто знайомою з Вірою Никанорівною за її життя. «Ми ровесниці, працювали над однією темою по Кубрату і нічого не знали одна про одну», – сказала вона мені після ознайомлення з цією працею. Для мене наукові висновки Віри Никанорівни давно стали повсякденною настільною книгою по багатьом болгарським питанням середньовічної Україні.

На жаль, при проведенні дискусій з номенклатурними українськими істориками, іноді доводиться чути скептичні репліки щодо автора через його нетрадиційні погляди на історію формування української нації. Я вважаю, що тут спрацьовує суто природний момент інерції давно встановлених догм, більшість яких походять від чорно-білого періоду радянського мракобісся. Людям, у тому числі і вченим взагалі складно змінювати власні світогляди, які у них складалися протягом десятиліть. Основна їх частина вважає за краще керуватися існуючим комфортом загальноприйнятої думки з принципу найменшого опору сучасним викликам – якщо я і мої однодумці цього не знаємо, то цього не може і бути.

У цій науковій праці погляди Віри Никанорівни на десятиліття випередили своїх сучасників, до них нашій історіографії, гадаю, ще треба буде дорости у майбутньому. Сподіваємося настануть часи, коли підручники історії України та інших країн цитуватимуть глави цієї праці В. Н. Жук, а її життєдайні наукові погляди будуть вважатися цілком природними та загальноприйнятими для всього українського і світового суспільства.

Ivan Angelov

THE HISTORICAL RELATIONSHIP BETWEEN BULGARIANS AND UKRAINIANS IS NOT A FICTION (TO THE 95TH ANNIVERSARY OF THE BIRTHDAY OF POLTAVA SCIENTIST-HISTORIAN, BULGARIAN VIRA NIKANORIVNA ZHUK, AUTHOR OF THE BOOK «OF THE GRAY ANTIQUITIES»)

The article examines the role of scientist, Bulgarian historian Vera Zhuk (1928–2008) in the study of common historical roots between Ukrainians and Bulgarians.

Key words: *Vera Zhuk, Bulgarians, kinship between Ukrainians and Bulgarians, the book "From Gray Antiquity", historical truth, historical memory.*

Ганна Грибан

УДК 930(477)(092)Жук:655.41(477.53)

ХВИЛЮЮЧІ СПОГАДИ

У спогадах йдеться про дружбу і співпрацю з Вірою Жук. Акцентовано увагу на її таланті вченої-дослідниці, архівістки, а також звернуто увагу на її людські чесноти та якості.

Ключові слова: *Віра Жук, видавництво «Дивосвіт», наука, дослідження, історико-краєзнавчі студії.*

Віра Никанорівна Жук – це одна з тих людей, про яких ти не можеш сказати чи згадати щось негативне. Я довго думала, з чого і як почати свої спогади, адже не надто добре її знала, хоча були знайомі довгий час. Перебираючи в пам'яті наші не такі вже часті й довгі зустрічі, зрозуміла, що в житті знала лише кількох осіб, яких можна назвати справжніми аристократами духу. Серед них незабутні Петро Петрович Ротач, Федір Трохимович Моргун і Віра Никанорівна.

Я ніколи не бачила її розгніваною, невдоволеною, вона ніколи не поводилася нестримано, різко, не кричала, не сварилася, хоча, як ми всі знаємо тепер, приводів у неї було більш ніж достатньо. Адже жінку з юних літ протягом усього життя супроводжували лиха, негаразди, нерозуміння, заздрість і підступність, але це не зіпсувало її характер, жодним чином не позначилося на ставленні до оточуючих і, головне, не змусило зректися чи відступити від мети – вивчення історії рідного краю, зокрема зв'язків Полтавщини з Болгарією.

Думаю, спеціалісти краще за мене знаються на цій сторінці життя видатної вченої. Я ж у своїх спогадах хочу більше розповісти про те, що мене вражало, що саме мені імпонувало в ній найбільше. Передовсім стійкість і незламність духу, впевненість у собі і якась несуєтність, наче вона знала щось таке, чого не дано знати іншим, і бережно несла ці знання, боячись пролити хоч краплину. Вперше ми зустрілися у 1976–1977 роках, вона тоді працювала в архіві й приходила, мабуть, під час видання другої частини архівного збірника, в редакційно-видавничий відділ Облполіграфвидаву, де я була художнім редактором.

Уже тоді за нею буквально тягнувся шлейф суцільного негативу, попри те, що її енциклопедичними знаннями широко користувалися під час роботи над такими знаковими виданнями, як «Історія міст і сіл УРСР», енциклопедичний довідник «Полтавщина» та ін., але за спиною постійно було чути якесь

сичання, я б так сказала. Я тоді була далека від краєзнавства й не розуміла, чому ця маленька, непоказна на перший погляд жінка так дратує декого з нашого наукового бомонду, аж до істерики, навіть доходило до не зовсім коректних прізвиськ. А вона поводилася так, ніби нічого не помічає – спокійно й методично робила свою справу. Мабуть, саме неймовірна працездатність, глибокі знання і впевненість у правильності свого вибору викликали такий неконтрольований негатив.

Пам'ятаю, пізніше вже в «Дивосвіті», коли ми працювали над книгою «Долею пов'язані з Україною» про українців німецького походження, нащадків колишніх німецьких колоністів, завезених у Полтаву за розпорядженням російської імператриці Катерини II (до речі, нещодавно я прочитала версію про нібито німецькі корені Віри Никанорівни, хоча тоді на цю тему вона нічого не говорила й у своїй автобіографії теж не згадує про це), вона пригадала, яким нападкам піддавалася з боку керівництва і деяких співробітників обласного архіву.

Все життя, з юності, мала слабке здоров'я, яке підкосила трагічна загибель батька в 1944 році, а потім ще й малярія десь узялася. Віра Никанорівна в автобіографії зазначала, що ніколи не сподівалася здобути вищу освіту й досягнути чогось у житті через хворобу. Але тут втрутилася доля: коли вона лежала в Кременчуцькій лікарні в надзвичайно пригніченому стані, їй зустрівся студент-медик, котрий проходив практику в цьому закладі, він підтримав її, порадив зібратися із силами й почати працювати над собою, запевнивши, що в неї все вийде і вона обов'язково досягне мети. Так і сталося. Мабуть, відтоді Віра Никанорівна загартувала свою волю й характер, навчилася стійко тримати удар.

Але під час роботи в архіві, за її словами, в неї знову почалися серйозні проблеми зі здоров'ям, а в ті совєцькі часи прийнято було посилати всіх працюючих городян, студентів і навіть школярів на роботу в колгоспи, це називалося шефською допомогою сільському господарству. Шефи пололи буряки, збирали овочі, ламали по снігу кукурудзу, очищали качани від лушпиння – робили багато різної чорної роботи, іноді непотрібної, аби рахувалося. От і службовці обласного архіву теж мали певну рознарядку на такі роботи. Звісно, нікому не хотілося цим займатися, але партія сказала… Віра Никанорівна мала медичну довідку, що за станом здоров'я не може їздити в колгосп. Це викликало надзвичайне обурення серед колег і «праведний» гнів

начальства. Її звинуватили в ухилянні від соціально-корисної праці на благо рідного сільського господарства, «тягали» по партійних зібраннях і різних інстанціях.

Це потрібно було пережити, а це не легко, але вона розповідала про ті події просто, як про факт біографії, без гніву, образи чи злості – було й було, навіть із гумором. До речі, вона була чудовою оповідачкою й мала тонке почуття гумору. Тоді ми багато про що вели бесіди, зокрема про голод 1946–1947 років. У той час серед моїх знайомих були такі, котрі заперечували факт голоду в Україні. Розповідь Віри Никанорівни була беззаперечним свідченням. Вони з подругою в ті роки навчалися в Кременчуці й мали пішки долати шлях від села Кривуші, де мешкали, до школи. В середньому це займало близько двох годин. Одного разу вони побачили на узбіччі зовсім знесиленого від голоду дідуся, той попросив допомогти йому добратися до міста. Мовляв, там проживає його син, а він чималий начальник, тож порятує батька. Дівчата були маленького росточку, обидві стояли на уроках фізкультури в кінці шеренги, й теж не дуже наїжені, але доправили старого до прохідної, за парканом якої височіли гори зерна, а над ними кружляли величезні хмари граків. Вони полишили зовсім заслаблого чоловіка там, а коли пізно поверталися назад, його вже не було. Що з ним сталося – невідомо. Але їх вразив той факт, що коли люди фактично помирають від голоду, просто неба пропадає стільки хліба.

Іншого разу вона поділилася спогадами про війну. Мова йшла про вересень 1943 року. Віра Никанорівна розповіла, що в їхньому домі (вони жили в будинку, який слугував дачею військовому лікарю-генералу Іванові Миколайовичу Хілецькому, котрий по-суті став прийомним батьком для її тата, після смерті лікаря родина залишилася в ньому) мешкали німецькі солдати, а їх виселили в комірчину. Командував ними молодий офіцер, який возив за собою валізу з книжками й полюбляв бесідувати з Вірою про літературу. Якось, коли вона була одна вдома, в комірчину заскочив котрийсь із солдатів-постояльців, вихопив із-під ліжка чемодан, витрусив його вміст на підлогу, і вже порожній забрав із собою (вони готувалися до відступу). Дівчина поскаржилася командиру. Той зібрав підлеглих, прочитав нотацію, сказавши, що Віра обурена такою поведінкою представників народу, який дав світові Гейне, Гете і Шиллера, й наказав вибачитись. А сам попередив хазяїв, щоб тікали з села, бо за ними йдуть есесівці й палять усе на своєму шляху.

Познайомила мене Віра Никанорівна й зі своєю ученицею, нині професором Полтавського університету економіки і торгівлі Іриною Миколаївною Петренко, яка видала в «Дивосвіті» монографію про полтавського підпільника Бориса Сергу. Я сфотографувала їх разом, згодом ця світлина експонувалася на одній із моїх фотовиставок. Здається, то був початок 2008 року. Віра Никанорівна почувалася зовсім кепсько, вважала, що її продуло в тролейбусі, бо горішній люк був відкритий.

Востаннє вона була в нашому офісі після відзначення 80-річного ювілею. Як зараз пам'ятаю: вона сидить навпроти мене у бордовому пальтечку така печальна й жаліється, що болить голова. Але все одно та голова була сповнена сили силенної задумів і планів. Я сказала, що хочу зробити їй подарунок. Вона почала досить енергійно відмовлятись, але коли дізналася, що мова йде про світлину, на якій зображена церква в селі Келеберда, на березі Дніпра, знята через віти квітучої абрикоси на фоні синього-пресинього неба, погодилася. Взяла і вазон із квіткою, не знаю, як вона називається, але квіти в неї схожі на маленькі кали. Я була щаслива. Цей момент я теж зафіксувала на фото.

Останній раз ми бачились, коли я приходила провідати її вдома. Спитала, що б вона хотіла, чого принести смачненького? Сказала, що немає апетиту й нічого не хоче. Та я все-таки взяла сирковий десерт у пластмасовому стаканчику. Вона з'їла його при мені з великим задоволенням… А над столом висіла подарована світлина з келебердянською церквою. Чи вціліла вона, хто знає?

Останні роки, коли її дослідження стосовно перебування столиці Великої Булгарії Балтавара на теренах Полтавщини знайшли наукове підтвердження в древніх болгарських літописах, були визнані болгарським вченими і сюди почали одна за одною приїздити делегації з дружньої країни, ставлення до неї колег-науковців змінилося, але, я б сказала, вони визнавали її заслуги, стиснувши зуби, деякі навіть почали робити посилання на її роботи у своїх наукових розвідках. Уже важко було не визнавати правоту Віри Никанорівни і її досягнення в у вивченні історії нашого краю, адже світ побачив ряд книжок, зокрема «Перлини Козельщини», «Полтавський Хрестовоздвиженський жіночий монастир і пов'язані з ним події», «Із сивої давнини. Нариси з історії України і Полтавщини». Усі вони були представлені в книгарні «Полтавська книга», що функціонує

при видавництві «Дивосвіт» й за лічені дні зникали з полиць, зараз це бібліографічна рідкість.

Об'єм інформації, яким володіла Віра Никанорівна, і її пам'ять просто вражають. Я спробувала «розібратися» з ханом Кубратом, але після кількох сторінок полишила цю безнадійну справу, бо запам'ятати, хто кому сват, хто кому брат, було несила, а вона ж до кісточок розібрала всю ту родословну. Для мене це неосяжний пласт, мій розум улаштований інакше: обов'язково мають бути якісь асоціації, емоції, почуття – просто так запам'ятати не вийде. Тому я в захваті від науково-життєвого подвигу цієї жінки та її людських, душевних якостей. Як сказав один чоловік про неї: «Чудесное создание». І я на сто відсотків погоджуюся з ним.

Дуже приємно, що для популяризації доробку й увічнення пам'яті Віри Никанорівни Жук багато робили і роблять її учні, зокрема професор Ірина Миколаївна Петренко, яка видала книгу про свою наставницю, проводить екскурсії, організовує конференції; Іван Михайлович Момот, завдяки йому в 2012 році на фасаді будівлі обласного архіву була урочисто відкрита меморіальна дошка славетній науковиці (на жаль, через 10 років виникли проблеми з цією дошкою і її демонтували, та, сподіваюсь, вона найближчим часом буде відновлена); Сергій Валерійович Козлов, який виготовив і встановив достойний пам'ятник на її могилі.

12 квітня цього, 2023, року знаному українському вченому-історику, краєзнавцю, кандидату історичних наук, заслуженому працівникові культури України Вірі Никанорівні Жук виповнилося б 95 років. Вважаю, на часі перевидання книг і започаткування премії з краєзнавства її імені. Думаю, вона стане однією з найпрестижніших.

Ganna Hryban

EXCITING MEMORIES

The memoirs talk about friendship and cooperation with Vera Zhuk. Emphasis is placed on her talent as a researcher, archivist, and also on her human virtues and qualities.

Key words: *Vera Zhuk, «Divosvit» publishing house, science, research, historical and local studies.*

Ірина Діптан

УДК 908(477.53-22)

КНИЖКА ЯК ПАМ'ЯТНИК УЧИТЕЛЬЦІ, ВЧЕНІЙ, ЛЮДИНІ[1]

Дана стаття фактично є рецензією на монографію Петренко І. М. «Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці» (Київ : МІЛЕНІУМ, 2017. 516 с.). У ній авторка скрупульозно проаналізувала методологічні підходи в написанні історико-біографічного нарису, присвяченого висвітленню наукового доробку і долі відомої історикині, регіоналістки, однієї із фундаторів історичного краєзнавства на Полтавщині Вірі Никанорівні Жук (1928–2008).

Ключові слова: *Віра Никанорівна Жук, Ірина Миколаївна Петренко, Полтавщина, болгаристичні студії, Державний архів Полтавської області, Полтавський державний педагогічний інститут імені В. Г. Короленка.*

19 вересня 2017 року в конференц-залі Полтавської обласної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського відбулася презентація монографії доктора історичних наук, професора кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» І. М. Петренко «Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці» [2].

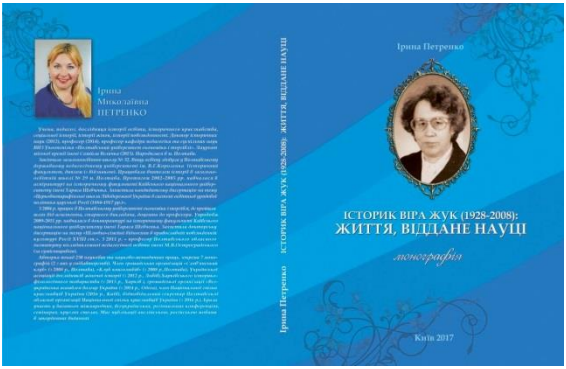

[1] Дана стаття як наукова рецензія нам монографію Петренко І. М. «Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці» (Київ: МІЛЕНІУМ, 2017, 516 с.) вперше опубліковано в альманаху «Рідний край», 2017, № 2 (37), С. 152–155.

У доробку Ірини Миколаївни – понад 250 публікацій (8 монографій, із них 2 – у співавторстві) з історії освіти, краєзнавства, жіноцтва, повсякденності, соціальної історії. Остання праця – із серії історико-біографічних нарисів (у авторки є ще дві оригінальні монографії, присвячені Є. Милорадович [1] та Н. Мірза-Авакянц [3]). Водночас вона суттєво відрізняється від попередніх, позаяк ідеться про людину, котра відіграла неабияку роль у становленні Ірини Миколаївни як ученої.

Віра Никанорівна Жук – героїня рецензованої книжки – високо поціновувана в наукових колах дослідниця національної минувшини, історії українсько-болгарських узаємин, авторитетний архівіст, одна з фундаторок історичного краєзнавства на Полтавщині. А ще – просвітителька і просто шляхетна особистість із числа тих обраних, кого Бог посилає в наш світ, аби нагадати всім сущим про насправді велике призначення людини.

Монографія І. Петренко – не популярне, а вповні наукове видання, бо містить усі необхідні складники академічної праці: характеристику джерельного підґрунтя дослідження, історіографію теми, систему бібліографічного опису, список використаної літератури, додатки, покажчики (праць В. Жук за 1957–2008 роки та згадуваних у роботі імен), надцінні фотознімки. Високий науковий рівень засвідчується скрупульозним вивченням і використанням документів із Державного архіву Полтавської області (Ф. Р. 9164. – Оп. 1; 373 справи); архіву Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка; особистих архівів (І. С. Дашівця; І. М. Петренко; Г. Д. Сердюка); фонду Полтавського музею авіації та космонавтики. Для якнайповнішої реконструкції образу вченої-енциклопедистки авторкою залучені різноманітні друковані матеріали, як-от рецензії на її праці, некрологи, спогади (колег, учнів, друзів). Напрочуд майстерно в текст оповіді включені відомості, здобуті через інтерв'ювання осіб, яким пощастило спілкуватися з В. Жук. І, звісно, дослідниця прочитала й осмислила всі монографії та чималу кількість її статей (у В. Жук – близько тисячі публікацій: окрім монографій і наукових статей, ще й довідники, історичні нариси, методичні рекомендації для вчителів, брошури, енциклопедичні видання, повідомлення в періодиці).

Якщо перший розділ книги має суто наукове призначення (у ньому – історіографія та перелік джерел), то три наступні послуговують для змалювання портрета В. Жук як ученої, громад-

сько-просвітницької діячки, знакової особистості з надвисокими морально-етичними якостями.

У другому розділі розкривається життєвий і науковий шлях Віри Жук. Передусім оповідається про її дитинство в приміському селі Кривуші Кременчуцького району Полтавської області [2, с. 29–39], наголошується на величезному впливові тоді на Віру родинного оточення: батька Никанора Івановича (1902–1944) – високоосвіченої, інтелігентної, винятково доброї людини, чудовогознавця історії, літератури, який володів німецькою та французькими мовами, працював інженером-технологом на молокозаводах Полтавщини; і матері Ганни Трохимівни (1900–1991) – селянки-колгоспниці, котра самотужки опанувала читання й письмо, була доброзичливою, гостинною, першою слухачкою праць доньки, її порадницею та опорою [2, с. 30–32].

Лаконічно, але емоційно мовиться про те, як, «переживши страшні лихоліття Голодомору 1932–1933 років, соціально-економічні перетворення 1920–1930-х років, події радянсько-німецької війни, окупацію, голод 1946–1947 років, повоєнну відбудову, всі троє дітей родини Жуків (Віра, Ольга, Леонід) вижили і знайшли себе в житті» [2, с. 39].

Ґрунтовною є розповідь про роки навчання В. Жук на історичному факультеті Київського державного університету. Наголошується, що всі іспити дівчина складала лише на «відмінно», хоч завжди потерпала від матеріально-фінансової скрути. І. Петренко подає спогади В. Жук про вчених, які викладали в неї, були для студентів еталоном етики, високої культури та професіоналізму [2, с. 40–47].

Авторка зазначає, що подальше ствердження В. Жук як науковця відбувається в Полтавському обласному державному архіві, куди її направили після отримання диплома з відзнакою зі спеціальності «Архівознавство та історія». Підкреслює, що за час роботи в цій установі (з 1 серпня 1955-го по 12 травня 1978 року) жінка брала участь у підготовці двох видань путівника по архіву, збірників документів, публікацій у наукових журналах про пошукову та видавничу роботу, виступала зі статтями. Понад 80 % довідкової картотеки архіву написані рукою В. Жук [2, с. 50–53].

І. Петренко доволі відверто, спираючись на листи вченої до друзів, розповідає про всі перипетії, пов’язані із блискучим захистом В. Жук кандидатської дисертації на тему «Обществен-

ность Украины в российско-болгарских отношениях 60–70-х годов XIX в.» (спеціальність 07.00.03 – всесвітня історія), про високий етичний імператив одних учених і безсовісність декотрих інших [2, с. 53–58].

Не оминає авторка й питання про «зацікавленість» співробітників КДБ у Полтавській області особистістю вченої, котра «була мудрою і глибокою людиною, бачила несправедливість, брехню, обман, які прикривалися благими намірами і радянськими високопартійними ідеалами <…>. Вона кілька разів побувала на конференціях за кордоном <…>. Працювала в болгарських архівах» [2, с. 58]. У підсумку – підозри спецслужб, підступне отруєння в архіві, що викликало параліч очного нерва. Після Богом і вмілою лікарською допомогою дарованого одужання – чергові спроби знищення чесної, із критичним мисленням дослідниці [2, с. 59–61].

Із болем І. Петренко констатує, що і робота в місцевому «педагогічному інституті імені В. Г. Короленка теж не принесла бажаного спокою і комфортного заняття улюбленою науковою і педагогічною справою» [2, с. 61]: незважаючи на любов і повагу студентів, зазнала упередженого ставлення університетського і факультетського начальства, заздрості збоку деяких колег і публічного таврування завідувачем кафедри історії СРСР і УРСР [2, с. 62–65]. Це й зумовило дочасний вихід В. Жук на пенсію, чим було відчутно підірвано кадровий потенціал кафедри.

У цілому педагогічна діяльність ученої в стінах педінституту тривала впродовж 1978–1989 років (із перервами й не завжди на ставку – 0,5, а то й 0,25 ставки). Пройшла шлях від асистента до доцента кафедри історії СРСР і УРСР; викладала допоміжні історичні дисципліни та історичне краєзнавство; виховала цілу плеяду студентів, які пам’ятали її як справжню вчену і надзвичайно добру людину (як куратор академгрупи була для них справжньою матір’ю) [2, с. 69–86].

І. Петренко пише про величезну просвітницьку діяльність В. Жук, яка 1989 року разом з істориком-джерелознавцем і архівістом І. Бутичем підготувала ґрунтовні методичні рекомендації для написання статей до енциклопедичного довідника «Полтавщина». Суттєво, що вона постійно співпрацювала з Полтавським інститутом післядипломної освіти педагогічних працівників імені М. В. Остроградського, поєднуючи наукову, архівно-пошуко-

ву роботу із просвітницькою, методичною і педагогічною діяльністю [2, с. 82–86].

Знаковою подією в розвитку вітчизняної історичної науки було рішення про видання «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах. Віру Никанорівну як досвідченого знавця архівних джерел було залучено до створення полтавського (1967 р.) і черкаського (1972 р.) томів цієї фундаментальної праці. Авторка монографії чітко виокремила складники цієї роботи вченої: «…підбирала авторів – науковців, істориків, філософів; вибирала ті села, які чимось відзначилися в історії, щоб включити їх до тому; мобілізувала практично всіх полтавських істориків для участі в роботі по написанню історичних довідок; їздила в центральні архіви для збирання матеріалів; закликала людей по радіо надавати важливу інформацію для тому; з матеріалу, не включеного до полтавського тому, сформувала відповідний фонд у Полтавському облдержархіві» [2, с. 96]. І. Петренко вважає завершення праці подвигом «місцевих науковців, краєзнавців, дослідників-аматорів, які створили нерукотворний пам'ятник своєму народові» [2, с. 98]. Зазначає, що указом Президії Верховної ради УРСР від 25 лютого 1975 року В. Н. Жук за надактиву участь у підготовці полтавського тому «Історії міст і сіл УРСР», а також за виконання обов'язків заступника відповідального секретаря редакційної колегії було присвоєно почесне звання заслуженого працівника культури Української РСР.

Найбільш об'ємним у книзі є третій розділ, присвячений аналізу наукового спадку вченої. Він виправдано розбитий на два підрозділи: дослідження з вітчизняної і всесвітньої історії та історична регіоналістика [2, с. 102–248].

Чільне місце в доробку Віри Жук належить болгарській тематиці. І. Петренко наголошує, що в цій галузі наукові зацікавлення історика були різноманітними; зауважує, що «такі пріоритети досліджень <…> сформувались ще в 1960-ті роки і зберігались упродовж століття. Велику увагу вона надавала вивченню маловідомих сторінок українсько-болгарських відносин крізь призму краєзнавчих розвідок» [2, с. 104]. Так постала кандидатська дисертація та низка серйозних науково-просвітницьких публікацій.

Аналізуючи болгаристичні студії В. Жук, авторка розкриває найвагоміше та найдискусійніше в них – сформульовану вченою концепцію про близькість походження українців і болгар, під-

ґрунтя якої – нововиявлені давньобулгарські літописи в їхньому зіставленні з науковими розвідками вітчизняних і зарубіжних істориків. Результатом багаторічних досліджень стала книжка, що мала три видання, – «Із сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини (VII ст. до н. е. – XVI ст. н. е)». Ірина Миколаївна, подаючи глибокий аналіз праці своєї вчительки, підсумовує: «…дослідження <…> вийшло за межі задуму і присвячене, фактично, етнічній історії середньовічної Центрально-Східної Європи <…> дає можливість заповнити прогалину у вітчизняній науковій літературі стосовно етногенезу європейських націй» [2, с. 131–132]. І. Петренко, наслідуючи науково-етичні постулати наставниці, толерантно, зважено та водночас аргументовано, послідовно викладає погляди вченої і, що вельми суттєве, подає їх оцінки як однодумцями, так і опонентами. Авторка наголошує, що «аналіз наукового доробку В. Н. Жук (а це – не лише означена монографія, а й низка інших досліджень. – І. Д.) допомагає зруйнувати стереотипи, вивести вітчизняну науку на більш високий якісний рівень, позбутися упередженості» [2, с. 156].

Значну увагу надає авторка з'ясуванню внеску В. Жук у розвиток історичної регіоналістики. Наголошується, що діапазон її досліджень – надширокий: учена брала участь у написанні понад двадцяти колективних історичних видань (книжок, збірок документів, 13-ти випусків серії брошур «Наш рідний край». У них мовиться про важливі історичні події як загальноукраїнської, так і суто полтавської минувшини, про пам'ятки природи, розвиток освіти, культури, піонерів ракетобудування, авіації, котрі народилися чи жили в краї, про підземелля Полтави та середньовічних міст-фортець Полтавщини, Голодомор 1932–1933 років і Другу світову війну тощо. Учена підготувала самостійно чи у співтоваристві багато статей і довідок в енциклопедичних виданнях (в «УРЕ» та в довіднику «Полтавщина»); розділи в таких фундаментальних працях, як «Полтава. Історичний нарис» та «Полтавщина. Історичний нарис». Для солідного видання «Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.» дослідниця (самостійно і у співтоваристві) подала 52 дописи [2, с. 158–180]. І. Петренко виокремила внесок В. Жук у вивчення історії полтавських православних святинь. Це – нариси про храми та монастирі Полтави й Полтавщини, котрі були справжніми осередками духовності, освіти, культури краю;

монографії 2007 року «Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події» (одноосібна) та «Перлина Козельщини» (у співавторстві з Г. Д. Сердюком).

Низку наукових розвідок і монографію «Долею пов'язані з Україною» (2006) Віра Жук присвятила історії німецьких колоністів на Полтавщині, їхній культурі, побуту, долі окремих нащадків тих, хто переселився на українські землі ще у другій пол. XVIII – на поч. XIX ст.

Не залишилася поза увагою вченої й топоніміка: «Проведені В. Н. Жук дослідження про назви населених пунктів і річок Полтавщини та України, – висновує І. Петренко, – показують, що протягом історичного часу в цьому регіоні співіснували або змінювали одна одну етнічні групи, які відносилися до різних мовних сімей народів <…>. У топонімах яскраво висвітлюється багата історія краю, його природні особливості» [2, с. 221].

Згадує авторка й надзвичайно цінні довідники з історії адміністративно-територіального поділу Полтавщини впродовж 1648–2002 років, підготовлені Вірою Никанорівною (у співавторстві); зауважує, що зміст цих праць підтверджує скрупульозність, уважність, фаховість ученої як архівіста з енциклопедичними знаннями.

Напрочуд інформативними є розвідки вченої з історії антигітлерівського підпілля на Полтавщині. «Згідно з її дослідженнями, – акцентує Ірина Миколаївна, – у парку Скорботної матері в Полтаві нацистами було знищено 15 тисяч євреїв та близько 20 тисяч осіб інших національностей» [2, с. 229]. Є в історика й монографія, присвячена долі Чутівщини в роки німецько-радянської війни (2001). Загалом же «внесок В. Н. Жук у розвиток вітчизняної регіоналістики, – стверджує авторка, – важко переоцінити» [2, с. 246].

У четвертому розділі висвітлюється громадсько-просвітницька діяльність та повсякдення вченої. І. Петренко, спираючись на спогади В. Жук, констатує, що героїня її розвідки, «працюючи в архіві та в Полтавському державному педагогічному інституті <…>, по 8 годин на добу виконувала громадські доручення. Зокрема, полтавський том «Історії міст і сіл УРСР» та брошури «Наш рідний край» (9 випусків) готувались на громадських засадах» [2, с. 249]. При цьому зазначає, що «така тотальна включеність людини до колективу, залучення до громадської, неоплачуваної роботи була характерною особливістю

радянської дійсності» [2, с. 248]. Та все ж… Доручення можна виконувати по-різному: формально, часом – лише на папері. Віра Никанорівна і в цьому була винятково сумлінною.

Імовірно, що саме через надмірну завантаженість громадською роботою свої найкращі монографії вона підготувала, перебуваючи на пенсії, всупереч хворобам і фінансовій скруті. А ще ж продовжувала читати лекції в Полтавському інституті післядипломної освіти педагогічних працівників, зустрічалася з викладачами та студентами вищих навчальних закладів міста, вчителями й учнями, ділилася з ними своїми знаннями, публікувалася в журналах і газетах, виступала по обласному радіо з найрізноманітнішої тематики – від давньої історії Полтавщини та України – до сучасності. Для громадського загалу вона була найбільш знаним істориком [2, с. 248–264].

І. М. Петренко, котра заприязнилась із В. Н. Жук ще школяркою, з любов'ю згадує про неї в побуті. Зауважує, що оселя полтавської дослідниці була, з одного боку, своєрідним науковим салоном, у якому збиралися шанувальники Кліо, а з другого – осередком затишку, гостинності, а для знайомих (особливо студентів), котрі потерпали від негараздів, – притулком-порятунком, оскільки жінка була надзвичайно доброю та чуйною. Її любов і жертовність до батьків була безмежною; як справді милосердна людина опікувалася безпритульними тваринами. Будучи авторитетною вченою, залишалася вишуканою, зі смаком зодягненою жінкою, володіла вродженим аристократизмом. «Для тих, хто знав вчену особисто, – висновує І. Петренко, – вона назавжди залишиться зразком справжньої інтелігентності, тактовності, кришталевої чесності, працелюбності і порядності» [2, с. 298].

Визнанням беззаперечних наукових і громадянських заслуг Віри Жук стало відкриття їй 12 квітня 2012 року меморіальної дошки на будівлі Державного архіву Полтавської області (з сумом констатуємо, що на сьогодні дошка на будівлі архіву – відсутня), присвоєння одній із вулиць міста її імені. На жаль, власного життєпису подвижниця не залишила (щоправда, найкращим пам'ятником для вченої є її вартісні на віки праці). Лакуну заповнила Ірина Петренко, котра, вважаючи, що «така шляхетна постать мусить посісти своє гідне місце в науці, про неї має знати широке коло читачів…» [2, с. 14], підготувала чудову монографію про свою Вчительку.

Список використаних джерел

1. Петренко І. М. Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі / І. М. Петренко. – Полтава : ПУЕТ, 2013. – 151 с.
2. Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці / І. М. Петренко. – Київ : МІЛЕНІУМ, 2017. – 516 с.
3. Петренко І. М. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): життя і наукова спадщина / І. М. Петренко. – Полтава : ПУЕТ, 2014. – 181 с.

Iryna Diptan

A BOOK AS A MONUMENT OF A TEACHER, SCIENTIST, PERSON

This article is actually a review of I. M. Petrenko's monograph «Historian Vira Zhuk (1928–2008): a life devoted to science» (Kyiv: MILENIUM, 2017. 516 p.). In it, the author scrupulously analyzed the methodological approaches in writing a historical-biographical essay dedicated to highlighting the scientific work and fate of a well-known historian, regionalist, one of the founders of historical local studies in the Poltava region Viri Nikanorivni Zhuk (1928–2008).

Key words: *Vira Nikanorivna Zhuk, Iryna Mykolaivna Petrenko, Poltava region, Bulgarian Studies, State Archive of Poltava Region, Poltava State Pedagogical Institute named after V. G. Korolenka.*

Світлана Капко

УДК 069.7:908(477.53-25)]:012Жук В.Н.

ПУБЛІКАЦІЇ ВІРИ НИКАНОРІВНИ ЖУК У НАУКОВИХ ВИДАННЯХ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

У статті подається тематичний та хронологічний аналіз тої частини наукового доробку Віри Никанорівни Жук, яка була опублікована у виданнях Полтавського краєзнавчого музею в 1988–2004 роках. Це чотирнадцять історичних і краєзнавчих праць, серед яких статті, тези виступів, буклет.

Ключові слова: *Віра Никанорівна Жук, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, краєзнавство, наукове видання, конференція, стаття, тези, буклет.*

Віра Никанорівна Жук, і працюючи в обласному архіві та педагогічному інституті, і будучи вже на заслуженому відпочинку, завжди підтримувала дружні творчі стосунки із Полтавським краєзнавчим музеєм. Мабуть, неможливо наразі перелічити усі музейні заходи, наукові читання, круглі столи, конференції, в яких вона брала участь. У деяких – як гостя, у інших – як учасниця або і співорганізаторка. Ніколи не відмовляла музейникам, які до неї зверталися заради консультації чи рецензування наукових робіт.

Одним із важливих напрямків роботи музею завжди була і є наразі видавнича діяльність. Щорічно виходять збірники наукових статей, матеріали конференцій, монографії, буклети та інші різноманітні види видань. І ми пишаємось тим, що на сторінках 13-ти з них зустрічається ім'я Віри Никанорівни Жук. Це небагато, якщо порівнювати із загальним доробком вченої [24, с. 2]. Але треба взяти до уваги, що у період з 1920-х до 1980-х років видавнича діяльність музею зводилася здебільшого до публікації методично-інформаційних матеріалів, і тільки у 1982 році з'явилося перше від 1919 р. наукове видання (Довідник з археології Полтавщини. Автори – Г. Сидоренко, Є. Махно і Д. Тєлєгін), у 1987 році – уперше після 1928 р. – збірник статей (Матеріали обласної конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження М. Я. Рудинського), а у 2004 вийшов у світ перший науковий щорічник «Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей», якого на сьогодні маємо вже 18 випусків [1].

Першою за часом публікацією В. Н. Жук у музейних виданнях були тези доповіді «Декабристи на Лубенщині», з якою дослідниця виступила на Обласній конференції до 1000-річчя м. Лубни, 26 травня 1988 року, опубліковані у збірнику матеріалів конференції [5, с. 23–26].

У 1988 році було започатковано проведення Обласних семінарів з охорони і дослідження пам'яток археології Полтавщини. В їх організації брали участь обласне управління культури, краєзнавчий музей, обласна організація УТОПіК. Запрошувалися на них історики, археологи, музейники і краєзнавці з України (Києва, Харкова, Полтави, Черкас) та інших республік Радянського Союзу.

До матеріалів Другого науково-практичного семінару «Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини», який

відбувся 18–19 травня 1989 р. і був присвячений 100-річчю Полтавського краєзнавчого музею, включені тези доповіді В. Н. Жук «Підземелля – складова частина фортець Поворскля».

Питання існування підземних ходів та інших підземних споруд у містах-фортецях Полтавщини, їх датування і атрибуції, завжди не давало спокою полтавським краєзнавцям. Не лишилося воно і поза увагою Віри Жук. У своїй доповіді вона навела за археологічними, усними і писемними джерелами описи підземель Полтави, Великих Будищ, Опішні, Біликів, Решетняків і зробила висновки про те, що, хоча вони й були невід'ємною частиною кріпосних укріплень 17–18 ст., та значна більшість із них були побудовані для господарських і оборонних потреб у значно раніші часи. Краєзнавиця також запропонувала заходи зі збереження і музеєфікації існуючих залишків полтавських підземель, зокрема, в районі Красної площі [11, с. 94–98].

Ще наприкінці 1970-тих років у селах, на підприємствах і у навчальних закладах Полтавщини налічувалося більше 400 державних і громадських музеїв. Їх діяльність потребувала професійного наукового і методичного керівництва, тож у Полтавському краєзнавчому музеї існував методичний відділ, який надавав допомогу громадським музеям, а у 1974 році був створений Методичний кабінет по музеях, який вів їх облік, приймав звіти, спрямовував діяльність, забезпечував необхідною методичною літературою, серед якої були буклети з досвіду роботи окремих, найбільш успішних музейних закладів [20].

Відомо, що найулюбленішим і найбільш плідним напрямком досліджень Віри Никанорівни, як історика, була історична болгаристика, а основними об'єктами її вивчення в цій галузі – зв'язки України і Болгарії, Полтавщини та Болгарії. При цьому тематика і хронологія досліджень відрізнялися різноманіттям, від впливу протоболгарських племен на формування українського етносу в давнину, до економічної та культурної співпраці в новітній період [23]. Потрапила до сфери її професійних зацікавлень і історія інтернаціональної сільськогосподарської комуни імені Димитра Благоєва, яка існувала у 1924–1935 роках у селі Парасковіївці (Куликовому) Полтавського району. Тож Віра Никанорівна багато часу і зусиль доклала до вивчення документів і організаційної допомоги Куликівському сільському історичному музею на громадських засадах. Логічно, що саме вона, у співпраці з В. М. Кошовою, стала авторкою виданого у

1988 році буклету «На шляхах дружби», що містить невелику, але містку оповідь з досвіду роботи цього музею [22].

У 1989 році в Полтаві були започатковані Наукові конференції з історичного краєзнавства. Їх співорганізаторами були ПДПІ ім. В. Г. Короленка, Полтавська обласна організація УТОПіК, Полтавське обласне відділення Українського фонду культури; полтавське обласне управління народної освіти; Полтавська обласна організація товариства «Знання»; Полтавський краєзнавчий музей.

У 1990 році, коли на хвилі демократизації суспільного життя виникало чимало громадсько-політичних і культурних спілок, товариств і фондів, у Полтаві було створене Наукове товариство краєзнавців. Тож наступні конференції 1991–1998 років проводилися за його активною участю, як організатора. Віра Никанорівна Жук на установчій конференції Товариства 16 жовтня 1990 року була обрана до його Правління і Президії [17, с. 127, 130].

На першій конференції із історичного краєзнавства Віра Никанорівна виступала знову як болгаристка, з доповіддю «Братерські зв'язки промислових підприємств і сільськогосподарських колективів Полтавщини з Великотирновським округом Народної Республіки Болгарії».

У опублікованих тезах доповіді проаналізовані економічні партнерські зв'язки між Полтавщиною і Великотирновським округом НРБ за більш ніж 25 років – від створення (в березні 1962 р.) Обласного відділення Товариства радянсько-болгарської дружби. Наведені приклади їх різноманітних форм і змісту, починаючи від торгівельних договорів та договорів на соцзмагання між великими промисловими підприємствами і до взаємодопомоги селян при збиранні врожаю та проведення спільних семінарів і виставок на різноманітну тематику [3, с. 41–43].

На другій конференції В. Н. Жук представила доповідь «Скарби Полтавського древлесховища».

Полтавське древлесховище (древньосховище) було створено у 1906 році історико-археологічним комітетом при архієрейській кафедрі ініціативною групою, яка складалася із учених-істориків В. О. Пархоменка, І. Ф. Павловського, О. Ф. Мальцева, Єпископа Полтавського Іоана (І. К. Смірнова) та інш. Метою його створення було збирання і збереження та використання в

інтересах науки предметів церковної старовини, стародруків, картин і рукописів. Вже під кінець першого року свого існування древлесховище нараховувало близько 900 предметів: книг, ікон, хрестів, картин, монет, килимів, рушників, зброї та одягу, серед яких були такі унікальні речі, як знамените Пересопницьке Євангеліє та «Апостол», видрукований у Львові Іваном Федоровим. Частина їх стала основою для відкриття у 1909 році Музею історії Полтавської битви, інша частина під час революційних подій була перевезена до Центрального пролетарського музею Полтавщини (Краєзнавчого музею), деякі потрапили до інших музеїв, чимало, на жаль, було втрачено у роки Другої світової війни [12, с. 80–81].

Тема Полтавського древлесховища продовжується Вірою Никанорівною і у дослідженні його окремих унікальних експонатів. На ювілейній науковій конференції до 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею В. Н. Жук виступила із доповіддю «Плащаниця 1466 року».

Плащаниця, про яку йдеться у доповіді – це унікальна пам'ятка історії та мистецтва, подарована молдовським господарем Іоанном Переяславській церкві Архистратига Михаїла, що зберігалась потім у Вознесенській церкві Переяслава. Реліквія являла собою шовкове полотнище 176×134 см, на якому намальований фарбою (як схема для майбутньої вишивки, або копія з уже вишитого зображення) сюжет із Євангелія «Покладення в гроб» Ісуса Христа із написом про те, що ця плащаниця вишита княгинею Оленою [18, арк. 3]. З Переяслава плащаниця у 1906 році, разом з іншими церковними старожитностями, була перевезена до древлесховища у Полтаву. Вона досліджувалась багатьма відомими вченими початку XX ст. і відзначалася на археологічних з'їздах в числі найбільш цінних експонатів. Після більшовицького перевороту 1917 року плащаниця разом із іншими предметами із древлесховища була передана до Центрального пролетарського музею Полтавщини, а у 1940 році – до Полтавського художнього музею. Далі сліди її губляться десь на шляхах евакуації, бо після Другої світової війни до Полтави цінна реліквія вже не повернулася. З плащаницею, її створенням і подальшою долею пов'язано багато легенд і гіпотез. Інтриги додає і той факт, що точно таке полотнище, але дійсно гаптоване, із 17-го або 18-го століття знаходиться у м. Астрахані. Авторка доповіді аналізує достовірність існуючих, а також

висуває свою власну гіпотезу щодо незвичайних пригод цінного артефакту [10, с. 88–91].

У збірнику матеріалів Третьої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства вміщено тези двох виступів Віри Жук: «З історії Полтавської слов'янської семінарії» і «Нове про Полтаву» – першої розвідки щодо історії Полтави у добу великого переселення народів, яка дала початок «болгарській версії» виникнення міста [6; 8].

Значними факторами піднесення інтересу до історії Полтави у 1980–1990-ті роки були зарахування Полтави наказом Міністерства культури СРСР № 23 від 17 січня 1986 року до переліку історичних міст під № 18, розробка у зв'язку із цим «Заходів із відродження Полтави», а також урочисте відзначення двох ювілейних дат в історії міста: 825-річчя від першої писемної згадки і 1100-річчя заснування поселення [2, с. 88].

Саме двом останнім подіям і була присвячена Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. У збірці її матеріалів статті В. Н. Жук «Три імені Полтави» віддано чільне місце. Віра Никанорівна була однією серед перших щирих прихильників «поглиблення» віку міста, оскільки ця ідея, хоч і була деякою мірою проявом політичного волюнтаризму міського керівництва, була суголосна дослідженням, які краєзнавиця вела у той час – гіпотезі про давньоболгарське походження поселення на місці сучасної Полтави і його назви. Не вдаючись до наукових подробиць, слід все ж зауважити, що Віра Никанорівна мала власну думку щодо віку першого поселення, яка була відмінна від висновків інших істориків і краєзнавців, що привело в подальшому до різких непримирних дискусій із колегами і чиновниками [13, с. 3–6].

1990-ті роки були періодом відкриття історичної правди про «білі плями» вітчизняної історії, яких немало утворилося за радянські часи, відкриття нових імен політичних і культурних діячів, а також невідомих раніше аспектів творчої діяльності і політичних прихильностей діячів відомих, які радянськими ідеологами свідомо перекручувалися або замовчувалися. Доба національно-визвольних змагань лишалася однією з найменш вивчених, і відкритою для досліджень стала лише після здобуття незалежності України. Працівники Полтавського краєзнавчого музею немало робили для того, щоб повернути полтавцями імена їх земляків – учасників визвольних змагань 1917–1920 рр.

[15, с. 8]. Конференція «Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.)», організована музеєм спільно із ПДПІ імені В. Г. Короленка, Центром по дослідженню історії та культури Полтавщини; Полтавською організацією УТОПіК та Полтавським науковим товариством краєзнавців під егідою Обласного управління культури, стала першим серйозним підсумком таких досліджень. Конференція довго готувалася, з листопада 1994 року, декілька разів змінювалася її назва і переносився час проведення, але таки відбувшись у червні 1995 вона стала справжньою подією, першою ластівкою в Україні. Учасники конференції виробили і прийняли ряд рекомендацій установам і організаціям, до завдання яких входить розробка даної тематики [21, арк. 19], а за її результатами був виданий збірник тез доповідей.

Віра Никанорівна Жук виступила на конференції із ґрунтовною доповіддю «Короленко проти Полтавської надзвичайки», побудованою на матеріалах листування письменника-гуманіста з Х. Г. Раковським і А. В. Луначарським, опублікованого у 1988–1991 роках, та місцевої преси 1919 року із фондів Полтавського обласного держархіву [16; 25]. Дослідниця навела цілий ряд конкретних прикладів, прізвищ звинувачуваних більшовицькою владою полтавців, проти розстрілів яких боровся Короленко: артиста театру Красиленка, юнаків-петлюрівців Засенка, Баштанника і Калюжного (старшому було лише 18 років), селян-заложників із с. Яківці, гармоніста і учасника художньої самодіяльності Григорія Білоконя та багатьох інших. Тези цієї доповіді корисно було б прочитати наразі тим, хто на хвилі дерусифікації ратує за знищення у Полтаві пам'яті про Володимира Короленка. Зокрема, наведені дослідницею цитати із листів письменника, мали б застерегти наших сучасників від проявів новітнього «більшовизму»: «Приглядаючись до того, що відбувається, я нізвідки не бачу того, що міг би визнати справжнім, правильним, вірним. Усі партії несуть однобічність, засліплення, жорстокість, і буде великим виграшем для справи оздоровлення, якщо в усіх почнуть проявлятися ясніші погляди. Поки що серед людей гостюють тільки озвіріння й лютість, – давній ворог людини, природа, підкорена культурою, вивільняється з-під її влади та йде на неї стихійною війною. І ніхто з вас, взаємно ворогуючих, цього не хоче як слід побачити. Вам тільки б

перемогти противника… Тюрми та надзвичайки у вас перевантажені… І ті самі охочі люди, котрі раніше доносили жандармам, часто тепер доносять вашим надзвичайкам. Але немає нічого небезпечнішого, як опинитися у владі доносу… У політичній боротьбі страти взагалі недопустимі, а їх було вже надто багато. Жорстокість заливала всю країну, і всі «воюючі» на внутрішніх фронтах у ній винні». І ще: «Не хотів би бути пророком, але серце мені стискається передчуттям, що ми лише біля порогу таких нещасть, перед якими померкне все те, що ми витримуємо зараз» [4, с. 49–59].

У січні 2000 року Управління культури Полтавської облдержадміністрації на базі Полтавського краєзнавчого музею провело наукові читання «2000-ліття християнства – славна віха в історії людства» і видало збірник статей за їх підсумками. У ньому вміщена стаття В. Н. Жук «Перші кроки християнства на Русі», в якій на основі давньоруських і давньоболгарських літописів зроблено короткий огляд становлення християнської релігії на землях сучасної України починаючи з 619 року і до середини IX століття [9, с. 10–14].

У 2000 році відзначалось також 55-річчя перемоги над фашизмом у II Світовій війні. До цієї дати у музеї проводилась науково-практична конференція «Подвигу народному жити у віках». В. Н. Жук виступила із повідомленням «Маловідомі сторінки про антифашистське підпілля на території Полтавщини в роки Великої Вітчизняної війни», в якому, зокрема оприлюднила записані від очевидців відомості про формування антифашистських підпільних груп у селах Піщане і Кривуші Кременчуцького району і свої спогади про дитинство в окупованому селі. Дослідниця загострила увагу на тому, що у публікаціях, навіть у «Книзі пам’яті України», здебільшого через недбальство партійних чиновників, допущені помилки у списках підпільників названих сіл. Тож вивчення даної проблематики і виправлення неточностей наразі лишається актуальним [7, с. 35–41].

Віра Никанорівна уважно вивчила документи виданої тоді «Книги пам’яті України», і, продовжуючи тему антифашистського підпілля, у 2004 році, у першому числі збірника «Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам’яток» опублікувала статтю «Участь полтавців у партизанському русі Опору за кордоном», у якій узагальнила і підрахувала наведені в літературі факти про участь

наших земляків у партизанських загонах Франції, Греції, Югославії, Чехословаччини, Румунії та інших європейських країн. Також вона проаналізувала ставлення до таких партизан радянськими органами у післявоєнний час. Значна частина їх зазнавала несправедливих звинувачень у зв'язках із іноземними спецслужбами і вони, у гіршому випадку, опинялись серед в'язнів ГУЛАГУ, а у кращому лишалися просто безправними, не маючи ні правового статусу учасників бойових дій, ні визнання, ні нагород [14, с. 89–199].

І, насамкінець, ще одне видання, про яке не можна не згадати у контексті даної теми, хоча Віра Никанорівна і не є його автором. Це бібліографічний покажчик «Труди Полтавской Ученой Архивной Комиссии (1905–1917)», виданий у 1991 році [26].

Створена у жовтні 1903 р. для відбору і збереження документів наукового значення із архівних справ, що підлягали знищенню, ПУАК на тривалий час стала провідним науковим центром Полтавщини, приділяючи, крім визначених завдань, увагу також гуманітарним дослідженням: історичній, археологічний, статистичній, літературознавчій, етнографічній проблематиці. За 1905–1917 роки Комісія видала 15 випусків праць загальним обсягом більш ніж 200 друкованих аркушів і ряд окремих видань, більшість з яких і до нашого часу не втратили свою актуальність і широко використовуються істориками, етнографами, краєзнавцями. Тому бібліографічний покажчик, який задовільнив би інформаційні запити дослідників і допоміг орієнтуватися у різноманітній тематиці публікацій ПУАК став виданням вочевидь необхідним.

Укладений О. Б. Супруненком покажчик включає як хронологічну, іменну, географічну і предметну частини, так і розлогу передмову з докладним аналізом форм і напрямків діяльності Комісії, її пов'язаності з іменами відомих громадських і культурних діячів.

В. Н. Жук спочатку була залучена до роботи над виданням як рецензент (в НА ПКМ зберігається рукопис видання з дуже тактовними, ледь помітними правками простим олівцем на полях, зробленими рукою Віри Никанорівни, і рецензією за її підписом), а згодом виступила у якості відповідального редактора [19, арк. 1–2].

Таким чином, роботи Віри Никанорівни Жук, опубліковані у виданнях Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кри-

чевського у 1988–2004 роках, репрезентують різні напрямки її наукових уподобань, від археології до новітньої історії, і засвідчують небайдужість дослідниці до музейної справи, її велику повагу до музею і його співробітників.

Список використаних джерел

1. Видання Полтавського краєзнавчого музею за 100 років: бібліографічний покажчик / ПКМ ; [укл. Пасько Н. І., Супруненко О. Б.; відп. ред. В. М. Ханко]. – Полтава : РВВ Облстатуправління, 1991. – 64 с.
2. Єрмак О. 1100-річний ювілей древньої й вічно юної Полтави // О. Єрмак. Будівничий Полтави. – Полтава : Дивосвіт, 2022. – С. 87–101.
3. Жук В. Н. Братерські зв'язки промислових підприємств і сільськогосподарських колективів Полтавщини з Великотирновським округом Народної Республіки Болгарії // Тези доповідей і повідомлень першої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства / [редкол.: Денисовець П. М., Єрмак О. П., Лобурець В. Є. (відп. ред.) та ін.] ; ПДПІ ім. В. Г. Короленка ; ПОО УФК ; Полтав. обл. відділ. ПОУНО ; Т-во «Знання», ПОО. – Полтава : Полтава, 1989. – С. 41–43.
4. Жук В. Н. В. Г. Короленко проти Полтавської надзвичайки // Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.) : мат. конф. / [ред. кол. : Андрієць В. А., Білоус Г. П., Бондаревський П. К. та ін. ; Нестуля О. О. (відп. ред.)] ; УК ПОР ; ПКМ ; ПДПІ ім. В. Г. Короленка ; ПОО УТОПІК ; ПНТК та ін. – Полтава : Кобеляцька МРД, 1995. – С. 49–59.
5. Жук В. Н. Декабристы на Лубенщине // 1000-летие города Лубны. Областная научно-практическая конференция (26–28 мая 1988 года) : тезисы докладов и сообщений / [ред. кол.: Б. С. Ванцак (отв. ред.), В. Е. Лобурец, А. Б. Супруненко и др.] ; Полтав. обл. и Луб. гор. орг. УООПИК ; ПГПИ им. В. Г. Короленко ; [ПКМ]. – Лубны, 1988. – С. 23–26;
6. Жук В. З історії Полтавської слов'янської семінарії // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства : матеріали / ПДПІ ім. В. Г. Короленка ; ПНТК ; ПКМ ; ЦОДПА ; [редкол. : Войналович В. А., Нестуля О. О., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава : РВВ Облстатуправління, 1994. – С. 154–158.
7. Жук В. Н. Маловідомі сторінки про антифашистське підпілля на території Полтавщини в роки Великої Вітчизняної війни // Подвигу народному жити у віках : мат. наук.-практ. конф., 19 квітня 2000 р.

[м. Полтава] / [ред. кол.: Белько О. В., Білоус Г. П., Гавриленко І. М. та ін.] ; УК ПОДА; ПКМ. – Полтава : АСМІ, 2000. –С. 35–41.
8. Жук В. Нове про Полтаву // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства : матеріали / ПДПІ ім. В. Г. Короленка ; ПНТК ; ПКМ; ЦОДПА ; [редкол. : Война-лович В. А., Нестуля О. О., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава : РВВ Облстатуправління, 1994. – С. 8–10.
9. Жук В. Н. Перші кроки християнства на Русі // 2000-ліття християнства – славна віха в історії людства : матеріали наукових читань, 4 січня 2000 р. – Полтава : АСМІ, 2000. – С. 10–14.
10. Жук В. Н. Плащаниця 1466 року // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: матеріали ювілейної наукової конференції. – Частина перша : Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи / ПОУК ; ПКМ ; [ред. кол. : Білоус Г. П., Бондаревський П. К., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава, 1991. – С. 88–91.
11. Жук В. Н. Подземелья – составная часть крепостей Поворсклья // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй научно-практический семинар (18–19 мая 1989 г.) : тезисы докладов и сообщений / [редкол. : Белоус А. П., Бондаревский П. К., Супруненко А. Б. и др.] ; ПОУК ; ПКМ ; УООПИК, ПОО. – Полтава, 1989. – (К 100-летию Полтавского краеведческого музея). – С. 94–98.
12. Жук В. Н. Скарби Полтавського древлесховища // Тези доповідей і повідомлень другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства / [редкол. : Денисовець П. М., Лобурець В. Є., Нестуля О. О. та ін.] ; ПДПІ ім. В. Г. Короленка ; УТОПІК, ПОО ; Т-во краєзнавців ; УФК, ПОО ; ПКМ ; Т-во «Знання», ПОО. – Полтава, 1991. – С. 80–81.
13. Жук В. Три імені Полтави // Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: матеріали до 825-річчя з часу першої літописної згадки міста Полтави та 1100-річчя появи перших поселень на її території / [редкол. : Бабенко Л. Л., Білоус Г. П., Нестуля О. О. та ін.] ; ПДПІ ім. В. Г. Короленка ; ПНТК ; ПОО УТОПІК ; ЦОДПА ; ПКМ ; ДАПО. – Полтава, 1998. – С. 3–6.
14. Жук В. Участь полтавців у партизанському русі Опору за кордоном // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам’яток : зб. наук. ст. 2001–2003 рр. / [редкол. : Белько О. В., Волошин Ю. В., Галян Г. І. та ін.] ; УК ПОДА ; ПКМ. – Полтава : Дивосвіт, 2004. – [Вип. І]. – С. 89–199.
15. Журавель Г., Андрієць В. Струсити з себе холопське безпам’ятство // Полтавський вісник № 4, 20–26 січня 1995. – С. 8.
16. Листування В. Г. Короленка з Х. Г. Раковським та О. Г. Раковською // Березіль, 1991. – № 1. – С. 151–153.

17. Лобурець В. Діяльність Полтавського наукового товариства краєзнавців у 1990–1998 роках // Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: матеріали до 825-річчя з часу першої літописної згадки міста Полтави та 1100-річчя появи перших поселень на її території / [редкол. : Бабенко Л. Л., Білоус Г. П., Нестуля О. О. та ін.] ; ПДПІ ім. В. Г. Короленка ; ПНТК ; ПОО УТОПІК ; ЦОДПА ; ПКМ ; ДАПО. – Полтава, 1998. – С. 117–130.
18. НА ПКМ – Ф. 03. – Спр. 398.
19. НА ПКМ – Ф. 04. – Спр. 244.
20. НА ПКМ – Ф. 11. – Спр. 709, 747.
21. НА ПКМ – Ф. 11. – Спр. 3372. – Арк. 19.
22. На шляхах дружби. З досвіду роботи історичного музею на громадських засадах села Куликового Полтавського району : буклет / [авт. В. Н. Жук, В. М. Кошова] ; ПКМ ; УТОПІК, ПОО. – Полтава : Облполіграфвидав, 1988. – 1 арк., скл. в 8 с.: 3 іл.
23. Петренко І. М. Віра Жук (1928–2008) – відома вчена-болгарист [Електронний ресурс] // Міжнародна наукова конференція «Науковий потенціал славістики: історичні здобутки та тенденції розвитку» (до Дня слов'янської писемності і культури). Режим доступу: http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/432. – Назва з екрана.
24. Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці. – Київ : МІЛЕНІУМ, 2017. – 516 с.
25. Письма В. Г. Короленка к А. В. Луначарскому // Новый мир. – 1988. – № 10. – С. 216.
26. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии (1905–1917) : библиографический указатель / [сост. А. Б. Супруненко ; отв. ред. В. Н. Жук] ; ПКМ ; ПОО УООПИК ; ГАПО. – Полтава : РИО Облстатуправления, 1991. – 52 с. : 186 наим., прилож.

Svitlana Kapko

PUBLICATIONS BY VIRA NYKANORIVNA ZHUK IN SCIENTIFIC ISSUES OF THE VASYL KRYCHEVSKY POLTAVA LOCAL LORE MUSEUM

Part of scientific work by Vira Nykanorivna Zhuk, published in printed issues of the Poltava Local Lore Museum during 1988–2004, is analyzed in the article. There are scientific articles, theses of reports, booklet dedicated to local history.

Key words: *Vira Zhuk, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, local history, scientific publication, theses of report, booklet, article.*

Сергій Клепко

УДК 016:908 (477.53) (043)

СВІТЛА Й УНІВЕРСАЛЬНА ІДЕЯ ПОСТУПУ В. Н. ЖУК: РОЗДУМИ ПРО ЇЇ СПАДОК ТА ВПЛИВ НА ІСТОРІЮ РІДНОГО КРАЮ

Аналізуються елементи життєвого поступу В. Н. Жук, її спадок та вплив на розвиток історії рідного краю у спогадах автора про співпрацю В. Н. Жук із журналом «Постметодика» і Полтавським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського (ПОІППО), її участь у підготовці видань «Наш рідний край» і «Антологія краєзнавства Полтавщини», її уміння інтегрувати знання і опрацьовувати великі дані (Big Data). Стверджується, що творчий спадок В. Н. Жук розкриває простір-час України як фундаментальну систему координат, що визначає взаємодію об'єктів і подій руху українського народу як у просторовому сенсі, так і в хронологічному. Розкриваються труднощі, що перешкоджали повній самореалізації потенціалу В. Н. Жук як творчої і критичної особистості внаслідок її критичного несприйняття панівного національного історичного наративу, який вона намагалася уточнити і трансформувати, з'ясовуючи булгарський вплив на Україну. Додаються листи ПОІППО у 2000 р. про нарахування наукової пенсії В. Н. Жук, Біобібліографічна довідка про неї та Довідка про її роботу з ПОІППО протягом 1991–2000 рр.

Ключові слова: *В. Н. Жук, Постметодика, Хроніка 2000, пенсія, історія, спогади, простір-час України.*

Спогади – це важка робота... У пам'яті нечіткі конфігурації образів, уривки фраз, розмов, дарчі написи на подарованих книгах... Із цього сум'яття твоїх вражень і почуттів, картин у пам'яті потрібно добути лінійну оповідь про певну особу... І тут починаєш розуміти, що спогади про когось є насправді спогадами про себе. А твої спогади про себе, сфокусовані на певній людині, зрештою, і є згадкою-реконструкцією сліду, який ця людина залишила у тобі.

Важку роботу спогадів тепер допомагає здійснювати Штучний Інтелект (ШІ). Він на моє прохання повідомив таку конденсовану інформацію про історика Віру Никанорівну Жук (1928–2008):

«Вона була талановитою і глибокою дослідницею, вченою-енциклопедистом, людиною сильної волі, незламної життєвої позиції та патріотом України. Ірина Петренко написала монографію про життя Віри Жук. Її наукова робота зосереджувалася на вивченні українсько-болгарських відносин».

ШІ правильно зареєстрував якості В. Н. Жук, мабуть, прочитавши умить все, що він знайшов у мережі, пов'язане з Вірою Никанорівною (до речі, варто ще попрацювати над виставленням її праць в Інтернеті). Велику справу зробила Петренко Ірина Миколаївна, завідувачка кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», д. і. н., професор, видавши у 2017 р. за власні кошти монографію про В. Н. Жук накладом у 100 примірників [24], до якої я звертаюсь і звертатимусь у своїй розповіді далі. Та все ж головну ідею поступу В. Н. Жук як дослідника історії України, як на мою думку, ШІ не зміг ідентифікувати… То ж по порядку, з того, що мені відомо, спробую відтворити слід у мені та ідею життєвого поступу В. Н. Жук.

Знайомство

З В. Н. Жук я познайомився наприкінці 1980-х років, коли вона спільно з Жанною Іванівною Передерій, моєю колегою, писали і укладали серію брошур з історії рідного краю [17–22] в будинку політосвіти Полтавського обкому партії. Серія містила для мене багацько цікавого матеріалу і я ці брошури навіть склеїв докупи, щоб вони поодинці не розгубилися, і так у моїй бібліотеці з'явилася фактично перша краєзнавча монографія про Полтавщину за авторством і редакцією В. Н. Жук. Цю серію брошур «Наш рідний край» В. Н. Жук продовжувала писати і видавати навіть після ліквідації будинку політосвіти у 1991 році, всього було 13 випусків і вони до цього часу цінуються краєзнавцями.

Постметодика

На початку 1990-х років Полтавським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського (далі – ПОІППО) почав видаватися журнал для учителів області «Постметодика» [15]. Ініціатором створення журналу «Постметодика» був Б. В. Чичкало (1936–2020) [28], який до речі, підтримав проведення в області Першої полтавської наукової кон-

ференції з історичного краєзнавства (1989), сприяв обласним науково-практичним семінарам з проблем охорони і дослідження пам'яток археології Полтавщини, у матеріалах яких були і цікаві публікації В. Н. Жук [3; 8].

Щойно у 1993 р. вийшов перший номер журналу «Постметодика», головним редактором якого було мене призначено, до мене завітала В. Н. Жук із пропозицією надрукувати її нову статтю «Велика київська княгиня Ольга». Ми набирали її рукопис (чи машинопис?) на комп'ютері, а вона старанно виправляла помилки наших операторів-друкарок. Стаття вийшла у другому номері журналу [4]. Коли навіть стороння до освіти людина похвалила журнал, передусім через статтю В. Н. Жук, то я зрозумів, якою знахідкою для нього є автор В. Н. Жук. Віра Никанорівна Жук стала одним із найактивніших і найулюбленіших авторів журналу «Постметодика» [4–6; 10–12]. У каталозі назв публікацій журналу «Постметодика» (1993–2021) прізвище В. Н. Жук зустрічається 25 разів, Віра Никанорівна є автором 20 статей (з них 3 статті у співавторстві), а у 5 інших випадках – публікації про неї та рецензії на її твори [13]. Оскільки журнал «Постметодика» був безгонорарним, то усі публікації В. Н. Жук здійснювалися на громадських засадах.

Як пізніше справедливо писала І. М. Петренко:

«В. Н. Жук співробітничала з Полтавським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського, з редакцією журналу «Постметодика», де завжди знаходила щиру підтримку. Навіть тоді, коли праці Віри Никанорівни відмовлялися друкувати інші видання, редакційна колегія «Постметодики» завжди залюбки їх брали до друку. Там вчена завжди знаходила щире розуміння, і це було певним поштовхом до подальших досліджень» [24, с. 52].

«Хроніка 2000»

У один із своїх візитів В. Н. Жук помітила у мене на столі декілька номерів нового в Україні журналу – українського культурологічного альманаху «Хроніка 2000», який почав виходити у видавництві «Український письменник» у 1991 р. (головний редактор Юрій Буряк). Я щойно їх мав змогу придбати у Києві. Перші випуски альманаху мене вразили масштабом намірів редакції – відобразити перебіг духовного життя на українських землях протягом двох останніх тисячоліть (звідси й назва видання – «Хроніка 2000»).

У перших випусках «Хроніка 2000» я читав перші розділи видатної праці «Походження Русі» гарвардського професора Омеляна Пріцака, відкриваючи для себе дивовижний і доти незнаний мною простір-час історії давньої України [26]. Життя його кількатомного «Походження Русі» українською та російською мовами починалося саме на сторінках «Хроніки 2000».

Омелян Пріцак – історик-медієвіст зі світовим ім'ям, учений-поліглот, великий знавець давніх мов, автор сотень досліджень із тюркології та україніки, фундатор і директор Українського наукового інституту в Гарварді, член Нобелівського комітету (з літератури), почесний член понад двох десятків наукових академій та міжнародних наукових інституцій… Про історію перекладу і видання «Походження Русі» у журналі «Хроніка 2000» нещодавно розповів письменник і перекладач Юрій Олійник у статті «Троя, руси й Русь. Історія одного інтерв'ю з професором Омеляном Пріцаком» [23]. На початку 1990-х Омелян Пріцак був малознаний в Україні. На жаль, і пізніше, коли я читав лекції учителям історії, то вони здебільшого вперше від мене дізнавалися про концепцію Омеляна Пріцака та його біографію. Це я про лаг (від англ. lag – «затримка, запізнення») між методикою шкільної історії та історичною наукою, який, до речі успішно долала В. Н. Жук у своїй лекційній діяльності у ПОІППО.

У цьому ж номері «Хроніки 2000» друкувалися «Легенди про доньку Шана. Фрагменти з поеми Як всевишній створив алпів (Книга І, пісня І)» Шамсі Башту та стаття Фархада Нурутдінова «ДОЛЯ І ЗАКЛИК ДАВНЬОЇ ПОЕМИ». Юрій Олійник у вступному слові «ДО ПОЕМИ ШАМСІ БАШТУ» представляв її як *«один з найцікавіших зразків епічного спадку народу, чия роль в історичних подіях VII–X ст. у Центральній та Східній Європі була чи не однією з вирішальніших. Болгари (булгари), вийшовши на історичну арену наприкінці V – початку VI ст., справили неабиякий вплив і на формування перших слов'янських державних утворень… Зрозуміло, що і міфологія, і аналіз історичних реалій «Легенди про доньку Шана» потребують окремого фундаментального дослідження. Я навів лише кілька прикладів для того, щоб кожен, хто візьме до рук поему Шамсі Башту, зрозумів, що це – історія великого народу і одночасно – вдячний матеріал для вивчення культур інших народів, неохопний світ в одній перлині»* [27].

В. Н. Жук попрохала почитати ці журнали, а повертаючи через час дякувала, що завдяки цьому журналу, вона відкрила для себе історика із м. Казані (Татарстан) Фаргата Нурутдінова, з яким вона встановила плідні контакти, які вже згодом і описала І. М. Петренко у монографії про життя Віри Жук. І. М. Петренко, зокрема, написала:

«Ґрунтовно вивчаючи давню історії України, В. Н. Жук пов'язала її історичний розвиток із давніми булгарами, Великою Булгарією, акцентувала увагу на зв'язках України й Болгарії. Вчена досліджувала життя і діяльність Булюмара-Шеке (Щека), Кубрата (Хорива), Шамбата (Кия), участь народних мас України у визволенні Болгарії від п'ятивікового османського іга та ін. Велику роль у цьому відіграла співпраця з відомим істориком із м. Казані (Татарстан) Фаргатом Габдул Хамітовичем Нурутдіновим. Їх пов'язувало тривале листування, обмін думками, поглядами, новинками в розвитку історичної науки. Зокрема, збережені і введені в науковий обіг Фаргатом Нурутдіновим унікальні пам'ятки – перш за все звід давньобулгарських літописів «Джагфар Тарихы» та карачаєво-булгарські літописи, що проливають багато світла і відкривають багато «білих плям» в історії України і конкретно Полтавщини. Ці унікальні джерела дають можливість по-новому поглянути на нашу давню історію і роль у ній давніх булгар» [25].

Я вирішив про цю деталь – як В. Н. Жук відкрила для себе Фаргата Нурутдінова – розповісти у подробицях, бо тоді на початку 1990-х нова інформація в усіх царинах знання діставалася нам дуже випадково, уривками і клапотями. Великі дані (Big Data) для історії вже настали, та ще не було у нас, українських дослідників, інформаційних технологій, щоб опрацьовувати набори інформації таких великих розмірів, з якими традиційні способи та підходи не могли справитися, як і з феноменальним прискоренням нагромадження даних та їх ускладненням.

Подаровані книги

Після публікації великих статей В. Н. Жук перейшла на підготовку і видання своїх книг. У 1998 році самостійно підготувала і видала обсягом у 13 ум. друк. арк. книгу «Із сивої давнини. Нарис з історії України та Полтавщини VII ст. до н. е. – XIV ст. н. е.: Посібник для викладачів вузів, учителів, студентів та учнів» (Полтава: «Полтава», 1998).

Кожну свою нову книгу В. Н. Жук дарувала бібліотеці ПОІППО і мені з дарчим написом і в мене зібралася невеличка колекція її праць, яку, я передав чи в обласний архів, чи в обласну бібліотеку, коли директор ПОІППО свавільно наказав мені у 2020 р. терміново вивільнити мій службовий кабінет, в якому, до речі, і відбувалися усі мої зустрічі з В. Н. Жук з 1993 року по 2008-й, і я був змушений величезні коробки з «Нової пошти», заповнені книгами, документами та власними рукописами розподіляти між обласним архівом, обласною бібліотекою та моїм особистим архівом, то не пам'ятаю, в яку частину архіву я їх визначив... Але сподіваюсь, все знайдеться…, знайдуться і книги-дарунки від В. Н. Жук…

Історія з пенсією В. Н. Жук

Прочитуючи книгу І. М. Петренко про В. Н. Жук, я дізнався про перепони в її академічній кар'єрі, які чинилися їй в альма-матер видатних радянських педагогів зовсім не за їх моральними приписами. Зрештою, лише тепер я прочитав лист В. Н. Жук до історика-краєзнавця Бориса Сидоровича Ванцака [24, с. 61–66] про утиснення творчих людей у тоталітарному суспільстві. Спілкуючись із В. Н. Жук, я про це не знав у подробицях, лише розумів, що В. Н. Жук надзвичайно скромна трудівниця з величезними знаннями, що зазнає утисків через недосконалість нашого пенсійного законодавства. І. М. Петренко влучно у своїй книзі найменувала цю пенсійну новелу життя В. Н. Жук «митарством», бо дійсно В. Н. довелося терпіти труднощі, зазнавати мук, знущань через мізерну пенсію. Не знаю, чи передбачала В. Н. Жук свої «пенсійні митарства» у 1968 р., коли готувала в обласну газету «Зоря Полтавщини» свою статтю «Наші консультації. Ви оформляєтесь на пенсію» [7]. Але вона дослідила питання ціни людини на власному прикладі оцінювання пенсійним фондом неперервної праці науковців. У підтвердження цієї тези я наводжу копії листів, які у 2000 р. Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського відправив у різні інстанції на підтримку В. Н. Жук (див. додатки). Тоді, готуючи проекти цих листів на підпис ректору П. І. Матвієнку, я і відчув та осмислив обшир інтересів В. Н. Жук, її бажання розкрити про́стір-час України, подібно до фізики, встановити в історії України фундаментальну систему координат, що повністю визначатиме

взаєморозташування об'єктів і подій руху українського народу як у просторовому сенсі, так і в хронологічному.

Антологія краєзнавства Полтавщини

В. Н. Жук захопилася ідеєю науково-методичного посібника «Антологія краєзнавства Полтавщини», в якому були б висвітлені актуальні проблеми краєзнавчої роботи в сучасній загальноосвітній школі та позашкільних установах, що створювалася за ідеєю П. І. Матвієнка і перше видання Антології вийшло у 2005 році [1]. Захопилася і брала активну участь у підготовці до друку «Антології краєзнавства Полтавщини», що складається із двох основних розділів, у яких розглядаються загальні методологічні основи краєзнавчої роботи та можливості використання краєзнавчого матеріалу при вивченні не лише історії, а й інших шкільних предметів, а також у системі виховної роботи.

У час своїх коротких візитів до мене, пов'язаних з публікацією її статей, В. Н. Жук лаконічно розповідала про свого батька, дитинство (записати б тоді все це!), та й жалілася «безіменно» на деяких наших істориків, котрі нечемним чином намагалися знецінювати її працю...

Я такого знецінення не сприймав... Історія, як і медицина, вважав, має бути доказовою.

Для мене історія – об'єктивний процес, адже у кожній точці землі відбувалося життя людей, їх праця, зустрічі між ними, боротьба і битви.

Я розповідав на лекціях історикам: візьмемо цю точку, будівлю ПОІППО, ми знаємо, що було воно збудоване у 1982 році..., а що до нього було на цьому місці – про це достеменно знає лише Л. М. Булава, дослідник Павленків, одного з міських районів Полтави –..., а що до нашої ери тут було, то вже важко уявити і документів немає. Соціобіологічні процеси у кожній точці якось описуються, кам'яніють у артефактах, які губляться або знаходяться, а історики їх описують, висувають свої версії. Якщо про одну точку важко укласти її історію, то що говорити тоді про історію сотень тисяч і мільйонів точок, яку необхідно описати, щоб укласти інформацію про історію краю, країни, світу…

Якщо тобі не подобається чиясь історія, будь ласка, апелюй, контраргументуй, але опоненти намагалися «насолити» В. Н. Жук приховано... Одному із них, згадую, на його закид, що

«Постметодика» друкує багато статей В. Н. Жук, і що вони не є науково достовірними, на його думку, я запропонував йому описати його думку у критичній статті у журналі і спростувати аргументи В. Н. Жук. Статті я не дочекався…

Чи не через таку «двовимірність» багатьох наших фахівців у багатьох учителів історії нашої області, як я міг встановити, критерій доказовості історичних картин був для них не в науковій методології, а в тому, чи написано про це у підручниках…

Останні роки її життя

У останні роки життя В. Н. Жук моя співпраця з нею дещо загальмувалася, як я розумів, події в області, пов'язані з активізацією українсько-болгарських зв'язків на Полтавщині через інтерес до теми хана Кубрата, потребували від Віри Никанорівни багато організаційних та інтелектуальних зусиль. Мабуть, це були для неї кульмінаційні роки життя, коли її тема досліджень українсько-болгарських відносин досягла глобального історичного апогею. Як говорила Аліса Льюїса Керрола:

«Рано чи пізно все стане зрозуміло, все стане на свої місця і вишикується в єдину гарну схему, як мережива. Стане зрозуміло, навіщо все було потрібне, бо все буде правильно».

В. Н. Жук уміла інтегрувати знання

В. Н. Жук уміла інтегрувати знання. Її коротенька довідка про Полтавський інститут удосконалення вчителів в Енциклопедичному довіднику «Полтавщина» 1992 року [9], по суті, стала імпульсним текстом для написання історії Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського, присвяченої його 70-річчю у 2010 р. В Історії повідомлялося:

«За даними Енциклопедичного довідника «Полтавщина» 1940 по 1990 рр. Полтавським інститутом удосконалення вчителів опубліковано 1 200 назв книг, збірників, брошур, статей. Не відомо, яким чином встановлено це число, адже пошуки у бібліотеках і архівах засвідчили, що кількість публікацій Полтавського інституту вдосконалення вчителів за ті роки нараховує лише з десяток видань. Полтавський інститут удосконалення вчителів, реорганізований у 1993 р. у Полтавський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, взяв за основу своєї роботи слова М. В. Остроградського, ім'я якого було дещо пізніше присвоєно інституту і який вважав, що

тільки через публікації розвивається творча особистість» [14, с. 218].

Уточнити про «1 200 назв книг, збірників, брошур, статей», опублікованих з 1940 по 1990 рр. Полтавським інститутом удосконалення вчителів, вже, не превеликий жаль, не було в кого. Проте в Історії згадувалася десяток разів її праця зі співавторами «Наш рідний край (з історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період)» [19], відзначалася глибина вивчення історії рідного краю у працях В. Н. Жук [14, с. 128].

Мінлива меморіальна дошка

Потім я з приємністю побачив меморіальну дошку В. Н. Жук на будівлі архіву – корпусу № 1 Державного архіву Полтавської області (по вул. Пушкіна, 18/24), яку було відкрито 12 квітня 2012 року відомому історику-болгаристу, архівісту, заслуженому працівнику Української РСР, фундаторові історичного краєзнавства в Полтавській області. А згодом, через певний час, довелося мені обходити будівлю архіву по периметру, шукаючи цю меморіальну дошку, і зі здивуванням не міг її знайти і не міг уявити, що ця дошка була знята, невже вона могла комусь зашкодити…

Історія не є простою і однозначною

Знайомлячись із переліком праць та справ архіву В. Н. Жук постає бажання зібрати ці всі її напрацювання в низку томів, щоб можна було поринути в послідовне ознайомлення зі світом історії цієї дивовижної жінки.

Як математик і філософ я розумів, що історія не є такою простою і однозначною, як про це повідомляється у підручниках, та навіть і у монографіях. Ось нещодавно завантаживши статтю «Національний головний наратив: мінливості методу» професора Г. Касьянова на Academia, дістаю від Academia пропозицію переглянути ще 190 727 інших праць, що обговорюють «методологію історії» та перипетії методу. Як цінитель історії, та й кандидат наук за спеціальністю «соціальна філософія та філософія історії», сформований на випадкових знайомствах із працями «Ідея Історії» Р. Коллінгвуда, «Теоретична археологія» Жана-Клода Гардена [2], «Наполеон» Є. Г. Тарле, «Пошуки вигаданого царства» Л. М. Гумільова, «Історія Русів»..., я розумію, що важко досягти консенсусу між істориками.

Кожний із них прочитав лише свою частку праць і архівних документів, доторкнувся до своєї частини артефактів і те, що витворила його уява, то і пропагується ним як справжня, на його думку, історія. Мені ж здається, і сьогодні особливо це підтверджується, щоб дістати повне уявлення про минуле, ми повинні наші власні біографії занурювати у історичний дискурс та в суспільну практику, в археологічні пошуки та їх накопичення ними зібраних залишків, у вивчення всіх даних про точки нашого буття..., робити так, як вчиняли Омелян Пріцак і Віра Жук...

Маємо старанно досліджувати три джерела історії – тексти, артефакти і власне сучасну людину з її геномом… З 2005 року в планетарному масштабі реалізується міжнародний проєкт «Генографія» (The Genographic project) з метою складання детального генетичного атласу народів світу та вивчення древніх міграцій людей. Цей атлас і буде критерієм істинності наших історичних знань і уявлень, здобутих за час після Геродота.

Ми сьогодні маємо історію великих даних... і лише коли навчимося звертатися до цих великих даних та їх обробляти, тоді ми зможемо говорити щось певне. Як я розумію, В. Н. Жук не була задоволена тим національним головним історичним наративом, що панував у її час, і вона намагалася його уточнити і трансформувати його, з'ясовуючи булгарський вплив на Україну...

Щоб підвищити свою ефективність та конкурентоспроможність, історикам необхідно навчитися взаємодіяти з даними… Далеко ще не всі з них це вміють, часто не мають необхідного досвіду, не знайомі з кращими практиками, не готові обмінюватися знаннями – особливо з представниками інших галузей. З даними теж виникають проблеми: вони в архівах і бібліотеках є неповними, неточними та вимагають тривалої ручної обробки; їх складно шукати, а якість – важко перевіряти.

Історики знаходять дані (часто розрізнені та суперечливі) у своїх системах, по-своєму їх обробляють та складають свої праці. У результаті читачу даються різні тексти, з різною статистикою, висновками та суб'єктивно описаними перспективами. Все це призводить до втрати часу та ресурсів, заважає приймати правильні картини історії країни і світу. Щоб ліквідувати прогалини в роботі з даними в історії, краєзнавстві, до

справи потрібно підійти системно: змінити корпоративне середовище, трансформувати критичні елементи операційної моделі, запустити цільові ініціативи – і в результаті сформувати в організації культуру роботи з даними.

В. Н. Жук, як на мій погляд, саме так і діяла…

Принцип Захі Абаса Хавасса

Мені подобається принцип Захі Абаса Хавасса (1947), єгипетського археолога, єгиптолога і колишнього міністра у справах старожитностей Єгипту, який не втомлювався повторювати усім, що єгипетські піраміди були побудовані єгиптянами, а не міфічними пришельцями чи навіть інопланетянами. Так і вся Україна, її природа і ландшафт, найродючіша земля в Європі, архітектура і колосальний живопис, мова, що має сукупно понад мільйон слів, створені і збудовані українцями та їх прабатьками, яким даровано богом цю територію. І вся творчість, весь спадок В. Н. Жук переконує нас у цьому.

Уся біографія В. Н. Жук свідчить про зруйновану систему самореалізації особистості в Україні, якій перешкоджають «системи» кумівства, непотизму, вседозволеності, беззаконня, безладдя, безправності, що тягнуться з тоталітарних часів у пострадянську Україну. Та В. Н. Жук мужньо долала руйнацію цієї системи самореалізації та утверджувалася у своїй неперервній праці, за що і користувалася завжди беззаперечним авторитетом у колег і усієї освітянської громади області.

Якщо підбивати підсумки біографії і постбіографії В. Н. Жук, то, здається, в «Ідеї історії» Робін Дж. Колінгвуд написав саме про неї, історика В. Н. Жук:

«Історик, хоч би як довго й самовіддано він трудився, ніколи не буває в спромозі сказати, що його праця, бодай у найгрубіш окресленому напрямку чи в тій або тій щонайдрібнішій деталі, є виконаною раз і назавжди. Він ніколи не зможе заявити, що його картина минулого є хоч у котромусь моменті відповідною його уявленню того, якою вона повинна бути. Але, хоч би якими фрагментарними й недосконалими були здобутки його праці, та ідея, що спрямовувала її поступ, – ясна, розумна й універсальна. Це – історія історичної уяви як самообгрунтувальної, самовизначальної та самовиправдальної форми думки» [16].

ДОДАТКИ: Листи Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського про нарахування наукової пенсії Вірі Никанорівні Жук (2000 р.)

Примітка: Листи відновлені з файлів мого персонального електронного архіву, тому можливі певні відмінності від підписаних оригіналів, якщо такі віднайдуться у адресатів.

1. Лист Голові обласної ради Полієвцю О. В. від 14.11.2000

Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського

Україна, 36029, м. Полтава, вул. Жовтнева, 64

тел.(05322) 7-26-08, факс 2-49-56
e-mail: root@ipe.poltava.ua

14.11.2000 р. №_____
На № _____ від _____2000 р.

Голові обласної ради
Полієвцю О. В.

Високошановний Олександре Васильовичу!

Ректорат Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти просить Вас порушити як справедливий виняток перед Кабінетом Міністрів України питання про нарахування відомій дослідниці Вірі Никанорівні Жук наукової пенсії як вченому, кандидату історичних наук, заслуженому працівнику культури України. Понад 30 років В. Н. Жук віддала плідній діяльності на ниві краєзнавства та архівознавства Полтавщини (Біобібліографічна довідка про В. Н. Жук додається, додаток 1).

Відповідно діючому законодавству В. Н. Жук, 1928 р. н., для одержання пенсії як науковцю не вистачає до стажу 3 роки 10 місяців, оскільки довгорічна робота В. Н. Жук науковим і старшим співробітником у Державному архіві Полтавської області несправедливо не зараховується (Додаток 2: Копії листів з Управління соціального захисту населення Полтавської облдержадміністрації [№ 1939 від 15.08.2000 р.], Міністерства праці

та соціальної політики України [№ 02-Ж-23142/16-10 від 21.07.2000 р.].

У зв'язку з цим просимо дорахувати до наукового стажу 10 років її плодотворної праці у Полтавському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти протягом 1990–2000 років, за час якої В. Н. Жук читала лекції для вчителів на курсах з історії Полтавщини і методики використання краєзнавчих матеріалів на уроках історії та у позакласній роботі у школі (Довідка про оплату за прочитані лекції додається, додаток 3).

На прохання інституту В.Н.Жук підготувала для вчителів та учнів посібники, наукові статті та методичні розробки загальним обсягом – 39,6 ум. друк. аркушів, що у 5,7 разів перевищує нормативи публікацій працівників науково-дослідних інститутів (Додаток 4).

Ураховуючи десятирічну творчу наукову роботу В. Н. Жук з підвищення кваліфікації педагогічних працівників, а також її діяльність у Полтавському державному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка 11 років і 2 місяці, Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти просить Вас допомогти задовольнити клопотання В. Н. Жук про нарахування їй наукової пенсії як кандидату історичних наук, доценту.

Заздалегідь вдячні Вам за підтримку талановитого і непересічного діяча у науковому світі і самовідданого дослідника історії Полтавського краю.

Ректор П. І. Матвієнко

2. Лист Голові Полтавської облдержадміністрації Томіну Є. Ф., Голові обласної ради Полієвцю О. В. від 14.11.2000.

Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського

Україна, 36029, м. Полтава, вул. Жовтнева, 64

тел.(05322) 7-26-08, факс 2-49-56
e-mail: root@ipe.poltava.ua

14.11.2000 р. №_____
№ _____ від _____2000 р.

Голові Полтавської облдержадміністрації
Томіну Є. Ф.,
Голові обласної ради
Полієвцю О. В.

Високошановні Євгене Фроловичу та Олександре Васильовичу!

Ректорат Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти просить Вас порушити як справедливий виняток перед Кабінетом Міністрів України питання про нарахування відомій дослідниці Вірі Никанорівні Жук наукової пенсії як вченому, кандидату історичних наук, заслуженому працівнику культури України. Понад 30 років В. Н. Жук віддала плідній діяльності на ниві краєзнавства та архівознавства Полтавщини (Біобібліографічна довідка про В. Н. Жук додається, додаток 1).

Відповідно діючому законодавству В. Н. Жук, 1928 р. н., для одержання пенсії як науковцю не вистачає до стажу 3 роки 10 місяців, оскільки довгорічна робота В. Н. Жук науковим і старшим співробітником у Державному архіві Полтавської області несправедливо не зараховується (Додаток 2: Копії листів з Управління соціального захисту населення Полтавської облдержадміністрації [№ 1939 від 15.08.2000 р.], Міністерства праці та соціальної політики України [№ 02-Ж-23142/16-10 від 21.07.2000 р.].

У зв'язку з цим просимо дорахувати до наукового стажу 10 років її плодотворної праці у Полтавському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти протягом 1990–2000 років, за час якої В.Н.Жук читала лекції для вчителів на курсах з історії Полтавщини і методики використання краєзнавчих матеріалів на уроках історії та у позакласній роботі у школі (Довідка про оплату за прочитані лекції додається, додаток 3).

На прохання інституту В. Н. Жук підготувала для вчителів та учнів посібники, наукові статті та методичні розробки загальним обсягом – 39,6 ум. друк. аркушів, що у 5,7 разів перевищує нормативи публікацій працівників науково-дослідних інститутів (Додаток 4).

Ураховуючи десятирічну творчу наукову роботу В. Н. Жук з підвищення кваліфікації педагогічних працівників, а також її діяльність у Полтавському державному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка 11 років і 2 місяці, Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти просить

Вас допомогти задовольнити клопотання В. Н. Жук про нарахування їй наукової пенсії як кандидату історичних наук, доценту.

Заздалегідь вдячні Вам за підтримку талановитого і непересічного діяча у науковому світі і самовідданого дослідника історії Полтавського краю.

Ректор П. І. Матвієнко

3. Лист у Міністерство праці та соціальної політики України від 14.11.2000

Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського

Україна, 36029, м. Полтава, вул. Жовтнева, 64

тел. (05322) 7-26-08,
факс 2-49-56
e-mail: root@ipe.poltava.ua

14.11.2000 р. № _____
На № _____ від _____2000 р
252023, м. Київ,
вул. Еспланадна, 8/10
Міністерство праці та соціальної політики України
Управління пенсійного реформування та пенсійного забезпечення

36035, м.Полтава,
вул. Ціолковського, 47
Управління соціального захисту населення Полтавської облдержадміністрації

Ректорат Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти просить Вас вирішити як справедливий виняток питання про нарахування наукової пенсії як вченому, кандидату історичних наук, відомій дослідниці, заслуженому працівнику культури Вірі Никанорівні Жук, яка усе своє життя присвятила плідній діяльності на ниві краєзнавства та архівознавства Полтавщини (Біобібліографічна довідка про В. Н. Жук додається, додаток 1).

Відповідно діючому законодавству В. Н. Жук, 1928 р. н., для одержання пенсії як науковцю не вистачає до стажу 3 роки

10 місяців, оскільки довгорічна робота В. Н. Жук науковим і старшим співробітником у Державному архіві Полтавської області несправедливо не зараховується (Додаток 2: Копії листів з Управління соціального захисту населення Полтавської облдержадміністрації [№ 1939 від 15.08.2000 р.], Міністерства праці та соціальної політики України [№ 02-Ж-23142/16-10 від 21.07.2000 р.]).

У зв'язку з цим просимо дорахувати до наукового стажу В. Н. Жук 10 років її плодотворної праці у Полтавському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти протягом 1990–2000 років, за час якої В. Н. Жук читала лекції для вчителів на курсах з історії Полтавщини і методики використання краєзнавчих матеріалів на уроках історії та у позакласній роботі у школі (Довідка про оплату за прочитані лекції додається, додаток 3).

На прохання інституту В. Н. Жук підготувала для вчителів та учнів посібники, наукові статті та методичні розробки загальним обсягом – 39,6 ум. друк. аркушів, що у 5,7 разів перевищує нормативи публікацій працівників науково-дослідних інститутів (Додаток 4).

Враховуючи десятирічну творчу наукову роботу В. Н. Жук з підвищення кваліфікації педагогічних працівників, а також її діяльність у Полтавському державному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка 11 років і 2 місяці, Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти просить задовольнити клопотання В. Н. Жук про нарахування їй наукової пенсії як кандидату історичних наук, доценту.

Заздалегідь вдячні Вам за підтримку талановитого і непересічного діяча у науковому світі і самовідданого дослідника історії Полтавського краю.

Ректор П. І. Матвієнко

4. Додаток (до листів) № 4. Довідка про роботу В. Н. Жук з Полтавським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського протягом 1991–2000 рр.

Додаток 4

ДОВІДКА

про роботу кандидата історичних наук, доцента, заслуженого працівника культури України В. Н. Жук з Полтавським облас-

ним інститутом післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського протягом 1991–2000 рр.

Віра Никанорівна Жук протягом 1991–2000 рр. у Полтавському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського здійснювала багаторічну роботу в галузі підвищення кваліфікації педагогічних працівників області. З великим інтересом сприймалися слухачами курсів лекції, які вона систематично читала на курсах з історії Полтавщини і методики використання краєзнавчих матеріалів на уроках історії та у позакласній роботі у школі з метою здійснення міжпредметних зв'язків.

Віра Никанорівна Жук – один із найактивніших авторів журналу «Постметодика». Оскільки журнал «Постметодика» не має коштів на оплату гонорарів, то нижчезазначені роботи виконувалися В. Н. Жук на громадських засадах. Підготувала також різноманітну друковану продукцію.

Відповідно діючому законодавству В. Н. Жук, 1928 р. н., для одержання пенсії як науковцю не вистачає до стажу 3 роки 10 місяців, оскільки довгорічна робота В. Н. Жук науковим та старшим науковим співробітником у Державному архіві Полтавської області несправедливо не зараховується.

Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського підтримує клопотання В. Н. Жук перед Кабінетом Міністрів України про нарахування їй наукової пенсії як кандидату історичних наук, доценту.

Ректор П. І. Матвієнко

5. Лист Голові Полтавської облдержадміністрації Томіну Є. Ф. від 28.12.2000(?)

Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського

Україна, 36029, м. Полтава,
вул. Жовтнева, 64

тел.(05322) 7-26-08,
факс 2-49-56
e-mail: root@ipe.poltava.ua

_____ №_____

На № 01-896 від 28.12.2000 р.
Голові Полтавської облдержадміністрації
Томіну Є. Ф.
Високошановний Євгене Фроловичу!

Дякуємо за Вашу підтримку клопотання про нарахування В. Н. Жук пенсії як кандидату історичних наук, доценту.

У грудні 2000 року відомій дослідниці В. Н. Жук Міністерством праці і соціальної політики України та Головного управління праці і соціального захисту населення Полтавської облдержадміністрації згідно Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» перерахована наукова пенсія як вченому, кандидату історичних наук. У даний час вона оформляє документи для перерахування пенсії як заслуженому працівнику культури України.

Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти підтримує клопотання В. Н. Жук про нарахування їй пенсії за особливі заслуги перед Україною відповідно постанови № 1578 від 20.10.2000 р. «Питання Комісії з встановлення пенсій за особливі заслуги перед Україною при Кабінеті Міністрів України» (Копія посвідчення про присвоєння В. Н. Жук звання «Заслуженого працівника культури України» додається).

З повагою,
ректор П. І. Матвієнко

Список використаних джерел

1. Антологія краєзнавства Полтавщини : наук.-метод. посіб. / за ред. П. І. Матвієнка ; члени редколегії : Н. І. Білик, А. М. Дяченко, В. Н. Жук. – Полтава : АСМІ, 2005. – 322 с.: іл.
2. Гарден Жан-Клод. Теоретическая археология. Москва : Прогресс. 1983. 296 с.
3. Жук В. Н. Братерські зв’язки промислових підприємств і сільськогосподарських колективів Полтавщини з Великотирнівським округом Народної Республіки Болгарія // Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства (1 ; 1989 ; Полтава). Тези доп. і повідомлень Першої полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства / Полтавський державний педагогічний ін-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава : [б. и.], 1989. – 143 с.
4. Жук В. Н. Велика київська княгиня Ольга. Хто ви, наші далекі предки? // Постметодика. – Полтава, 1993. – № 2. – С. 8–11 ; № 3. – С. 24–27 ; № 4. – С. 17–20 ; 1994. – № 5. – С. 17–22.

5. Жук В. Н. Великий полководець, дипломат і державотворець // Про Б. Хмельницького // Там само. – 1995. – № 3 – 4/10/. – С. 6–16.
6. Жук В. Н. З історії Полтавської області // Постметодика. – Полтава, 1997. – №3(17). – С. 7–9.
7. Жук В. Н. Наші консультації. Ви оформляєтесь на пенсію // Зоря Полтавщини. – 1968. – 7 січня.
8. Жук В. Н. Подземелья – составная часть крепостей Поворсклья : [Полтавщина] / В. Н. Жук. – С. 94–98. // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины : Второй областной научно-практический семинар, 18–19 мая 1989 г. : тезисы докладов и сообщений / Полтавское областное управление культуры, Полтавский краеведческий музей. – Полтава : [б. и.], 1989. – 130 с.
9. Жук В. Н. Полтавський інститут удосконалення вчителів // Полтавщина. Енциклопедичний довідник / Ред. колегія А. В. Кудрицький (відп. ред.), І. Л. Бутич, В. Н. Жук, М. І. Назаренко, Т. П. Пустовіт. – Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. – С. 756.
10. Жук В. Н. Про Кия та час заснування Києва // Постметодика. – Полтава, 1998. – № 4(18). – С. 18–28.
11. Жук В. Н. Про походження географічних назв Полтавщини // Там само. – 1994. – № 3 /7/. – С. 30–34 ; 1995. – № 2 /9/. – С. 46–49. Співавт.: Булава Л. М.
12. Жук В. Н. Собор болгар України на Полтавщині // Постметодика. Полтава, 2002, вип. 1, С. 57–58.
13. Зміст журналу «Постметодика» (1993–2021). Каталог назв публікацій. Препринт / упорядник Н. Ю. Землякова. – 2023. – 117 с.
14. Історія Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського. 1940–2010 / В. В. Зелюк (голова ред. кол.), С. Ф. Клепко (заст. голови ред. кол.). – Полтава : ПОІППО. – 576 с.
15. Клепко С. Ф. Постметодичні стратегії в освіті: до відкритої педагогіки і знаннєвих порогів // Постметодика. – 2018. – № 1. – С. 2–16.
16. Колінгвуд Р. Ідея історії / пер. з англ. О. Мокровольський. – Київ : Основи, 1996. – 615 с. URL: http://litopys.org.ua/colin/colin13.htm.
17. Наш рідний край (з історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період) / [Жук В. Н., Пустовіт Т. П., Фісун М. А., Ханко В. М.]. – Вип. 12. – Полтава, 1991. – 87 с
18. Наш рідний край (Сторінки про підземелля Полтави та інших стародавніх міст-фортець Полтавщини). – Вип. 11. – Полтава : Полтава, 1991. – 35 с.
19. Наш рідний край. З історії української національної культури на Полтавщині. – Вип. 13. – Полтава, 1992. – 59 с. – Співавт.: Фарина С. Я.

20. Наш рідний край. Полтавська область (історико-статистичний нарис / Випуск десятий. – Полтава : «Полтава», 1991. – 44 с. – Співавт.: Пустовіт П. М.
21. Наш рідний край. Сторінки з історії Полтавщини в запитаннях і відповідях / Випуск перший. – Полтава : Полтава, 1990. – 63 с.
22. Наш рідний край. Сторінки з історії Полтавщини в запитаннях і відповідях. Випуск перший. Вид. II, перероблене і доповнене. – Полтава : ІВА «Астрея», 1992. – 62 с.
23. Олійник Юрій. Троя, руси й Русь. Історія одного інтерв'ю з професором Омеляном Пріцаком (17 Січня 2023). URL: https://tyzhden.ua/troia-rusy-j-rus-istoriia-odnoho-interv-iu-z-profesorom-omelianom-pritsakom/
24. Петренко І. М. (2017). Історик Віра Жук (1928−2008): життя, віддане науці. Київ, МІЛЕНІУМ. 516 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Petrenko_Iryna/Istoryk_Vira_Zhuk_1928-2008_zhyttia_viddane_nautsi.pdf?
25. Петренко І. (2020). Українсько-болгарські відносини у науковому доробку Віри Жук (1928–2008). Дриновський збірник, 12, 115–125. https://doi.org/10.7546/DS.2019.12.13.
26. Пріцак Омелян. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім саг) // «Хроніка 2000», 1992, № 1. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Khronika-2000/1992_N1/
27. Хроніка 2000, 1992, № 1.
28. Чичкало Борис Васильович [Некролог] / Департамент освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації, Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського // Постметодика. – 2021. – № 1. – С. 63–64.

Serhii Klepko

THE BRIGHT AND UNIVERSAL IDEA OF GROWTH BY V. N. ZHUK: REFLECTIONS ON ITS LEGACY AND IMPACT ON THE HISTORY OF THE NATIVE LAND

Elements of V. N. Zhuk's life growth, her legacy and impact on the development of the history of her native region are analyzed in the author's memoirs about V. N. Zhuk's cooperation with the journal "Postmethodika" and the Poltava Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education named after M. V. of Ostrogradskyi (POIPPO), her participation in the preparation of publications "Our native land" and "Anthology of local history of the Poltava region", her ability to integrate knowledge and process big data (Big Data). It

is claimed that the creative heritage of V. N. Zhuk reveals the space-time of Ukraine as a fundamental coordinate system that determines the interaction of objects and events of the movement of the Ukrainian people both in a spatial sense and in a chronological sense. The difficulties that prevented the full self-realization of V. N. Zhuk's potential as a creative and critical personality due to her critical non-acceptance of the dominant national historical narrative, which she tried to clarify and transform, clarifying the Bulgarian impact on Ukraine, are revealed. Attached are letters from POIPPO in 2000 about the accrual of a scientific pension to V. N. Zhuk, a biobibliographic reference about her and a certificate about her work with POIPPO during 1991–2000.

Key words: *V. N. Zhuk, Postmethodology, Chronicle 2000, pension, history, memories, space-time of Ukraine.*

Віра Маслак (Русанівська)

УДК 930(477)(092)Жук:655.41(477.53)

ВЧИТЕЛЬ З ВЕЛИКОЇ ЛІТЕРИ – ВІРА НИКАНОРІВНА ЖУК

У спогадах колишньої студентки Віри Жук Віри Маслак (Русанівської) йдеться про дружбу і співпрацю з Вірою Жук у період навчання на історичному факультеті Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка та в наступні роки. Акцентовано увагу на її педагогічному таланті, звернуто увагу на її людські чесноти та якості.

Ключові слова: *Віра Жук, історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка, студентство, куратор, наука, освіта, екскурсії, виховна робота.*

Віра Никанорівна – не просто Великий Вчитель, а й справжній друг. Вона була наставником – куратором нашої групи до закінчення навчання у Полтавському державному педагогічному інституті ім. В. Г. Короленка (тобто до 1986 року) та викладала предмет «Допоміжні історичні дисципліни».

Ми навчалися на історичному факультеті, у групі «Історія та суспільствознавство». Кожен із нас був закоханий у науку, ім'я якій «Історія».

Віра Никанорівна допомагала, щоб любов, інтерес до історії не втрачалися з роками. Як і всі представники «нації», що зветься студентство, ми інколи бешкетували, бувало й лекції пропускали. Але Віра Никанорівна ніколи не підвищували голос, говорила тихо, ввічливо, переконливо і кожного називала на «Ви». Після першої розмови уже було соромно навіть проігнорувати якесь зауваження.

Віра Никанорівна, частенько нас збирала групою і вела на пішу екскурсію. Полтава не мала жодного куточку, про який вона не знала б, що розповісти. Ми з захопленням вивчали Полтаву, адже більшість студентів були не місцевими.

Віра Никанорівна відвідувала нас навіть у гуртожитку, коли хтось хворів. Одного разу принесла нам в кімнату сушені трави від застуди. Щиро дбала про нас, як про маленьких дітей, а не студентів. Вона ніколи не сказала, що немає часу, щоб не піти з нами на дискотеку у студентське кафе «Ворсклянка». Ніколи нам не заважала на таких молодіжних заходах. А була старшим товаришем.

Згадую… Дуже сумно за тими роками. Ми дорослі, вже давно мами та бабусі… А Віра Никанорівна, мабуть реалізовувала почуття материнства у відношенні до нас, її студентів.

Частенько вона запрошувала нас до себе додому на гостини. Скільки було в неї книг?! Домашня бібліотека була справжнім скарбом для неї. Вона так багато писала сама. Показувала нам свої рукописи, а ми дивилися, читали і дивувалися, невже це робота однієї тендітної жінки та ще й з проблемним зором?!

Пригощала нас трав'яними чаями, вишневим варенням та домашнім печивом, яке називала «Соленики». Випікала його мама Віри Никанорівни (вони мешкали у двох). Мама завжди була рада спілкуванню зі студентами. Вона нас завжди розуміла і підтримувала.

Після закінчення навчання в інституті ми роз'їхалися на роботу по різним куточках нашої країни. Я потрапила на Донбас в місто Комунарськ (Алчевськ – нині окупований). Було цікаво там, але його хімічно-металургійна токсичність були шкідливі для здоров'я. Я майже кожні вихідні швидко в потяг і на Полтаву. Зустріла Віру Никанорівну, розповіла про копіть, дим, хімію у Комунарську. І запрошення не забарилося: «Вірочко, приїжджайте навіть кожної неділі, зупиняйтеся у мене». Декілька раз так і було, а через рік я повернулася до Полтави, одружилася. І Віру Никанорівну запросила на весілля.

Любила вона приходити до нас у сад коли все квітло. Для неї це були спогади про сімейний сад її батька, який був затоплений водою в часи будівництва Кременчуцького водосховища. Вона ностальгувала.

Віра Никанорівна – Великий Вчитель, Велика Людина, Велика Наука, Мудрість!!!

Зосередження усіх людських чеснот в одній людині, – це в ній.

Ми спілкувалися до останніх днів її життя. Вона була взірцем для мене і не лише мене.

Vira Maslak (Rusanivska)

THE TEACHER WITH A CAPITAL LETTER IS VIRA NIKANORIVNA ZHUK

The memoirs of Vera Zhuk's former student, Vira Maslak (Rusanivska), talk about friendship and cooperation with Vera Zhuk during her studies at the history faculty of the Poltava State Pedagogical Institute named after V. G. Korolenko and in the following years. Emphasis is placed on her pedagogical talent, attention is paid to her human virtues and qualities.

Key words: *Vira Zhuk, Faculty of History of the Poltava State Pedagogical Institute named after V. G. Korolenko, studentship, curator, science, education, excursions, educational work.*

Олександр Мельніков

УДК 908(477.53)

ВІРА НИКАНОРІВНА ЖУК – ПРОФЕСІОНАЛ, УЧИТЕЛЬ, УЧЕНА

У спогадах йдеться про викладацьку роботу Віри Никанорівни Жук на історичному факультеті Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Наголошується на її таланті як талановитої лекторки, професійної архівістки та новаторки у дослідженнях стародавньої історії Полтавщини і України.

Ключові слова: *Віра Жук, історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, краєзнавство, новаторство, наука.*

Унікальна особистість. Протягом кількох десятків років я працював заступником декана історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, викладачем і суто по-людськи спілкувався з Вірою Никанорівною: високоосвіченою людиною, чудовим фахівцем та інтелігентом у повному розумінні цього слова. На тлі інших, більш харизматичних і яскравих викладачів факультету, скромна, тиха, сором'язлива, непримітна зовні, Віра Никанорівна запам'яталася як краєзнавець, фанатично відданий своїй справі. Невисокого зросту, добра, дуже м'яка у стосунках із викладачами та студентами, вона багатьма сприймалася як людина, котра живе нібито у своєму світі, який не зовсім співпадає з реальністю.

Курс «Допоміжні історичні дисципліни», який вона вела впродовж десятків років, можливо, сприймався студентською аудиторією не зовсім серйозно, але коли розглядалися питання історії Полтавщини, вона одразу перетворювалася на справжнього учителя, якій чудово володіючи матеріалом, зачаровував аудиторію. Викликали величезну повагу її абсолютна прихильність до улюбленого предмета, завзятість, захопленість і творчий пошук у вирішенні проблемних питань історії рідного краю. Напевно тому в 70-ті – 90-ті роки XX ст. на історичному факультеті було виховано ціле покоління прекрасних краєзнавців, яке успадкувало і реалізувало у своїй роботі основи і принципи творчого пошуку, закладених Вірою Никанорівною.

Цьому сприяли її величезний багаторічний досвід роботи в архівах, дивовижна орієнтація в неосяжних масивах джерел і досконале знання документів, що вже у 80-ті роки XX ст. давало їй змогу висувати оригінальні ідеї в царині давньої та ранньосередньовічної історії нашого краю. У цей час вона ділилася зі мною своїми поглядами щодо появи та ролі кочівників на теренах Полтавщини в першому тисячолітті нашої ери, їхніх взаємин зі слов'янськими племенами та багатьом іншим. Згодом, на початку другого тисячоліття, вона трансформувала ці ідеї в доволі струнку теорію.

На жаль, її оригінальні концепції не мали підтримки серед колег. Особливо складні стосунки були із завідувачем кафедри Павлом Мусійовичем Денисовцем, що позначалося не тільки на її роботі, але й на самопочутті. Дуже добра, в чомусь навіть беззахисна, вона не могла встояти перед його «фронтовим натис-

ком», коли він критикував її погляди та праці, що значно гальмувало наукову роботу. Іноді вона скаржилася мені на нього, бо він не сприймав її ідей, які не вписувалися в жорсткі рамки радянської історичної науки. Але це була ніби тіньова, малопомітна для студентської маси, сторона життя, яка утім його дуже ускладнювала. Те ж саме стосувалося й більшості викладачів, Віра Никанорівна ніколи не скаржилася на це. Я, як історик стародавнього світу за фахом і освітою, який трохи розумівся щодо хвиль міграції кочових народів у степовій зоні, намагався підтримати і з розумінням ставився до її реконструкції історії території майбутньої Полтавщини. Але це була суто моральна підтримка, яка навряд чи приносила їй повне задоволення.

Ось чому величезну повагу викликала її безмежна відданість і стійкість, самовіддане служіння оригінальним ідеям щодо стародавньої історії нашого краю, які вона несла все своє життя, і всіма засобами прагнула пропагувати не лише серед студентів, а й донести до широкого загалу області. Незважаючи на постійні нападки, критику з боку колег її ідей, що суперечили тогочасним постулатам і настановам радянської історичної науки, Віра Никанорівна ні на йоту не відступала від вивіреного роками вчення і до останнього подиху відстоювала його.

Не можу сказати, що це була фанатична відданість ідеї. Це можна характеризувати як абсолютно вивірену позицію вченого, який спирається на потужну доказову базу і абсолютно впевнений у положеннях своєї теорії.

Будучи чудовим знавцем архівних фондів, Віра Никанорівна передавала поколінням студентів свій багатий досвід і вміння працювати з історичними документами, сприяла посиленню інтересу до цієї, не зовсім привабливої, на думку багатьох, але такої необхідної галузі історичної науки, що формує дійсне об’єктивне знання. У цьому простежується міць багатогранного таланту видатного викладача. Шанобливе ставлення до документу, вміння багатосторонньо аналізувати й осмислювати його місце в історичних подіях, визначати ступінь об’єктивності та багато іншого були обов’язковим інструментом в її практичній діяльності.

Вона не обмежувалася лише архівною роботою. У сфері її наукової діяльності простежується пильна увага до інших дисциплін. Як чудовий та ерудований фахівець Віра Никанорівна постійно цікавилася й чудово орієнтувалася в дослідженнях і

здобутках полтавських археологів, повною мірою володіла джерелами та історіографією щодо власних історичних пошуків, чудово знала історію України.

На закінчення кілька слів. Незважаючи на те, що Віра Никанорівна здавалася не надто «примітною» на тлі багатьох колег факультету, її багатогранний талант залишився в пам'яті багатьох випускників факультету, які під час зустрічей часто і дуже тепло згадують її як чудову людину, вчителя, вченого. Оригінальне і в чомусь унікальне обличчя історичного факультету того часу формували та прикрашали такі діаманти, як Віра Никанорівна, а деякі «харизматичні» педагоги абсолютно «випарувалися» зі студентських спогадів.

Можу сміливо стверджувати, що у 80-ті–90-ті роки XX ст. абсолютна любов Віри Никанорівни до рідного краю робила величезний вплив на студентську молодь. Наслідком цього чимало з них стали її послідовниками, збагачуючи власними дослідженнями невичерпну історію Полтавщини.

Oleksandr Melnikov

VIRA NIKANORIVNA ZHUK – PROFESSIONAL, TEACHER, SCIENTIST

The memoirs refer to the teaching work of Vira Nikanorivna Zhuk at the Faculty of History of Poltava State Pedagogical University named after V. G. Korolenko isplaced on her talent as a talented lecturer, professional archivist and innovator in the research of the ancient history of Poltava Region and Ukraine.

Key words: *Vera Zhuk, Faculty of History of Poltava State Pedagogical University named after V. G. Korolenko, local history, innovation, science.*

Ірина Мельникова, Володимир Мокляк

УДК 012Жук+[929Жук + 908(092)+930(092)](477.53)

ШТРИХИ ДО БІОБІБЛІОГРАФІЇ В. Н. ЖУК (1928–2008)

Публікується маловідомий і ще недоступний для широкого загалу документ, що доповнює відомості про життєвий шлях науковиці-історикині Віри Никанорівни Жук.

Ключеві слова: *автобіографія, краєзнавство, вчена-дослідниця, Полтавський краєзнавчий музей, життєвий шлях.*

Віра Никанорівна Жук – відома українська історикиня, кандидатка історичних наук, доцентка, Заслужена працівниця культури України, була талановитою, непересічною людиною та помітною постаттю краєзнавства Полтавщини другої половини та кінця XX століття.

Вона належала до когорти українських істориків-дослідників і вчених-енциклопедистів з незламною життєвою позицією. Віру Никанорівну пам'ятаємо як краєзнавця-практика «з великої літери», патріотку і людину, закохану в історію рідного краю.

«…Внесок В. Н. Жук в розвиток історичної регіоналістики важко переоцінити: вона досліджувала майже всі періоди історії Полтавщини та видатних діячів, котрі були пов'язані з життям краю. Віра Жук була однією з фундаторів історичного краєзнавства на Полтавщині» [3, с. 297].

У різносторонній науковій діяльності Віри Никанорівни окрему сторінку займала популяризація історичних знань, напрацьованих нею впродовж роботи в Полтавському обласному державному архіві (1955–1978), Полтавському державному педагогічному інституті імені В. Г. Короленка (1978–1989), в архівах колишнього СРСР та Болгарії (1966, 1976). На широку аудиторію читачів була розрахована низка її просвітницьких робіт і статей у журналах, газетах, довідниках, наукових часописах, брошурах та інших періодичних виданнях [3, с. 419–496]. Віра Никанорівна охоче спілкувалася з молоддю, брала активну участь у громадському і науковому житті Полтави, була великим другом Полтавського краєзнавчого музею (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського), виступала на численних заходах і друкувала свої статті у музейних виданнях [1, с. 52].

Нещодавно нам трапився маловідомий документ, що має відношення до перебігу життевого шляху Віри Жук. Це її автобіографія, набрана власноруч на друкарській машинці. Текст займає три друковані аркуші, датовані 8 груднем 1977 р. із особистим підписом в кінці. Документ походить із приватного архіву В. О. Мокляка – заступника директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, і потрапила до рук власника з одного із полтавських пунктів збору макулатури, де знаходився разом із іншими матеріалами особистого архіву В. Н. Жук, що були викуплені одним із авторів публікації.

Потрібно підкреслити цінність такого персонального документа як автобіографія, що є варіантом хроніки приватного життя особи. Порівняння автобіографій однієї й тієї ж людини, складених у різний час, свідчить про прагнення представити свого роду «запобіжники» перед вимогами часу і судом історії [2].

Аналізуючи текст підготовленого Вірою Никанорівною документа можемо припустити, що готувався він у період, коли Віра Никанорівна збиралася залишити роботу у Полтавському державному архіві (нині Державний архів Полтавської області) у зв'язку з напруженими відносинами у колективі, і знаходилася у пошуку нового місця роботи. Незадовго до складання публікованої автобіографії дослідниця вступила до лав КПРС (березень 1977 р.) та захистила кандидатську дисертацію (31 травня 1977 р.), що дозволяло їй розраховувати на кар'єрне зростання. Сподівання на зміни справдилися – з 12 червня 1978 р. В. Н. Жук перейшла на педагогічну роботу у Полтавський державний педагогічний інститут імені В. Г. Короленка (нині Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка), де працювала до 31 серпня 1986 р. (фактично, до 1989 р. – на неповну ставку), що стало новою віхою у її творчій біографії [3, с. 67].

Таким чином, документ оприлюднений нами в цьому повідомленні є важливим джерелом особового походження для відтворення реалій повсякденного життя Віри Никанорівни і, можливо, готувався заздалегідь, на той момент коли потрібно буде подавати пакет документів до нового місця роботи.

З метою ознайомлення загалу істориків, краєзнавців, учнів і послідовників В. Н. Жук із однією з її автобіографій ми вирішили опублікувати цей документ як унікальний матеріал, що слугує для цілісної реконструкції минулого, для адекватного розуміння та обєктивного оцінювання життя і наукової діяльністі ученої протягом певного відрізку життєвого шляху.

Список використаних джерел

1. Видання Полтавського краєзнавчого музею за 100 років : бібліографічний покажчик / ПКМ ; [укл. Пасько Н. І., Супруненко О. Б. ; відп. ред. В. М. Ханко]. – Полтава : РВВ Облстатуправління, 1991. – 64 с.
2. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: history.org.ua/]ournALL/jornal/2008/2/13.pdf. – Назва з екрана.
3. Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці. – Київ : МІЛЕНІУМ, 2017. – 516 с.

Додаток

АВТОБІОГРАФІЯ

Я, Жук Віра Никанорівна, народилася 12 квітня (у документах 14 квітня) 1928 р. в с. Кривуші Кременчуцького району Полтавської області в сім'ї службовця.

Батько мій, Жук Никанор Іванович, 1902 р. народження, починаючи з 1925 р., працював у молочно-маслоробній промисловості переважно на території Полтавської області, тривалий час на Глобинському, а останні роки на Кременчуцькому маслозаводі на посаді інженера-технолога. Загинув у 1944 р. при виконанні службових обов'язків.

Мати моя, Жук Ганна Трохимівна, 1900 р. народження, працювала рядовою колгоспницею с. Кривуші Кременчуцького району. В даний час – пенсіонерка.

У 1935 р. я поступила в 1-й клас Кривушанської неповної середньої школи, де закінчила 6 класів до Великої Вітчизняної війни.

В роки тимчасової німецько-фашистської окупації знаходилася на окупованій ворогами території, де жили і мої батьки. З початку Великої Вітчизняної війни батько мій був залишений по броні: евакуював обладнання в тил країни; потім йому було оформлено документи як непридатний до військової служби. Після визволення території Червоною Армією був залишений по броні для відбудови заводу. Загинув у травні 1944 р. при виконанні службових обов'язків.

У 1943 р. я поступила в 7-й клас 32-ї Кременчуцької залізничної школи; там навчалася 2 роки і в 1945 р. перейшла в 9-й клас 2-ї Кременчуцької середньої школи, де й закінчила 10-й клас в 1947 р.

У 1947 р. я поступила екстерном на філологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, але в зв'язку з хворобою залишила навчання.

У 1950 р. я поступила на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, який закінчила з відзнакою в 1955 р.

Після закінчення університету була направлена на роботу в Полтавський обласний державний архів. З 1 серпня 1955 р. Працювала на посаді наукового співробітника, з 1 лютого 1958 р. – старшого наукового співробітника, а з 1 квітня 1966 р. Призна-

чена начальником відділу використання та публікації документів Полтавського облдержархіву.

Членом ВЛКСМ була з 1950 по 1960 рік. Із березня 1977 р. член КПРС. Працюючи в облдержархіві, виконувала і виконую ряд громадських доручень: член місцевкому, голова первинної організації облдержархіву Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, член Октябрської районної (м. Полтава), міської та обласної організацій цього товариства та ін.

У вільний від роботи час займаюся краєзнавчою та дослідницькою роботою. Брала участь у підготовці тома «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область» (Київ, 1967); за активну участь у написанні цієї праці указом Президії Верховної Ради Української РСР від 25 лютого 1975 р. мені було присвоєно почесне звання заслуженого працівника культури Української РСР. Брала участь у підготовці ювілейного збірника документів і матеріалів «Полтаві 800 років. 1174–1974 рр.» (Київ, 1974); самостійно або у співавторстві опублікувала праці: «На Шипці народжена» (Вид. 1, Харків, 1970; Вид. 2, Харків, 1975), «Градизьк. Історико-краєзнавчий нарис» (Харків, 1968), «Нові Санжари. Історико-краєзнавчий нарис» (Харків, 1970), «Диканька. Історико-краєзнавчий нарис» (Харків, 1973), «Архівне будівництво на Полтавщині (1918–1965 рр.) – «Науково-інформаційний бюлетень АУ при РМ УРСР» (Київ,1966, № 2); «Матеріали партизанських комісій як джерело та їх використання» (Вип. 3, Київ, 1968); «Нові документи про діяльність А. С. Макаренка на Полтавщині» – «Полтавці про А. С. Макаренка» (Київ, 1968), «Документи про відбудову і розвиток народного господарства Полтавської області (1945–1953 рр.)» – «Архіви України» (Київ, 1971, № 6); «Джерела про діяльність іскрівських організацій на Полтавщині» – «Історичні джерела та їх використання» (Вип. 7, Київ, 1972); «Перша інтернаціональна комуна на Україні» – «Український історичний журнал» (Київ, 1975, № 1); «Національно-визвольна боротьба болгарського народу в середині 70-х років XIX ст. і українська громадськість» / на болгарській мові в збірнику «В честь на академік Христо А. Христов. Изследования по случай 60 годиги от рождението му.» (Софія, 1976) та інші, всього понад 100 статей в республіканських журналах та місцевій періодичній пресі.

31 травня 1977 р. при Інституті Історії АН УРСР захистила кандидатську дисертацію на тему «Громадськість України в ро-

сійсько-болгарських взаєминах 60–70-х років XIX ст.» (диплом кандидата історичних наук ІТ № 001566, Москва, 20 липня 1977 р.).

1 липня 1970 р. нагороджена ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

Я маю брата і сестру. Брат мій, Жук Леонід Никанорович, 1924 р. народження, інженер-полковник у відставці, працює при управлінні головного архітектора м. Полтави на посаді начальника міської інспекції архітектурно-будівельного контролю. Сестра моя, Писарева Ольга Никанорівна, 1926 р. народження, – викладач Ужгородського технікуму радянської торгівлі.

Проживаю у м. Полтаві з матір'ю Жук Ганною Трохимівною.

08.12.77. В. Н. ЖУК

Iryna Melnykova, Volodymyr Mokliak

STROKE TO BIOBIBLIOGRAPHY V. N. ZHUK (1928–2008)

Publication is dedicated to little-known and unseen by wide range of scientists document, that competes information about life of famous historian Vira Nykanorivna Zhuk.

Key words: *curriculum vitae, local history, scientist-researcher, the PoltavaLocalLoreMuseum, life way.*

Ольга Нестеренко

УДК 82.092.(477.53)

ВІРА ЖУК – ІСТОРИК З ВЕЛИКОЇ ЛІТЕРИ

Дана стаття є спогадом вдячної учениці про особисте знайомство і співпрацю з полтавською науковицею, дослідницею історичного минулого України та Полтавщини, талановитим учителем Вірою Жук.

Ключові слова: *історія, дослідження, досвідчена науковиця, багатогранна особистість, наукова спадщина, пам'ять поколінь.*

Моє знайомство з Вірою Никанорівною Жук відбулося в далекому 1994 році, коли я навчалася у 10 класі Полтавської гімназії № 32. Нас познайомила учителька історії Катерина

Федорівна Фесенко, під керівництвом якої я писала наукову роботу МАН з етнографії. Віра Никанорівна люб'язно погодилася консультувати наше дослідження повсякденного життя населення Полтавщини у пореформений період (друга половина XIX ст.). Робота, до слова, зайняла I місце на обласному етапі конкурсу-захисту наукових робіт учнів-членів Малої академії наук України та представляла Полтавську область на Всеукраїнському етапі, що відбувся у 1995 році в місті Тернопіль.

У моїх спогадах Віра Жук залишилася цікавою та багатогранною особистістю. Як досвідчена науковиця вона навчала мене працювати з історичними джерелами, збирати, структурувати й аналізувати потрібний матеріал, робити висновки та узагальнення. Її розповіді на різні історичні теми, а особливо про давніх булгар та їхнього хана Кубрата, були не просто цікавими, а надзвичайно яскравими та захоплюючими. Я завжди дивувалася тому, скільки людина може тримати в пам'яті різної інформації про історичне минуле. Мені здавалося, що не існує жодної такої теми, в якій би Віра Никанорівна фахово не розбиралася, стосовно якої вона б не мала своєї точки зору, особливого наукового погляду.

У повсякденному житті Віра Жук була простою, відкритою, доброзичливою і завжди усміхненою жінкою. Мені кілька разів пощастило бувати в неї вдома. У скромній, але затишній квартирі відразу можна було помітити велику кількість книг, а також кімнатні квіти, доглядати за якими дуже любила Віра Никанорівна. Вона була гостинною і вправною господинею, при кожній нашій зустрічі пригощала чаєм із печивом, навіть ділилася власними рецептами приготування деяких страв. Вона багато розповідала про своє життя, про дитинство, шкільні і повоєнні роки. Вона була відвертою у своїх переживаннях та емоціях. Мені запам'ятався випадок, коли у Віри Никанорівни зник улюблений кіт, і вона довго його шукала та сильно переживала його втрату.

Багато вона розповідала і про свою професійну діяльність, про ті проблеми, з якими часто стикалася у своїй роботі, пов'язані з несприйняттям деякими науковцями її інтерпретації окремих історичних подій. Проте Віра Жук з гідністю приймала будь-які виклики долі і не зраджувала своїм принципам. Вона

щиро раділа успіхам своїх вихованців і колег, за що її любили і поважали. Вона відповідально і скрупульозно занурювалася в досліджувану тематику, завдяки чому її авторитет у вітчизняних і зарубіжних наукових колах був беззаперечним.

Я з упевненістю можу стверджувати, що Віра Никанорівна Жук є дійсно істориком з Великої літери. Я вдячна долі, що була деякий час знайома з цією непересічною особистістю. Я горда з того, що маю у своїй домашній бібліотеці кілька її монографій з дарчим написом автора. І в мене є глибоке переконання, що пам'ять про видатну полтавку Віру Жук житиме вічно, а її наукова спадщина буде вивчатися і популяризуватися кожним наступним поколінням українців. Бо це того варте.

Olha Nesterenko

VIRA ZHUK IS A GREAT HISTIRIAN

Annotation: *This article is a memory of a greatful student about her personal acquaintance and cooperation with a scientist from Poltava, a researcher of the historical past of Ukraine and Poltava region and a talented teacher Vira Zhuk.*

Key words: *history, research, experienced scientist, multi-faced personality, scientific heritage, memory of generations.*

Віталій Павлюк

УДК 82.092.(477.53)

А ПАМ'ЯТЬ В СЕРЦІ НЕ ЗГАСА…

(Спогади-нарис випускника історичного факультету Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка 1984 року)

Дана стаття є спогадом вдячного студента про особисте знайомство і співпрацю з викладачкою, наставницею, історикинею і краєзнавицею Вірою Жук. Наголошується на великій ролі талановитої науковиці і педагогині Віри Жук в творчій біографії Автора спогадів.

Ключові слова: *історія, дослідження, досвідчена науковиця, наукова спадщина, пам'ять поколінь.*

Випускний альбом історичного факультету 1984 року

Початок осені у педагога завжди асоціюється з Першовереснем, рясними букетами запашних пізніх квітів (айстр, жоржин, чорнобривців, троянд), радісними посмішками учнів та студентів, а ще новими знайомствами…

Перша половина 1980-х років для мене особисто – найпам’ятніша, бо в глобальному вимірі майже безтурботна пора власної студентської юності. Неймовірно бурхливий час навчання, пізнання та осмислення: лекції в перемішку з семінарами, практичні заняття та самоосвіта, різноманітні екскурсії і пошукові розвідки, походи та… двічі на рік сесія… Ох і часи були… Лише спомини повертають до них...

Того сонячного вересневого дня до сорок п`ятої аудиторії історичного факультету зайшла невисокого зросту худорлява жінка в окулярах з невеликою сумочкою і папкою. М’яким, навіть дещо тихим голосом, привітавшись, представилась:

– Віра Никанорівна. Прізвище – Жук. А викладатиму у вас, шановні, історичне краєзнавство та допоміжні історичні дисципліни. Стисло окресливши коло навчальних завдань, жінка

попрохала записати тему першої лекції. А потім були друга, третя, наступні… Цікаво, захоплено розповідала, саме розповідала, а не читала свої лекції Віра Никанорівна. А після пари ми її оточували біля кафедри і влаштовували справжні «флеш інтерв`ю» аж до початку іншої пари чи семінарського заняття. І не дивно, бо мало хто із шкільних вчителів розповідав нам про історію населених пунктів, особливо маленьких, бо краєзнавство не в тренді було. Та й навчальні програми в школах надто закомунізовано-політизованими рекомендувалися…

Демократичність викладачки – ось, що навіть здивувало особисто мене у перші дні вивчення зовсім не шкільних, але таких цікавих та пізнавальних дисциплін. Свобода слова і думки, повага до міркувань студента, оте з її вуст «Ви», яке рідка використовували деякі викладачі у звертанні до 17–20 річного студента… А ще: до інституту ми вивчали світову історію, історію СРСР, менше історії України… А тепер – і знайомство з історією Полтавщини, допоміжними науками: топонімікою, нумізматикою, геральдикою, етнографією і т. д. Серед нашого брата, чого гріха таїти, були й такі (на щастя одиниці), хто за кілька років бачив себе не вчителем, а радянським чи партійним функціонером, працівником правоохоронної системи, маючи впливового «предка». То і ставлення їх до окремих предметів було, м`яко кажучи, таким собі… Віра Никанорівна, непомітно від студентського загалу, доводила таким студентам важливість здобуття якісної, різнопланової та глибокої освіти… А на «ні» – суду не було, перефразовую колись популярне московитське висловлювання.

Як науковець, викладач, педагог і просто людина В. Н. Жук була неймовірно фантастичною особистістю. Часто згадуємо її світлий образ з друзями, колишніми її студентами і однодумцями краєзнавцями-дослідниками.

Вона вчила не лише правильно формулювати думку, оперуючи лише достовірними та перевіреними фактами, а й робити логічні висновки, прогнозувати й передбачати подальші події, спираючись на фактаж. Інтуїція їй рідко зраджувала, але підводили й підставляли злі заздрісники та бюрократи… Бог – їм суддя.

Це особиста заслуга Віри Никанорівни, що її колишній студент став членом НСЖУ, бо вона ще мала й філологічно-журналістський божий дар, який передала і мені.

Наука – друга ненька та об`єктивні підходи до досліджень, людяність, безкорисливість, бажання прийти на допомогу – сукупне життєве кредо, як мені видається, Віри Жук. Докази? Ось деякі з них...

***

Семінарське заняття з допоміжних історичних дисциплін… Розглянувши теорію про різновиди топонімів, викладачка запросила аудиторію до розмови про назви населених пунктів, які носять імена, прізвища в наших місцевостях… Активність зашкалювала… І ваш покірний слуга також долучився до зацікавленої розмови, називаючи Козельщину, Василівку, І і ІІ Олександрівки, Аннівку… Опісля крайнього названого населеного пункту Віра Никанорівна, помітно здивувалася!

– Віро Никанорівно, та на вказівнику автошляху з Полтави у напрямку Кременчука саме так написано, – емоційно уточнюю сказане раніше.

– Та ви що, Вітю (так вона мене завжди називала)! Яка Аннівка? Це не правильно. Ганівка – ось так!

А далі захоплено розповіла:

– Населені пункти Козельщинського краю, як і на більшості Полтавських територій в ті часи, отримували назви головним чином від прізвищ козацько-старшинських та дворянських родин, які мали тут землі. Немає сумнівів, що в честь землевласників Ганів назвали і село, а потім уже станцію Ганівка…

Віра Никанорівна, поклавши руку на моє плече, продовжила:

– До речі, певно знаєте, що з ваших країв, Вітю, пішов у великі світи всесвітньовідомий математик М. В. Остроградський, який мав з дружиною п’ятеро дітей, що в ті часи було звичним явищем. Так от, серед великої родини Остроградських були не лише високоосвічені люди, вчені, громадські діячі, але й сотники, миргородські полковники, судді, багаті землевласники. Достеменно відомо, що Остроградським здавна належали численні хутори й села зі значними землями на території Миргородського полку, Кобеляцького і Кременчуцького повітів…

Цікаво і неймовірно пізнавально проходило кожне заняття. Ми формувалися крок за кроком як педагоги-фахівці, патріоти свого рідного краю…

Віталій Павлюк

***

Прийшов час написання і першої у житті курсової роботи. Як онук фронтовиків, один з яких, дід Опанас, загинув ще в 1941 році, хотілося присвятити дослідження темі німецько-радянської війни. Можливо й про дідуся, міркував про себе, щось дізнаюся, принаймні де воював і де вічно спочиває. Кого науковим керівником обрати – сумнівів не було. Хотілося побільше дізнатися про події на території Козельщинського краю в 1941–1943 роках та у перші місяці після визволення району від коричневої чуми…

Досвід роботи Віри Никанорівни в архіві став мені в нагоді. Переді мною відкивалися пожовклі матеріали, справи, газети й листівки тих часів в ДАПО, в міській та обласній бібліотеках. Записував спогади очевидців…

Аби розширити наукову палітру теми – взявся згодом за написання під керівництвом В. Н. Жук і дипломної роботи.

Часто Віра Никанорівна запрошувала мене, як і ще декого зі студентів, до себе додому, аби присвятити годину-другу індивідуальній роботі, як їй видавалося, зі здібним й охочим до

дослідницької роботи студентом. У її скромно обставленій квартирі було неймовірно багато-багато книг, в тому числі авторських, різноманітних папок, періодичних видань, каталогів тощо.

Коли після дзвінка у квартиру Віра Никанорівна відчиняла двері, одразу ж вела до маленької охайної кухоньки. І завжди повторювала, що для продуктивної праці студенту треба своєчасно харчуватися. Відмовитися від тарілки гарячого супу чи борщу, означало образити господиню. І незручно, й соромно було, але мусив підкорятися її волі…

А далі, за великим столом, обговорювали розділи і окремі фрагменти наукової роботи. Різали, клеїли, переставляли абзаци сторінок рукопису, дописували на звороті, помічаючи стрілочками, значками що й куди віднести при друкуванні. Все по іншому тепер в час КТ, а сорок років тому були й такі премудрості. Дуже скрупульозна жінка вичитувала мої напрацювання, звертала увагу на найменші дрібниці, і на граматику в тому числі, навіть пояснювала окремі правила правопису, правильного і послідовного формулювання думки. Доброта і водночас вимогливість допомагали зростати, а слова «добре», «молодчина» надихали мене. Мама Віри Никанорівни періодично прохала нас відпочити, заносячи до кімнати ароматний чай. Під час чаювання моя наставниця розповідала про не просту долю, яка супроводжувала її практично все життя. Про це та інші сторінки біографії детально описує в своїй монографії «Історик Віра Жук (1928–2008): життя віддане науці» (Київ – 2017) відома докторка історичних наук І. М. Петренко.

Віра Никанорівна заклала міцний фундамент пошукової і науково-дослідницької роботи, що особливо цінним виявилося для мене під час роботи з школярами в МАН. Досвід публікацій в періодиці передала вона й мені. Ще будучи студентом почав дописувати до районної газети, згодом і до регіональних і обласних. І в тому, що уже два десятиліття я, вихованець В. Н. Жук, є членом НСЖ України її першочергова заслуга.

***

Після останньої пари того передвихідного весняного дня планував вибратись до Розсошенців, щоб попутками поїхати до батьків у село, допомогти по господарству і продуктами підзапастися. Заскочив на мить до гастроному на Луначарського,

його якраз переробили під міні-маркет. Незвично, що все було по іншому. Навіть речі особисті треба було залишити в камері. Узявши на полиці пряників м`ятних, які так полюбляв тато та пару смачних полтавських буханців, підійшов до каси. Серце похололо, коли помітив відчинені дверцята ніші, куди поклав хвилину тому новесенький, присланий кілька тижнів тому родичами з Києва, «дипломат». Здавалось серце вискочe з грудей… Камера дійсно виявилась пустою, звісно ніхто нічого не бачив…

Шкода було не портфеля, а готової до друку дипломної, яку хотів дома показати батькам, бо з неділі Віра Никанорівна мала вже віднести рукописи надійній людині, яка за помірну ціну взялася роздрукувати роботу. А ще в «дипломаті» були студентський квиток та залікова книжка… Сльози котилися по щоках. Повідомити батькам, що не приїду – це годину, а може й більше простояти в черзі на міжміському переговорному пункті.

Сонце опускалося за будинки та верхів`я дерев. Скоро повечоріє, підказував внутрішній голос. За мить уже телефонував з автомата додому Вірі Никанорівні.

– Вітя, по-перше, заспокойтеся. Шкода, що викрали документи. Наберіть в міліцію і поясніть ситуацію, а я вийду на когось з деканату. За роботу не переймайтесь, попрошу для вас відпустку на тиждень – ви ж усе до деталей пам’ятаєте… Довелося ще проїхати того дня й у відділок міліції, аби написати заяву.

Додому добрався вже пізнього вечора. Батьки не спали, «порвали» очі, виглядаючи сина-студента… Розповів усю правду.

До ранку думки роїлися в голові, дещо навіть записував під одіялом під ліхтарик, аби не розбудити родину. Задрімав, коли почало світати.

– Прокидайся, синку, – біля ліжка стояла мама від якої пахло моїми улюбленими пирогами з капустою. Пора снідати, дитино. Продукти я зібрала вже. За пів години сусід підкине до траси – у тебе багато роботи в Полтаві.

– Допоміг, називається, – єдине, що спромігся відповісти…

До обіду був на полтавській квартирі, з дому прихопив рукописний варіант курсової, як не як, велика підмога для відновлення дипломної…

О сьомій ранку понеділка був уже біля старого корпусу інституту. Зайти в приміщення не наважувався. Вирішив зателе-

фонувати Вірі Никанорівні. Вона, як з'ясувалося, вже збиралася на роботу. Кількома словами повідомив, що вдалося зробити за той короткий час. У відповідь почув заспокійливе: все буде добре, життя триває... Домовилися про зустріч о восьмій тридцять на кафедрі…

Після телефонної розмови насмілився зайти до інституту. На прохідній попросили показати студентський та поцікавились: чому так рано і куди та до кого.

– Немає студентського, я в деканат, – повідомив коротко не молодій жінці.

– А прізвище яке ваше? – запитала вахтерка.

– Павлюк, – відповів коротко.

Жінка висунула ящик столу, подивилась туди та перепитала прізвище та ім'я і, зрештою, дозволила зайти.

Двері кабінету заступника декана були ще зачинені. Щоб якось подолати хоча би частково мандраж, пішов переписати розклад занять на тиждень. Коли повернувся, двері були вже привідчинені.

– Добрий день, Олександре Максимовичу, дозвольте, – дещо тремтячим голосом звернувся до замдекана.

– Проходи, везунчик! Все Вера Никаноровна уже обрисовала… Впредь будь осторожным с документами. Могло быть совсем все очень и очень печально. Вообщем как то так… Свободен, Павлюк!

На стіл Максимович поклав студентський і залікову, які крадуни підкинули в поштову скриньку на вході до старого корпусу. Дипломної і портфеля, звісно, ніхто не повернув.

У визначений час Віра Никанорівна чекала мене у домовленому місці. Бракувало слів, аби висловити свої почуття і дяку за увагу і турботу.

– У житті, як на тій довгій ниві. Всяке трапляється, Вітю, – укотре заспокоювала мене жінка... До першої години можете поїхати відпочити, а о чотирнадцятій дівчатка з архіву нададуть вам джерела, якими недавно користувалися. Уже домовлено… А ще напишіть заяву на творчу відпустку поки що на п`ять днів, а далі з викладачами уже якось будемо домовлятися. Увечері зателефонуєте.

Ніби відкрилося друге дихання, з'явилися крила – таким був внутрішній стан.

Який там відпочинок, мерщій до бібліотеки...

Увечері вже було чимось конкретним потішити Віру Никанорівну, з'явилося внутрішнє переконання: зможу, встигну, не підведу...

Захист дипломної пройшов блискуче, помічав по реакції наукової керівниці. А вже після оголошення результату науковими світилами – був на сьомому небі... Уперше за тривалий час навістив увечері того ж дня «Полтавчанку», придбавши улюблений тортик, а тут, поруч, біля театру ім. М. Гоголя, вибрав ще й квіти...

Коли по ту сторону дверей пролунав знайомий дзвінок, на порозі з'явилася Віра Никанорівна.

– Щось трапилось, Вітю?, – приклавши до серця долоні, занепокоєним голосом запитала господиня. Але, угледівши посмішку на моїх вустах, промовила:

– Проходьте, ну що ви оце придумали...

За великим столом, відклавши в сторону рукописи, жінки швидко накрили стіл: пили чай з варенням, смакували тортиком і печивом, згадували різноманітні історії.

***

Після закінчення ВУЗу я працював рік учителем, далі була директорська робота, яка забирала багато часу, потім відповідальна партійна посада на зламі двох епох... Дякуючи П. І. Матвієнку, тоді ще секретарю обкому, мене відпустили з райкому.

За ті роки лише зрідка надсилав В. Н. Жук листівки. І нарешті у середині дев'яностих відбулася наша зустріч, коли був на курсах керівників освітніх установ. Згадати і вкотре подякувати було і що, і за що...

З роками розумієш, як іноді недостатньо ми приділяли уваги тим, кого любили, хто опікувався, турбувався нами...

Іноді сам, або з дружиною, інколи з Г. Д. Сердюком – старшим другом і однодумцем на короткий час заходили з домашніми гостинчиками на Гребінки, 22. Віра Никанорівна завжди цікавилася нашими справами, здоров'ям, хоча сама хворіла, а через мізерну пенсію, особливо після втрати мами, ледь зводила кінці з кінцями...

***

Уже п'ятнадцятий рік В. Н. Жук в інших світах, але пам'ять в серці не згаса... Розповідаю своїм учням про благородну люди-

ну, використовую її дослідження в повсякденній роботі, за можливості відвідую в Полтаві заходи до днів її пам'яті.

Спілкуючись з друзями-однокурсниками, теплим словом згадуємо наших мудрих викладачів-наставників, у тому числі й людину енциклопедичних знань і щирої душі, Віру Никанорівну Жук.

– Тепло почуттів та глибока вдячність огортає серце при спогаді про нашу педагогиню та наставницю Віру Никанорівну Жук, – пригадує **Сергій ЯРЕМЕНКО**, колега і студентський товариш з Петриківщини, що на Дніпропетровщині, уродженець славного міста Миргорода.

Сергій Яременко

Скільки праці та терпіння вклала вона у наше становлення, як майбутніх фахівців і просто громадян. За весь час знайомства з В. Н. Жук не пригадую жодного випадку, щоб з її вуст прозвучали нетактовність чи образа в наш бік – невмілих та невпевнених новачків-студентів. Тільки повага, підтримка, тепла посмішка... А ще запам'яталися найсмачніші трав'яні чаї з варенням власного приготування, якими частувала коли приходив на консультацію чи за порадою до Віри Никанорівни додому. Під керівництвом наставниці здобувався безцінний досвід пошуку свідчень очевидців різних подій, архівної роботи, систематизації результатів дослідження. Не можу не підтвердити, що саме за її найактивнішої участі відбулося становлення краєзнав-

ства Полтавщини. Неймовірно гордий з того, що довелося навчатися у Людини з великої літери, гордості нашої альма-матер.

– Нещодавно, повернувшись до відносно спокійного життя після рашистського нашестя на Сумщину, перебирав свої старі архіви, – ділиться спогадами лебединянин **Микола РИМАР**. Серед них трапився товстий зошит, підписаний: «ДІД» – допоміжні історичні дисципліни. Ще нижче – Жук Віра Никанорівна, доцент. А далі – все про ті цікаві, і з шкільної лави практично невідомі мені науки, що допомагають історику у його праці: нумізматику, сфрагістику, геральдику та інші дисципліни. І пригадався далекий 1980 рік, Полтава, педінститут і невисока худорлява жінка в окулярах з класичною, здавалося би, зовнішністю науковця, архівіста, музейника водночас. Ми пізніше дізналися, що Віра Никанорівна була однією з небагатьох, хто розбудовував на Полтавщині незаслужено забуті, принижені, сфальсифіковані в угоду лінії партії та «марксистсько-ленінському світогляду» науки історичного краєзнавства. Знати історію свого краю, народу, його героїв та антигероїв тоді вважалося заледве не крамолою. Той, хто цим прагнув займатися без ідеологічних упереджень, міг отримати навіть тавро «українського буржуазного націоналіста». Віра Жук була сміливою жінкою...

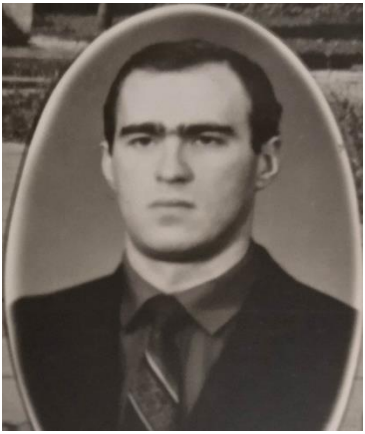

Микола Римар

У спілкуванні зі студентами вона випромінювала добро, людяність та чуйність. Знаю випадки, коли Віра Никанорівна

наполегливо захищала і відстоювала інтереси студентів перед факультетським та інститутським начальством. Пам'ятаю, якими цікавими і багатогранними, з залученням багатьох невідомих раніше фактів, були її краєзнавчо-історичні розвідки з історії Полтавщини, які часто публікувалися у періодичній пресі, зокрема в газеті «Зоря Полтавщини» інших часописах... Безмежно вдячний за науку. Пам'ятаю. Пам'ятаємо...

***

Час летить нестримно й невблаганно... Проте світлі спогади про Людину, яка усе своє життя присвятила науці, студентству живе в наших серцях, помислах, вчинках, діях. Ми пам'ятаємо і пам'ятатимемо Віру Никанорівну Жук, як символ Таланту, еталон Професіоналізму, зразок Людяності.

Vitaly Pavlyuk

THE MEMORY IN THE HEART DOES NOT FAIL...
(memoirs-essay of a graduate of the faculty of history Poltava state pedagogical institute named after V. G. Korolenko of 1984)

This article is a memory of a grateful student about personal acquaintance and cooperation with teacher, mentor, historian and local historian Vera Zhuk. The great role of the talented scientist and pedagogue Vera Zhuk in the creative biography of the Author of memoirs is emphasized.

Key words: *history, research, experienced scientist, scientific heritage, memory of generations.*

Ірина Передерій

УДК 929:94-057.4:[069.5:001.83](477)

ПРО НАУКОВУ СПІВПРАЦЮ ІСТОРИКІВ В. Н. ЖУК ТА Н. К. КОЧЕРГИ У СТВОРЕННІ РОЗДІЛУ ОДНІЄЇ МУЗЕЙНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ

У статті розкрито епізод плідної наукової співпраці двох знаних на Полтавщині науковиць-історикинь, краєзнавиць Віри Никанорівни Жук (1928–2008) та Надії Костянтинівни Кочерги (1950–2018), який стосується створення у Народному музеї

Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка» постійно діючої експозиції, присвяченої життю, діяльності, науково-практичній спадщині патрона вишу – Олександра Гнатовича Шаргея, відомому у світі як Юрій Васильович Кондратюк.

Ключові слова: *музей, музеологія, Віра Жук, Надія Кочерга, Юрій Кондратюк, теорія космонавтики.*

Музеї у сучасному суспільстві з погляду їхнього функціонального призначення прийнято розглядати у кількох змістових площинах, які зумовлені сучасними тенденціями в діяльності цих закладів та визначаються потребами суспільства. По-перше, музей – це скарбниця історичної та культурної спадщини, представленої експонатами, які є носіями безцінної інформації про історію та культуру краю [3]. По-друге, музей є важливим соціально-комунікативним осередком, який не лише забезпечує збереження соціокультурних раритетів, а й здійснює інформування населення про соціокультурні традиції, цінності, норми культури, що мали значний вплив на розвиток суспільства. По третє, разом з архівами та бібліотеками, музеї історичного профілю є важливими інститутами національної пам'яті, оскільки беруть безпосередню активну участь у комеморативних практиках держави, регіону, тобто у практиках, які сприяють закріпленню, збереженню та передаванню в суспільстві пам'яті про його історичне минуле. Й по-четверте, відповідно до чинного Закону України «Про музеї та музейну справу» музей є науково-дослідним та культурно-освітнім закладом, створеним для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів і музейних колекцій з науковою та освітньою метою, залучення громадян до надбань національної та світової культурної спадщини [6].

Говорячи про музей саме як про науково-дослідний та культурно-освітній заклад, маємо наголосити, що його експозиції зазвичай відображають у тому числі результати краєзнавчих досліджень. Представлені в музейній експозиції предмети, світлини та документальні тексти мають значний потенціал для глибокого осмислення та засвоєння сутності процесів суспільно-політичного, соціально-економічного і морального розвитку суспільства, як в загальнодержавному, так і в регіональному розрізі. У цьому сенсі постає ще одна іпостась музейних закла-

дів як важливої ланки у формуванні національної ідентичності та комеморації, вихованні національної свідомості.

Осібна роль тут належить, зокрема, й музеям вишів, особливо тих, які створені на засадах наукового музейництва, силами фахових істориків, для яких справа творення таких осередків у ЗВО стала засобом практичної популяризації історичних і, зокрема, краєзнавчих досліджень.

У Національному університеті «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка» музейництво розглядається не лише як важливий складник вивчення комплексу історичних і соціально-комунікаційних дисциплін та здійснення краєзнавчої пошукової роботи, а і як засіб популяризації минулого краю та його визначних постатей. Основними формами поширення відповідних знань є оглядові та тематичні екскурсії, проведення тематичних наукових круглих столів, підготовка студентських наукових робіт, публікативна активність, використання музейної локації як навчальної музеологічної лабораторії.

Музей, який тепер має назву Народний музей історії університету імені Надії Кочерги, було засновано у травні 1975 р. силами співробітників та студентів Полтавського інженерно-будівельного інституту. Тоді цей підрозділ мало чим відрізнявся від інших подібних музеїв радянської системи вищої освіти. Роль таких музеїв розглядалася лише як один з елементів арсеналу засобів ідеологічної боротьби, опіку над яким здійснював громадський актив, а нагляд – партійні організації.

У середині 1980-х рр., коли сталася відносна лібералізація суспільно-політичного життя у зв’язку з горбачовською «перебудовою», молодому історику Надії Кочерзі, яка щойно захистила дисертацію на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук, тодішній ректор вишу О. Г. Онищенко доручив створити оновлену експозицію музею. І науковиця підійшла до реалізації цього доручення неформально. За порівняно сислий термін – з 1986 по1989 рр. – кандидат історичних наук, доцент Н. К. Кочерга розробила нову концепцію музею, максимально (наскільки це було можливо на той час) позбавлену ідеологічних міфів, провела глибоку пошукову науково-дослідницьку роботу та оформила її результати відповідно до засад наукової музеології. Результатом стала нова музейна експозиція, яка одразу поставила музей вишу на осібне місце серед подібних в інших закладах освіти Полтавщини. І музей одразу набув інтерактив-

ного характеру, адже Надія Костянтинівна започаткувала цілу низку різних напрямів його роботи. Особливо багато часу та зусиль Н. К. Кочерга присвятила популяризації науково-краєзнавчої інформації, яку висвітлює експозиція музею, що нараховує 10 експозиційних розділів. А знайомство першокурсників і гостей навчального закладу з історією Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондаратюка» завжди відтоді розпочинається із екскурсії до музею вишу. За високий рівень дослідницької, краєзнавчої та культурно-виховної роботи Ухвалою колегії управління культури Полтавської обласної державної адміністрації від 22 липня 1998 р. музею присвоєне звання народного. Відтоді він постійно підтверджував цей високий статус.

Улітку 2018 р. Надія Костівна пішла у засвіти. У пам'ять про неї та її титанічну невтомну працю рішенням Вченої ради університету від 3 липня 2018 р. музею присвоєно її ім'я.

Протягом усієї роботи в університеті, крім основної своєї науково-педагогічної діяльності, Н. К. Кочерга активно працювала не лише над активним залученням музею вишу у різні види краєзнавчої, популяризаційної, просвітницької, педагогічної та науково-дослідницької роботи, а й над розвитком самого музею, поповненням його експозиції, розширенням її розділів. Отже, музей ніколи не був застиглим у часі уламком історії, він, наче живий організм, розвивався і змінювався завдяки наполегливій і системній роботі свого фундатора й творця.

Надія Костянтинівна залишила після себе експозицію музею, яка складається з 10 розділів, що містять понад тисячу експонатів. Вони знайомлять відвідувачів із історією головного корпусу, етапами розвитку та традиціями колективу навчального закладу.

Але є в цій експозиції й особливий розділ, створений після зміни статусу вишу з інституту на університет та присвоєння закладу 21 червня 1997 року імені українського ученого-винахідника, одного з піонерів ракетної техніки й теорії космічних польотів, автора знаменитої «місячної равликової траси», якою були зреалізовані подорожі американців на Місяць, блискучого інженера та раціоналізатора, автора новаторських проєктів цивільних складських споруд, вітроелектростанцій, Юрія Васильовича Кондратюка (Олександра Гнатовича Шаргея), 100-річчя якого відзначала тоді вся світова спільнота. Саме тоді у

Н. К. Кочерги виник цілком природний імпульс – відобразити цю видатну постать, її непересічну діяльність в експозиції університетського музею.

Власне, все починалося, навіть, не з експозиції, а із заглиблення вдумливого вченого-історика у вивчення наукової біографії видатного полтавця. Наступні понад 20 років свого життя Н. К. Кочерга, з-поміж інших своїх наукових зацікавлень, системно займалася й вивченням постаті Юрія Кондратюка (Олександра Шаргея). У виданні 2017 року, що побачило світ до ювілею діяча, Н. К. Кочерга зазначала, що «важко знайти людину, в біографії якої перші її дослідники знаходили б стільки білих плям, як у життєписі Кондратюка. А вся справа в тому, що в їх розпорядженні виявилося зовсім мало свідчень людей, котрі особисто знали Юрія Кондратюка. Ще гіршими були справи з документальними джерелами. І як наслідок – деякі періоди життєвого шляху цієї незвичайної людини взагалі виявились оповиті таємницею. Втім, ще й до цього часучимало запитань із його минулого залишаються відкритими» [7, с. 4].

Розпочавши вивчення біографії цієї неординарної постаті, Надія Костянтинівна звернулася до одного з перших біографів Юрія Кондратюка – знаної у Полтаві історикині, архівістки та краєзнавиці Віри Никанорівни Жук. Адже В. Н. Жук, за свідченням дослідниці І. Петренко, ще на початку 1980-х рр. зацікавилася постатю видатного земляка. Заслуга В. Н. Жук, зокрема, полягає у тому, що вона однією з перших пов’язала імена Олександра Шаргея і Юрія Кондратюка. І не просто пов’язала, а довела, що це одна й та сама людина. Відшукавши в архіві старе фото випускників 2-ї полтавської чоловічої гімназії, вона показала його Володимиру Степановичу Оголевцю – викладачеві цієї гімназії, який упізнав на ньому свого учня Сашу Шаргея. Потім, залучивши свідчення представників родини Кістяківських у Києві (Саша товаришував з одним із братів професора О. Б. Кістяківського), з’ясували, що Саша Шаргей і Юрій Кондратюк одна і та ж людина. Без сумніву, це було надзвичайно важливе наукове відкриття. Віра Никанорівна була однією з трьох осіб, які підписали листа на ім’я Президента АН УРСР Б. Є. Патона про сприяння у створенні музею Ю. Кондратюка в Полтаві. Завдяки знайомству з двоюрідним братом Ю. Кондратюка Анатолієм Володимировичем Даценком та його дружиною Милицею Костянтинівною Плужинською Віра Жук зібрала

документи, фотоілюстрації, спогади про полтавського піонера космонавтики [5, с. 236].

А. В. Даценко також зробив значний внесок у встановлення історичної правди про життєвий шлях Юрія Кондратюка. Сам він теж мав стосунок до авіації та ракетно-космічної галузі. Тривалий час жив у Москві, де викладав у Військово-повітряній інженерній академії ім. Жуковського, у відставку вийшов будучи вже підполковником-інженером, і переїхав на батьківщину – до Полтави. Протягом певного часу він працював над створенням особистого наукового архіву Шаргея-Кондратюка. Анатолій Даценко є автором кількох видань про геніального брата Шаргея-Кондратюка [1].

Віра Никанорівна Жук познайомила й Надію Костянтинівну Кочергу з родиною Даценків. Відтоді Н. К. Кочерга, В. Н. Жук та А. В. Даценко не припиняли плідної наукової комунікації. Обидва біографи Ю. Кондратюка щедро поділилися з Н. К. Кочергою своїми науковими матеріалами, виданнями, копіями фотографій зі своїх колекцій, які стали основою для постійно діючої виставки, присвяченої Ю. В. Кондратюку (О. Г. Шаргею), що поповнила розділи основної експозиції Народного музею університету. На честь видатного теоретика космонавтики в музеї з кінця 1990-х рр. розгорнута постійно діюча виставка матеріалів із архіву його першого біографа, двоюрідного брата А. В. Даценка. Увагу відвідувачі привертають фотодокументи, які розповідають про дитячі та юнацькі роки О. Шаргея його захоплення у галузі ракетної і космічної техніки. А. В. Даценко також передав до університетського музею сімейну реліквію – настінний годинник родини Шаргеїв, який поповнив експозицію цінним автентичним музейним предметом.

Надія Костянтинівна започаткувала з 1998 року щорічний науковий студентський круглий стіл, присвячений Міжнародному дню польоту людини в космос, традиція проведення якого зберігається в університеті й донині [4]. Він проводиться двома мовами – українською та англійською, а теми, які представляють й захоплено обговорюють студенти, присвячені актуальним питання еволюції космічних польотів та освоєння космосу, розвитку повітроплавання, популяризації імен визначних земляків, що зробили внесок у відповідні царини. Наразі до цього заходу залучається також Полтавський музей авіації та космонавтики (с. н. с., д. і. н. І. О. Пістоленко, директор А. М. Пуш-

карьов). А протягом перших десяти років почесними гостями круглого столу неодмінно були В. Н. Жук та А. В. Даценко, які щедро ділилися своїми знаннями зі студентською молоддю.

Сама Н. К. Кочерга протягом 1998–2018 рр. керувала студентськими науковими дослідженнями у відповідній тематиці. Фактично, наукова біографія та творча спадщина видатного теоретика космонавтики, талановитого інженера-винахідника і раціоналізатора Юрія Кондратюка стала однією з провідних тематичних сфер наукового зацікавлення Н. К. Кочерги як вченої-історикині. А її популяризація стала окремим напрямком роботи Народного музею університету.

Завдяки В. Н. Жук, зреалізувалася й тісна співпраця Н. К. Кочерги та А. В. Даценка у царині видавничої популяризації постаті Ю. Кондратюка, результатом якої стала підготовка до друку таких видань: «Юрій Кондратюк (Олександр Шаргей) у спогадах сучасників» [7, 8], Даценко А. В., Прищепа В. Й. «Юрій Васильович Кондратюк. 1897–1942» [2] та ін.

У квітні 2017 р. на державному рівні було відзначено 120-річчя Юрія Кондратюка, ім'я якого носить навчальний заклад. Зусиллями ректорату, викладачів та студентів університету проведено Міжнародну науково-практичну конференцію «Kondratuk Innovations XX–XXI», споруджений та встановлений пам'ятник теоретику космонавтики на території університету. Під час цих урочистостей фундатору Народного музею історії університету було вручено пам'ятну медаль Юрія Кондратюка «За особистий вагомий внесок у розвиток науки та освіти» та з нагоди 120-річчя від народження видатного теоретика космонавтики».

Сама Надія Костянтинівна Кочерга завжди була активною учасницею наукових конференцій, де представляла результати власних краєзнавчих і, зокрема, музеєзнавчих досліджень, а також залучала до цього студентську молодь. Під її науковим керівництвом студентка Олександра Литвин 2017 р. стала дипломантом XIX Міжнародної молодіжної науково-практичної конференції «Людина і космос» у Національному центрі аерокосмічної освіти молоді ім. О. М. Макарова за найкращу доповідь «Юрій Кондратюк (Олександр Шаргей) як творець аерокосмічних нетрадиційних проектів та ідей».

Надія Кочерга, яка сама стала визнаним фахівем «космічного полтавського краєзнавства», підготувала рецензію на проспект

лекції к. і. н. І. О. Пістоленко «Роботи одного з перших теоретиків космічного польоту Юрія Кондратюка у галузі вітроенергетики та будівництва вітряків».

Отже, співпраця двох талановитих і знаних дослідниць-історкинь стала підгрунтям, як для розвитку експозиції Народного музею історії університету імені Надії Кочерги, що є важливим осередком навчально-виховної, культурно-просвітницької, науково-дослідницької та військово-патріотичної роботи вишу, а також вплинула на наукові зацікавлення фундаторки музею – Н. К. Кочерги, яка продовжила розроблення теми наукової біографії Ю. В. Кондратюка (О. Г. Шаргея), плідно започатковану В. Н. Жук.

Список використаних джерел

1. Данилець О. Політ на Місяць спланували у Полтаві. Як непримітна книжечка полтавця Кондратюка допомогла американцям висадитися на супутник Землі. Урядовий кур'єр. 2016. 12 квітня. URL: https://ukurier.gov.ua/uk/articles/polit-na-misyac-splanuvali-v-poltavi/
2. Даценко А. В., Прищепа В. Й. Юрій Васильович Кондратюк. 1897–1942 / А. В. Даценко, В. Й. Прищепа ; пер. укр. Н. К. Кочерга. Полтава : ПолтНТУ, 2017. 172 с.
3. Ковальчук Є. Музей у сучасному світі: розробка наукової концепції. Волинський музейний вісник. Луцьк, 2012. Вип. 3. С. 17–22. URL: http://tourlib.net/statti_ukr/kovalchuk3.htm.
4. Науковці, студенти і музейники відзначили Міжнародний день польоту людини в космос. URL: http://surl.li/glbse.
5. Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці. Київ : МІЛЕНІУМ, 2017. 516 с.
6. Про музеї та музейну справу : Закон України від 29.06.1995 р. № 249/95–ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/249/95-вр.
7. Юрій Кондратюк (Олександр Шаргей) у спогадах сучасників. [укл. А. В. Даценко, І. П. Книш, Н. К. Кочерга, Г. Є. Аляєв ; відп. ред. – д. е. н., проф. В. О. Онищенко]. Вид. 3-тє, випр. і дооп. Полтава : ПолтНТУ, 2017. 145 с.
8. Юрий Кондратюк (Александр Шаргей): воспоминания современников. – Полтава : ПолтНТУ, 2007. – 71 с. ; Юрій Кондратюк (Олександр Шаргей): у спогадах сучасників / Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка / укл. А. В. Даценко, І. П. Книш, Н. К. Кочерга ; відп. ред. д. е. н., професор В. О. Онищенко. – Полтава : ПолтНТУ, 2011. – 134 с.

Iryna Perederii

ON THE SCIENTIFIC COLLABORATION OF HISTORIANS V. N. ZHUK AND N. K. KOCHERGA IN THE CREATION OF A SECTION OF ONE MUSEUM EXPOSITION

The article reveals an episode of the fruitful scientific cooperation of two well-known Poltava region scientists-historians, local historians Vira Nikanorivna Zhuk (1928–2008) and Nadia Kostyantynivna Kocherga (1950-2018), which concerns the creation of a permanent museum at the National University «Poltava Polytechnic named after Yury Kondratyuk» active exposition dedicated to the life, activities, scientific and practical heritage of the patron of the university – Oleksandr Hnatovych Shargei, known in the world as Yuriy Kondratyuk.

Key words: *museum, museology, Vira Zhuk, Nadiya Kocherga, Yuriy Kondratyuk, theory of cosmonautics.*

Ірина Петренко

ПОЧАТОК ДЕКОМУНІЗАЦІЇ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ВІРИ ЖУК (1928–2008)

У статті досліджується роль вченої-історикині, краєзнавиці Віри Жук (1928–2008) у боротьбі зі спотвореннями і фальсифікаціями радянською історіографією реальних історичних подій періоду Другої світової війни та повоєнного часу; продемонстровано прагнення вченої зберігати і передавати історичну правду та гідно шанувати справжніх героїв.

Ключові слова: *історикиня Віра Жук, декомунізація, радянська влада, ідеологія, історична правда, історична пам'ять.*

Декомунізація в Україні – процес позбавлення від наслідків комуністичної ідеології, що розпочався в часи розпаду СРСР та стихійно активізувався під час ленінопаду в період Євромайдану. Процес декомунізації узаконений ухваленим 9 квітня 2015 року Верховною Радою України пакетом законів № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки». 15 травня 2015 року закони підписав Президент України Петро Порошенко. Закони були опубліковані 20 травня 2015 року та набули чинності з 21 травня.

Процес переосмислення спадщини комуністичного режиму та вилучення елементів комуністичної ідеології з символічного простору України розпочався задовго до Революції Гідності. У наукових працях ряду вітчизняних учених ще задовго до ухвалення законів про декомунізацію містилася критика ставлення радянської влади до історії, зокрема, йдеться про фальсифікацію і спотворення реальних історичних подій та фактів, а також возвеличення осіб, непричетних до подвигів, а замовчування справжніх героїв.

Метою даної студії є на реальних прикладах показати боротьбу історикині Віри Жук із спотвореннями і фальсифікаціями радянською історіографією реальних історичних подій періоду Другої світової війни та повоєнного часу; продемонструвати прагнення вченої зберігати і передавати історичну правду та гідно шанувати наших героїв.

Події Другої світової війни завжди посідали вагоме місце в науковому доробку історикині, краєзнавиці Віри Жук (1928–2008). Вчена в дитинстві пережила всі жахи війни, працювала на окупованій нацистами Полтавщині. Вона з особливим трепетом згадувала про страшні воєнні роки. Шанувала ветеранів війни, часто відвідувала місця поховання воїнів.

У сфері зацікавлень Віри Никанорівни перебували маловідомі сторінки про антинацистське підпілля на території Полтавщини в період радянсько-німецької війни 1941–1945 років. Вчену цікавили питання створення підпільних і партизанських загонів, а також доля тих осіб, яких залишила радянська влада для антинацистської діяльності – комуністів, комсомольців, активістів та ін. Влаштовуючи своїх людей на посади бургомістрів, старост сіл, голів громадських дворів (колгоспів), поліцаїв тощо, доля їх здебільшого була трагічною.

Аналізуючи політику радянської влади щодо формування антинацистського підпілля, Віра Жук із сумом констатувала, що «фактично люди залишені були на вірну загибель. І гітлерівці їх дуже швидко винищили» [7].

Досліджуючи маловідомі сторінки про підпілля в роки війни на Полтавщині, Віра Жук намагалася ліквідувати «білі плями» і виправити деякі неточності. Передусім, це стосувалося її рідного села Кривуші Кременчуцького району Полтавської області. Віра Жук ще підлітком була свідком деяких моментів формування антинацистського підпілля, участь у якому брали її роди-

чі, сусіди, знайомі. У квітні 1942 року була заарештована і розстріляна нацистами група, в складі якої був дядько Віри Никанорівни В. Т. Яцина [2]. Результатом цих розвідок стала підготовка ґрунтовної статті [3].

Родина Жуків врятувала від смерті під час окупації командира Червоної Армії Веніаміна Георгійовича Новикова (Василя Архиповича Чикуху) з Пензи, який потрапив у полон. Після облави гітлерівців, він залишив село. Згодом стало відомо, що В. Г. Новиков потрапив у концентраційний табір, звідки написав родині Жуків листа. Никанор Іванович Жук (батько Віри Жук) навіть відправив йому посилку з харчами.

Далі доля В. Г. Новикова була невідомою. Батько Віри Жук Никанор Іванович написав листа у Пензу, сподіваючись знайти когось із родичів чи людей, які знали Веніаміна Георгійовича Новикова. Повідомив усе, що знав про нього, а також адресу концтабору. Відповіді ніякої не одержали.

Вірогідно, лист Никанора Івановича відразу потрапив у каральні органи, тому що всі листи тоді проходили цензуру. Віра Жук писала, що «ми тоді уявлення не мали, які жорстокі закони у той час існували у нашій країні по відношенню до певної категорії командирів Червоної Армії, яка страшна ворогоманія існувала, недовіра до людей, які побували в окупації» [3, с. 60]. Незабаром, батько Віри Жук, який працював головним інженером-технологом Кременчуцького маслозаводу, трагічно загинув у автомобільній катастрофі.

Згодом стало відомо, що після визволення Червоною Армією концентраційного табору, В. Г. Новикова судила трійка як зрадника, його було засуджено на 10 років і відправлено на схід.

Віра Жук, вже працюючи в Полтавському обласному державному архіві, пробувала писати листи в Архів Міністерства оборони СРСР, архів організації Червоного Хреста, редакцію газети «Правда», шукала відомості про В. Г. Новикова чи В. А. Чикуху. На жаль, надіслана на ім’я її батька з концтабору відкрита листівка вже в Полтаві в неї була викрадена, а табірний номер та адресу концтабору вона забула.

У 1981 року Віра Жук одержала відповідь із відомчого архіву НКВС у Москві, що лейтенант В. Г. Новиков значиться таким, який пропав безвісти у червні 1941 року. Але ж родині Жуків його доля була відомою до травня 1945 року.

Вірі Жук через адресне бюро Пензи стало відомо адресу В. Г. Новикова у м. Пенза. Вона написала листа йому, навіть не підозрюючи про підступність. Відповідь прийшла через два місяці. Однак, ні почерк, ні стиль, ні грамотність автора не свідчили, що це був В. Г. Новиков. У листі були такі фантазії автора, в які аж ніяк не можна було повірити, він ніяких деталей не повідомляв. Потім Віра Жук через своїх знайомих у Пензі з'ясувала, що ніякий В. Г. Новиков не проживав у Пензі, а за тією адресою, на яку вона писала листи, була тимчасова квартира співробітника органів НКВС. Отже, то була перевірка. Це було підтвердженням того, що справжній В. Г. Новиков, котрий, як командир прикордонних військ, мав за діючими тоді законами застрелитися, але не здаватися в полон, був засуджений як зрадник із радянського ГУЛАГу і вже не повернувся живим. Такою була доля багатьох людей, які побували в нацистському полоні й чудом вижили у тих страшних умовах, а потім потрапили на не менш страшну каторгу в радянські табори.

З родиною Жуків у період Другої світової війни пов'язана доля ще одного її активного учасника на Кременчуччині, який наближав перемогу. Це був Олег Єрмоленко (псевдонім – Алей), який працював головою Кременчуцької районної, а потім міської управи. Він чимало зробив для порятунку з нацистських таборів лікарів і медперсоналу, командирів Червоної Армії і рядових. Віра Никанорівна з сумом констатувала, що і до цього часу на ньому лежить тавро зрадника і прислужника окупантів [4, с. 180–198]. Напередодні війни він підпав під репресії радянської влади, мав тавро неблагонадійного. Тому в період війни багато його заслуг приписали собі підпільники і партизани, а його ім'я було забутим і викресленим із історії.

Віра Жук спілкувалася з мешканцями села Кривуші, які брали участь в організації антинацистського підпілля. Крім того, надзвичайно цінні відомості їй вдалося дізнатися від краєзнавця О. П. Сльоти, який до війни працював заступником голови Кременчуцького райвиконкому та брав безпосередню участь у формуванні підпілля на території Кременчуцького району. Це дало змогу з'ясувати багато неточностей, дещо доповнити факти з історії Руху Опору на окупованих українських землях. Вона виявила ряд помилок, допущених у списках, які зберігалися в партархіві, й ввійшли до «Книги пам'яті України». Зокрема, низку прізвищ не було внесено до списків страчених та ін.

З'ясувавши це, Віра Жук, у середині 1960-х років пішла до одного з працівників Полтавського обкому партії Івана Горобця, який безпосередньо керував роботою по збиранню й уточненню відомостей про підпілля і партизанську боротьбу на Полтавщині в період окупації. Розповіла йому про розмову з О. П. Сльотою (який міг уточнити, підтвердити чи заперечити багато відомостей), із мешканцями Кривушів та про всі неточності у сконцентрованих у партархіві документах. Партійний чиновник суворо наказав: «Не лізьте не в свою справу!» і заявив: «Уже всі відомості відправлено в Київ, і тепер нічого переробляти не буде» [3, с. 63].

На жаль, Віра Жук з сумом констатувала, що таких неточностей та «білих плям» через нерадивість окремих людей, яким доручено було збирати й уточнювати матеріали про антинацистське підпілля, було чимало. Тому питання про Рух Опору в роки війни, формування підпільного і партизанського руху потребує ще глибокого і серйозного дослідження [8, с. 229].

Зберегти і вшанувати пам'ять про загиблих учасників Другої світової війни, військовополонених, біженців, партизан і підпільників, пересічних громадян було для Віри Жук надзвичайно важливим. Згідно з її досліджень, у парку Скорботної матері в Полтаві нацистами було знищено 15 тисяч євреїв та близько 20 тисяч осіб інших національностей [9]. До речі, і нині в Полтаві належним чином не увічнено пам'ять цих загиблих.

У останній період життя Віра Никанорівна опублікувала книгу «Безмертний подвиг. Історичні нариси про Чутівщину у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років та подвиги її синів і дочок на фронтах і в тилу» [1], яка присвячена одній з найбільш героїчних і трагічних сторінок в історії Чутівського району Полтавської області – періоду радянсько-німецької війни. Вчена на прикладі однієї полтавської області показала героїзм і мужність українського народу у боротьбі з нацизмом і наголосила, як багато горя і страждань принесли гітлерівці на загарбану ними українську землю, які злодіяння чинили на тимчасово окупованій території.

Віра Жук при підготовці праці «Безмертний подвиг. Історичні нариси про Чутівщину у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років та подвиги її синів і дочок на фронтах і в тилу» використала друковані матеріали, архівні документи та спогади очевидців та учасників тих подій. У роботі показано подвиги

воїнів – мешканців Чутового, Артемівки, багатьох сіл району на фронтах війни, їхню участь у європейському антинацистському русі Опору. Продемонстровано мужність і героїзм простих людей – мешканців села Вільхуватки (Вільховатки), які допомагали радянським воїнам відбивати численні атаки переважаючих сил нацистів; як, ризикуючи власним життям і членів своїх сімей, мешканці багатьох інших сіл рятували, переховували в себе бійців і командирів Червоної Армії, котрі прорвалися з оточення. Віра Жук наголосила, якою дорогою ціною дісталася людям перемога над нацизмом, скільки людей не дожило до Перемоги.

Віра Жук глибоко шанувала героїв Другої світової війни 1939–1945 рр., вважала їхній подвиг беззаперечним. Вона збирала відомості про Героїв СРСР – уродженців Полтавщини, фіксувала цінні спогади про них, які скрупульозно занотовувала в учнівський зошит. Крім того, нею було зібрано бібліографію праць про цих героїв [5, арк. 27].

Деякі міфи щодо визначних осіб Полтавщини Віра Жук розвінчала, тим самим відновивши історичну справедливість. Зокрема, це стосується постаті Василя Голобородька, прізвищем якого було названо село Голобородьківське Карлівського району Полтавської області. Цю постать Віра Никанорівна досліджувала разом із карлівським краєзнавцем Миколою Кавальовим. Дослідники довели, що насправді Василь Голобородько був кримінальним злочинцем на Котелевщині (грабував і вбивав мирних людей ще до Першої світової війни). Повернувшись у вирі революційних подій із заслання, проживав у Карлівці, де працював на цукровому заводі і навіть був членом профкому.

У 1919 році В. Голобородька було вбито радянськими партизанами, а приписано злочин нібито-то «петлюрівським бандам». Коли Віра Жук працювала в полтавському архіві, до неї приходили ті партизани і розповідали, як і за що його було вбито.

Згодом село Ковтуни було перейменовано на Голобородьківське помилково, бо хтось колись нав'язав цю назву населеному пункту. Звернення Віри Жук до секретаря Полтавського обкому КПУ І. Горобця не дали ніякого результату, бо той наказав мовчати і більше не порушувати цього питання [10].

Для того, щоб примусити мовчати таких прискіпливих краєзнавців як Віра Жук і Михайло Ковальов було зроблено хит-

рість: поміняли місцями ініціали В. Д. Голобородька на Д. В. Голобородька і питання було закрито.

Віра Жук на початку 90-х років XX ст. надсилала листи до керівництва Карлівського району з проханням перейменувати село Голобородьківське. Однак безрезультатно [6, арк. 1].

І нині, станом на початок 2023 року, село так і називається Голобородьківське. Актуальним є перейменування його, про що власне писав ще 2016 року краєзнавець Віталій Пилипець [10].

Отже, Віра Жук відзначалася надзвичайною скрупульозністю, глибоким зануренням у джерела, бажанням знайти правду і завершити початі справи. Перемога правди і істини – були для неї завжди в пріоритеті. Сміливість у пошуку нових фактів, їх оприлюднення, практичні справи щодо повернення історичної правди та справжніх героїв – були для неї одним із принципів історико-краєзнавчої роботи. У складний період радянсько-ідеологічного контролю Віра Жук проявляла справжню громадянську позицію, не боялася досліджувати і показувати правду, боротися за неї, що робить її праці знаковими, важливими, актуальними та унікальними.

Список використаних джерел

1. Жук В. Н. Безмертний подвиг. Історичні нариси про Чутівщину у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років та подвиги її синів і дочок на фронтах і в тилу. Полтава : АСМІ, 2004. 177 с.
2. Жук В. Н. Доля підпільників-антифашистів // Трудова Полтавщина. 2001. 10 травня.
3. Жук В. Н. Маловідомі сторінки про антифашистське підпілля в роки Великої Вітчизняної війни на Полтавщині // Історична пам’ять. Науковий збірник. Полтава, 2000. № 1–2. С. 54–64.
4. Жук В. Н. Підпілля на Кременчуччині в період німецько-фашистської окупації (1941–1943 рр.) // Маловідомі сторінки історії Другої світової війни в Україні та на Полтавщині : зб. наук. ст. за матеріалами Всеукр. наук. конф., 23–24 трав. 2007 р. / голов. ред. В. О. Пащенко. Полтава : АСМІ, 2007. С. 180–198.
5. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 9164, оп. 1, спр. 126, арк. 27.
6. ДАПО, ф. 9164, оп. 1, спр. 140, арк. 1.
7. Лист Віри Жук до Григорія Сердюка, 29 червня 2001 року // Особистий архів Г. Д. Сердюка. – Арк.1 зв.
8. Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008) : життя, віддане науці. Київ : МІЛЕНІУМ, 2017. 516 с.

9. Передерій Л. Дмитренко В. «У парку Скорботної матері в Полтаві потрібно увічнити пам'ять понад 30 тисяч загиблих у роки окупації» // Вечірня Полтава. 2015. 1 липня.
10. Пилипець В. Ким був Василь Голобородько – мучеником чи карним злочинцем? // Вечірня Полтава. 2016. 23 березня. С. 6.

Iryna Petrenko

THE BEGINNING OF DECOMMUNICATION IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF VIRA ZHUK (1928–2008)

The article examines the role of scientist-historian, local historian Vira Zhuk (1928–2008) in the fight against distortions and falsifications by Soviet historiography of real historical events of the Second World War and post-war period; demonstrated the desire of the scientist to preserve and transmit the historical truth and honor real heroes with dignity.

Key words: *historian Vira Zhuk, decommunization, Soviet power, ideology, historical truth, historical memory.*

Віталій Пилипець

УДК 94(477.53-22):929Голобородько]"19"

КИМ БУВ ВАСИЛЬ ГОЛОБОРОДЬКО – МУЧЕНИКОМ ЧИ КАРНИМ ЗЛОЧИНЦЕМ? (ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕКОЛОНІЗАЦІЮ ПОЛТАВЩИНИ)

Розповідається про отримання назви Голобородьківське одним із населених пунктів колишнього Карлівського району, про справжню історію Василя Голобородька та фальсифікацію історичних фактів вищим обласним партійним керівництвом Полтавщини за радянського часу.

Ключові слова: *Голобородьківське, В. Н. Жук, Василь Голобородько, злочин, убивство, революція.*

Світлій пам'яті полтавського історика – архівіста
Віри Никанорівни Жук та карлівського краєзнавця
Миколи Федоровича Ковальова присвячується

Обставини склалися таким чином, що з 2006 року автор статті, неочікувано для самого себе, взявся за дослідження історії міста Карлівка. Ця справа його так захопила, що він продовжує цим займається й зараз. Відразу виникло безліч запитань.

Пошуки відповідей на них посприяли особистому знайомству з Вірою Никанорівною Жук (12.04.1928 р. – 03.11.2008 р.). У її послужному списку: кандидат історичних наук, Заслужений працівник культури України, історик-архівіст, педагог Полтавського державного педагогічного, на той час, інституту ім. В. Г. Короленка. Окрім іншого, саме вона була автором статей про Карлівщину, вміщених у загальновідомому виданні 1992 року – «Полтавщина: Енциклопедичний довідник», під редакцією А. В. Кудрицького.

Розпочалися палкі дискусії (щоб не сказати – запеклі), але це був саме той випадок, коли подібне йде на користь загальній справі. Їх підсумком стало повне взаєморозуміння. Більше двох років відбувався обмін листами, а пізніше, через погіршення стану здоров'я Віри Никанорівни, обмежилися спілкуванням по телефону. Варто зазначити, що, незважаючи на похилий вік, вона до останнього зберігала гарну пам'ять і світлий розум.

Автор статті, у той період, цікавився виключно історією самої Карлівки (про населені пункти району ще не йшлося), але В. Н. Жук у своїх листах і телефонних розмовах раз у раз, з власної ініціативи, наполегливо привертала увагу до ще одного питання – про походження назви сучасного селища Голобородьківське. По всьому було видно, що воно дуже турбувало її, як може турбувати порядну людину незавершена справа.

Про це можна судити вже з того, що в трьох листах з десяти, отриманих автором статті, (зберігаються в його особистому архіві), Віра Никанорівна, щоправда дещо повторюючись, ще і ще раз поверталася до цієї непростої теми (згадується про неї і в четвертому листі, але дуже коротко). Нині те бажання відновити справедливість сприймається, як своєрідний заповіт В. Н. Жук на майбутнє… Можливо саме зараз настав слушний час для його виконання?

Для самої Віри Никанорівни все розпочалося із знайомства з відомим карлівським краєзнавцем Михайлом Федоровичем Ковальовим (4.09.1903–3.09.1991 рр.) інженером за фахом, начальником виробництва Карлівського машинобудівного заводу, фронтовиком, комуністом, який щиро вірив у світлі ідеали, а потім пережив гіркоту розчарувань. Він залишив по собі неабиякий слід уже тим, що першим започаткував справу документального дослідження історії Карлівщини. Свого часу йому, зокрема, вдалося роздобути (сьогодні повторити таке було б абсолютно

неможливо) деякі настільки цінні, унікальні історичні документи, що ними буде послуговуватися, очевидно, ще не одне покоління шанувальників минувшини.

Уже в 1960-х рр. Михайло Федорович розпочав надсилати листи-запити до різних архівних закладів колишнього Радянського Союзу: до Москви, Києва, Харкова, тодішнього Ленінграда, Полтави тощо. У ті часи на таке реагували дещо по-іншому, ніж тепер, час від часу це приносило позитивний результат. Якось до його рук потрапили й копії матеріалів карної справи Василя Даниловича Голобородька, які надійшли з Центрального історичного архіву (тоді ще перебував у Харкові). Як писала в своїх листах В. Н. Жук, Микола Федорович, будучи дуже невгамовною людиною, почав звертатися в усі місцеві державні та партійні органи влади (і як звичайний громадянин, і як член КПРС) в надії відновити історичну справедливість. Але все виявилося марно…

То, що ж особливе було в тих документах? Як переповідала Віра Никанорівна Жук, незадовго до початку Першої світової війни на території тодішньої Харківської губернії, в тому числі й у Котельві, якась банда по-звірячому вбивала більш-менш заможніх людей-трудівників і грабувала їхні оселі та садиби. Якось у 1911 році в селі Каплунівка Пархомівської волості в черговий раз було здійснено напад на сім'ю, де вбили господаря. А його дружині, незважаючи на тяжкі поранення, вдалося вижити, і вона впізнала одного з бандитів. Їх заарештували й судили. Тоді стало відомо і про інші злочини. Наймолодшим серед злочинців виявився Василь Голобородько, йому на той час виповнилося 18 років. Незважаючи на молодий вік, він «отримав» термін ув'язнення 7 років і разом з іншими був засланий до Сибіру. Завершення судових справ припадає, швидше за все, на час після 1913 року. Лютнева революція 1917 року звільнила всіх від відбування покарань. Голобородько повернувся із Сибіру не додому (і не безпідставно), не в Котельву, а влаштувався в Карлівці. Як грамотний «борець проти царату», був обраний до керівництва профспілки цукрового заводу. Там, у Карлівці, очевидно у 20-х числах січня 1919 р., з ним і зустрілися земляки (на той час червоні партизани) та вчинили самосуд. До того ж, на знак зневаги, закидали труп гноєм. Виявивши все те і не знаючи про достовірні причини такої розправи, карлівчани вирішили, що Голобородько став «жертвою петлюрівської розпра-

ви» і поховали з почестями. Потім іменем «постраждалого борця за народ» було названо радгосп, а ще пізніше й поселення…

Віра Никанорівна писала, що ті партизани приходили і в Полтавський архів, і вона мала можливість з ними спілкуватися, й таким чином одержати достовірну інформацію щодо страти Василя Голобородька з перших уст. В. Н. Жук дуже жалкувала, що не записала їхні прізвища і не зробила копій із заяв, які відвідувачі з Котельви передали тоді до обкому партії. Далі Віра Никанорівна дослівно повідомляє наступне:

«Всі документи, які висилали з Харкова М. Ф. Ковальову і які писали колишні червоні партизани (їхні спогади-свідчення, як вони в Карлівці його вбили), були переслані і передані у Полтавський обком Компартії України, безпосередньо ідеологічному секретарю І. Ю. Горобцю, який наказав мовчати і більше не порушувати це питання (Краще нехай так буде, як є, ніж сказати людям, що 40 років населений пункт носить ім'я бандита). В обкомі такі документи не фондувалися, тож їх, явно, зразу ж було знищено.» (див. Додаток до статті № 2).

Крім того, Віра Никанорівна розповідала, аби позбутися зайвого клопоту в майбутньому та упередити можливі заяви таких прискіпливих краєзнавців, як Михайло Федорович Ковальов, була використана невеличка (але, схоже, дуже дієва) хитрість: поміняти місцями в ініціалах «мученика за народ» дві літери. Був В. Д. Голобородько, а став Д. В. Голобородько. Тож тепер, залежно від обставин, можна говорити і про друкарську помилку, і про те, що нібито йдеться про зовсім іншу людину. Саме таким чином і згадується «голова заводського комітету профспілки цукрового заводу» добродій Голобородько на стор. 371–372 загальновідомого енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область» публікації 1967 року.

Варто додати, що сам М. Ф. Ковальов, окрім іншого, вважав цю назву ще й незаконною через відсутність її обов'язкового затвердження в рішеннях Карлівського райвиконкому, а також Красноградського чи Полтавського окружних виконавчих комітетів. А ту біографію Василя Даниловича Голобородька (крім дати та місця народження «героя») без підпису виконавця і дати складання, яка, можливо, й зараз зберігається в матеріалах селищної ради, -- називав фальшивкою. Особливо інтригуючим є її повідомлення про те, що переслідування з боку односельчан

молодого «активіста» розпочалися з того, що він нібито став на захист «участника восстания на броненосце «Потемкин», матроса – большевика Салашного». Справа в тому, що одним із його поплічників по банді був не хто інший, як 20-літній «Денисъ Андреевъ САЛАШНЫЙ». Цікаве співпадіння… Зовсім нереальним виглядає й повідомлення, що нібито по сліду Голобородька вороги пустили навчених вівчарок – шукачів, які на потіху переслідувачам його й пошматували. У ті часи такі собаки були ще великою рідкістю. Цей епізод, швидше, нагадує події Другої світової війни.

Пізніше В. Н. Жук зверталася в Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві, щоб за документами Харківського окружного суду отримати довідку про причетність В. Д. Голобородька до банди карних злочинців та про судовий процес 1913 року. Але десь у 1970-х роках фонди перевозили із Харкова до Києва і, очевидно, облік якимось чином було порушено. Тож основний масив документів, які свого часу мав у своєму розпорядженні М. Ф. Ковальов, так одержано й не було, окрім якогось витягу, що мав би зберігатися у Віри Никанорівни.

Автор статті здійснив власну спробу відшукати хоча б якісь сліди у фондах Державного архіву Харківської області. На жаль, далеко не все, але дещо відшукати таки вдалося. Це листування канцелярії Харківського губернатора під дуже красномовною загальною назвою: «О группе крестьян Богодуховского уезда, обвинявшихся в ограблении и убийстве владельца мелочной лавки». – Фонд 3. – Опис 287. – одиниця зберігання 3 532, на 4 аркушах.

Зокрема, Богодухівський повітовий справник у своєму рапорті від 5 листопада 1911 року на ім’я Харківського губернатора повідомляє про факт вбивства в селі Каплунівка Пархомівської волості у себе вдома «содержателя мелочной лавочки» Кирила Лукича Драженога (26 років) та нанесення важкого поранення його дружині Єфросинії Іванівні 24 роки за віком. Напад учинила група мешканців села Котельва, однойменної волості Ахтирського повіту, для чого було подолано відстань у 50 км. Серед затриманих – чотири чоловіки, найстаршому за віком, та найдосвідченішому за злочинним стажем Федору Йосиповичу Заклипенку було 27 років, наймолодшому за віком Василю Даниловичу Голобородьку – 18 років, ще двом по 20-ть. Затри-

мання відбулося за місцем проживання. У них було вилучено знаряддя вбивства (ніж) та награбовані в садибі потерпілих речі.

Тож навіть за відсутності матеріалів усієї судової справи в нашому розпорядженні цілком достатньо документальних підтверджень достовірності наведених В. Н. Жук свідчень. У підсумку не зайвим буде наголосити, що зволікання в частині справедливого вирішення питання щодо назви населеного пункту, про який ідеться, тягнеться вже близько 50-ти років (остання спроба мала місце у 1989–1991 рр.). Безперечно, право вирішувати, яку саме назву повинно мати сучасне селище Голобородьківське, належить виключно його мешканцям. А вибір простий:

1. Закрити за традицією радянських часів на все це очі, вчинивши так, як свого часу вчинив колишній секретар Полтавського обкому КПУ з ідеології добродій І. Ю. Горобець. Щоправда цього разу позбутися домагань прискіпливих шанувальників історії буде значно складніше.

Як не дивно, але послідовники Горобця і сьогодні не перевелися, мовляв: «ця справа не на часі».

А коли ж буде «на часі»?

Інші, щоб не мати зайвого клопоту, гарячково намагаються вигадати неіснуючі контраргументи – марна справа.

2. А може, все таки, використати унікальний шанс та, нарешті, позбутися нав'язаної, невідомо ким, назви на честь якогось кримінального заброди та повернутися до своїх справжніх витоків? А повертатися є до чого!

* * *

Автору статті з бесід із мешканцями с. Голобородьківське добре відомо, що вони, можливо, навіть більше за інших цікавляться історією свого селища. Відомо й те, що головним і авторитетним джерелом цього питання для них є відоме енциклопедичне видання 1992 року – «Полтавщина: Енциклопедичний довідник». Дуже прикро про це повідомляти, але в довідці, де йдеться про Голобородьківське, вміщеній у довіднику (див. стор. 192) допущено ряд неточностей і помилок. Як пояснювала В. Н. Жук, обставини склалися так, що термін готовності видання спливав, довелося працювати поспіхом і в упорядників практично не залишалося часу на будь-яку перевірку, а тим

більше – на ретельний аналіз. На жаль, буває й так. Але зараз з'явилася можливість розставити все на свої місця:

1. У довідці повідомляється, що в другій половині XIX ст. на місці сучасного селища існував хутір Дубинівка (пізніше дав назву Дубинівському управительству). Нібито він згадується в переписі 1910 р., ба, навіть існував до 1923 р. та ін. ?

На жаль, усе це від початку й до кінця не відповідає дійсності. Автор статті ще в 2006 р. у своїй публікації «Про що свідчать історичні документи», уміщеній у районній газеті «Життя і слово» (№ 59–60 (11647–11648), субота 29 липня 2006 року), намагався привернути увагу читачів до того, що починаючи з 1859 р. і закінчуючи 20-ми роками XX ст., в жодному статистичному документі на території всього Костянтиноградського повіту населеного пункту під назвою «хутір Дубинівка» не існувало. Станом на 1910 р. єдиний на всю Полтавську губернію хутір з такою назвою згадується тільки у Кременчуцькому повіті. За останні дев'ять років нічого іншого про Дубинівку так і не з'ясувалося.

2. Але маємо достатньо свідчень про Дубинівське управительство. Його було створено на місці сучасного селища у зв'язку із завершенням будівництва у 1904–1905 рр. першого на Карлівщині цукрового заводу (майбутній Жовтневий цукрокомбінат) з метою забезпечення його сировиною. На відміну від того, що повідомляють автори довідки, про яку йдеться, у переписі «населенных мест Костантиноградского уезда» 1910 року згадується Дубинівське управительство, а зовсім не хутір Дубинівка, де дійсно існувало 21 господарство та де разом із найманими працівниками проживало саме 256 чол. населення.

Загалом, не викликає сумніву, що в неофіційному вжитку міг використовуватися термін – «хутір Дубинівка», але тільки як скорочений варіант назви управительства. Подібно до того, як ще з 20-х років XX століття й донині: спочатку селище Голобородьківського радгоспу, а з 1957 р. – селище Голобородьківське в народіспрощено називали «Голобородьківкою». В дійсності термін Дубинівка можна розглядати тільки, як похідний від назви Дубинівського управительства, і аж ніяк не навпаки. Щоправда управительство створювалося не на голому місці, там дійсно був невеликий хутір, але він мав зовсім іншу назву. При цьому важливо додати, що В. Н. Жук у своєму листі (див. Додаток № 2) наводить довідку, яку готувала особисто, де про

хутір Дубинівка не йдеться, натомість згадується Дубинівський маєток Жовтневої цукроварні (маєтками деякий час називалися майбутні радгоспи). Виходить, ті, що посилалися на названий хутір, дещо нафантазували?..

3. У полтавському довіднику повідомляється, що селище розташоване на правому березі р. Орчик. З таким же успіхом можна було б стверджувати, що, скажімо, Климівка знаходиться на правому березі р. Оріл (чи лівому Дніпра). Це неправильно і не справедливо. У дійсності родильною пуповиною Голобородьківського стала чарівна балка (малесенька степова річечка басейну р.Тагамлик), яка, крім іншого, подарувала мешканцям Карлівщини неперевершені повноводні ставки.

Слід зазначити, що приблизно до середини XIX століття в господарстві Карлівського маєтку тваринництво переважало над рільництвом, особливо розвиненим було вівчарство. Як відомо, його власник Лев Кирилович Розумовський у 1808 р. заснував у Карлівці суконне виробництво. Для забезпечення власною сировиною кількість овечих заводів було збільшено до семи. Окрім того, існувало два заводи великої рогатої худоби, кінний завод тощо. Одних тільки овець на просторах Карлівщини в різні часи випасалося по кілька десятків тисяч голів, тисячі й тисячі рогатої худоби, коней.

Із випасами проблеми ніколи не було, інша справа – вода. Хто ж буде переганяти нещасних тварин на водопій під пекучим степовим сонцем за 5–10 км аж до Орчика, а потім назад до пасовища? Тож на облік у степу бралося кожне джерело. Найбільше допомагали балки. Там і колодязі було найлегше копати і, щонайголовніше, – створювати відкриті резервуари води, інакше – ставки. Тож нові населені пункти, після заселення річок, ОБОВ'ЯЗКОВО виникали саме на балках. Не варто піддавати сумнівам той факт, що залюдненню нинішнього Голобородьківського передувала поява хоча б якогось ставочка, а може й не одного.

4. Стараннями вже згадуваного карлівського краєзнавця М. Ф. Ковальова дослідники історії Карлівщини отримали унікальну можливість працювати з матеріалами «Атласу Землям Владения Его Сиятельства Господина Генерал майора и кавалера Графа Льва Кириловича Разумовского, Карловской волости… Сочинен 1817-го года». Зовсім не випадково на «Плане Местечка Карловки и Слободы Поповки» схематично нанесено

всі наявні в окрузі важливі балки, до того ж під власними назвами (на жаль, нині в більшості забутими). Має свою назву і балка селища Голобородьківське – КОВТУНОВА БАЛКА! І це не випадково.

5. У збірнику документів «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» (видання 1970 р.) вміщено унікальний документ за № 105 (стор. 219–220) – «Рішення Генерального військового суду про заслання у Рогервік учасників нападу на хутір Ковтуненків біля села Карлівка Левка Зуба та Корнія Проценка». Суть справи полягає в тому, що в 1751 році восьмеро зловмисників, перебуваючи на Січі, вступили в змову і рушили до Карлівки з конкретною метою – пограбувати саме хутір «карловских жителей Ковтуненков». Цікаво те, що четверо з них належали до так званого «Ковтуновского куреня».

На хутір, де на той час перебував тільки його господар та вівчар (найманий працівник), прибулі напали вночі й обох чоловіків зв'язали. На щастя, обійшлося без людських жертв. Грабіжники забрали все, що вважали цінним: гроші, чоловічий та жіночий одяг, тканину тощо. Не відмовилися й від жіночого намиста. Потім вони рушили до лісу, де зробили зупинку і все награбоване розділили між собою порівну. По дорозі до Варварівки, у полі, їх наздогнала команда, надіслана з Карлівки. Полишивши в житі свою здобич, злочинці розбіглися. Затримати вдалося тільки трьох, судили двох, доля ще одного не зовсім зрозуміла. Суттєвим є те, що отримана кожним нападником частка награбованого, в перерахунку на грошову одиницю, більш ніж втричі перевищувала суму, за яку згідно із законом, мав бути смертний вирок, який і було винесено рішенням Генерального військового суду 9 квітня 1752 року Левку Зубу та Корнію Проценку. Але, відповідно до царської грамоти, страту замінили висилкою на роботи в Рогервік.

З усього наведеного витікає, що господар хутора на прізвище Ковтуненко був доволі заможним чоловіком. Окрім іншого, він мав чималу отару овець, догляд за якою вимагав додаткової найманої праці. Не викликає великих сумнівів і те, що Ковтуненко, швидше за все, походив із козацького старшинського роду (не обов'язково Полтавського полку). У будь-якому разі, це мала бути авторитетна і добре відома в Карлівській громаді людина, згадка про яку вартувала того, щоб зберегтися в назві балки.

Подальша доля хутору, на жаль, на сьогодні не відома. Швидше за все, його власник не став більше ризикувати і разом із сім'єю повернувся до Карлівки. У будь-якому разі протягом наступних майже півтори сотні літ у жодному із документів про хутір не йдеться. Нова спроба заселити Ковтунову балку відбулася тільки наприкінці XIX ст. Згідно з офіційними матеріалами подвірного перепису Костянтиноградського повіту Полтавської губернії 1900 року (опубліковано в Полтаві в 1906 році, стор. 98) серед семи хуторів Карлівського управительства (нове, Дубинівське управительство, з'явиться тільки через 5 років) повідомляється й про хутір **КОВТУНОВО**. За цією назвою зовсім не складно зробити висновок: де саме він мав знаходитися.

Дуже прикро, але у згаданому подвірному переписі дані про населення і стан господарства наводяться в цілому за всі сім хуторів, окрема інформація про Ковтуново, як і про інші хутори відсутня. Очевидним є те, що новоутворений населений пункт не міг бути чисельним.

Раніше вже йшлося про мету створення Дубинівського управительства. Звісно, його не мали б започатковувати у відкритому степу, на голому місці. Щось обов'язково мало слугувати первинною основою. Безперечно, такий вагомий заклад, як окреме управительство, суттєво прискорив процес залюднення відведеної під нього місцини. По суті, почав стрімко розростатися новий населений пункт, у якому швидко «розчинився» первісний хутір.

Нічого дивного немає в тому, що в списку населених місць 1910 року Дубинівське управительство (і аж ніяк не хутір Дубинівка) виступає як важливий населений пункт, де при загальній чисельності мешканців 256 чол. (разом із найманими працівниками) кількість тих, хто був зайнятий «интеллигентным занятием» складала 13 чол., або 5 %. Для тих часів явище нечуване. Це вже і не хутір, і не село, а зовсім інший тип населеного пункту (пізніше цей статус буде закріплено в офіційних документах). У матеріалах третього подвірно-господарського земського перепису Костянтиноградського повіту Полтавської губернії 1910 року хутір Ковтуново згадується востаннє і лише мимохідь, а хутора Дубинівка, як уже зазначалося, ніколи й не існувало.

Досліджуючи історію сучасного селища Голобородьківське та порівнюючи з тим, що повідомляється в полтавському

довіднику, автор статті неодноразово ловив себе на думці, що Ковтунова балка дуже нагадує йому стареньку матір – покинуту і несправедливо забуту своїми невдячними дітьми. То може слід таки, нарешті, згадати хто ми і якого роду-племені, насправді, та повернутися до своїх витоків (на цей раз майже в прямому значенні цього слова)?

Хіба ж не мати дає імена своїм новонародженим дітям?

То, може, варто втретє і востаннє повернути населеному пункту його історичну назву – КОВТУНОВО (згідно з нормами сучасної української літературної мови – КОВТУНОВЕ)? Існує й альтернативний варіант – селище Ковтунова Балка…

Слово за мешканцями сучасного селища Голобородьківське.

P.S.

Аналізуючи виписки з листів Віри Никанорівни Жук, адресованих автору, які розміщені в додатках до статті під № 1 і № 2, не складно дійти висновку, що пальма першості у справі відновлення історичної справедливості належить виключно Карлівському краєзнавцю Михайлові Федоровичу Ковальову. Але, насправді, це не зовсім так. У дійсності вона була започаткована саме В. Н. Жук, а М. Ф. Ковальов виступив в іпостасі однодумця та ініціативного виконавця намічених нею заходів. Про це красномовно свідчать матеріали його особистого архіву (Додаток № 5).

Безперечно, окреслені обставини жодним чином не змінюють суті проблеми, пов’язаної з назвою сучасного селища Голобородьківське і було б зовсім не доречним дорікати заслуженим ветеранам за обрану ними тактику дій. Сучасній молоді, ймовірно, буде непросто зрозуміти тих, кому довелося пережити сталінські 40–50-ті роки XX ст., хрущовські 50–60-ті, непросто працювалося історикам і в 70-х та навіть і у 80-х... Страх перед владою, закладений за часів комуністичного режиму, тією чи іншою мірою, залишився в свідомості багатьох із них назавжди, І це, очевидно, саме той випадок. Як би не намагалася Віра Никанорівна приховувати набутий роками острах, але за цим разом він таки дався взнаки.

Що ж стосується Михайла Федоровича, то він був одним із тих, кого в 1980-х роках хоча й напівжартома, але з відтінком поваги, в піку іншим комуністам, називали «більшовиками». До кінця своїх днів, незважаючи на пережиті розчарування, він

залишався переконаним борцем за справедливість, принаймні, як це йому уявлялося.

Можливо, всього цього й не варто було б торкатися, але перед світлою пам'яттю Б. Н. Жук і М. Ф. Ковальова автор статті хотів би залишатися об'єктивним і неупередженим.

Нібито минуло й немало часу, в 2022 році незалежна Україна в умовах війни відсвяткувала 31-у річницю свого існування. Але чи так уже й суттєво помінялась свідомість значної частини нашого суспільства?

Закінчуючи роботу над статтею, автор доволі песимістично розглядає перспективу того, що він зможе й за цим разом завершити справу, започатковану попередниками. За останні шість років від початку декомунізації стало цілком очевидним, що на ініціативу з боку мешканців Голобородьківського розраховувати не доводиться, як, писав класик: «народ безмолствует». Сільській владі хотілося б уникнути «зайвого» клопоту, тож для неї ця справа «не на часі». Інші вважають, що ця проблема нібито не має прямого відношення до процесу декомунізації. При цьому ВСІ ЧЕКАЮТЬ РІШЕННЯ «ЗГОРИ». А «на горі» чи то дуже зайняті, чи не бажають помічати інформаційні повідомлення в районній та обласній пресі. Тож скільки ще років знадобиться для того, щоб позбутися ганебного спадку нашого радянського минулого?

Та в будь-якому разі автор статті не має жодного наміру когось засуджувати. Справедливості ради, доречно буде зауважити, що цього разу, принаймні, не було жодних перешкод стосовно оприлюднення цієї інформації на сторінках як районної, так і полтавської преси, надано можливість до використання інтернет-ресурсу місцевих структур тощо. А нещодавно надійшов лист від вихідця з Карлівщини (нині мешкає в м. Полтава) з пропозицією альтернативного варіанту назви для Голобородьківського – селище КОВТУНОВА БАЛКА…

То, може, не все так і безнадійно, як здається на перший погляд?

Іноді дуже вже хочеться помилятися...

Додаток № 1

Витяг із листа Віри Никанорівни Жук від 23 березня 2006 р. адресованого Пилипцю В. А. стосовно походження

назви сучасного селища Голобородьківське *(із особистого архіву одержувача. – с. 1.2).*

...Також Микола Федорович потім надіслав зібрані ним матеріали про те, що В. Д. Голобородько, іменем якого було названо радгосп, а потім селище Голобородьківське…, не був ніяким героєм і борцем за владу Рад, а звичайним бандитом. Але тодішній ідеологічний секретар обкому партії викинув ті матеріали і наказав не піднімати цього питання, мотивуючи тим, що краще мовчати, ніж сказати людям, що 40 років (мова вже йшла пізніше, після виходу книги) населений пункт і радгосп носили ім'я бандита.

Так звані колишні червоні партизани часів громадянської війни, які приходили до мене в архів, а це були уродженці Котельви та Котелевщини, стверджували, що вони самі, коли червоні війська зайняли Карлівку (а не петлюрівці, як це пішло в історію), вбили там Голобородька і труп закидали гноєм. А помстилися вони з такої причини. В дореволюційні часи на території тодішньої Харківської губернії, в тому числі й у Котельві, якась банда по-звірячому вбивала більш-менш заможних людей – трудівників і грабувала їхні оселі, садиби. В одному з населених пунктів Харківщини таким чином вона в черговий раз зробила напад на одну сім'ю, всіх убила і все пограбувала. Та жінка господаря виявилася тяжко пораненою, лікарі потім врятували її від смерті, і вона назвала когось із упізнаних бандитів. Їх заарештували і судили. Наймолодшим був там В. Голобородько. Йому «дали» десь сім років і заслали до Сибіру з іншими. Це було, якщо не помиляюся 1913 року. А революція 1917 року всіх звільнила від відбування покарань. Голобородько повернувся із Сибіру не додому, не в Котельву, а влаштувався в Карлівці, і як грамотний «борець проти царату» був обраний до керівництва профспілки. Там, у Карлівці, з ним і зустрілися земляки та вчинили самосуд. Карлівчани, не знаючи про ці деталі, коли знайшли його труп, з почестями перепоховали, і так він став «жертвою петлюрівців», його іменем назвали радгосп, а вже пізніше й поселення.

Тоді, в кінці 60-х років, я не записала розповідь тих червоних партизан, як і тих, які брали Полтаву на початку жовтня 1919 року і були свідками того, як банда Бібіка, яка тоді діяла спільно з червоними партизанами та повстанцями, по-звірячому

порубала шаблями дружину і доньку професора М. В. Скліфосовського. То страшні були часи.

Пізніше я зверталася в Центральний історичний архів УРСР у м. Києві, щоб за документами Харківського окружного суду видали довідку про причетність В. Д. Голобородька до банди та про судовий процес 1913 року, але документи перевозили десь у 70-ті роки із Харкова до Києва, чомусь не змогли всіх відшукати і мені надіслали, здається, один тільки якийсь витяг, а не всі, які раніше надсилали М. Ф. Ковальову і які викинули у Полтавському обкомі. Ось така історія про Голобородьківське.

З повагою і найкращими побажаннями
/підпис/ В. Н. Жук

23.03.2006

Додаток № 2

Витяг з листа Віри Никанорівни Жук від 27 червня 2007 р. адресованого Пилипцю В. А. стосовно походження назви сучасного селища Голобородьківське *(із особистого архіву одержувача. – с. 2–3).*

Відносно В. Д. Голобородька. Всі документи, які вислали з Харкова М. Ф. Ковальову і мені та які писали колишні червоні партизани (їхні спогади – свідчення, як вони в Карлівці його вбили), були переслані і передані у Полтавський обком Компартії, безпосередньо ідеологічному секретарю І. Ю. Горобцю, який наказав мовчати і не піднімати більш про це питання («Краще нехай буде так, як є, ніж сказати людям, що 40 років населений пункт носив ім'я бандита»). В обкомі такі документи не фондувалися, тож їх, явно, зразу ж було знищено.

Я ж, складаючи довідку про Голобородьківське, записала так:

«вірогідно, в 1923 році Дубинівський маєток став називатися Голобородьківським маєтком. Назва ця, як видно, була присвоєна кимось із тодішніх місцевих керівників, без будь-якого рішення вищих органів влади, на честь колишнього голови завкому профспілки В. Д. Голобородька, убитого в 1919 р. Біографічні дані останнього в той час ніким не перевірялися. Як стало відомо вже в 60-х роках XX ст. під час написання полтавського тому «Історії міст і сіл Української РСР» від колишніх червоних партизан смт Котельви і Котелевщини, вісімнадцятилітній Голобородько, уродженець Котельви, в 1911 р. брав участь у кримі-

нальному бандитизмі й був засуджений. Звільнений після революції 1917 р., він не повернувся додому, а влаштувався працювати на цукрозаводі в Карлівці, де був обраний головою завкому. В 1919 р. він був опізнаний своїми земляками і вбитий ними. Згодом назва маєтку була перенесена на радгосп, а пізніше й на поселення, що розросталося навколо центральної садиби…». На час Всесоюзного перепису 17 грудня 1926 р. записаний Голобородьківський маєток Жовтневої цукроварні Карлівської сільради Карлівського району, де налічувалося 62 господарства з населенням 110 чол.

Ті партизани в 60-роках приходили в Держархів Полтавської області, де я тоді працювала. Детально розповідали про діяльність банди (в якій Голобородько був наймолодший), яка тероризувала селян Харківської губернії, до якої тоді відносилася Котельва, які грабежі й звірства чинили бандити, як попалися і як їх судили. Розповідали й про те, як вони самі потім розправилися з Голобородьком. Прізвищ їх я не записала, а свої заяви вони передали в обком партії.

Пишучи довідку про Голобородьківське в жовтні 1990 р., я записала в посиланні, що документи про (суд і) ув'язнення В. Д. Голобородька в 1911 р. зберігаються в Державному архіві Харківської області: ф. 3, оп. 287, спр. 3532 та ін., а листи із спогадами колишніх червоних партизан та старожилів смт Котельви, адресовані в 60-х роках Полтавському обкому КП України, не збереглися».

З повагою і найкращими побажаннями
/підпис/ В. Н. Жук

27.06.2007

П.Н. Фонд № 3 це має бути Харківський окружний суд, але були відомості про Василя Голобородька і в якомусь іншому фонді.

Додаток № 3

Витяг з рапорту Богодухівського повітового справника до Харківського губернатора з приводу затримання чотирьох злочинців родом з Котельви за скоєння вбивства в селі Каплунівка, Пархомівської волості в ніч на 21 жовтня 1911 року власника лавки Кирила Лукича Драженога та нанесення тяжких тілесних ушкоджень його дружині Єфро-

синії Іванівні від 30 жовтня 1911 р. за № 3640, зареєстровано в губернській канцелярії 5 листопада 1911 р. під № 36996. ДАХО.Ф.3 *(Канцелярія Харківського губернатора). – Оп. 287. – Спр. 3532. – Арк.1 – 1 зв).*

реєстраційна печатка
канцелярії Харківського губернатора
5 листопада 1911 року
вх. № 36996

Въ ночь на 21 Октября сего года, въ селѣ Каплуновкѣ, Пархомовской волости, въ своемъ домѣ зарѣзанъ крестьянинъ упомянутаго выше села содержатель мелочной лавочки Кириллъ Лукинъ Драженогъ 26 лѣтъ и тяжело ранена его жена Ефросинія Иванова 24 лѣтъ.

Убійство Драженога совершено съ цѣлью ограбленія и по заявленію жены Драженога злоумышленники взяли: 386 р. денегъ, 3 карманныхъ серебрянныхъ часовъ, 6-ти зарядный револьверъ и бараньяго мѣха шапку.

Произведеннымъ подъ моимъ личнымъ руководствомъ дознаніемъ на мѣстѣ происшествія, установлено, что убійство Драженога совершили крестьяне села Котельвы Ахтырскаго уѣзда: Федоръ и Филиппъ Іосифовы ЗАКЛИПЕНЬКИ, Василій Даниловъ ГОЛОБОРОДЬКО и Денисъ Андреевъ САЛАШНЫЙ, всѣ молодыя парни 21 г. *(пізніше, прокурором Харківського окружного суду буде уточнено: ватажку банди – 27 р., двом її членам по 20 р., Василю Голобородьку – 18 р. –* **В.П.***)*, которые изъ с. Котельвы, отстоящей отъ Каплуновки въ 50 верстахъ для совершенія преступленія пріѣзжали нарочно и ту же ночь возвратились домой, гдѣ и были арестованы.

Означенные выше злоумышленники въ убійствѣ ДРАЖЕНОГА и въ нанесеніи ранъ его женѣ сознались и не зависимо отъ этого изобличаются еще и найденными у нихъ вещественными доказательствами: револьверъ, шапку, (104 р.) денегъ и ножъ, которымъ Дроженога былъ зарѣзанъ и, которые вещи были ограблены.

Главаремъ этой шайки изъ числа розысканныхъ и арестованныхъ преступниковъ, оказался Федоръ Заклепенько, который уже за разного рода преступленія содержался въ тюрьмѣ и арестантскихъ ротахъ и въ селѣ Котельвѣ состоитъ подъ надзоромъ полиціи.

Дроженога, зарѣзалъ Заклипенько, какъ равно ранилъ и его жену и за то, что какъ показалъ Заклепенько, что онъ въ теченіе 2-хъ лѣтъ преставлялъ Дроженогу разный товаръ который онъ, Заклепенько, воровалъ въ раіонѣ Ахтырскаго и Зѣньковскаго уѣздахъ у разныхъ лицъ изъ лавокъ и на ярмаркахъ на сумму до 1 тысячи рублей и, за который Дроженогъ ему денегъ не заплатилъ, а остальные товарищи Заклепенько якобы только были въ домѣ убитаго въ моментъ совершенія преступленія и приняли изъ ограбленнаго часть вещей и денегъ.

Протоколъ дознанія съ вещественными доказательствами и упомянутыми обвиняемыми, переданы Судебному Слѣдователю 2 участка Богодуховскаго уѣзда и донесено въ Департаментъ Полиціи по 4 Дѣлопроизводству.

Підпис повітового справника (не читається)

№ 3640

«30» жовтня 1911 року

Додаток № 4

Коментар Ковальова Михайла Федоровича стосовно питань, пов'язаних із проблемою перейменування селища Голобородьківське станом на 1989–1991 роки

(Недописана чернетка, за кілька місяців до кончини 3 вересня 1991 року Карлівський районний архів. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 15, 15 зв.)

Комментарий пенсионера М. Ф. Ковалева, занимающегося Историей Карловского региона Полтавской обл. к биографии В. Д. Голобородька.

1. Кто, когда и по чьему заданию была составлена, а вернее состряпана эта биография, которая не имеет даты составления и автора, или авторов этой биографии *(копія біографії була отримана М. Ф. Ковальовим 12.10.1989 – **В. П.**)*.

2. В этой биографии есть некоторая доля правды, касающаяся даты рождения В. Д. Голобородько и его учебы. В остальном, на основании тех копий с архивных документов Харькова, Москвы, биография В. Д. Голобородько грубо фальсифицирована.

3. Царское правительство России преступникам не прощало, а судило их. На основании официальных документов в копии,

имеющейся в нашем распоряжении, В. Д. Голобородько состоял в банде Федора Иосифовича Заклипенько, был соучастником в грабеже и убийстве мелкого лавочника с. Каплуновки, Пархомснской волости, Богодуховского уезда, Харьковской губернии Кирилла Лукина Драженога и тяжелого ранения его жены Ефросинии Ивановны с целью ограбления. Банда была судима, всех без исключения.

4. Февральская революция 1917 года раскрыла двери тюрем и лагерей. В. Д. Голобородько вернулся не в Котельву, откуда он родом, а в Карловку, устроился на работу в Карловском, ныне Октябрском, сахзаводе, выдал себя за политического борца за Советскую власть, ему поверили, избрали его председателем профкома. В начале 1919 года в Карловку вошли Красноармейцы, среди которых были Котелевцы те жители с. Котельвы. Они узнали бандита В. Д. Голобородько и с ним расправились, т. е. убили его. В книге «История городов и сел» – Полтавская обл. издания в 1967 года на стр. 371–372 пишется, что «Начался дикий разгул реакции. Был расстрелян председатель заводского комитета профсоюза сахзавода работник Д. В. Голобородько». Зачем понадобилось автору этой темы П. С. Дышлевому «перекрестить» Василия Даниловича Голобородько в Данила Васильевича Голобородько?!! Я не буду приводить другие «казусы» из темы «Карловский район – Карловка». А ведь тираж этой книги 15 000 экземпляров.

5. И наконец последние два вопроса. Первый вопрос: утверждалось ли когда-нибудь и кем нибудь название совхоза имени В. Д. Голобородько в установленном порядке? Ответ весьма прост – Нет таковых документов разных уровней Советской власти о присвоении этого названия. Есть документы, подтверждающие, что этот вопрос о присвоении не решался ни в Карловском райисполкоме, ни в Полтавском Окружкоме, ни в Красноградском Окружкоме], куда в разные периоды входил Карловский регион (Волость, уезд, район). Это «присвоение» было только внутри совхозным, или как тогда он назывался, Тагамлицкая экономия Карловского (Октябрьского) сахкомбината. Второй вопрос: После того, как было выявлено лицо бандита, убийцы и грабителя Василия Даниловича Голобородько, ставился ли вопрос с моей стороны о снятии (переименовании) имени В. Д. Голобородько с совхоза, носящего это имя, перед местными органами власти? Да, этот вопрос ставился

перед бывшими председателями Карловского райисполкома Н. А. Ходорковскими, В. А. Скубаком (в прошлом были моимы диспетчерами по Карловскому мех заводу) и перед В. Н. Знахуренко, бывшим первым секретарем Карловского РК КПУ, когда он был 23 февраля 1991 г. в райбольнице в сопровождении Медработников Карловской райбольницы, посетил райбольницу, ходил по Палатам поздравлял больных с Праздником Советской Армии. И вот в палате № 7 терапевтического отделения, где я лежал на излечении по поводу стенокардии, я еще раз в присутствии всех поставил Знахуренко вопрос о необходимости снятия позорного имени с совхоза. Против самой фамилии я ничего плохого не имею, а вот (дело) в том, кто скрывается под этой фамилией. Так, например, в (1980–1981 гг. – ?) Работая на строительстве Ново-Троицкого Сахзавода в Киргизской ССР на монтаже оборудования я неоднократно привлекался по линии Райвоенкомата встречался с работником (быв…) Райкома партии Голобородько, весьма порядочным человеком. Среди моих однофамильцев у нас в … (далі текст відсутній – **В.П.**).

Додаток № 5

Власноручні виписки з листів, адресованих Ковальову Михайлу Федоровичу від Жук Віри Никанорівни, в яких вона з тієї чи іншої причини просила на неї не посилатися.

(Карлівський районний архів. Ф. Р-60. Сир. 3О. Арк. 12, 13

ВЫПИСКИ
из писем, автор которых просил фамилию не упоминать,
бывший один из членов редакционной коллегии книги
«Истории городов и сел – Полтавская область», – адресованные
пенсионеру Ковалеву Михаилу Федоровичу.

«Многоуважаемый Михаил Федорович!

Получила Ваш материал о Карловке и районе. Большое спасибо за Ваш труд на благо истории. Теперь подождем, когда товарищи из Киева вышлют образцы, как, что и о чем писать, и сколько писать. По схеме я повторяюсь тогда сделать (и на украинском языке) сама, а Вам потом пришлю. Если чего-то не будет хватать, я тогда сообщу. Фамилии, имена и отчества тех товарищей, которые помогали собирать, Вы мне напишите. Т. е. мне нужны полностью их имена и отчества.

Относительно Голобородько. Он, к сожалению, не был светлой личностью. Мне когда-то приходилось заниматься этим

вопросом в связи с заявлениями бывших участников гражданской войны и непосредственно котелевцев. Но уж коль его убили в 1918 году (да, он, действительно, был в руководстве профсоюза), то, тогда, а точнее не очень разбирались глубоко, кто и за что его убил, и его имя присвоили совхозу и поселку. Когда докопались до истины, то получилось: что написано пером, не вырубишь и топором. И решили: пусть лучше так все останется, как есть, чем сказать правду о внесении такого страшного обмана в историю...»

с Уважением! В. Н. Ж. (подпись)
02.03.[19]89 (подпись) М. Ковалев

«Многоуважаемый Михаил Федорович!

Получила ваше письмо. Большое спасибо за все интересные сообщения... Что касается председателя завкома Октябрьского сахзавода В. Д. Голобородько. Это для Вас, не для посторонних. Когда я еще работала в архиве, в архив и в обком партии обратились котелевцы (были и участники гражданской войны), которые протестовали против того, что его сделали героем. Они сообщили, что в начале века в Котельве действовала банда В. Д. Голобородько. Бандиты грабили население, убивали, в том числе убили целую семью были пойманы, осуждены и сосланы в Сибирь. После Февральской революции Голобородько возвратился из Сибири, но в Котельве жить побоялся, так как котелевцы, родственники убитых пообещали с ним расправиться. Он устроился на работу в Карловке, а поскольку был грамотным, то его избрали председателем завкома. Тем более, что он себя выдавал за пострадавшего из-за политических убеждений. Биографии его в Карловке никто подробно не знал.

Если мне не изменяет память, то они писали, что его убили в 1919 г., когда красные войска освободили Карловку (одним словом, когда там была установлена Советская власть), среди красноармейцев или повстанцев красных были котелевцы, которые его знали и рассчитались с ним за убийства и грабежи, которые чинил он со своими молодцами в дореволюционные годы.

Тогда мы обратились в Гос. архив Харьковской области с целью выяснения вопроса. Там среди документов дореволюционного суда сохранилось дело об убийстве целого семейства в Котельве «молодцами» Голобородько, все документы характеризуют его как уголовного бандита, но никакого политического

деятеля. Одним словом, в Котельве он оставил о себе недобрую славу.

Когда все это было выяснено, совещались тогда в обкоме партии: как быть. Судили-рядили и решили, что лучше пусть все останется так, как есть, чем признать перед всем миром, что долгие годы имя бандита увековечивалось как имя героя…»

С уважением! В. Н. Ж. (подпись)

13.03.89

Получено 16.03.89 года – (подпись) М. Ковалев

«Многоуважаемый Михаил Федорович!

Что касается В. Д. (или Д. В.) Голобородько. Я тогда тоже так возмущалась, как и Вы. Но ведь это были 60-е годы, когда и о Сталине все отрицательное запрещено было писать.

Не ссылаясь на меня, Вы напишите в Харьков, в Госархив Харьковской области чтобы посмотрели по документам Харьковского окружного суда по уголовным делампо Котельве, начиная с революции 1905–1907 гг., где-то до 1913–1914 гг. Я сейчас забыла, какие это были годы, а вся переписка, вероятно, тогда осела где-то в обкоме. Хорошо, если ее взял Николай Иванович Назаренко – зав. Партархива Полтавского обкома Компартии Украины (он серьезный товарищ-архивист и, обычно, ничего не выбрасывает, а старается использовать в своем архиве), а могли в Обкоме потом выбросить как не профильные материалы.

Вы попробуйте и ему написать, что ему известно и где может быть та переписка. На Котельву молено написать, на сельсовет. Жив ли еще там кто-нибудь из стариков – участников гражданской войны, или вообще стариков кто бы помнил о дореволюционных событиях, связанных с деятельностью там Голобородько. Но сначала Вы напишите в Харьков и на наш партархив...»

С уважением: В. Н. Ж. (подпись)

30.03.89

Получено 31.03.89 г. – (подпись) М. Ковалев.

Выписки из писем, адресованных пенсионеру М. Ф. Ковалеву, верны, и они в любом случае, и в любое время смогут быть сверены. Пенсионер, член КПСС, ветеран труда и Великой Отечественной войны

М. Ф. Ковалев

Январь 1990 года.

Vitaliy Pylypets

WHO WAS VASYL GOLOBORODKO: MARTYR OR DELINQUENT

Receiving the name "Goloborodkivske" by one of villages in Karlivka district, true history of Vasyl Goloborodko and falsification of historic facts by party leaders of Poltava region in the Soviet time are told in the article.

Key words: *Goloborodkivske, V. N. Juk, Vasyl Goloborodko, crime, murder, revolution.*

Наталія Самойленко, Ірина Петренко

УДК 929:930(477.53)В.Жук

БОЛГАРСЬКЕ МИНУЛЕ ВІТЧИЗНЯНОЇІСТОРІЇ У РОЗВІДКАХ ВІРИ ЖУК (1928–2008)

У статті досліджується роль вченої-історикині Віри Жук (1928–2008) у висвітленні українсько-болгарських відносин. Показано, що історична болгаристика у творчому спадку вченої була різноманітною як тематично, так і хронологічно. Болгаристичні розвідки Віри Жук збігалися з науковими спостереженнями зарубіжних дослідників та сприяли поступу національної болгаристики.

Ключові слова: *історик Віра Жук; болгаристика; українсько-болгарські відносини; етногенез; джерела.*

Полтавщина дала світові та зростила на своєму ґрунті багато видатних постатей, знаних як в Україні, так і далеко за її межами. Про багатьох з них пам'ятають роками та навіть століттями, а деякі відходять у забуття. У Полтаві та далеко за її межами пам'ятають талановитого історика, глибокого дослідника-краєзнавця, педагога та громадську діячку, кандидата історичних наук, доцента, заслуженого працівника культури України, авторку (самостійно чи у співавторстві) майже 1 000 публікацій [підраховано за: 1, 14; 16, с. 419–496] різноманітної тематичної та жанрової спрямованості Віру Никанорівну Жук (1928–2008).

Жук В. Н. на багато питань в історії України мала свою точку зору, була глибоко обізнаною в джерелах, в тому числі і іноземного походження, аналізувала їх і неухильно відстоювала свої погляди, полемізуючи з опонентами.

Жук В. Н. з відзнакою закінчила історико-архівний відділ історичного факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, після чого працювала у Полтавському обласному державному архіві (нині – Державний архів Полтавської області), згодом – в Полтавському державному педагогічному інституті імені В. Г. Короленка (нині – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка).

Органічне поєднання досвіду архівіста, викладача, історика-дослідника та невтомного історика-практика, яка активно пропагувала історичне знання, дало свої плідні результати у болгаристичних розвідках.

Історія Болгарії на різних етапах її історичного розвитку знайшла відображення у науковому доробку вченої. Маючи широкий науковий виднокіл та різноманітні інтереси, впродовж майже півстоліття Жук В. Н. значу увагу приділяла дослідженню маловідомих сторінок життя болгарської діаспори, українсько-болгарських взаємин крізь призму регіональних студій Центральної України, зокрема Полтавщини. У цьому полягає головна відмінна риса її розвідок на тлі історичної болгаристики в Україні.

Наприкінці 1960-х рр. у числі перших українських дослідників вона звернулася до вивчення регіональних факторів та впливу руху споріднених регіонів у міждержавних відносинах СРСР та Народної Республіки Болгарія. На той час це була майже невідома сторінка історії. Зазначеній темі присвячувалася праця, написана у співавторстві із Кушнір М. С. «На Шипці народжена» [11]. Жук В. Н. підготувала передмову та перші три розділи, які охоплювали період від 70-х рр. XIX ст. до 1945 р. Авторки зверталися до чисельного кола широких історичних джерел семи вітчизняних архівів, які використовувалися вперше, та оприлюднили маловідомі широкому загалу факти з минулого двосторонніх контактів, а саме – щодо участі української громадськості у суспільному русі підтримки визвольної боротьби болгарського народу проти Османської імперії у XIX ст., долі болгарської політичної еміграції на Полтавщині у 1920-х рр., зв'язків Полтавської області та Великотирновського округу Народної Республіки Болгарія у 1960-х – 1970-х рр. Зокрема, згадується, що саме уродженець Полтавської губернії, випускник Полтавського кадетського корпусу, генерал-майор М. О. Домонтович під час російсько-турецької війни 1877–

1878 рр. був призначений комендантом м. Велико-Тирново [11, с. 27]. Жук В. Н. розглядає 1870-ті рр. початком безперервної традиції історичних контактів Полтавщини з Болгарією.

Заслуговує на увагу окремий розділ, де викладена історія легендарної комуни ім. Благоєва, заснованої болгарськими політемігрантами, які рятувалися від жахів політичного терору в себе на батьківщині після повалення режиму Болгарського народного землеробського союзу та повстання у вересні 1923 р. Знедолені болгари намагалися знайти притулок у першій в світі «державі робочих та селян», де на середину 1920-х рр. вже мешкало понад 110 тис. нащадків болгарських переселенців минулих років (за виключенням Молдавії, значна частина якої знаходилась тоді під юрисдикцією Румунії) [19, с. 125]. Зважаючи на певну територіальну близькість України до їх батьківщини, наявність відносно розвиненої інфраструктури, здатної забезпечити робочі місця та рідної діаспори, певної мережі навчальних закладів, що давала можливість підтримувати культурний рівень, політемігранти осідали саме там [15, с. 134–135]. Знедолені зустрічали почуття щирої підтримки з боку звичайних українців, які ще жили натхненням комуністичної перспективи. Звісно, це не мали нічого спільного з політичними розрахунками ані радянського політичного керівництва, ані керівництва Комінтерну. Адже організація комуни співпала у часі з першою спробою радянської влади на початку 20-х рр. зламати одноосібний селянський уклад. Болгарська сільськогосподарська комуна була задумана як зразкове господарство, прообраз майбутніх взаємин на селі. Тому їй приділяли значну увагу центральні і місцеві органи влади, громадські організації. Її неодноразово відвідували інструктори Центрального Комітету (ЦК) МОДР СРСР і УСРР, члени Закордонного бюро ЦК Болгарської комуністичної партії Г. Димитров, В. Коларов, а також з благоєвцями зустрівся голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Г. І. Петровський. У масштабах всієї країни здійснювалася популяризація комуни, тому значна допомога надходила з усіх куточків країни. Комунарам перераховували кошти і ділилися своєю продукцією підприємства Полтави, Харкова, Кам’янця-Подільського та інших міст, а також офіційні її шефи – Сільськогосподарський інститут у Полтаві, Полтавська центральна поліклініка, Московський інтернаціональний клуб [15, с. 155].

Велика матеріальна підтримка, обробка землі потужними як на той час технічними засобами, дотримання агротехніки, дали комунарам змогу не тільки вистояти (на відміну від більшості комун, що розпалися під тиском непу), але й досягти позитивних результатів. Це зробило її привабливою для селян навколишніх сіл, які писали заяви з проханням прийняти їх до комуни. У такий спосіб також зростали людські та матеріальні ресурси господарства. Разом співпрацювали люди різних націй. Комуна жила життям радянського суспільства, витримала політичні репресії, план хлібозаготівель 1932–1933 рр.

Крім суто економічних завдань комуна вирішувала й соціокультурні. Впродовж перших років побутові умови були складними. Але комунари своєю наполегливою працею змогли їх поліпшити. Згодом комуна мала бібліотеку, кіноустановку, два клуби, де працювали 9 гуртків, дитячі ясла [11, с. 67]. Благоєвці налагодили дружні відносини з місцевими селянами, допомагали організувати гуртки з ліквідації неписьменності, безкоштовно обробляти землю бідноті, постачали поросят. Безсумнівно, комунари робили свій внесок у розвиток краю доби соціалістичної модернізації. Той факт, що їх добросовісна праця, як і праця радянських громадян, використовувалася політичним режимом під гаслами побудови світлого майбутнього заради нереальної соціальної мети, не може зменшити її історичної цінності. В лавах такого роду об'єднань виховувалося люди, які сповідували високі моральні цінності й у подальшому винесли на своїх плечах усі тяготи війни з фашизмом. З лав комуни вийшли майбутні учасники Руху Опору в Болгарії.

Історія комуни неодноразово раніше привертала увагу вітчизняної історіографії. У радянський період вона розглядалася у якості класичного зразку пролетарського інтернаціоналізму в дії та невід'ємної частини процесу соціалістичної модернізації [4; 5; 18], в якій активну участь брали болгарські політемігранти. Проте Жук В. Н. першою з'ясувала дату її заснування 14 травня 1924 р. у селі Парасковіївка (потім – Куликівка, нині – Коломацьке Полтавського району), імена фундаторів, процес її утворення, довела, що спочатку це була комуна, згодом – артіль, у той час як деякі дослідники вважали її радгоспом. Дослідниця вбачала в ній не тільки приклад переваг організації великотоварного виробництва, але й наголошувала на її соціокультурних функціях. На сторінках книги «На Шипці народжена» й в інших

публікаціях чимало уваги дослідниця приділила долі окремих комунарів, у тому числі тих, хто став жертвою політичних репресій радянського режиму у 30-ті рр. XX ст. Йдеться про Цвятко Радойнова, Героя Радянського Союзу, Димитара Забутанського [10; 9].

Дослідження комуни ім. Благоєва викликало інтерес у Болгарії: нащадки комунарів запросили Жук В. Н. у країну для більш глибокого вивчення її історії [17, арк. 11]. Це допомогло вченій суттєво доповнити зміст другого видання книги.

Книга Жук В. Н. та Кушнір М. С. [11] має чіткий відбиток радянської історіографічної традиції та деякі висновки, викладені у ній, на тлі сучасного знання виглядають дещо архаїчно. Однак багатий фактичний матеріал, викладений на її сторінках, безсумнівно, буде при нагоді при аналізі усього комплексу українсько-болгарських відносин.

Логічним продовженням вивчення сюжетів з історії Болгарії, болгарської діаспори в Україні, двосторонніх болгарсько-українських контактів став захист дослідницею в 1977 р. в Інституті історії АН УРСР кандидатської дисертації на тему «Громадськість України у російсько-болгарських відносинах 60-х – 70-х рр. XIX ст.» (науковий керівник – доктор історичних наук П. С. Сохань). Спираючись на багатий фактичній матеріал, широку та різноманітну джерельну базу, документи 16 вітчизняних та 3 болгарських архівів, вона переконливо довела, що українсько-болгарські контакти виявилися одним із найважливіших чинників усього комплексу російсько-болгарських контактів. Один із чинників їх розвитку – наявність у південноукраїнських та центрально-українських землях чисельної болгарської діаспори. Було з'ясовано, що саме українські етнічні землі виявилися однією з головних баз формування російських армій, які воювали на Балканах. Загалом дисертація, публікації, дотичні темі її дисертаційного дослідження на підґрунті соціології марксизму продовжували та розвивали традиції, закладені радянською історіографією, та кореспондувалися з науковими спостереженнями болгарських учених.

Жук В. Н. багато уваги приділяла дослідженню давньої історії України. Давня історія рідного краю, як і взагалі України давноминулих часів, до останнього часу залишається недостатньо висвітленою. Як правило, її починали із висвітлення життя слов'янських племен, із часу заснування Київської Русі. Із поля

зору науки фактично випадав досить довгий і багатий історичний період наших земель, що передував утворенню Давньоруської держави. Не висвітлювалася належним чином роль багатьох різномовних племен, етносів, які залишили той чи інший слід на нашій землі і брали участь в історичному процесі формування українського народу, у процесі українського державотворення. Вчена писала: «Кожен народ існує в історичному часі, в той чи інший історичний період, формується на певній території, може змінити межі території свого розповсюдження і на певному етапі може зникнути, «розчинитися» в інших етносах» [17, с. 7].

В останнє десятиліття Жук В. Н. чимало уваги приділяла перебуванню сучасних українських територій у складі Великої і Чорної Булгарії, історичній долі етносів, які проживали на цих землях. Її спостереження узагальнено на сторінках нарисів з історії України та Полтавщини VII ст. до н. е. – XVI н. е. «Із сивої давнини», що витримавши три перевидання перетворилися на бібліографічну рідкість [7]. Авторка дослідила перебування українських земель, у тому числі й території сучасної Полтавщини, у глибоку давнину в складі Великої Скіфії, Сарматії, під владою готів, гуннів, Аварського каганату, у складі Великої та Чорної Булгарії, веде мову про роль скіфів, сарматсько-аланських племен, протоболгар, торків (огузів), печенігів, половців, угрів (мадяр) та інших етносів у процесі формування української народності, про взаємозв'язки багатьох із них між собою. Окремі сторінки дослідження присвячено перебуванню наших земель під ігом Золотої Орди та в складі Литовсько-Руської держави – Великого князівства Литовського. Нариси присвячено питанням про час заснування та перші згадки про Кия і Київ, вік Кременчука тощо. Детально досліджено питання про вік Полтави, про перші згадки про неї у писаних історичних джерелах.

Жук В. Н. у роботі «Із сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини. VII ст. до н. е. – XIV ст. н. е.» на підставі аналізу багатьох історичних джерел ряд трактовок, міркувань висловила вперше. Дослідниця проаналізувала процес формування української народності, дослідила походження і діяльність Кия, Щека, Хорива і Либідь; розкрила родовід слов'янських першопросвітителів Кирила і Мефодія; проаналізувала алфавіт протоболгар; показала історію тризуба; походження

шапки Мономаха. Віра Жук дослідила причини і процес появи українського козацтва, появу «оселедців» на їхніх головах та назву «хохол».

Звертання до історії створеної праболгарами кочової імперії є надзвичайно актуальними з огляду на тенденції у світовій науці щодо оцінки імперій як неминучого фактору розвитку на шляху до історичного формування цивілізації взагалі [2, с. 102–106].

Історія праболгар доби їх гегемонії на теренах сучасної України висвітлювалсь на підгрунті булгарської літописної традиції та її порівняльного аналізу із змістом «Повісті минулих літ». Велику роль зіграла співпраця з відомим істориком із м. Казані (Татарстан) Фаргатом Габдул-Хамітовічем Нурутдіновим. Завдяки зусиллям цього дослідника збереглися та були введені у науковий обіг унікальні пам'ятки – поема вченого, державного діяча, митця, просвітника IX ст. уродженця м. Башту (сучасний Київ) Микаиля Шамсі Башту [6] «Поема про доньку Шана», звід давньобулгарських літописів «Джагфар Тарихи», карачаєво-булгарських літописів «Нариман тарихи, що проливають світло не тільки на «білі плями» етногенезу сучасного слов'янського болгарського етносу, але й на історії України, Полтавщини раннього середньовіччя. Болгарські літописи офіційно визнані не всіма сучасними істориками. Їх намагаються заперечувати та критикувати. Проте, з іншого боку, чимало дослідників їх використовують [3].

Останньою працею Жук В. Н. стала «Новий погляд на історію Полтавщині й України (За давньобулгарськими літописами)» (співавтор – Ф. Г.-Х. Нурутдінов) [19]. Це посібник джерельного характеру – частково збережений переклад невеликої частини одного з давньобулгарських історичних джерел – зведення північно-булгарських (карачаєво-булгарських) літописів «Наріман таріхи» («Історія Нарімана») Даїша Караджая. Саме у цьому історичному джерелі сконцентровано багатий матеріал про українські землі.

Жук В. Н. звернула увагу на те, що відомості, які містяться у цих джерелах, у дорадянську добу та пізніше по крупицях вишукували окремі вчені у матеріалах арабських, візантійських, перських, китайських авторів [8, с. 9–10]. Дослідниця обґрунтовує тезу про достатній ступінь вірогідності зазначених вище історичних джерел у справі реконструкції минувшини.

Завдяки опрацюванню зводу давньобулгарських літописів «Джагфар тарихы» («Історія Джагфара») Жук В. Н. вдалося висунути гіпотезу про походження слов'янських першопросвітителів братів Кирила і Мефодія. Вона з'ясувала, що вони були синами дядька хана Кубрата Органа. Брати ще задовго до прийняття християнства створили давньослов'янський алфавіт – давню глаголицю, яка спершу на Русі йменувалася кирилицею. Кирило і Мефодій зробили багато для всього слов'янського світу, а їхні родові корені та їхніх далеких предків у давнину перепліталися з Полтавщиною.

Сферою наукових зацікавлень Жук В. Н. була історія гербів Полтави. Цій темі вона присвятила наукову статтю, де ґрунтовно проаналізувала різні герби міста протягом історичного часу – роду князів Глинських, Байбуз, герб, пожалуваний місту гетьманом Б. Хмельницьким [6, с. 3].

Після тривалих наукових пошуків, Жук В. Н. дійшла до висновку, що природні особливості і роль Балтавара як літньої резиденції хана Великої Булгарії Кубрата після боїв знайшли своє відображення у гербі Полтави, який затвердив Б. Хмельницький і яким місто користувалося до початку XIX ст. Він мав таке зображення: на блакитному полі щита зображено золотий лук із натягнутою стрілою, спрямованою до землі, а з чотирьох боків навколо – шестигранні зірки. Блакитне поле щита символізує ясне мирне небо, стріла, спрямована до землі – кінець війни, мир, спокій. Деякі дослідники вважають, що шестигранні зірки означають чотири сторони світу. Віра Никанорівна вважала, що шестигранник – це два трикутники, накладені один на одного, символізують союз, мир, злагоду, чотири шестигранники, вірогідно, символізують ранньофеодальне державне багатоплемінне об'єднання. Адже Велика Булгарія складалася з чотирьох племінних об'єднань – булгар, алано-русів, слов'ян та угрів. Цей герб і був найдавнішим гербом Полтави.

Таким чином, історична болгаристика у творчому спадку Віри Жук була різноманітною як тематично, так і хронологічно. Апеляція до широкого кола історичних джерел, їх ретельний аналіз, досконала робота з фактом, широкий науковий виднокіл були типовими для її розвідок. Опосередковано це сприяло руйнації кон'юнктурних нашарувань та неадекватних уявлень стосовно не тільки історії Болгарії, болгарської діаспори в Україні у вітчизняному її варіанті, але ї національної історії

дослов'янського періоду. Аналіз наукового спадку історикині спростовує тезу про провінційний характер славістики поза межами традиційних її центрів.

Внесок історикині Жук В. Н. у збереження історичної пам'яті українців є значним і цінним. Любов до історії, минулого і сучасного українського народу, поєднувалося з ґрунтовним осмисленням джерел, неупередженим поглядом на багато дискусійних проблем у регіональних дослідженнях, історії України та світовій історії. Жук В. Н. успішно поєднувала науково-дослідницьку, архівну, просвітницьку, методичну і педагогічну діяльність. Вчена виховала цілу плеяду талановитих учителів, науковців та дослідників історії України та Полтавщини.

Список використаних джерел

1. Балканистика в Украинской ССР. Библиографический указатель. 1917–1980. Составители : Д. Димчеса-Вирченва, Т. А. Бабалбушевич, М. В. Кирсенко. Київ : Наукова думка, 1983. 240 с.
2. Башлер Ж. Нарис загальної історії. Пер. з фр. Є. Т. Марічєв. Київ : Ніка-Центр, 2005. 392 с.
3. Бегунов Ю. К. История Руси. Т. 1. С древнейших времен до Олега. Санкт-Петербург : Политехника, 2007, 602 с.; Набиев Р. Древните българи – основатели на Киев. Историческо бъдеще. София. 2012. № 1-2. С. 106–115 ; Львова З. К вопросу об исторической интерпетации Пебрещепинского комплекса Болгарский ежегодник. Редкол. : Алексеев Ю. Н. (гл. ред) и др. Київ : Київський славістичний університет, 1994. Т. 5. С. 37–48.
4. Дихан М. Д. Българи-политемигранти и социалистического строителство на СССР 91925–1928). Летопис на дружбата. Т. 1. София, 1969. С. 75–95.
5. Дихан М. Д. Болгари-політемігранти в соціалістичному будівництві на Україні в 1924–1929 рр. Київ : Вид-во КДУ, 1973. 275 с.
6. Гарустович Г. Н. История одной личности (Жизнеописание Микаила Башту). Проблемы востоковедения. Уфа. 2006. № 4 (46). С. 63–69). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-odnoy-lichnosti-zhizneopisanie-mikailya-bashtu (дата звернення: 24.10.2021).
7. Жук В. Н. Із сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини VII ст. до н. е. – XVI н. е. Видяння 3-е, уточ і допов. Полтава : АСМІ, 2005. 384 с.
8. Жук В. Н., Нурутдінов Ф. Г. Новий погляд на історію Полтавщини ї України. (За двньобулгарськими літописами). Полтава : АСМІ, 2008. 156 с.

9. Жук В. Н. Син комуни. Ленінським шляхом. Полтава. 3,6, 13, 15, 17, 20, 22 жовтня.
10. Жук В. Н. Цвятко Радойнов. Зоря Полтавщини. Полтава. 1986. 22 лютого.
11. Жук В. Н., Кушнір М. С. На Шипці народжена Харків : Прапор, 1975. 119 с.
12. Жук В. Н. Формування української народності та її мови. Вісті. Полтава, 1999. 10 грудня.
13. Жук В. Н. Якими були герби Полтави. Полтавська думка-2000. 2001. 29 червня – 5 липня; 6–12 липня.
14. Каталог бібліотеки та особовий фонд Віри Жук. Укладачі: М. А. Федорова, Г. А. Дідусенко, О. П. Перепьолкіна, Т. П. Пустовіт, О. І. Голік. Полтава : АСМІ, 2018. 71 с.
15. Павленко В. В. Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 224 с.
16. Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці. Київ : МІЛЕНІУМ. 2017. 512 с.
17. Поточний архів Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. Папка «Особиста справа Жук В. Н.».
18. Решетніков Л. П. З історії сільськогосподарської комуни ім. Д. Благоєва // Вісн. Харківськ. ун-ту. Сер. історії КПРС. 1970 № 6. С. 49–53.
19. Станчев М. Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. Т. 1. (1711–2006). Статистический сборник. София : Академ. Изд-во им. проф. Марина Дринова, 2009. 618 с.

Nataliya Samoylenko, Iryna Petrenko

THE PREBULGARIAN PAST OF UKRAINIAN NATINAL HISTORY IN THE SCIENTIFIC WORKS VIRY ZHUK

The article examines the role of scientist-historian Vira Zhuk (1928–2008) in the coverage of Ukrainian-Bulgarian relations. It is shown that historical Bulgarian literature in the creative legacy of the scientist was diverse both thematically and chronologically. Vira Zhuk's Bulgarian studies coincided with the scientific observations of foreign researchers and contributed to the progress of national Bulgarian studies.

Key words: *historian Vira Zhuk; Bulgarian studies; Ukrainian-Bulgarian relations; ethnogenesis; sources.*

Григорій Сердюк

УДК 929:930(477.53)В.Жук

КОЗЕЛЬЩИНСЬКИЙ КРАЙ У ТВОРЧІЙ ПАЛІТРІ В. Н. ЖУК

У спогадах йдеться про визначну вчену, архівістку, краєзнавицю, колегу Віру Жук (1928–2008). Розповідається про співпрацю у пошуку джерел та підготовці наукових студій. Наголошується на важливій ролі Віри Жук у становленні Автора статті як краєзнавця-дослідника. Подано спогади козельщан, які співпрацювали з Вірою Жук.

Ключові слова: *Віра Жук, Козельщина, краєзнавство, історична пам'ять, новаторство, наука, пошукова робота.*

У житті кожної людини трапляються події чи конкретні люди, які мають помітний, а то й визначальний вплив на твою подальшу діяльність, усвідомлення своєї місії; допомагають врешті знайти оту творчу стежину, з якої ти вже ніколи не звернеш…

Такою людиною за Промислом Божим для мене стала Віра Никанорівна Жук, знайомство з якою відбулося за виняткових обставин. Сталося справжнє диво. Як на мене, це один шанс із мільйона!

…У далекому 1989 році мене запросили в Козельщинський райком компартії України і повідомили, що в області невдовзі розпочнеться робота над підготовкою енциклопедичного довідника «Полтавщина». А отже ж потрібно визначити людину, яка б відповідала за підготовку матеріалів по Козельщинському району. Цю місію запропонували мені.

– Та я не впораюся з цією роботою, – відповідаю. – Це ж скільки потрібно знати, а ще більше знайти…

Але там до зустрічі підготувалися й почали наводити аргументи на користь того, що впораюся. Мовляв, давно займаєшся краєзнавством, з шкільних років дописуєш до районної газети, опублікував чимало статей на краєзнавчу тематику, явно маєш певну архівну базу і т. д.

…Врешті я погодився і у визначений день поїхав до Полтави на установчу нараду, яка відбулася в Будинку політосвіти по вулиці Фрунзе, 49.

Від почутого, що і як потрібно зробити, чесно кажучи, стало не по собі. Але на завершення наради стали називати прізвища полтавських учених: кандидатів і докторів наук, професорів, архівістів і т. д., яких прикріпляли до кожного району на допомогу.

…Козельщинському району нікого не дали.

– Та що ж це за така оказія? – терзаюся в здогадках.

… Іду по коридору. – І що мені тепер робити? – гарячково шукаю відповідь.

Дивлюсь: іде назустріч якийсь ніби знайомий чоловік. Придивляюся, напружую пам'ять. – Так це ж Олександр Павлович Самойленко, викладач історії СРСР, коли я навчався в педінституті, – врешті пригадую.

Призупиняюся трохи. Призупиняється і він. Я привітався, назвавши його ім'я і по-батькові. Він так пильно подивився на мене і врешті упізнав, бо я був старостою групи і промелькався перед викладачами.

… У розмові я згадав книгу «Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни» (Видавництво «Прапор». Харків – 1965.), написану Олександром Павловичем у співавторстві з П. Н. Ємцем. Якось торкнулися питання про партизанський і підпільний рух.

– А у ваших краях це мало місце? – запитав Олександр Павлович

– Так, звичайно, – відповідаю. – Наприклад, командиром окремого розвідувально-диверсійного загону по тилах противника був наш земляк Іван Микитович Пурас…

І саме в цей момент біля вас зупинилася жвавенька жіночка.

– А ви звідки знаєте Івана Микитовича Пураса? – запитала здивовано.

– А чого б же я не знав, коли це наш земляк з Бреусівки Козельщинського району.

– Вибачте, а ви звідки його знаєте? – тепер уже я зацікавлено звертаюся до незнайомки.

– А він працював директором школи у нашому селі Кривуші Кременчуцького району, – емоційно і захоплено відповіла вона.

Олександр Павлович відчув, що розмова продовжиться, потиснув мені руку і пішов. А ми залишилися удвох. Познайомилися.

… Бідкаюся, що я залишився ніби сиротою один на весь район; усім допомогли, а Козельщині – ні…

– Та ви не хвилюйтеся так, якщо щось буде не зрозуміло, то подзвоните мені, по можливості допоможу, – заспокоює мене Віра Никанорівна. – Ось вам мій телефон.

Я зрадів, ніби мала дитина, і, зрозуміло, через кілька днів зателефонував. Одержав цінні поради. Розповів, якими краєзнавчими матеріалами володію.

– А ви привезіть їх у Полтаву, до мене. подивимося, – почув дуже приємні і бажані для мене слова…

…Ось так і розпочалась наша спільна напружена праця…

Щонайперше ми з Вірою Никанорівною зініціювали і організували установчу конференцію, на якій було створено товариство краєзнавців Козельщинського району. Це дозволило мати на місцях свій актив. Мене було обрано головою товариства.

У нас з Вірою Никанорівною, умовно кажучи, був своєрідний поділ праці. Вона працювала в обласних архівах, бібліотеках, у своєму власному багатющому архіві і т. д., а я переважно по району.

… За період роботи над довідником я побував у всіх сільських і селищних радах, музеях і музейних кімнатах, організаціях, підприємствах; закладах освіти, медицини, культури; працював в архівах районної газети і бібліотеки, зустрічався з рабсількорівським активом, краєзнавцями, старожилами та ін.

При собі мав посвідчення з фотографією, райкомівською печаткою і підписом 1-го секретаря. У ньому було вказано, що пред'явнику цього посвідчення надавати необхідні матеріали… Це певним чином допомагало.

Долав відстані по різному: пішки, велосипедом, попутним транспортом, автобусом. І так в усі пори року.

Нагромадивши матеріал з обох сторін, ми на квартирі у Віри Никанорівни формували статті. Скільки моїх поїздок було тоді в Полтаву сказати важко, але неймовірно багато. І теж попутним транспортом, за власні кошти і за будь-якої погоди…

Працювали в неймовірно складних умовах, образно кажучи, на зламі епох; адже розпочинали роботу, коли Радянський Союз стрімко рухався до свого розвалу, а завершили в умовах незалежної України.

Це, зрозуміло, накладало відбиток і на зміст статей. Адже їх в авральному порядку доводилося уточнювати, доповнювати, змінювати. Окрім того, стрімко розкручувався вихор інфляції, яка на очах знищувала кошти, виділені на довідник. Тому у видавництві усе скорочували, навіть цілими блоками.

Та все ж таки у 1992 році довідник, хоч у кілька разів і менший від запланованого, побачив світ…

Ми з Вірою Никанорівною із своїм завданням справилися успішно: написали майже півсотні статей і довідок до довідника, а пізніше кілька статей ще до ЕСУ («Енциклопедії сучасної України»).

Але найвагомішим підсумком нашої творчої співпраці стала книга «Перлина Козельщини», над якою ми почали працювати у 1990 році. Тут теж були свої проблеми, адже продовжувалася епоха войовничого атеїзму. І мені, скажімо, окремі районні керівники говорили: «А чи не здається Вам, Григорію Дмитровичу, що ви взялися не за ту тему? Ви ж учитель». Я завжди казав: «Ні, не здається». «Ну то дивіться!» – чув у відповідь.

Та слава Богу часи змінювалися на краще, і ось нарешті у 1992 році ми видали зовсім невелику книжечку «Перлина Козельщини» всього на 36 сторінок. У 2004 році було солідніше видання на 180 сторінок. І нарешті у 2007 році побачило світ третє видання книги на 237 сторінок.

Ось за цю книгу її автори в 2009 році у номінації «Краєзнавство і народна творчість» стали лауреатами літературно-мистецької премії імені видатного українського письменника Володимира Кириловича Малика (на превеликий жаль, Віра Никанорівна – посмертно).

Зрозуміло, що у нашій творчій співпраці були великі перерви, навіть роками. Але коли я бував у Полтаві, то обов’язково відвідував Віру Никанорівну. Ми спілкувалися також по телефону. Але найдужче цінували листування. Як дорогоцінний скарб я зберігаю листи від Віри Никанорівни, а їх майже до півсотні. Не менше листів написав і я.

Віра Никанорівна неодноразово приїжджала в Козельщину, де ми зустрічалися з настоятельками монастиря – матушками Серафимою, потім Варсонофією; керівниками району. Побувала Віра Никанорівна і в моїй рідній Бреусівці.

Дуже прикро, що матеріальне становище Віри Никанорівни було складним.

У листі до мене від 27.09.2000 р. Віра Никанорівна зокрема написала: «Ольга Олександрівна (Магдик) запросила прочитати пару лекцій на курсах вчителів. Запрошували в педуніверситеті в жовтні попрацювати трохи за одну викладачку. Я вже боюся, що здоров’я підводить і не мій предмет. І виходу немає – ніде

більше підробити, а треба давати на ремонт даху… Із пенсії я не зекономлю, бо на існування від неї залишається 1 грн. на день. Моя писанина в різні міністерства відносно пенсії нічого не дала.»

У листі від 26.02.2003 року до своїх колег-дослідників є й наступне: «Шановні Соня, Ростислав і Христофор, добрий день!

Отримала вашого листа, за якого щиро вдячна. Дякую за пояснення, за хороші відгуки і пропозиції підготувати для Вас, Ростиславе, матеріал про угорців для публікації. Буду Вам щиро вдячна, якщо опублікуєте. Мені не зайва буде і якась «копійка», бо я за свої багаторічні труди на заробила собі пенсії до прожиткового мінімуму ні за радянської влади, ні тепер. Мене «відправили» на пенсію 1986 року, а це «вдарило» по моїй пенсії. В які високі інстанції я не писала, всі відсилають до місцевих «собезів», а тут відповідають, що у 1985–1986 роках у них індексація дуже низька, і з тих копійок вони ніяк не можуть призначити мені людську пенсію, при всіх моїх «регаліях».

Та Бог з ними. Якось будемо існувати. Головне аби було здоров'я. А воно останнім часом починає підводити, нагадувати про себе…»

Останній лист до мене Віра Никанорівна написала 03.10.2008 року, тобто рівно за місяць до своєї смерті.

Написала і про своє здоров'я: «… у мене весь час такий тяжкий стан серця, що балансую на грані життя і смерті. Більше лежу, (а це теж негативно діє на стан серця), зрідка виходжу посидіти на поріг чи помаленьку пройтися з мого боку будинку. Серце моє давно було хворе, а та тяжка хвороба, яка почалася у травні, добила його частково.

Мій же лікар, який порадив лікувати хворобу настоєм білої лілії на спирті, й київська лікарка, яка так упевнено підтвердила, що мені можна те пити, добили мене остаточно.

…Ні в якому разі не можна було пити той настій…»

Ось так воно буває. Віра Никанорівна повністю віддала себе благородній справі, нікому не відмовляла в допомозі, піклувалася про інших, не шкодуючи ні сил, ні енергії, а подбати про своє здоров'я часу не було.

****

Готуючи спогади про Віру Никанорівну я зателефонував відомому журналісту, колишньому редактору районної газети у

1987–2001 рр. Олександру Васильовичу Синягівському. Ось що він розповів:

«Я щасливий, що волею долі познайомився з В. Н. Жук. Я і досі пам'ятаю нашу першу розмову по телефону, чую її приємний, лагідний голос.

Редактором Козельщинської газети «Радянське село» (згодом «Козельщинські вісті») я став працювати у 1987 році. Це були компартійні часи і, зрозуміло, що газета була органом райкому компартії України і районної ради. А отже ж перебувала під пильним контролем ідеологічного відділу і одержувала відповідне спрямування. Головна увага зверталася на висвітлення стану справ у сільському господарстві, промисловості, соціальній сфері, культурі, освіті… На сторінках газети багато писали про організацію так званого соціалістичного змагання, передовиків і новаторів виробництва та ін.

Були і тематичні сторінки, в т. ч. «Наш головний кореспондент», в якій час від часу називали прізвища найактивніших дописувачів. Серед них стало постійно з'являтися прізвище В. Н. Жук.

Але не все так просто було з її матеріалами. Адже їх зміст особливий. Вони дуже зацікавили мене і працівників редакції. Першими, пригадую, були статті про давню історію України, Полтавщини і в якійсь мірі Козельщинського краю, що згодом увійшли до епохальної книги В. Н. Жук «Із сивої давнини». Я дав добро на друкування. І невдовзі одержав від ідеологічних контролерів критику: «Вам що, немає про що писати?». Як можу делікатно аргументую, що, мовляв, це ж наша історія, в тому числі і рідного краю; що її необхідно знати, адже це дуже важливо, зокрема, і для навчання та патріотичного виховання підростаючого покоління…

…У ті часи робсількорівські активісти надсилали нам листи з матеріалами, написаними від руки і, як правило, без особливої турботи про акуратність і грамотність. Тому над багатьма матеріалами нам доводилося ще попрацювати. А от у Віри Никанорівни культура діловодства і письма була на найвищому рівні. Вона знаходила час і мала терпіння друкувати матеріали на друкарській машинці. Я відчував її енциклопедичні знання, вміння аргументовано, логічно і послідовно висвітлювати події. Усі розділові знаки, як кажуть, були на місці. Тому нам не було що правити. Так і давали до друку.

Це яскравий приклад високої відповідальності за важливу справу.

Дуже цікавими були статті на сторінках газети за авторством В. Н. Жук, Г. Д. Сердюка та краєзнавців району до енциклопедичного довідника «Полтавщина», який побачив світ уже в умовах незалежної України у 1992 р…

Співпраця з В. Н. Жук продовжувалася і в подальшому.

Своєю подвижницькою діяльністю вона заслужила повагу і шану в Козельщинському краї».

****

Цікава історія співпраці уродженки с. Степове Широківського району Дніпропетровської області, невтомної дослідниці подій, пов'язаних з місцевою історією родів Сіромах, Козельських та ін. Таїсії Василівни Старицької з Вірою Никанорівною Жук, а згодом і з автором цієї статті.

…Дізнавшись про книгу Жук В. Н., Сердюка Г. Д. «Перлина Козельщини» (Сторінки з історії Козельщинського Різдва Богородиці жіночого монастиря. Видання друге, перероблене і доповнене. – Полтава: Поліграфічне підприємство «АСМІ», 2004. – 180 с.+ іл.), Т. В. Старицька вирушила в подорож і 4 жовтня 2005 р. прибула в Полтаву до В. Н. Жук, з якою відбулася дуже цікава і важлива для подальших досліджень розмова.

Далі дорога повела Т. В. Старицьку до Києва.

Побувавши на прийомі у голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька, дослідниця отримала від нього додаткові поради і пропозицію попрацювати у Державній історичній бібліотеці…

У подальшому між В. Н. Жук і Т. В. Старицькою постійно відбувалося листування.

Навесні 2009 р. Таїсія Василівна, переборюючи великі труднощі, пов'язані також із погіршенням стану здоров'я, знову прибула на Потавщину. Відвідала Козельщинський Різдва Богородиці жіночий монастир, Бреусівську Свято-Троїцьку церкву, де зустрілася з мирянами, спілкувалася з отцем Миколаєм.

У Козельщинському краї Т. В. Старицьку супроводжували краєзнавці: Г. Д. Сердюк, В. С. Павлюк, В. Г. Онищенко, Г. Я. Ворона та ін.

…У 2006 році Т. В. Старицька підготувала дослідження «Родовід козака Івана Сіромахи», а в 2010 році – «Шляхами Козельщинської Чудодійної ікони Божої Матері».

В останньому Таїсія Василівна написала: «В. Н. Жук – видатна вчений-історик, провідний краєзнавець Полтавщини із енциклопедичними знаннями була видатною українкою, справжнім патріотом. Вона допомагала всім талановитим учням, краєзнавцям вийти в люди. Допомагала і мені в дослідницькій роботі, вивела і мене в люди.

Від першої зустрічі 4 жовтня 2005 року і до останніх днів її життя ми постійно спілкувалися. Останній лист Віра Никанорівна надіслала мені 20 жовтня 2008 року, а 3 листопада Віра Никанорівна відійшла в інший світ.

Віра Никанорівна для мене була вчителем, наставником і турботливою щирою матінкою, старшою сестрою. Її надзвичайна духовність і душевне тепло надихали мені необхідні сили для протистояння агресивним діям істориків-краєзнавців Широківщини за мою правдивість в досконалому дослідженні історії рідного краю.

Спілкуючись із співавтором книги «Перлина Козельщини» Г. Д. Сердюком, ми обоє перебували в полоні невидимої, але відчутної присутності Віри Никанорівни».

****

З теплом і вдячністю говорив про В. Н. Жук талановитий педагог і багаторічний директор Пригарівської ЗОШ І–ІІІ ступенів (згодом ліцею) Іван Семенович Дашівець, географ за фахом, невтомний краєзнавець і пошуковець, мій надійний друг, але, на превеликий жаль нині покійний.

Почувши про Віру Никанорівну, він поцікавився, чи можна до неї зателефонувати і попрохати допомогти у пошуковій роботі. Я про це її повідомив. «Будь ласка, допоможу» – була відповідь.

А Івана Семеновича тоді цікавило походження населених пунктів Пригарівського краю, зокрема, й самої Пригарівки.

Невдовзі Віра Никанорівна надіслала необхідні матеріали. І в подальшому І. С. Дашівець одержував потрібну допомогу і консультації.

З нагоди 70-річчя від дня народження Івана Семеновича (2020 р.) я взяв у нього інтерв'ю для статті в газету. Торкаючись краєзнавства, він сказав: «Важливе місце у моїй краєзнавчій біографії мало знайомство з Вірою Никанорівною Жук, провідним краєзнавцем Полтавської області» (Григорій Сердюк «Я

знову пішов би тією самою стежиною». Газета «Козельщинські вісті». 10 січня 2020 р.)

****

Повчальна й інша історія.

У 2008 році у видавництві «АСМІ» (м. Полтава) вийшла книга уродженця х. Сердюки (с. Бреусівка) Козельщинського району Полтавської області, полковника у відставці, доцента, кандидата історичних наук, член-кореспондента Міжнародної академії інформаційних технологій, викладача кількох вузів Костянтина Петровича Сердюка, мого двоюрідного дяді «Як мені в житті Бог допомагає».

У книзі автор крок за кроком висвітлює свій нелегкий шлях, на яскравих прикладах показує поступове формування свого світогляду, пояснюючи як формувалася його віра в Бога. Так от саме Віра Никанорівна допомогла автору підготувати книгу до друку, а також написала дуже змістовну післямову «Гортаючи сторінку за сторінкою».

Цей факт також засвідчує широкий кругозір і неймовірно високий рівень таланту В. Н. Жук.

****

Іще один промовистий факт. Дуже високу оцінку творчого доробку Віри Никанорівни Жук дає член НСЖУ, відомий аграрій і народний умілець, уродженець села Чапаєвка Козельщинського району (нині с. Мальці Кременчуцького району) Василь Гаврилович Онищенко.

Особливе захоплення у нього викликають книги: «Із сивої давнини» (Полтава-Кобеляки, 2003), «Перлина Козельщини» у співавторстві з Г. Д. Сердюком (Полтава: АСМІ, 2007), «Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов’язані з ним важливі події» (Полтава: АСМІ, 2007), «Новий погляд на історію Полтавщини й України» у співавторстві з Нурутдіновим Ф. Г.-Х. (Полтава: АСМІ, 2008) та ін. В. Г. Онищенко просто вражений тим, як одна людина так багато могла зробити і зуміла дослідити чимало маловідомих сторінок з історії України, Полтавщини та і Козельщинського краю. Скільки ж це потрібно було опрацювати архівних матеріалів, історичних праць і досліджень

авторів різних періодів; знайти раціональне зерно, необхідні факти, систематизувати їх, погрупувати тематично і хронологічно; не заблукати в лабіринтах багатосюжетних історій, неймовірно великої кількості імен, прізвищ, дат, географічних назв і термінів…

Він переконаний, що Віра Никанорівна мала потужні знання не тільки з історії та архівної справи, а й з багатьох інших наук, була тонким психологом і аналітиком; що невтомна дослідниця звершила великий життєвий подвиг, адже її наукові надбання дуже прислужаться Україні, Полтавщині і, звичайно, Козельщинському краю не тільки сьогодні, а й у подальшому майбутньому…

****

І як підсумок.

Я вважаю, що моє знайомство з Вірою Никанорівною, спілкування з нею, творча співпраця на ниві дослідження історії рідного краю – це унікальний, щасливий дарунок долі для мене. І я дякую Богу, що таке сталося.

У Віри Никанорівни, яка була справжнім золотим «клондайком» знань, талановитою педагогинею і мудрою наставницею, тонкою психологинею; невичерпною криницею добра, милосердя і порядності, я, образно кажучи, закінчив другий інститут. І це дуже допомогло мені і в подальшому успішно працювати на ниві краєзнавства, написати власні книги, краще орієнтуватися у вирі бурхливих подій, визначати свої життєві орієнтири.

А людяність Віри Никанорівни, як і її мами, Ганни Трохимівни, яка в міру своїх можливостей прагнула створити для доньки сприятливі умови, просто немає меж. Це також мало вплив і на мене і багатьох інших. Це такі собі уроки життя.

І наступне.

Дуже приємно і важливо, що Віра Никанорівна мала тісні зв'язки з Козельщинським краєм, була, як видно зі спогадів, великою допомогою краєзнавцям і дослідникам, і сама безпосередньо відкрила чимало унікальних сторінок нашої історії.

Цим самим залишила по собі світлу вдячну пам'ять і безмежну шану.

Hryhoriy Serdyuk

KOZELSHYN REGION IN THE CREATIVE PALETTE OF V. N. ZHUK

The memoirs are about a prominent scientist, archivist, local historian, colleague Vira Zhuk (1928–2008). It talks about cooperation in finding sources and preparing scientific studies. The important role of Vera Zhuk in the development of the Author of the article as a local historian-researcher is emphasized. Reminiscences of Kozelshchyna residents who collaborated with Vera Zhuk are presented.

Key words: *Vira Zhuk, Kozelshchyna, local history, historical memory, innovation, science, research work.*

Наталія Сиволап

ПАМ'ЯТІ ЖУК ВІРИ НИКАНОРІВНИ – НЕЗАБУТНЬОГО ВИКЛАДАЧА, НАСТАВНИКА

Спогади про Віру Никанорівну Жук (1928–2008) – викладача, наставника, науковця.

Ключові слова: *Жук Віра Никанорівна, Полтавський державний педагогічний інститут імені В. Г. Короленка, історичне краєзнавство, дослідження.*

Одним із перших викладачів, які зустріли нас, першокурсників історичного факультету Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка (нині Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка) у далекому 1983 р., була Жук Віра Никанорівна. Вона працювала на посаді доцента кафедри історії СРСР і УРСР, хоча звання доцента офіційно, рішенням ВАК при Раді Міністрів СРСР їй присвоєно пізніше, 27 листопада 1985 р. [4, с. 69].

Вона розробила і читала студентам лекції з Допоміжних історичних дисциплін (ДІД) та курс Історичне краєзнавство. Перші навички роботи з документами, друкованими матеріалами ми отримали саме від Віри Никанорівни. Вона організовувала відвідання студентами музеїв міста та Полтавського обласного державного архіву. А ще стало доброю традицією: після прочитання певної кількості лекцій з історичного краєзнавства, Віра Никанорівна проводила для кожної групи першого курсу екскурсію по історичному центру міста. І закінчувався

цей похід фотографуванням у Корпусному парку, біля Монумента Слави. Майже у кожного студента залишилася така пам’ятна світлина.

Викладацький склад історичного факультету, випуск 1987 р.

Група І-14, жовтень 1983 р.

Невисока, з тихим спокійним голосом, тон якого ніколи не підвищувався, Віра Никанорівна уміла заволодіти увагою аудиторії. Вона розповідала так цікаво про історію рідного краю, що майже всі із 125 чоловік, присутніх у 45-й аудиторії, де зазвичай відбувалися лекції, завмирали, ловили кожне слово.

Група І-15, грудень 1984 р.

Із великим задоволенням студенти обирали Віру Никанорівну як наукового керівника своїх курсових та дипломних робіт з історичного краєзнавства. За її ініціативи та під уважним керівництвом діяв історико-краєзнавчий гурток. На цих заняттях Віра Никанорівна навчала нас методології виявлення та дослідження документів з історичного краєзнавства, застосування краєзнавчих матеріалів у подальшій роботі, в шкільних курсах історії.

Віра Никанорівна дуже переймалася питаннями виховання у майбутніх учителів любові до рідного краю, національної свідомості, яку вони далі будуть нести у школи учням.

У студентські роки, та і вже під час роботи у Полтавському краєзнавчому музеї, моєю буквально настільною книгою була «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область». Член обласної редакційної колегії полтавського тому, Жук В. Н. брала безпосередньо активну участь у його створенні. Підготовлені нею статті, розвідки не втратили актуальності до сьогодні, адже вони місять цінний історичний матеріал [2].

Відомо, що з 1982 р. вона в числі музейних працівників, краєзнавців, громадських діячів активно долучилася до роботи по підготовці матеріалів «Зводу пам'яток історії та культури» [3, с. 6]. Працюючи з документами робочого архіву науково-дослідного відділу пам'яткознавства, мені вдалося віднайти підготовлені Вірою Никанорівною машинописні статті до Зводу пам'яток по Полтавському району з підписом авторки: «Братская могила советских воинов, памятник воинам-осободителям, воинам-односельчанам, погибшим в годы Великой Отечественной войны»; «Мемориальный комплекс: памятники участникам крестьянского восстания 1902 г., жертвам кулацкого и фашистского террора, героям Великой Отечественной войны – воинам-освободителям и воинам-односельчанам»; «Памятник на могиле коммунаров»; «Памятник Г. И. Кулику»; «Памятник Димитру Благоеву»; «Памятный знак на месте расправы над участниками крестьянского восстания 1902 года»; «Памятник Цвятко Радойнову» (текст російською мовою). Ці матеріали передані до фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського [1, с. 311–314].

Різними шляхами повела доля кожного із випускників. Хтось працював у системі МВС, СБУ, органах місцевого самоврядування, закладах культури, музеях. Але більшість залишилася вірною професії, обраній у юності – учитель. І за це ми вдячні нашим шановним викладачам – наставникам: Авдєєвій Маргариті Олександрівні, Воловику Віктору Степановичу, Году Борису Васильовичу, Гавришу Петру Якимовичу, Ревегуку Віктору Яковичу, Єрмаку Олександру Петровичу, Пащенку Володимиру Олександровичу і звичайно, Жук Вірі Никанорівні.

Список використаних джерел

1. Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Група зберігання «Документи». – Розпочата у 2015 р. – Д-18. – 398 с.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. Київ : Головна ред-я УРЕ АН УРСР, 1967. – 1028 с.
3. Мокляк В. О. З історії підготовки і створення «Зводу пам'яток історії та культури України: Полтавська область» // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район. – Полтава: Дивосвіт, 2007. – 178 с., іл.
4. Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці. Київ : Міленіум, 2017. – 516 с.

Nataliia Syvolap

IN MEMORY OF VERA NIKANORIVNA ZHUK – AN UNFORGETTABLE TEACHER AND MENTOR

Memories of Vera Nikanorivna Zhuk (1928–2008) – teacher, mentor, scientist.

Key words: *Zhuk Vera Nikanorivna, Poltava State Pedagogical Institute named after V. G. Korolenko, historical local history, research.*

Оксана Сулима

УДК 069.5+929:930

КОЛЕКЦІЯ ДОКУМЕНТІВ В. Н. ЖУК У ФОНДАХ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

У статті проаналізована збірка документів Віри Никанорівни Жук, що належать до колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Розкрита цінність «персонального фонду» як історичного джерела та складової інформаційного ресурсу із музейного зібрання.

Ключові слова: *В. Н. Жук, історіографія, фонд, колекція, документ, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.*

Важливим напрямом суспільних практик Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (далі ПКМВК) є акумуляція та музеєфікація предметів різних епох. Щороку документальну колекцію закладу поповнюють змістовні, часом й унікальні артефакти, що всебічно висвітлюють життєдіяльність людей як минулих епох, так і сьогодення. Співробітники Музею цілеспрямовано працюють над формуванням збірок речових та документальних пам’яток, що належали відомим краянам. Лише за останні роки фондове зібрання ПКМВК збагатили безцінні комплекси речей, пов’язаних із життям та творчістю Жанни Северин, Петра Ротача, Віктора Ревегука, Віталія Ханка, Віри Жук і багатьох інших наших земляків.

Дослідження збірок документів представників різних галузей життєдіяльності соціуму, зокрема особливостей формування, складу, джерелознавчої цінності цих раритетів, поглиблює

знання вітчизняної історії, передусім у регіональному вимірі. Вивчення «персональних фондів»[1] дає можливість розглянути внесок особи у розвиток певної галузі, залучити до наукового обігу нові джерела.

Документи особового походження – це документи, що утворилися впродовж життя, наукової, творчої, службової, громадської та іншої діяльності фізичної особи (сім'ї, роду), а також ті, що відклались у їхніх особистих архівах [10, с. 5]. Персональні фонди істориків є важливим джерелом вивчення накопичених знань у сфері гуманітаристики, адже у концентрованому вигляді містять дані про їх творців. Зважаючи на те, що інформаційно-фактографічний потенціал, а відтак і значення таких зібрань різняться, то у кожному конкретному випадку вони потребують укладання окремої характеристики.

Метою статті є аналіз комплексу документів В. Н. Жук як одного з важливих компонентів інформаційного потенціалу музейного зібрання.

Колекцію документів історикині Віри Никанорівни Жук (1928–2008) вдалося сформувати завдяки її племіннику В'ячеславу Леонідовичу Жуку. Упродовж 2008–2009 рр. він передав до фондів ПКМВК комплекс матеріалів (44 одиниці), пов'язаних із життям та науковою діяльністю відомої полтавки [2; 3].

У 2022 р. музейну колекцію збагатили сім машинописів статей 1988 р., підготованих Вірою Никанорівною для енциклопедичного науково-довідкового видання «Звід пам'яток історії та

---

[1] Варто наголосити на специфіці застосування дефініції «особовий/персональний фонд» щодо музейних предметів, споріднених джерелом походження чи темою. Документальні пам'ятки, що зберігаються в основному фонді Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського рівночасно належать до держаної частини Музейного фонду України (МФУ) та входять до складу Національного архівного фонду України (НАФ) [8; 9]. Ця обставина викликає термінологічну дилему, що обумовлена застосуванням відмінних в окремих питаннях підходів до упорядкування та зберігання документів, і потребує уточнень. Відповідно до Інструкції з організації обліку музейних предметів експонати мають бутисистематизовані за спільними ознаками і об'єднані у відповідні групи зберігання. У Внутрішньомузейній інструкції з організації охорони, обліку, зберігання та використання музейних предметів колекційної збірки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського визначена класифікація груп зберігання музейних предметів основного фонду. Вона базується на принципі поділу за матеріалами. Тому поняття «особовий/персональний фонд»/«фонд діяча» у застосунку до комплексу документів із музейної колекції, що презентує конкретну постать є умовним та використовується як назва для спеціально підібраних музейних предметів, із тотожною ознакою – джерелом походження.

культури України», присвяченого Полтавській області. Їх до фондів закладу передала завідувачка відділу пам'яткознавства ПКМВК Н. М. Сиволап [4].

Таким чином, комплекс матеріалів персонального походження – «Фонд В. Н. Жук» – складається з 51 одиниці основного фонду групи зберігання «Документи» (шифр «Д»), що хронологічно охоплюють період із 1928 до 2009 рр.

Документи з досліджуваного зібрання репрезентують наукову, громадську, службову діяльність історикині в Полтавському обласному державному архіві (1955–1978 рр.). Віра Никанорівна була членом Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, Товариства з розвитку та зміцнення дружніх та культурних зв'язків із громадськістю зарубіжних країн, також відповідальним секретарем Полтавської обласної редколегії енциклопедичного видання «Історії міст і сіл Української РСР». Серед музейних матеріалів: посвідчення до значка «Переможець республіканського огляду пам'ятників» 1977 р. (Д 10948), численні почесні грамоти 1967–1978 рр. від Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР (Д 11033-11034), дирекції Полтавському облдержархіву (Д 10946-10947, Д 11113), Союзу Радянських товариств дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами (Д 10949), що засвідчують професійні досягнення Віри Никанорівни. Сумлінна дослідниця історії рідного краю – лауреатка премії імені Самійла Величка 2006 р. (Д 10950) та літературно-мистецької премії імені В. К. Малика 2009 р. (Д 11223). Віра Никанорівна, як учений-енциклопедист готовий ділитися знаннями, була залучена до розвитку туристичної мережі Полтавської області. Про цю віху її багатоманітної діяльності розповідають поштові листівки 1978 р. із подяками за активну участь у роботі туристичного поїзду «Полтава» (Д 10954-10955).

Просування по службі, а також зміни місця роботи можливо простежити завдяки трудовій книжці В. Н. Жук (Д 11106). Викладацька кар'єра Віри Никанорівни пов'язана з Полтавським державним педагогічним інститутом імені В. Г. Короленка, де вона працювала у 1978–1986 рр. (із перервами до 1997 р.). У музейній колекції знаходиться Атестат доцента Віри Никанорівни Жук (Д 11111). Це звання їй офіційно присвоєно рішенням ВАК при Раді Міністрів СРСР 27 листопада 1985 р. Віра Никанорівна мала великий досвід науково-дослідницької, пошукової

роботи, яким вона могла поділитися зі студентами [5, с. 19]. У фондах ПКМВК зберігається зразок методичних рекомендацій, підготованих викладачкою 1984 р., «Написання рефератів, курсових та дипломних робіт студентами з використанням архівних документів» (Д 10982).

Найповніше серед досліджуваної колекції представлені джерела біографічного характеру: свідоцтво про народження В. Н. Жук 14 квітня 1928 р. (Д 10952), автобіографія 1977 р. (Д10981), трудова книжка 1955–2005 рр. (Д 11106) тощо. Документи, що відображали зміни стану В. Н. Жук у системі взаємовідносин із суспільством і державою, представлені різними посвідченнями про статус особи: пенсійне (Д 11105), «Заслужений працівник культури УРСР» 1975 р. (Д 11031), «Ветеран праці» 1997 р. (Д 11028), учасник війни (Д 11024). Про здобутки на ниві наукової та громадсько-просвітницької роботи свідчать різноманітні нагородні та поздоровчі документи (грамоти та дипломи), посвідчення до відзнак, запрошення. Зокрема, Віра Никанорівна була нагороджена медалями «За доблестный труд. В ознаменование 100-летия со дня рождения Владимира Ильича Ленина» 1969 р. (Д 10953), «Ветеран труда» 1984 р. (Д 11107), «50 лет Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» 1995 р. (Д 11085), «Захиснику Вітчизни» 1999 р. (Д 11083), «60 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» 2005 р. (Д 11027), двома медалями імені Ю. В. Кондратюка (А. І. Шаргея) 1993 та 1997 рр. (Д 11030 та Д 11084 відповідно); пам’ятним знаком «50 років визволення України» 1994 р. (Д 10951).

До періоду навчання на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1950–1955 рр.) відносяться: Диплом В. Н. Жук про закінчення Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (Д 11112), посвідчення на право носити нагрудний знак випускниці Київського державного університету (Д 11026), конспект лекцій з філософії 1967 р. (Д 11003), профспілковий квиток 1953 р. (Д 11109).

Діапазон наукових зацікавлень В. Н. Жук вражає: давня історія, козацька епоха, період Другої світової війни, національні меншини в Україні, релігійні, освітні, культурні, мистецькі традиції України і Полтавщини, болгаристика [6, с. 246]. Її ім’я добре знане не лише в рідному регіоні, але і далеко за його межами, тож закономірним виглядає запрошення до участі у

XVIII читаннях К. Е. Ціолковського у м. Калуга 1983 р. (Д 11025). Окрім того, у 1982 р. Віру Никанорівну запросили на відкриття меморіальної дошки Ю. В. Кондратюку на будівлі Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка (Д 11032). Саме вона стала дослідницею, яка зробила наукове відкриття – пов'язала імена Олександра Шаргея і Юрія Кондратюка та довела, що це одна людина, використавши фото випускників 2-ї полтавської чоловічої гімназії та численні свідчення викладачів і родичів вченого-винахідника [6, с. 236].

Окрему групу документів, що представлені у «Фонді В. Н. Жук», складають наукові праці історикині: автореферат дисертації, машинописи розвідок, блокноти із записами різного характеру тощо.

Багаторічні дослідження Віри Никанорівні історії українського-болгарських контактів логічно підсумував захист кандидатської дисертації з теми «Общественность Украины в российско-болгарских отношениях 60–70-х годов XIX в.». Це відбулося 31 травня 1977 р. у відділі історії і міжнародних відносин соціалістичних країн Інституту історії Академії наук Української РСР [6, с. 109]. «Внутрішню кухню» ученої, яка надзвичайно ретельно ставилася до роботи з історичними джерелами, презентують виписки до дисертації на 41 аркуші (Д 10973) [1, с. 181]. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Д 10983), а також диплом кандидата наук (Д 11112) – осердя «Фонду В. Н. Жук».

Частиною славістичного доробку вченої є наукова довідка 1976 р. «Пам'ятники вдячності на болгарській землі» (До 100-річчя початку російсько-турецької війни 1877–1878 рр.) (Д 10973).

Специфічною збіркою документів, дотичних до наукового спадку Віри Никанорівни, є машинописи статей, які вона підготувала до «Зводу пам'яток історії та культури України: Полтавська область»[2]. Усі сім розвідок містять підпис авторки та

[2] «Звід пам'яток історії та культури України» – державний проект із підготовки багатотомного енциклопедичного видання про нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР роботу над ним розпочато 1982 р. [7]. У 1986 р. Полтавським обкомом КПУ було прийнято рішення долучитися до цього проекту. Віру Никанорівну Жук включили до складу авторської групи. Однак багато статей на зламі 80–90-хх років XX ст. втратили свою актуальність через зміну ідеології та цінностей [6, с. 160].

датовані 8 липня 1988 р.: «Братская могила советских воинов, памятник воинам-осободителям, воинам-односельчанам, погибшим в годы Великой Отечественной войны» (Д 12953), «Мемориальный комплекс: памятники участникам крестьянского восстания 1902 г., жертвам кулацкого и фашисткого террора, героям Великой Отечественной войны – воинам-освободителям и воинам-односельчанам» (Д 12954), «Памятник на могиле Коммунаров» (Д 12955), «Памятник Г. И. Кулику» (Д 12956), «Памятник Димитру Благоєву» (Д 12957), «Памятный знак на месте расправы над участниками крестьянсокго восстания 1902 года» (Д 12958), «Памятник Цвятко Радойнову» (Д 12959). Оскільки проект у 1980-х рр. так і не був утілений, то зібраний чималий матеріал не опублікували. Однак, він відклався в робочому архіві науково-дослідного відділу пам'яткознавства ПКМВК, співробітники якого беруть активну участь у виконанні цієї програми від 2007 р.

Документи Віри Никанорівни Жук із колекції ПКМВК – важливий зразок «персонального фонду», важлива складова інформаційного ресурсу із музейного зібрання. Скромний за кількісним складом «Фонд В. Н. Жук» сконцентрував документи, що розкривають найважливіші етапи життєвого шляху історикині: народження, навчання у Київському вузі, здобуття звання доцента та ступеня кандидата історичних наук, професійне подвижництво у сфері архівістики, здобутки на дослідницькій ниві та у громадській діяльності. Документне зібрання свідчить – Віра Никанорівна була залучена до багатьох історико-культурних процесів Полтавського регіону у другій половині XX – на початку XXI ст. Матеріали із досліджуваної колекції – цінне історичне джерело, що репрезентує життєдіяльність науковиці, яка зробила вагомий внесок у формування культурного та наукового середовища Полтавщини. Систематизація та подальше вивчення у різноманітних контекстах комплексів документів із фондів ПКМВК є перспективним напрямом досліджень питань історіографії, джерелознавства, археографії.

Список використаних джерел

1. Єрмак О. П. Життя, віддане рідному краю. Історична пам'ять. 2012. Вип. 27. С. 181–182.
2. Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Група зберігання «Документи». Розпочата у 2007 р. Д-16. 398 с.

3. Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Група зберігання «Документи». Розпочата у 2010 р. Д-17. 398 с.
4. Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Група зберігання «Документи». Розпочата у 2015 р. Д-18. 398 с.
5. Петренко І. М. Викладацька діяльність історика Віри Жук (1928–2008) у Полтавському державному педагогічному інституті імені В. Г. Короленка (1978–1989 рр.). Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2017. Т. 28 (67). № 2. С. 19–23.
6. Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці. Київ : МІЛЕНІУМ, 2017. 516 с.
7. Пилипчук Р. В. Звід пам'яток історії та культури України. Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. URL: https://esu.com.ua/article-16645 (дата звернення 17.02.2023).
8. Про музеї та музейну справу : Закон України від 29.06.1995 р. № 249/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 17.02.2023).
9. Про Національний архівний фонд та архівні установи : Закон України від 24.12.1993 р. № 3814-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text (дата звернення 17.02.2023).
10. Робота з документами особового походження : метод. посіб. / автори-укладачі : Л. О. Драгомірова, І. М. Мага, З. О. Сендик, К. Т. Селіверстова, Н. М. Христова. Київ, 2009. 284 с.

Oksana Sulyma

COLLECTION OF V. N. ZHUK'S DOCUMENTS IN THE VASYL KRYCHEVSKY POLTAVA LOCAL LORE MUSEUM FUNDS

Gathering of Vira Nykanorivna Zhuk's documents that belong to the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection is analyzed in the article. Value of «personal fund» as historic source and part of informational source from museum gathering is discovered.

Key words: *V. N. Zhuk, historiography, fund, collection, document, to the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.*

Марина Федорова

УДК 012Жук-047.37:930(477.53)(092)

БІБЛІОГРАФІЯ ВІРИ НИКАНОРІВНИ ЖУК ЯК ПОКАЗНИК НАУКОВОГО ШЛЯХУ ВЧЕНОЇ

У статті подана характеристика двох бібліографічних покажчиків, які вийшли друком у 2018 році до 90-річного ювілею Віри Жук.

Ключові слова: *Віра Никанорівна Жук, Полтавська ОУНБ ім. І. П. Котляревського, краєзнавство, бібліографічні покажчики.*

У сучасних умовах розвитку інформаційного середовища бібліотеки беруть активну участь у процесах ретрансляції культури, тобто передачі колективної пам'яті від покоління до покоління, від людини до людини. Невід'ємною складовою інформаційного середовища є бібліографія. Відповідно, створення науково-допоміжних та рекомендаційних покажчиків є пріоритетним напрямом та одним із головних завдань краєзнавчої бібліографічної діяльності структурного підрозділу Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського – відділу краєзнавства. Відмітимо, що краєзнавчі бібліографічні посібники популяризують найкращі книги авторів, полегшують пошукові зусилля, підвищують інформаційну культуру, орієнтують користувачів не тільки на самоосвітню, але й на дозвіллєву краєзнавчу діяльність.

З метою всебічного розкриття, упорядкування та систематизації наукового доробку учених-краєзнавців Полтавщини у 2017 році відділ краєзнавства бібліотеки започаткував серію бібліографічних покажчиків «Видатні краєзнавці Полтавщини». У цьому ж році заснована ще одна серія - «Бібліотечні колекції». Перші серійні випуски були присвячені знаному енциклопедистові, краєзнавцеві, літературознавцеві, бібліофілу Петру Петровичу Ротачеві (1925–2007).

У 2018 році виповнилося 90 років від дня народження Віри Никанорівни Жук (1918–2008) – відомого вченого-історика, авторитетного архівіста, дослідника національної минувшини, історії українсько-болгарських взаємин, фундатора історичного краєзнавства в Полтавській області. Її добре знали у наукових колах України, Болгарії та ін. Праці ученої, присвячені багатьом проблемам вітчизняної історії та історичного краєзнавства, становлять собою вагомий вклад у розвиток української історич-

ної науки. Багатогранна діяльність Віри Жук, авторки понад 1 000 наукових праць, кандидата історичних наук, заслуженого працівника культури УРСР знайшла своє відображення у двох бібліографічних покажчиках, які до її 90-річного ювілею підготували бібліотекарі відділу краєзнавства Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського у тісній співпраці з ученицею В. Жук, доктором історичних наук Іриною Миколаївною Петренко. У 2018 році вийшли друком наступні покажчики: «Подвижниця краєзнавчої справи Віра Никанорівна Жук» [4] з серії «Видатні краєзнавці Полтавщини» і «Каталог бібліотеки та особовий фонд Віри Жук» [2] з серії «Бібліотечні колекції». Видання вийшли за фінансового сприяння І. М. Петренко.

Основна джерельна база бібліографічного матеріалу – каталоги й картотеки Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського. Обидва видання розраховані на широке коло користувачів – краєзнавців, освітян і музейників, архівістів та працівників культурно-мистецьких закладів, загалом для всіх зацікавлених історією та культурою рідного краю, його видатними постатями.

Бібліографічний покажчик «Подвижниця краєзнавчої справи Віра Никанорівна Жук» відкриває вступна стаття учениці Віри Никанорівни, доктора історичних наук, професора кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі, відповідального секретаря Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Ірини Миколаївни Петренко «Корифей вітчизняної історичної науки: Віра Никанорівна Жук (1928–2008)».

Покажчик містить два розділи «Новий погляд на історію України і Полтавщини: творчий доробок Віри Жук» і «Фундатор історичного краєзнавства».

У першому розділі зібрано книги (49 позицій), автором, упорядником чи укладачем яких була вчена. Протягом усього часу своєї трудової, наукової діяльності вона брала участь у написанні більше 20 колективних наукових видань – книг, збірок документів.У 1975 р. за активну участь у підготовці і написанні тому «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область» В. Н. Жук було присвоєне почесне звання «Заслужений працівник культури УРСР». Це видання також відображене у покажчику. До наукового доробку Віри Никанорівни увійшли історико-краєзнавчі нариси про Градизьк (Х., 1968), Диканьку (Х., 1973), Нові Санжари (Х., 1970 та 1989). Історії німецьких

колоністів присвячена монографія «Долею пов'язані з Україною» (2006), у якій дослідниця характеризує культуру, побут, долі окремих нащадків тих, хто переселився на українські землі другої половини 18 – початку 19 ст.

Результатом багаторічних болгаристичних досліджень краєзнавиці стала книга «Із сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини», у якій В. Жук, спираючись на давньобулгарські літописи говорить про близькість походження українців і болгар.

В. Н. Жук має ряд історичних нарисів про православні святині Полтавщини – храми та монастирі, які були не лише тогочасними центрами розвитку духовності, а й освіти та культури краю. До уваги дослідників пропонується книга з історії Козельщинського Різдвяно-Богородицького жіночого монастиря «Перлина Козельщини» (Полтава, 1992), а також два доповнених та перероблених видання, які вийшли друком у 2004 та 2007 роках. Названа праця вийшла у співавторстві з Григорієм Дмитровичем Сердюком, відомим краєзнавцем, учителем історії Бреусівської ЗОШ. Не оминула увагою Віра Никанорівна і пам'ятку архітектури українського бароко – Полтавський Хрестовоздвиженський монастир. Перша її книга вийшла у 1993 році. У цьому ж році знову вийшла книга з історії монастиря, але вже з коментарями та фотоілюстраціями. І в 2007 році у видавництві «АСМІ» побачило світ друге, доповнене та перероблене видання.

Також учена є автором (самостійно чи у співавторстві) близько 200 статей у книгах, брошурах, наукових журналах, понад 460 статей та довідок в енциклопедичних виданнях, зокрема в енциклопедичному довіднику «Полтавщина».

До бібліографічного покажчика увійшли 347 статей Віри Жук в збірниках, фахових журналах – «Архіви України», «Український історичний журнал», «Постметодика», місцевих періодичних виданнях – «Зоря Полтавщини», «Село полтавське», «Комсомолець Полтавщини», «Вечірня Полтава», «Полтавська думка», «Молода громада» та ін. На сторінках видань вчена писала про історичні події, пов'язані з Полтавщиною, пам'ятки історії, природи, сакральні будівлі, розвиток освіти, культури, Голодомор 1932–33 рр., Другу світову війну та діяльність підпільних організацій у ці роки, про видатних постатей, що жили чи перебували на Полтавщині (Т. Шевченко,

Ю. Побєдоносцев, М. Скліфосовський, І. Котельников, М. Гоголь, В. Короленко, Євгеній Булгаріс, Никифор Феотокі, Афанасіос Псаліда, родина Завойків, козак Козельський та ін.).

Другий розділ бібліографічного покажчика – «Фундатор історичного краєзнавства» – включає 55 позицій, це статті істориків, науковців, краєзнавців, присвячені, власне, постаті Віри Никанорівни. Зокрема, публікації істориків та колег О. Єрмака, В. Павлюка, В. Мокляка, І. Петренко, Т. Пустовіта, Г. Сердюка. Також до цього розділу увійшли рецензії на книги Віри Жук.

Хронологічні межі відбору матеріалу – 1957–2018 рр. Найперша публікація Віри Жук «В травневі дні 1917 року» вийшла в обласній газеті «Зоря Полтавщини» 1 травня 1957 року.

У середині розділів описи подано в алфавітному порядку і мають пряму нумерацію. Видання має довідковий апарат: покажчик авторів та іменний і географічний покажчики.

Видання «Каталог бібліотеки та особовий фонд Віри Жук» готували до друку відділ краєзнавства Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського та Державний архів Полтавської області (ДАПО). Бібліографічний покажчик складається з двох частин: перша – містить опис книжкової колекції В. Н. Жук із фондів відділу краєзнавства Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського (хронологічні рамки з 1955 р. по 2007 р.); друга – опис справ особового походження (хронологічні межі з 1936 по 1999 рр.) В. Жук, відповідно, з фондів ДАПО.

Книжкову колекцію Віри Никанорівни Жук відділ краєзнавства отримав у 2009 році, вже по смерті ученої. Вона складається із 243 книг з різних галузей знань – історії, культури, мистецтва та художньої літератури. Також до колекції увійшли журнали (98 прим.) та деякі її особисті матеріали [2].

Каталог нараховує 218 позицій (25 книг є дублетними). На окремих виданнях колекції збереглися автографи В. Н. Жук, дарчі написи. Цікаво простежити за деякими з них. Відомо, що Віра Никанорівна вивчала економічні, культурні та інші зв’язки України і Болгарії, Полтавщини і Болгарії. Зокрема, на книзі І. А. Стоянова «Мова болгар України» (Одеса, 2002) читаємо дарчий напис: «На память Вере Жук от адвоката Яковенко (Димитровой) Анны Ивановны. Уважаемая Вера! Я благодарна Богу за то, что я встретила Вас. То что Вы делаете будет иметь очень большое значение для всех болгар на все века. С уважением [підпис]. 18/8.2002 г. г. Одесса» [5, с. 117].

Вище ми згадували, що Віра Жук брала активну участь у написанні тому «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область». Головний редактор цього видання, академік НАН України Петро Тимофійович Тронько подарував Вірі Никанорівні свою працю «Летопись дружбы и братства» (Київ, 1981) з дарчим написом «Уважаемой Вере Никаноровне Жук одному из активных создателей «Истории городов и сел УССР в 26 томах» – П. Тронько. 16.IV.1982».

Збереглася у бібліотеці Віри Жук художня книжка невеликого формату української й білоруської письменниці, журналістки Інни Снарської «Лясная панна» (Мінськ, 2001) з ліричним дарчим написом від авторки: «Шановній Вірі Никанорівні Жук зі щирім серцем та добром. Від автора-пісні лісу, неба, кохання. Інна Снарська. P.S. Щастя, добра, мужності, віри. 11.05.2003 р.».

Також до першої частини покажчика включено перелік журналів із книжкової колекції В. Н. Жук та іменний покажчик авторів автографів.

Другий розділ видання «Каталог бібліотеки та особовий фонд Віри Жук» містить справи особового походження, передані на зберігання до ДАПО. Адже понад 20 років життя Віра Жук віддала роботі в цій установі, пройшовши шлях від наукового та старшого наукового співробітника до начальника відділу використання та публікації документів. У 2015 році установа прийняла на державне зберігання особовий фонд науковиці (ф.р-9164), який має назву: «Жук Віра Никанорівна (1928–2008) – кандидат історичних наук, заслужений працівник культури УРСР, краєзнавець». У документах, що надійшли на зберігання, відобразилися майже всі наукові зацікавлення дослідниці: рукописи, книги, статті, нариси, лекції, звіти, інформації, огляди, довідники, рецензії, списки друкованих праць, програми наукових конференцій, інтерв'ю, виступи на радіо.

Особливу цінність має добірка зібраних Вірою Никанорівною Жук документів про відомих полтавців, історію населених пунктів Полтавщини, розвиток соціально-політичних рухів. Наприклад, листи науковиці про увіковічнення пам'яті Ю. Кондратюка, листування з краєзнавцем із м. Карлівка М. Ф. Ковальовим щодо історії цього міста.

Відклалися також листи, надіслані до Віри Жук та написані нею. Епістолярій дослідниці – це ціла епоха другої половини XX ст. Тут листування із колегами, викладачами, студентами, краєзнавцями, журналістами. У листах поряд з відомостями

особистого характеру є великий масив інформації про наукову роботу та краєзнавчі дослідження. У цьому величезному інформаційному блоці можна виокремити листи болгарських кореспондентів, що містять відомості про історичні події, які сприяли зміцненню дружби між українським і болгарським народами.

У фонді зберігаються матеріали, що відображають громадську діяльність Віри Жук, зокрема, документи про роботу первинної організації Українського товариства охорони пам'яток культури (1968, 1987) та документи щодо проведення установчого з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців (1990). Ці джерела є підтвердженням активної участі дослідниці у зазначених організаціях.

Документи біографічного характеру Віри Жук – службові характеристики, автобіографії, посвідчення, залікові книжки, членські квитки, читацькі квитки до бібліотек та архівних установ, похвальні й почесні грамоти, листи-подяки, документи щодо її закордонного відрядження до Болгарії, вітальні адреси, вивчаючи які, можна ґрунтовно простежити життєвий шлях дослідниці [2].

Цінність розглянутих видань полягає у представленій широкій бібліографічній базі, яка є основою для узагальнення висновків про найважливіші напрями професійної, творчої та громадської діяльності вченої Віри Жук.

На сьогодні ім'я Віри Никанорівни Жук не забуте. Її учениця і послідовниця, докторка історичних наук, професорка Ірина Миколаївна Петренко активно пропагує та популяризує наукову спадщину свого Учителя. Зокрема, у листопаді 2018 року відбулися краєзнавчі читання, присвячені 10-й річниці від дня смерті Віри Жук, ініційовані професоркою. Роком раніше у 2017 році вийшла грунтовна монографія І. Петренко «Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці» [3], у якій учена підняла великий пласт невідомого більшості матеріалу з архівних джерел. У рецензії на монографію читаємо: «…Віра Никанорівна Жук – просвітитель і просто шляхетна особистість із числа тих обраних, кого Бог посилає в наш світ, аби нагадати всім сущим про насправді велике призначення людини» [1, с. 155].

Список використаних джерел

1. Діптан І. Книжка як пам'ятник учительці, вченій, людині : [рецензія на монографію І. Петренко, присвячену В. Жук] // Рідний край. – 2017. – № 2. – С. 152–155. : фот.

2. Каталог бібліотеки та особовий фонд Віри Жук / уклад. М. А. Федорова. – Полтава : АСМІ, 2018. – 70 с. – (Бібліотечні колекції. Вип. 2).
3. Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці : монографія. – Київ : Міленіум, 2017. – 513 с.
4. Подвижниця краєзнавчої справи Віра Никанорівна Жук: до 90-річчя від дня народження : бібліографічний покажчик / уклад. Г. А. Дідусенко, М. А. Федорова. – Полтава : АСМІ, 2018. – 55 с. – (Видатні краєзнавці Полтавщини. Вип. 2).
5. Федорова М. А. Книжкові колекції Петра Ротача, Віри Жук, Андрія Пашка, Валерія Волоскова, Іллі Галіна (з фондів Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Івана Петровича Котляревського) // Бібліотека закладу вищої освіти в умовах трансформаційних змін: відкрита наука, відкритий доступ, цифрова педагогіка : мат. Всеукраїнської наук.-практ. конф., м. Полтава, 20–21 верес. 2018 р. – Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2018. – С. 115–121.

Marina Fedorova

BIBLIOGRAPHY AS AN INDICATOR OF THE SCIENTIFIC PATH OF THE SCIENTIST VERA NIKANORIVNA ZHUK

The article describes two bibliographic indexes that were published in 2018 for the 90th anniversary of Vera Zhuk.

Key words: *Vira Nikanorivna Zhuk, Poltava OUNB named after I. P. Kotlyarevskyi, local history, bibliographic indexes.*

Світлана Фільчак

УДК 930(477)(092)Жук:075(477.53)

СПІВПРАЦЯ ВІРИ ЖУК З ПОЛТАВСЬКИМ ОБЛАСНИМ РАДІО

У спогадах йдеться про співпрацю Віри Жук з Обласною державною телерадіокомпанією «Лтава» (далі ОДТРК «Лтава»). Наголошується на тому, що вчена-краєзнавиця була гостею програми «Світлиця», де записувала цікаві і пізнавальні історико-краєзнавчі розвідки.

Ключові слова: *Віра Жук, ОДТРК «Лтава», історико-краєзнавчі розвідки, радіопередача «Світлиця», історична пам'ять.*

З видатною науковицею Вірою Никанорівною Жук я познайомилася, працюючи в Полтавській ОДТРК «Лтава».

Я починала свій шлях журналіста в службі новин. Втім, досить швидко мені стало «тісно» у новинному форматі, і

попрохала дозволу у керівництва робити авторські програми, на що одразу мені дали дозвіл.

Серед іншого, я завжди цікавилася історією, етнографією та краєзнавством. Так і виник задум створення програми «Світлиця», котра виходила в ефір обласного радіо чотири роки поспіль.

Теми програм дуже часто виникали під час відряджень. Одного разу я потрапила у Козельщину, де була вражена красою місцевого монастиря.

Одразу зрозуміла – я неодмінно маю про це написати.

Поділилася ідеєю з редактором відділу художньо – публіцистичних програм Інною Гончар.

Вона мене підтримала, а також дала пораду щодо майбутнього спікера програми: «Запроси Віру Никанорівну Жук. Це дуже фахова вчена, у неї просто – таки енциклопедичні знання, і також точно знаю, що пані Віра глибоко вивчала тему Козельщинської обителі».

Я зателефонувала Вірі Никанорівні. Вона одразу погодилася і за кілька днів я зустрічала її в редакції.

Зібрана, акуратна, пунктуальна. Таким було моє перше враження про Віру Жук, і такою я її знатиму протягом всіх наступних років, коли ми тісно спілкувалися.

Ми обговорили концепцію програми, і потім вона вже прийшла в студію на запис. Видно було, наскільки вона відповідально готувалася: перед собою поклала стосик віддрукованих на машинці паперів зі своїми заготовками. Перша програма у співавторстві з пані Вірою була про Козельщинську обитель та чудотворну ікону Козельщинської Богоматері.

Вона вийшла настільки вдалою, наскільки плідним був наш «дует», що Віра Никанорівна запропонувала продовжити тему. І так народилася друга програма – про долю Марії Капніст.

Після цього ми вирішили, що наша співпраця буде продовжена.

І народилися передачі про долю черниць Козельщинської обителі та багато-багато інших.

Часто Віра Жук телефонувала і прохала мене висвітлити заходи, у яких вона брала участь як науковець.

Зокрема, надзвичайно цікавою була конференція «Маруся Чурай: легенда чи правда?». Там виникла жвава дискусія між Вірою Жук та Вірою Мелешко. І такі події можна перераховувати довго.

Зауважу також, що не тільки мені допомагала Віра Никанорівна. Вона взагалі була великим другом ОДТРК «Лтава». Її, як експерта, запрошували до своїх програм журналісти і радіо, і телебачення. Інна Гончар, Володимр Дряпак, Інна Снарська, Анатолій Мішин – всі ми часто спілкувалися з Вірою Жук.

Ніколи і нікому вона не відмовляла. А якщо не могла допомогти сама – обов'язково давала пораду, до кого можемо звернутися.

Вона була «своєю» у нашій журналістській родині. Хоча всі ми були різні за віком та інтересами. Однак, нас поєднувало прагнення до збереження історії краю.

Svitlana Filchak

COOPERATION OF VIRA ZHUK WITH POLTAVREGIONAL RADIO

The memoirs refer to Vira Zhuk's cooperation with the Ltava Regional State Television and Radio Company (hereinafter ODTRK «Ltava»). It is emphasized that the scientist-local historian was a guest of the «Svitlitsa» program, where she recorded interesting and informative historical-local intelligence.

Key words: *Vera Zhuk, ODTRK «Ltava», historical and local intelligence, radio program «Svitlitsa», historical memory.*

Людмила Чередник

УДК 82-94.09(477.53)Жук:[08:908(477.53)

ТВОРЧИЙ ДОРОБОК ВІРИ ЖУК НА СТОРІНКАХ «СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЗБІРНИКА»

У статті проаналізовано допис відомої української історикині й краєзнавиці В. Н. Жук до популярного впродовж тривалого часу (2000–2014 рр.) в Полтаві науково-публіцистичного видання «Слов'янський збірник», присвячений багатогранному дослідженню історії нашого міста періоду XVII–XIX століть. Авторка глибоко вивчає історичні реалії, культурне, освітнє, суспільне буття Полтави, презентуючи його у нерозривному зв'язку з життям багатьох видатних постатей, які обіймають вагоме місце в історії нашої держави.

Ключові слова: *історія, культура, краєзнавство, науково-публіцистичне видання.*

На превеликий жаль, мені не довелося бути особисто знайомою з Вірою Никанорівною Жук, але, як і всі полтавці, неодноразово чула це ім'я. Джерелом моїх знань про науковицю були її глибокі дослідження та розповіді її учнів і колег. Як член відомого у Полтаві «Слов'янського клубу» знаю, що Віра Никанорівна теж була активною учасницею цих наукового-культурних зібрань.

Інтелігенція нашого міста пишалася таким громадським об'єднанням, яким багато років був «Слов'янський клуб». Засновницею цієї громадської організації була відома мовознавиця, кандидат філологічних наук, доцент Лариса Леонідівна Безобразова. Гострий розум, інтелігентність, розмаїття інтересів і захоплень, унікальні знання не тільки з мовознавства, а й із літератури, історії, культури, мистецтва, тонкий гумор – усі ці риси дивовижно переплелися в характері Лариси Леонідівни.

Клуб було створено у далекому нині 1995 році і він став, дійсно, унікальним явищем в історії нашого міста та регіону. Ларисі Безобразовій вдалося залучити до клубу майже всю наукову, мистецьку, культурну еліту Полтави. Стати членом клубу було непросто, це право треба було заслужити, а належати до його славної когорти було надзвичайно почесно. Різноманітна тематики засідань (наука, культура, театр, історія, живопис, музика) дозволяла долучитися до передових наукових ідей, зустрітися з провідними акторами театру, відомими у місті й Україні письменниками, художниками й музикантами. На цих зібраннях обговорювалися актуальні проблеми життя міста, нові книги, події в країні. Зазначимо, що це були часи становлення української державності, коли відкривалися невідомі раніше імена, коли життя пульсувало повною силою, тому клуб сприймався як нове й прогресивне явище. Лариса Леонідівна була редакторкою і засновницею «Слов'янського збірника», статті до якого добирала особливо ретельно, змушувала інколи переробляти дописи. І всі, навіть найповажніші науковці, дослухалися до зауважень і порад президента клубу.

Безумовно, що така відома у місті науковиця, людина з активною життєвою позицією, якою була Віра Никанорівна Жук, не могла не були членкинею цього клубу.

«Талановита іглибока дослідниця, вчена-енциклопедист, людина сильноїволі, незламної життєвої позиції, патріот України» [3, с. 9], – так пише про свою старшу колегу Ірина Петрен-

ко, докторка історичних наук, професор кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університетекономіки і торгівлі», для якої учена стала взірцевим прикладом служіння своїй улюбленій справі.

Відомо, що Віра Никанорівна займалася дослідженням проблем історії України, джерелознавства, краєзнавства, архівної справи, допоміжних історичних дисциплін. У 70-х роках XX століття вона вивчала питання українсько-болгарських зв'язків та впродовж багатьох років глибоко і скрупульозно досліджувала стародавні болгарські літописи. Крім того, науковиця цікавилася історичним краєзнавством, зокрема історією храмів Полтавщини, а в останні роки багато уваги приділяла дослідженню процесу формування українського народу, особливо в часи до Київської Русі.

Гортаючи сторінки «Слов'янських збірників» різних років, мою увагу привернула стаття Віри Жук «Полтава часів Івана Котляревського», датована 2006 роком.

Авторка детально описує стару Полтаву періоду XVII–XIX століть, впевнено проводить читача її вуличками, супроводжуючи таку, як говорять зараз, віртуальну екскурсію цікавими розповідями про родовід класика нової української літератури, згадуючи легенди полтавського краю, змальовуючи побут містян та їхні звичаї.

Крім того, у статті історикиня дає інформацію щодо будівель, які знаходились у старій частині міста, наприклад: «на Успенській вулиці – Соборна церква в ім'я Успення Пресвятої Богородиці, поруч неї – «пусте казенне місце, обгороджене ветхим забором», секвестр (в'язниця), полковий артилерійський двір; поруч на Київській вулиці: полкова канцелярія, магістрат старий дерев'яний» [4, с. 18].

В. Н. Жук аналізує географічне становище Полтави, яка знаходилась близько до південних кордонів і «потерпала від постоїв російських військ» [4, с. 21], оскільки полтавці повинні були забезпечувати провіантом солдат і офіцерів, а фуражем – їхніх коней. Описує заняття колишніх містян: чоботарів, шкіряників, кравців, ковалів, різників та ін. Відомо, що саме за родом занять ремісники й селилися «компактно», утворюючи своєрідні цехи. Звідсий назви вулиць: Різницька, Кузнецька та ін. Зазначає краєзнавиця й те, що в Полтаві ще у XVII ст. за розпорядженням останнього українського гетьмана Кирила Розумовського було

узаконено магістрат, який був наданий місту на основі магдебурзьких прав.

Варто зазначити, що у тодішній Полтаві «відбувалися чотири ярмарки щороку та торги (базари) двічі на тиждень. На місцевих ярмарках і торгах жителі Полтави і навколишніх міст і сіл продавали чимало сільськогосподарської продукціїремісничих і кустарних виробів» [4, с. 20].

Зупиняється науковиця й на характеристиці навчальних закладів, які існували на той час у місті, розповідає про відкриття лікарень, будівництво культових споруд, зокрема Успенського собору, Миколаївської церкви та ін.

Згадує також і про заснування у 1818 році Інституту шляхетних дівчат, який став першим середнім жіночим навчальним закладом на Полтавщині (нині у його приміщенні знаходиться Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»). Розповідає про патронесу цього закладу В. О. Рєпніну, дружину М. Г. Рєпніна, генерал-губернатора Полтавської та Чернігівської губерній; викладачів інституту, навчальні дисципліни, які там викладалися.

Варто зазначити, що загалом у Полтаві було багато навчальних закладів. Крім згадуваних вище, слід назвати головне народне училище, відкрите у 1799 році; Полтавське повітове училище, у якому впродовж 1818–1819 рр. навчався М. Гоголь; Полтавську чоловічу гімназію, відкриту в 1808 році, пе шим директором якої був Іван Дмитрович Огнєв («одна з околиць міста, де він проживав у своїй садибі, отримала назву Огнівка» [4, с. 33], нині – це мікрорайон нашого міста); Полтавське духовне училище та ін.

Багато уваги краєзнавиця приділяє розповіді про культурне життя Полтави XIX століття, тодішню інтелігенцію. У часи Котляревського в Полтаві жили й працювали відомий меценат С. М. Кочубей, засновник масонської ложі «Любов до істини» М. М. Новиков, брати Алоїз і Венцеслав Єдлічки (викладали музику в Інституті шляхетних дівчат), родина Рєпніних, губернський суддя В. В. Тарновський та інші.

Відомо, що у тогочасній Полтаві вирувало театральне життя. Із 1808 року в місті почав діяти Полтавський вільний театр, а в 1810 році поблизу Німецької колонії було споруджено приміщення першого стаціонарного театру. Зазначимо, що у 1818–1819 роках одним із директорів театру був І. П. Котляревський.

Саме для цього театру він написав свої безсмертні п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», що поклали початок новій українській драматургії. Упродовж 1818–1821 років у Полтавському вільному театрі грав Михайло Щепкін, якого за клопотанням І. П. Котляревського і М. Г. Рєпніна було викуплено з кріпацтва.

Цікавими є й статистичні дані. Так, у 1798–1799 рр. Населення Полтави складало 7 153 особи, налічувалося 24 вулиці, а на початок XIX століття їх уже проживало 7 975 осіб. Тобто, місто поступово зростало, збільшувалася кількість його мешканців.

У зв'язку з подіями сьогодення набувають значення такі важливі дані про те, що російський царизм боявся «малороссийской опасности», тому й призначав до Полтави «адміністраторами найбільш впливових і «без лести преданных» представників аристократичних родів. Відповідно, кращих випускників Києво-Могилянської академії та інших закладів забирали до російських міст» [4, с. 19].

Загалом, авторка у своєму дослідженні створює багатогранний образ Полтави, яку недарма називали «українськими Афінами». Відчувається глибока любов Віри Никанорівни до міста, яке стало їй рідним, щире бажання донести до читачів краєзнавчі традиції Полтави, «оживити» її в їхній уяві.

Варто підкреслити, що історикиня В. Жук ще на початку XX століття вже репрезентувала Полтавщину як край, що перебував «на перетині важливих цивілізаційних процесів», як місто, де «творилася справжня європейська історія» [3, с. 10].

Прикметно, що Віра Никанорівна Жук належить до тих прогресивних далекоглядних учених, які у своїх наукових працях «вписали історію України в європейський контекст» [3, с. 11].

Список використаних джерел

1. Жук Віра Никанорівна. URL: http://histpol.narod.ru/person/pers-08/pers08-022.htm.
2. Віра Жук (1928–2008) – відома вчена-болгарист. URL: http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/432.
3. Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці. Київ : МІЛЕНІУМ, 2017. 516 с.
4. Слов'янський збірник. Випуск 5. Полтава: Слов'янський клуб, 2006. 402 с.

Lyudmila Cherednyk

CREATIVE WORK OF VIRA ZHUK ON THE PAGES OF THE «SLAVIC COLLECTION»

The article analyzes the post of the famous Ukrainian historian and local historian V. N. Zhuk to the popular for a long time (2000–2014) in Poltava scientific and journalistic publication "Slavic Collection", dedicated to the multifaceted study of the history of our city in the period of the XVII–XIX centuries. The author deeply studies the historical realities, cultural, educational, and social life of Poltava, presenting it in an inextricable connection with the lives of many prominent figures who occupy an important place in the history of our state.

Key words: *history, culture, local history, scientific and journalistic publication.*

Марина Чиркова

УДК 930.25-051(В.Н.Жук)

В. Н. ЖУК ЯК ІСТОРИК-АРХІВІСТ

У статті проаналізовано різні напрями діяльності В. Н. Жук як історика-архівіста. Досліджено її участь у діяльності Полтавської обласної редколегії «Історія міст і сіл Української РСР». Наголошено на її внеску у збереженні архівної спадщини Полтавщини.

Ключові слова: *В. Н. Жук, архів, історик-архівіст, «Історія міст і сіл Української РСР, Полтавська область».*

Хід російсько-української війни та обґрунтування її необхідності російською концепцією про «братні народи», яка заперечує існування української нації, підтвердили, що нині найзапекліша боротьба точиться не тільки у фізичному (за ресурси), але й у духовному (за цінності) просторі. Отже нині ключовим питанням для існування української нації є національна самоідентифікація, тобто усвідомлення своєї причетності до долі України. Як стверджував ще на початку XX століття засновник соціології пам'яті М.Хальбвакс, соціальна пам'ять історичного типу є одним з основних елементів самоідентифікації етнічної, соціальної або професійної групи. Однією з складових соціальної пам'яті є Національний архівний фонд

(НАФ), а діяльність архівів та архівістів щодо його формування, зберігання та організації, актуалізації архівної інформації про знакові події національної історії відіграє важливу роль у процесі конструювання національної ідентичності. У зв'язку з цим викликає зацікавлення участь окремих архівістів у різних технологічних процесах, пов'язаних з функціонуванням та використанням НАФ України.

Серед архівістів, які суттєво вплинули на розвиток НАФ не тільки Полтавщини, але й України загалом, слід згадати Віру Никанорівну Жук – вчену, педагога, громадську діячку й перш за все історика-архівіста. Її архівній діяльності присвячені публікації І. М. Петренко [13], Т. П. Пустовіта [8], М. Ю. Чиркової [16], проте вони не розкривають повною мірою внесок Віри Никанорівни у розвиток архівної справи та архівознавства, тому вивчення цих питань залишається актуальним.

В. Н. Жук після закінчення з відзнакою історико-архівного відділення історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка отримала направлення на роботу до Державного архіву Полтавської області. Там вона працювала протягом 23 років (1955–1978) на посадах наукового, старшого наукового співробітника, начальника відділу використання та публікації документів. Віра Никанорівна у листі В. К. Бортничуку від 8 червня 1989 р. назвала себе «корінним архівістом» [14, с. 77], адже за ці роки через її руки пройшли тисячі запитів, нею закаталогізовано тисячі документів дореволюційних і пореволюційних фондів архіву, впорядковано фонди Полтавської обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» (1970), Полтавського обласного відділення Товариства радянсько-болгарської дружби (1971), М. В. Скліфосовського (1972); взято участь в укладанні путівників Державного архіву Полтавської області (1959, 1982), «Довідника з історії адміністративно-територіального поділу Полтавщини» (2002) та упорядкуванні збірників документів «Полтаві 800 років: 1174–1974» (1974), «Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу: 1941–1945» (1977), «У братерському єднанні: 1917–1977» (1982), а також неопублікованого збірника документів «Комітети незаможних селян Полтавщини (1920–1933 роки)». Станом на 11 жовтня 1976 р. (тобто за 21 рік роботи в архіві) у списку наукових праць Віри Никанорівни було вказано 52 опублікованих книжкових видання, брошури, статті у наукових

збірниках і журналах, а також більше 100 статей у місцевій періодиці [2, арк. 52–59].

За авторства В. Н. Жук побачив світ перший нарис історії архівної справи на Полтавщини, в якому вона ретельно дослідила розвиток архівів на території області, наголосила на внеску Полтавської вченої архівної комісії (1903) у їх збереженні, зазначила, що у липні 1918 р. (тобто за часів Гетьманату П. Скоропадського) було засновано при музеї Полтавської губернської управи Центральний історичний архів Полтавщини, від якого веде свою історію Державний архів Полтавської області [9]. Таким чином полтавська архівістка, на відміну від офіційної радянської історіографії, не стверджувала, що архівна справа почала розвиватися тільки після прийняття 1 червня 1918 р. так званого «ленінського» декрету про реорганізацію та централізацію архівної справи, а сумлінно зафіксувала історичні факти.

Повною мірою талант Віри Никанорівни, як історика, архівіста, краєзнавця та організатора розкрився під час роботи з підготовки полтавського тому «Історії міст і сіл Української РСР». Хоча нахил до дослідницької діяльності проявився ще під час навчання в університеті, адже в характеристиці, підписаній деканом історичного факультету доцентом А. К. Буциком зазначено, що В. Н. Жук виступала з доповідями на теоретичних конференціях [2, арк. 7]. Полтавські архівісти, серед яких була й Віра Жук, почали цю роботу ще до створення обласної редколегії: за вказівкою Архівного управління при Раді Міністрів УРСР у квітні 1962 р. ними було складено алфавітний список населених пунктів та залізничних станцій області, у червні – перший варіант анкети-довідки на населенні пункти, до кінця 1962 р. – списки літератури [3, арк. 2].

Полтавську обласну редколегію «Історії міст і сіл Української РСР» було створено відповідно до постанови Полтавського обкому КПУ від 18 червня 1962 р. у складі 11 членів, а в липні створено районні комісії по збиранню матеріалів і сільські робочі групи. Проведення наприкінці 1962 р. адміністративно-територіальної реформи призвело до укрупнення районів і створення двох облвиконкомів (промислового і сільського), тому у лютому 1963 р. було організовано дві редколегії та заново районні комісії. Секретарями обох редколегій стали працівники облархіву, у якому таким чином концентрувалися всі підготовчі матеріали полтавського тому «Історії міст і сіл

Української РСР». Через рік – 23 березня 1964 р. – було створено об'єднану обласну редколегію у складі 19 членів, причому заступником відповідального секретаря стала старший науковий працівник облархіву В. Н. Жук [10, с. 54]. Як згадував пізніше відповідальний секретар полтавського тому «Історії міст і сіл Української РСР» І. Н. Гальчук, Віра Жук єдина серед членів редакційної колегії мала вищу історико-архівну освіту та досвід безпосередньої роботи з архівними документами. Вона добре знала місцевих авторів, тому підбирала дослідників для підготовки історичних довідок для тому, особливо дбала, щоб не пропустити ім'я жодного автора нарисів [14, с. 90].

Співробітники Полтавського облдержархіву, й Віра Никанорівна зокрема, зробили дуже багато для того, щоб у 1967 р. побачив світ ґрунтовний том «Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область». Спершу редколегія збирала матеріали по всіх сільрадах і навіть дрібних населених пунктах. Згодом було відібрано понад 100 нарисів, але й цю кількість довелося скоротити до 58 через обсяг тому, який все одно склав 1 028 сторінок [10, с. 55]. Полтавські архівісти протягом 1962–1967 рр. виявили і закаталогізували документи з історії населених пунктів області не тільки зі свого сховища, але й Центральних державних архівів Жовтневої революції СРСР та УРСР, Центральних державних історичних архівів СРСР та УРСР, Центрального державного архіву народного господарства СРСР та Центрального державного архіву Радянської армії СРСР, загалом склали понад 20 тисяч карток [12, с. 43]. Особисто Віра Жук опублікувала 11 журнальних статей з історії населених пунктів під час підготовки полтавського тому, ще 3 – про досвід його укладання; склала хроніки важливих історичних подій міст і сіл області, які стали корисним посібником для членів творчого колективу полтавського тому [2, арк. 48]. Архівісти допомагали їм не тільки довідковими матеріалами, також авторам надали можливість працювати у читальному залі архіву у вечірні години та вихідні дні [3, арк. 7]. Слід підкреслити, що підготовка 26-томного видання «Історії міст і сіл Української РСР» здійснювалася на громадських засадах, тобто на ентузіазмі та самопожертві кількатисячного авторського колективу, про що неодноразово згадувала В. Н. Жук.

Окремо слід наголосити на підготовці довідника з історії адміністративно-територіального поділу Полтавщини, який пол-

тавські архівісти почали складати ще в 1960 р. Особливо актуалізувалася необхідність такого довідника під час підготовки «Історії міст і сіл Української РСР», адже, перш ніж писати самі нариси про населені пункти, треба було скласти їх списки з перейменуваннями та змінами підпорядкування. Протягом 1964–1966 рр. Віра Никанорівна листувалася з начальником науково-видавничого відділу Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, відповідальним редактором «Архівів України» І. Л. Бутичем щодо підготовки вказаного довідника. У 1968 р. В. Н. Жук, на той час вже начальником відділу використання та публікації документів, і старшим науковим співробітником Полтавського облдержархіву З. М. Суховською було підготовлено до друку першу редакцію «Довідника з історії адміністративно-територіального поділу Полтавщини (1648–1965 рр.)», який став цінним посібником для авторів нарисів з історії міст і сіл Полтавщини. На жаль, клопотання Віри Никанорівни щодо публікації довідника коштом Архівного управління зазнали невдачі, про що йшлося у листі І. Л. Бутича 22 травня 1970 р. [5, арк. 21]. На початку 1990-х рр. полтавські архівісти разом з В. Н. Жук підготували другу редакцію довідника, але він вийшов друком лише у 2002 р. як «Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини. Довідник з історії адміністративно-територіального поділу» у двох частинах: ч. 1 – 1648–1941 рр. та ч. 2 – 1943–2002 рр. Це видання не тільки зафіксувало головні зміни адміністративно-територіального поділу Полтавщини упродовж останніх трьох століть (від полкового устрою до часу утворення області), але й переконливо довело безперервність та цілісність історичного процесу.

В. Н. Жук самостійно (Диканька, Великі Будища) або у співавторстві (Великі Кринки, Глобине, Градизьк, Ковалівка, Комишня, Куликівка, Манжелія, Нові Санжари, Піщане, Федорівка) підготувала 12 нарисів і 20 довідок до полтавського тому, також нарис про Жовнине до черкаського тому «Історії міст і сіл УРСР» загальним обсягом 20 авторських аркушів [2, арк. 42, 44]. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 лютого 1975 р. за активну участь у підготовці та виданні на громадських засадах «Історії міст і сіл Української РСР» Віру Никанорівну Жук однією з перших серед українських архівістів удостоєно звання заслуженого працівника культури Української РСР.

Після закінчення роботи над полтавським томом«Історії міст і сіл Української РСР», до речі, опублікованим одним з перших, В. Н. Жук, усвідомлюючи як професійний історик-архівіст цінність зібраних під час підготовки тому матеріалів, почала перейматися їх подальшою долею. За порадою вона звернулася до вже добре знайомого І. Л. Бутича, який у листі 14 січня 1968 р. підтримав її задум про передачу документів редколегії до обласного архіву та пообіцяв обговорити це питання з начальником Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР й одночасно заступником керівника головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» С. Д. Пількевичем. Також Іван Лукич погодився з методикою упорядкування майбутнього архівного фонду: матеріали про один населений пункт треба зосередити в одній-трьох папках, в які включити усі попередні та остаточний варіант нарису, також матеріали, на підставі яких написано нарис. Одиниці зберігання про населенні пункти краще систематизувати за алфавітом, бо адміністративно-територіальний поділ не є сталою категорією. Щодо визначення назви майбутнього архівного фонду (колекція чи фонд редколегії), то І. Л. Бутич зауважив, що, за умови включення до цього комплексу матеріалів протоколів засідань обласної редколегії та її листування, логічно його визначити як фонд редколегії [5, арк. 10–12]. Ймовірно, ці міркування знаного архівознавця та археографа стали підґрунтям для визначення статусу документальних комплексів, які відклалися під час підготовки «Історії міст і сіл Української РСР» у різних областях і згодом надійшли на зберігання до державних архівів.

І. Л. Бутич продовжував опікуватися долею цих документів і в листі 22 липня 1969 р. від імені редакції «Архівів України» дуже просив В. Н. Жук написати статтю про упорядкування документів обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР», бо і в інших областях вже закінчили підготовку томів, але «матеріалами розпоряджається кожний так, як йому бог на душу поклав. У Вас, на наш погляд, це питання найбільш розумно розв’язано, тому й бажано про цей досвід розповісти» [5, арк. 16–16зв.]. Віра Никанорівна охоче відгукнулася на це прохання й підготувала статтю, в якій описала історію концентрації документальних матеріалів обласної редколегії та методику їх відбору, упорядкування та систематизації в архівному фонді. До статті була примітка від редакції: «Архівне управ-

ління при Раді Міністрів УРСР рекомендує архівним установам республіки використати у практичній роботі досвід Полтавського облдержархіву» [10, с. 53].

Вочевидь, враховуючи успішний досвід Полтавського облдержархіву, Головною редакційною колегією «Історії міст і сіл Української РСР» було видано постанови 24 грудня 1969 р. та 13 серпня 1970 р. про упорядкування і передачу на державне зберігання до архівів документів і матеріалів, що відклалися під час написання цього багатотомного видання. Станом на середину 1974 р. редакційні колегії томів 21 області передали на зберігання до державних архівів всі документальні матеріали й їх вже активно використовували дослідники. Проте головна та кілька обласних редколегій, серед яких Ворошиловградська, Сумська, Харківська ще цього не зробили, тому рішенням головної редколегії за погодженням з Головархівом УРСР було визначено термін передачі документів до обласних архівів [15, с. 86]. Можливо, це рішення запізнилося або не знайшлося своєї В. Н. Жук, бо, наприклад, у Державному архіві Харківської області зараз зберігається ф. р – 5832 Колекція документів з підготовки видання «Історія міст і сіл Української РСР», том «Харківська область», до складу якої ввійшли аж 24 од. зб. за 1965–1966 рр.: верстки вступної статті до тому, нарисів та довідок з історії населених пунктів, макет тому. Тобто у фонді немає ні підготовчих матеріалів, на підставі яких написані нариси, ані документів про роботу обласної редколегії.

Віра Жук як історик-архівіст завжди піклувалася про якість архівних документів, що надходили на постійне зберігання до архіву, адже добре усвідомлювала їх цінність як історичних джерел. Зокрема, у 1973 р. на сторінках «Архівів України» вона поставила питання про якість звітної документації, адже за існуючою практикою до державних архівів на постійне зберігання надходили другі або й треті примірники звітів підприємств, установ і організацій, бо перші, кращі примірники надсилалися до вищих органів, де з часом знищувалися. Безпосередньо це стосувалося установ охорони здоров'я, освіти, культури. Віра Никанорівна підтримала норму, запропоновану у проекті «Методичних рекомендацій по проведенню комплексної експертизи цінності документів у державних архівах Української РСР», розробленому Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР у 1972 р., залишати на зберіганні два примірника звітів – в

самій установі та вищому органі (стосовно лікарень та відділів освіти). Щодо звітів колгоспів, то на думку Віри Жук їх слідувало зберігати у самих колгоспах і обласному управлінні сільського господарства (а не районному, як у проєкті). Звіти радгоспів за аналогією вона пропонувала зберігати у радгоспах і обласному тресті радгоспів, мотивуючи тим, що в обласні установи надсилається перший примірник звіту й умови зберігання там кращі, ніж в районах [11]. На жаль, підготовлену В. Н. Жук статтю редакція журналу скоротила, тому поза увагою читачів залишилися її інші, не менш цікаві зауваження щодо принципів фондування документів. Зокрема, вона пропонувала залишати на постійному зберіганні особові справи Героїв Радянського Союзу, Соціалістичної Праці, видатних людей. Натомість, вважала недоцільним приймати до облдержархівів тисячі погосподарських книг сільрад, які «слід би було залишати на тривалий період зберігання в самих сільрадах» [4, арк. 35–36]. Згодом таке рішення було прийняте й архівісти повернули погосподарські книги до сільських рад.

Віра Никанорівна Жук користувалася заслуженою повагою серед архівістів, про що свідчить не тільки привітання з 50-річним ювілеєм у друкованому органі Головного архівного управління при Раді Міністрів Української РСР (Головархів УРСР), де неодноразово друкувалися її статті та повідомлення [1]. Наприклад, досвідчена архівістка, старший методист Головархіву УРСР С. К. Кукреш 14 січня 1976 р. у листі з теплотою згадувала приїзд до Полтавського архіву у 1975 р. і писала, що дуже засмутилася, дізнавшись про бажання Віри Никанорівни залишити архівну роботу після захисту дисертації. Їй дуже складно було уявити без В. Н. Жук Полтавський архів і шкода було його. С. К. Кукреш сподівалася, що Віра Никанорівна продовжить досліджувати архіви та публікувати свої знахідки в «Архівах України» [6, арк. 1]. Інший співробітник Головархіву УРСР, відповідальний секретар «Архівів України» В. М. Солонинко у листі 27 грудня 1978 р. привітав давню знайому з переходом на викладацьку роботу й висловив надію, що вона швидко освоїться на новому місці [7, арк. 15]. Познайомилися вони під час підготовки «Історії міст і сіл Української РСР» і ще тоді у листі 15 грудня 1965 р. Василь Михайлович напророкував Вірі Никанорівні, що «Ви напевно теж ввійдете у історію. Адже крім нарисів буде писатися книга, як створювалися нариси. Жоден з

авторів не прислав таку велику кількість доповнень, як Ви» [7, арк. 6].

Віра Жук, крім активної участі у підготовці полтавського тому «Історії міст і сіл Української РСР», також зіграла ключову роль у підготовці енциклопедичного довідника «Полтавщина» (1992). Посприяв цьому І. Л. Бутич, який свого час працював старшим науковим редактором редакції «Історії міст і сіл Української РСР» і в листі 1 січня 1989 р. запропонував Вірі Никанорівні «взяти на себе тягар одного з ініціаторів підготовки у 1989 р. енциклопедичного довідника «Полтавщина». В інших листах Івана Лукича за цей та наступний роки обговорювалися структура, обсяг та інші нюанси підготовки довідника [5, арк. 24–36]. Віра Никанорівна доклала багато зусиль для того, щоб це унікальне видання побачило світ. Вона не тільки стала автором чи співавтором понад 500 статей та довідок, але й провела важливу організаційну роботу: їздила по районам, листувалася з вчителями-краєзнавцями, вичитувала рукопис і верстку довідника. Хоча вихід у світ енциклопедичного довідника «Полтавщина» приніс Вірі Жук скоріше розчарування, аніж очікуване задоволення від добре виконаної роботи, адже внесені у його текст редакторами або рецензентами виправлення вважала помилковими та антинауковими, про що вона з болем написала 25 лютого 1993 р. у листі І. Л. Бутичу [14, с. 313–316]. Таких розчарувань у житті В. Н. Жук було чимало й вони суттєво заважали їй займатися улюбленою справою – досліджувати та популяризувати історію рідного краю.

На жаль, серед сучасних архівістів не знайшлося таких, як В. Н. Жук, ентузіастів, щоб упорядкувати та зберегти неоцінений історичний матеріал, зібраний під час підготовки енциклопедичного довідника «Полтавщина», як це зробила вона разом зі своїми колегами щодо матеріалів Полтавської обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР». Адже цей архівний фонд, як і кілька інших, впорядкованих Вірою Жук, не тільки залишається цікавим джерелом для наукових пошуків, також він розкриває для уважного дослідника лабораторію історика: чому ті чи інші твердження, версії подій потрапили/не потрапили в нариси полтавського тому, на підставі яких джерел написані нариси, ступінь достовірності цих джерел. Крім того, фонд Полтавської обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР», як і численні публікації з історії Полтавщини та України,

будуть завжди нагадувати про невтомного працівника на ниві збереження історичної пам'яті українців, вивчення та популяризації вітчизняної історії Віру Никанорівну Жук.

Список використаних джерел

1. Василенко С. М. В. Н. Жук. Архіви України. 1978. № 3. С. 87.
2. Держархів Полтавської області. Ф. р – 1505. Оп. 32ос. Спр. 85. 82 арк.
3. Держархів Полтавської області. Ф. р – 9164. Оп. 1. Спр. 30. 34 арк.
4. Держархів Полтавської області. Ф. р – 9164. Спр. 43. 90 арк.
5. Держархів Полтавської області. Ф. р – 9164. Спр. 197. 36 арк.
6. Держархів Полтавської області. Ф. р – 9164. Спр. 246. 3 арк.
7. Держархів Полтавської області. Ф. р – 9164. Спр. 313. 16 арк.
8. До ювілею архівіста / уклад.: Тарас Пустовіт. Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області : мат. наук. конф. / Держархів Полтавської обл. Полтава: Вид-во «Полтава», 1998. С. 315–333.
9. Жук В. Архівне будівництво на Полтавщині (1918–1965 рр.). Архіви України. 1966. № 2. С. 19–28.
10. Жук В. Упорядкування документальних матеріалів Полтавської обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР». Архіви України. 1969. № 6. С. 53–57.
11. Жук В. Н. Про відбір на постійне зберігання звітної документації. Архіви України. 1973. № 6. С. 33–34.
12. Жук В. Н. Використання документів Полтавського облдержархіву. Архіви України. 1977. № 2. С. 43–47.
13. Петренко Ірина. Віра Жук – відомий вітчизняний історик-архівіст. Студії з архівної справи та документознавства / Держ. архів. служба України, УНДІАСД; редкол.: С. Г. Кулешов (голов. ред.) та ін. Київ, 2015. Т. 22–23. С. 180–184.
14. Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці : монографія. Київ : МІЛЕНІУМ, 2017. 516 с.
15. Пєтухов М. Я. У Головній редакційній колегії «Історії міст і сіл Української РСР». Архіви України. 1974. № 4. С. 85–86.
16. Чиркова Марина. Жук Віра Никанорівна. Українські архівісти (XIX–XX ст.) : біобібліогр. довідник / Держкомархів України, УНДІАСД ; упоряд.: І. Б. Матяш (кер.), С. Л. Зворський, Л. Ф. Приходько та ін. Київ, 2007. С. 234.

Maryna Chyrkova

V. N. ZHUK AS HISTORIAN-ARCHIVIST

Inthe article analyzes various directions of activity of V. N. Zhuk as a historian-archivist. Her participation in the activities of the

Poltava Regional Editorial Board "History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR" was investigated. Its contribution to the preservation of the archival heritage of the Poltava Region is emphasized.

Key words: *V. N. Zhuk, archive, historian-archivist, «History of the towns and villages of the Ukrainian SSR», Poltava region.*

Едуард Чіп

РОЛЬ В. Н. ЖУК У СТВОРЕННІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО НАРИСУ «ГРАДИЗЬК»

У спогадах йдеться про участь визначної вченої, архівіста, краєзнавця, викладача Віри Жук (1928–2008) у збиранні, осмисленні та систематизації матеріалів для підготовки ґрунтовного історико-краєзнавчого нарису «Градизьк». Розповідається про співпрацю В. Н. Жук із місцевим істориком-краєзнавецм Г. П. Олексашенком.

Ключові слова: *Віра Жук, Григорій Олексашенко, смт Градизьк, історико-краєзнавчі дослідження, джерела, історична правда.*

Невелика за розмірами книга «ГРАДИЗЬК. Історико-краєзнавчий нарис» авторів Віри Никанорівни Жук та Григорія Пантелеймоновича Олексашенка (редактор А. В. Єфіменко, художник Г. Ш. Грубман, Харків: видавництво «Прапор», 1968, 104 с.) – є настільною книгою багатьох поколінь градижчан та всіх, хто цікавиться історією цього стародавнього селища, що сягала глибини віків ще за часів первіснообщинного ладу, його найдавнішого етапу – палеоліту.

Про одного з авторів цього історико-краєзнавчого нарису В. Н. Жук і піде мова, адже 12 квітня 2023 року Вірі Никанорівні мало виповнитися 95 років.

Науковець-краєзнавець Віра Никанорівна Жук (1928–2008)

Одна із величних знавців історії Полтавщини другої половини XX ст. Віра Никанорівна Жук народилася 12 квітня 1928 року у мальовничому селі Кривуші Кременчуцького району у сім'ї службовців. Її батько, Жук Никанор Іванович, був високоосвіченою людиною. До революції він навчався у Кременчуцькому реальному училищі, а в 30-х роках закінчив Ленінградський інститут інженерів-технологів молочно-маслоробної промисловості. Тривалий час він працював на посаді інженера-технолога на Глобинському, а в останні роки свого життя – на Кременчуцькому маслозаводі. Мама, Жук Ганна Трохимівна, була звичайною селянською дівчинкою, яка, маючи за плечима лише два тижні навчання в недільній церковній школі, уже в дорослому віці самостійно освоїла грамоту і прививала своїм дітям любов до книги.

Змалку батьки привчали дітей до тяжкої праці. Вони пасли корів, садили і пололи городину, рубали дрова. Проте найбільше батьки турбувалися, щоб діти серйозно ставилися до навчання, що згодом відіграло важливу роль у їхньому подальшому житті.

З 1935 по 1941 рр. Віра навчалася у Кривушанській семирічній школі, де закінчила шість класів. У цій же школі навчалися її старші за віком брат Леонід і сестра Ольга. Віра Никанорівно з особливим теплом завжди згадувала свою першу вчительку Наталію Пилипівну Богодист, вимогливу і по-материнськи добру, яка піклувалася про малят як мама. «Взимку, під холод, позапинає дівчаток добре хустками, перевірить, чи застебнуті всі ґудзики на пальтах, щоб ніде не піддувало, не задувало, попередить, щоб не заходили на ковзанку на прорву, а йшли зразу додому» (із спогадів В.Н.Жук про Кривушанську (тепер Кривушівську) школу).

У 1950 році Віра Жук вступила до Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка на історичний факультет, який і закінчила (історико-архівний відділ) у 1955 р. з відзнакою. За розподілом В. Н. Жук була направлена на роботу в Державний архів Полтавської області, де пропрацювала понад 30 років, спочатку на посадах наукового та старшого наукового співробітника, згодом – начальника відділу використання та публікації документів. Під час роботи в державному архіві стала справжнім спеціалістом архівної справи, тут сповна розкрився її талант дослідника і краєзнавця.

Віра Никанорівна Жук упродовж десятиліть активно займалася дослідженням історії архівної справи, брала участь у підготовці таких наукових видань як: Путівник Державного архіву Полтавської області, збірник документів «Полтаві – 800 років. 1174–1974» (К.: Наукова думка, 1974), «Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» (К.: Наукова думка, 1975). Та особливо треба відзначити її роль у підготовці та виданні тому «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область» (К., 1967), енциклопедичного довідника «Полтавщина» (К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. – 1024 с.).

Про високий фаховий рівень архівіста свідчить хоча б той факт, що вона була однією з перших, хто назвав у далеких 1970-х роках справжнє ім'я славетного теоретика сучасної космонавтики Юрія Кондратюка (Олександра Гнатовича Шаргея). У 1975 році за активну участь у підготовці та написанні тому «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область» Вірі Никанорівні Жук було присвоєне почесне звання «Заслужений працівник культури УРСР».

З червня 1978 року і до вересня 1986 року В. Н. Жук працювала в Полтавському педагогічному інституті імені В. Г. Короленка, спершу на посаді асистента, потім викладача, старшого викладача, доцента кафедри історії СРСР та УРСР. Сотні випускників історичного факультету цього навчального закладу сьогодні з вдячністю згадують свою улюблену викладачку, її цікаві лекції з допоміжних історичних дисциплін та історичного краєзнавства.

Після виходу на пенсію протягом кількох років вона продовжувала працювати в педінституті на посаді доцента. Практично до останніх днів свого життя ця тендітна жінка займалася видавничою діяльністю, багато писала на краєзнавчу тематику, виступала перед громадськістю, долучалася до духовного відродження історії Полтавщини.

Померла Віра Никанорівна Жук 03 листопада 2008 року у місті Полтаві.

З глибокою вдячністю шанують жителі Градижчини історичну спадщину, яку їм залишила Віра Никанорівна з Григорієм Пантелеймоновичем, адже це вони першими розповіли про історичне минуле Градизька.

Градизький вчитель історії
Григорій Пантелеймонович Олексашенко
(1911–2002)

Свою назву ***поселення Городище*** (Градизьк), що вже само говорить про старослов'янське походження, носило до XVIII століття. Ця назва до цього часу ще зберігається в народі. Щодо мовного значення назви «Градизьк», то більшість істориків мають припущення щодо її штучного походження. «Град» (градище) – велике поселення (місто, містечко), запозичене із старослов'янської мови для назви поселень, проте окремо, як синонім до слова «місто», вживається рідко.

Спочатку українська назва «городище» була перекручена на польський лад і мала назву «grodisko» (кореневу частину слова «город» (місто) перекладено на польську – grod, а суфікс -ище – теж спольщено на -isko). Як ознака українського походження, залишилося тільки «И» замість «І».

Автори книги «Градизьк» – науковець-краєзнавець Віра Никанорівна Жук та вчитель Градизької середньої школи Григорій Пантелеймонович Олексашенко не просто розповіли про історію містечка та життя його жителів, але й описали велич і красу унікальної гори Пивихи, що піднімається на 169 м над рівнем моря.

Як же в авторів виникла ідея написання історико-краєзнавчого нарису про селище Градизьк? Спробуємо в цьому розібратися, проаналізувавши зміст самої книжечки «Градизьк» та спогади одного із її співавторів Г. П. Олексашенка.

29 травня 1962 року була підписана постанова ЦК КПУ № 16/18-3 «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР». Це була перша фундаментальна історична праця, де кожний том

висвітлював історію населених пунктів окремих областей України, а їх на той час налічувалося близько 40 тисяч. Важливу роль у зібранні матеріалів для написання нарисів про міста і села відіграли обласні державні архіви, місцеві краєзнавчі музеї, науково-дослідні установи та наукові бібліотеки. Очолювала цю роботу Державна історична бібліотека України, яка спільно з Інститутом історії АН України розробила методичні рекомендації щодо організації роботи обласних бібліотек з надання допомоги авторам «Історії міст і сіл Української РСР».

«Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область» і «Градизьк»

В методичних рекомендаціях (анкетах-довідках) про населений пункт було дано конкретні вказівки на що потрібно звернути увагу під час написання історії того чи іншого населеного пункту. Історики-краєзнавці та науковці створювали, згідно вказівок до заповнення анкети-довідки про населений пункт для історико-географічного довідника «Міста і села Української РСР», робочі групи, до складу яких входило 3–5 чи більше осіб (в залежності від розмірів населеного пункту). Керівництво роботою творчої групи і контроль за її діяльністю безпосередньо здійснювала спеціально створена для цього районна комісія.

Робоча група мала вивчити питання анкети-довідки, а також інструктивні вказівки до порядку її заповнення та розподілити певні розділи анкети-довідки між окремими виконавцями (чи групами виконавців) відповідно до інтересів чи їх фахової спеціалізації. Як для прикладу, рекомендувалося робочим групам як і кому краще заповнювати розділи анкети-довідки:

розділ 1 – доручали викладачеві-мовнику і географу (ботаніку) чи зоологу;

розділ 2 – статистику, працівнику архіву, працівнику сільради (міськради), викладачеві;

розділ 3 – інженеру, агроному, ветеринару, працівнику правління колгоспу, адміністрації радгоспу, викладачеві;

розділ 4 – працівникам відділів культури і освіти, викладачеві, працівникові бібліотеки, редакції, лікареві, завідувачеві школи, директорові навчального закладу, представникові партійної, комсомольської, профспілкової організації;

розділ 5 – представникові сільради (міськради), правління колгоспу, адміністрації радгоспу, інженерові, архітектору, викладачеві;

розділ 6 – історику, працівнику музею, архіву, краєзнавцю, старому члену партійної організації, стенографу, працівнику редакції чи видавництва.

«У відповідності з рішенням ЦК КП України в республіці розгорнулася робота по виданню на громадських началах 26-ти томної «Історії міст і сіл Української РСР. Головним завданням цього видання, що має вийти до 50-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції, є показ на конкретних фактах і прикладах соціалістичних перетворень, які відбулися на селі, в місті, районі, області і республіці за роки Радянської влади під керівництвом Комуністичної партії, висвітлення тих величезних досягнень трудящих Радянської України в галузі господарського і культурного будівництва, які вони здобули завдяки здійсненню ленінської національної політики». Це витяг з першого абзацу анкети-довідки про населений пункт. Так сказати, план до двору було доведено всім робочим групам.

Своїм наступним кроком керівництво зробило перелік основних джерел, що мали робочі групи використати для заповнення анкет-довідок. Серед них називалися: 1) безпосередній «опит» (мовою оригіналу) корінних жителів населеного пункту; 2) опублікована література з певного питання; 3) дані місцевих архіві; 4) матеріали місцевих музеїв; 5) дані, одержані від різних адміністративних, господарчих, культурних і громадських установ (міськрад), сільрад, правлінь колгоспів, адміністрації радгоспів, бібліотек, відділів охорони здоров'я, культури і освіти, шкіл, інститутів, партійних, комсомольських і профспілкових організацій, добровільних товариств і т.д. (Матеріал із вказівки до заповнення анкети-довідки про населений пункт для

історико-географічного довідника «Міста і села Української РСР», с. 2).

Мені найбільше сподобалися рекомендації п. 8 вказівки: «Добір місцевих людей для опитування слід проводити уважно і без поквапливості, пам'ятаючи, що найбільш цінними інформаторами є люди середнього і старшого віку, якщо вони мають гарну пам'ять, добре знають свій населений пункт і його околиці і беруть ще активну участь у виробничому та суспільному житті колективу». Отже, навіть до «цінних інформаторів» застосовувалися певні обмежувальні умови.

Том «**ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УРСР. Полтавська область**» вперше побачив світ напередодні відзначення 50-річчя Жовтневого перевороту. Розміри книги були справді вражаючими – 265×205×50 мм. Із змістом цієї книги можна було ознайомитися тільки у читальних залах бібліотек – сільських, селищних чи шкільних, де було лише по одному примірнику книги. Виносити її з приміщення бібліотеки не дозволялося, що створювало деякі незручності для ознайомлення із змістом книги.

Творча праця робочої групи по дослідженню історії Градизька і населених пунктів колишнього Градизького району наштовхнула краєзнавців на створення доступного для всіх історико-краєзнавчого нарису по Градизьку. Зібраний ними матеріал було узагальнено і видано окремою книгою [3].

Розміри книги «Градизьк» були значно меншими – всього 140×133×5 мм. Та й коштувала вона всього 18 (!) копійок. Тираж книги «Градизьк» складав 6 100 примірників. Тож, якщо взяти статистичні дані перепису 1959 року по селищній раді, то в Градизьку тоді проживало 9 298 жителів. З цього виходить, що кожний бажаючий градижчанин міг придбати собі екземпляр цієї книжки. Коли я зустрічаюся з жителями селища з метою збору краєзнавчих матеріалів з історії Градизька, то мені часто показують це видання. Книжечку «Градизьк» я бачив у різних видах – іноді навіть у первозданному вигляді (здавалося, що господарі її ніколи не читали, а тільки берегли, як сімейну реліквію), а в одних власників бачив книгу, що пережила пожежу (врятували з іншими родинними скарбами), але градижчани свято зберігають і передають з покоління в покоління цю невеличку книжечку як дорогоцінну річ.

Зміст книжки складався з п'яти розділів та списку літератури:

Розділ 1. Біля підніжжя Пивихи – с. 5–34.

Розділ 2. За право на щастя – с. 35–46.
Розділ 3. Друга молодість Градизька – с. 47–61.
Розділ 4. У грізні роки війни – с. 62–71.
Розділ 5. Селище понад морем – с. 72–99.
Список використаної літератури – с. 100–103.

В тексті вміщено 12 фотоілюстрації, серед яких:

− портрет Х. Д. Опришка, учасника повстання на броненосці «Потемкин» 1905 року, фото 1966 року (с. 37);

− портрет П. І. Приступа, учасника Жовтневого збройного повстання в Москві 1917 року, фото 1967 року (с. 40);

− фото 20-х років К. С. Вериченка, активного учасника боротьби за встановлення радянської влади на Кременчуччині (с. 49);

− фото 1924 року «Перше градизьке колективне господарство «Жатка» (с. 54);

− фото 1924 року «Самодіяльні актори – учасники вистави «Устим Кармелюк» (с. 60);

− фото «Зустріч юних градижчан з визволителями селища від фашистських окупантів. Вересень 1965 року», (с. 70);

− фото «Старший пташник колгоспу «Україна» А. С. Скриль і ланковий В. Г. Костенко нагороджені орденами Трудового Червоного Прапора» (с. 81);

− фото «Ланковий Градизького рибколгоспу «Прибій» М. М. Галаган з уловом» (с. 84);

− фото «Кременчуцьке море біля Градизька» (с. 86);

− фото «Градизький цех Кременчуцької фабрики художніх виробів імені З. Космодем'янської. Ударниці комуністичної праці бригадир П. М. Косогляд і швея А. І. Добробатько (с. 89);

− фото «Будинок культури» (с. 92);

− фото «У дитячій бібліотеці» (с. 96). Нещодавно градижчанка Олена Миколенко поділилася радісною новиною, що впізнала на цій фотографії у жіночці з книгою серед дітей свою прабабусю Мотрону Євдокимівну Марченко, колишнього бібліотекаря Градизької дитячої бібліотеки.

Книга «Градизьк» сприяла родинному вихованню школярів. Коли я працював вчителем історії у Градизьких восьмирічних школах № 1 та № 2, учні на уроки історії часто приносили книжечку «Градизьк» і показували текст, де згадувалися їхні рідні: «Ось дивіться, дивіться – тут написано про мого дідуся (чи бабусю)» – і очі дитини світилися гордістю за своїх пращурів.

Варто зазначити, що Віра Никанорівна Жук, старший науковий працівник, а згодом – начальник відділу використання і публікації документів Полтавського облдержархіву, неодноразово приїжджала у Градизьк, консультувала вчителів історії місцевих шкіл, як потрібно збирати матеріали для майбутньої книги. За її порадою, вчителі історії шкіл селища збирали документи, фотографії, нотували спогади активістів партійного життя в селищі, збирали матеріали про видатних діячів в усіх сферах виробництва та культури тощо.

У своїх спогадах «У вирі життя» ветеран педагогічної праці Олексашенко Григорій Пантелеймонович писав: «Останні роки моєї трудової діяльності були надзвичайно напружені в моїй громадській роботі. Це був період підготовки до відзначення 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. До цієї знаменної дати за рішенням компартії України проводились два важливі заходи – організація історико-краєзнавчих музеїв у містах і селах України та створення історії міст і сіл нашої країни. Я, як вчитель історії, не міг стояти осторонь цих подій, тому включився активно, безкорисливо до цієї важливої і творчої роботи. До цієї знаменної дати була створена, написана історія рідного Градизька мною і науковцем, працівником Полтавського держархіву Жук Вірою Никанорівною.

У збиранні різних матеріалів, окремих даних, окремих епізодів господарської і культурно-побутової сфери, людської діяльності селища брали участь вчителі історії градизьких шкіл: Іван Панасович Крупко, Розалія Тихонівна Полушкіна, Андрій Олексійович Косенко і я. Зібрані матеріали були направлені у відділ пропаганди Глобинського райкому партії, який доручив мені остаточно дооформити всі ці матеріали та відредагувати їх, що ми й здійснили разом з науковцем Жук Вірою Никанорівною. Дані в основному вона підготовила сама».

Матеріали, пов’язані із спогадами старожилів, учасниками боротьби за владу рад, учасниками відбудови господарства після завершення громадянської війни, створення перших колгоспів у районі, учасниками Великої Вітчизняної війни, післявоєнного періоду і т. д. довелося організовувати вчителю історії Григорію Пантелеймоновичу Олексашенку. Він часто зустрічався, вів бесіди, робив записи зі слів видатних людей Градизька, старих комуністів, ветеранів війни і праці. Серед них Яким Зотович Антосик – учасник штурму Зимового палацу і II з’їзду Рад, Петро Іванович Коваленко – учасник Жовтневого пов-

стання в Петрограді, Павло Іванович Приступ – активний учасник Жовтневого повстання в Москві і партизанського руху в Україні, Пантелеймон Степанович Соколовський – член ревкому в Градизьку перших років радянської влади, Іван Кирилович Дяченко – один із перших комсомольців Градизька, Петро Іванович Опришко – перший голова ТСОЗу «Жатка», Тихін Леонтійович Полушкін – учасник громадянської війни, колишній голова Градизького райвиконкому, Іван Іванович Пшенишний – колишній директор Липівської восьмирічної школи, комісар партизанського загону на території Градизького району в період Великої Вітчизняної війни і багато інших. Отже написана історія Градизька – це колективна праця людей старого комуністичного гарту. Тож не дивно, що більшість текстів, особливо ті, що присвячені радянському періоду, надмірно заідеологізовані. Як наслідок, в нарисі не розкрита ціла низка важливих історичних тем, таких як Українська революція (1917–1921 рр.), тема Голодомору (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.), тема сталінського терору і репресій (1930–1950-ті рр.) тощо.

Прикро, що вся дореволюційна історія Градизька була буквально переписана цілими розділами з досліджень священників Матченків – Івана Павловича та Олександра Павловича, які у 80–90-х роках XIX ст. друкувалися в «Полтавських єпархіальних відомостях», без посилань на їхнє авторство. Наведу цікавий факт з історії Градизька. В минулому році, 4 червня, знаючи що в історії селища є дата, пов'язана із річницею затвердження герба Градизька, я зіткнувся з питанням: кому ж більше вірити – радянським історикам-краєзнавцям, яких знав особисто, легендарним дослідникам Вірі Никанорівні Жук та Григорію Пантелеймоновичу Олексашенку чи церковному історику, письменнику і педагогу Івану Павловичу Матченку (1850–1919)? Трапилася прикра розбіжність у даті святкування річниці затвердження герба Градизька. Перші стверджували, що герб Городища був затверджений 4 червня 1782 року (тобто Катериною II), а Іван Павлович Матченко вказував дату 4 червня 1802 року (Олександром I). (Полтавскія епархіальныя въдомости. Часть неоффиціальная. Выходятъ два раза въ мъсяцъ/ Полтава: 1884 года. № 17, сентября 1, с. 832). Відповідь на це запитання я знайшов в анкеті-довідці самого Григорія Пантелеймоновича, де таки згадується дата 1802 рік, то чому ж в самій книзі «Градизьк» написано іншу дату?

«Історія Градизька надрукована в Полтавському томі «Історії міст і сіл УРСР, а через деякий час окремою книжкою була видана Харківським видавництвом «Прапор». Коли було завершено видання історії міст і сіл УРСР, зокрема Полтавського тому, співавторів цього тому було запрошено на урочисту зустріч з приводу цього в Полтаву в обком партії. Зустріч проводив секретар обкому КП України тов. І. Т. Буланий. Всім нам від імені бюро обкому партії тов. Буланий висловив сердечне спасибі за безкорисну участь у створенні Полтавського тому Історії міст і сіл УРСР і вручив кожному з нас цей дарчий том. В ньому на титульній сторінці золотими буквами написано таке: «Шановному Григорію Пантелеймоновичу Олексашенку в знак глибокої вдячності за активну участь у створенні цієї книги, підготовленої на громадських засадах і випущеної в світ до 50-річчя Радянської влади на Україні.

Полтавський обком КП України

Полтавський облвиконком

Січень 1968 року. м. Полтава» [5, с. 92–93].

Г. П. Олексашенко (шостий зліва у верхньому ряду) та В. Н. Жук (третя зліва у нижньому ряду) серед авторів створення Полтавського тому «Історії міст і сіл УРСР» на прийомі в обкомі КП України. 1968 рік

Можна багато говорити про книгу «Градизьк» як історико-краєзнавчий нарис, критикувати його за недоліки, з погляду на сучасну історію населеного пункту, проте іншого історичного

матеріалу просто немає. Автори і учасники робочої групи по створенню цього друкованого видання провели величезну колосальну роботу, використавши архівні матеріали літописів (Іпатіївського та Самовидця), матеріали видань «Полтавські Єпархіальні Відомості» та «Київська старина», матеріали Української Радянської Енциклопедії, різних довідників та клірових книг по Полтавській єпархії і Полтавській губернії, матеріали обласних та районних періодичних видань і, звичайно ж, матеріали партійних архівів.

Читаючи матеріал нарису, не варто забувати, що його автори були не лише представниками, але й заручниками своєї епохи, яка відводила їм певні рамки (інструкції), за які не можна було переступити і якими не можна було нехтувати. Та автори В. Н. Жук і Г. П. Олексашенко успішно впоралися із поставленими перед ними завданнями, дотримуючись принципів науковості та історизму відповідно своїй епосі. Цілком зрозуміло, що тогочасна радянська система не дозволила їм провести дослідження населеного пункту в повному обсязі, проте автори свій слід в історії Градизька залишили, за що їм честь і хвала від нащадків.

Список використаних джерел

1. Анкета-довідка про населений пункт // Матеріал із особистого архіву вчителя історії Градизької середньої школи Олексашенка Г. П.
2. Вказівки до заповнення Анкети-довідки про населений пункт // Матеріал із особистого архіву вчителя історії Градизької середньої школи Олексашенка Г. П.
3. Жук В. Н., Олексашенко Г. П. ГРАДИЗЬК. Історико-краєзнавчий нарис. Харків : Прапор, 1968. 104 с.
4. Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці. Монографія. Київ, 2017. 512 с.
5. Олексашенко Г. П.У вирі життя: спогади ветерана педагогічної праці. Автобіографічний нарис із особистого архіву Г. П. Олексашенка. Градизьк, 1987. 104 с.

Eduard Chip

ROLE V. N. ZHUK IN THE CREATION OF A HISTORIAN AND LOCALISTESSAY «GRADIZK»

The memoirs talk about the participation of the prominent scientist, archivist, local historian, teacher Vera Zhuk (1928–2008) in the collection, understanding and systematization of materials for

the preparation of a thorough historical and local history essay «Hradizk». It tells about the cooperation of V. N. Zhuk with local historian H. P. Oleksashenko.

Key words: *Vira Zhuk, Hryhoriy Oleksashenko, Hradizk township, historical and local studies, sources, historical truth.*

Розділ ІІ. УКРАЇНСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК НАЦІЄТВОРЧИЙ ФЕНОМЕН

Людмила Бабенко

УДК 94:075](477)

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ ЯК СКЛАДНИК ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

У статті порушуються питання формування національної пам'яті засобами історичної науки. Зокрема акцентується увага на взаємодії історії як науки та колективної пам'яті й істориків як професійної спільноти з засобами масової комунікації. Йдеться про зростання питомої ваги процесу медіації історії, доступності історичних знань через мас-медіа, інструменталізацію історичних фактів у гібридних війнах, відповідальність професійних істориків за формування образу «минулого».

Ключові слова: *історія України, засоби масової комунікації, національна пам'ять, медіація історії, медійна історія, історична культура.*

Попри великий інтерес та істотні напрацювання вітчизняної гуманітаристики у сфері теорії і практики формування політики пам'яті в Україні, відзначимо серйозні проблеми у її реалізації. На жаль, у нашій державі відсутня єдина стратегія її формування, що констатують експерти та дослідники. Зміна політичних сил у вищих ешелонах влади часто тягне за собою кардинальну ревізію ціннісних орієнтирів як всередині країни, так і її зовнішніх пріоритетів. Найскладніші часи для істориків наставали у перехідні періоди розвитку тієї чи іншої країни, як це відбувалося в Україні після двох революцій – Помаранчевої та Революції Гідності. Статус створеного у 2006 р. та істотно реформованого у 2014 р. Українського інституту національної пам'яті не став визначальним у творенні єдиної аксіологічної палітри для всього суспільства [8]. Сегментація останнього, яка часто супроводжується відкритим протистоянням, ба навіть ворожнечею, нерідко зумовлюється різновекторними оцінками історичного минулого України. У так званій війні за минуле на перший план виступають події новітньої (модерної) історії

України XX–XXI століть, а також підвищується роль сучасності при зверненні до історії, розповсюдження поглядів на підпорядковане становище історії щодо сьогоднішніх політичних і соціальних завдань. У Положенні про Український інститут національної пам'яті від 12 листопада 2014 р., зокрема йдеться про нагальні завдання цього органу, виконання яких мало б гармонізувати погляди суспільства, виробити спільні аксіологічні вектори.

Так, у документі серед інших зазначені такі завдання як «популяризація історії України, її видатних особистостей; подолання історичних міфів; подання Міністрові культури та інформаційної політики пропозицій щодо формування державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу та національної свідомості громадян з урахуванням багатонаціонального складу населення та регіональних відмінностей України, зокрема щодо: популяризації в світі ролі Українського народу у боротьбі проти тоталітаризму, відстоюванні прав та свобод людини;відновлення національної пам'яті Українського народу, недопущення використання символів тоталітарних режимів;надання оцінки тоталітарним режимам XX століття в Україні, Голодомору 1932–1933 років, масовому голоду 1921–1923, 1946–1947 років, примусовим депортаціям, політичним репресіям, діям організаторів і виконавців таких злочинів, а також наслідкам їх дій для України та світу;формування у громадян України патріотизму, національної свідомості, активної позиції» [8].

У результаті дискусій на цю тему, в які було втягнуто велику кількість професійних істориків Європи та Америки, формується нове уявлення про значення терміну «історія». В історичній науці всі види професійного і непрофесійного (аматорського) звернення суспільства до своєї власної історії прийнято відносити до історичної свідомості, історичної ідентичності. А німецький вчений Й. Рюзен на початку 1990-х рр. увів термін «історичнакультура», пояснюючи її як простір практично дієвої артикуляції історичної свідомості у житті суспільства. Й. Рюзену також належить ідея активізації діалогу в інтерпретації минулого, орієнтуванні в сучасному і визначення цілей майбутнього. Він робив акцент на тому, що серед індивідуального досвіду пам'ятей про минуле окремих народів, важливе значення має дослідження спільного досвіду культурно-історичних

змін людства чи колективів спільнот [4, с. 180; 5, с. 163, 260; 6, с. 38–39]. Саме через діалог бачиться можливість уникнення загострення міждержавних відносин (наприклад Україна – Польща. Проблеми ІІ світової війни). Відома дослідниця Лариса Нагорна зазначала, що «на історичну культуру в цьому сенсі покладається багато надій: будучи водночас мовою і засобом комунікації, вона повинна не лише адекватно відображати рівень історичної свідомості соціуму, але в ідеалі пропонувати моделі соціальної згоди. Рівень цивілізаційної зрілості будь-якого соціуму залежить від того, наскільки його культурний рівень забезпечує можливості для комунікаційної (діалогічної, рольової) компетентності громадян» [5, с. 183].

Одним з полів «битви за минуле» слід вважати комеморативні практики, які ініціюються як державою, так і громадськими та політичними інституціями. Такими практиками є весь комплекс артикульованих подій та об'єктів, серед них ритуалів, церемоній, встановлення пам'ятників і пам'ятних знаків, спорудження меморіальних комплексів, спрямованих на репрезентацію певного історичного наративу, який є значущим для переважної частини суспільства. Як вважає історик Олександр Удод, мова йде про «форми творення образів у сучасному інформаційному просторі, де активно функціонують історичні знання, є освітній інформаційний простір» [7, с. 62]. Отже такі практики є очевидним інструментом формування колективної пам'яті засобами історичного знання, а «повсюдне домінування ЗМІ як «четвертої влади» створює умови для інструменталізації історії, маніпулювання джерелами, фальсифікації та міфологізації історії», – зазначає О. Удод [7, с. 62]. Для нашого суспільства, яке за визначенням дослідників має глибоку травму деформації історичної пам'яті про власне минуле, актуальність проблеми зростає в рази. В історичній науці з'явилися дослідження, які фахово аналізують роль засобів масової інформації в «ідеологічній матриці формування суспільної свідомості» – саме вони впливали на створення образу минулого. Цій проблемі присвячена монографія Ю. Каганова «Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія» [3].

У досліджуваному контексті важливо поглянути на взаємодію історії як науки та колективної пам'яті й істориків як професійної спільноти з засобами масової комунікації. Дослідники констатують, що очевидною стала так звана «медіація історії».

Мас-медіа стали одним із символів сучасного світу, а історики потрапили як вважають під їхній уплив. Дослідник А. Глушко назвав такий чинник розвитку нашого соціуму «психоінформаційною експансією» [1, с. 186–187]. Науковий аналіз проблеми взаємодії історії та істориків і мас-медіа в сучасній Україні має три аспекти: 1) характерні особливості сучасного медійного простору (умови інформаційного забезпечення розвитку історичної науки); 2) форми представлення історії (історичної пам'яті) в сучасному українському інформаційному просторі; 3) трансформації функцій історика у публічній сфері під впливом цифрової революції в інформаційній сфері.

Нові явища в інформаційному просторі породжують нові тенденції щодо використання історичних знань масовим споживачем. О. Удод виділяє їх дві. Перша тенденція – це розширення інформаційного простору, що надає будь якій людині величезні можливості для отримання інформації з історії без участі професійного історика. Люди її отримують через пошукові системи мережі Інтернет. Вузівський викладач або вчитель потрапляють під жорсткий пресинг студентів і учнів, які можуть у будь-який момент перевірити навчальний матеріал чи інші версії трактування подій. Відкривається величезний масив раніше невідомих документів для пересічної людини й для самого історика. При цьому відбувається переосмислення, інша інтерпретація тощо, а потім істориків звинувачують у переписуванні історії.

Друга тенденція – протистояння професійної академічної спільноти й широкого руху істориків-аматорів, краєзнавців, які самотужки шукають відповіді на важкі питання історії XX століття. Тому академічна історіографія не повинна відставати від суспільних запитів, інакше відкривається шлюз міфотворчості. Неодноразово в інформаційному просторі набували розголосу науково необґрунтовані твердження, що виглядали відвертими фантазіями про минуле українців. Але закрити доступ до радіо і телебачення сумнівним версіям історичних подій практично неможливо. Ще більше інформаційне поле для них відкривається у соціальних мережах.

При всій очевидній абсурдності різних псевдонаукових теорій на кшталт В. Бебика, у них є й чимало підтримки. Це свідчить з одного боку про плюралізм думок, з іншого – про значне засилля у ЗМІ псевдонаукового контенту (наприклад, про читання лекцій кошового отамана Івана Сірка у Сорбонні). Вче-

ні навіть ведуть зараз мову про «нашестя медійної історії». Збільшення частки медійного контенту в масовій історичній свідомості призводить до змін у її змісті та конфігурації. Так стає відчутною втрата цілісності, системності в історичній освіті, вона поступово стає мозаїчною. «Медійна історична белетристика шматує цілісний образ історії на окремі фрагменти», – зазначає О. Удод. Передусім йде мова про авторські блоги істориків, документальні фільми, численні інтерв'ю, журналістські проєкти тощо.

На цьому тлі підвищеного запиту на медійний історичний продукт є очевидною інша проблема – академічна історична наука вже не може задовольнити обґрунтоване прагнення звичайної людини до пошуку «історичної правди». О. Удод стверджує, що пересічних громадян дратує відсутність у науковому світі погодженої версії історії, а наявність кількох точок зору чи оцінок історичних явищ і подій розглядається як неспроможність науки знайти істину. Громадська думка здебільшого відмовляє історикам у праві на переосмислення історії, що ми досить часто чуємо на різних телевізійних ток-шоу. Тому суто методологічна проблема так званого переписування історії в суспільній свідомості набуває політичного забарвлення – мовляв кон'юнктура, легітимація чинної влади, пишуть на догоду владі, інструменталізація історії тощо [7, с. 66].

Найбільш рельєфно в українських реаліях особливостей інформаційного простору на взаємовідносини історії й істориків із ЗМІ впливає олігархізація медіапростору. Більше 80 % ЗМІ в Україні є приватизованими, до початку повномасштабної російсько-української війни серед їхніх власників або акціонерів було чимало російських або проросійських власників (В. Медведчук, С. Льовочкін, В. Новінський та ін.). Власники телеканалів, інтернет-видань не зацікавлені в об'єктивному висвітленні суспільно-політичних процесів, орієнтуються на інтереси ворожих країн, зокрема в оцінці політики РФ в російсько-українській війні, оцінки анексії Криму, східних і південних територій України. Невід'ємною рисою гібридної війни стала інформаційна війна – брехня, перекручування історичних фактів, «привласнення» українських історичних діячів тощо. З цього приводу американська журналістка Джил Догерті написала статтю під назвою «Всі брешуть. Конфлікт в Україні і трансформація російських медіа» [9].

Надання інформаційних послуг громадянам у «суспільстві знань» перетворюється на головний плацдарм боротьби не лише за уми, свідомість, пам'ять, але й за політичні симпатії українського електорату. Так, ЗМІ широко використовували всі без винятку президенти України та політичні партії у своїх передвиборчих кампаніях. Не випадково ця думка була винесена дослідницями у заголовок публікації «ЗМІ України: поле конкуренції за владу» [1]. Як показала практика останніх років, використання історії як інструменту маніпулювання масовою свідомістю стало досить ефективним знаряддям політиків у боротьбі за владу і власність. Історія не просто стала цікавою: вона виявила в собі неабиякий потенціал боротьби за ресурси й нові джерела ренти. На авансцену політики вийшла нова політична еліта, що розглядає масив історичних знань як додатковий резерв збереження монополії великого капіталу [1, с. 174–175].

Популярне історичне знання в тій чи іншій мірі присутнє в усіх політичних дискурсах будь-якого суспільства, як правило, саме воно препароване відповідно до інтересів певних соціальних груп, формує рамки колективних ідентичностей. Пройшовши через різні інформаційно-медійні фільтри, воно зазвичай піддається спрощенню й схематизації, доволі часто пристосовуючись до запитів і очікувань конкретної аудиторії. У соціальних мережах, блогах, веб-сайтах історичне знання присутнє в уже пристосованій формі під певні інтереси та цілі. Д. Дуцик і М. Дичок дійшли висновку, що «політичні еліти та приватні ЗМІ мало звертали увагу на репрезентативну силу ЗМІ, тому насправді не доклали зусиль для вироблення спільної української ідентичності. Ймовірно, це було пов'язано з розмаїттям уявлень про те, що означає бути українцем». Натомість Росія провела велику роботу з маніпуляції українськими питаннями ідентичності за допомогою власних ЗМІ, – зазначають авторки статті [1, с. 183].

Констатуємо, що ступінь ідеологізації і міфологізації інформації, розрахованої на масову аудиторію, невпинно зростає. Від професіоналів істориків це вимагає забезпечення такого рівня наукової культури, який пропонував би чіткі критерії розрізнення наукових і політизованих, наукових і популярних дискурсів. Що роблять історики для популяризації історичного знання? Щоб протиставити сумнівним версіям перевірені й адаптовані історичні наративи, сьогодні розвивається публічна історія. ЗМІ

виступають її популяризаторами, що дозволяє історикам заявити про себе не тільки як знавців минувшини, а й про публічних інтелектуалів. Істориків можна умовно поділити на університетських і медіатизованих, тобто на непомітних і присутніх у ЗМІ. Останні беруть участь у ток-шоу, виступах на телеканалах і радіо, ведуть авторські колонки у ЗМІ, ведуть блоги, є авторами сценаріїв і ведучими тематичних передач на телеканалах тощо. Серед таких українських істориків та створених ними проєктів слід згадати Ю. Шаповал (радіопередача «Мить історії»); телепроєкт «Розсекречена історія» з журналістом Олександром Зінченком, спікерами якого були відомі історики Н. Яковенко, О. Бажан, Р. Подкур, О. Лисенко, І. Патриляк, І. Матяш та ін.; «Історична правда» Вахтанга Кіпіані.

На формування національної пам'яті великий вплив мають електронні ЗМІ – сьогодні значна їх частина веде спеціальні рубрики чи проєкти в рамках видання, наприклад, «Україна Інкогніта» (газета «День»), «Історія» («Тиждень»), «Історична Правда» («Українська Правда»), «Усвідомлюючи себе через пам'ять» («Радіо Свобода»); розвиваються і окремі сайти.Влітку 2014 р. в Україні з'явився сайт «Likбез. Історичний спротив» (http://likbez).

Отже, слід окреслити як об'єктивну реальність та очевидну перспективу зростання ролі історії у формуванні національної пам'яті українського суспільства та посилення взаємодії історії й істориків і мас-медіа.

Список використаних джерел

1. Глушко А. Радянський психоемоційний фантомний комплекс і проблема «двох Україн». Особа у контексті часу. Книга на пошану Лариси Нагорної / Упорядники Юрій Шаповал, Олесь Лісничук, Світлана Набок. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 185–198.
2. Дуцик Д., Дичок М. ЗМІ України: поле конкуренції за владу. Нариси новітньої історії України, 1991–2021 : зб. ст. / ред. М. Мінаков, Г. Касьянов, М. Роджанскі. Київ : Laurus, 2021. С. 157–188.
3. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
4. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ : ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
5. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.

6. Нагорна Л. П. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 382 с.
7. Удод О. Історія в інформаційному суспільстві. Нариси зсоціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями : колективна монографія / за заг. ред В. Смолія ; НАН України ; Ін-т історії України. Київ : Генеза, 2018. С. 60–118.
8. Положення про Український інститут національної пам'яті, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2014 р. № 684. URL: https://uinp.gov.ua/pro-instytut/pravovi-zasady-diyalnosti.
9. Джил Догерті. Усі брешуть. Конфлікт в Україні і трансформація російських медіа». URL: https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/11448/2014-08-21-usi-breshut-abo-yak-transformuvalysya-rosiyski-zmi/

Lyudmila Babenko

THE HISTORY OF UKRAINE IN THE INFORMATION SPACE AS A COMPONENT OF THE FORMATION OF NATIONAL MEMORY

The article raises the issue of formation of national memory by means of historical science. In particular, attention is focused on the interaction of history as a science and collective memory and historians as a professional community with mass communication media. It is about the growth of the specific importance of the process of mediating history, the availability of historical knowledge through the mass media, the instrumentalization of historical facts in hybrid wars, the responsibility of professional historians for the formation of the image of the "past".

Key words: *history of Ukraine, means of mass communication, national memory, mediation of history, media history, historical culture.*

Світлана Бахтіна

УДК 908:719]:929(477.54/.62)

КРАЄЗНАВЦІ – ПАМ'ЯТКОЗНАВЦІ СЛОБОЖАНЩИНИ. ЗА СТОРІНКАМИ НАУКОВИХ ЗБІРОК ХАРКІВСЬКОГО НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО ЦЕНТРУ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Робота Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини (ХНМЦОКС, Центр) з краєзнавцями-пам'яткознавцями. Видання наукових збірок. Проведення наукових конференцій. Заповнення білих плям історії.

Ключові слова: *ХНМЦОКС, Центр, Слобожанські читання (СЧ), Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини, ювілейні дати, краєзнавці-пам'яткознавці.*

Протягом майже 20 років краєзнавці Слобожанщини на сторінках наукових збірок «Культурна спадщина Слобожанщини» (далі КСС), «Пам'яткознавчі погляди молодих вчених XXI ст.», «Праці пам'яткознавців», «Некрополь Слобожанщини» Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини (ХНМЦОКС – далі Центр) висвітлюють результати своїх наукових досліджень з історії рідного краю, беруть участь у міжнародних наукових конференціях Центру «Слобожанські читання», «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини», круглих столах, зустрічах, присвячених пам'яті наших гідних співвітчизників. Більш ніж 650 авторів по праву можуть вважатися літописцями Слобідського краю [1, с. 32–36; 3, с. 110–117; 9, с. 160].

Представлений у наукових збірках безцінний матеріал, зібраний і опрацьований фахівцями-краєзнавцями, заповнює білі плями історії, у тому числі відновлює, а найчастіше вперше відкриває для нас імена наших співвітчизників, тих, хто брав участь у XII археологічному з'їзді в Харкові у 1902 році, обстежував храми, вивчав козацький період, місцеві звичаї, діалекти, хто будував монастирі, школи, лікарні, хто поширював культуру та освіту на Слобожанщини у кінці XIX – на початку XX століття [2, с. 64–69; 4, с. 166].

Михайло Саяний, директор Зміївського краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України, автор багатьох праць з краєзнавства. Лише у наукових збірках Центру ним надруковано 18 статей. Серед них «Маєтки та садиби Зміївщини», «Скарб козацького монастиря» [17, с. 286–294], «Таїна підземель Зміївщини», «Генерал Костенко – повернення із небуття», «У вихорі революційних подій. За матеріалами слідчої справи 1940 р.».

М. Саяний – автор книг «Твої люди, Зміївщино» (2003), «Видатні люди Зміївщини» (2009), «Зміївщина – Слобожанщини перлина» (2009), «Твоя гордість Зміївщино» (2020) [9, с. 121; 4, с. 119–120], пристрасний дослідник рідної землі, той, хто вишукує і об'єднує, відновлює імена співвітчизників, тих, хто народився чи мешкав на території Зміївщини. Сьогодні його книги розповідають про 150 зміївчан, прізвища яких увійшли до

скарбниці світової науки, культури та мистецтва. Його винаходи про родину протоієрея Дмитра Лісогорова [18, с. 146–152], єпископа Менандра, архієпископа Сильвестра Лебединського, першу жінку-композитора України О. В. Смірнітську. Серед його останніх досліджень – матеріали про почесного громадянина м. Змієва вченого-ентомолога і мецената Д. А. Донця-Захаржевського [19, с. 133–150], нащадка одного з засновників Слобожанщини, козацького атамана Григорія Єрофійовича Донця [2, с. 66–67]. Д. А. Донець-Захаржевський на початку XIX ст. на свої кошти збудував у Змієві земельний банк, жіноче училище, прогімназію, початкову школу. Міський банк і початкову школу повністю утримував. Після смерті мецената ці заклади стали носити його ім'я.

Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 16 грудня 2020 року № 1092-IX «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2021 році» XXV міжнародна наукова конференція «Слобожанські читання» 19 квітня 2021 року була присвячена 180-річчю від дня народження Христини Данилівни Алчевської (1841–1920), педагога, письменниці, перекладачки, бібліографа, громадської діячки, а три круглі столи присвячені: 375-річчю із часу заснування міста Валки (1646); 150-річчю від дня народження Лесі Українки (1871–1913), письменниці, перекладачки, однієї з центральних постатей національної культури; річницям голодоморів 1921–1923 рр., 1946–1947 рр.

На пленарному засіданні з доповіддю «Х. Д. Алчевська в соціокультурному середовищі Харкова» виступила Тетяна Павлова, кандидат історичних наук, доцент Харківського торгівельно-економічного інституту Київського національного торгівельно-економічного університету.

Круглий стіл, присвячений 375-річчю із часу заснування міста Валки (1646) під час заселення Слобідської України у XVII ст., провела Тамара Поліщук, директор Валківського краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України. Її шість статей в наукових збірках Центру присвячені рідним Валкам. Це «Валківське кохання Григорія Сковороди» [12, с. 153–157], «Гайдамацький Яр. Пам'ять про легендарного сотника Івана Гонту оживає на Слобожанщині», «Валківський конфлікт 1812-го». Доповідь Тамари Поліщук на конференції була «Слобожанщина починалася з Валок».

Круглий стіл, присвячений річницям голодоморів 1921–1923 рр., 1946–1947 рр. організував і провів Ігор Шуйський,

голова Регіональної комісії з реабілітації жертв політичних репресій при Харківській обласній державній адміністрації, науковий редактор сектора з підготовки Харківського тому серії «Реабілітовані історією» Комунального підприємства «Регіональний інформаційний центр» Харківської обласної ради. З 2017 року Ігор Шуйський був керівником круглого столу «Політичні репресії доби «Великого терору», з 2019 року – «Політичні репресії, голодомори в Радянській Україні» міжнародної наукової конференції «Слобожанські читання». Звіт про роботу круглого столу, присвяченого річницям голодоморів 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр., увійшов до КСС (число 51), яка вийшла друком у 2022 році.

Круглий стіл, присвячений 150-річчю від дня народження Лесі Українки (1871–1913), організувала і провела Анна Столярова, почесний член Національної спілки краєзнавців України та Всеукраїнського товариства «ПРОСВІТА» імені Т. Шевченка, лауреат творчої премії 2004 р. ім. Дмитра Багалія за книгу «Харківська весна Лесі Українки», автор книг про зв'язки з Харківщиною Т. Шевченка, Г. Сковороди, І. Котляревського, І. Франка. Ініціатор і організатор встановлення меморіальної дошки Лесі Українці на фасаді школи № 3 у м. Харкові. Як громадський діяч працює на ниві просвіти. У матеріалах Центру надруковано 15 її статей [9, с. 129]. Матеріали круглого столу були надруковані у КСС (число 49) [10, с. 5–53]. Вперше у статті «Увічнення пам'яті всесвітньо відомої поетеси Лесі Українки у Харкові» А. Столярова виклала хронологію заходів з 1 березня 1999 року, коли на краєзнавчих читаннях у державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка відзначали 110-ту річницю з часу перебування Лесі Українки у нашому місті. А з 15 по 25 квітня того року в Харкові і області за наказом обласного управління культури були проведені «Дні Лесі Українки». Більше 20-ти років А. П. Столярова самовіддано продовжує роботу з метою увічнення пам'яті Лесі Українки на Харківщині. Вона часто є не лише організатором, а й ведучою і автором сценарію. Це вечори, екскурсії, презентації книг, огляд вишивок. Серед заходів: свято вулиці Лесі Українки, встановлення меморіальної дошки Лесі Українки (скульптор О. Рідний), посадка дерева-горіха на честь Лесі Українки, статті у місцевих газетах, концерт «Музика Ріхарда Вагнера в житті і творчості Лесі Українки», другий Всеукраїнський науковий фестиваль «Весняні співи», присвячений життю і творчості Лесі Українки та її родині,

міський учнівський фестивальний конкурс «Леся Українка – перекладач з німецької мови» до 130-річчя від дня народження поетеси, літературно-музичні вечори: «Майстри німецької культури в творчості Лесі Українки – Г. Гайне і Г. Гете», «Останнє літо Лесі Українки», «Великі дочки України та Азербайджану (поетеси Леся Українка та Хуршидбану Натаван)», «Леся Українка і Харків», «Живі струни Лесі Українки і Гната Хоткевича», «Карпатське літо Лесі Українки», «Без надії сподіваюсь», «Лісова пісня Лесі Українки», «Леся Українка – титан рідного слова», «Весняні співи Лесі Українки на Харківщині», «Стояла я і слухала весну», «Вічно живе слово Лесі Українки» (до міжнародного дня рідної мови). Але, не дивлячись на усі старання Анни Столярової, досі на Харківщині не встановлений пам'ятник Лесі Українці [10, с. 18–35; 3, с. 113; 4, с.129–130].

24 лютого 2023 року напередодні 152-ї річниці від дня народження видатної української письменниці Лесі Українки наша співвітчизниця, краєзнавець Галина Крахмальова, яка тимчасово перебуває у Львові і на сьогодні є учасницею Клубів «Мову вчи, – не мовчи» та «Вивчаємо видатні постаті України» Львівської обласної науково-педагогічної бібліотеки, подарувала від імені Анни Столярової цій бібліотеці збірку КСС (число 49) з матеріалами круглого столу, присвяченого 150-річчю від дня народження Лесі Українки [10, с. 5–53] і літературно-краєзнавче дослідження Анни Столярової «Харківська весна Лесі Українки», які були надіслані до Львова самим автором. У наукових збірках Центру Г. Крахмальова опублікувала 19 статей, переважно присвячених її знаменитим предкам Гротам, вченим, архітекторам, педагогам, письменникам, художникам [9, с. 71; [4, с. 65–66].

16 січня 2023 року пішов з життя наш друг колега Валерій Романовський, харківський історик, пам'яткознавець, краєзнавець, дійсний член Харківського історико-філологічного товариства, захисник Вітчизни. Один з перших у 2007 році він захистив дисертацію на тему пам'яткознавства. І все життя, і тоді, коли вчителював (1995–2002), і коли працював завідувачем експозиційного відділу Харківського приватного музею міської садиби (2003–2005), і коли був завідувачем відділу Зводу пам'яток Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини (2006–2007), і коли викладав в Харківській державній академії культури (з 2007), і коли був бібліотекарем науково-дослідного відділу документознавства, колекцій рідкіс-

них видань і рукописів Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка (2020–2021), і в окопах на передовій, Валерій Романовський залишався в першу чергу науковцем. У кінці 90-х років минулого століття на сторінках харківських газет з'являються перші статті студента Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди Валерія Романовського. Вони розповідають про харківські підземелля [13]. Пізніше, коли Валерій ознайомився з працями XII археологічного з'їзду у Харкові, працями професорів Харківського університету початку XX ст., з газетою «Южный край», архівами владики Філарета (Гумілевського), почав працювати у Державному архіві Харківської області, у наукових збірках з'являються його статті щодо пам'яткознавчої діяльності С. А. Таранушенка, В. В. Пассека, М. Ф. Сумцова, Харківського єпархіального церковно-археологічного товариства (1913–1920). Він пише статті про пам'ятки історії, культури, археології Харкова і Харківської губернії. В різних виданнях надруковано більше 40 його статей з пам'яткознавства [14, с. 112–120; 9, с. 118]. В КСС опублікована єдина стаття Валерія Романовського «Пам'яткознавча діяльність українського архітектурно-мистецького відділу Харківського літературно-художнього гуртка (1912–1918 рр.)» у 2004 році [15, с. 3–14; 4, с. 114; 9, с. 118]. Остання його доповідь про хатні обереги українського села на Чугуївщині була озвучена 17 червня 2022 року на науково-практичній конференції «Традиційна культура в умовах глобалізації: виклики війни» [16].

20 лютого цього року його друг Віктор Дідик, відомий талановитий харківський археолог, не дивлячись на вік і стан здоров'я, добровільно пішов на фронт, і в знак чоловічої дружби замінив у строю загиблого товариша. В збірках Центру надруковано 8 його статей [4, с. 38; 9, с. 40–41].

24 лютого 2023 року у пресцентрі «Накипіло» у Харкові по вул. Мистецтв,14 відбувся вечір пам'яті Валерія Романовського «Козак Невмирака». Організатором вечора був кіноклуб «Нова Україна». Один з організаторів і модераторів вечора – Михайло Красиков, кандидат філологічних наук, доцент. Професор кафедри українознавства, культурології та історії науки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (НТУ «ХПІ»), директор етнографічного музею «Слобожанські скарби» імені Гната Хоткевича НТУ «ХПІ» та галереї «ARTKhPl», директор Харківського відділення Українського

етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України [9, с. 69–70; 4, с. 63–64]. Михайло Красиков протягом більше 10-ти років (2009–2020) очолював секцію «Етнографія, фольклористика, діалектологія і літературне краєзнавство» Міжнародної наукової конференції «Слобожанські читання». В наукових збірках Центру міститься 17 його статей. Завдяки і його ініціативі у 2019 році в рамках X Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини», присвяченої 130-річчю з дня народження професора Стефана Андрійовича Таранушенка (1889–1976), мистецтвознавця історика, архітектури, музеєзнавця, організатора та учасника пам'яткоохоронного руху на Слобожанщині, у м. Лебедині Сумської області, на батьківщині С. А. Таранушенка, був проведений круглий стіл на базі Лебединського міського художнього музею імені Б. К. Руднєва. Серед доповідачів – краєзнавців з Харкова, Лебедина, керівництва і наукових співробітників музею, був присутній Ткаченко Борис Іванович, письменник, історик, краєзнавець, почесний громадянин м. Лебедина, який безпосередньо листувався зі Стефаном Андрійовичем. Старший науковий співробітник Лебединського міського художнього музею А. Подвезько [4, с. 97] розповіла про засновника і першого директора художнього музею у Лебедині Бориса Руднєва [11, с. 70–76], В. Знаменщикова познайомила зі сторінками біографії Стефана Таранушенка [8, с. 18–23].

Учасники круглого столу під час екскурсії, яку провів директор художнього музею А. Гельмінтінов, ознайомились з українським старовинним іконописом, художніми меблями XVIII – поч. XX ст., порцеляною Волокитинської фарфорової мануфактури сер. XIX ст. з унікальними зразками українських портретів, з творами художників С. Васильківського, І. Їжакевича, М. Ткаченка, Г. Мясоєдова, В. Максимова, К. Савицького, родини Кричевських, скульптурними портретами І. Кавалерідзе. Під час екскурсії по місту Лебедину В. Знаменщикова, спеціаліст відділу культури і туризму виконкому Лебединської міської ради, ознайомила з нерухомими пам'ятками історії і архітектури: Меморіалом Слави 1941–1945 рр., козацькою Могилою Гетьманців 1708 року, будинком, де жив видатний поет-романтик Михайло Петренко з 1849 по 1862 рр., будинком колишньої міської управи, торговими рядами XIX ст., дерев'яним Свято-Воскресенським храмом XVIII ст. Настоятель храму архі-

мандрит Лаврентій (Кушнірчук) в свою чергу провів у внутрішнє приміщення і розповів непросту історію церкви і її настоятелів. Праворуч від входу до храму могила отця Івана Приходька (1900–1997), на долю якого випало багато випробувань: провів понад 20 років у тюрмах, де засуджені називали його Іваном Хрестителем «НорильськЛАГУ». В тій камері, де він сидів, нині відкрита капличка на його честь. У глубокій старості отець Іван особисто відновив роботу дванадцяти церков у Сумській області.

Співробітники Лебединського районного краєзнавчого музею О. Чхайло (директор) [4, с. 148], С. Бражніченко (ст. наук. співробітник) [4, с. 18], Л. Умнова (головний зберігач фондів) [4, с. 135–136], В. Знаменщикова (провідний наук. співроб. до 2019 р.) [4, с. 47–48], І. Білоножко (старш. наук. співроб.) [4, с. 15] за час спілкування з Центром і участю у конференціях опублікували 24 статті з історії рідного краю. Їх роботи присвячені співаку із світовим іменем – Івану Стешенку [5, с. 71–73], генію вокалу Борису Гмирі [6, с. 149–156], поету-романтику, автору всесвітньо відомої пісні-романсу «Дивлюсь я на небо» Михайлу Петренку, всесвітньо відомому мислителю, письменнику Григорію Сковороді [7, с. 55–58], живописцю, поету, педагогу Никанору Онацькому [20, с. 194–200], графам Капністам, які відіграли визначальну роль у долі багатьох талановитих юнаків [21, с. 118–125].

Проходить час, вчорашній день вже стає історією, наповнюється новими іменами, подіями. Це нескінченний процес, його не зупинити. Не все усвідомлюється одразу, миттєво. На все потрібен час. І лише сьогодні ми починаємо розуміти, яку велику роботу провели краєзнавці – наші сучасники, що зуміли відновити глибинний історичний пласт кінця XIX – початку XX ст. Велике бачиться на відстані, як колись сказав С. Єсенін. Завдяки копіткій роботі краєзнавців у архівах, бібліотеках були знайдені документи, книги, рукописи, які поступово допомогли відкрити імена Ф. Шміта, С. Таранушенка, Н. Онацького і багатьох інших наших видатних співвітчизників, познайомитись з їх думками, планами, і ми сьогодні маємо змогу продовжувати їх справу. Лише сьогодні ми починаємо усвідомлювати, що більше ніж 70 років ціле покоління не знало у повному обсязі наукового і культурного життя Харкова кінця XIX – початку XX ст.

Центр під час конференцій неодноразово відзначав ювілеї науковців, письменників, поетів, художників, музеєзнавців, пе-

дагогів, тих, чиїми думками жив Харків на початку XX ст. і чиї заповіти ми сьогодні намагаємося виконувати. Завдяки роботі краєзнавців були встановлені меморіальні дошки Є. К. Рєдіну (вул. Університетська, 12), С. А. Таранушенку (вул. Мироносицька, 76), їх іменами названі вулиці: Лесі Українки, Алчевських, Багалія. Існує музей Гната Хоткевича у сел. Високому. Їм присвячені книги, статті, конференції. Слобожанські читання були присвячені пам'яті пам'яткознавців, істориків архітектури, музеєзнавців С. Таранушенка (1889–1976) у 2009 році; Є. К. Рєдіна (1863–1908) у 2003, 2008, 2013 роках; Ф. І. Шміта (1877–1937) у 2007, 2017 роках; історика О. Я. Єфименко (1848–1918) у 2018 році; філософа Г. С. Сковороди (1722–1794) у 2012 році; педагога, письменниці Х. А. Алчевської (1841–1920) у 2021 році; художниці, педагога М. Д. Раєвської-Іванової (1840–1912) у 2020 році. Ця конференція не була проведена у зв'язку з карантином (COVID-19), але матеріали, присвячені цьому ювілею, були опубліковані (КСС 44).

Міжнародна конференція молодих вчених «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини» була присвячена пам'яті Ф. І. Шміта (1877–1937) у 2012 році; С. А. Таранушенка (1889–1976) у 2019 році; просвітника, поета, архітектора О. О. Паліцина (1741–1816) у 2011 році; археолога, краєзнавця, засновника і першого директора Ізюмського краєзнавчого музею Харківської області і засновника Святогірського краєзнавчого музею Донецької області М. В. Сібільова (1873–1943) у 2018 році. У 2016 році конференція була присвячена 50-річчю від дня створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК).

18 квітня 2023 року Центр планує провести XXVII Слобожанські читання в пам'ять Валерія Романовського, краєзнавця, захисника Батьківщини.

Список використаних джерел

1. Бахтіна С. Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини і його пам'яткоохоронна діяльність // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності, – Київ, 2021. – С. 32–36.
2. Бахтіна С. Відродження пам'яті про козацькі часи на Слобожанщині. XVII–XVIII століття на мапі Харківської області / С. А. Бахтіна // Конотопські читання. – Ніжин, 2021. – Вип 12. – С. 64–69.

3. Бахтіна С. Наукова збірка «Культурна спадщина Слобожанщини» – літописець пам'яткоохоронної справи на Харківщині / С. А. Бахтіна // Могилянські читання, – Київ, 2021. – С. 110–117.
4. Бібліографічний покажчик статей авторів (за матеріалами публікацій ОКЗ «ХНМЦОКС»). Рукопис. – Харків, 2022. – 166 с.
5. Бражніченко С. Лебединський шаляпін // Культурна спадщина Слобожанщини. – Харків, 2014. – Чис. 28. – С. 71–73.
6. Бражніченко С. Народжений для співу: Борис Романович Гмиря / // Культурна спадщина Слобожанщини. – Харків, 2018. – Чис. 37. – С. 149–156.
7. Знаменщикова В. Мандрівний філософ на Лебединщині // Культурна спадщина Слобожанщини. – Харків, 2014. – Чис. 28. – С. 55–58.
8. Знаменщикова В. Сторінками біографії: Стефан Таранушенко // Пам'яткознавчі погляди молодих вчених XXI ст. – Харків, 20120. – Вип. 6. – С. 18–23.
9. Краеведы Харьковщины: биографический справочник / рук. авт. коллектива В. О. Соловьев. – Харьков : Мачулин, 2011. – 160 с.
10. Леся Українка 1871–1913 / матеріали круглого столу до 150-річчя від дня народження Лесі Українки / кер. А. П. Столярова / Культурна спадщина Слобожанщини. – Харків, 2021. – Чис. 49. – С. 5–53.
11. Подвезько А. Роль Б. К. Руднєва (1879–1944) у створенні та збереженні Лебединського художнього музею / А. І. Подвезько // Культурна спадщина Слобожанщини. – Харків, 2019. – Чис. 41. – С. 70–76.
12. Поліщук Т. Валківське кохання Григорія Сковороди // Культурна спадщина Слобожанщини. – Харків, 2014. – Чис. 28. – С. 153–157.
13. Романовський В. С. Підземелля Харкова // Слобідський край. 22, 24, 26 липня 1997.
14. Романовський В. С. Нерухомі пам'ятки історії та культури XVII–XIX ст. на Харківщині: історіографія другої половини XIX – початку XX ст. / В. С. Романовський // Вісник Харк. держ. ак. культ. : зб. наук. пр. / ХДАК ; Відп. ред. Н. М. Кушнаренко. – Харків : ХДАК, 2001. – Вип. 4. – С. 112–120.
15. Романовський В. С. Пам'яткознавча діяльність Українського архітектурно-мистецького відділу Харківського літературно-художнього гуртка (1912–1918 рр.) // Культурна спадщина Слобожанщини. – Харків, 2004. – Чис. 2. – С. 3–14.
16. Романовський Валерій Станіславович (26.06.1976–16.011.2023) / авт. Лосієвський І. Я. URL: https://korolenko.kharkov.com/novyny-ta-podii/3787.html.
17. Саяний М. Скарб козацького монастиря / Саяний М. І. // Праці пам'яткознавців. – Харків, 2012. – Вип. 2. – С. 286–294.

18. Саяний М. Тернистий шлях родини протоієрея Дмитра Лісогорова. І-ша половина ХХ ст. // Пам'яткознавчі погляди молодих вчених ХХІ ст. – Харків, 2014. – Вип. 4. – С. 146–152.
19. Саяний М. Останній представник роду Донець-Захаржевських // Культурна спадщина Слобожанщини. – Харків, 2022. – Чис. 51. – С. 133–150.
20. Умнова Л. Лебединщинський період діяльності Никанора Онацького / Л. М. Умнова // Культурна спадщина Слобожанщини. – Харків, 2018. – Чис. 39. – С. 194–200.
21. Чхайло О. Капністи і Лебединщина: погляд у минуле / О. І. Чхайло // Культурна спадщина Слобожанщини. – Харків, 2022. – Чис. 51. – С. 118–125.

Svitlana Bakhtina

LOCAL HISTORIANS ARE HISTORIANS OF SLOBOZHANSHCHYNA. THROUGH THE PAGES OF THE SCIENTIFIC COLLECTIONS OF THE KHARKIV SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL CENTER FOR THE PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE

The work of the Kharkiv Scientific and Methodological Center for the Protection of Cultural Heritage (KHNMTSOKS, Center) with local historians-monument experts. Publication of scientific collections. Conducting scientific conferences. Filling the white spots of history.

Key words: *KHNMTSOKS, Center, Slobozhansky Readings (SR), monument preservation traditions of Slobozhanshchyna, anniversary dates, local historians – monumentologists.*

Оксана Бєлявська

УДК 719:728.3"189/190"](477.53-25)(092)

БУДИНОК ЛІКАРЯ ОЛЕКСАНДРА ВОЛКЕНШТЕЙНА В ПОЛТАВІ

Публікація актуалізує необхідність історико-архітектурних досліджень об'єктів культурної спадщини місцевого значення через недостатність узагальненої інформації про локальні пам'ятки та невизначеність якостей, завдяки яким окремий об'єкт набуває цінності як пам'ятка. Будинок лікаря О. Волкенштейна у Полтаві є окремим випадком проблеми, дослідження здійснені у рамках розробленої авторкою облікової

документації на пам'ятку. Окреслено містобудівний розвиток місцевості, де розташована пам'ятка, наведені біографічні відомості про О. Волкенштейна, проаналізоване архітектурне вирішення будинку, визначені якості, завдяки яким будинок лікаря набуває культурної цінності як пам'ятка архітектури та історії місцевого значення.

Ключові слова: *будинок Волкенштейна, історико-архітектурна довідка, культурна цінність пам'ятки.*

Постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2001 року № 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України» місто Полтава визнано історичнимі внесене до переліку, що накладає зобов'язання по збереженню та захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутнього поколінь. Задля виконання вимог Закону України «Про охорону культурної спадщини» для історичного міста Полтава розроблений історико-архітектурний опорний план, в якому міститься інформація про об'єкти культурної спадщини, визначені режими їх охорони.

Однією зі складових регулювального документу є характеристика архітектурно-художніх особливостей історичної забудови з визначенням типології, функціонального призначення, об'ємно-просторової композиції, стилістики окремих будівель та споруд, що складають ціннісну історико-архітектурну тканину міста. У Полтаві досі збережена велика кількість об'єктів культурної спадщини різних видів, типів і категорій, які сконцентровані, переважно, в центральній частині міста та які разом зі збереженою містобудівною структурою утворюють історичний ареал. Удосконалення системи охорони нерухомої культурної спадщини та збереження історично успадкованого вигляду міського архітектурного середовища потребує безперервних історико-архітектурних досліджень окремих об'єктів у контексті містобудівного розвитку Полтави. Наявність повноцінних історико-архітектурних довідок, укладених на основі всебічних опрацювань архівних та бібліографічних джерел, вивчених іконографічних і картографічних матеріалів, натурних обстежень та обмірів забезпечують можливість правильного визначення предмету охорони об'єктів, що тягне за собою обґрунтоване виконання ремонтно-реставраційних робіт без спотворень первісного вигляду будівлі або споруди, а також предметний контроль за додержанням вимог з утримання власниками

нерухомих об'єктів культурної спадщини у належному фізичному стані.

У Полтаві, втім як і в інших містах України, проблема недостатньої вивченості локальних об'єктів архітектури та історії є нагальною, адже окрім пам'яткоохоронного аспекту ця хиба впливає на рівень обізнаності містян про культурну спадщину як саме українське національне надбання безвідносно до суспільно-політичних реалій, за яких ці пам'ятки створювалися. Якщо загальновідомі пам'ятки національного значення вивчені глибоко і всебічно, а результати досліджень опубліковані у загальнодоступних джерелах, то об'єкти категорії місцевого значення ще тільки потребують комплексних наукових розвідок. Брак систематизованої та узагальненої інформації про міську історичну нерухомість призводить до поверхневої оцінки її культурної цінності та спричиняє руйнуючі дії матеріальної структури через так звані «реставрації», які на думку власника, а нерідко і проектувальника, є допустимими.

Задля заповнення лакуни у знаннях про маловідомі об'єкти нерухомої культурної спадщини Полтави пропонується коротке історико-архітектурне дослідження будинку по вулиці Шевченка, 13, відомого як помешкання лікаря Олександра Олександровича Волкенштейна та визнаного пам'яткою архітектури та історії місцевого значення, що перебуває під захистом держави.

Містобудівний розвиток території, де розташований будинок, позначений безперервністю та усталеністю, зумовленими близькістю неукріпленого сельбища до меж Полтавської фортеці XVIII сторіччя. Квартал з досліджуваним об'єктом нині обмежений вулицями Шевченка (до 1908 року – Ново-Полтавська), Стрітенською, Короленка (до початку 1920-х років – Мало-Садова), Леваневського (до 1934 року – Кам'яна). Він розташований за межами південно-західної частини Полтавської фортеці, в історичному середмісті, що формувалось протягом XVIII сторіччя, алеостаточно оформилося на початку XIX сторіччя як структурний елемент регулярного класицистичного міста.

За планом містобудівної реконструкції 1802–1803 років (арх. М. А. Амвросимов), спричиненої перетворенням Полтави на губернське місто, існуюча, обумовлена особливостями природного ландшафту, вільна розпланувальна композиція міста була впорядкована, вулиці вирівняні та видовжені, квартали випрямлені та приведені до геометрично правильної форми.

Абрис кварталу з досліджуваним будинком змінився з трикутного на прямокутний, його межі залишаються незмінними дотепер. Забудова здійснювалася за класицистичної схемою з першочерговим будівництвом на червоних лініях вулиць та збереженням озеленених ділянок усередині кварталу.

У 1857 році топограф Кобельков виконав план міста Полтави з околицями, на якому позначив існування на місці досліджуваного об'єкту, на червоній лінії вулиці Ново-Полтавської, невеликого за габаритами, прямокутного у плані дерев'яного будинку з виділеною садибою. Після 1886 року фронт міської магістралі поступово замінявся цегляними новобудовами, адже за обмеженнями містобудівного регламенту спорудження дерев'яних будинків вздовж Ново-Полтавської вулиці стало забороненим [11]. Тож наступне десятиліття було позначено зведенням мурованих одно- або півтора поверхових будинків з житловими напівпідвалами, зокрема і спорудженням досліджуваного об'єкту.

З 1886 року на вулиці Ново-Полтавській, між будинком французької громадянки Розалії Луїзи Абрамівни Каен-де-Анвєр і будівлею Полтавського повітового земства розміщався будинок купця Олексія Максимовича Капітаненка [1, с. 6; 11, с. 258]. За сучасною міською топографією та нумерацією вулиці Шевченка, колишній готель Каен-де-Анвєр міститься під № 11, а будинок купця О. М. Капітаненка числиться під № 13 – він є досліджуваним об'єктом.

Особливості стильового вирішення архітектурної композиції головного фасаду, стримана деталізація бічних і дворового фасадів, застосування відкритого цегляного мурування без зовнішнього тинькування, дисиметрія об'ємно-просторової організації будівлі у сполученні із симетрією головного фасаду, багатокамерне, наближене до анфіладного, розпланування, а також розміри і колір цегли – становлять сукупність ознак приналежності будинку до періоду останньої чверті XIX сторіччя. Результати аналізу об'ємно-просторового та образно-композиційного вирішення пам'ятки, зведені порівняльні характеристики аналогічної забудови у Полтаві дають підстави визначити хронологічні межі будівництва 1886–1890 роками.

Купець О. М. Капітаненко тривалий час був почесним членом Полтавського губернського попечительства дитячих притулків, старостою Інститутської домової Єлизаветинської церкви [2, с. 81]. Він мав домоволодіння по вулиці Ново-Полтав-

ській, на якій містився соціально значущий і містоформувальний об'єкт – Богоугодний заклад з інфраструктурою (тепер – Полтавська обласна клінічна лікарня імені М. В. Скліфосовського). Соціальна характеристика контингенту орендарів житла окреслилася під впливом специфічної функції медичної установи. Так, у 1888 році досліджуваний об'єкт, будинок Капітаненка, винаймав полтавський лікар Леонід Гаврилович Васильєв [7, с. 77], з 1903 по 1909 рік у ньому мешкав та мав приватну практику понадштатний лікар Богоугодного закладу, викладач хірургії та допомоги породіллю земської фельдшерської школи, надвірний радник Леонард Юрійович Ейнор [3, с. 19–20; 15, с. 84; 16, с. 94]. Від 1909 по 1925 рік в будинку Капітаненка оселився і вів приватну практику «по жіночим та внутрішнім хворобам» лікар О. О. Волкенштейн (1851, м. Санкт-Петербург – 25.09.1925, м. Полтава, похований на Старому міському цвинтарі, після руйнування кладовища могила не збереглася) [8, с. 108; 9, с. 94; 12, с. 95].

З опублікованих досліджень біографії Волкенштейна відомо, що він вчився на медичному факультеті Київського університету Святого Володимира (1869–1876), там активно долучився до революційного і громадського руку «Київська громада», належав до організації «Унія», що ставила за мету відновлення автономного устрою Малоросії [14]. За свої погляди опинився під наглядом Департаменту поліції як ненадійний, був ненадовго ув'язнений (1876).

Після закінчення університету став земським лікарем у містечку Гоголеве Остерського повіту Чернігівської губернії, одружився із Людмилою Олександрівною Олександровою, 1877 року у них народився син Сергій. З 1878 року продовжив практику земського лікаря у Кобеляках, де завідував лікарнею та добився успіхів у її діяльності. За клопотанням Кобеляцької земської управи був затверджений на посаді з правами державної служби як «людина найкращої поведінки та вельми корисна у медичній царині» [17, с. 159].

У 1886 році О. О. Волкенштейн оселився в Полтаві. Після засудження дружини за революційну діяльність та її ув'язнення у Шліссельбурзькій фортеці, шлюб вважався розірваним і 1890 року Олександр Олександрович одружився вдруге з полтавкою Ольгою Степанівною Засядко (у першому шлюбі – Самойленко-Сапторієва), з якою народили сина Олександра. З 1888 року лікар став молодшим ординатором, а згодом – завідувачем відді-

лення Полтавського богоугодного закладу, викладав у земській фельдшерській школі, працював у полтавській лікарні Товариства практикуючих лікарів. Неодноразово обирався головою Полтавського медичного товариства. Волкенштейн очолив медичний відділ по боротьбі з холерою, епідемія якої спалахнула на Полтавщині у 1892–1893 роках, разом з А. П. Чеховим, В. Г. Короленком, Л. М. Толстим у 1892 році допомагав голодуючим, закуповував продукти. На початку 1890-х років лікар захопився гуманістичними ідеями Лева Толстого. У будинку Волкенштейна бували відомі представники толстовського руху Є. І. Попов, П. І. Бірюков, І. І. Горбунов-Посадов, поет і письменник І. О. Бунін, письменники Панас Мирний (П. Я. Рудченко), художники Г. Г. Мясоєдов та І. Г Мясоєдов. Внаслідок своєї активної діяльності лікар знову потрапив під нагляд поліції, а 1895 року був відсторонений від державної служби та викладацької діяльності. За розпорядженням міністра внутрішніх справ Олександру Волкенштейну було дозволено займатися винятково приватною медичною практикою.

Після амністії та заслання Людмили Волкенштейн на поселення на острів Сахалін Олександр Олександрович вирішив їхати за нею, полишивши другу дружину і молодшого сина Олександра у Полтаві. У 1898 році він виїхав з Полтави та через Америку вирушив до острова. На Сахаліні Волкенштейн продовжував працювати лікарем, допомагав ув'язненим, намагався полегшити умови їх утримання. З 1902 року Волкенштейнам дозволили переїхати у Владивосток. Олександр Олександрович став віце-президентом Товариства лікарів Південно-Уссурійського краю, пропагував ідеї політичної свободи людини, знищення суспільних станів, рівності усіх перед законом, участі народу у законотворчості через депутатів. У 1905 році він був обраний головою «Союзу спілок Уссурійського краю» [17, с. 178]. 10 січня 1906 року на демонстрації з вимогами звільнення засуджених Л. О. Волкенштейн загинула. Олександр Волкенштейн покинув Сахалін.

До Полтави лікар повернувся у 1907 році та оселився в квартирі у дружини О. С. Волкенштейн по вулиці Ново-Полтавській, 3 (тепер – вулиця Шевченка, 3). Сімейне життя не склалося, 1909 лікар відокремився, винайняв для житла і влаштування приватного лікарського кабінету будинок по вулиці Ново-Полтавській, 13, який згодом викупив у власність [10, с. 30; 17, с. 182, 185]. Волкенштейн підтримував знайомства з членами

конституційно-демократичної партії Народної волі, тісно товаришував з письменником і громадським діячем В. Г. Короленком. За ним був встановлений негласний нагляді поліції.

У роки Першої світової війни лікар Волкенштейн очолював полтавське антивоєнне товариство та наукове товариство лікарів, читав лекції на медичні теми, працював у шпиталі. Восени 1918 року у Полтаві була створена благодійна організація «Ліга порятунку дітей» для надання допомоги дітям-сиротам і безпритульним дітям. Очолив Лігу В. Г. Короленко. Разом з ним Волкенштейн провадив активну діяльність, направлену на боротьбу з епідемією інфекційних захворювань, порятунку дітей від голоду, турботу про покинутих дітей. За сприяння Лігі були відкриті притулки, дитячі садки та ясла. Не без підтримки Волкеншейна В. Г. Короленко домігся заснування Полтавського товариства «Сприяння фізичному вихованню дітей», члени якого популяризували серед батьків та вчителів ідеї важливості фізичного розвитку дитини [4]. Волкенштейн був одним з ініціаторів створення профілакторію та туберкульозної лікарні для дітей у Полтаві. Дитячий кістково-туберкульозний санаторій відкрито на початку 1920-х років, а після смерті лікаря за Постановою Полтавського окружного виконавчого комітету закладу присвоєно його ім'я [13, с. 245–246].

До кінця життя лікар О. О. Волкенштейн мешкав у своєму будинку [17, с. 185–186], на який 30 червня 1920 року Полтавський губернський виконавчий комітет видав охоронну грамоту [6]. Після смерті Олександра Олександровича спадкоємців у Полтаві не залишилося, дружина Ольга Степанівна емігрувала до сина Олександра в Єгипет, де вона померла у 1959 році.

Будинок по вулиці Шевченка, 13 перейшов у державну власність і був пристосований під громадську функцію районного суду зі збереженням однієї житлової квартири у торці східного ризаліту [5, арк. 9], яка наприкінці 1970-х років була відселена. Надалі функціональне призначення будинку залишалося незмінним. Станом на 2023 рік у ньому міститься Полтавський обласний державний нотаріальний архів Головного територіального управління юстиції у Полтавській області.

При експлуатації будинку в якості районного суду були здійснені незначні перепланування для забезпечення потреб установи та переробки, які стосувалися закладання існуючих міжкімнатних отворів, замуровування вікон західного ризаліту, добудови тамбуру на торці східного ризаліту, перенесення

входу до підвалу з вулиці у середину будинку зі спорудженням внутрішньої одномаршової дерев'яної сходовні, розбирання печей, зміни металева покрівля даху на азбестоцементний хвилястий лист. При цьому архітектурна композиція, об'ємно-просторове вирішення, фасадна структура та деталізація, скульптурні елементи інтер'єру (падуги, розетки плафону), дерев'яні вікна з віконницями і розсувними металевими ґратами, а також двоє вхідних дерев'яних дверей з пласкорельєфним різьбленням забережні у первісному вигляді, є автентичними.

Будинок по вулиці Шевченка, 13 за об'ємно-розпланувальною структурою є одноповерховим, окремо стоячим, П-подібному плані, лінійно-камерного типу з горищем і підвалом під частиною будівлі, з вальмовим дахом. Об'ємно-просторова архітектурна композиція дисиметрична. Натомість фасади будинку симетричні, структуровані за ордерним принципом з тридільним розподілом по вертикалі. Стінові площини ритмізовані горизонтальними суцільними ступінчастими тягами на рівнях цоколю, підвіконь, вінцевого карнизу. Усі фасади з відкритим цегляним муруванням, нерівноцінні за ступенем архітектурної деталізації.

Загальний вигляд будинку

Розетка плафону

Протяжний головний фасад вирізняється насиченістю цегляним декором, чітко вираженою віссю симетрії, наявністю двох парадних входів з вулиці, що є ознакою художнього образу, притаманного міському особняку. Композиція має п'ятидільну горизонтальну побудову, сформовану улаштуванням на флангах симетричних вхідних груп, виокремлених пілястрами, та розподілом семивіконної серединної частини на три композиційних фрагменти (одновіконний, в обрамленні пілястр, по центру на осі симетрії, та тривіконні обабіч). Активна пластика фасадної стіни досягнута ритмічно повторюваними тотожними елементами архітектурного оздоблення – ускладненими сандриками на кронштейнах, якими декоровані прямокутні, уніфіковані за формою, віконні та дверні отвори. Для гармонізації пропорцій фасаду, компенсації його фізичної протяжності візуальним підвищуванням, високий цоколь оздоблений дворівневими прямокутними підвіконними нішами, співвісними віконним отворами житлового поверху. Пілястри обрамлення вхідних груп і центрального вікна гладкі, мають імпровізовані п'єдестали, бази і капітелі, на рівні 1/3 висоти по них прокладений широкий пасок з геометричними орнаментними вставками. Увінчується фасад розвиненим багатоступінчастим профільованим карнизом значного виносу. Фриз декорований широкою смугою рельєфного геометричного зубчастого орнаменту з діагонально встановлених цеглин.

Бічні фасади ризалітів та дворовийвирішені стримано, без надмірної деталізації. По всій довжині пролягають спрощені за профілюванням периметральні карнизні тяги, відповідні за

висотою до аналогічних горизонталей головного фасаду. Фронтальні композиції ритмізовані прямокутними з лучковими завершеннями вікнами, декорованими двоступінчастими прямими карнизними сандриками. Зовнішні кути ризалітів зафіксовані пілястрами.

Габаритні розміри будинку у плані 22,70 м×23,35 м, висота від рівня поверхні землі до верху вінцевого карнизу 7,25 м, до гребню даху 10,40 м,

Стильове вирішення будинку характеризується як еклектизм. У художньому образі присутні риси ретроспективної стилізації ренесансу та романської архітектури у цегляному виконанні без тинькування. Дисиметрія об'ємно-планувальної композиції компенсована симетричною ордерною побудовою головного фасаду. Розвинені деталізовані сандрики, декорований фриз та орнаментальні паски на пілястрах мають ознаки стильового цитування, модернізації та геометризації архітектурної пластики історичних стилів.

Таким чином, будинок набуває культурної цінності як пам'ятка архітектури та історії місцевого значення завдяки наступним якостям:

− відповідність критерію автентичності на 75 %;

− хронологічна глибина – архітектура доби імперії кінця XVIII – початку XX сторіччя, періоду історизму та еклектики другої половини XIX сторіччя (1886–1890);

− вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування Полтави – образно-стильове вирішення об'єкта є характерним для Полтави явищем. До історичної частини класицистичного міста початку XIX сторіччя прирощувались квартали, котрі сполучались не лише територіально, але й стилістично, масштабно, образно, композиційно за принципом природної стилістико-композиційної спадковості полтавського міського середовища. Геометизація і модернізація історичних архітектурних форм додавала індивідуальності кожному новому будинку, які з часом набували містобудівної значущості як акценти у цілісній тканині міста. Будинок є невід'ємною складовою забудови житлової вулиці, його архітектура індивідуальна, віддзеркалює стильові переважання забудовників зламу XIX і XX віків;

− взаємозв'язок з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей Полтави – у початковий період існування об'єкт був пов'язаний з життям і діяльністю

лікарів Полтави, шо працювали у Богоугодному закладі, викладали у земській фельдшерській школі, провадили приватну лікарську практику. Упродовж 1909–1925 років будинок належав О. О. Волкенштейну, полтавському лікарю, громадському діячу, члену організації «Унія», народовольцю, послідовнику ідей Л. М. Толстого, соратнику В. Г. Короленка із порятунку у Полтаві безпритульних і голодуючих дітей, ініціатору створення профілакторію та туберкульозної лікарні для дітей у Полтаві.

Відповідно до рішення Полтавської міської ради народних депутатів одинадцятої сесії двадцять першого скликання від 17.01.1992 року «Про надання статусу пам'ятників історії та архітектури місцевого значення» будинок визначений як пам'ятка історії та архітектури, що прийнята на місцевий облік. Наказом Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації від 14.03.2014 року № 59 «Про занесення об'єктів культурної спадщини до Переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини у Полтавській області» будинок по вулиці Шевченка, 13 у м. Полтаві отримав статус щойно виявленого об'єкту культурної спадщини.

Список використаних джерел

1. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1897 год / [сост. Д. А. Иваненко, секретарем Полтавского Губ. Статистического Комитета]. – Полтава : Типогр. Губернского Правления, 1897.
2. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1901 год / [сост. Д. А. Иваненко, секретарем Полтавского Губ. Статистического Комитета]. – Полтава. – Паров. Тип. Д. Н. Подземского, 1901.
3. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1903 год. – Полтава. Издание Полтавского губ. Статистич. Комитета. – Типо-литограф. Губернского Правления, 1903.
4. Бурий В. Забуті імена Полтавщини. Олександр Волкенштейн. URL: http://bastion.tv/news/zabuti-imena-poltavshini-oleksandr-volkenshtejn/
5. Інвентаризаційна справа № 7801/292 на домоволодіння № 13, 13-б по вул. Шевченка, район Октябрський, м. Полтава, квартал № 599 / Полтавське бюро технічної інвентаризації «Інвентаризатор», штрих-код 2-1017419-0.
6. Крамова В. М. Счастливая каторжанка. – Москва : Молодая гвардия, 1990. URL: http://zpalochka.narod.ru/Volkenstein.doc.
7. Памятная книжка и Адрес-календарь Полтавской губернии на 1888 год (високосный) / [под ред. секретаря Полтавского Губерн-

ского Статистического Комитета. Д. А. Трощинского]. – Полтава. Типолитография Л. Фришберга, Александровская ул., собствен. д., 1887.
8. Памятная книжка Полтавской губернии на 1910 год. – Полтава. Издание Полтавского губ. Статистич. Комитета. – Типо-литограф. Губернского Правления, 1910.
9. Памятная книжка Полтавской губернии на 1912 год. – Полтава. Издание Полтавского губ. Статистич. Комитета. – Эдектрич. тип. Д. Н. Подземского, Петровская, с. д., 1912.
10. Петренко І. Полтавський лікар Олександр Волкенштейн (1851–1925) у спогадах Ісаака Марієнбаха // Емінак: науковий щоквартальник. – 2017. – № 2 (18) (квітень-червень). – Т. 3. – С. 29–33.
11. Полтавский Адрес-календарь на 1887 год / [под ред. секретаря Полтавского Губернского Статистического Комитета. Д. А. Трощинского]. – Полтава. Типография наследн. Пигуренко (в Кругл. пер. за Кадетск. Корпус.), 1886.
12. Полтавский календарь на 1909 год. – Полтава. Издание Полтавского губ. Статистич. Комитета. – Типо-литограф. Губернского Правления, 1909.
13. Полтавщина : енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – Київ : УЕ, 1992. – 1024 с.: іл.
14. Пустовіт Т. П. Волкенштейн Олександр Олександрович. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=27634.
15. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1907 год. – Полтава : Типо-литограф. Губернского Правления, 1907.
16. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1908 год. – Полтава : Типо-литограф. Губернского Правления, 1908.
17. Теплинский М. В., Доктор А. А. Волкенштейн (штрихи к портрету обыкновенного порядочного человека) // Вестник Сахалинского музея. Ежегодник Сахалинского областного краеведческого музея. – 1997. – № 4. – С. 145–187.

Oksana Bieliavska

ALEXANDERWOLKENSTEIN'S HOUSE IN POLTAVA

The publication updates the need for historical and architectural research of cultural heritage objects of local importance because of the lack of generalized information about local monuments and the uncertainty of the qualities that make the object valuable as a site. The author focuses on A. Wolkenstein's house in Poltava as a special case of the problem. She carries out her research as part of her making the registering documentation of the site. The author outlines

the urban development of the area where the house is located; provides biographical information about A. Wolkenstein; analyzes the architectural design of the house, and figures out the qualities due to which the doctor's house acquire cultural value as a monument of architecture and history of local importance.

Key words: *Wolkenstein's house, historical and architectural reference, cultural value of the site.*

Зоя Бондаренко

УДК 271.2-46(477.53)"185"

СВІТОЧ ДОБРА І БЛАГОДІЙНОСТІ (ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНО-ПРИХОДСЬКИХ ПОПЕЧИТЕЛЬСТВ НА КАРЛІВЩИНІ)

Розповідається про становлення, розвиток та діяльність церковно приходських попечительств на Карлівщині. Вони опікувалися належним фінансовим забезпеченням притчу, відкривали і утримували церковно-приходські школи, оздоблювали Успенську церкву, дбали про санітарний стан містечка. В полі їх зору знаходилися бідні та знедолені.

Ключові слова: *Карлівське попечительство, Герман Конраді, Олена Павлівна, Ф. Комарецький, церковні приходські школи, боротьба з інфекційними хворобами.*

У період Великих реформ 1860–1870 рр. в Російській імперії при підтримці уряду активно створювалися громадські організації, завданням яких було акумулювати зусилля суспільства у вирішенні проблем економічного, суспільного, духовно-морального і культурного характеру. Їх головною метою було надати населенню країни, в основній масі селянству, допомогу в адаптації до нових умов життя, котрі визнані державними реформами. Однією з форм суспільних організацій стали церковно-приходські попечительства. 2 серпня 1864 р. урядом Російської імперії було прийнято Положення «О приходськихъ попечительствахъ при православныхъ церквяхъ». В ньому говорилося, що ці організації утверджуються для «попѣченія о благоустройстве и благосостоянія приход ской церкви и притча в хозяйственном отношеніи, а также об устройстве первоначальнаго обученія детей и для благотворительныхъ действій в пределахъ

прихода» із осіб «отличающихся благочестіемъ и преданности вере православной» [1].

Організація такої роботи покладалася на священнослужителів і прихожан, обраних загальними зборами громади. Очолювати її мав представник общини. Джерелом коштів були добровільні пожертвування прихожан, світських організацій, які відгукувалися на прохання попечительства про допомогу. Ці організації повинні були відкривати в приході школи, лікарні, притулки для сиріт та інвалідів, здійснювати інші добровільні діяння.

У Карлівці церковно-приходське попечительство було відкрите при красуні Успенській церкві 22 травня 1866 року (Указ Полтавської Духовної Консисторії № 7564 від 8 червня 1866 р.) виданого на ім'я благочинного священника Іларіона Комарецького. Очолила його формально володарка Карлівських земель Велика Княгиня Олена Павлівна – відома меценатка, ініціаторка відміни кріпосного права в Російській імперії. А за її дорученням фактичне керівництво здійснював управитель Карлівським маєтком Герман Карлович Конраді – відомий вчений, агроном та економіст тієї доби [3]. Членами попечительства стали приходські священники: Іларіон Комарецький, Лев Тригубов і Петро Діателович, диякон Іоан Королев, церковний староста Іосиф Кулижний, волосні старшини: Карлівської – Михайло Бобрицький, Ланнівської – Терентій Іванов. Почесними членами попечительства були-Предводитель дворянства, майор Григорій Васильович Редькін, надвірний радник Іван Косьмич Гриневич, штабс-капітан Дмитро Михайлович Старицький та інші жителі, які користувалися довірою прихожан та завжди відмічалися християнським релігійним життям [3, с. 487]. Секретарем попечительства був обраний священник Петро Діателович. В резолюції Преосвященний Іоанн Єпископ Полтавський та Переяслівський писав «Радуюсь за Карловскихъ прихожанъ. Они счастливы милостливымъ и благодетельнымъ покровительством Ея Императорского Вычества своей высокой попечительницы, и отъ попечительства ихъ при ихъ единодушномъ сочуствіи и содействія в добро и при благословеніи Божіемъ можно ожидать примерныхъ действій к существенной пользе ихъ приходской общины» [4, с. 488]. І він не помилився в оцінці діяльності володарки маєтку, бо з метою забезпечення попечительства на початковому етапі його діяльності обіговими

коштами на клопотання благочинного священика Іларіона Комарецького та при підтримці управителя маєтком Олена Павлівна виділила терміном на 10 років 100 десятин (близько 110 га) степової землі. У свою чергу з боку Успенської церкви було пожертвувано церковну пасіку [5, с. 730]. З дозволу Олени Павлівни управляючий Конраді передав «церкве економических домов, занимающих священнослужителями» [5, с. 731]. З ініціативи благочинного та під його дбайливою опікою було проведено відновлювальні роботи Успенської церкви, до того ж дуже якісно «она приведена в такое благолепіе, которое не оставляет желать ничего лучшего даже для городского храма, и производитъ приятное впечатленіе на людей сведующихъ в церковно-техническом деле». Велику допомогу в діяльності попечительства надавав управитель маєтком Герман Конраді. Про його успішну діяльність на посаді керівника попечительства свідчить резолюція Преосвященного Іоанна написана на журналі засідання Карлівського попечительства 7 липня 1868 року «Читалъ с удовольствием и с искренней признательностью к Герману Карловичу Конради какъ к председателю попечительства. Подъ его просвѣщенным и благотворительным руководствомѣ Карловское попечительство дѣйствуетъ во всѣхъ отношенияхъ примѣрно къ истинной пользѣ всего Карловского приходського общества. Вот что могут дѣлать Попечительства въ лице достойних своихъ представителей при искреннемъ живомъ отношеніи ихъ къ своимъ обязанностям и при разумном христианскомъ пониманіи ими этихъ обязанностей» [6, с. 191]. Тож завдяки старанням Германа Конраді організація мала достатню кількість коштів для свого діяння. Вже за три роки існування попечительства прибуток складав 1993 крб ½ коп. на які воно мало п’ять 5 % білетів внутрішнього займу на суму 500 крб, 6 акцій Харківського торгового банку взаємного кредиту на суму 600 крб, два 6 % білета Харківського торгового банку на суму 728 крб і готівкою – 38 крб 1/2 коп [7].

У коло завдань попечительства входила роздача бідним їжі й одягу, видача грошової допомоги, утримання притулків для малолітніх і пристарілих, виховання дітей із бідних сімей у школах. При підтримці попечительської ради відкривалися церковні навчальні заклади, бібліотеки. Існування церковнопарафіяльних шкіл було майже єдиною можливістю прилучення сільських дітей до початкової грамоти. Навчання в них було

безкоштовним, але батькам доводилося вносити певні суми грошей на навчальну літературу, на опалення приміщення взимку та інші потреби. Школи були як змішані, так і роздільними-для хлопчиків і дівчаток. Простий народ ставився до них з довірою, парафіяни охоче віддавали до них своїх дітей, адже навчали там читати, писати, рахувати, співати в церкві. Полтавська єпархія виділяла кошти на освіту, але вони були обмеженими. Так в 1895 році було асигновано 84 847 крб, що в середньому на одну школу становило 250 крб, а на учня – 7 крб [20, с. 3–23]. При Успенській церкві діяла церковноприходська школа. А з 2 грудня 1896 року при ній була відкрита ще й школа грамоти священником Василем Бельговським. Знаходилася вона в церковному домі на квартирі псаломщика Георгія Дручевського [13, с. 112]. Як свідчить наглядач церковноприходських шкіл і шкіл грамоти Іустин Ольшевський, в Карлівській церковній приходській школі навчалося 45 учнів. Вони вивчали Закон Божий, вчилися писати, рахувати, співу, каліграфії [16, с. 395]. Пізніше в 1904 році за сприяння священика Феодора Комарецького була побудована капітальна споруда цієї школи, яка «представляетѣ очень красивый видъ снаружи,но внутреннимъ своимъ расположеніемъ, просторномъ и удобствами она превосходитъ всѣ школьные зданія,какіе только есть въ уѣздецерковныя и земскія» [18, с. 2157]. В просторих 2-х класах навчалися:65 чоловік в одному класі і 42-в іншому. Ініціатором будівництва був Ф. Комарецький при безпосередній участі попечителя школи, управляючого маєтком Евгенія Михайловича Шейдемана «При просвѣщенномъ указаніи котрого и немалыхъ съ его стороны материальныхпожертвованіяхъ и удалось такое грандиозное и такое образцово оборудованое здание».

Завідувала школою Антоніна Львівна Тригубова, яка закінчила Полтавське єпархіальне училище. Не один десяток літ пропрацювала вчителем, а потім стала завідуючою. Все своє любляче серце віддавала улюбленій справі, безкорисливо турбувалася за своїх вихованців як мати за своїх дітей, прагнула забезпечити їх подальшу долю. За самовіддану працю була нагороджена в 1900 році срібною медаллю « За усердіе» на Олександрівській стрічці [18, с. 2159], [2, с. 157].

Попечительством Карлівської Успенської церкви відпускалися кошти на заробітну плату вчителям та іншим працівникам, винаймання приміщення і його опалення. До того ж воно допо-

могло ще й іншим освітнім закладам, зокрема Верхньоланнівському училищу (яке було відкрите і утримувалася місцевим товариством), приходські доброчинці надали допомогу в ремонті учнівських парт та закупівлі для школярів необхідних підручників [6, с. 190]. У 1870 р. виділили 700 карбованців на зведення нової будівлі чоловічого училища в Карлівці з умовою, щоб жителі міста та с. Попівка допомогли в будівництві доставкою матеріалів, побілкою і т. д.

Станом на початок XX століття церковні приходські попечительства діяли в селах Білухівка, Варварівка, Климівка, Максимівка, Федорівка. Вони працювали на благо громади, організовували церковнопарафіяльні школи та школи грамоти, виховали не одне покоління українських дітей і дали їм початкову освіту. Релігійна спрямованість цих шкіл покликана була слугувати зміцненню моральних устоїв сім'ї і суспільства. Так при Варваринській церкві с. Варварівка турботою священика Стефана Костенка від 13 березня 1896 року було відкрите церковноприходське Миколаївське братство. Мета його – турбота про приходський храм і утримання церковноприходської жіночої школи грамотності [11, с. 442]. У 1899 році це братство започаткувало в селі так звану«братскую бібліотеку (приимущественно миссіонерскаго характера)» [14, с. 845]. Учителем Закону Божого був священик Стефан Костенко, вчителькою-Катерина Артамонова, яка закінчила Малоперещепинске 2-х класне училище. Вчителем церковного співу був псаломщик Василь Федоренко. В 1899 році в с. Климівка Руновської волості теж була відкрита жіноча школа грамоти. Завідувачем і вчителем Закону Божого став священик Микола Кудрявцев, вчителем-псаломщик Феофіл Воблий, а учителем рукоділля була дружина священика Неоніла Кудрявцева [8, с. 306–307], [15, с. 8], [17, с. 5]. Максимівська школа грамоти була відкрита в 1908 році [19, с. 482]. В ній навчалося 70 дітей, хоч діяла і земська школа. Це пояснюється «расположениемъ и любовью жителей къ школьному образованію» з одної сторони та «въ добросовестности исполненія своихъ обязанностей местными учащими» з іншої сторони. Законовчителем у цій школі працював священик Іоан Плахотін.

Підсумовуючи, слід зазначити, що церковні школи на теренах Карлівщини відіграли помітну освітню і виховну роль, сприяли підвищенню грамотності населення, відповідали його

духовним потребам, забезпечували розв'язання загальноосвітніх та релігійних завдань.

У ті часи великим лихом для населення були епідемії чуми, холери та інших інфекційних захворювань. Попечительство опікувалося медициною, прагнуло забезпечити профілактичні заходи для недопущення холери в межах приходу Карлівської Успенської церкви. Так, члени попечительства вирішили, щоб лікар, який служив у Карлівській економічній лікарні був готовий надати допомогу хворим «необходимую въ семъ случае медицинскую помощь». Для цього був відведений дім, що належав Карлівській економії для «помѣщенія больныхъ, подвергающихся холѣрѣ, собственно въ м. Карловка, и всѣ необходимые лекарства, противодѣйстующие холерѣ, будутъ отпускаемы на сей раз съ Карловской аптеки для всехъ прихожан безплатно». Було установлено, що на весь епідемічний період для «помѣщенія заболевающихъ отвести въ каждой деревне тѣ дома, въ коихъ помещаются сельськіе расправы, а для сих последныхъ указать другіе помещенія,а кроме того і для присмотра за больными и оказанія первоначальнаго медицинскаго пособія заболѣвшихъ, нанять фельдшеров і на счетъ общественныхъ суммъ, согласно усмотренію саміхъ обществъ и ихъ волостныхъ старшинъ и сельськихъ старостъ; для проведенія же указанных гигіеническихъ меръ въ надлежащие и своевременное исполненіе обратиться съ просьбой к почетному члену Карловскаго попечительства, Мировому Посреднику Дмитрию Михайловичу Старицкому» [5, с. 371–372].

Дбало попечительство і про наведення порядку на приходських кладовищах [5, с. 372].

Одним з проявів діяльної любові до ближнього стало влаштування притулку для сиріт і напівсиріт. Євангельський дух жертовності в прихожан підтримував настоятель Успенської церкви священик Іларіон Комарецький. Саме з його ініціативи був побудований притулок за сприяння Великої Княгині Олени Павлівни. До богоугодного діла долучився і колишній селянин Карлівської волості, а на той час уже мешканець Петербурга Лаврентій Петрович Павліченко, який пожертвував на утримання цього закладу 10 тисяч карбованців [9, с. 591–592]. Сироти Карлівської вотчини утримувалися безкоштовно. Притулок було відкрито в 1881 році. Він користувався великим співчуттям

місцевого населення, яке жертвувало на дітей кошти, одяг, продукти.

Діяльну допомогу в роботі попечительства надавав і член правління Черноусов Іоан Філіпович, який 25 років займав посаду виборного казначея і за свою нелегку працю заслужив похвали і благословення Єпископа [10, с. 873].

Підсумовуючи діяльність Карлівського приходського попечительства слід відмітити, що вона була активною та ефективною. «Едва ли есть, то весьма немного таких попечительствъ, которые по дѣятельности могли бы сравниться съ Карловским попечительствомъ», – писав Єпископ Полтавський Іларіон. [9, с. 581]. Ця висока оцінка – передусім особиста заслуга настоятеля Успенської церкви Іларіона Комарецького, який зумів організувати, спрямувати та контролювати діяльність попечительств.

Усе на цій землі утверджується і множиться прикладом: і добро, і зло. Ось чому так важливо розповісти широкому загалу про те краще, що мали, про ті благочинні організації, які були на нашій карлівській землі, які стояли біля витоків народної освіти, культури, благодійності. Час плине і історія зриває листки з календаря нашого життя. Іноді так цікаво переглянути їх, відчути атмосферу минулого, дізнатися про ті події, якими так чи інакше пов'язане життя наших прадідів. Бо хто про це знатиме через 100 чи 200 років, якщо не залишити спадкоємцям друковані листки історії рідного краю. Хай наші близькі і далекі нащадки знають, якого вони роду-племені, чиї вони діти. Бо з історії нічого не можна викреслювати, історію не можна переписувати на свій лад, історію просто треба вивчати та робити з неї висновки.

Список використаних джерел

1. Благотворительность в России. Т. 2: Список благотворительных учрежденій. Ч. 2. / Составлен по Высочайшему повелению Его Императорскаго Величества канцелярией по учрежденіям. – Санкт-Петербург, 1904. С. 4, 11.
2. Памятная книжка Киевского ученого округа на 1900 год. Ч. 5. Полтавская губернія. Київ, 1900. С. 157.
3. Пилипець В. А. До історії Православної церкви на Карлівщині // Життя і слово. – 2011. – 7 травня.
4. Полтавскія епархіальныя ведомости. ЧО. 1866. № 13. С. 487–488.
5. ПЕВ. ЧО. 1866. № 20. С. 730–732.

6. ПЕВ. ЧО. 1869. № 3. С. 190–191.
7. ПЕВ. ЧО. 1870. № 6. С. 185–187.
8. ПЕВ. ЧО. 1876. № 10. С. 306–307.
9. ПЕВ. ЧН. 1880. № 12. С. 581, 591–592.
10. ПЕВ. ЧО. 1895. № 19. С. 873.
11. ПЕВ. ЧО. 1896. № 15. С. 442.
12. ПЕВ. ЧО. 1896. № 32. С. 934.
13. ПЕВ. ЧО. 1897. № 55. С. 112.
14. ПЕВ. ЧН. 1899. № 28. С. 845.
15. ПЕВ. ЧО. 1899. № 15. Год 37. С. 8.
16. ПЕВ. ЧО. 1899. № 16. С. 395.
17. ПЕВ. ЧО. 1900. № 15. С. 5.
18. ПЕВ. ЧН. 1904. № 33. С. 2157–2159.
19. ПЕВ. ЧО. 1908. № 24. С. 482.
20. Пустовіт Т. Якою була освіта дожовтневих часів на Полтавщині// Наш рідний край (з історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період). Вип. 12. Полтава : Полтава, 1991. С. 3–23.

Zoya Bondarenko

THE CANDLE OF GOODNESS AND CHARITY (TO THE HISTORY OF CHURCH-PARISH TRUSTEES IN KARLIV OBLAST)

It tells about the formation, development and activity of church parish trusteeships in Karlov Oblast. They took care of the proper financial support of the parable, opened and maintained parish schools, decorated the Assumption Church, and took care of the sanitary condition of the town. The poor and disadvantaged were in their field of vision.

Key words: *Karlov Trust, Herman Konradi, Olena Pavlivna, F. Komaretskyi, church parish schools, fight against infectious diseases.*

Леонід Булава

УДК 37.014(477.53)«1918-1921»

ПРО ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ (1919), ЙОГО ПОПЕРЕДНИКІВ І НАСТУПНИКІВ

Схарактеризовані передумови, чинники й основні етапи створенні закладу вищої освіти місцевого підпорядкування – Полтавського історико-філологічного факультету, – який за

коротку історію свого існування неодноразово змінював Статут і підпорядкування.

На певних етапах його існування провідну роль відігравали полтавське міське товариство «Просвіта», полтавська Спілка Споживчих Товариств, а за часів «другої» і «третьої» більшовицької влади – її місцеві органи.

Ключові слова: *Полтавський університет; історична освіта; історико-філологічний факультет; полтавське товариство «Просвіта»; Левитський Олекса Августович; Рибаков Іван Федотович.*

Діяльність Історико-філологічного факультету (І-ФФ) в Полтаві є яскравою сторінкою українського національного відродження. Але попередні публікації про нього іноді містять неточну інформацію, що пояснюється обмеженою джерельною базою. На жаль, фонд, що зберігався в Державному архіві Полтавської області, втрачено [6]. На багато питань могли би дати відповіді особистого архіву колишнього декана факультету І. Ф. Рибакова з документами і спогадами про І-ФФ, але він так і не опрацьований [7, 8]. Тому, крім окремих архівних документів, нами здійснений критичний аналіз спогадів колишніх викладачів (В. Щербаківського [10], Г. Ващенка [3, с. 311–313]), губернського комісара освіти В. Андрієвського [1], колишнього студента С. Наріжного [4]. Серед публікацій слід відзначити невелику розвідку Валентини Андрієць [2].

Передумовами створення І-ФФ в Полтаві були: 1) зростання національної свідомості й стремління до знань населення краю (особливо – молоді), потреба громад у відкритті повноцінних закладів середньої освіти (гімназій), для яких були потрібні вчителі, причому переважно україномовні; 2) активна діяльність місцевої творчої й освітянської інтелігенції, що об’єдналася навколо товариства «Просвіта»; 3) традиційна активність губернського земства і особливо – Полтавської спілки споживчих товариств; 4) привабливість Полтави як економічного центру краю, куди науковці із великих міст колишньої імперії утікали з сім’ями, рятуючись від голоду.

До певної міри, створенню І-ФФ сприяла і відносна стабілізація суспільного життя Полтави під владою Гетьманату і контролем німецької військової адміністрації. Як вважаємо, суттєвим каталізатором стала робота 4.07–17.09.1918 р. Тимча-

сової Комісії із заснування вищих шкіл і наукових інституцій при Міністерстві народної освіти і мистецтва Української держави. Членом цієї комісії був Д. І. Багалій.

Ініціативу з організації закладу вищої освіти у кінці літа 1918 р. взяло на себе полтавське товариство «Просвіта», головою якого був О. А. Левицький (одночасно – директор Учительського інституту). 3.08.1918 р. він зібрав нараду з представників українських культурно-просвітницьких та інших організацій і земства, на якій прийнятий план реалізації проекту. До кінця місяця Олекса Августинович розробив Статут І-ФФ і направив його разом із кошторисом на затвердження в Міністерство народної освіти Української Держави. Він же був організатором заходів з кадрового забезпечення факультету, задуманого як структурний підрозділ майбутнього Українського університету в Полтаві (тому автори мемуарів цей підрозділ називають Університетом). Ініціативу полтавської «Просвіти» підтримав голова харківської «Просвіти» і лідер харківських гуманітаріїв професор Д. І. Багалій, який, попри велику зайнятість, допоміг підібрати кадри із числа професорів Харківського університету.

11.09.1918 р. відбулися загальні збори полтавської «Просвіти», які схвалили перші кроки ради товариства із заснування І-ФФ. На той час Міністерство народної освіти ще не погодило Статут І-ФФ, а управа губернського земства хоч і знайшла початкову суму (40 тис. крб) для розгортання його діяльності, але старостою земства асигновка була заблокована. Тому вирішено продовжити збір коштів за рахунок благодійницьких заходів і пожертвувань, а секретареві майбутнього І-ФФ І. Я. Чаленку зайнятися питанням його офіційної реєстрації.

Напередодні урочистого відкриття І-ФФ кошти почали надходити: першою це зробила Спілка споживчих товариств на Полтавщині (15 тис. крб), далі – повітове земство, Український банк, міське самоврядування та інші.

Офіційною датою урочистого відкриття історико-філологічного факультету є неділя 6.10.1918 р. (23.09 за старим стилем), а місцем відкриття – міський театр. На відкритті були присутні представники «Просвіти», міського та земського самоврядування, кооперації, професори Харківського університету, студенти [5]. Хоч запрошення на відкриття отримало значно більше коло представників офіційних установ і громадських організацій. До речі, дата їхнього зарахування до складу І-ФФ вказана в

залікових книжках більш рання (27.08.1918), ніж офіційна дата відкриття закладу.

На відкритті головував полтавський губернський комісар народної освіти Віктор Никанорович Андрієвський, як представник влади (щоправда, у спогадах він вказує: офіційно його на це ніхто не уповноважував). Він зачитав привітання від Гетьмана Української Держави П. Скоропадського, голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба, міністра народної освіти М. Василенка та інших.

Із доповіддю на урочистостях виступив О. А. Левицький, який був фактичним керівником І-ФФ у перший рік його діяльності (його підпис після слів: «Голова факультетської ради», бачимо на студентських квитках). Він розповів про історію заснування факультету, представив його декана – професора Є. О. Черноусова, – активного діяча харківської «Просвіти» (з цієї причини, швидше за все, обраного на посаду за рекомендацією Д. І. Багалія). А новообраний декан ознайомив присутніх із програмою діяльності факультету.

Сам Дмитро Іванович Багалій виголосив промову-лекцію: «В чім була історія України і як її треба науково викладати», в якій доводив, що українська мова в Українській державі має бути і мовою освіти і мовою загальнодержавною. Присутні гучними оплесками вітали цю промову.

Закінчив урочистості виступ хору під керівництвом В. М. Верховинця, який виконав український гімн, «Заповіт», інші українські пісні.

Міністерство народної освіти Української держави 29.10.1918 р. нарешті затвердило Статут І-ФФ, після чого мало надійти державне фінансування. Чи встигло надійти – маємо сумніви, бо гетьманський уряд було скинуто; 27.11.1918 р. Полтава зайнята повстанськими селянськими загонами та військами Директорії відновленої Української Народної Республіки. Відомо, що спочатку відповідальний за освіту в Директорії Ф. П. Швець поставився до проекту І-ФФ неприхильно (вважаючи його не закладом вищої освіти, а громадським закладом неформальної освіти), тому його остаточно взяла на утримання полтавська Спілка Споживчих Товариств.

За даними В.Я. Ревегука, у перший рік слухачами І-ФФ стали 312 студентів, а навесні 1919 року додалося ще 107. Нам ці цифри здаються завищеними.

У зв'язку із втратою архівів, не маємо однозначної відповіді на питання про те, де розпочиналися заняття на факультеті. За документами, починаючи з 02.1920 р., офіційною адресою указувалася вул. Шевченка, 20. Але, зважаючи на розміри приміщень цього будинку, виглядає неправдоподібним, що в ньому могла розміститися вказана кількість студентів. Схиляємося до твердження, що заняття спочатку відбувалися в сусідньому двоповерховому будинку по вул. Стрітенській, 43. Як вказує в спогадах С. Наріжний, частково вони велися і в будинку Українського клубу (Стрітенська, 37), та в музейних відділах Земського дому (тепер – краєзнавчий музей). Бібліотека, підбір якої здійснював багато років Український клуб, розташовувалася по вул. Стрітенська, 35 (дім доктора Харечка). Там же певний час була й канцелярія факультету. Будинки по вул. Шевченка, 20 (як адміністративний) ІФФ отримав пізніше, а будівлю жіночої гімназії Н. О. Старицької (в якому відбувалися лекції, і частково – семінарські заняття-диспути), – тільки в червні 1921 року, коли вже став частиною Інституту народної освіти.

Назва факультету «історико-філологічний» типова для університетів початку XX століття. Він поділявся на два відділи: історичний та словесний.

Будинки, в яких велась підготовка істориків і словесників:

Навчальний корпус по вул. Стрітенській, 43 (фото 1922–1923 р.)

Будинок колишньої жіночої гімназії Н. О. Старицької (вул. Остроградського, 3)

Кількісний і персональний склад лекторів та фактичний перелік навчальних курсів дуже варіювали за час існування закладу. Лекторів умовно можна поділити на три групи: професори із Харківського університету, які час від часу групами приїжджали читати лекції й приймати «заліковий колоквіум»; російські вчені й громадські діячі, які рятувалися в Полтаві від голоду; місцеві українські педагоги.

Дехто досі помилково називає факультет підрозділом Харківського університету. Організаційно це не так: факультет був полтавським. Але в переносному розумінні, підкреслюючи роль харківських викладачів, така характеристика є недалекою від істини.

До першої групи належать видатний історик Дмитро Іванович Багалій (1857–1932), який погодився читати в І-ФФ лекції з історії України (але в кінці листопада переїхав до Києва, де з 8.12.1918 обраний головою історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук); Віктор Олександрович Барвінський (1885–1940), дослідник козацької доби, архівіст; Євген Георгійович Кагаров (1882–1942), професор з історії древніх культур, етнограф, який пізніше недовго працював і в ПІНО; Костянтин Едуардович Гриневич (1891–1970), викладач історії Стародавньої Греції; Василь Іванович Веретенников (1880–1942), історик Росії, архівіст, музеєзнавець; Євгеній Олександрович Черноусов (1869 – після 1934), дослідник історії Візантії, перший декан факультету.

Не завжди можна точно вказати, які конкретно курси викладав той чи інший лектор; здається, що більшість лекцій читалися і для істориків і філологів разом. Тому до переліку слід додати Миколу Федоровича Сумцова (1854–1922), видатного фольклориста, етнографа, літературознавця, музеєзнавця, якого, за спогадами В. Андрієвського, планували запросити на посаду ректора Полтавського університету; мистецтвознавців Федора Івановича Шміта (1877–1937), професора з теорії мистецтва й історії Візантії; Степана Михайловича Кульбакіна (1873–1941), фахівця із палеографії і давнього слов'янського мовознавства, але російського імперця, який у 1919, після відступу з денікінцями, виїхав на еміграцію.

Приїжджали і недавні випускники Харківського університету на посадах доцентів І-ФФ: Стефан Андрійович Таранушенко (1898–1976), у майбутньому – відомий музейник і мистецтвознавець, та Майк Гервасійович Йогансен (1896–1937), поет, письменник, знавець багатьох мов, історик літератури).

Викладачі історії Полтавського історико-філологічного факультету, 1918–1921 рр.: Д. І. Багалій, В. І. Веретенников, Є. Г. Кагаров, Т. О. Богданович, С. А. Таранушенко, В. М. Щербаківський

Із Києва в кінці 1918 р. прибула Наталя Юстівна Мірза-Авакянц (була пізніше помічником декана; викладала історію України, розробила курс української історіографії).

До числа біженців із великих міст Росії слід віднести молодого московського вченого Івана Федотовича Рибакова, який із 05.1919 був лектором з історії Росії, з 08.1919 по 02.1920 – помічником декана (виконувачем його обов'язки), а з 02.1920 по 04.1921 – деканом цього факультету; викладача політекономії, статистика, демографа Івана Васильовича Лебединського (1888–1942), – секретаря журналу «Украинская жизнь», який виходив у Москві в 1912–1917 рр.

Із Петрограда прибули Тетяна Олександрівна Богданович (1872–1942), – професор всесвітньої історії, популяризатор науки, публіцист із кола В. Г. Короленка і відома письменниця; історик християнської культури, завідувач наукової бібліотеки Микола Іванович Сагарда (1870–1943). Історію західноєвропейської літератури викладав Леонід Миколайович Степанов (1874-?).

Місцеві кадри спочатку займали при харківських професорах становище помічників – обіймали посади доцентів, але вже впродовж першого року діяльності закладу їхня роль значно зросла.

І для істориків, і для словесників на факультеті викладали археолог, етнолог, мистецтвознавець Вадим Михайлович Щербаківський (1876–1957), Володимир Олександрович Щепотьєв (курс історії української літератури).

Більшість викладачів загальноосвітніх дисциплін були місцевими і також, здебільшого, працювали і в педінституті: історію філософії викладав секретар І-ФФ Іван Якович Чаленко (1873–1937), історію держави і права – Віктор Самійлович Чуйко (1870-?), психологію – Григорій Григорович Ващенко (1878–1967) та інші.

За даними зав. канцелярією й бібліотекою Л. І. Кротевич, у 1918–1919 н. р. із 17 лекторів факультету було 9 харків'ян і 8 полтавців (лекції українською мовою читали 10 із 17-ти); а в 1919–1920 н. р. кількість лекторів-харків'ян і полтавців була однаковою – по 10 (українською мовою викладали 13 із 20-ти).

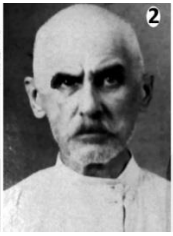

1 – **Вул. Шевченка № 20** (сучасне фото): **тут розміщувався історико-філологічний факультет.**

2 – **Перший декан факультету Є. О. Черноусов (1869 – після 1934)**, фото 1931 р.,при арешті.

3 – Другий декан факультету І. Ф. Рибаков (1890 – 1963), фото початку 1920-х р.

Як згадує один зі студентів І-ФФ, потім – відомий історик в еміграції Симон Наріжний: «Відносини з студентами були в них завжди близькими і приязними. Кожен з слухачів охоче звертався до професорів, будучи певним, що зустріне уважне відношення до своєї справи й допомогу. Але при такій своїй підготовленості професори пред'являли до своїх студентів і дуже високі учбові вимоги. Виявлялося це особливо при іспитах» [4]. Григорій Ващенко у спогадах теж високо оцінював потенціал студентів І-ФФ, їхню національну свідомість, ентузіазм та бажання вчитися. Більшість із них змушена була працювати (серед студентів були й немолоді люди – вчителі нижчих шкіл, священики тощо), тож заняття відбувалися в другій половині дня й продовжувалися допізна.

На діяльність факультету впливали часті зміни влади.

Як було вже сказано, І-ФФ створено за часів уряду Гетьманату, але без його суттєвої матеріальної підтримки. Директорія в особі Ф. П. Швеця взагалі його спочатку не визнавала. Щоправда, у січні 1919 р. міністром освіти УНР став І. І. Огієнко, який видав розпорядження готувати законопроект про Полтавський державний університет. Але було пізно: Полтава, а потім і Київ перейшли під владу більшовиків…

За «другої» радянської влади в Полтаві (19.01–27.07.1919 р.), як не дивно, але ситуація для факультету стала навіть сприятливішою: вона не тільки визнала І-ФФ вищою школою, але і взяла його на державне фінансування.

26.01.1919 р. Нарком освіти В. П. Затонський підписав розпорядження про передачу навчальних закладів міста Полтави на утримання держави. А Декретом № 64 Ради народних комісарів УСРР з 1.03.1919 відмінялася плата за навчання для вищих шкіл.

У кінці квітня 1919 р. в Полтаві, з метою ознайомлення зі станом місцевих вищих шкіл, побував член Колегії відділу вищої школи народного комісаріату освіту України Б. Володарський. У своєму виступі він відзначив, що необхідно реформувати вищі школи на засадах «демократизації науки, знання і освіти»; що тепер для вступу в вищу школу не треба мати жодних дипломів, крім особистого посвідчення. Державні іспити скасовуються; скасовувалися дипломи – як свідоцтва, котрі дають права і привілеї; учені ступені і звання.

Наказ полтавського губернського відділу народної освіти від 24.04.1919 р.: «§2. Всі вищі школи, які утримуються на приватні і громадські кошти, передаються в сіть Державної вищої школи». Підписи: представник наркомату освіти Б. Володарський, зав. губернським відділом народної освіти М. Алеута.

На той час у Полтаві існували три місцеві вищі школи: Комерційний інститут, Правничий та Історико-філологічний факультети. Тов. Володарський вказав на бажання Наркомату освіти утворити в Полтаві університет, в основу якого увійдуть два названі факультети, об'єднані в один загальний факультет гуманітарних наук.

Ці плани почали здійснюватися: у травні 1919 року змінилася печатка закладу («УССР. Народний комісаріат освіти. Полтавський університет»). Наркомом освіти тоді був Гнат Михайличенко. На фото нижче – студентський квиток Андрія Волошинів, на якому стоїть печатка університету та підпис голови факультетської ради Олекси Левитського. Отже, університет БУВ!

Але до кінця здійснити ці плани не вдалося, бо владу більшовицьку улітку змінила влада денікінська. Тому І-ФФ продовжив існувати самостійно.

Під час денікінської окупації (29.07–10.12.1919 р.) на посаду помічника декана І-ФФ було призначено І. Ф. Рибакова. З опису справи фонду Рибакова нам відомо про його переписку з окружним інспектором Київського учбового округу з приводу дозволу на відкриття і подання списку службовців. У переписці він названий «завідувачем полтавського приватного вищого навчального закладу з курсом історико-філологічного факультету».

Цікаво, що заяви на вступ до Учительського інституту в серпні 1919 року пропонувалося подавати за адресою: Полтава, вул. Стрітенська № 43. А це є ще одним підтвердженням слів Г. Г. Ващенка про фактичне об'єднання двох закладів освіти (інституту і І-ФФ) під єдиним керівництвом – О. А. Левитського.

У мемуарах Г. Г. Ващенко пише, що при полтавській «Просвіті» в цей період знову активізувався Український народний університет (відкритий ще 04.1918, але потім, з відкриттям І-ФФ, значна частина слухачів перейшла до останнього). У народному університеті читали лекції професори, що раніше викладали в Полтавському університеті (тобто І-ФФ) українознавчі дисципліни, на той час заборонені денікінською владою.

У період денікінської окупації представники національних організацій (у т. ч. «Просвіти», яку на той час очолював В. С. Чуйко, і І-ФФ на чолі з І. Ф. Рибаковим) заснували і в вересні 1919 р. зареєстрували Просвітницьку спілку «Українська культура», а при її просвітницькому відділі – «Фонд національної освіти». У фонд відраховували кошти кооперативи, споживчі товариства, установи. Крім того, спілка взяла кредит в розмірі 1 млн крб, з якого на утримання історико-філологічного факультету асигнувала 200 тис. крб. У жовтні 1919 р. О. А. Левитський залишив керівництво і виїхав із Полтави.

Радянська влада в Полтаві відновлена 11.12.1919 р. У лютому 1920 р. ця влада погодилася вважати І. Ф. Рибакова деканом (керівником) факультету, та навіть виділяла невеликі кошти на утримання закладу. Заробітна плата виплачувалася через профспілки. А ось на видавничі потреби деякі кошти ще виділяла «Просвіта» (зокрема, вона почала видавати укладені І. Ф. Рибаковим «Нариси з методики навчання історії»).

Та статус закладу в 1920-му році залишався непевним.

Народним комісаріатом освіти УСРР здійснена спроба перетворити Полтавський історико-філологічний факультет товариства «Просвіта» на Полтавський український інститут громад-

ських наук (як тимчасовий захід – до створення єдиної для УСРР мережі навчальних закладів). Навіть був прийнятий Наказ від 26.08.1920 р., та затверджені навчальні плани цього інституту. У вересні узгоджувалося питання про передачу до нього із педінституту фізико-математичного відділу (як окремого факультету) [9, арк. 92].

Але щось у цій справі не склалося, і в Листі від 8.10.1920 р. наркомат визнав існування в Полтаві історико-філологічного факультету як тимчасового, до створення інституту народної освіти, й не заперечував проти наданого плану занять і наявного складу викладачів. У самому кінці 1920 р. склад службовців та співробітників І-ФФ зменшився до 11-ти осіб. Як і під час денікінської окупації, зменшилася і кількість студентів.

Студенти історико-філологічного факультету навчалися за широкою університетською програмою. Вона не була такою професійно-орієнтованою, як у педагогічному інституті (реорганізованому з Учительського в грудні 1919 р.). Це був український заклад за змістом і УНІВЕРСИТЕТ – за стилем і духом. І цей дух старанно викорчовувала комуністична влада впродовж десятиліття.

І-ФФ не здійснив жодного випуску, тому закінчувати навчання студентам довелося вже в об'єднаному з педінститутом навчальному закладі – Полтавському інституті народної освіти (ПІНО), пройшовши «чистку».

Об'єднали два заклади в квітні 1921 р. Фактично ж, до сильнішого за складом І-ФФ приєднали педагогічний інститут (але «університетський дух» виганяли ще пару років). Ректором ПІНО обраний професор В. О. Щепотьєв, але фактично ним керувала його заступниця – Наталія Мірза-Авакянц. Менше ніж через рік ректором ПІНО стане І. Ф. Рибаков. Але це вже – інша історія.

Список використаних джерел

1. Андрієвський Віктор. Український університет у Полтаві // Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1938. Річник XV. Львів. 1937. Накладом Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України у Львові (Ринок, 10). – С. 97–102.
2. Андрієць В. Історико-філологічний факультет у Полтаві [1918–1920 рр.] // Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.): Матеріали конференції. Полтава, 1995. – С. 106–110.

3. Ващенко Григорій. Твори. [Т. 6]. Спогади. Статті / Всеукр. пед. т-во ім. Григорія Ващенка. – Київ : Школяр, 2006. – 464 с.
4. Наріжний С. Полтавський університет // Тижневик «Тризуб». – 9 лютого 1930. – Ч. 6 (214). – С. 10–16; – 16 лютого 1930. – Ч. 7 (215). – С. 7–10; – 23 лютого 1930. – Ч. 8 (216). – С. 10–14.
5. Об открытии Историко-филологического факультета // Полтавский день. 1918. – 29 (16) сентября. – № 112 (1470).
6. Полтавський історико-філологічний факультет при Полтавському товаристві «Просвіта», м. Полтава Полтавської губернії / Заяви про вступ до факультету, фінансові документи, протоколи засідань ради факультету, програми, навчальні плани, списки студентів / 1918–1921 рр. // Державний архів Полтавської області. – Ф.Р. 1783. – 32 справи (втрачено).
7. Рыбаков Иван Федотович. Личный архив // Российская национальная библиотека. – Ф. 1084, 6 ед. хр., 1879, 1926–1966.
8. Рыбаков Иван Федотович. Под пятой Добрармии (Деникинцы в Полтаве) / Воспоминания. Рукопись. [1920-е] – 61 с. / Фонд Научно-исследовательского отдела рукописей Российской государственной библиотеки. – Ф. 714. – оп. 1. – д. 19.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 1101.
10. Щербаківський Вадим. Український університет у Полтаві // «Визвольний шлях». – Грудень 1961 р. – Кн. 12/96 (170). С. 1319–1324.

Leonid Bulava

ABOUT POLTAV UNIVERSITY (1919), HIS PREDECESSORS AND SUCCESSORS

The prerequisites, factors and main stages of the creation of a higher education institution of local subordination – the Poltava Faculty of History and Philology – which, during its short history of existence, repeatedly changed its Statute and subordination are characterized.

At certain stages of its existence, the leading role was played by the Poltava city society "Prosvita", the Poltava Union of Consumer Societies, and during the "second" and "third" Bolshevik regime – its local bodies.

Key words: *Poltava University; historical education; Faculty of History and Philology; Poltava Society "Prosvita"; Oleksa Augustovych Levitskyi; Ivan Fedotovich Rybakov.*

Микола Булда

УДК 37.09:94(477) “1648/1775“

ОСВІТА НА ЧОРНУХИНЩИНІ ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНЩИНИ

Розвідка присвячена розвитку освіти за часів Гетьманщини у трьох сотнях Лубенського полку: Чорнуській, Городиській та Курінській. Показано рівень грамотності сотенної старшини та козаків, організацію і рівень навчання їх дітей. Подано імена спудеїв Києво-Могилянської академії, які навчалися в ній.

Ключові слова: *Гетьманщина, Лубенський полк, Чорнуська, сотня, Курінська сотня, Києво-Могилянська академія, освіта.*

Рівень освіченості серед сотенної старшини, не говорячи вже про полкову, був досить високим. За даними 1783 р. у Лубенському полку з 35 військових товаришів 28 вміли читати і писати російською, решта – 7 знали ще й інші мови. Але були і малограмотні. Так, бунчуковий товариш А. Миклашевський вимагав замінити неграмотного значкового товариша А. Петровського з Городиської сотні на грамотного. Чорнуський сотник С. Максимович підписався замість сорочинського сотника під Конотопськими статтями [16, 620].

Нижчий склад сотенної старшини був менше грамотний. У ревізії Лубенського полку, яку повинні були підписати сільські отамани, зустрічаємо записи, що за гілецького отамана «вместо его неграмотного по его же прошенію …за писаря Чорнуского Ігнат Вакулович руку приложил» [33, 193 зв], за білоусівського – «житель Чернуский Кузьма Петров руку приложил» [33, 194], «Іван Антонович руку приложил» [33, 199], за курінського Михайла Терещенка «по его прошению писарь ратушній Василь Григориевич руку приложил» [33, 204 зв.].

Це ж стосується і жінок сотенної старшини. На одному з документів є запис: «…Васса Христичева подписалась, а вместо ей неграмотной… козак Чернуской сотни Максим Недовба руку приложил» [22, 3].

Більшість козаків теж були неграмотними. Так, у донесенні мокіївського отамана А. Ярмоленка та козаків про захоплення значковим товаришем О. Самойловичем козацьких земель вказано «вместо козаков неграмотніх и за себя руку приложил проситель мокиевский…» [25, 2 зв.]. У проханні про видачу

паспорта Климу Сковороді вказано: «К сему доношению вместо отца своего, козака полку Лубенского сотни Чорнуской подварка Харсек Клима Сковороды по повеленію его писал сіе Доношеніе син его Степан Сковорода и руку приложил» [28, 2].

У часи козаччини існувала певна система освіти, яка складалася з початкової, середньої та вищої ланок і здобувалася в таких освітніх закладах: січових, полкових, монастирських та братських школах, колегіумах, Києво-Могилянській і Острозькій академіях. А у 1766 р. запорозькі козаки на військовій раді ухвалили відкрити школи при церквах. Вони були найбільш поширеними у сотнях, хоча і були не повсюди. Школа містилася у невеликій хаті і освіту здобували тут здебільшого діти заможних та церковнослужителів.

Кількість шкіл у Лубенському полку у 40-х роках XVIII ст. сягала 178, з них у містах і містечках – 42, у селах – 136 [3, 257]. Якщо у 1745 р. у Чорнуській сотні школи були у містечках Чорнухи – 3, Курінці, селах: Гільці, Луговики, Мокіївка, Сухоносівка, Пізники, та у підварках Кізлівка, Ковалі, Харсіки по одній [27, 621–627], то у Городиській сотні у містечку і 5 селах – жодної [6, 84].

Аналізуючи статистичні дані 1740–1748 рр., І. Павловський вказував, що: «в каждом городском и сельском приходе находились отдельные школы» і називав їх «скромным розсадником грамотности» [11, 5].

Але число учнів у них було обмежене, адже навчання проходило у невеликих хатах, ось в такій, як описав Д. І. Багалій: «Біля церкви Різдва Христового в с. Чорнухах стояло тоді три хати.

…Третій будинок, довгий, вузький, низенький, темний, мав сіни й одну кім- нату й називався школою… Посередині кімнати стояв дубовий стіл, викрашений в темно-зелений колір, а напроти його стояли такі ж дубові лави, туди і збирались учні, дожидаючи свого страшного вчителя з маленькою борідкою спереду та маленькою косичкою ззаду. Ці учні були синами й частиною доньками козаків і незаможних панів з округи. Пан же учитель був поважною персоною не тільки для учнів або для себе, але й для цілого села і всієї своєї парафії. За науку кожного учня він одержував по 2–3 четверті борошна або пшона, декілька курчат, гусят або утят і карбованець або півтора карбованця грошей. Уявіть же собі тепер, який він був багатий, бундючний,

чванливий, укупі з тим милостивий, як пишався своєю наукою і як навіть умів передати ці свої гордощі учням, що у нього виучувалися читати, писати, лічити і напам'ять прочитувати псальми, або молитви, як велично співав він на криласі з найкращими своїми учнями, гасив під час церковної служби свічки, дзвонив у дзвони і як нарешті з великою пихою позирав на учнів, даючи їм дозвіл подзвонити самим замісць нього…» [2, 38].

А. М. Шпачинський відзначає: «что знал сам дьячок, тому он учил и своих школярев. Вся наука была незатейлива и проста, как просты были дьячки» [17, 402].

Козацькі діти навчалися грамоти у мандрівних дяків-учителів, хоча не завжди успішно. 8 листопада 1762 р. лубенський полковник І. Кулябка писав до київського митрополита про незадовільне навчання дітей дячками, повідомляючи, що священники «ежечастим тех дячков без ведома и согласія парохіан, по однимъ своим прихотям, умышленно переменами и вовся прекают оное козачих детей ученію» [19, 413].

Але в більшості, вчителі несли знання дітям добросовісно. У «Выписке о заслугах Кіевской Академіи Русской церкви и Государству в первой половине XVIII века» вказано: «…особливо в Малороссіи толикое число учителніх священныков из оной Академіи произошло, что все полковіе городи епархіи Кіевской безнужно оными снабдени: да и прочіе маліе города и местечка едва не все тако же и некоторіе лутшія села таковими ж людьми, с успехом в наставленіи и просвещеніи простого народа трудящимися, доволствуются» [1, 311].

Козацька старшина дозволяла собі тримати приватних вчителів. Так, у сім'ї сотника Петра Троцького дітей виховував інспектор Петро Сліпий. Відомі чорнуські учителі 1718 р. Лук'ян Шостаченко, Лаврін Колот, Клим Касяненко, Іван Телюга [32, 53].

Лубенський полковник І. Кулябка у другій половині XVIII ст. вирішив навчати грамоти козацьких дітей. У листі до гетьмана 1758 р. він зазначав, що в багатьох сотнях полку «ощущается большой недостаток при замещеніи тех сотенных Урядов, на которые почти необходимо требуются грамотные люди, например, сотенные комиссары, вследствие чего в некоторых сотнях не только есаулов и хоружих нельзя…» [12, 38] і тому полкова канцелярія змушена зазнавати «поношений и укоризны».

Подібне становище було і в інших полках. Полковник наказав скласти списки синів виборних козаків і заможних підпомічників і направити їх у церковнопарафіяльні школи. Після навчання передбачалося рекомендувати їх «для определенія в сотенные правленія и в полковую канцелярію, к сотенным делам, …наставлять атаманов, писарей, есаулов и хоружих сотенных, …наряжать за сотенных старшин» [12, 68 зв.], адже, якщо у 1760 р. в Чорнуській сотні навчалося 123 хлопці, то в Городиській – 21.

Проект І. Кулябки був схвалений гетьманом і рекомендований іншим полковникам. У травні 1765 р. Генеральна військова канцелярія розіслала в усі полки ордер проорганізацію навчання козацьких дітей.

При церквах діяли церковнопарафіяльні школи (однокласні з дворічним терміном навчання та двокласні з чотирирічним) з бібліотекою. Їх метою було поширення серед дітей православного вчення, християнської моралі, початкових корисних знань. Основним було вивчення Закону Божого, церковнослов'янської грамоти, церковного співу, російської мови, письма, арифметики. В двокласних школах вивчалася російська історія, природознавство, географія.

У сотенному містечку Чорнухи у 1740 р. було 3 школи: при Миколаївській, Покровській та Воскресенській церквах. Саме в школі, останній із них, адже у ній хрестили молодшого брата Григорія – Василя (30, 6 зв.) і навчався Григорій Сковорода, який після її закінчення став спудеєм добре знаної в Європі Києво-Могилянської академії, визначного культурно-освітнього центру держави.

Одним з найвідоміших її учнів був Григорій Савович Сковорода (22. 11.) 03. 12. 1722–29.10. (9.11) 1794), син козака з містечка Чорнухи. Про нього відомо звісно, не все. Хотів би звернути увагу на статтю М. Яременка «Вірогідне, можливе та малоймовірне про студентські роки Григорія Сковороди», в якій автор наголошує, що «…попри величезну біографію, присвячену Сковороді, аналіз його студентської біографії здобувся на вкрай скромну увагу [18, 12]. Тож автором «на основі відомих, а також нових фактів переглянуто чи поставлено під сумнів усталені твердження про час народження та навчання Сковороди» [18, 11].

Віднедавна у публікаціях з'явилося ім'я Василя Сковороди (1732–?), який після закінчення академії навчався два роки в останньому класі (Пріма) в гімназії св. Єлизавети. Про це зазначено в оригіналі матрикулу гімназії в записах від 24 вересня 1751 р.: «Vasilius Sloworoda, fi lius Sabae Cosaci natus in Russiae minori s Cornuchi anno 18 aetatis – Primanus» («Василь Сковорода, син козака із Чорнух, народжений у Малоросії, віком 18 років, учень класу Пріма» [4, 44].

Він став козацьким сотником у Торкській сотні Ізюмського полку.

У різні часи Києво-Могилянську академію закінчили і інші чорнухинці, які згодом прославили цей край.

Одним із перших відомих спудеїв-земляків академії є Савицький Степан Васильович (1684–1750). За протекцією гетьмана І. Скоропадського призначений лубенським полковим писарем (1714–1739), абшитований полковий писар (1747). Служив понад 40 років.

Чимало хлопців з династії Савицьких з с. Луговики, яке було їх родовим маєтком, теж навчалися в академії: Олексій Степанович, військовий канцелярист ГВК (1741–1764), Григорій Степанович та Олексій Олексійович (старший), Олексій Олексійович (мол.), теж військовий канцелярист ГВК та канцелярист Малоросійській колегії. 25 жовтня 1783 р. отримав звання «малоросійського сотника». Титулярний радник. Ймовірно серед її спудеїв був і Василь Федорович, який служив у Лубенському гродському суді, полковій та Генеральній військовій канцеляріях.

Троцький Петро (1700–?) – син полкового судді, чорнуський сотник. Петро в 1722 р. служив військовим канцеляристом в Генеральній канцелярії. «Он был довольно образованным человеком, учившимся, вероятно, в Киевской Академии. На его знакомство с наукой указывает то, что он, напр., на Рождество 1722 г. говорил «орацию» (речь) наказному гетману Полуботку от лица всех канцеляристов…» [9, 27].

Христич Яким Климович (1721, м-ко Чорнухи – після 1763) – вихідець із заможної козацької родини. Був військовим канцеляристом, майже 23 роки – чорнуським сотником. Очевидно, в академії навчався і його брат Олександр, який служив канцеляристом в Малоросійській колегії (?–1784–?).

Представники роду Милорадовичів з с. Пізники теж навчалися у славетному навчальному закладі: Іван Степанович (старший) (1722–1791), канцелярист ГВК; Андрій Степанович (1726–2.06.1796), який від бунчукового товариша дійшов до генерала-майора, генерала-губернатора, першого правителя Чернігівського намісництва; Михайло Стефанович (бл.1730–1798), який не закінчивши повного курсу, вступив на державну службу; Олександр Степанович (1726–17.12.1757), служив прапорщиком, з 1757 р. – прем'єр-лейтенант цього полку; Петро Степанович (бл. 1723–07.01.1799), який у 1737 р. вступив до Сербського гусарського піхотного полку, брав участь у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. У 1738 р. вступив до КМА. З 1741 р. – канцелярист ГВК, а згодом – ГВС, де служив до 1745 р. Гоф-фур'єр «высочайшего двора» до січня 1762 р. Від цього часу і до 1782 р. – останній полковник Чернігівського полку. Бравучасть у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Під йогокомандуванням були всі козацькі полки. 1773 р. – бригадир армії, з 28.06.1783 р. – генерал-майор. У цьому чині у 1786 р. вийшов у відставку. Неодноразово обирався депутатом Чернігівського дворянського зібрання.

Савицький Яків Пилипович (?–?) – з сім'ї чорнуського козака. Освіту здобував у 1763–1770 рр. Після закінчення – до 1772 р. – священник церкви Різдва Христового на Подолі, а 1772 р. отримав атестат для вступу до Санкт-Петербурзької сухопутної госпітальної школи.

Активними носіями тогочасних суспільно-політичних та національних ідей, високої духовної культури серед свого народу були церковні діячі та церковнослужителі – випускники Києво-Могилянської академії. У храмах краю служили: «ученик школы риторики» Іван Славенський [21, 1], «киевской школы философии» Іван Яляновський [20, 1–2] «студент Киевской академии» Стефан Сементовський [23, 1], Михайло Чумаковський [24, 1–10].

Ряд церковних діячів, вихідців з краю, вдало поєднали у собі не тільки архіпастирське служіння, а й педагогічну діяльність у великих і знаних навчальних закладах, писали і друкували книги, поширюючи знання серед народу.

Одним із них був церковний діяч Чарнуцький Федір Климонтович (Прокопович) (чернече ім'я – Феофан) (бл. 1704–8.03.1780). По закінченню у 1732 р. академії став послушником Києво-Печерської Лаври. У січні 1735 р. їздив до Москви, де

брав участь у роботі Кодифікаційної комісії та викладав у 1736/1739 н. р. у початкових класах Московської слов'янської греко-латинської академії ; у 1740 р. у Києво-Печерській Лаврі – у класах синтаксими і піїтики.

Згодом займав високі чини у монастирях, а 14 березня 1753 р. в Москві хіротований на єпископа і призначений в Нижньогородську і Алатарську єпархію.

За 20 років єпископської діяльності зробив надзвичайно багато: провів реорганізацію монастирів, у семінаріях відкрив класи філософії і французької мови, кращих учнів семінарії направляв на навчання до вищих навчальних закладів, надаючи їм і матеріальну підтримку.

Звільнившись на спочинок у Києво-Печерську Лавру, якій впродовж життя допомагав матеріально, був пострижений у монахи, отримував пенсію від Колегії економії, де і помер.

Уродженець краю, кандидат історичних наук В. М. Назаренко віднайшов у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського три богослужбові книги, подаровані ним Чорнуському Красногірському монастиреві.

Ймовірно, вважають укладачі енциклопедії «Києво-Могилянська академія в іменах ХУІІ–ХУІІІ ст.», що родичем Ф. П. Чарнуцького був ієромонах, а згодом – архімандрит Чарнуцький Йов (?-?), світське ім'я невідоме. Сьогодні можна з упевненістю сказати про це, адже у одному з документів вказано: «Феофан Чарнуцкий и брат его Іовь, соборный іеромонах» [19, 6].

Навчався в Києво-Могилянській академії, зокрема в 1727 р. у класі інфими. У червні 1744 р. в сані ієромонаха був призначений настоятелем російської посольської Катерининської церкви у німецькому місті Кіль.

Повернувшись додому в 1748–1749 рр. був соборним архієреєм Троїце-Сергієвої Лаври. У 1755 р. призначений архімандритом Лаврентіївського Калузького монастиря, але від посади відмовився. З 1757 р. – архімандрит Спаського Арзамаського монастиря Нижньогородської єпархії, якою тоді управляв земляк, преосвященний Феофан.

Келембет Андрій Петрович (чернече ім'я Амвросій) (1750/1745 р.) – 4 (16) липня 1825). Батько – диякон Покровської церкви, який хотів бачити в синові доброго господаря, і не думав віддавати його ні до якої школи. Але потяг до науки, книги, перемогли батькові намагання до господарства в 13-річ-

ного Андрія і він утік з дому. В академії він пішов до академічного начальства з проханням прийняти його в науку.

З великими успіхами закінчивши академічний курс він прийняв чернечий постриг в Київському Софіївському монастирі з ім'ям Амвросій і ніс послух лаврського ризничого. Як кращий студент був призначений учителем грецької мови в академії, через 7 років – викладачем риторики, з 1785/1786 н. р. – професор філософії. Можливо працював бібліотекарем, тлумачив катехізис у молодших класах.

8 вересня 1791 р. призначений префектом Київської духовної академії, а через 2 роки – ректором Воронезької семінарії, отримавши також чин архімандрита Акатового монастиря Воронезької єпархії.

1796 р. Синод призначив його настоятелем Новгородського Антоніївського монастиря, а невдовзі, 29 грудня – ректором Новгородської семінарії, а 17 вересня 1797 р. – архімандритом Новгородського Юр'ївого монастиря. Через 2 роки був призначений, а 13 листопада хіротований на єпископа Оренбурзького та Уфимського у нововідкриту Оренбурзьку єпархію.

Як перший архіпастир Оренбурзько-Уфимської кафедри Преосвященний Амвросій був родоначальником ряду важливих починань. При його невтомній турботі було відкрито Уфимський Успенський монастир, Уфимську (Оренбурзьку) духовну семінарію, згодом духовні училища.

25 травня 1806 р. А. Келембет після майже 7-річного перебування в єпархії був переведений у сані архієпископа у найстарішу єпархію – Тобольську, де активно опікувався її справами, зокрема православної освіти, адже тут різко посилювався вплив ісламу на населення краю. З його ініціативи в 1820 р. на хантийську і мансійську мови було перекладено Новий Завіт, хоча духовна цензура в Петербурзі не схвалила цього.

Важливим в його роботі було будівництво нових храмів. Дбав архієпископ і про навчання священнослужителів у єпархії щорічно збільшуючи їх кількість у семінарії. Якщо в 1806 р. в ній навчалося 385 учнів, в 1809–600, то через 2 роки – 694, досягши в 1818 р. – 800. Було введено викладання нових предметів.

Невтомна праця А. Келембета була відзначена високими нагородами – хрестом на клобук, прикрашений діамантами, орденом святої Анни I ступеня.

28 жовтня 1821 р. він був звільнений на спочинок у Лубенський Мгарський монастир, де і доживав свого віку, неподалік від своєї батьківщини.

Його молодший брат Григорій (1754–?), теж закінчив академію, навчаючись там у 1767–1784 рр., з них останні 5 років – у класі богослов'я. Його відзначали порядність, неабиякі здібності, зразкова поведінка. Володів грецькою та німецькою мовами. З 1784 р. викладав поезію у Чернігівському колегіумі.

Значна частина спудеїв академії на Подолі – сини священнослужителів. Найбільше їх з містечка Чорнухи: Стефанович Іван (1717–?), Чорнуцький Григорій Микитович (1719–?), Іваницький Корнилій Іванович (1723–?), N Василь Прокопович (1723–?), Василь Козловський.

З с. Вороньки – Юзефович Федір Йосипович (1725–?) Стефанович Семен (1725/1726–?) та його брат Семен (1727–?), N Степан Фанасійович (1720–1744), вихідець з Сухоносівки – Горлянський Омелян Євстафійович (1726–?), з с. Пізники – Лебединський Олександр Петрович (бл. 1745, с. Пізники–?), який служив канцеляристом Київського губернського магістрату.

Син священника ковалівської церкви Множинський Семен Павлович (чернече ім'я Серапіон) (1722–1760), прийняши чернечий постриг, здійснив подорож до Єрусалима, написавши книгу про свою подорож.

Закінчили академію на Подолі і брати, сини священника церкви м-ка Куріньки Андрія Петрановського: Андрій (1730), Василь (1732), який був писарем Курінської сотні, канцеляристом Київської духовної консисторії, де через 2 роки служби отримав звання «копіїста».

Вочевидь, що вищий навчальний заклад закінчили і його брати Павло та Іван, які згодом теж служили у канцелярії духовної консисторії.

З-поміж інших верств населення відомі: син міщанина Логановський Олексій (1726–?), N Іван Федорович (1730, с. Постав – Муки–?), Стефан Козловський.

Навчалися в академії і сини посполитих: Омелян Сковорода (1740–?), Яків Рубановський та Іван Савицький, Іустин Звіряка (1717 – 26.02.1790). Останній – двоюрідний брат Г. Сковороди. Закінчивши в 1743 р. навчання, прийняв чернечий постриг у Києво-Печерській Лаврі, згодом висвячений на ієродиякона та ієромонаха, був настоятелем Троїцького лікарняного монастиря.

16 квітня 1764 р. рішенням Духовного Собору Лаври був призначений на досить престижну посаду – керівника Лаврської друкарні, і як зазначав Г. Сковорода: «…потішався книгами грецькими й римськими» [14, 34].

І тут спостерігається деякий феномен. Як із невеликих сіл краю, окрім містечок, така значна кількість юнаків здобула вищу освіту, і не просто здобула, а й віддячувала сторицею своїй рідній землі, своєму народові.

Для порівняння, сусідня лохвицька земля з чималим містом, значною територією може похвалитися лише декількома випускниками цього славетного навчального закладу.

Біографії випускників Києво-Могилянської академії свідчать про те, що всі вони закінчивши навчання, активно вливалися в суспільне і культурне життя не тільки рідного краю (сотники Яким Христич, Петро Троцький), а й держави, будучи військовими і державними діячами (рід Милорадовичів). Чимало вихованців академії – церковних діячів, таких як Феофан та Йов Чарнуцькі, Іустин Звіряка, Амвросій Келембет вдало поєднували у собі не тільки архіпастирське служіння, а й педагогічну діяльність у великих і знаних навчальних закладах Києва, Чернігова, Переяслава, Москви, писали книги (Серапіон Множинський), а Григорій Сковорода вийшов і на європейський обшир.

Вихідці з роду Милорадовичів Григорій, Михайло та Олександр навчалися у Лейпцигському та Геттіненському університетах, Василь Сковорода – у Вроцлавській гімназії. Павло Микитович Маляренко з м-ка Городища у 1882 р. був прийнятий до малярських майстерень Києво-Печерської лаври.

Список використаних джерел

1. Акты и документы, относящиеся к исторіи Кіевской Академіи. Отд. II. (1721–1793 гг.). Т.1. (1721–1750 гг.). Ч. II. Приложеніе. – Київ : типогр. И. И. Чоколова, 1904. – 448 с.
2. Багалій Д. І. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. Вид. 2-е, випр. – Київ : Орій, 1992. – 469 с.
3. Біляшівський Б. Парафіяльні школи Гетьманщини у XVIII ст.: за матеріалами полкових ревізій // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 7. Т. 10. – Київ : – Нью-Йорк, вид-во М. П. Коць, 2002. – С. 243–258.
4. Блохин Д. Із архівних матеріалів Д. Олянчина про Г. Сковороду // Переяславський літопис : зб. наук. пр. Вип. 4. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 41–49.

5. Лазаревский А. Ститистические сведенія об украинских народных школах и госпиталях // Основа: южно-русский литературно-ученый вестник. – Санкт-Петербург. – Тип. А. П. Кулиша, 1862. – № 5. – С. 82–89.
6. Модзалевський В. Л. Малоросійський родослівник. Т. 5. – Вип. 2. – Київ, 1998. –92 с.
7. Павловский И. Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения. – Київ, 1904. – 40 с.
8. Панашенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII ст.) – Київ : Інститут історії України НАН України, 1997. – 74 с.
9. Сковорода Г. С. Твори в 2-х т. – Київ : Обереги, 1994. – Т. 2. – 420 с.
10. Універсали Павла Полуботка. (1722–1723). – Київ : 2008. – 720 с.
11. Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополиив его правление (1757–1770). – Тип. Гирич, 1907. – 667 с.
12. Яременко М. Вірогідне, можливе та малоймовірне про студентські роки Григорія Сковороди // Київська академія. – 2022. – № 19. – С. 11–35.
13. Яременко М. Освітянські стратегії козацької еліти у XVIII ст. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – Київ : Інститут історії НАН України, 2014. – С. 386–426.
14. ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 118.
15. Там само. Спр. 283.
16. Там само. Спр. 323.
17. Там само. Спр. 747.
18. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 12729.
19. Там само. Спр. 11585.
20. Там само. Спр. 19343.
21. Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 1330.
22. Там само. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 16.
23. Там само. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 438а.
24. ІР НБУВ. Ф. 1. № 54333.

Mykola Bulda

EDUCATION IN CHRONUKHYN REGION DURING THE TIMES OF THE HETMMAN REGION

The investigation devoted to the devolopment of education in threeSotnias of Lubensky regiment: Chomuska, Horodyska, and Kurinska during Hetman- shchyna. The literacy level of Starshina and Cossacks, the organization and the level of education of their

children are shown. The names of the spudeys of Kyiv-Mohyla Academy who studied there are described.

Key words: *Hetmanship, Lubensky regiment, Chornus hundred, Kurin hundred, Kyiv-Mohyla Academy, education.*

Ілля Василенко

УДК 929:930(477.53) М. Башкирцева

ЖИТТЯ, ЯК СПАЛАХ

У статті досліджується біографія і роль в сфері мистецтва відомої у 19 столітті української і французької художниці, майстрині жанрового живопису, авторки знаменитого автобіографічного «Щоденника» Марії Башкирцевої (1858–1884). В публікації розкриваються факти з її біографії, що дають змогу читачу зрозуміти постать юної мисткині.

Ключові слова: *Марія Башкирцева, Париж, Україна, щоденник.*

Є в історії України жінки, які не тільки були відомі на своїй Батьківщині, а й у Європі та світі. Відомі завдяки своїм талантам, особистим якостям та впливу на оточуючий світ. Одна з них, Марія Башкирцева, без перебільшення гордість світу.

Народилася 23 листопада 1858 року, в селі Гавронці, Полтавський повіт, Полтавська губернія – померла 31 жовтня 1884, Париж – українська і французька художниця, майстриня жанрового живопису; авторка знаменитого автобіографічного «Щоденника».

Батько Марії Костянтин Павлович Башкирцев був великим землевласником та очолював дворянство Полтавської губернії. Мати, Марія Бабаніна, харків'янка, донька полковника – аристократа, який був великим поціновувачем мистецтв.

Дитинство Марії пройшло в селі Черняківка, нині Чутівського району, Полтавської області, названому на честь полковника Черняка, який був власником села. Щороку в Черняківці проводиться обласне мистецьке свято «Маріїна долина» на честь Марії Костянтинівни. У приміщенні школи відкрито музей.

Завдяки своєму шляхетному походженню і природнім талантам, з раннього дитинства почала наполегливо вчитися та розвиватися, випереджаючи свій вік.

У зв'язку зі станом здоров'я та пошуком нових можливостей для розвитку Марії у 1870 році родина виїхала за кордон. Творча кар'єра Марії почалась у 1877 році, коли вона переїхала до Парижу. Тут Марія вступила до академії Жуліана, де і навчалася живопису. Працювала вона наполегливо і вже через рік отримала золоту медаль майстерні. Після цього художниця почала демонструвати свої картини у відомих французьких салонах.

Рік за роком вона завойовувала золоті медалі, славу, визнання і серця парижан. У захваті від її робіт були французькі газети та журнали. Її творчість високо цінували Анатоль Франс та

Еміль Золя. Українка за походженням, вона стала визначною постаттю найперше французького мистецтва.

На її реалістичних картинах присутні звичайні люди з її часу, прості життєві ситуації, які нікого не залишали байдужим. Світ картин Башкирцевої – це світ паризького передмістя, світ служниць, робітниць, безпритульних дітей та школярів. Людей вражали її сміливість та вміння майстерно поєднати кольори. Сама художниця у своєму щоденнику писала: «Радості від перемог немає, тому що це досягнуто тривалою та копіткою працею, в них немає нічого неочікуваного, я відчуваю себе на шляху до більш високого і досконалого, і створене мене вже не задовольняє».

Як художниця була під впливом творчості живописця Ж. Бастьєн-Лепажа.

Відомі картини: «За книгою», «Молода жінка з букетом бузку», «У студії Жульєна», «Мітинг», серії автопортретів.

Після смерті художниці деякі її праці закупили європейські музеї. Вона стала однією з перших українок і першою жінкою-художницею, чиї картини потрапили до Лувру. Сьогодні оригінальні картини Башкирцевої є рідкістю, з огляду на те, що більша їх частина загинула під час Другої світової війни.

Викладачі дивувалися, що в такому юному віці їй вже вдалось стати професіоналом (на той час Марії було лише 19 років).

Однак її таланти не обмежились тільки живописом. Вона дуже гарно співала. Вартель – відомий французький професор вокалу – був переконаний, що Марію чекає світова слава співачки. Але хвороба позбавила її цього. Через проблеми зі здоров'ям вона почала поступово втрачати голос та слух. Хоча це не заважало їй грати на багатьох музичних інструментах.

Марія знала кілька іноземних мов, у 14 років читала в оригіналі Платона та Аристотеля. А з 13-річного віку сама складала для себе програму навчання.

Славу їй також приніс щоденник, який вона писала з 15 років французькою. У ньому вона була відвертою, не приховувала справжньої себе. Марія хотіла, щоби його прочитали, щоби всі пізнали її життєві переживання.

Про Україну дівчина пам'ятала небагато. Поїхала за кордон ще дитиною, гостювала в Україні лише раз. Але у щоденнику залишився запис: «За красою саду, парку, споруд Диканька мо-

же позмагатися з віллами Боргезе і Доріа в Римі… Дуже шкода, що в світі навіть не підозрюють про існування цього місця».

У 16-річному віці Марії поставили діагноз – туберкульоз. Це стало ударом для молодої дівчини. Дехто вважає, що саме тому вона так багато працювала.

Талановита українська художниця, яка підкорила Париж, а життя у неї видалось справді нелегке, а точніше – коротке.

Померла дівчина у віці 25 років, похована у Парижі. Цікаво, що коли Марію ховали, все було оточено білим кольором: одяг, труна, квіти, колісниця і коні – все сніжно-біле. Прощаючись із нею, французький письменник Гі де Мопассан (з яким вона листувалася деякий час) сказав: «Це була єдина Троянда в моєму житті, чий шлях я всіяв би трояндами, знаючи, що він буде таким яскравим і таким коротким!»

Марію у Європі не забувають і досі. У Ніцці одна з вулиць носить її ім'я, французи вшановують пам'ять про неї виставками її робіт. Окрім того, у Франції існує нагорода молодим художникам, яка носить ім'я Марії Башкирцевої.

Список використаних джерел

1. Абліцов В. Башкирцева Марія // Український Все-Світ. Київ : КИТ, 2011. Т. 1. – С. 382.
2. Балабко О. З Ніцци до Мужена. Від Башкирцевої до Винниченка: Есеї, п'єса. Київ : Факт, 2007. 192 с. іл.
3. Лис В. Спалах генія : худож.-док. повість / Василь Лис, Ванда Лис. – Полтава : Полтава, 2008. – 123 с.
4. Віталій Абліцов «Галактика "Україна". Українська діаспора: видатні постаті». Київ : КИТ, 2007. 436 с.
5. Герро. Марія Башкірцева. Москва, 1905. [Архівовано 3 грудня 2015 у Wayback Machine].
6. Донцов Д. Звихнена слава (пам'яті Марії Башкирцевої) [Архівовано 3 грудня 2013 у Wayback Machine] // Літературно-науковий вісник. 1925. – Кн. 1. С. 46–65.
7. Мария Башкирцева. Дневник. Москва : Захаров, 2003, 688 с.
8. Мария Башкирцева. Дневник [Архівовано 19 жовтня 2014 у Wayback Machine.]. Москва : Искусство, 2001. 557 с.
9. Башкирцева М. // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп. т.). Санкт-Петербург, 1890–1907. (рос. дореф.)
10. Олена Батченко. Українська парижанка Марія Башкирцева та її живопис на тлі європейського мистецтва другої половини XIX ст. // Портал Український Простір. 09.07.2014.

11. Слабошпицький М. Башкирцева Марія // Українська літературна енциклопедія : у 5 т. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1988. Т. 1. С. 139.
12. Слабошпицький М. Марія Башкирцева. Роман-есе. Київ : Ярославів Вал, 2009. 240 с.
13. Качмарська С. Марія Башкірцева. Прага, 1927. [Архівовано 3 червня 2016 у Wayback Machine.].
14. Сім міфів з життя Марії Башкірцевої [Архівовано 3 серпня 2018 у Wayback Machine.].
15. Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості / Упорядк. В. А. Просалової. Донецьк : Східний видавничий дім, 2012. 516 с.
16. Франсуа Коппе. О Марии Башкирцевой [Архівовано 5 серпня 2014 у Wayback Machine.] // Лазурь: литературно-художественный и критико-публицистический альманах. Москва, 1989.

Ilya Vasylenko

LIFE IS LIKE A FLASH

The article examines the biography and role in the field of art of the Ukrainian and French artist known in the 19th century, a master of genre painting, the author of the famous autobiographical "Diary" Maria Bashkirtseva (1858–1884). The publication reveals facts from her biography that allow the reader to understand the character of the young artist.

Key words: *Maria Bashkirtseva, Paris, Ukraine, diary.*

Олег Власов

УДК 94(477.64-751.3):930.24-043.98(045)

ОСТРІВ ХОРТИЦЯ ТА ДНІПРОВСЬКІ ПОРОГИ У ТВОРІ Ф. Г.-Х. НУРУТДІНОВА «ДЖАГФАР ТАРІХИ»

Матеріал присвячений згадці о. Хортиця та Дніпровських порогів у книзі «Джагфар Таріхи» («Історія Джагфара»), опублікованій у 1990-ті рр. казансько-татарським громадським активістом Фаргатом Нурутдіновим. Твір, який видається публікатором за автентичний літописний звід XVII ст., за думкою автора пропонованої статті є історичним фальсифікатом, характерним для кін. 1980–1990-х рр. Згадка у «Джагфар Таріхи» Хортиці поряд із такими національними символами України, як м. Київ, Дніпровські пороги, козаки, тризуб, свід-

чить про розуміння авторами твору сакрального значення острова не тільки для українців, але й інших народів, а також вказує на помітне місце острова в інформаційному просторі кінця XX ст.

Ключові слова: *фолк-гісторі, історичні фальсифікації, булгаризм, Хортиця, Дніпровські пороги, топоніміка.*

У часи Перебудови та перші роки Незалежності (II пол. 1980-х – поч. 1990-х рр.) Хортиця, як видатне сакральне місце нашої держави, була одним з головних центрів тяжіння, навколо яких відбувалися процеси відродження історичної пам'яті та національної свідомості в Україні. Завдяки засобам масової інформації острів став широко відомим на території всього колишнього СРСР і за його межами, привернув до себе увагу представників найрізноманітніших громадських і політичних рухів, культурних, мистецьких і релігійних течій. Одним із проявів цієї популярності стало потрапляння Хортиці у поле зору адептів так званої «фолк-гісторі». Пропонована стаття присвячена згадці острова, а також Дніпровських порогів, у творі Фаргата Нурутдінова «Джагфар Таріхи», який автор цих рядків розглядає як історичний фальсифікат.

На межі 1980–90-х рр., в умовах краху марксистської ідеології та зникнення цензури, паралельно з розгортанням академічних дискусій навколо раніше табуйованих тем і «білих плям» історії, у пізньому СРСР набули поширення велика кількість праць та негаціоністських ідейно-теоретичних концепцій, які згодом отримали узагальнену назву «фолк-гісторі» («історія для народу»). Одним із центральних напрямків діяльності творців фолк-гісторі є конструювання нових національних версій минулого, в яких власному народу відводиться особливе, виключне місце в історичному процесі [8].

Напрям фолк-гісторі мав певний вплив на національний рух багатьох колишніх радянських союзних і автономних республік, зокрема у завойованому Московією у XVI ст. Татарстані. На відміну від Русі-України, де збереглося чимало давніх пам'яток літератури, середньовічна літературна традиція казанців майже втрачена. Епіграфічні пам'ятки Волзької Булгарії представлені лише будівельними написами, надгробними епітафіями та монетними легендами. До казанських письмових джерел, крім названих, належать ще кілька тарханних грамот, ханських лис-

тів, поетичних та філософських творів, генеалогій родів і твір імама Кул Шаріфа «Перемога Казанської країни». Ці джерела дуже обмежені, а їхні свідчення вельми уривчасті [30, с. 114–115, 124]. На думку дослідника І. А. Гагіна, причинами такого стану є політичні та демографічні катастрофи, що спіткали країну протягом століть. Серед них – монгольський погром Булгарії 1230-х рр., значні зміни населення внаслідок пандемії чуми сер. XIV ст., московська різанина в Казані у 1552 р., загибель і втеча представників еліти суспільства – носіїв офіційної історичної традиції, та поступове зникнення попиту на історичні твори [10, с. 39–43].

Мешканці Татарстану усвідомлюють себе спадкоємцями високої культури Волзької Булгарії, Булгарського улусу Золотої Орди та Казанського ханату. Одним із проявів цього є підтримка частиною казанської інтелігенції ідей відродження булгарської ідентичності та державності. «Булгаризм», виникши й розповсюдившись серед представників громадсько-релігійного руху ваїсовців ще в Іпол. XIX ст., отримав новий поштовх у часи горбачовської Перебудови [36, с. 133–135]. Центром пропаганди булгаризму став історико-культурний клуб «Булгар аль-Джадід» (Новий Булгар), заснований у Казані 27 серпня 1988 р. Головою клубу був обраний шкільний вчитель історії, краєзнавець Фаргат Габдул-Хамітович Нурутдінов (нар. 1949 р.) [9]. З ініціативи останнього у 1990-ті рр. була здійснена публікація книги «Джагфар Таріхи» (Історія Джагфара). За твердженням публікаторів, цей звід давніх булгарських літописів був написаний у XVII ст. Бахши Іманом – секретарем керівника казанського антимосковського повстання 1681–1684 рр., сеїда Джагфара [3–5].

Вся історія «Джагфар Таріхи» відома виключно зі слів Ф. Г. Х. Нурутдінова [5, с. 6–8]. За словами професора Ю. Шамільоглу, твір є типовим прикладом підробного історичного джерела, про що свідчать такі його риси, як відсутність тексту казанською мовою, таємниче зникнення російського перекладу, численні анахронізми й лінгвістичні помилки у термінах і власних іменах. Вважаючи «Джагфар Таріхи» вигаданим документом XX ст., «конструюванням традиції», відомий тюрколог приходить до висновку, що повне спростування роботи Бахши Імана (Фаргата Нурутдінова) потребує коментаря, рівного за розміром твору-оригіналу [33, с. 280–283]. Серед істориків, які беззаперечно поділяють точку зору Ю. Шамільоглу, можна

назвати В. А. Шнірельмана [36], О. Й. Пріцака [26], А. Є. Пєтрова [25], С. Цвіклінські [32]. І. А. Гагін, здійснюючи докладний аналіз історіографії цього питання, припускає, що автором «Джагфар Таріхи» справді міг бути Бахши Іман, який у політичних цілях змішав у своєму творі правду й вигадки [11, с. 77]. Р. А. Рабінович, не виключаючи, що болгарські літописи в цілому були сфальсифіковані, припускає, що при їх фабрикації були використані й достовірні свідчення інших джерел [27, с. 299]. З. А. Львова, пропонуючи дуже критично ставитися до «Джагфар Таріхи», як історичного джерела, все ж таки використовує його для інтерпретації Перещепинського скарбу та Вознесенівського комплексу, як пам'яток, пов'язаних із каганом Великої Булгарії Кубратом (VII ст.) [23, с. 147-149, 159]. В. Н. Жук вважала «Джагфар Таріхи» унікальним і змістовним джерелом з історії Полтавщини та всієї України [13]. На думку представника української національної громади дунайських болгар, запорізького краєзнавця, популяризатора «Джагфар Таріхи» І. П. Ангелова, цей твір є доказом величезної ролі давніх булгар в історії України. Називаючи Хортицю одною з найважливіших давньобулгарських святинь, він вважає, що версія походження назви острова від одного з імен кагана Кубрата (у «Джагфар Таріхи» – Курбата), заслуговує бути основною [1; 2].

Слід зауважити, що події та явища, пов'язані з Україною, займають у «Джагфар Таріхи» не останнє місце. Зокрема, згідно книги, Україна «з найдавніших часів» була заселена булгарами, а її мешканці до XVIII ст. розмовляли, в тому числі, й на «булгарському тюркі», який «знали усі козаки» [5, с. 129]. У VII ст. молодший брат булгарського кагана Шамбат на прізвисько «Кий» заснував місто Башту (Київ), який став головною столицею Великої Булгарії [5, с. 132]. Цілий розділ своєї праці Ф. Г.-Х. Нурутдінов присвятив історії походження українського тризуба [5, с. 157–166]. Для нас особливо цікавим є фрагмент «Джагфар Таріхи» з описом Дніпровського Надпорожжя:

«Заради безпеки плавання…Курбат сам поплив по Бурічаю (Дніпру – О. В.) і дав кожному (дніпровському) гану (порогу) особливу назву… Перший після Башту (Києва) поріг він, як переказують, звелів називати Катраг – на честь свого улюбленого сина Катрага, другий… – Кубар, на честь прийомного сина, третій – Гулям Сюрі, що значить «Весняні поминки» та «Шум»…, четвертий – Юлбарис або Леу, що значить «Страхіт-

ливий», «Жахливий», п'ятий – Азбарган, що значить «Відмінний Стрілець», на честь сина Азбаруга (Аспаруха), шостий – Кугунчаган, на честь своєї дружини…, сьомий – Айяр, що значить «Жадібний», «Ненаситний», восьмий – Ліманган чи Балинган, що значить «Поріг Затоки», дев'ятий – Ілятбір («Правитель Благодатної країни»), титульним іменем свого старшого сина Бат-Бояна, десятий – Лачин, на честь свого прийомного сина, одинадцятий – Давилган, що значить «Буйний Поріг», дванадцятий – Кермек («Завзятий Молодик», «Молодець»), на честь кана Кермека, що заснував Булгарський бейлік… Острів на Бурічаї, до якого підійшли після подолання цих порогів, Курбат назвав Бюрганом, на честь дядька Телеса, та народ став називати його Курдізе чи Хурдізе – «Ставка Курбата»… На Курдізе було влаштовано митницю… Поріг, що був за цим островом, Курбат назвав Біліг – на честь улюбленого сина Бюргана… Коли ця справа була завершена, Курбат вийшов на берег і встановив на ньому свій прапор з навершям у вигляді тризуба» [5, с. 133-134]. Додамо, що в іншому місці своєї праці Ф. Г.-Х. Нурутдінов зауважує, що імена хана Великої Булгарії «дуже часто спотворювалися та набували таких форм: «Курт», «Хор», «Хорт», «Кубрат» тощо» [5, с. 130].

На нашу думку, щойно наведені цитати містять ознаки того, що книга «Джагфар Таріхи» створена Ф. Г.-Х. Нурутдіновим на поч. 1990-х рр. перш за все, привертає увагу прагнення автора показати провідну роль давніх булгар в історичних процесах на сході Європи, особливо в Україні, де відбувалися події, вирішальні для подальшої долі усього СРСР. У книзі акцентується увага на темах, актуальних саме в окреслений час: започаткування української державності, заснування Києва, походження тризуба, козацтво, Дніпровські пороги, острів Хортиця та походження його назви. Можна припустити, що інформацію з цих питань автор отримував від членів клубу «Булгар аль-Джадід», відділення якого відкрилися у Києві та Львові у 1989 р. [9].

Замовчувані у попередній період і тісно пов'язані між собою теми Запорозького козацтва та Дніпровських порогів за доби Перебудови в Україні набули величезної популярності. Цьому сприяло, зокрема, перевидання книг Д. І. Яворницького – «Історія запорізьких козаків» (перший том російською мовою виданий у Києві 1990 р.) та «Дніпрові пороги» (1989), які містять яскравий, емоційно забарвлений опис одного з найвизначніших

природно-історичних комплексів Європи [37; 38]. В останній праці подано кількість порогів у різних джерелах X–XVII ст.: 7 – у Костянтина Багрянородного, 12 – в Еріха Лясоти, 14 – у Книзі Великого Креслення, 13 – у Гійома де Боплана [37, с. 12–13] – стільки ж, скільки згадано у «Джагфар Таріхи». З тексту Ф. Г.-Х. Нурутдінова зрозуміло, що він також був знайомий з трактатом Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», два ідентичних видання якого були здійснені у 1989 та 1991 роках загальним накладом понад 12 тис. примірників. Примітки до глави 9 згаданого твору містять ґрунтовні наукові коментарі з викладом гіпотез походження роських (скандинавських) та слов'янських назв порогів, наведених Костянтином Багрянородним [21, с. 319–326; 22, с. 319–326]. У його трактаті та «Джагфар Таріхи» ми зустрічаємо схожі за звучанням назви: Улворсі – Юлбарис, Айфор – Айяр, поріг, який «утворює велику затоку» – Поріг Затоки, «Кипіння води» – Буйний Поріг [21, с. 47–49; 5, с. 133–134]. У московській Книзі Великого Креслення (1627 р.) знаходимо розташований південніше о. Хортиця поріг Бєлікова Забора, назва якого нагадує «Біліг» із «Джагфар Таріхи» [20, с. 112; 5, с. 134].

Хортиця, в суспільній свідомості пов'язана, передовсім, із легендарною першою Січчю, вже у сер. XX ст. була одним з головних в Україні місць пам'яті. Острів розглядається, як місце зародження і центр козацтва, у кількох науково-популярних працях, де його історія викладена концептуально. Серед подібних робіт на межі 1980–90-х рр. в полі зору українських членів клубу «Булгар аль-Джадід» цілком могли опинитися «Хортиця в героїці і легендах» М. П. Киценка (1967, 1972, 1991) [17–19], вже згадана «Історія запорізьких козаків» Д. І. Яворницького (1990) [38], «Остров Хортица на Днепре» Я. П. Новицького (1991) [24], «Вехи у дороги» А. Л. Сокульського (1991) [28]. Доба Перебудови ознаменувалася багатьма пов'язаними з Хортицею гучними подіями, що висвітлювалися засобами масової інформації та привертали увагу широких кіл громадськості по всьому СРСР. Серед них – боротьба за порятунок заповідного острова від запланованого будівництва нових мостів (1986–1990), урочистості з приводу 200-річчя Хортицької колонії за участі делегацій менонітів різних країн світу (серпень 1989), кількасоттисячний «Великий Хід по Запоріжжю» – демонстрація у рамках святкування 500-річчя Запорозького козацтва (сер-

пень 1990), Другий Всесвітній Собор Духовної України (липень 1991) [7, с. 5–15].

Саме в окреслений період уявлення про минуле Хортиці змінилися під впливом важливих і несподіваних археологічних відкриттів, які примусили поглянути на острів не тільки як козацький осередок, але й центр урбогенезу. Так, у 1990 р. продовжилися розкопки великого середньовічного поселення у південній частині Хортиці (так зв. «Протолче»), датованого XI–XIV ст., в результаті чого було досліджене городище XIV–поч. XV ст. Це відкриття мало значний резонанс і дозволило деяким ученим розглядати «Протолче», як можливий прообраз Запорозької Січі [35, с. 202–203; 14, с. 16–17]. Тоді ж з'являється припущення про існування на «Протолчому» митниці [28, с. 126; 15, с. 262]. Ймовірно, саме враження від цих відкриттів і гіпотез підштовхнули автора «Джагфар Таріхи» згадати у своєму творі «митницю, влаштовану на Курдізе». А його акцент на питанні походження назви острова, очевидно, пояснюється актуальністю цієї дискусійної теми [19, с. 5; 29, с. 96–98; 12, с. 171–172; 16, с. 36–43; 31, с. 77–81].

Встановлення ханом Курбатом прапору з навершям у вигляді тризуба саме на Хортиці, на нашу думку, є актом поєднання двох національних символів, що свідчить про усвідомлення автором «Джагфар Таріхи» великого значення острова для України. Як відомо, широке обговорення ідеї тризуба, як державного герба України, розпочалося в 1989 р., коли Комісія з питань виховання і міжнаціональних відносин Верховної Ради УРСР на своєму засіданні розглянула питання «Про національну символіку». У серпні 1991 р. у Києві відбулася наукова конференція «Історичні традиції української символіки», за підсумками якої підготовлено меморандум під назвою «Яка символіка традиційна». Цей документ зіграв свою роль у рішенні Верховної Ради України 19 лютого 1992 р. про затвердження тризуба, як Малого Державного Герба України [6, с. 100–115]. Слід зазначити, що питаннями історії українського тризуба вже в ті роки плідно займався запорізький археолог Г. І. Шаповалов, чимало наукових і популярних публікацій якого були присвячені також о. Хортиці. У серпні 1991 р. на XVIII конгресі візантиністів у Москві він ознайомив міжнародне наукове товариство з гіпотезами про походження тризуба [34, с. 1027–1028]. Цілком можливо, що доповідь Г. І. Шаповалова, поряд з іншими мате-

ріалами конгресу, присвяченими питанням ранньосередньовічної історії Східної Європи, потрапила в поле зору творця (творців) «Джагфар Таріхи».

Таким чином, є вагомі підстави вважати, що вище згаданий твір був створений тільки на поч. 1990-х рр., у період підйому національного руху в Татарстані та інших автономних і союзних республіках (колишнього) СРСР. Безперечно, «Джагфар Таріхи», як історичний фальсифікат, є вартою уваги з боку науковців, змістовною та цікавою пам'яткою культури свого часу. Ф. Г.-Х. Нурутдінов, можливо, у співавторстві зі своїми однодумцями, наповнив твір ідеями, органічно вбудованими в контекст саме цієї доби: патріотизм, прагнення відродити багату спадщину казанців, знищену внаслідок московського завоювання, національна виключність і провідна роль свого народу в історичних процесах у Східній Європі, зокрема в Україні. Це підкреслюється, між іншим, згадкою таких національних символів, як м. Київ, Дніпро, козаки, тризуб, о. Хортиця. Останнє, на нашу думку, свідчить про розуміння автором (авторами) сакрального значення острова не тільки для українців, але й інших народів, а також вказує на його помітне місце в інформаційному просторі кінця XX ст.

Підсумовуючи вищесказане, доцільно звернути увагу на відсутність у розпорядженні дослідників будь-яких достовірних історичних джерел, які б містили тюркські назви Дніпровських порогів та о. Хортиця. Подібна ситуація виглядає парадоксальною, враховуючи тривалість історичного періоду перебування тюркомовних народів у Північному Причорномор'ї й ту велику роль, яку в їхньому житті відігравав Дніпро. Складно уявити, що такі визначні об'єкти, як пороги та о. Хортиця, не були відображені у топоніміці тюркських народів, які населяли Нижнє Подніпров'я протягом понад тисячоліття.

Список використаних джерел

1. Ангелов И. Город Кия и таможню на Хортице в VII в. н. э. основал правитель Великой Булгарии – кан Кубрат. Роден край. 6 августа 2011.
2. Ангелов И. Город Кия и таможню на Хортице в VII в. н. э. основал правитель Великой Булгарии – кан Кубрат. Роден край. 13 августа 2011.
3. Бахши Иман.Джагфар Тарихы. Оренбург : Редакция вестника «Болгария», 1993. Т. 1. 393 с.

4. Бахши Иман. Джагфар Тарихы. Оренбург : Редакция вестника «Болгар иле», 1994. Т. 2. 350 с.
5. Бахши Иман. Джагфар Тарихы. Оренбург : редакция вестника «Болгар иле», 1997. Т. 3. 182 с.
6. Бєлов О. Ф., Шаповалов Г. І. Український тризуб. Історія дослідження та історичний реконструкт. Київ – Запоріжжя : Дике Поле, 2008. 264 с.
7. Власов О. Ю. Звіт про науково-дослідну роботу за 2021 рік за темою: «Історія острова Хортиця у XX ст.». Запоріжжя, 2022. 248 с. НА НЗХ.
8. Володихин Д. М. Феномен фольк-хистори. Скепсис. URL: https://scepsis.net/library/id_148.html (дата звернення: 18.12.2022).
9. Габд Ар Рашид Аль Булгари. Краткая история клуба «Булгар аль-Джадид». Болгар Иле. Булгарский информационный сайт. URL: http://www.bulgarile.narod.ru/dvizsenie/bulgaraljadid.htm (дата звернення: 18.12.2022).
10. Гагин И. А. Рукописи не горят? (О причинах исчезновения булгаро-татарских письменных источников). Вестник СамГУ. 2011. № 7 (88). С. 38–43.
11. Гагин И. А. Российская и зарубежная историография о «Своде» «Джагфар Тарихы»: анализ дискуссии. Исторический формат. 2020. № 4. С. 72–81.
12. Желєзняк І. М., Корепанова А. П., Масенко Л. Т., Стрижак О. С. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. Київ : Наукова думка, 1985. 256 с.
13. Жук В. Н. Із сивої давнини: Нариси з історії України та Полтавщини (VII ст. до н. е. – XVI ст. н. е.). Полтава : ТОВ «АСМІ», 2005. 384 с.
14. Ильинский В. Е. Городище на о. Хортица. Вестник краеведа. Тезисы научных докладов и сообщений (апрель 1991 г.). Запорожье, 1991. № 2. С. 16-17.
15. Ильинский В. Е., Козловский А. А. Золотоордынское поселение на о. Хортица. Древности Степного Причерноморья и Крыма. 1993. № 4. С. 250–264.
16. Карпенко О. П. Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини. Київ : Наукова Думка, 1989. 191 с.
17. Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах. Дніпропетровськ : Промінь, 1967. 84 с.
18. Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах. Дніпропетровськ : Промінь, 1972. 148 с.
19. Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах. Дніпропетровськ : Січ, 1991. 150 с.
20. Книга Большому чертежу / под. ред. К. Н. Серкиной. Москва – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1950. 234 с.

21. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Москва : Наука, 1989. 496 с.
22. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Москва : Наука, 1991. 496 с.
23. Львова З. А. Погребения в Малой Перещепине и Вознесенке и Куврат, каган Великой Булгарии. Stratum plus. 2000. № 5. С. 145–160.
24. Новицкий Я. П. Остров Хортица на Днепре. Народная память о казачестве. Запорожье : СП «Интербук», 1991. С. 108–116.
25. Петров А. Е. Необулгарская идея и легитимизация поддельного свода Джагфара. Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов. Москва : ИА РАН, 2011. С. 288–296.
26. Прицак О. Й. А може, булгаро-татарський Оссіан? Східний світ. 1993. № 2. С. 37–47.
27. Рабинович Р. А. К вопросу о достоверности некоторых сведений булгарских летописей. Studia Romana et Mediævalia Europænsia. Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis Professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblata. Bucureşti – Brăila. 2018. P. 277–305.
28. Сокульский А. Л. Вехиудороги. Народная память о казачестве. Запорожье : СП «Интербук», 1991. С. 117–165.
29. Фоменко В. Г. Звідки ця назва? Дніпропетровськ : Промінь, 1969. 104 с.
30. Хамидуллин Б. Л., Извайлов И. Л. Нарративные источники по истории Казанского ханства. Научный Татарстан. 2012. № 3. С. 114–129.
31. Хитрук В. О. Острів Хортиця в пам’ятках фольклору і мови. Матеріали першої республіканської наук.-практ. конф. «Проблеми історії Запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». 18–20 січня 1990 р., м. Запоріжжя. Дніпропетровськ, 1990. С. 76–82.
32. Цвиклински С. Татаризм vs. Булгаризм: «первый спор» в татарской историографии. Abimperio: Теория и история национальностей и национализма в постсоветском пространстве. 2003. № 3. С. 361–392.
33. Шамилоглу Ю. «Джахфар Тарихы»: как изобреталось булгарское самосознание. Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов. Москва : ИА РАН, 2011. С. 275–284.
34. Шаповалов Г. И. О раннехристианском символе «якорь-крест» и знаке Рюриковичей. Международный XVIII Конгресс византинистов. Резюме сообщений. Москва, 1991. Т. 2. С. 1027–1028.
35. Шевченко Т. К. До історії питання про виникнення Запорозької Січі (дослідження поселення X–XIV ст. на о. Хортиці). Матеріали першої республіканської наук.-практ. конф. «Проблеми історії

Запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». 18–20 січня 1990 р., м. Запоріжжя. Дніпропетровськ, 1990. С. 202–203.
36. Шнирельман В. А. От конфессионального к этническому: булгарская идея в национальном самосознании казанскихтатар в XX веке. Вестник Евразии. 1998. № 1–2 (4–5). С. 131–152.
37. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. Дніпропетровськ : Промінь, 1989. 142 с.
38. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Київ : Наукова думка, 1990. Т. 1. 596 с.

Oleg Vlasov

KHORTYTSIA ISLAND AND THE DNIPRO RAPIDS IN THE WORK OF F. H.-Kh. NURUTDINOV «JAGFAR TARIHY»

The material is dedicated to the mention of Khortytsia Island and the Dnieper Rapids in the work «Jagfar Tarikhy» («The History of Jagfar»), published in 1990 by the Kazan-Tatar public activist Fargat Nurutdinov. The work, which the publisher passes off as an authentic chronicle collection of the 17th century, in the opinion of the author of the proposed article, is a historical forgery, characteristic of the late 1980s and 1990s. Mentioned in «Jagfar Tarikhy» Khortytsia alongside such Ukrainian national symbols as the city of Kyiv, Dniprorapids, Cossacks, Trident, testifies to the understanding by the authors of the work of the sacred significance of the island not only for Ukrainians, but also for other peoples, and also indicates the prominent place of the island in the information space of the late 20th century.

Key words: *folk history, historical falsifications, Bulgarism, Khortytsia, Dnipro rapids, toponymy.*

Вікторія Гайдамака

УДК 82(477.53)

ЛІТЕРАТУРА РІДНОГО КРАЮ: ОБ’ЄКТИВНИЙ ТА СУБ’ЄКТИВНИЙ АСПЕКТИ

У статті йдеться про проведення уроків з літератури рідного краю у Полтавському міському багатопрофільному ліцеї № 1 ім. І. П. Котляревського та про зустрічі з місцевими письменниками.

Ключові слова: *література рідного краю, М. Костенко, Г. Вовченко, Л. Мельник.*

Уроки літератури рідного краю, попри те, що програмою передбачено їх проведення лише один раз на семестр, упевнені ми, найкоротший і найбільш дієвий спосіб наблизити мистецтво слова до школяра. Велику роль у цьому відіграє вибір об'єкта вивчення – постаті письменника-земляка. Це мусить бути неординарна особистість, мудра, щира, творча, спілкування з якою надихає та відкриває шлях у світ літератури. Такою особистістю вважаємо Миколу Васильовича Костенка (1939–2015) – багатогранного письменника (поет, прозаїк, публіцист, перекладач), вдумливого критика, професійного журналіста. Відкрила для себе цього талановитого митця під час презентації його книги «Золоті ворожбити» (видана у 2006 році). Енциклопедичні знання автора, мистецьке володіння авдиторією за допомогою Слова захопило й спонукало шукати книгу у місцевому видавництві «Дивосвіт». Трапилося маленьке диво:у видавництві випадково (чи зовсім не випадково?!) зустріла автора «ворожбитів» – Миколу Васильовича. Відтоді він став письменником-гідом, критиком-об'єктивістом, який представляв моїм учням літературу рідної Полтавщини.

Кожного разу, готуючи уроки за творчістю М. Костенка, спілкувалася з ним, бажаючи дізнатися більше про життя митця (а воно в пана Миколи надзвичайно цікаве!), про ідейний задум того чи того словесного полотна,зрозуміти світ його героїв. Таким чином мої учні «заочно» знали письменника Костенка, були в захваті від його новел. Вдячна Миколі Васильовичу за

згоду прийти на мій показовий (відкритий) урок. Це стало сюрпризом для дітей, оскільки вони не знали, що до них у гості завітає сам письменник. Школяр Антон Столяров (неодноразовий переможець творчого конкурсу «Голоси Енеєвих нащадків», а нині журналіст), відповідаючи на питання «Чого ви очікуєте від уроку?» щиро вигукнув: «Хотів би зустрітися з письменником!» І ось вона, здійснена мрія: за 15 хвилин до завершення уроку зайшов автор, про якого так багато говорили, книгами якого захоплювалися! Щасливі діти, щасливі колеги з області, котрі були на цьому уроці, адже Миколу Васильовича можна було слухати годинами.

Уже кілька поколінь здобувачів середньої освіти читають книги з присвятою-побажанням від автора М. Костенка: «Моїм юним друзям, милим шанувальникам рідного слова». Ці дві книги з автографами зберігаються в бібліотеці Полтавського міського багатопрофільного ліцею № 1 імені І. П. Котляревського. Ліцеїсти горді з того, що їх подарувала незвичайна людина – майстер високого слова, філігранної думки, філософ і письменник, критик і публіцист Микола Васильович Костенко.

Зустрічі з письменником переросли у своєрідну традицію. Пригадую: «котляревці» нетерпляче чекали з'яви Миколи Васильовича на День української писемності. Прочитані й обговорені на уроках літератури рідного краю новелетки й оповідки із книги «Золоті ворожбити» викликали щирий інтерес до автора, який, виявляється, теж живе в Полтаві й обіцяв прийти до них у гості. Справжній письменник, не на сторінці підручника, як звикли, а ось так – наживо! Він зайшов, невисокий на зріст, високочолий сивий мудрець, усміхнувся й заговорив. Вагомо й просто, цікаво й заворожливо. Відкривав юним нові світи, величезні поклади невідомого – від стародавніх волхвів до сучасних планетарних подій. Глибокі знання, цікаві факти, здобуті роками величезної праці, викладені емоційно й переконливо, вражали. Його слухали невтомно, не помічаючи плину часу.

Для мене, учительки-філологині, виступ перед учнями майстра слова такого рівня, як М. Костенко, був найкращою агітацією за літературу. На його «Золотих ворожбитах» виховала не одне покоління. З-поміж моїх випускників є і ті, хто обрав журналістську стезю, взоруючи на Миколу Васильовича (упевненау цьому). І все ж найголовніше інше: магія чарівника слова, який дарував дітям мудрість, любов і красу, а ще правду, без якої не бути повноцінним, слугували вихованню людяності.

Ми частоміркували-мудрували з учнями: хто ж вони, ті золоті ворожбити? Називали героїв Костенкових талановитих мініатюр: князя Михайла Чернігівського, який гордо прийняв смерть в Орді, але не став на коліна перед Бату-ханом («Княже серце»), старшину з побратимами, котрі за двісті кроків до порятунку вступили в нерівний бій з ворогами й загинули («Двісті кроків»), тракториста Павла, який помер у борозні, надірвавшись від роботи у важкі повоєнні роки («Нежилава робота»). А золотий ворожбит, Микола Васильович Костенко, стояв поруч, лукаво та загадково посміхався крізь скельця своїх незмінних окулярів, задумливо мовчав. Може, ворожив над майбутніми творами? Важко сказати, але душу мою і моїх вихованців митець-краянин зачарував навіки! Спочивайте з миром, великий майстре слова, чудова людино, вихователю підростаючих поколінь!

Відтоді мої уроки ЛРК, як правило, мають дві частини: перша – презентація книги письменника, на яку обов’язково веду своїх учнів (найчастіше вона, презентація, відбувається в Полтавській обласній універсальній науковій бібліотеці

ім. І. П. Котляревського), а друга – обговорення побаченого й почутого, обмін враженнями безпосередньо на уроці. За моїм переконанням, це неймовірна мотивація школярів до роботи над собою, безцінне духовне наповнення хорошим, добрим, мудрим, благородним; це єдність навчання та виховання.

Говорячи про літературне краєзнавство, обов'язково згадую Галину Василівну Вовченко, яскраву, невгамовну творчу особистість, знайомство з якою і відкрило мені дорогу в чарівний світ літератури рідного краю. На її заходах у відділі соціокультурної діяльності ПОУНБ ім. І. П. Котляревського бувала сама, але найчастіше – з учнями. Багато, дуже багато цікавих, незабутніх зустрічей ми відвідали, відкривши для себе цілу низку іменмайстрів письменства Полтавщини: Володимир Мирний, Микола Костенко, Ніна Гриб, Анатолій Гальченко, Наталія Трикаш, Наталка Фурса, Олександр Міщенко, Раїса Плотникова, Любов Пономаренко, Наталія Дорогавцева, Інна Дідик-Снарська, Дмитро Басараб, Дарина Штепа, Ганна Кревська та ін. З-поміжних і пані Галина, до якої вперше привела своїх шестикласників: вона з майстерністю педагога, філігранністю психолога відкривала їм світ своєї поезії. Неодноразово, як і В. Мирний, М. Костенко, Н. Дорогавцева, І. Дідик-Снарська, Галина Василівна приходила на уроки до дітей. Такі відвідини западали в душу моїх школяриків глибоко, залишалися в їхній пам'яті неповторно, незабутньо.

Стверджую: літературне краєзнавство – то дорога у велику літературу, можливість відкрити для себе письменника, який

зараз ось тут, перед тобою – натхненний, зажурений, чимось стривожений. Живий, справжній. Звичайна і водночас незвичайна людина! Дякую Богові, що дарує мені розкіш водити учнів на своєрідні уроки-презентації;щиро дякую письменникам, які відгукуються на запрошення, ідуть до дітей, несуть мудрість, красу, довершеність, навчають чести й гідности, формують літературні смаки.

Звісно, проводжу й уроки ЛРК за книгами, на презентації яких не бували мої учні. Це, наприклад, «Печаль немає берегів» за поемою «Тридцять третя сльоза України» Анатолія Сазанського, «Поезія – моя духовна сила» за збіркою Галини Вовченко, Дарини Штепи, Дмитра Басараба «Перехрестя». Проте, переконана, відвідини презентації книг допомагають тримати руку на пульсі сьогодення, не зациклюватися на відомому, а рухатися вперед. Зокрема, нещодавно відкрила для себе та своїх вихованців ще одне поетичне ім’я на літературній карті Полтавщини – Лариса Мельник, поетка із Зіньківщини. Її книга «А ти живи» не залишила байдужим жодного з 60 учнів, які прийшли на зустріч із мисткинею та її творінням.

Авторка зізналася: поштовхом до написання віршів стала російсько-українська війна. Усе, пережите, передумане, виплакане, згорьоване, вилилося в зболене, але мудре, сильне поетичне слово. Як учитель літератури, пані Лариса майстерно представила кожен свій вірш, розповівши і про подію, що викликала його появу, і про людей, котрих увічнила у своїх рядках. Про кожного з повагою та вдячністю!

Діти ловили й розуміли кожне слово, бо це була дійсність, яка стала піснею, одою, клятвою, упертим спротивом ворогові і закликом усе витримати, пережити, перебороти, стати сильнішими та далекогляднішими. Перемогти!

Урок-презентація починався в сонячній, ошатній залі, а закінчився в укритті. Світла теж не було... Вогники смартфонів і блиск дитячих очей... Ні, вони не плакали. Вони слухали поезію про час, у якому судилося жити, про долі Героїв, яких не повернути, про себе:

Наше життя помістилось в руках
воїна рідного з поглядом мужності.
Нас побороти не можна ніяк,
є в нас броня із любові і мудрості.

Учні залишили схвильовані відгуки про цю зустріч: Марія С., група

І-41: «Учора, 27 січня, мені пощастило відвідати літературний захід, присвячений творчості Лариси Мельник. Ліцеїстам презентовано її збірку віршів, котрі в такий непростий час рятують серця, вгамовують розтривожену душу. Художні здобутки поетки сповнені і ніжності, і гніву, своєрідної войовничості та афористичності справжнього митця, котрий ловить мить не оком, а власними почуттями. Не можу пропустити той факт, що відбудовувати нашу любу Україну судилося нам – молодій еліті України. Тому вольова натура має не просто спадково переливатися й текти руслами судин, а й творчість сучасників повинна бути «вплетена, мов колос у волосся», цитуючи авторку. Лиш так ми станемо опорою та спалимо мости на кордоні з ворогом.

Ми занотовували рядки, ті, що зачепили струни почуттів. Художні засоби, використані Ларисою Мельник, неймовірно влучні, адже вона їх вистраждала серцем: «Україна плаче, стог-

не під вражою зброєю», «країна скривавлена, змучена». Вражають мистецькою довершеністю світлі постаті наших героїв: «…Їхні очі були, мов кришталь, / А серце звучить – “Азовсталь”».

Поетка мовила фразу, котра є гаслом нашої армії: «…Воїн – значить боронить до скону»… А й правда, наші вояки незламні, бо захищають свої сім’ї, свою любов, своє майбутнє і минуле, а ті звірі, що по інший бік, ідуть, як худоба, на забій.

Висновуючи, додам: навіть тривога, яка змусила нас ховатися від ракет, не змогла розвіяти тієї атмосфери, яка панувала під час презентації. Уста кожної дитини й викладачів промовляли: «Слава Україні!»

«Ви знаєте, наскільки ми шалені?» – риторично запитала пані Лариса у своєму вірші. Знаємо!

…Мені ж потрібно виплакати біль,
В думках злетіти ввись, до піднебесся.
Я не впаду, я просто нахилюсь
Поправить шлем і зав’язати берці.

Олег Л., група І-41: «Поетеса Лариса Мельник прочитала багато гарних поезій, але мені найбільше сподобалася “Азовсталь”, адже кожен українець стежив за воїнами-азовцями, молився за них. Особливо закарбувалисяв пам’яті рядки:

А серце болить… Азовсталь
А серце горить… Азовсталь.

Також мене вразила паралель з іншого твору, яка точно розкриває сьогодення :

І наші діти знову у метро
Родяться у яслах, як Ісус...

Отже, це було мистецьке дійство, яке змусило перейнятися героїзмом наших воїнів та згадати нашу мету – навчатися і підіймати країну. Чесно кажучи, після презентації книги я придбав її, бо це духовна підтримка в такий тяжкий час».

Таким чином, уроки ЛРК – надзвичайно важливий складник програми з української літератури, оскільки прищеплюють дітям любов до рідного краю, до талановитих земляків, виховують патріотів і митців. Література рідного краю є сегментом письменства всеукраїнського, тож через окреме школярі пізнають загальне.

Victoria Haydamaka

LITERATURE OF THE NATIVE COUNTRY: OBJECTIVE AND SUBJECTIVE ASPECTS

The article talks about conducting lessons on the literature of the native region in the Poltava City Multidisciplinary Lyceum No. 1 named after I. P. Kotlyarevskyi and about meetings with local writers.

Key words: *literature of the native region, M. Kostenko, G. Vovchenko, L. Melnyk.*

Анатолій Гейко, Антоніна Гейко

УДК 821.161.2-94:908(477.53)

СЕРГІЙ КОНЬ ТА ЙОГО СПОГАДИ

У статті подано інформацію про краєзнавця із села Мачухи Полтавського району Полтавської області Сергія Євгенійовича Коня. У своїх рукописних працях від подав інформацію про різноманітні сторони життя (заняття, побут, освіту, медицину, садівництво) місцевих жителів, які заслуговують видання окремою книгою.

Ключові слова: *село Мачухи, Сергій Конь, сільське господарство, садівництво, медицина, освіта.*

До рук авторів цієї статті потрапили спогади Сергія Коня, які зберігалися у колишньому Мачухівському сільському народному музеї. Окрім того, виявлено кілька його листів, адресованих журналісту, уродженцю села Мачухи Митрофану Плішу, який працював довгий час журналістом у газеті «Зоря Полтавщини».

Уже з перших сторінок спогадів стало зрозуміло, що маємо в руках неоціненний документ – інформацію очевидця і учасника подій більш ніж столітньої давнини, дбайливо записану людиною спостережливою і наділеною даром краєзнавця-документаліста.

Автор – людина дуже скромна, тому інформації про нього самого дуже мало. Нам довелося збирати її буквально по крихтах. Конь є зрусифікованим від дуже поширеного у нашій місцевості прізвища Кінь. Прізвище досить часто зустрічається як у самих Мачухах, так і в навколишніх селах.

Сергій Євгенійович народився 1887 року у Мачухах, тут, на кутку Федірки (колись це було окреме село) минуло його дитинство. На Федірках він проживав ще до 20-х рр. минулого століття.

Його батько, Євгеній Зіновійович, був старостою федірської церкви Різдва Богородиці, де певний час служив священик Андрій Андрійович Геращенко – один із учасників визвольних змагань на Полтавщині.

Упродовж довгого часу Сергій Євгенійович Конь працював у сільській кооперації, був засновником кооперативного руху в Мачухах та у Полтавському повіті, обирався до Полтавського повітового земства, воював у Першу світову війну. За своє довге життя був двічі одруженим, мав від першого шлюбу двох синів. Молодший став військовим (артилеристом), дослужився до чину полковника, а старший працював у Чутівському районі керівником радгоспу, рано помер (у 30-х роках минулого століття). Доля закинула Сергія Євгенійовича у Вінницю (за деякими спогадами, він переїхав туди, боячись репресій). Але і там, далеко від малої батьківщини, жила у його серці пам'ять про рідні місця та про односельців. Звідти він активно листувався із земляком, журналістом Митрофаном Плішем, на прохання якого і пересилав власні детальні спогади про рідне село. Був цілителем-травником. Спілкувався із письменницею Оксаною Іваненко, дід і дядько якої були священниками у церкві Іоана Богослова села Мачухи. Помер С. Є. Конь 6 березня 1970 року у Вінниці, де й був похований.

На його очах вирувало життя у велелюдних Мачухах та навколишніх селах і хуторах, а чіпка дитяча та юнацька пам'ять міцно закарбувала найдрібніші деталі побуту, звичаїв, імена та прізвища земляків, цікаві, ніким не писані історії зїхнього життя. І завдяки невтомній багаторічній праці С. Є. Коня ці сторінки з життя місцевих козаків та селян (хліборобів, ремісників, садівників, знахарів, багатих хуторян і сільської бідноти, неперевершених диваків і талановитих народних умільців) стали цікавою частиною історії нашого краю.

С. Є. Конь писав свої спогади сподіваючись, що його праця стане в пригоді укладачам книги «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область», проте подати матеріал вчасно він не встиг. Як видно з листування автора з М. С. Плішем, Сергій Євгенійович упродовж кількох років (з 1965 і до самої смерті)

трудився над мемуарами, укладаючи їх у хронологічному і тематичному порядку, переписуючи старанним каліграфічним почерком чорнильною авторучкою. Безперечно, ця робота могла стати книгою, але скромність автора дозволила йому лише визнавати себе людиною, що «допомагає» зібрати матеріал про село Мачухи і його мешканців.

С. Є. Конь подав історію стародавнього козацького села Мачухи кінця XIX – перших десятиліть XX ст. Їх нумерація зроблена авторами даної статті.

I. Адміністративний устрій.

II. В якому стані було сільське господарство в недалекому минулому.

III. Спогади про освіту.

IV. Як колись лікувались від різних хвороб.

V. Як колись вірили в нечисту силу та різні чари.

VI. Чим жили і як розважались багачі.

VII. Життя і побут мачушан в недалекому минулому.

Тут можна виділити такі підрозділи:

1. Як харчувались колись селяни.
2. Дитинство.
3. Мачуські ярмарки.
4. Як колись відбувались у Мачухах весілля.
5. Про гірку долю жінки-селянки в недалекому минулому.
6. Як проводили на селі дозвілля жінки.
7. Чому у Мачухах гірко жилось бідноті.
8. Чим відрізнялись Мачухи від других сіл.
9. Про колишні засоби пересування.
10. Про те, як колись брились і стриглись без цирульників.
11. Курці і ті, що нюхали тютюн.

Окрім того, успогадах Сергія Конязустрічаються відомості або згадки про депутатів Державної думи від Полтавської губернії Якова Стеньку та Олексія Власенка, священника Андрія Геращенка, письменників Володимира Короленка та Григорія Епіка, агрономів Лідію та Володимира Бреславців, земського начальника Юлія Пезе-де-Корваля, членів Полтавського повітового земства Євгенія Ганька, Костянтина Невіандта та інших.

Сергій Євгенійович детально оповідає про те, як приживалися в Мачухах прогресивні технології, як іноді протестувала тверда козацько-селянська свідомість проти фабричної бритви, проти вирощування люцерни або навіть проти такого зручного

для сільського господарства взуття (до речі, дуже модного на початку минулого століття) як гумові калоші.

Безсумнівно, жителі Мачух і навколишніх сіл можуть впізнати у героях книги своїх дідів, прадідів, близьких і далеких родичів, колишніх сусідів. Автором дбайливо збережено в пам'яті велику кількість прізвищ, імен та імен по батькові людей, з чиїх доль складалася доля рідного села. Добре знаючи тонкощі виборів до земства та людей, які працювали на високих посадах, наприклад, земського старшини, Сергій Євгенійович згадує колоритні характери земляків, що удостоїлись у різний час їх посісти. «Увосени 1903 р. були проведені чергові вибори і земським начальником (старшиною) був затверджений Юхим Максимович Борута, людина грамотна, багата і статечна. В молодості працював канцеляристом у міській управі, мав красивий почерк і канцелярську роботу знав назубок. Натуру мав круту – нікому не спустить. П'яниць так відучив заглядати коло волості, що ті обходили далеко, аби не зустрітись з старшиною. А якщо комусь трапилось попасти п'яненьким до рук старшини, то тут уже не вирветься. Хоч Борута був худощавий, але високий і мав таку силу, що як візьме за руку та стисне – так, як у лещатах, а вирватись – і не думай. Коли уже попаде [хто] до рук старшини, то три дні відсидить у буцегарні за ґратами. Сам відведе і вкине, бо нікому не вірить, щоб бува не вирвався. Одягався багато, як і подобає старшині, і користувався повагою земського начальника… До могоричів був дуже обережний, і піти з ким попало і куди попало – не піде, а може піти тільки у пивну Чепіги і з тим, кого добре знав і [кому] вірив. Оскільки мав крутий характер, то начальство його поважало, а людям далеко не всім він подобався як старшина, і тому він своє триріччя відбув, а дальше уже його не обрали старшиною.

Наприкінці 1906 року старшиною було обрано Василя Радивоновича Демаша. Він переобирався кілька разів і був старшиною аж до Лютневої революції. Він був добре грамотний. З людьми обходився лагідно, і люди його поважали. Колись один охочий поговорити казав: «Як був старшиною Борута, то усім проходилось до крута, а як став Дема́ш, то цей чоловік наш».

Про нелегке життя бідної частини селянства С. Є. Конь розповідає на прикладі сусідів, знайомих з дитинства людей. Так, досить детально, як ні в жодному підручнику історії пояснює він принцип відробітку за зароблені на жнивах на полі багатіїв

снопи жита чи пшениці. «Домовились, що хазяїн віддає женцеві жати пшеницю за 6-й сніп, а жито, ячмінь тощо – за 5 сніп… Незабаром починався відробіток. Хазяйка і каже: от тоді-то будемо садити огород чи бакшу, нехай Оришка прийде трохи поможе садити. У призначений день пішла Оришка, допомагала садити цілий день, а коли за день не встигали посадити, то приходилось іти і на другий день. Наближаються Зелені свята, необхідно хазяям обмазати хату, повітки, погрібник, клуню. Хазяїн і каже: «Приходьте, Петре, удвох із Оришкою, поїдете у Смажену накопаєте глини та піску і привезете і тоді ти Петре будеш тягти з колодізя воду і місити глину, а Оришка буде мазати»… Треба до Зеленої неділі пополоти і грядки, щоб можна було спокійно святкувати. І йдут жінки, полят, і добре, коли хазяї дадуть поїсти, а то бувало і так, що роблять хазяям, а їсти ідут додому.

Минули Зелені свята, починалась Петрівка… Хазяїн і каже: «Приходь, Петре, «поможеш чистити колодязь». І Петро пішов. Вилили воду відрами, але треба ж комусь лізти у колодязь, щоб вибрати на дні глину та багнюку, що зібралась за рік. Це робота не дуже приємна, треба спуститись на дно колодізя, стояти поколіна у холодній воді і багнюці, набирати глину у відро, чи цебер, це тягнут канатом нагору і рідка глина з водою теліпається і ллється на голову. Кому є «найзручніше» полізти у колодязь, як не Петрові, не полізе ж сам хазяїн чи його сини. Одівают Петрові якісь старі чоботи, сірячину, на голову надівают башлик, чи зібраний на ріжок мішок, сідає Петро на хрестовину і його канатом спускают у колодязь і він набирає глину з водою, аж доки вичистять усю. Треба в таких умовах побути годину, а то і більше. Петро дріжит, цокає зубами, а треба працювати до кінця. Зате коли витягнут з колодізя мокрого як хлющ Петра, передягнут у сухий одяг, наливают Петрові першу чарку горілки, щоб зігрівся, і дают закусити оселедця чи тульки з зеленою цибулею, бо сала ж гріх у Петрівку їсти, бо це ж піст. Хоч Петро після цього чхав і кашляв з тиждень, а то і більше, – це нічого, зате випив першу чарку горілки.

Прийшла пора сінокосу – чоловік іде косити, а жінка – перекидати покоси і гребти у валки, а там складати у копиці, возити сіно на подвір'я хазяїна і складати у стіжки. За косовицею сіна настає пора вибирати плоскінь з конопель, мочити, тіпати. Настане молотьба – треба на машині помагати і коноплі брати,

молотити, мочити. Так ціле літо майже щодня приходилось «помагати» хазяям».

Сергій Євгенійович добре пам'ятав, яка худоба була у односельців тягловою силою та головним помічником на полі. Нинішнє покоління знають, що у найскрутніші воєнні роки поле орали коровами, тому з подивом дізнається про те, що саме корови були звиклі до плуга й борони і зовсім не «заливали молоком» мачушан на межі XIX–XX ст. «Коней у плуг на запрягали, бо вважали, що ця робота для коней не під силу, і коней тримали тільки багаті хазяї для поїздок та легких польових робіт і тримали по одній коняці. Тому орали виключно волами та коровами. Корів тримали не для молока, як тепер, а головне – для різних робіт… Звичайно, це були не ті молочні корови, що є зараз, а сірі української породи, доїлись лише літом, і не більше як 6 місяців, і, як правило, тримались лише для роботи. Якого молока можна чекати від корови, яка цілий день тягає плуга? Крім великої рогатої худоби і коней, майже усі господарі тримали овець і свиней, хто більше, хто менше. Вівці в господарстві грали особливу роль, їх тримали усі… Овечка в господарстві – це й цілий рік світло, бо світили овечим жиром (лоєм) в каганцях; одежа – сірячина, кожух, шапка, пояс, запаска тощо; і на ціле літо молоко, а то і на зиму – масло, сир, а весною і увосени – м'ясо. Тримали і свиней, кому скільки дозволяли достатки, бо без сала на селі жити не можна: що візьмеш до хліба, коли їдеш на поле, або чим засмажиш борщ?».

Згадується в документі і про «перший у Мачухах культурний садок», який у 1895 році «учитель Іван Іванович Фисун і посадив на шкільній садибі земської початкової школи». Знані колись у нашій місцевості районовані сорти фруктових дерев мали свою історію: «…заслуговує на увагу груша, яка тепер називається «мачуська глива». Колись її називали «глива корнійцівська». Як розказував мій покійний дідусь, різки цієї груші у Мачухи вперше привіз від поміщика селянин на прізвище Корнієць, який в 1861 році був звільнений з кріпацтва. На особливість цієї груші звернули увагу земські фахівці-садоводи, і в 1910 році цей сорт груш був занесений до Помологічної книги… Особливість її була в тому, що дерева виростали дуже великі, добре переносили зиму, рясно родили і майже щороку давали врожай. На смак були дуже добрі, легко сушились, і сушені були – як цукерки… Свої особливості мали і сливи, і їх назива-

ли, та і зараз називают «мачушанська угорка»… Вона розводиться сама по собі, стала стара, зрубав – і з коріння пішов молодняк, бери сади, пересаджуй, де і як хочеш. Крім того, їх легко розводити і кісточками…У неї легко відділяється кісточка, і, крім того, [слива] має хороші смакові якості…Сливи возили і самі хазяї на продаж у Катеринослав (теперішній Дніпро), і звідтіля приїжджало багато покупців по сливи у Мачухи: ні з яких слив не буває таке повидло, як з угорок – і на смак хороше, а головне – зварене і без цукру воно зберігається легко і зимою. Завдяки своїй транспортабельності Мачуська слива уже з 1913 року пробила собі дорогу до Києва, а пізніше – до Москви й далі».

Вже у 1904–1905 роках з появою земських фахівців-садоводів «з'явились і обприскувачі, і отрутохімікати, і почалась боротьба з шкідниками. З кожним роком садівництво набирало все більш культурного вигляду, посадковий матеріал завозився з питомніків, садили рядами, як вчить агрономічна наука, з'явились культурні сорти, почався догляд і обробіток». На початку XX ст. «сільськогосподарське товариство почало проводити продаж насіння трав та городних культур, а згодом – і розсади капусти та помідорів, та організувало прокатний пункт с.г. реманенту: сівалок, культиваторів, полільників, обприскувачів, та очищення зерна на куколевідбірниках… Зі слів агрономів (селяни) узнали, що є сіяні трави: люцерна, конюшина, еспарцет, вика озима та ярова, магар, сорго, суданка. Тут же побачили і насіння цих трав і могли його купити».

Освіта у Мачухах має давню історію, свою сторінку. Спогади Сергія Коня базувалися в основному на власних дитячих враженнях: «Я поступив у нову школу увосени 1895 року. Мені тоді виповнилось 8 років, і прийняли мене неохоче, зробивши це як виняток. На зріст я у школі був найменший, бо тоді більшість учнів поступало у 10, а то і в 11 років, а кінчали, як тоді казали, парубійками. І це не дивно. Ходили хлопці з Вільшаної і Кислої Балки, з хуторів, з Куклинець, з Байраку тощо. Це був до школи не близький світ. Особливо зимою треба було виходити з дому удосвіта, коли ще темно, і повертатись додому пізно увечері. От і треба було, щоб хлопці були уже такі, щоб нічого не боялись і могли ходити у всяку непогодь. У всіх трьох групах цієї школи були одні хлопці, а дівчат не було жодної. Лише на другий рік у середню групу перевели 3-х дівчат із старої школи і поступило в

1-шу групу 10 дівчат. Зате дівчатам давалась повага. Їх садовили на перших партах і окремо від хлопців».

Він детально описує, як одягалися школярі, яке приладдя мали, що їли на обід і як розважалися: «…Хлопцям шили полотняну торбу з нового полотна, а то із старої сорочки, плели з прядива мотузок, прив'язували до торби і надівали через плече. Торба шилась такого розміру. Щоб можна було помістити книжки, аспідну дошку, коробку з грифелями та можна було помістити добрий окраєць хліба, а то ще і четвертинку сала …». У документі читаємо і про педагогів: «З початку до кінця мого навчання у новій школі учителями були: Іван Іванович і його дружина Марія Якимівна Фисуни. А навчання закону Божого проводив піп федірської церкви Андрій Геращенко».

Мачухи було містечком, що дозволяло йому мати власну лікарню, а не фельдшерський пункт, як у Старих Санжарах, Плоскому чи в інших селах Полтавського повіту. Сергій Євгенійович зазначає: «Лікарня у Мачухах збудована ще не за моєї пам'яти». Лікарня за часів дитинства і юності автора «не мала стаціонарних ліжок, зате мала можливість приймати хворих… і тут же готувала ліки і видавала хворим, а також [лікар міг] виїжджати до хворих додому». Для виїзду на виклик «давались коні із земської поштової станції: для лікаря – парний фаетон, а для фельдшерів і акушерки – по однокінній упряжці. Акушерка, – пише С. Є. Конь, – виїздила на пологи до вагітних жінок, а також в її обов'язки входило щеплення віспи».

Автор спогадів зі смутком пише про те, що його сучасники-односельці, на межі XIX–XX століть звикли довіряти своє здоров'я і життя місцевим знахарям, частина з яких не могли полегшити страждання хворого, а іноді їхні дії ставали причиною смерті людини. «Найкращою бабою-повитухою була Ильчиха (це по-вуличному, а справді це була дружина Марка Шевченка). Від плаксивців дітей шептала баба Сиськовша, від уроків – дід Корба, від бешихи лікував дід Бондур (прізвище якого Поставний і жив на Полузирських хуторах), головним «хірургом»-костоправом була баба Христя Наріжнячка, зубним лікарем була баба Маруся Малолітка. Були ще і такі, що качали по столу яйцями і хворобу викачували яйцями. А то палили воскову свічку і капали гарячим воском у холодну воду, це називалось «викапувати хворобу».

У дитинстві його вилікували за допомогою трав. Можливо, під впливом цих подій і став Сергій Євгенієвич Конь у зрілому віці травником, про якого і нині пам'ятають у Вінниці.

Непрємною і комічною водночас видається розповідь про лікування хворих зубів: «У старовину, як ще мало було лікарів, то був звичай: як тільки заболять зуби, піди на леваду, погавкай на дуба – і зуби перестанут боліти. У наш час цей спосіб уже віджив, і на зміну прийшло шептання. Зубним лікарем на всі Мачухи славилась баба Маруся Малолітка. Єдиним інструментом у баби Марусі було веретено, на яке пряли вовну». З допомогою цього веретена та нитки, до якого вона кріпилася і проходило видалення зубів.

Болючий дитячий спогад малого Сергійка про смерть його мами, якій під час пологів, що відбувалися вдома, баба-повитуха занесла інфекцію, а до лікарів рідні звернулися, коли зарадити було вже пізно. Молода жінка померла, залишивши малих сиріт і чоловіка з новонародженою дитиною на руках.

Нелегка жіноча доля описана Сергієм Євгенійовичем з особливою теплотою і щирим співчуттям. Народження дітей, постійна турбота про них, важка сільська праця, відсутність найменшого комфорту в побуті та вчасної кваліфікованої медичної допомоги ставали причиною раннього старіння, частих хвороб і короткого віку жінки-селянки з незаможної родини.

На сторінках знайдених зошитів знаходимо детальні описи інтер'єру сільської типової для Мачух та навколишніх сіл початку минулого століття хати, буденних та святкових страв, які колись споживали земляки.

Автор не лише описує одяг селянина, а й розповідає про його виготовлення, називає прізвища місцевих майстрів-кустарів. Особливу ж увагу приділено взуттю: «Чоботи були на підковах, буденні – на залізних, а святкові – на мідних. Крім того, задники [чоботів] для молодих оздоблювались мідним дротом, плетеним удвоє і художньо вправленим у задники. Чоловічі чоботи в більшості шились витяжні і обов'язково з залізними …підковами, щоб не збивались підбори.

Валянок не було, люди носили їх дуже мало, хто носив – то виключно старенькі дідусі. Калош до 1900 року у Мачухах ніхто не носив, а з 1900 року появились у дівок багачів глибокі калоші, які надівались на ботинки. У парубків появились калоші пізніше… Спочатку почали носити калоші багатші парубки та

ті, що працювали на якійсь роботі у Полтаві. …Багато кому з батьків не подобалось, що почали їхні діти носити калоші, і вони почали бурчати, а деякі батьки прямо забороняли носити калоші, казали, що це – панські витівки».

С. Є. Конь пише не лише про хліборобську працю, садівництво та працю кустарів. У його матеріалах читаємо про принцип роботи примітивної олійниці, що діяла на Кирносівці у Ничипора Козуба, про бджільництво у Мачухах, зокрема про освоєння місцевими пасічниками рамкового вулика… Місцеві умільці були вдатні на все – від звичайного майстерно зробленого хомута до дерев'яного велосипеда, на якому на подив односельцям і заїжджим людям гордо котив вулицями столяр Павленко із села Судіївка.

Краєзнавець свідомо обходить такі проблеми як голодомори 1920–1921, 1932–1933 років, повоєнну скруту, безправне становище безпаспортного радянського селянина, яким воно залишалося аж до кінця 50-х років минулого століття. Виносячи свої спогади в люди, прагнучи бути об'єктивним і правдивим, поіншому в той час автор і не міг зробити. Хоча у роботі можна знайти факти того, що технічний та науковий прогрес у селі почав пробивати собі дорогу ще в кінці XIX – на початку XX ст., а не після встановлення більшовицької влади, як це наголошувалося в радянських книжках. Читач може закинути С. Є. Коню докір необ'єктивного порівняння життя і побуту односельців до жовтневогопереворoту і у 1960-х роках. Зазначимо і те, що у автора було завдання описати історію села до 1917 року, що він і зробив, до того ж дуже вдало і об'єктивно. Сам Сергій Євгенійович Конь зазначав у кінці своєї роботи: «…Хочу сказати, що все, про що я тут згадую, – це не надумане, а те, що я бачив своїми очима, чув від старіших і що сам пережив. Немає в спогадах ні одного вигаданого прізвища…». Нерідко краєзнавець, описуючи життя чи побут односельців, стримує себе, адже його феноменальна пам'ять і зацікавленість життям та побутом земляків зберігала набагато більше. Скромність і почуття міри не давали, на жаль, перерости спогадам у оповіді численних неймовірно цікавих бувальщин із життя мачушан.

Читаючи ці дивовижні та без перебільшення безцінні спогади, ми маємо змогу дізнатися про малі населені пункти – хутори, яких сьогодні не знайти на географічних картах, перед нами відкриються маловідомі, незаслужено забуті сторінки багатої

історії рідного краю. С. Є. Конь не був письменником, але колоритні постаті земляків, нерідко, із тонким гумором виведені ним у спогадах, певно, заслуговують на схвалення майстрами художнього слова, а в уяві читачів, безперечно, викличуть цікаві картини і яскраві образи. Бог наділив нашого земляка пам'яттю та ретельністю літописця, душею великого гуманіста і віком довгожителя, щоб ми читали сьогодні його багаторічну працю і пишалися тим, що маємо безпосередню причетність до такого дивовижного краю на Полтавщині як село Мачухи, і з великою вдячністю згадували ім'я Сергія Євгенійовича Коня.

Anatolii Heiko, Antonina Heiko

SERHII KON AND HIS MEMORIES

The article presents information about Serhii Yevheniiovych Kon, a local historian from Machukhy village, Poltava district, Poltava region. In his handwritten works, he provided information about various aspects of life (activity, life, education, medicine, gardening) of local residents, which deserve to be published in a separate book.

Key words: *Machukhy village, Serhii Kon, agriculture, gardening, medicine, education.*

Ганна Дідусенко

УДК 94(477)"1676"-047.37

Г. А. НУДЬГА «ЛИСТУВАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ З ТУРЕЦЬКИМ СУЛТАНОМ»: ПОГЛЯД З XXI СТОЛІТТЯ

Стаття ознайомлює із особистістю вченого Г. А. Нудьги та його літературознавчою розвідкою, приділяючи увагу релевантності світоглядних поглядів дослідника реаліям сьогодення.

Ключові слова: *українська ідентичність, розвідка, лист, запорожці, І. Сірко, козацькі писарі, пародія.*

Літературно-історична розвідка Григорія Антоновича Нудьги «Листування запорожців з турецьким султаном» була написана у 1963 році. Це були часи, коли, за спогадами української журналістки з діаспори Ольги Вітошинської «… ми навчилися читати підсовецькі твори з олівцем у руках і викреслювати всю «данину», яка мусіла знайтися в українських творах». Та читаючи «Листування» сьогодні подивовано ловиш себе на думці, як

же блідо і незугарно представлена ця «данина», а сама розвідка сприймається як гімн нескореності і волелюбності українського козацтва. Тож не дивно, що по виході ця невеличка книжечка спричинила скандал з тодішнім керівником СРСР М. Хрущовим, а її автор вкотре зазнав переслідувань з боку «органів». Пояснювати феномен «Листування» лише тогочасним послабленням цензури («роки відлиги») буде досить однобоко. Вважаємо, що основні передумови з'яви даної розвідки пов'язані із світоглядною позицією дослідника. Власне, Г. А. Нудьгу навряд чи можна означити типовим радянським вченим попри те, що його основна наукова діяльність припала на тоталітарні часи. Адже, якщо відсіяти з його доробку ідеологічно заангажовані статті (так зв. «вірші-льокомотиви», за влучним висловом І. Кошелівця), написані як «відкупні» режимові, то починаєш розуміти, що світоглядно Г. Нудьзі було тісно і незручно в рамках «марксистсько-ленінської» ідеології. Витоки такого досить вільного світогляду вченого, без сумніву, потрібно шукати у пройденому життєвому шляху Г. А. Нудьги. Передовсім, звернемося до полтавського літературознавця П. П. Ротача, який лаконічно, але досить вичерпно, подає його біографію: «Життєпис ученого і дослідника можна позначити такими топонімічними мітками – Артюхівка, село Роменського повіту Полтавської губернії (місце народження), Гадяч, Харків, Київ (місце навчання), Полтава (місце праці в довоєнний час), Львів (місце життя і творчої праці в повоєнні літа)». Крім того, була в біографії Г. Нудьги і трагічна мітка – Воркута – де він відбував покарання за стандартним тогочасним звинуваченням – «займався антирадянською агітацією». Саме ця сукупність топонімічних міток і стала підгрунттям для ключових моментів, які вплинули на самоідентифікацію вченого. Штучний Голодомор – це, мабуть, найперша подія, що поставила під сумнів релевантність ідей соцреалізму як єдино вірного засобу зображення дійсності. Як згадував Г. Нудьга: «це (*Голодомор – авт.*) справило на мене страшне враження… і я тоді дав обіцянку не писати нічого про «щасливе колгоспне життя». Далі – самоусвідомлення себе як сина українського народу: «…природно хотіли бути самими собою як українці. Велике тяжіння до правди, історії свого народу, пісні і мови… Хотілося бути від природи, а не від якихось побуджень українцями, як і всі народи – французи, англійці, італійці. Це ж так природно, як дихати, так звичайно…». І,

нарешті, тихий безстрашний спротив та відкидання ницих вчинків: «за моє законне звільнення я повинен стати донощиком на тих, хто клопочеться про мою волю? Невже ви мене вважаєте за негідника?...». І ще один знаковий штрих до образу Г. А. Нудьги – будучи автором сотень публікацій, що були широко представлені як у себе дома, так і за кордоном, він скромно вважав себе «звичайним ратаєм на полі української культури» (зауважимо, що ім'я та праці Г. Нудьги дійсно були досить відомі в слов'янському світі, особливо в Польщі, де він бував і друкувався. Зокрема, у фондах Канадсько-українського бібліотечного центру Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського зберігаються діаспорні журнали із передруками статей Г. Нудьги з українських видань. Серед них є знаковим американський журнал «Листи до приятелів», де першоджерелом вказано польський часопис «Український календар» на 1968-й рік»). Вважаємо, що саме ці події найбільше вплинули на становлення громадянської позиції вченого та визначили тематику його майбутніх досліджень. Очікувано, що основний науковий інтерес Г. А. Нудьги був звернений до дослідження та збереження духовної спадщини українського народу. При цьому його світоглядо-дослідницький підхід був наступний: якщо вчений поставав перед вибором між істиною та її ерзацами, то обирав істину.

Наукові праці Г. Нудьги відзначаються новаторською постановкою питань та вражають справді унікальним фактажем, який, по виході розвідок, збагачував і фольклористику, і літературознавство, і історію. Яскравим взірцем цього твердження є літературознавча розвідка Г. А. Нудьги «Листування запорожців з турецьким султаном».

«У вітчизняній і зарубіжній літературах нелегко знайти твір, який можна поставити поруч із загальновизнаним, мініатюрним «Листування запорожців із турецьким султаном». – впевнено стверджує Г. Нудьга, одночасно турбуючись тим фактом, що «…широко відомі лист турецького султана до запорожців і їх відповідь випали з поля зору наших дослідників. Ні історики, ні літературознавці досі не зайнялися вивченням цих своєрідних «документів». Історія їх виникнення, численні редакції, варіанти, списки, поширені далеко за межами України – мало відомі навіть спеціалістам, хоч більшість з них переказують лист запорожців з пам'яті». Як бачимо, першочергово увагу вченого привернула саме унікальність цього документу, а вже потім

малодослідженість «Листування» стала головною спонукою для подальших творчих пошуків.

В основі розвідки Г. А. Нудьги лежить грунтовне дослідження етимології відомого листа запорожців та його еволюція. Для цього вчений звертається до багатоаспектної джерелознавчої бази, що включала архівні матеріали, козацькі літописи, праці українських і зарубіжних літературознавців та істориків тощо. Докладно вивчивши історіографію «Листування», вчений доходить наступних висновків. Якщо брати власне текст «Листування», то на сьогодні існують «численні опубліковані редакції та варіанти самого твору». А от стосовно критико-дослідницьких статей – то список невеликий і складається з кількох назв. Крім того, усі розвідки мають суттєвий недолік – відсутність комплексного підходу: там або зроблено невеликі примітки до знайдених рукописів «Листування», або розглянуто окремі особливості твору. І лише статтю академіка К. Харламповича (надруковану в «Записках історико-філологічного відділу АН УРСР» за 1923 рік) можна визнати як першу і єдину працю із спробою «всестороннього огляду «Листування». Дана стаття теж не ідеальна, зауважує Г. Нудьга, оскільки «не відзначається ні повнотою фактів, ні повнотою використаних публікацій «Листування», і, крім того, містить достатню кількість «невдалих думок про історію цього своєрідного твору». Але вчений щиро переконаний, що попри вказані недоліки, статтю, яка є «першою спробою зібрати, систематизувати і прокоментувати «Листування», безперечно потрібно цінувати і досліджувати.

Власну розвідку Г. Нудьга будує на аналітичному дослідженні відомих редакцій та варіантів «Листування» та подальшому синтезуванні отриманих фактів. Найперше питання, на яке шукає відповідь літературознавець, – чи дійсно «Лист запорожців турецькому султану» входить до загалу офіційних дипломатичних джерел часів Запорізької Січі? Більшість дослідників, до чиїх праць він звертається, не дає ясної відповіді на це питання. «Тяжко вирішити, чи була справді послана така відповідь, чи це вимисел». – зізнається М. Костомаров. «Не можу ручатися за вірогідність і непідробленість цього документа», – погоджується із ним М. Маркевич. І лише академік К. Харлампович чітко вказує, що «Листування» – не історичний документ». До такого висновку доходить в процесі дослідження і Г. А. Нудьга. Він не тільки погоджується із судженням, що «Листування» не є доку-

ментом тогочасної дипломатії, а й висловлює здогад, що це літературний витвір канцелярського козацького середовища початку XVII століття. Для підтвердження тези, що «Листування» не входить до загалу офіційних документів, Г. Нудьга наводить загальновідомий науковий факт: ніякі офіційні документи, написані у такому неформальному стилі, козаки до інших країн не відсилали. «Запорожці, хоча і мали твердий норов і гострий язик, однак у листах, яких збереглося чимало і які цитуються далі, були дипломатами і висловлювалися досить делікатно і стримано, навіть у хвилину гніву».

Щодо встановлення початків історії тексту «Листування» і точної дати його з'яви, то, навіть після проведення чисельних аналітико-порівняльних досліджень, вчений був змушений констатувати, що «час і обставини виникнення «Листування» залишаються все-таки не з'ясованими». При цьому він зауважує, що дата «первісної писемної фіксації «Листування», яка вказана у додатках до першого тому літопису С. Величка – 1620 рік – є «цілком вірогідною». Одночасно він висловлює припущення, що прототипом, з якого і розвинулися наступні редакції та варіації «Листування», стала «гневлівая і досадительная листовная кореспонденція короля польського Жикгмунта з Османом, царем турецьким», яку приведена на сторінках «Переяславської хроніки». Опираючись на дані гіпотези Г. Нудьга викладає своє бачення історії виникнення знаменитого листа: «Очевидно, що «Листування» після занесення його до козацької «Переяславської хроніки» мало успіх у запорізьких канцеляристів. Та оскільки воно ні змістом, ні стилем не задовольняло їх, вони створили нову, відмінну редакцію, в якій противниками виступали з одного боку запоріжці, з другого – султан». А вже потім «Листування» перейшло у фольклор і почало «розвиватися та дороблятися в двох сферах – народній і літературній», при цьому «більше тягнучись до народної творчості, як до літератури». Тож, продовжує далі Г. Нудьга: «Такою виглядає історія тексту «Листування». Від маловиразного і невідточеного листування між королем і султаном, складеного козацькими писарями, до розроблених, відшліфованих нових редакцій і варіантів. Під кінець XVIII ст. це був уже колективний твір з розгалуженими темами, мотивами, редакціями і варіантами… Лист султана і відповідь козаків так поєдналися, що виглядають як одне ціле, як теза (у султана) і антитеза (у запорожців)».

Взявши до уваги попередні роздуми вчений робить остаточний висновок щодо літературної природи «Листування»: «Все це підтверджує, що йдеться не про дипломатичний документ, а про вільну творчість козацьких писарів, яку підхопив народ».

Зауважимо ще одне тверде переконання Г. А. Нудьги: «Листування» – це не просто літературний твір, а плід колективної творчості». На відміну від нього, інші дослідників часто пов'язували авторство «Листування» з конкретними історичними особами. І серед них найчастіше згадувалося ім'я кошового отамана Івана Сірка. Першим виказав це припущення Д. Яворницький, хоча й попередив: оскільки базується воно на фольклорних переказах, то достовірних фактів цьому немає, А от щаслива зустріч І. Рєпіна із Д. Яворницьким, від якого художник отримав «численні книги, документи, колекції речей, які стосувалися епохи Запорізької Січі, а також нові, досить колоритні тексти «Листа запорожців турецькому султану» є доведений факт. І саме вона, як вважає Г. Нудьга, надала нового творчого імпульсу художнику, а з'ява знаменитої картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану», де І. Сірко був змальований як один із центральних персонажів, сприяла подальшому зростанню популярності «Листування». Щодо питання можливого авторства І. Сірка, то, за переконанням Г. Нудьги, непереможний кошовий отаман, ставши «збірним образом невтомного і щасливого організатора боротьби проти агресора» одночасно почав асоціюватися у народній свідомості із оптимістичним і волелюбним «Листуванням».

Довівши, що «Листування» є колективним літературним витвором, Г. Нудьга розпочинає пошук відповідей на наступні питання: «…як пов'язати його з тогочасним літературним процесом, до якого жанру віднести, на якому грунті воно виросло і які його специфічно-літературні прикмети».

Тогочасне європейське літературне середовище знаменувалося піднесенням ролі полемічних та гумористичних творів і, особливо, пародійних. Зростання вагомості пародії було зумовлене її унікальністю як жанру, особливо «вигідного для висміювання противника». В української літературі, що була невід'ємною складовою європейського літературного процесу, жанр пародії розпочав використовуватися вже з кінця XVI ст. Тож звернення козацьких канцеляристів до жанру пародії було цілком очікуваним. «Власне, – констатує Г. Нудьга, – канцеля-

ристи просто-таки захоплювалися пародіюванням ділових паперів. Одні робили це для розваги, інші з певною метою – висміяти начальство, стиль судових чи канцелярських документів». До того ж «у них (*канцеляристів – авт.*) під руками були документи з гоноровитими речами султанів і ханів, з їхніми бундючними, пишними велеречивими титулами, що викликали усмішку в читача і самі напрошувалися на пародіювання». Саме ці передумови і стали спонукою до написання «Листування» як пародії на тогочасні дипломатичні документи. Що ж стосується форми твору – листування – то й тут вибір було зроблено цілком усвідомлено, оскільки для канцеляристів це була: «найближча й найзручніша форма пародії». При цьому використання лексики готових формул тогочасного ділового листування з деякими прийомами полемічної літератури створило цілковиту ілюзію «справжнього» документа дипломатії. А завдячуючи включенню до тексту «дотепів, словесних вигадок, сатиричних рядів слів, тези і антитези», які були «підпорядковані єдиній благородній меті – підкреслити патріотизм, незламність і єдність народу у боротьбі з агресором» витворило досконалий патріотичний літературний твір, який одразу викликав зацікавленість читачів. «Корисним і на диво вдалим виявилося поєднання народного гумору і канцелярської, писарської ділової мови в цьому невеликому пародійному творі. Це дуже цікавий і оригінальний зразок козацько-канцелярської літературної творчості XVII ст.». – стверджує Г. Нудьга. Одночасно він аргументовано відкидає наступні зауваги радянських літературознавців: 1) «Листування» стоїть «на грані художньої літератури» (О. Робінсон); 2) «Листування» є виявом стилю європейського бароко в давній українській літературі» (О. Морозов). По-перше, переконаний Г. Нудьга: «В «Листуванні» переважає белетристичне начало, ділові папери стали тільки засобом, вихідною точкою, формою для пародії. Подібне можна спостерігати у багатьох художників слова, особливо гумористів». По-друге, продовжує дослідник: «Зміст і стиль… «Листування» не випадає з загального процесу розвитку тогочасного художнього слова (народного і літературного), спирається на традиційне й нове і цілком відповідає духові того часу та історичним обставинам життя народу. В ньому виявилися в першу чергу самобутні риси української народної гумористики». Тож, рішуче ставить крапку в дискусії Г. А. Нудьга: «Листування» – «це ти-

повий і прекрасний плід української демократичної літератури, що спиралася в своєму розвиткові на народну мову і творчість, а в своїх ідейних прагненнях орієнтувалася на інтереси народу й козацтва, як військової сили»

Починаючи уже із XVII століття «Листування», як вдатний і популярний твір, породило чисельні варіації, різніза змістом, підписами та датами, а їх наявність стала ще одним, опосередкованим, підтвердженням літературного характеру «Листування…». Провівши детальний аналіз, Г. Нудьга виокремлює головну тенденцію в розвитку варіантів «Листування»: «…тяжіння до стислого вислову, до крилатої влучності у визначенні рис ворога, до енергійного ритму і ударності слова. Напевно, проявлялася запорізька жвавість!». І тут же уточнює, що ця тенденція стосується лише численних варіантів українських листів, які були «порівняно близькі один до одного». Щодо варіацій «Листування», які були присутні у літературних течіях Європи, то: «…вони відмінні від пародійного «Листування» запорожців і за жанровими прикметами, і за змістом, і за цілеспрямованістю… Всі наслідування козацьких листів виявляються в літературному відношенні блідішими: млявість викладу, сухість мови, релігійне моралізаторство, нагромадження «риторических ужасов», надмірний пафос, знижують їхню художність і дійовість». При цьому Г. А. Нудьга чітко підкреслює, що найбільше ці недоліки проявляються в російських переробках. «Сталося це тому, – викладає своє бачення Г. А. Нудьга, – що їх (*російські варіації«Листування» – авт.*) складали, пристосовуючи до російської дійсності, духовні особи… В російських переробках впадають у вічі многослівні похвали на адресу царя (його титули ще пишніше, ніж у султана), православної церкви, яка стоїть над усім і дає сили навіть монархові. До того ж переробки російські, як правило багатослівні, велемовні, у довгих реченнях церковнослав'янської мови, як птах у сітях, заплутується основний зміст листів, їх ударна сила зм'якшується». «Такого нема у листі запорожців…, – продовжує далі свої роздуми вчений, – патріотичні почуття, свідомість оборони вольностей землі і народу, незалежність рідного краю – понад усе. Сміх і глузування у відповідь на зазіхання агресора – основний тон листа запорожців». Тому і «завойовницьким погрозам султана в першому випадку (*українське «Листування» – авт.)* протиставляються козаки, запоріжці, народ, а в другому (*росій-*

ське «Листування» – авт.) – робиться наголос на силі… царя-батюшки, який також хвастається своєю силою, обіцяє «утолить» і «сокрушить» царство султана». Тож не дивно, що головний змістовний наратив козацького листування – оспівування виняткової ролі українського народу, який свідомо боронить свою землю – кардинально різниться в зарубіжних переробках – підкреслення виняткової ролі окремої особи (короля, царя, або віри). І саме цей наголос на винятковій ролі українського народу у боротьбі за рідну землю і вольності козацькі і є тією суттєвою відмінністю між українським «Листуванням» та його чисельними зарубіжними переробками, особливо російськими – твердо переконаний Г. Нудьга.

Зауважимо, що слова вченого: «Патріотичні прагнення народу в «Листуванні» проявилися настільки глибоко і яскраво, що до нього зверталися не раз покоління останніх трьох століть у найдраматичніші й найскладніші моменти їх історії», виявилися на диво пророчими. Вони знайшли своє чергове підтвердження під час рашистської навали, коли «таємну зброю» козацького пекучого гумору почали із успіхом застосовувати сучасні нащадки запоріжців. За роки українсько-російської війни написано чимало листів-римейків, на кшталт, «Лист запорозьких козаків фюреру XXI століття – путіну!» та викладено у соцмережах. До написання цих листів наші козаченькі підходять творчо, «з вогником», нерідко використовуючи при цьому знамениту картину І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Так, у 2014 році мистецьким об’єднанням Babylon13 було відзняте відео написання одного з найперших листів путіну. Тоді бійці 95-ї аеромобільної бригади переодяглися в козацькі шати, але в руках тримали сучасну автоматичну зброю. Саме дійство відбувалося в «в полі». Через нові історичні реалії текст листа до «царя» дещо «осучаснився», а в кінці з’явився відомий постскриптум – «ла-ла-ла-ла». У 2018 році до них приєдналися народні депутати України, які потрапили до санкційного списку росії. Одягнувши традиційне козацьке вбрання вони провели фотосесію у сесійній залі парламенту. Сам лист був витриманий у стилістиці листа запорожців, де адресат послання, як і в оригіналі був названий «чортом московським, і проклятого чорта братом і товаришем, самого Люцифера секретарем». У липні 2022 року до цього своєрідного флешмобу приєдналося і посольство США в Україні. Співробітники посольства, вирішивши

потролити російського президента, створили свою версію картини І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». У мережу виклали фотомонтаж знаменитої картини, де за столом місце писаря «зайняв» Байден. Й підписали фото: «Президент США підписує двопартійний акт щодо додаткової підтримки України».

Вважаємо, що розвідка Г. А. Нудьги «Листування запорожців з турецьким султаном», написана у середині минулого століття, і сьогодні не втратила науковий та пізнавальний потенціал, як не втратили актуальність та ідейну цінність її головні наративи. Тож звернемося до думки Г. А. Нудьги: «…Патріотизм, народність, емоційно зрілий гумор, любов до рідної землі, повага до власної гідності – все те, що має постійно бути в серці кожної чесної, сміливої, свідомої свого стану і приналежності людини. Презирство і зневага до всякого, хто зазіхає на твою землю, волю, твоє добро. Непокора і віра в силу свою і силу всього рідного народу». «І це, напевно, є основним нервом «Листування», що зв'язує його з історією, розкриває єдність інтересів багатьох поколінь, які героїчно відстоювали незалежність Вітчизни». Це мабуть одне з найкращих досконало-вичерпних пояснень від Г. А. Нудьги чому п'яте сторіччя поспіль не знижується популярність «Листування» і постійно з'являються його нові редакції. Так, осучаснюється їх мова, змінюються адресати, проте незмінним лишається гострий, як шабля, козацький гумор і те переконання, що всі, кому ці листи адресовані, в решті решт, будуть переможені українським народом.

Список використаних джерел

1. Нудьга Г. А. Листування запорожців з турецьким султаном. – Київ : В-во АН УРСР, 1963. – 72 с.
2. Нудьга Г. А. Моя автобіографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://history.sumy.ua/research/books/357-hryhoriinudha materialydobiohrafii.html (дата звернення: 05.04.2023). – Назва з екрана.
3. Ротач П. П. Колоски з літературної ниви : короткий літературний календар Полтавщини. – Полтава : Полтавський літератор, 1999. – 558 с.
4. Ротач П. П. Літературна Полтавщина : енциклопедичний бібліографічний словник : у 3 кн. / П. П. Ротач, О. П. Ротач. – Полтава : Дивосвіт. – Кн. 2 : З – О. – 2020. – 872 с.

Hanna Didusenko

G. A. NUDGA "THE CORRESPONDENCE OF THE ZAPOROZHIANS WITH THE ZTUREKSKY SULTAN": VIEWS OF THE TWENTIETH CENTURY

The article introduces the personality of the scientist G. A. Nudgy and his literary research, paying attention to the relevance of the worldview of the researcher to the realities of today.

Key words: *Ukrainian identity, intelligence, letter, Zaporozhians, I. Sirko, Cossack scribes, parody.*

Наталія Залєток, Євгенія Чорноморець

УДК 930.25:338.46-028.27

ОСОБЛИВОСТІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ПОСЛУГ В АРХІВАХ УКРАЇНИ

У статті здійснено огляд нормативно-правової бази впровадження електронних послуг в архівах України. Автори доходять висновку, що наразі в Україні назріла потреба у розробленні галузевого законодавства, яке б чітко регламентувало надання послуг користувачам архівів в онлайн режимі. Потребує внесення відповідних змін і наявне галузеве законодавство, яке регулює діяльність державних архівів, з метою приведення його у відповідність до поточних потреб архівної галузі, яка активно цифровізується.

Ключові слова*: архіви, послуги, електронні послуги, цифровізація архівної галузі.*

Формування нормативно-правової бази інформатизації в Україні розпочалося практично відразу зі здобуттям країною незалежності і відбувалося поступово. Закон України «Про інформацію» [5] проголошує курс на формування в Україні інформаційного суспільства. Оскільки Національний архівний фонд (НАФ) є вагомою частиною інформаційних ресурсів соціуму і призначений для задоволення інформаційних потреб суспільства і держави [7], нормативно-правові акти з розвитку інформаційного суспільства в Україні безпосередньо стосуються архівної справи.

У ст. 2 Закону «Про інформацію» визначаються основні принципи інформаційних відносин, серед яких «гарантованість

права на інформацію; відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації» [7]. Впровадження електронних архівних послуг полегшує доступність інформації за необхідності віддаленого доступу (в умовах пандемії, воєнного стану, для людей з порушеннями руху та ін.). Також саме цією статтею обґрунтовується необхідність формування необхідної правової бази для надання електронних послуг. У ст. 3 визначаються основні напрями державної інформаційної політики, серед яких «забезпечення доступу кожного до інформації; забезпечення рівних можливостей щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації; створення умов для формування в Україні інформаційного суспільства; створення інформаційних систем і мереж інформації, розвиток електронного урядування» [7]. У ст. 5 зазначається, що «кожен має право на інформацію», а у ст. 6 – що для забезпечення цього права створюється механізм його реалізації, можливості вільного доступу, зокрема, до архівних фондів.

Закон України «Про Національну програму інформатизації» [8] визначає основні завдання з інформатизації суспільства: «формування правових, організаційних, науково-технічних, економічних, фінансових, методичних та гуманітарних передумов розвитку інформатизації; застосування та розвиток сучасних інформаційних технологій у відповідних сферах суспільного життя України; формування системи національних інформаційних ресурсів; створення загальнодержавної мережі інформаційного забезпечення науки, освіти, культури, охорони здоров'я тощо; створення загальнодержавних систем інформаційно-аналітичної підтримки діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування; підвищення ефективності вітчизняного виробництва на основі широкого використання інформаційних технологій; формування та підтримка ринку інформаційних продуктів і послуг» [8] (ст. 5). Таким чином, впровадження архівних електронних послуг перебуває у межах реалізації деяких з перелічених завдань.

Згідно з цим законом, на кожний бюджетний рік формуються програми з переліком завдань (робіт), виконання яких необхідне для подальшого впровадження інформатизації (ст. 11). Також як складова частина Національної програми інформатизації пла-

нуються та виконуються галузеві програми та проєкти інформатизації (ст. 17) та регіональні програми та проєкти інформатизації (ст. 18). Оскільки розвиток обласних архівних установ та їхнє забезпечення необхідною матеріально-технічною базою для ефективної діяльності перебуває у компетенції обласних державних адміністрацій, особливо важливою у контексті дослідження нашої теми є наявність у цих регіональних програмах положень щодо інформатизації архівної справи. Окремі завдання з інформатизації також включено у проєкт Стратегії розвитку архівної справи до 2025 р. та у річні плани розвитку архівної справи – як областей, так і окремих державних архівів.

У 1998 р. було прийнято Концепцію Національної програми інформатизації, яка включає «стратегічні цілі та основні принципи інформатизації, очікувані наслідки її реалізації» [6]. У цьому документі подано визначення терміну «інформатизація»: «це сукупність взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, що спрямовані на створення умов для задоволення інформаційних потреб, реалізації прав громадян і суспільства на основі створення, розвитку, використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, створених на основі застосування сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки» (розділ 1). На основі цього визначення Я. С. Калакурою у тому ж 1998 р. було сформульовано визначення терміну «інформатизація архівної справи»: «комплексна система організаційних, науково-методичних і технологічних заходів, що забезпечують створення єдиних методологічних і методичних основ функціонування архівної галузі із залученням комп'ютерних технологій» [1, с. 172].

Заслуговує на увагу таке завдання Національної програми інформатизації як «формування системи національних інформаційних ресурсів», що в свою чергу уможливлює «формування та підтримку ринку інформаційних продуктів і послуг» (розділ 4) [6]. Одним із основних напрямів інформатизації є «забезпечення безперешкодного доступу громадян до будь-якої інформації, що не становить державної таємниці, за допомогою сучасних інформаційних систем» (пункт 3 розділу 6) [6]. Таким чином, ця концепція заклала підвалини для створення правових умов для використання сучасних комп'ютерних технологій та інформаційних систем для забезпечення доступу громадян до інформації.

У 2003 р. було прийнято Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» [4]. У цьому Законі, зокрема, було визначено правовий статус електронного документа та його копії, зокрема, підтверджено його юридичну силу (ст. 8), визначено засади електронного документообігу (ст. 9–13). Правове забезпечення створення та використання електронних документів є важливим складником правового забезпечення таких архівних електронних послуг як надання архівних довідок, що мають юридичну силу (для органів соціального захисту, органів безпеки, інших державних органів). Так, О. Я. Гаранін та Ю. С. Ковтанюк вважають перспективним «видавання на вимогу віддаленого користувача завірених довідок, копій документів та витягів із них у формі електронних документів, що забезпечить їх юридичну силу» [2, с. 41]. Також було затверджено Порядок роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання [14], у якому визначено загальні вимоги щодо організації роботи з електронними документами.

Надалі було прийнято низку нормативних документів щодо впровадження та розвитку електронного врядування та електронної демократії в Україні. Так, у постанові Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи “Електронний Уряд”» (2003 р.) [20] одним із завдань було «розробити та затвердити перелік і порядок надання інформаційних та інших послуг з використанням електронної інформаційної системи «Електронний Уряд»» (Завдання 8). Відповідно, на часі розроблення порядку та переліку архівних послуг (як одного із видів інформаційних послуг), які можуть бути надані в електронній формі.

За ст. 5 Закону України «Про доступ до публічної інформації» [3], доступ до публічної інформації забезпечується, зокрема, з використанням сучасних ІКТ (шляхом оприлюднення інформації на офіційних веб-сайтах в мережі Інтернет; на єдиному державному веб-порталі відкритих даних); також інформація надається за запитом на інформацію.

У пункті 2 постанови Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: “Реформи галузі інформаційно-комунікаційних технологій та розвиток інформаційного простору України”» (2016 р.) рекомендується впровадження технологій електронного урядування, зокрема – перехід на

електронний документообіг усіх органів виконавчої влади та розбудова системи «надання електронних адміністративних послуг для центральних органів виконавчої влади та для органів місцевого самоврядування» [18]. Правові, організаційні та технічні аспекти реалізації цього завдання створюють передумови для впровадження архівних електронних послуг та, згідно з проєктом Стратегії розвитку архівної справи до 2025 р., для «імплементації архівних послуг у систему державних електронних сервісів» [35].

У розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні» від 20.09.2017 № 649-р відзначаються основні перешкоди для розвитку електронного врядування в Україні, серед яких – низькі темпи запровадження електронних послуг та доступу до відкритих даних; низькі темпи розвитку внутрішніх систем електронного документообігу, цифрова нерівність у використанні інформаційно-комунікаційних технологій, недостатній рівень готовності фізичних та юридичних осіб до запровадження і використання інструментів електронного урядування. Аналогічні перешкоди зараз є на шляху впровадження електронних архівних послуг.

У розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні» (2016 р.) [33] визначено форми впровадження електронних послуг в усіх сферах суспільного життя. Це планується здійснити завдяки реалізації «принципу єдиного вікна («one-stop-shop») шляхом забезпечення розвитку та функціонування Єдиного державного порталу адміністративних послуг як єдиної точки доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг»; «запровадження електронних форм зворотного зв'язку на офіційних веб-сайтах органів влади», розвитку «електронної ідентифікації». В архівній сфері рекомендується «створення захищеної архівної інформаційної автоматизованої системи; запровадження архівних електронних послуг».

У пункті 5 Указу Президента України «Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг» (2019 р.) наказується «вжити заходів щодо створення єдиного державного веб-порталу електронних послуг», на якому б забезпечувались «можливість створення фізичними та юридичними особами електронних кабінетів»;

«надання електронних, в тому числі адміністративних, послуг»; «доступ до каталогу електронних послуг, що класифіковані за типовими ситуаціями»; можливість сплати за послугу, можливість подання звернень та отримання інформації про хід і результати розгляду звернень» [40].

Водночас нормативно-правова база інформатизації суспільства дуже поступово і повільно знаходить своє відображення у нормативно-правових актах з архівної справи. Так, у Законі України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (1993 р., зі змінами) [7] практично не відображено вимоги до використання новітніх ІКТ в архівній справі, в тому числі – у сфері надання архівних послуг.

У ст. 20 Закону «Права користувачів документами Національного архівного фонду» зазначено, що користувачі мають право «користуватися в читальному залі архівної установи копіями документів з фондів користування, а у разі їх відсутності – оригіналами, якщо доступ до них не обмежено на підставах, визначених законом, – а також відповідно до закону користуватися документами обмеженого доступу». У цій статті Закону не обґрунтовано право користування ЦФК через веб-портал, комп'ютери у читальному залі, не визначено умови доступу до ЦФК (вільний доступ чи за умови авторизації). Так само за цією статтею користувачі мають право на доступ до довідкового апарату, але не зазначено, які умови надання онлайн доступу до нього.

Форми користування документами та відомостями з документів визначено у Порядку користування документами Національного архівного фонду України, щоналежать державі та територіальним громадам. Згідно з ним, державні архівні установи «відповідно до наявних технічних можливостей забезпечують умови для віддаленого доступу до довідкового апарату і документів НАФ» (пункт 1 розділу I) [17]. Також передбачається розміщення на веб-сайті архіву графіку роботи читального залу архіву (пункт 7 розділу I), «інформації про наявні обмеження в доступі до архівної інформації» та про строк дії таких обмежень (пункт 11 розділу II). Зазначається, що замовлення на видавання документів у читальний зал можна подати у тому числі «з використанням інформаційно-комунікаційних технологій» (пункт 2 розділу II) [17].

У «Правилах роботи архівних установ України» [22] передбачено подавання запитів поштою, електронною поштою, на особистому прийомі (пункт 4.2.8 розділу 6), тобто отримання запитів онлайн через веб-портал не передбачено. Відповідно, затребувані архівні довідки, копії і витяги видають заявнику особисто або надсилають простим поштовим відправленням (пункт 4.2.13 розділу 6).

У той же час зазначається, що однією з форм використання відомостей, що містяться в архівних документах, є «публікація архівних документів та оприлюднення відомостей, що в них містяться, у засобах масової інформації, у тому числі електронних» (пункт 4.1 розділу 6) [22]. Також підготовлення виставки архівних документів включає «публікацію онлайнової версії виставки для оприлюднення на веб-порталі архіву» (пункт 4.11.1 розділу 6).

Згідно з останньою редакцією «Переліку платних послуг, які можуть надаватися архівними установами, що утримуються за рахунок бюджетних коштів» (2020 р.), платною також є послуга «технічна підтримка виконання запитів користувачів, що надійшли в електронній формі, за допомогою спеціального програмного забезпечення»[20].

Фактично нормативно-правове регулювання надання електронних послуг в архівній галузі обмежується переліченими вище документами і є очевидно недостатнім з огляду на заплановані заходи з інформатизації архівної справи.

Що стосується наявних планів розвитку архівної галузі, які передбачають впровадження електронних послуг, то одним із важливих документів, у якому вони викладені, є проєкт Стратегії розвитку архівної справи на період до 2025 р. [35]. У цьому документі серед першочергових завдань зазначено створення електронного реєстру архівних інформаційних ресурсів, створення інформаційно-пошукової системи (оперативна ціль 1.1), прискорення темпів оцифровування архівних документів та довідкового апарату (оперативна ціль 1.2), забезпечення архівів відповідним обладнанням. Відповідно, наступним кроком щодо підвищення якості та швидкості надання архівних послуг є передбачене оперативною ціллю 1.3 створення онлайн-ресурсу для обслуговування користувачів. У документі конкретизується, що даний ресурс має бути єдиним для всієї мережі державних архівних установ. Задля цього, зокрема, планується «розмістити

в доменній зоні archives.gov.ua веб-ресурси всіх архівних установ України» (оперативна ціль 4.4). Обслуговування має здійснюватися на основі «особистих кабінетів». Коротко окреслено і коло послуг, які можна здійснити через «особистий кабінет»: «записуватися до читальної зали, замовляти документи, здійснювати оплату архівних послуг, підтримувати з архівом оперативний діалог за допомогою онлайн месенджерів» [35]. Варто зазначити, що деякі з викладених вище цілей вже були частково реалізовані.

Про необхідність впровадження електронних архівних послуг в документі також йдеться в контексті розроблення Концепції цифровізації архівної галузі (оперативна ціль 2.2). Зокрема зазначається, що необхідним є подолання «цифрового» розриву між державним архівами різного рівня, забезпечення рівних можливостей автоматизації та надання послуг.

Також у документі цілком слушно наголошено на необхідності розроблення низки нормативно-правових актів, у перспективі – нового архівного Закону, у якому були б враховані особливості архівної діяльності в умовах розвитку інформаційного суспільства, у тому числі – особливості надання онлайн архівних послуг (оперативна ціль 3.1).

Важливими для інформування про можливості надання електронних архівних послуг архівним установами України є передбачені проєктом Стратегії заходи з присутності архівних установ у медіа-просторі, розширення співробітництва з органами влади, культурними та науковими установами (оперативна ціль 4.2), з міжнародними архівними організаціями (оперативна ціль 4.3).

Одним з очікуваних результатів є «імплементація архівних послуг у систему державних електронних сервісів».

Отже, у проєкті Стратегії розвитку архівної справи на період до 2025 року впровадження електронних архівних послуг є однією із першочергових цілей, розглянуто різні аспекти архівної діяльності (правові, технічні, організаційні), що стосуються даного впровадження.

Першочергові завдання з інформатизації архівної справи на 2022 р. було сформульовано у документі під назвою Звіт «Про роботу Укрдержархіву архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2021 році та пріоритети на 2022 рік» [9]. У цьому документі серед конкретних завдань з

цифровізації архівів (пріоритет 4) є ті, що створюють передумови для впровадження електронних архівних послуг: «удосконалення системи електронного документообігу; поліпшення ІТ-інфраструктури (за умови належного фінансування); запровадження інформаційно-пошукової системи, що надаватиме доступ до інформації про архівні інформаційні ресурси і працюватиме в онлайн режимі 24/7; підвищення рівня цифрових компетенцій архівних працівників» [9]. Ці завдання було сформульовано з урахуванням поточного стану цифровізації державних архівів України.

Проблема впровадження електронних архівних послуг, а також дотичні до цього питання частково знайшли відображення у деяких Регіональних стратегіях розвитку до 2027 р., обласних Програмах інформатизації, обласних планах розвитку архівної справи (станом на січень 2022 р.).

Згідно з регіональними програмами розвитку областей до 2027 року [13], заплановано та поступово здійснюється забезпечення всієї території швидкісним інтернетом, закупівля обладнання, необхідного для інформатизації, впровадження е-врядування та е-демократії: функціонування веб-сайтів, запровадження електронного документообігу із застосуванням електронного цифрового підпису, автоматизація надання адмінпослуг (е-послуги), надання публічної інформації, забезпечення можливості подати петицію та запит на інформацію. Також, окрім впровадження е-врядування, в першу чергу відбувається інформатизація освітньої та медичної сфер та інших важливих державних служб – фіскальної, митної та інших напрямів, важливих для економіки регіону.

Зокрема, впровадження електронних адміністративних послуг заплановано у таких областях: Донецька обл. [36], Запорізька обл. [34], Івано-Франківська обл. [37]; Чернігівська обл. [39].

У Херсонській області заплановано оцифровування архівів та впровадження електронного документообігу [38].

У низці областей реалізуються Регіональні програми інформатизації (як на минулі, так і на найближчі роки), а також районні програми інформатизації. У регіональних програмах основні заходи спрямовано на розвиток е-демократії, е-врядування, впровадження електронних адмінпослуг (Закарпатська обл. [24], Чернігівська обл. [26], Чернівецька обл. [10], Дніпропетровська

обл. [12], Житомирська обл. [23]). Частково ці програми фінансуються зарубіжними фондами.

У деяких Регіональних програмах інформатизації вказано і заходи з інформатизації архівної справи. Наприклад, у Програмі інформатизації Харківської області «Електронна Харківщина» на 2021–2023 роки було заплановано впровадження ІКТ в архівах та «переведення в електронну форму національних надбань у сфері культури та мистецтва» [25]. У Регіональній програмі інформатизації Черкаської області на 2022–2024 роки серед пріоритетних завдань – «створення фонду користування документами НАФ на електронних носіях та якісних електронних версій науково-довідкового апарату до документів», задля чого планується «технологічне оснащення лабораторії Державного архіву Черкаської області професійним архівним скануючим обладнанням» та «впровадження в Державному архіві Черкаської області відмовостійкого комплексу серверного та телекомунікаційного обладнання» [30]. У Львівській програмі інформатизації (на 2022–2024 роки) запланована «цифровізація робочих місць спеціалістів усіх підрозділів архіву; створення комплексної інформаційної системи ДАЛО; формування цифрового контенту (облікових даних, довідкового апарату та цифрових зображень документів); створення публічних електронних сервісів, спрямованих на забезпечення доступу до архівних інформаційних ресурсів ДАЛО; інформатизація окремих бізнес-процесів ДАЛО (наприклад, затвердження номенклатур справ)» [29]. В інших регіональних програмах інформатизації архівна справа згадується тільки в межах аналізу стану інформатизації області.

Також заходи з інформатизації архівної справи включено в обласні програми розвитку архівної справи. Зокрема, комплексною програмою розвитку архівної справи у Вінницькій області на 2018–2022 рр. було заплановано «придбання технічного обладнання та програмного забезпечення для створення цифрових копій документів, їх зберігання та користування ними», що дозволить «збільшити обсяг наповнення електронного архіву текстових, фото-, аудіо- та відеоматеріалів, покращити якість копій, забезпечити можливість віддаленого доступу до інформації через мережу інтернет» [11]. В Івано-Франківській області Програмою розвитку архівної справи на 2022–2026 рр. передбачалось придбання копіювальної техніки для оцифровування документів Національного архівного фонду (проекційний ска-

нер) та придбання серверного обладнання [31]. За Рішенням Колегії Держархіву Луганської області планувалося «постійно вживати заходів щодо виготовлення цифрових копій фонду користування документами НАФ» [32]. Цей напрям роботи знайшов відображення і у Плані роботи Колегії Держархіву Луганської області на 2022 р., а саме – «оцифрування та оприлюднення документів НАФ та довідкового апарату до них» [15]. У Херсонській області Обласною програмою розвитку архівної справи на 2017–2021 рр. було передбачено «переведення документів на електронні носії для створення фонду користування» [28]. У Плані розвитку архівної справи у Хмельницькій області на 2022 рік передбачено «створення фонду користування на цифрові копії» [16], «оцифрування описів на документи НАФ» [16, с. 12]; надання інформації через електронні ресурси (веб-сайт, фейсбук, інстаграм) [21]. Програмою розвитку архівної справи в Державному архіві Чернівецької області на 2021–2023 роки заплановано «придбання комп'ютерної техніки, ліцензійного програмного забезпечення» [27, с. 5].

Заплановані заходи мають на меті створити необхідну матеріально-технічну базу для впровадження електронних архівних послуг. Однак зазначені плани не завжди вдавалося реалізувати в повному обсязі через брак фінансування, оскільки насамперед вирішувались основні завдання архівів щодо забезпечення збереженості документів НАФ та надання архівних послуг, передусім виконання запитів соціально-правового характеру. Наразі реалізація вищеописаних планів у багатьох областях також перебуває під загрозою, адже після початку повномасштабної війни Росії проти України та окупації деяких українських територій найбільш гостро нині стоїть питання збереження територіальної цілісності нашої держави та її історико-культурної спадщини. Проте вітчизняні архівісти мають докладати всіх зусиль задля подальшої цифровізації архівної галузі та впровадження електронних архівних послуг, адже ці заходи також допоможуть забезпечити збереженість архівних документів та удоступнити їх для користувачів у режимі онлайн, що є вкрай важливим в умовах ускладненого пересування територією України в умовах війни.

Отже, наразі в Україні діє низка нормативно-правових актів, які прямо чи опосередковано стосуються впровадження елект-

ронних архівних послуг. Проте фактично відсутнє галузеве законодавство, яке б чітко регулювало цей вид діяльності архівів. На тлі активного оцифрування архівних фондів та довідкових апаратів до них, а також інших заходів, що уможливлюють надання послуг користувачам архівів в онлайн режимі, необхідність розроблення та впровадження такого законодавства очевидна. Потребує внесення відповідних змін і наявне галузеве законодавство, яке регулює діяльність державних архівів, з метою приведення його у відповідність до поточних потреб архівної галузі, яка активно цифровізується.

Список використаних джерел

1. Архівознавство : підруч. для студ. вищ. навч. закладів України / редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.) [та ін.]. Київ, 1998. 316 с.
2. Гаранін О. Я., Ковтанюк Ю. С. До концепції інформатизації архівної справи в Україні / Студії з архів. справи та документознавства / Держ. архів. служба України, УНДІАСД ; [редкол.: С. Г. Кулешов (голов. ред.) та ін.]. Київ, 2017. Т. 24–25. С. 7–57.
3. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. № 2939-VI [зі змінами]. URL: https://bit.ly/3aEdtvA (дата звернення 06.06.2022).
4. Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 травня 2003 р. № 851-IV [зі змінами]. URL: https://bit.ly/3NxCvep (дата звернення: 16.03.2022).
5. Закон України «Про інформацію» від 02 жовтня 1992 р. № 2657-XII [зі змінами]. URL: https://bit.ly/397CIpG (дата звернення 06.06.2022).
6. Закон України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» від 04 лютого 1998 року № 75/98-ВР [зі змінами]. URL: https://bit.ly/3NAlMaj (дата звернення 06.06.2022).
7. Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» від 24 груд. 1993 р. № 3814-XII [із змінами]. URL: https://bit.ly/3NwHXy8 (дата звернення 06.06.2022).
8. Закон України «Про Національну програму інформатизації» від 04 лютого 1998 р. № 74/98-ВР [зі змінами]. URL: https://bit.ly/3xwgDKP (дата звернення 06.06.2022).
9. Звіт «Про роботу Укрдержархіву архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2021 році та пріоритети на 2022 рік». URL: https://bit.ly/3BhWbgO (дата звернення: 02.05.2022).
10. Комплексна програма інформатизації Чернівецької області «Цифрова Буковина» на 2022–2024 роки. Чернівці, 2022. URL: https://bit.ly/3NISiXM (дата звернення 09.06. 2022).

11. Комплексна програма розвитку архівної справи у Вінницькій області на 2018–2022 рр. Вінниця, 2017. URL: https://bit.ly/3IiJF2F (дата звернення 09.06. 2022).
12. Концепція регіональної програми інформатизації «Електронна Дніпропетровщина» на 2020–2022 роки. Дніпро, 2019. URL: https://bit.ly/3CQFEl1 (дата звернення 30.01.2022).
13. Міністерство розвитку громад та територій України. Регіональні стратегії розвитку до 2027 року. URL: https://bit.ly/38Z0WBX (дата звернення: 02.05.2022).
14. Наказ Міністерства Юстиції України «Про затвердження Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання» від 11.11.2014 № 1886/5. URL: https://bit.ly/3xjy0xb (дата звернення 06.06.2022).
15. План роботи Колегії Державного архіву Луганської області на 2022 рік. URL: https://bit.ly/3xEGFf1 (дата звернення 09.06. 2022).
16. План розвитку архівної справи у Хмельницькій області на 2022 рік. Хмельницький, 2021. URL: https://bit.ly/3KWXKEN (дата звернення (09.06.2022).
17. Порядок користування документами Національного архівного фонду України, щоналежать державі та територіальним громадам : затв. наказомМ-ва юстиції України від 19 листоп. 2013 р. № 2438/5 : зареєстр. у М-ві юстиції України 21 листоп. 2013 р. за № 1983/24515 [із змінами]. URL: https://bit.ly/3MEl0t1 (дата звернення: 06.06.2022).
18. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: “Реформи галузі інформаційно-комунікаційних технологій та розвиток інформаційного простору України”» від 31 березня 2016 р. № 1073-VIII.
19. Постанова Кабінету Міністрів України «Перелік платних послуг, які можуть надаватися архівними установами, що утримуються за рахунок бюджетних коштів» від 7 травня 1998 р. № 639 [зі змінами]. URL: https://bit.ly/3xwtr3R (дата звернення 06.06.2022).
20. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи “Електронний Уряд”» від 24.02.2003 № 208 // Офіц. вісн. України. 2003, № 9, Ст. 378. URL: https://bit.ly/3TnPm5h (дата звернення: 02.05.2022).
21. Пояснювальна записка до Плану розвитку архівної справи у Хмельницькій області на 2022 рік. URL: https://bit.ly/3KWXKEN (дата звернення 30.01.2022).
22. Правила роботи архівних установ України, затверджені наказом Міністерства юстиції України 08 квітня 2013 р. № 656/5, зареєстровані в Міністерстві юстиції України 10 квітня 2013 р. за № 584/23116 [зі змінами]. URL: https://bit.ly/3Nwpv8E (дата звернення: 06.06.2022).

23. Програма інформатизації Житомирської області на 2022–2024 роки. Житомир, 2021. URL: https://bit.ly/36pRgis (дата звернення 30.01.2022).
24. Програма інформатизації Закарпатської області на 2022–2024 роки. Ужгород, 2021. URL: https://bit.ly/34NVD6A (дата звернення 30.01.2022).
25. Програма інформатизації Харківської області «Електронна Харківщина» на 2021–2023 роки. Харків, 2020. URL: https://bit.ly/3CT6Uz5 (дата звернення 09.06.2022).
26. Програма інформатизації Чернігівської області на 2021–2023 роки. Чернігів, 2021. URL: https://bit.ly/3sn77aF (дата звернення 30.01.2022).
27. Програма розвитку архівної справи в Державному архіві Чернівецької області на 2021–2023 роки. Чернівці, 2021. URL: https://bit.ly/3mFFOEy (дата звернення 30.01.2022).
28. Програма розвитку архівної справи в області на 2017–2021 роки. Херсон, 2016. URL: https://bit.ly/3NGrPKt (дата звернення 09.06.2022).
29. Регіональна Програма інформатизації «Цифрова Львівщина» на 2022–2024 роки. URL: https://bit.ly/3FDdA57 (дата звернення: 29.12.2022).
30. Регіональна програма інформатизації Черкаської області на 2022–2024 роки «Цифрова Черкащина». Черкаси, 2021. С. 27–28. URL: https://bit.ly/34PliMl (дата звернення 09.06.2022).
31. Регіональна цільова програма «Розвиток архівної справи в Івано-Франківській області» на 2022–2026 роки. Івано-Франківськ, 2021. URL: https://bit.ly/37E4pVW (дата звернення 30.01.2022).
32. Рішення Колегії Державного архіву Луганської області від 20.05.2021 р. URL: https://bit.ly/3H8P7WO (дата звернення 09.06.2022).
33. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні» від 16 листопада 2016 р. № 918-р. URL: https://bit.ly/3aED73l (дата звернення 06.06.2022).
34. Стратегія регіонального розвитку Запорізької області на період до 2027 року. Запоріжжя, 2019. URL: https://bit.ly/3Qi5RPp (дата звернення 09.06.2022).
35. Стратегія розвитку архівної справи на період до 2025 року (проєкт). URL: https://bit.ly/3wtiUEg (дата звернення: 02.05.2022).
36. Стратегія розвитку Донецької області на період до 2027 року. Краматорськ, 2020. URL: https://bit.ly/3mDygSy (дата звернення 09.06.2022).
37. Стратегія розвитку Івано-Франківської області на 2021–2027 роки. Івано-Франківськ, 2020. URL: https://bit.ly/3OcHQHE (дата звернення 09.06.2022).

38. Стратегія розвитку Херсонської області на період 2021–2027 років. Херсон, 2021. URL: https://bit.ly/3NK5mvT (дата звернення 09.06.2022).
39. Стратегія сталого розвитку Чернігівської області на період до 2027 року. Чернігів, 2020. URL: https://bit.ly/3mDAD7U (дата звернення 09.06.2022).
40. Указ Президента України «Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг» від 29.07.2019 № 558/2019 // Урядовий кур'єр. 31.07.2019. № 144. URL: https://bit.ly/3Vv9jsI (дата звернення: 02.05.2022).

Nataliia Zalietok, Yevheniia Chornomorets

PECULIARITIES OF THE LEGAL FRAMEWORK FOR THE IMPLEMENTATION OF ELECTRONIC SERVICES IN THE ARCHIVES OF UKRAINE

The article reviews the regulatory and legal framework for the implementation of electronic services in the archives of Ukraine. The authors come to the conclusion that currently in Ukraine there is an urgent need to develop special legislation that would clearly regulate the provision of electronic services to archive users. The existing special legislation that regulates the activities of state archives also needs improvement in order to bring it into line with the current needs of the archival sector, which is actively being digitized.

Key words*: archives, services, electronic services, digitization of the archival sector.*

Євгеній Калашник

УДК 908(477.53)"17/19"

БІЛИКИ ТА СЕЛА ГРОМАДИ У КРАЄЗНАВЧИХ СТУДІЯХ XVIII–XX СТ.

У статті аналізуються краєзнавчі дослідження кін. XVIII – поч. XXI ст., які в тій чи іншій мірі присвячені населеним пунктам, що увійшли до складу Білицької селищної територіальної громади, створеної у 2020 р.

Ключові слова: *Білицька селищна територіальна громада, Білики, краєзнавство.*

Краєзнавство передбачає збір і накопичення відомостей про окремо взятий регіон. Відомості можуть включати географічні

та топографічні дані, результати природничих досліджень, інтерпретацію історичних джерел тощо. Чи не найпопулярніший вид краєзнавства – історичне. Адже кожен місцевий мешканець орієнтується на місцевості, оперує відомостями старожилів, поінформований у топоніміці, останніх подіях та процесах, має власну думку про них. У сучасних інформаційних реаліях це породжує велику кількість безсистемних спільнот у соціальних мережах, у ліпшому випадку – публікацію власної творчості аналоговими методами, під видом краєзнавства як науки.

Мета нашого дослідження – історіографічний аналіз та систематизація краєзнавчих праць, статей, розвідок, заміток, що висвітлюють історію сіл Білицької селищної територіальної громади. За адміністративним поділом 2020 р., громада включає 27 населених пунктів. Донедавна вони відносилися до Білицької селищної та Бутенківської, Жуківської, Марківської, Червоноквітівської, Чорбівської сільських рад сільських рад [35]. За козацької доби адміністративна ієрархія краю склалася навколо сотенного містечка Білики, яке виникло зі слободи. До Білицької сотні входили села Боярка, Комарівка та Федорівка (Злодіївка). На решті території сформувалася сітка хутірських господарств. З 1802 р. Білики стають волосним містечком Кобеляцького повіту Полтавської губернії. В цей час виникають козацькі (Галі, Рубани, Скрильники) та власницькі села (Кунівка, Марківка, Чорбівка). За радянської влади, колективізація знайшла свій вихід в укрупненні хуторів та створенні нових сіл. На карті з'являються Бутенки, Дрижина Гребля, Жуки, Калініне, Котовське, Кустолові Кущі, Прогрес, Свердлове, Червоні Квіти, Фрунзе, Чапаєве та ін. У цей же час Білики отримують статус районного центру Харківської області, невдовзі – села, а з 1957 р. селища міського типу у складі Кобеляцького району Полтавської області.

Відцентрово, найдавніші краєзнавчі дослідження були присвячені Біликам. Найперша відома краєзнавча розвідка, датована 1777 р., міститься у творі «Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1775 г.». Вона повідомляє, що Білики збудовані на горі над Ворсклою; тут була пасіка Білика з Говтви, поселення осадив задніпровський козак зі Сміли Микита Страж; риби у Ворсклі мало; диких звірів та птахів немає, урожаї хліба бувають гарного літа [23, с. 71].

Очевидно, що згадка про «батьків-засновників» Біликів з цього джерела увійшла в працю М. Арандаренка, видану в 1852 р. Автором вказується, що Білики – торгове містечко, його частина розселена на узвишші, інша – на лівому березі Ворскли, населення містечка становлять 2 647 козаків, 128 дворів власницьких селян, різночинці, купці, міщани, адміністрація – волосне та два сільські правління, наявне сільське училище, 2 ярмарки на рік [1, с. 166].

Першою повноцінною працею з історичного краєзнавства Біликів є стаття П. Романовського «Сведения о местечке Белики и его предместьи Боярка Кобелякского уезда», опубліковану в 1890 р. [37, с. 173–177]. Автор, священик білицької Успенської церкви, навів географічні й топографічні характеристики містечка, продовжив їх історичною довідкою за хронологією подій, етнографічними спостереженнями, відомостями з місцевого легендаріуму. Що цікаво, імен білицьких осадників (Білика та Стража) не вказується, але підкреслено: «По некоторым соображениям и догадкам, можно с достоверностью заключить, что оно принадлежит к самым ранним поселениям в этом краю и было стратегическим пунктом, с хорошей в то время земляной крепостью, следы которой и по настоящее время ясно виднеются» [37, с. 174]. Завершується стаття описом сучасних автору Біликів – їх церков, ярмарків, училища (вже двохкласного), напливом дачників після прокладення залізниці.

Також відомості про Білики наводяться в енциклопедичних словниках, що, як жанр, увійшли в моду на рубежі XIX–XX ст. [3, с. 200; 4, с. 188]. До них же відносимо довідники «Городские поселения в Российской империи», «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» та локальні, такі як «Сборник сведений о Полтавской губернии» [10, с. 209; 38, с. 306; 39, с. 103]. У вступі до останнього довідника пояснюється і популярність подібних видань: «Нам не раз приходилось слышать жалобы на недостаток такого сборника, который, хотя бы в кратце, давал понятие о крае» [39, с. 2]. Інформація у цих виданнях майже ідентична.

У той же час у краї проводяться перші археологічні дослідження. Якщо у 1804 р. візитатор І. Тимковський, в описі Кобеляцького повіту лише коротко вказував: «В местечку Беликах около оного земляной вал» [32, с. 143], то на початок XX ст. вже проведено натурні обстеження. В. Ляскоронським публікуються

обміри Білицької фортеці із планом, опис курганів, майданів та їх груп в околицях Біликів [16]. Миколою Макаренком, за матеріалами анкетування Центрального статистичного комітету 1873 р., опубліковано працю «Городища и курганы Полтавской губернии». Видання містить повідомлення про Білицьку фортецю з наведеними її розмірами та гіпотезами про її історію [16].

Джерела з історії Біликів та Білицької сотні використовують у своїх працях історики: Д. Багалій, В. Бучневич, М. Грушевський, П. Китицин, М. Костомаров, О. Левицький, В. Модзалевський, М. Слабченко, Д. Яворницький та ін. Документи козацької доби локального або регіонального характеру публікуються у збірках: «Акты, относящиеся к истории Западной России» (1849–1853), «Архив Юго-Западной России» (1859–1914), «Акты относящиеся к истории Юго-Западной России» (1863–1892), «Акты Московского государства» (1890–1901). Події та процеси у Біликах або їх епізоди занотовують у щоденниках Матвій Бобошко, Володимир Короленко, Олександр Несвіцький. Являючи за своїм характером джерела, ілюстрації у загальноісторичному контексті, а не краєзнавчі дослідження, вони не розглядаються у цій статті, проте є вагомою джерельною базою.

Зовсім інший характер мають краєзнавчі публікації радянського часу. Після тривалої перерви, у 1956 р., на шпальтах районної газети «Переможець», друкується замітка В. Корецької «Минуле і сучасне с.Білик». Хоча у ній вперше зустрічається термін краєзнавство – «юні краєзнавці, знаходять пам’ятки глибокої давнини», вона неприховано ідеологічна. У статті вжито історичні неточності («село було засноване… Пушкарським полком», «Указом Катерини II… село одержало назву Білики») та пропагандистські кліше («возз’єднання України з Росією», «земля була закріплена за прихильниками Москви», «перетворення в життя історичних накреслень шостої п’ятирічки» тощо), очевидний відбір згаданих особистостей. Більше половини тексту присвячено сучасності. Описуються цукровий та молочноконсервний заводи, розбудова селища навколо них, розвиток колгоспного виробництва, завершення сівби та «перше місце в районі по яйценоскості курей», яке посідає колгосп ім. Фрунзе. Безумовно, підкреслюється робота агітаторів і те що село «зігріте піклуванням рідної Комуністичної партії» [23, с. 3], що в принципі лежить поза краєзнавчим дискурсом.

Фундаментальністю та науковим підходом вирізняється дослідження Василя Хлистуна, вчителя історії Білицької семирічної школи. Чернетки машинопису датуються 1964 р. Дослідник, під керівництвом доц. Й. Дрейслера опрацював широке коло архівних джерел та історичної літератури. «Сьогодні в спеціальному одягу і резових чоботях ходив у к-п «Фрунзе» 7 км за необхідними даними» – повідомляв він у листі до керівника про розвідки на місцевості [44, арк. 46]. Також велося листувався зі старожилами А. Гадючкою та Г. Кузьменком [44, арк. 43–45 зв.]. До речі, саме у листі другого, від 28 травня 1964 р., легендарний засновник Біликів – Білик, вперше отримує ім'я. Тут його названо Андрієм. Кореспондентом, з посиланням на невідомий «документ», наводиться версія, що Андрій Білик (пасічник з Говтви, за версією наведеною вище) був із війська Северина Наливайка й після поразки в Солоницькій битві осів на терені майбутніх Біликів із невеликим загоном [44, арк. 45].

Ця робота проводилася для полтавського тому довідника «Історія міст і сіл УРСР», але публікації В. Хлистуна у виданні відсутні [15, с. 391, 409–410]. Натомість, за рік до виходу книги, краєзнавчий доробок, у чотирьох частинах, було опубліковано в районній газеті «Колос» [40–43].

Текст охоплює історію Біликів від давнини (у першому розділі згадуються археологічні пам'ятки) до 1960-х років, наводяться історичні, біографічні та ін. дані, описується будівництво, розвиток політичних структур, фіксуються імена та прізвиська місцевих мешканців – учасників історичних подій тощо. Характерним є саме локальний контекст дослідження В. Хлистуна. Однак, заідеологізованість характерна для назв статей [41, 43] наповнює й зміст. На жаль, примат класової парадигми призводить до спотворення висновків. Наприклад, автор повідомляє: «Видно, не вгамовувалась бунтарська кров запорізьких козаків, що текла в жилах білицьких кріпаків. Часто вони виступали за свої права проти гнобителів. В секретній доповідній повідомлялося, що в Біликах було вбито в 1830 році поміщика Івана Говтвянського» [41, с. 4]. Але джерело використане автором говорить скоріше не про класову боротьбу, а про побутову помсту за зраду. Серед 11 покараних присуджувалося: «Ульяну же Губиху сознавшуюся в блудодеянии с помещиком своим Голтвинским… выдержать в тюрьме июнь месяц, и для очищения совести подвергнуть церковному покаянию» [31, арк. 1 зв.-2].

Популярність краєзнавчого руху в 60–70-х рр. XX ст. призводить до накопичення досліджень різного обсягу та стилю. Крім того, у 1982 р., в селищі Білики було відкрито Білицький народний музей історії та художньо-ужиткового мистецтва, який повинен був проводити краєзнавчу роботу [21]. Авторами краєзнавчих досліджень, як правило ставали вчителі, голови колгоспів, голови або секретарі сільських рад, як виняток – журналісти. Головною сюжетною лінією ставала класова боротьба, становлення та розвиток партії, колгоспів, промисловості, москвофільство у прямому значенні. Через це, краєзнавчі відомості фіксувалися здебільшого на периферії цих досліджень.

Стаття В. Пазинича з історії с. Чорбівки, опублікована у 1967 р., дуже стисло оперує історичними відомостями (поміщик Чорба, назви хуторів), а у більшій мірі висвітлює статистику колгоспів [33, 34]. Статтю Т. Чернецької, «Краса у кількох вимірах» 1975 р. [45] присвячено Біликам та написано методом інтерв'ю. Короткий історичний нарис із тими ж само героями – Т. Шевченком, Мате Залкою, А. Головком, продовжується статистикою записаною від голови селищної ради та голови колгоспу. Особливу увагу приділено культурному життю селища. Згадуються понад 20 імен біличан – завідуючі бібліотекою, музеєм, їх відвідувачі, передовики виробництва, творча молодь. Досить розлогі біографії земляків на тлі історичних процесів, поіменні списки, опис локальних подій зафіксовано у самвидаві Г. Зозулі 1979 р. «Минуле і сучасне сіл Марківки та Троянів» [14]. У 1990 р. у районній газеті вийшов друком нарис В. Жук «Білики». Науковий підхід, опрацювання архівних джерел різного часу та характеру дозволили висвітлити невідомі раніше факти та події в історії селища, уточнити статистичні дані, розширити регіональну персоналістику тощо. Наприклад у цій роботі вказується кількість церков у Біликах, їх назви, роки побудови, окреслюється поділ населення волості на козацькі товариства за Російської імперії тощо [11].

Самобутньо виглядають мемуари В. Замкового, завершені у 1982 р. – «У плині часу (Білики і біличани)». У художній манері автор викладає спогади про пережите особисто, дає власну характеристику процесам. Як людина епохи В. Замковий звертається до знакових для ідеології того часу історичних віх та постатей, а також надає однобокі, заідеологізовані оцінки. Однак, твір охоплює події у Біликах від 1911 до 1941 р., знайо-

мить читача із описом місцевості, персонами біличан різного стану та статусу, особами діячів загальноукраїнської історії, висвітлюються особливості народного побуту, процеси та діячі років Української революції [13]. Це робить «У плині часу» фундаментальним твором для дослідження історії Біликів першої половини XX ст. Твір публікувався автором у районній газеті «Колос» частинами. На сьогодні Білицьким краєзнавчим музеєм планується його монографічне видання.

Альтернативнимиідеологічно є мемуари Г. Ващенка «Історія однієї школи» [9], які було видано у лондонському місячнику української діаспори «Визвольний шлях» протягом 1957–1958 рр. У автобіографічному творі (Г. Ващенко вводить себе у твір під іменем Юрія Петровича Горового) автор торкається діяльності у Біликах педагогічних курсів, які він очолював, протягом 1921–1923 рр. Наводяться описи місцевості та окремих будівель, характеризуються мешканці взагалі та окремі біличани, дається оцінка суспільно-політичному життю, діяльності адміністрації та її очільників тощо.

Характеризуючи ідеологічні розбіжності, можна звернутися до порівняння опису голови Білицького ревкому, Якима Чесака, різними авторами. В. Замковий повідомляє: «голова Білицького ревкому Я. Х. Чесак, колишній шахтар з Донбасу, більшовик з 1902 року. То був дужий, міцно збитий, з лисіючою головою, чоловік, чудовий промовець, який чимало зробив для відродження економіки містечка й згодом домігся того, що Білики на якийсь час стали повітовим центром» [13, арк. 13]. У Г. Ващенка знаходимо протилежну характеристику: «…вже в кінці 1922 р. повстанський рух на Кобеляччині був ліквідований. Велику участь у ліквідації брав Чесак, що до революції був носильщиком на станції Кобеляки. На чолі карного загону він їздив по селах і жорстоко розправлявся не тільки із справжніми повстанцями, але і з людьми, які в повстанні жодної участи не брали. На початку 1923 р. він був призначений на посаду голови Білицького виконавчого комітету…» [9].

Археологічні дослідження у регіоні за радянського часу включали як розвідки (М. Рудинський, 1922, М. Стан, 1941, Г. Сидоренко (1971), О. Супруненко, 1986), так і розкопки (Лугова, 1984). У їх ході було виявлено та обстежено різночасові пам’ятки археології у сс. Білики, Бутенки, Галі, Жирки, Ісаївка, Кустолові Кущі, Прогрес, Свічкареве, Чапаєве, Чорбівка [16].

У 1992 р. було видано енциклопедичний довідник «Полтавщина», що надавав стислі відомості про села майбутньої громади. Однак, видання не містить вичерпного переліку населених пунктів. Наприклад відсутні відомості про сс. Галі, Кустолові Кущі, Чорбівка та ін. Замітка про смт Білики належать авторству В. Жук [12, с. 57–59].

Продовжують публікуватися краєзнавчі нариси в пресі. Авторству І. Наливайка належить стаття «Боярка», яку опублікувала «Зоря Полтавщини». Вона присвячена старовинному козацькому селу, яке у середині XX ст. було приєднане до Біликів і зараз становить куток селища. Проте, замітка торкається й історії Біликів за козацької доби [29]. Краєзнавству с. Жуки було присвячено спеціальний випуск газети «Полтавська Думка». Переселенці, дати з життя села, списки померлих односельчан за роками, короткі нариси про історію та сьогодення села [30].

На рубежі століть кілька краєзнавчих книжок видає біличани А. Лата. Своєрідним джерелознавчим путівником слугує збірка «Білики: історичне минуле в документах, спогадах і художніх творах», яка пережила чотири видання з 1998 до 2002 р. [напр. 25] До книги входять відомості з різних джерел та літератури про Білики, спогади місцевих мешканців, посилання на архівні справи та музейні колекції, у яких міститься інформація. Хронологічно книга охоплює період від козацької доби до кін. XX ст.

Іншим твором А. Лати, якому притаманний краєзнавчий характер є есе «Там за гаєм Ворскла. Хроніка мого дитинства». Книга містить художні нариси згруповані за роками – з 1946 до 1962 [26]. Автор подає власні роздуми, поезії, опис місцевості, подій, людей. Художній стиль та образність, на нашу думку, ставить твір біличанина в один ряд із мемуарами В. Замкового.

У двох книгах видано працю К. Бобрищева «Отчий край», присвячену видатним уродженцям Кобеляцького району [6, 7]. У біографічних нарисах про В. Василенка, Г. Гапона, П. Жевахова, Мате Залку, В. Кочубея та ін. знаходиться місце інформації та світлинам Біликів.

Не було видане краєзнавче дослідження Т. Бажана «Розповідь про дорогий моєму серцю рідний край і його земляків». Його рукопис зберігається у Кобеляцькому музеї літератури та мистецтва ім. О. Кулика. Дослідження знайомить із відомими автору або встановленими ним фактами та сторінками життя у сс. Білики, Жуки, Рубани та хуторі Бажани [2]. Наприклад, у

творі обстоюється і аргументується думка, що два малюнки Т. Шевченка, «Урочище Білик» та «Урочище Стінка», намальовані саме у цій місцевості.

Краєзнавчі дослідження проводяться учнями місцевих шкіл у рамках навчальної програми. У науковому архіві Білицького краєзнавчого музею зберігаються учнівські роботи «Білицька Гончарівка» (2004), «Історія колгоспного руху на території Жуківської сільської ради» (2014), «Пошуковий матеріал на тему «Большак та хутір Магди» (1998), та ін. Нарис директорки Бутенківської школи, Т. Колодяжної, «Правда і легенди про походження назв сіл Бутенківської сільської ради», зберігається у Кобеляцькому музеї літератури та мистецтва ім. О. Кулика. Одне з учнівських досліджень знайшло продовження у публікації. У 2012 р. місцевими краєзнавцями – вчителем С. Комлєвою та учнями школи № 1, було видано довідник «Завітайте в Білики» [22].

В останні роки краєзнавчі нариси публікуються на історико-краєзнавчому блозі Білицького краєзнавчого музею «Біликів брід» [5], у пресі [напр. 17, 20, 24, 27, 28], науковій літературі [напр. 18, 19, 36].

Археологічні дослідження у регіоні, або такі, що торкалися його, після 1991 р. проводилися Л. Булавою [8], Є. Калашником, К. Мироненком, О. Сєровим, О. Тітковим [16].

Таким чином історіографія краєзнавчих досліджень присвячених населеним пунктам та теренам сучасної Білицької селищної територіальної громади нараховує понад 200 років. Корпус праць нараховує близько сотні заміток, статей, наукових робіт, монографій, неопублікованих рукописів чи машинописів у архівних та музейних фондах. Поодинокі нариси розвинулися через заклик редакції Полтавських єпархіальних відомостей до краєзнавчих досліджень у XIX ст. За Раяднського союзу краєзнавчий рух набув популярності. Дослідники послуговуються різними методами та джерелами, однак, краєзнавчі напрацювання у їх роботах залишаються на периферії магістральної ідеологічної повістки, як і в інших дисциплінах. У незалежній Україні краєзнавство регіону продовжує розвиватися за напрямками впровадженими півстоліття тому. Ідеологічного тиску класової історичної парадигми вже не відчувається, але, подекуди, у дослідженнях без редактури транслюються думки та висновки з праць попередньої доби. Головні перспективи подальшого роз-

витку регіонального краєзнавства бачимо у залученні широкого кола документальних, фото-, аудіо- та відеоджерел з центральних і регіональних архівів, доповненні наявної бази джерел з регіональних архівів, проведення суцільної археологічної розвідки на території громади та археологічного дослідження окремих об'єктів культурної спадщини. Крім того важливим кроком у розвитку краєзнавства повинна стати реекспозиція у Білицькому краєзнавчому музеї, зі створенням новітньої наукової концепції, сучасних тематико-експозиційних планів, залученням сучасних методів та прийомів музеєзнавства, обладнання.

Список використаних джерел

1. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, Николая Арандаренка, составленные в 1846 году. – Полтава : Тип.Губ.Пр., 1852. – Ч. III. – 434, 48 с.
2. Бажан Т. Н. Розповідь про дорогий моєму серцю рідний край і його земляків. (Стінка – Рубани – Жуки – Білики). Б.д. // Кобеляцький музей літератури та мистецтва ім. О. Кулика Кобеляцької міської ради. – Тематична збірка № 238. – 56 с.
3. Белики // Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / под ред. С. Н. Южакова, П. Н. Милюкова. – Том четвертый. – Санкт-Петербург, 1901. – С. 200.
4. Белики // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – Санкт-Петербург : Типо-литогр. И. А. Ефрона, 1881. – Т. V. – С. 188.
5. «Біликів брід». Історико-краєзнавчий блог [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://belikowybrod.blogspot.com/ (27.03.2023 р.).
6. Бобрищев К. В. Отчий край. – Полтава : Дивосвіт, 2002. – 800 с.
7. Бобрищев К. В. Отчий край. Кн. 2. – Полтава : Сімон, 2004. – 800 с.
8. Булава Л. М., Шевчук О. О. Знахідки монет Золотої Орди 60–70 років XIV ст. на Полтавщині // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2017 : зб. наук. пр. Памяті М. Я. Рудинського (1887–1958). – Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. – С. 142–149.
9. Ващенко Г. Історія однієї школи (спогади) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://histpol.pl.ua/ru/component/content/article?id=12077 (27.03.2023 р.).
10. Городские поселения в Российской империи. – Т. 4. – Санкт-Петербург : Тип. К. Вульфа, 1864. – 812 с.
11. Жук В. Білики // Колос. –1990 (22 липня). – С. 2.
12. Жук В. Н. Білики // Полтавщина: Енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – Київ : Українська енциклопедія, 1992. – С. 57–59.

13. Замковий В. У плині часу /Білики і біличани/ Журнальний варіант. – 1982 р. // Архівний відділ Бахмутської міської ради, ф. 492, оп. 1, спр. 548. – 43 арк.
14. Зозуля Г. П. Минуле і сучасне сіл Марківки та Троянів, 1979 // Кобеляцький музей літератури та мистецтва ім. О. Кулика. – № 1304. – 172 арк.
15. Історія міст і сіл України. – Т. 17. Полтавська область. – Київ : Головна редакція УРЕ, АН УРСР, 1967. – 1028 с.
16. Калашник Є. С. Білицька старовина: Білики й археологи // Біликів брід. Історико-краєзнавчий блог [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://belikowybrod.blogspot.com/2022/08/blog-post.html (27.03.2023 р.).
17. Калашник Є. Еміграція підпоручника Рибалки, або Що спільного між Кустоловими Кущами та філософом Жаном-Полем Сартром // Тижневик ЕХО. – Кобеляки, 2022. – № 5 (3 лютого). – С. 12–13.
18. Калашник Є. С., Листи В. П. Замкового у зібранні Білицького краєзнавчого музею // Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2021 : зб. наук. пр. – Лисичанськ, 2021. – С. 196–205.
19. Калашник Є. С. Перспективи створення відділу «Лапідарій» у Білицькому краєзнавчому музеї: актуальність та перспективи // Культурологія та соціальні комунікації : м-ли між нар. наук. конф. (17–18 листопада 2022 р.). – Харків : ХДАК, 2022. – С. 72–73.
20. Калашник Є. Справа № 4405, або літо 1941-го в щоденнику очевидця. До 80-х роковин окупації Біликів нацистською Німеччиною // Вечірня Полтава. – 2021. – 29 верес. – С. 17.
21. Калашник Є. С. Шість Днів народження Білицького краєзнавчого музею. «Середні віки» [Електронний ресурс] // Тижневик «ЕХО». – Режим доступу: https://exo.in.ua/news/57297 (27.03.2023 р.).
22. Комлєва С. М. Завітайте в Білики. – Білики, 2012. – 46 с.
23. Корецька В. Минуле і сучасне с. Білик // Переможець. – 1956. – № 35 (1 травня). – С. 3.
24. Краткая летопись Малыя России / Изд. В. Г. Рубан. – Санкт-Петербург, 1777. – 24, LX, 118 с.
25. Кулеба А. Село Білики на Полтавщині, яке любили українські та угорські митці [Електронний ресурс] // Я полтавчанин. – Режим доступу: https://ipoltavets.com/uk/eternal-selo-bilyky-na-poltavshhyni-yake-lyubyly-ukrayinski-ta-ugorski-mytczi (27.03.2023 р.).
26. Лата А. Т. Білики: історичне минуле в документах, спогадах і художніх творах. Історичне дослідження (третє видання, доповнене і доопрацьоване). – Київ, 2001. – 153 с.
27. Лата А. Т. Там за гаєм Ворскла. Хроніка мого дитинства. – Київ, 2002. – 54 с.
28. Маленков Р. Білики. Маєток-санаторій з левом // Україна інкогніта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukrainaincognita.com/mista/bilyky-maietok-sanatoriy-iz-levom (27.03.2023 р.).

29. Маленков Р. Марківка. Дерев'яний ампір на Полтавщині // Україна інкогніта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukrainaincognita.com/poltavska-oblast/kobelyatskyi-raion/markivka/markivka-derevyanyi-ampir-na-poltavshchyni (27.03.2023 р.).
30. Наливайко І. Боярка // Зоря Полтавщини. – вирізка з номеру газети 1990-х рр. Фонди БКМ.
31. Напишемо разом книгу «Моє село: Жуки, Рубани» // Спеціальний випуск газети Полтавська Думка. – Полтава – 2014 (10 жовтня). – 11 с.
32. Об убийстве крестьянами помещика за побои и жестокое обращение с ними. 1830 // ЦДІАК, КМФ №4,оп. 1, спр. 193. – 2 арк.
33. Павловский И. Ф. Статистические сведения о Полтавской губернии сто лет назад // Труды ПУАК. – Полтава: Эл. Тип. Г. И. Маркевича, 1905. – Вып. 2. – С. 59–163.
34. Пазинич Д. Чорбівка // Колос. – 1967. – № 118 (30 вересня). – С. 4.
35. Пазинич Д. Чорбівка // Колос. – 1967. – № 119 (3 жовтня). – С. 4.
36. Паспорт Білицької громади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bilycka-gromada.gov.ua/news/1627372186/ (27.03.2023 р.)
37. Петренко І. Історія родини Юркевич-Сокологорських в історії Кобеляцького краю на Полтавщині // Старожитності Лукомор'я. – Миколаїв. – 2020. – № 2 (2). – С. 118–135.
38. Романовский П. Сведения о местечке Белики и его предместьи Боярка Кобелякского уезда // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неоф. – Полтава : Тип. Н. Пигуренко, 1890. – № 5, (1 марта). – С. 173–177.
39. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. В 20 тт. – Т. 7. Малороссия. – Санкт-Петербург : Изд. А.Ф. Девриена, 1903. – 518 с.
40. Сборник сведений о Полтавской губернии / сост. А. В. Богданович. – Полтава : Типография губернского правления, 1877. – 4, 283 с.
41. Хлистун В. Білики. Рокотали, дзвеніли бандури // Колос. – Кобеляки, 1966. – № 146 (8 грудня). – С. 4.
42. Хлистун В. Білики. Під гнітом царської сваволі // Колос. – Кобеляки, 1966. – № 148 (13 грудня). – С. 4.
43. Хлистун В. Білики. У дні грозові // Колос. – Кобеляки, 1966. – № 149 (15 грудня). – С. 4.
44. Хлистун В. Білики. Сонцем жовтня осяяні // Колос. – Кобеляки, 1966. – № 150 (17 грудня). – С. 4.
45. Хлистун В. Г. Історія селища Білики Кобеляцткого району Полтавської області. 1964 р. // ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1., спр. 292. – 133 арк.
46. Чернецька Т. Краса у кількох вимірах // Зоря Полтавщини. – 1975. – № 247 (19 жовтня). – С. 4.

Yevheniy Kalashnyk

BILIKY AND LOCAL COMMUNITY VILLAGES IN LOCAL HISTORY STUDIES OF THE XVIIIth – XXth CENTURIES

The article analyzes local studies of the XVIII–XXI-th ct., which touch on the local history of the settlement of Bilyky and the villages that are part of the local community.

Key words: *Bilyky local community, Bilyky, local history.*

Ганна Капустян

УДК 94(477.53)«1932/1933»Василь Барка

«ГРОБОВЕ ВІКНО КЛАДУТЬ НА СЕЛО»: ВАСИЛЬ БАРКА ПРО НИЩЕННЯ УКРАЇНСТВА У 1933-му!

Стаття розкриває причини, механізми Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. українського народу на прикладі родини Катранників у повісті українського письменника-модерніста Василя Барки «Жовтий князь». Виклад художнього твору Василем Баркою близький до хроніки Голодоморного повсякдення. Автор у повісті послідовно відтворює складові Голодомору-геноциду: руйнацію церкви – носія моральних суспільних основ, ліквідацію значної частини продуктивного населення – заможного селянства, основного виробника сільськогосподарської продукції, примусові хлібозаготівлі, непомірні податки, подвірні обходи і перетворення України у голодну заблоковану резервацію. Письменник глибоко проникає у психологію голодної людини, описує біль і страждання людської душі.

Ключові слова: *Голодомор, геноцид, Україна, Василь Барка.*

Зусиллями української діаспори Голодомор 1932–33 рр., як політична проблема і національна трагедія вселенського масштабу, що сталася внаслідок знищення радянським тоталітарним режимом мільйонів різних соціальних станів українців, які, як нація, відстоювали право на власну національну державу, набуває громадянської огласки чи не одразу як тільки носії людського сумління і пам’яті трансформуються у західний світ. У такий спосіб проблема Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні стає міжнародною раніше, ніж її почали досліджувати безпосередньо в Україні. Кого доля занесла на Захід і хто вижив у пекельному 1933-му, але залишалися за залізною завісою

СРСР, прагнутимуть бути почутими. Одні – донести до громадськості Заходу, інші – залишити спомин у колі рідних: про голодоморне українське повсякдення, про те як страшно і жорстоко гинули люди в Україні на такій від Бога щедрій землі.

Потреба оприлюднити гірку правду широкому загалу не змогла зреалізуватися в геополітичному масштабі. Головною перепоною залишався СРСР з його системою політичного контролю і усіма відомими наслідками щодо публічних заяв про ті чи інші злодіяння радянського тоталітарного режиму.

Одні, опинившись на Заході, переймались долею своїх рідних, які залишились в СРСР, інші – по тій же причині страху бути покараним і нанести напасть своїм рідним, бути зарахованим до списку «ворогів народу» – мовчали. І вони, лише в родинному колі, дозволяли собі передати біль і страждання людської душі, викликаних Голодомором-геноцидом 1932–1933 рр.

Рафаел Лемкін, очільник колективу правників, які формували текст Конвенції ООН про геноцид, будучи свідомим, що радянський політичний тоталітарний режим категоричний у визнанні факту геноциду проти українців у 1932–33 рр., доносить до прогресивної громадськості світу про «Радянський геноцид в Україні». Складовими концепції геноциду українців гуманіст Рафаел Лемкін визначає поетапне і зумисне нищення стержневих соціальних компонентів нації; інтелігенції – «розуму нації», церкви – «душі нації», селянства і заможного зокрема [3, 38–39]. Про це він доконано доводить на мітингу в Мангеттені 11 вересня 1951 року [4, 26]. 21 вересня 1953 року газета «Нью-Йорк Таймз» писала, що «десять тисяч американців українського походження … зібралися на Вашингтон Сквер на марш протесту, який пройшов по П’ятій Авеню до 34-ї Вулиці й звідти до місця зборів на Восьмій Авеню». В процесії брали участь представники духовенства Американської Української Православної Церкви та люди в українській національній ноші» [4, 26].

Василь Барка – один з тих, хто відтворив українську голодоморну дійсність 1932–1933 рр. у повісті «Жовтий Князь». Барка Василь Костянтинович, справжнє прізвище Очерет, псевдонім – Іван Вершина, народився 1908 року на Полтавщині, у селі Солониця, помер в еміграції в 2003 р. – український поет, модерніст, прозаїк, літературознавець. У 1933–1934 рр. ледве не помер з голоду. Під час радянсько-німецької війни, попав у полон, у 1950 р. виїхав до США, там продовжував літературну діяль-

ність. У 1958–1961 рр. працює над повістю «Жовтий Князь», де історично правдиво розкриває причини, хід, наслідки організованого Голодомору в Україні.

У центрі повісті – родина Катранників: батько Мирон Данилович, мати – Дар'я Олександрівна, їх діти – Миколка, Андрійко, Оленка та бабуся, Харитина Григорівна.

«Люди кажуть, що вкоїться пекельство аби відзначити дев'ятнадцять віків після розп'яття».

Виклад художнього твору Василем Баркою близький до хроніки голодоморного повсякдення. Саме восени, у листопаді 1932 року для України [5, арк. 89–92] і Кубані [6, арк. 23, 24] запроваджують натуральні штрафи, організовують економічну та інформаційну блокаду, заносять українські села і кубанські райони на «чорні дошки», запроваджують подвірні обходи, створюють бригади із числа колгоспних активістів з метою «викачки» хліба, прирікаючи у такий спосіб га голодну смерть українську націю.

Саме ці чинники фіксують суттєву різницю між голодом у інших регіонах СРСР і Голодомором в Україні та на тих територіях, де компактно проживали етнічні українці. У Росії подвірні обходи з метою конфіскації хлібу і решти їстівних запасів не відбувалися. Раїса Антчак, 1927 р. н., уродженка дєрєвні Кологриївка Луненського району Пензенської губернії (Росія) пригадує, що «в нашій дерєвні не забирали продовольчі припаси и не здійснювалися обшуки в селянських дворах. Та і що було у нас забирати? Жили впроголодь, алеїжівистачало, чтоб не помертиз голоду. Під час голоду 1932–1933 гг. у нашій сім'ї нихто не помер» [2, 406].

Цілковито протилежним чином комуністична чужинська влада діяла в Україні. Про це з гіркотою у серці думав Мирон Данилович, герой повісті Барки: «Нехай я пропаду, – а чим сім'я винна?...Чого з не нашої столиці лізуть, сиділи б вдома…Ну, частину бери, і нам залиш; так куди там! Весь хліб дай, а сам згинь. Ми ж не лізем до них. От, пішли б по Москві і в хату цього гризуна – теж і почали ритись: борошно сюди, картоплю сюди, – все, все. А тепер спухніть з Голодомору!» [1, 47–48].

Після відомих компартійних постанов для Україні і Кубані, як свідчать свідки пережитого, у кожному селі влада збирала мешканців з метою проінструктувати їх щодо подальшої хлібоздачі: «Хлібороби, сполохом зібрані в сільраду, недільного дня, слухають промовця, як ніколи в селі Кленоточі...

Григорій Отроходін, як промовець, звик підносити стан почуття – до палючої погрозливості проти слухачів…

– Трудящі борючись під прапором! – В його уяві «трудящі» витіснили присутніх, що з залізними мозолями; він – про інших… Постанова є – і виконуй! Вона в портфелі під мідяними закладками, коло руки. Дужча, ніж ваша впертість» [1, 44–45].

Моральні засади православ'я стримували нечестиві наміри. На шляху до побудови безкласового суспільства, церква з її загальнолюдськими канонами, не вписувались у наміри радянського компартійного керівництва. Одним із аргументів радянського тоталітарного політичного режиму стосовно нищення церкви – стало викорінення у свідомості народу уявлення про церкву як інститут моральності, що застерігає від скоєння гріха (аморальні, антигуманні вчинки). Тому вона підлягала «реквізиції» як і хліб, і мораль, і власна позиція: «Неділя випала найнещасливівша для Кленоточі і сусіднього села, звідки приходили богомольці, втративши свій Храм: коли обернено його у склад городини і пиляного лісу…

І ось, повідомлено: сьогодні; як попереду у сусідньому селі, церкву «закривають». Ліквідувавши церковну перепону, можна безоглядно плюндрувати оселі односельчан, наперед знаючи, що хліба немає: «Нападники відкинули ворота і, подібно до татар, забігають коло підводи, покрикуючи…». Вони раз у раз вганяють у землю шпики; строчать скрізь. Докопуються в саду і розхитують кожний стовпчик. Перевертають дровітню. Під пеньками поркаються. Перекопують каміння і зброджують кропивники. Вивертають огорожу. Гупають і прислухаються чи нема луни з порожнини».

І що ж стало «надбанням» «каенесників» (– комітети незаможних селян), так село вживало цей термін «замість назвати когось: «ледащо?», які складали кістяк тих бригад, які здійснювали подвірні обходи».

«Заскочили в хижу і все поперевертали, глечик надщерблений, без ручки, – поставили до дверей як коштовну здобич. Один гвинтівочник став: стерегти!...поважний, як виобраз «порядку» [1, 65].

На горищі був старий клунок з неперевіяним просом; доклали до глечика. Поскладали з печі лахмітини, в яких дошукувалися жмені зерна. Торбинка з квасолею висіла на кілочку, сам розпорядчик, знявши поніс до глечика.

Паляницю з стола, рушником прикриту, теж – до скарбу.

Бурячки червоні, в діжці, вчепили враз. На картоплю, погнутому відерку з проржавілим дном, скочили, ніби вовки на телячу печінку. Котили гарбуза з-під полу і несли полатаний мішечок із соняшниковим насінням, підрешіток із пшеничкою «кінський зуб» [1, 65]. «Це не те, що злодії, ті, коли доберуться, дорожче і краще візьмуть, а решту тобі зоставлять; ну влада ж кругом обдира!» [1, 65] і «гробове вікно кладуть на село» [1, 68].

«Он, набігли гурмою до Григоруна…

Холодно в хаті і голодно. А зайшли з обшуком – останнє забрали, в хаті і в дворищі. Молоко стояло в горщику, на дні: для малих; так нарочито перекинули на припічку і розлили [1, 73]. Хто перечив, чи намагався призвати членів бригад, або як в народі їх прозвали «буксири», до совісті – тому погрожували «просвіжитись», «раз ти ворог» у тундру [1, 71–72].

А де ж вихід: залишити розорене село, хати, де повимітано, навіть, дитячий харч, і світ за очі: «на Кавказ:там і заробітки більші, і не так уповноважені душать» [1, 74]. Ніби, прередбачаючи один із складових геноциду голодом українців у 1932–1933 рр. – заборону виїзду, обструкцію українського села, настоював один із героїв повісті Стадничук: «Не баріться, бо замкнуть виходи!» [1, 74].

Штучно організований голод, який для України переріс у терор голодом і як наслідок – геноцид, для багатьох виконавців ставав моментом істини, прозріння. Вони, усвідомивши безвихідь пред власним сумлінням і неможливість зарадити ситуації, продовження якої йшло врозріз із совістю, як ціннісним атрибутом – накладали на себе руки: «Там секретар райкому застрелився». На столі лежав папір-іструкція з грифом «цілковито секретно», де «підтвердженя вказівок про віддачу дев’яноста відсотків зерна самій державі в хлібопоставках, і для насіннєвих фондів»; наприкінці – Москва, Кремль і підписи.

Від руки, нерівними літерами і швидкими, додано: про штучно завищені пляни хлібозаготівель, які неможливо виконати після ліквідації значної частини продуктивного населення.

А потім висновок, що приречено села на десять недійсних відсотків, до кінця; з ними трудно сам актив придержати на межі голоду, а решта...

«Це директива – смертний присуд для трудового селянства, я не можу».

– По-своєму чесний був.

– І як посвідчився!… – другий би село задушив», – оцінювали вчинок секретаря Мирон Данилович і рахівник сільрадівський [1, 81].

Інший, з когорти уповноважених – Остроходін вірою і правдою служив кремлівському начальству. На запитання дядьків: «Хто годуватиме дітей, коли в хаті ні скоринки, а ми з жінкою вмремо, – хто?... Хліба нема вже забрано, Остроходін скипів, скипів неймовірно:

– До порядку! Арештувати, хто порушить тишину!» [1, 49].

Мешканці села марніли, але і в цьому стані вони знаходились під пильним оком «вух і очей» режиму: «Біля садиби, почавши тоді, сірчанить Шкірятов при сході і заході сонця; прислухається і розглядає, що Катранники роблять. Замучив їх. Сидять безвиходно, як вивірки в дуплі, коли пес обліг дерево, а перебігти вгору – нема гілок.

Одного вечора звіяло його лихо; тоді Мирон Данилович набрав пшоно з запасу. Пожурився, бачачи, як вичерпується скарб; будуть одні бурячки, зариті на попелищі – хоч не смачний, хоч можна перебути місяць, коло самої смерті.

Всі так виснажились і ослабіли, що почали тремтіти; гіркота під грудьми в кожного.

Той же Шкірятов згодом буде з пересердя докоряти Мирону Даниловичу: «Гляжу, ще живий! Де ти їжу береш, що не здихаєш!» [1, 89].

А тим часом у хаті ходив присмак смерті, він видівся у портретах дітей: «Непокоїло, що став хлопець прилягати, мов недужий, з розкритими очима.

Менший зберіг живі поблиски в погляді, хоч зробився похожий на старичка: голова велика, а шия тоненька, як стеблинка жита, і на ній голова хитається: срашно постарів хлопчик і сміх стратив.

Тільки в Оленки трохи радості в очах, але вже здається, не тутешньої, – стала доня схожа на воскову свічку: догоряти чистим вогником» [1, 97].

«Гіркуща осінь! – а ось надходить моторошна зима; як перебути?» [1, 98].

За селом був млин, із збіжжям. Страх перед голодною смертю гнав селян до млина, перед яким заслоном стояла охорона: «Гурти селян в розпачливій застиглості: худих, як обгорілі

стовпці, в лахмітинах замість одежі, приковані поглядом до брами. Там їхній хліб, що здобули в кривавиці чола, там борошно, можна спекти буханчик і віджити, і врятуватись…бо хилить біда до землі і немає надії на підмогу і порятунок.

Зовсім безсилі і недужі лягають на землю не рухаються; дехто помер так близько до брами!» [1, 100].

У розпачі від такого близького-далекого хлібу, якого вивозила «червона низка», «ніби харчівні – кудись на пініч», один повторював:

– Тепер тільки на Вороніжчину! Там є хліб; сусід казав: за верхню сорочку виміняв борошно. Одежа вся йде» [1, 101]. Дружина і мама перерили злидення; вибрали: два рушники, полотно, одну сорочку і скатерть – міняти на хліб» [1, 101].

Подорож була небезпечною, але поміж того, що шукача хліба могли перестріти вуличні вуркагани. Влада влаштовувала справжній зашморг; з України не випускали, а тим кому вдалось роздобути харч поза межами України на вузлових станціях, у потягах влаштовували облави, заборонивши у такий спосіб донести голодній родині спожиток.

– Гляньте, обмітають потяг з Вороніжчини! – шепотів дідок, – і хто ж командує? Круки душоїдні.

Міліція і «круки» обшукували всіх, переходячи з вагона в вагон; торбинки, клунки, вузли, мішки, «сидори», – все тягнуто під жаднющі очі оглядачів. Скрізь запускаються причіпливі п’ятірні, що звикли до одного зусилля: грабежі останніх харчів людських» [1, 106].

А на Вороніжчені «небагате село, але ще не обдерте, як там – дома» [1, 106].

Стражденний люд розумів, що на місцях руками «каенесників», «обдирщиків», «бригад», «буксирів» коїться зло, джерело якого б’є із Центру: «Знаєте чия воля виконується через отих? – показує дідок на розпорядчиків.

– Чия? Партійний цар – їх воля.

– А через нього чия?

– Світової корчми» [1, 110].

Першою відійшла в потойбічний світ із родини Катраників їх мама і бабуся Харитина Григорівна: «Була їм стара як великий янгол: тільки ними і жила і для них була в неї вся думка і праця» [1, 112].

«В селі Кленоточі люди вмирали, як і скрізь на Україні, – їхній хліб і всяку поживу забрано, а самих покинуто на неминучу гибель, бо держава, використавши силу проти них, як смертельний противник відняла, крім харчів, також можливість заробити на прожиття, стан гірший, ніж під час чуми, – виношує автор суть незрозумілого, напевне, поняття для селян «геноцид» – створення умов несумісних з фізичним виживанням.

А тим часом у селі почався мор. На підводу «накладено мертвих, як снопів. Мертвих накладено також біля могилок, просто на білу.

Три дядьки, вищі і худкіші за мимовільного свідка, спроваджують безталанних односельчан: до впокоєння … Дядьки ж повикидали мертвих до ями і загортають міленько, бо ніколи! Треба їхати по свіжих, що преставилися… Мертвих кладено також біля могилок, просто на білу поверхню, або загортано так неглибоко, що земля і сніг, злягаючись, потроху вивільняли їх, показуючи недавні заметини. Всюди видно, то нога, то коліно, то рука, то лікоть чи сама кість, чи чи вигнута спина і голова, – виставляються з глинистого грунту і зимового покрову, як після побоїща, веденого вже не людьми, а збігом демонів, що не знають звичаю достойно класти покійника на останній сон» [1, 134].

У голодоморному українському селі навіть жорна, млинки, круги саморобні ставали страшною зброєю для «буксирних» бригад. Адже хліборобам залишався мізерний шанс для виживання, щоб подрібнити тверду споживчу масу. «Заходять обшукувачі. Всюди носа стромляють...

– Що це в тебе таке? – питав розпорядник.

– Круг саморобний, так і зветься: круг кукурудзяні качани перетирають. Ними зарплатню дають, без зерна, – ви їх цілими не з’їсте, а також мельниці казьонної нема, щоб їх крутила.

– Поговори мені! – кричить головний… бач артилерію… конфіскується, як протизаконна мельниця без мотора, – несіть на віз!… Начальник розсідається писати протокол і вимовляє: «Незаконна мукомольна техніка в межах приватного мешкання…»

– Штраф сімдесят п’ять карбованців» [1, 137].

Цей сюжет яскравий прояв факту попирання прав людини, громадянина; волюнтаризму з боку чиновника, який жив і діяв за канонами радянського комуністичного тоталітарного політичного режиму.

Ті, хто добиралися до міста хліба шукати, наражалися на небезпеку: їх ловили, завозили в глухий степ, кидали на погибіль або в яруги звалювали. Біля хлібних кіосків збирався великий натовп голодних людей, там було багато опухлих, які «відходили від черги, під паркани і опускалися на сніг – конати» [1, 170].

Від безвиході люди накладали на себе руки. Автор підкреслює, що це стало входити у повсякденність: «Повісився чоловік, – кажуть черговому по станції… Черговий мовчить, мов глухий, коли же вони повторили звістку, тоді стиха їм він відповів: «Слухайте, чого ви хочете? Тут щодня щось діється; щодня підбираєм неживих» [1, 176].

Голодоморне село перетворювалось на пустку: «По обидва боки пустельні двори; в декотрих мертвяки лежать коло заметеного порога – нікого нема, хто міг би поховати в кучугурі, коли не в землі. Садиби обернулися в пустощі, ні людської постаті живої, ні голосу зимової пташини, ні навіть будки собачої, не то що гавкоту, – ніде нема ні сарайчиків, ні курників і хлівів, клунь і комор! – все розібране і спалене. Тини позникали, стріхи і ті обідрані. Багато хат зовсім безверхих; подекуди біліють бантини і крокви їхні в снігу, як ребра кістяків. Позрубувано сади і пеньки викорчувано, або їх присипав сніговій. Нема диму над коминами, і стіни скрізь аж чорні, в вікнах здебільшого замість шибок, темніють жмути ганчір'я. Серед сніжного обмиру стирчать руїни, мов після чуми і пожежі, що пройшли нероздільно через село, а сліди притрусила зима» [1, 186].

Змарнілі від голодної зими люди виходили працювати весною на колгоспне поле. Люди хитались від вітру, але голод їх гнав з останніх сил: «Вони бредуть у грузькому «салі», землі з холодною водою і беруть жменями зерно з шаньок. Коли махнуть рукою, висіваючи його, то самі хитаються і мало не падають: знесилені від голоду. Крайні два…почали набирати зерна в рот – жувати його, щоб хоч трохи підкріпитися. Наглядач, побачивши, як вони жують зчинив крик:

– Крадіжники! Хто візьме зерна в рот зразу одправлю в суд – дадуть десять років тайги за злодійство проти соціалістичної власності» [1, 194–195].

Перша весняна зелень вживалася в якості харчу, з неї пекли мішанку: «бравши кільця з споришів, серіжки з берестка, лободу, кропиву і всяку-всячину разом» [1, 261].

А на залізничих станціях «хліб під дощем гніє, а нам не дають, – сказав Катраник, – хто вмира і пробує взяти свій хліб, тому стріляють межи очі» [1, 224].

Хлібороб, стоячи однією ногою у могилі, переймався недолугістю присланого чужого начальства: «Нищать хліб нарочито і розоряють до смерті. В начальстві ставлять непридатних, щоб більше біди було. На одному зсипному пункті привозять селяни хліб: поспіх з ним великий, бо треба «план» виконати. Завідувач наказує дядькам усяким зерно до купи зсипати крізь дірки в оверхах, все разом – жито, пшеницю, ячмінь, просо, гречку. Йому дорікають: «Хіба можна так робити?» А він сердиться і відказує: «Почему нельзя? Это все хлеб!» От такі хазяї» [1, 224].

Автор вустами своїх героїв визначає термін великого Голоду: «Восени дуже голодні, а зовсім – від грудня». Голодоморні етапи в народній пам'яті отримували назви: грудень – зветься трупень, січень – могилень, вересень – розбоєнь, жовтень – худень, листопад – пухень, лютий – людоїд, березень – пустирень, квітень – чумень [1, 232].

Українські хлібороби не знали поняття «геноцид», але в своєму єстві 1932–33 рр. вони на собі відчули всі «принади» цього терміну: вилучення абсолютно усіх харчів, дії загороджувальних загонів, замовчування обставин народної трагедії: «Незліченні душі в погибелі падають навкруг. І кожний з живих має горя повно. Безталанні! – всіх оточено стінами – з наказу нічних каганів, щоб замучити несвітського напастю і щоб ніде голосу про це ніхто не почув» [1, 250].

Через «Торсіни» у голодних вилучали коштовні домашні реліквії: серги, персні, браслети, червінці царські, різні столові приналежності з срібла або алмази і золоті вироби [1, 253].

У пошуках харчів, у місті біля Торгсіну, мати і син Катранники чують розмову перехожих городян, які намагаються визначити причину Голодомору:

– Харчі дурно в «Торгсіні» і на складах лежать, а люди вмирають з голоду. Я б так не робив, – я б нагодував.

– Це б ти так робив: по правді. А вони не хочуть. Хазяї найшлись!

– Не наші і не хочуть, – сказав підліток, – вони чужі і вбивці.

– Звідки це в тебе?! – злякано озираючись на сторонніх, питав старший.

– Як не говори, – сумовито продовжував підліток, – не вбивали б народ голодом [1, 254].

Інша жінка мовила: «Це через нечисте наведення викорінюють людей» [1,257].

Приречені бідкались: «А над нами ніхто не пожуриться, як пропадем» [1, 258].

З почутого від подорожніх у пошуках харчів Дарії Олександрівні закарбувалося: «В сусіднє село їду, а там біля крайніх хат повкопувано дошки і чорним написано, що нема нікого» [1, 262].

А її син Андрійко, зайшовши в чужу оселю, побачив там пустку: «В середині все – так, ніби недавно жили: на столі полив'яний глечик і кухоль, посуда на миснику, лава під стіною і стільці коло вікон. Але ніде ні постелі, ні одежі жодної! Ні ковдри, ні рядна, чи матраца, ні рушника, нічого матерчатого. Також ніякого харчу, ні ріски…

«Чума» подумав хлопець, виходячи за двері…сусідні хати порожні [1, 266].

А по селу «рідко сновигали люди, схожі на нецьогоземні тіні. Підходили до сільради подивитися, а там приклеєно газету, звідки літерами чорніє: «Стало веселіше» із фотографії надвисається товстовусий вид посередині» [1, 277].

Автор подав народну статистику смерті: «Гірко сказати скільки лягло.

– Скільки набереться?

– Ну, та скільки: кажуть, із наших тисячі семисот по цілому селу, вже вісімсот тридцять… Половина живих розбрелась. На стороні пропали. Хто ж зостався, той дохлий, самого під руки води. І мруть щодня. З половини, що тут була, вже теж половина переставилась» [1, 277].

Збір урожаю 1933-го року виявився складним для знеможених людей: «дядько Петрун молотить. Снопи, що тітка пов'язала, були як віники. Господар коло них стоїть, заточуючись від слабості. Не можна вдарити ціпом. Тоді нахиляється з тяжким зусиллям і переносить снопи, до стінки, а там, обпершись плечима об неї, молотить – ледве б'є ціпом і, видно, боїться впасти від власного руху» [1, 289].

«А жати було нікому. Бо народ страшно вирідів» [1, 290].

Із родини Катранників вижив один Андрійко. Він використовував кожен шанс щоб вижити, відчував зв'язок власного єства із світом: «Все частіше відчував хлопець, що в світі не сам.

Почав пильно приглядатися до кожного існування: метеликів, жучків, мурашок. Наймиліші пташки – такі чисті і швидкі, жваві, пильні і обережні, вони належать височині, де немає бруду, а тільки блакить, хмари, сонце, дощ, блискавка, райдуга, вітер. І також мають голос, що ніби прозорий, обзиваються одні до одних, і від тої висоти перестають бути такою німою пусткою, як низький обшир села в бур'янах»!

Художня література, написана очевидцями, присвячена проблемі злочину Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., організованого радянським тоталітарним комуністичним режимом проти української нації, відіграла і відіграє вагому роль у ментальній українізації ключових суспільно-політичних проблем і донесенні їх до світової громадськості.

Список використаних джерел

1. Василь Барка: Поезія. Повість «Жовтий князь». «Наукова думка», Київ. 1999. 304 с.
2. Ганна Капустян. Пам'ять 33-го кличе молодих. Сповіді свідків і слово історика: наукове видання / Ганна Капустян. 3-тє вид., допов. Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2017. 600 с.
3. Рафаель Лемкін. Радянський геноцид в Україні. Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні. Київ : Майстерня книги, 2009. 208 с. С. 37–43.
4. Роман Сербин. Концепція злочину геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз українського геноциду. Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні. Київ : Майстерня книги, 2009. 208 с. С. 21–31.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5381.
6. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5394.

Hanna Kapustyan

«THEY PUT A FUNERAL WINDOW ON THE VILLAGE»: VASYL BARKA ABOUT THE DESTRUCTION OF UKRAINIANS IN 1933!

The article reveals the causes and mechanisms of the 1932–1933 Holodomor genocide of Ukrainian people on the example of the Katrannyks family in the story «The Yellow Prince»by Ukrainian modernist writer Vasyl Barka. The exposition of Vasyl Barka's fiction is close to the chronicle of everyday routine. The author consistently recreates the components of the Holodomor-genocide: the

destruction of the church which was the bearer of moral social foundations: the elimination of a large part of the productive population presented by the wealthy peasantry, the main producer of agricultural products; forced grain procurement; exorbitant taxes; farmstead rounds and transformation of Ukraine into a starving reservation area. The writer penetrates deeply into the psychology of the starving person, describes the pain and suffering of the human soul.

Key words: *famine, genocide, Ukraine, Vasyl Barka.*

Алла Киридон

УДК 94(477)

СПОГАД ЯК МЕТАКОНСТРУКТ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Спогади є вагомим джерелом пізнання минулого та важливою категоріальною структурою пам'яттєвого дискурсу, яка уможливлює конструювання чи інтерпретування різнофункціонального репертуару минулого. Спогад формується як метаконструкт соціальної реальності на процесуальному та репрезентативному рівні. На характер формування та зміст спогадів впливає низка чинників, з-поміж яких увиразнюються: сам факт запам'ятовування тих чи інших подій, соціальні рамки пам'яті, зміни репрезентацій минулого, будь-яка інформація, оприсутнена під час події, часопросторова локалізація того, хто пригадує, та ін. При зчитуванні полісемантичної структури спогаду важливою є своєрідна система фільтрів (часопросторовий континуум, досвід, вік, ситуації, локація, аналогії, флуктуація стереотипів, індивідуалізація змісту тощо).

Ключові слова: *спогади, студії пам'яті, минуле, пізнання, методологія.*

Актуалізація дослідження. Меморіалізація є важливим елементом культури пам'яті та ідентичнісних характеристик. Йдеться як про легітимізовані соціальною спільнотою, так і окремими індивідами форми вшанування. Тобто за своїм змістом «меморіалізація» може бути визначена в широкому та вузькому сенсі слова. У першому (широкому) вимірі вона є «комплексним соціальним процесом трансляції певної події минулого, в єдності змісту, форми та контексту» [17, p. 66]. Суб'єктом трансляції є влада, об'єктом впливу – індивідуальна

та групова свідомість. Вузьке значення поняття «меморіалізація» передбачає, що вона виступає засобом соціальної детермінації пам'яті осіб та спільнот; реалізовується через комплекс конкретних механізмів (інструментів). До прикладу, через фальсифікацію образу минулого, створення «священних» місць, героїзацію історичних персоналій тощо [3, с. 26].

Приводом до підготовки задекларованої наукової розвідки став один із заходів меморіалізації: 12.04.2023 р. у Полтаві організовано Всеукраїнську науково-практичну конференцію, присвячену 95-річчю від дня народження українського історика, вченої-болгариста, енциклопедиста, архівіста, педагога, однієї з фундаторів історичної регіоналістики на Полтавщині, кандидата історичних наук, доцента, заслуженого працівника культури України Віри Никанорівни Жук (1928–2008). У той чи інший спосіб подія пов'язана з (ре-) конструюванням спогадів, які є формою і засобом меморіалізації, когнітивного моделювання минулого в сьогоденні, відіграють ключову роль чи як засіб увічнення значущих миттєвостей та образів, чи як форма самоконституювання тощо.

Спогади є основою як особистої, так і соціальної ідентичності; відтак і характер відтворення образів/подій/явищ у спогаді узалежнюється від ідентифікаційних характеристик дієвця. Кожен індивід має унікальну сукупність спогадів, опосередковану й узалежнену від включеності до різноманітних соціальних груп та його статусу в цих групах. Важливо наголосити й на тому, що коженперіод життя (ширше – той чи той окремий період історії спільноти) становить особливий культурний універсум з власними оформленими/закріпленими смислами життєпростору й культури. Відтак розглянемо спогади як метаконструкт смислових структур, що репрезентують «присутність» у певному соціокультурному просторі. Підкреслимо, що спогади – це не власне минуле; це минуле, активоване в конкретному контексті часового континууму.

Загальна постановка проблеми. Спогади (remembrances, memories, recollections) можуть розглядатись і як самостійне соціокультурне явище, і як унікальне джерело дослідження минулого. Зауважимо, що в історіографії здебільшого використовується синонімічний ряд: спогади, мемуари, мемуарна література. Спогади (мемуари) є «особливим, емпіричним і до певної міри теоретичним джерелом, що несе в собі цінний культу-

рологічний матеріал (що неможливо найти в інших джерелах, який є незамінним при дослідженні ментальності тієї чи іншої епохи, групи людей, окремої особи)»; суб'єктивне походження мемуарів робить їх незамінним джерелом для біографічних і просопографічних досліджень; при цьому «визначальною рисою мемуарів як історичного джерела є їх суб'єктивізм, що обумовлюється специфічним (суто індивідуальним) походженням» [8, с. 98–99]. Вони «належать конкретному авторові та відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ» [5, с. 413; 9, с. 277], репрезентуючи джерела особового походження (его-документи). Поєднуючи ознаки історичного джерела, історіографічного факту й літературного тексту, спогади містять цінну інформацію щодо діяльності громадської активності людини і викликів епохи [11, с. 304]. Спогади (мемуари) є найрепрезентативнішим різновидом джерел особового походження.

Пам'ять як особливий стан-відчуття, що діє неусвідомлено і підпорядковується дії випадкових імпульсів, є складною багаторівневою системою, де зберігається різнопланова інформація про образ, час, подію, місце тощо того, що відбувалось в минулому, але вже зникло в сьогоденні. Натомість спогад здебільшого конкретний і сфокусований на окремому фрагменті чи фрагментах минулого, необхідність репрезентації яких в сьогоденні спричинюється поточними потребами свідомості. Здебільшого йдеться не про звичайні, мимовільні спогади, а про особливий вид пригадування, який має допомогти тому, хто пригадує, актуалізувати образи минулого, віднайти та витлумачити його ідентичність тощо. Спогадування оприсутнюється як один із проявів антропологізації сучасної історіографії. Робота з цією групою джерел потребує від дослідника критичного підходу, кількарівневого препарування з відповідним добором інструментів та методів дослідження.

Спогад може бути не лише кодованим носієм інформації чи її контейнером, але й інструментом пізнання, зокрема інструментом пізнання минулого. Дослідження просторів спогаду оприявнює питання висвітлення й моделювання горизонтів минулого, що за певних умов теперішнього є визначальними для майбутнього.

Метою пропонованого тексту є теоретико-методологічне осмислення формування та функціонування спогаду не лише як

джерела фактичної інформації для (ре)конструювання минулого, але й інтелектуально-емоційного конструкту соціокультурного та історичного процесу. Окреслений фокус важливий з огляду на пізнання минулого та випрацювання теоретичних засад і методики роботи з такою специфічною групою джерел як мемуари (спогади) у процесі інтерпретації дослідниками его-джерел. При цьому ми свідомі альтернативності бачення порушеної проблеми, уґрунтовуючи дослідження на переконанні щодо множинності точок зору та варіативності інтерпретацій і підходів до осмислення проблематики. Серед основних завдань статті вбачаємо такі: з'ясувати механізмів спогадування та творення спогаду; окреслити основні характеристики спогаду; акцентувати увагу на врахуванні особливостей спогадування при відчитуванні/зчитуванні та конструюванні минулого тощо. Тобто йдеться про створення підґрунтя для розуміння матриці формування спогаду (як процесу) та забезпечення інструменту для його зчитування за наративізації.

Теоретична рамка дослідження вибудувана на підставі праць М. Альбвакса, А. Ассман, Я. Ассмана, Ф. Бартлетта та ін.

Гіпотеза дослідження. При зчитуванні чи декодуванні спогадів для розуміння минулого вкрай важливо враховувати причинно-наслідкові зв'язки фіксації та відтворення того чи іншого спогаду. Інформація, закладена в спогаді, є семіотичним простором, де функціонують різні елементи знакової системи. Спогад постає своєрідним гіпертекстом з варіативністю сюжетних ліній, багатоаспектною трансляцією та можливими інтерпретаційними інваріантами.

Спогад (як і будь-яке історичне джерело) є джерелом фрагментарним, має соціально-історичну обумовленістьта ситуативну обмеженість. Будь-який спогад вихоплюється з архівів пам'яті під впливом якогось стимулу: образ, локус, знайомий аромат, мелодія, слово тощо. Для спогаду характерна багаторівнева архітектоніка та особливе конструювання часу. Відбувається оприсутнення і своєрідна переінтерпретація минулого за параметрами теперішнього/реального часу; зміна часопросторових координат породжує нові смислові виміри пам'яттєвої парадигми. Як поліструктурне семіотичне утворення, спогад характеризується множинністю смислів, здатних варіюватися в процесі смислотворення і смисловідтворення пам'ятєвого дискурсу. При зчитуванні полісемантичної структури спогаду важ-

ливою є своєрідна система фільтрів (часопросторовий континуум, досвід, вік, ситуації, локація, аналогії, флуктуація стереотипів, індивідуалізація змісту тощо).

Історіографічні маркери проблеми. Пам'ятологія (сфера вивчення пам'яті) все частіше потрапляє в поле зору представників різних наук (історії, культурології, літературознавства, психології, нейробіології, фізіології тощо). Відтак дослідження «пам'яті» (відтак і спогадування та спогаду) мають інтердисциплінарний характер. Концепції колективної пам'яті та теоретичне обґрунтування процесу конструювання минулого розкривається у працях М. Альбвакса, А. Ассман, Я. Ассмана, П. Бергера, А. Варбурга, Ф. Єйтс, Ж. Ле Гоффа, П. Коннертона, Т. Лукмана, Н. Лумана, П. Нора, Дж. Оліка, А. Полєтаєва, І. Савєльєвої, Л. Рєпіної, П. Рікера, М. Фуко, П. Хаттона, Б. Шацької та ін. На українському матеріалі зазначена тема розкривається у працях Я. Грицака, О. Гриценка, Г. Грінченко, В. Гриневича, Л. Зашкільняка, Ю. Зерній, Ю. Іріоглу, А. Киридон, Т. Кузьо, М. Ліпіна, Л. Нагорної, А. Портнова, М. Рябчука, Л. Стародубцевої та ін.

Інтерес до мемуаристики в Україні (розробка питань класифікації спогадів, особливостей їхньої критики тощо) в контексті історичного джерелознавства оприсутнився ще в 1960–1980 рр. (М. Варшавчик, В. Довгопол, М. Ковальський, М. Литвиненко, Р. Лях, М. Марченко, Ю. Мицик, А. Санцевич, В. Стрельський та ін.) та поглибився (визначено статус джерелознавства в системі гуманітарного знання, активно вивчалися різні аспекти мемуарної літератури як історичного та біографічного джерела тощо) в умовах незалежної України (О. Богдашина, І. Войцехівська, В. Воронов, Я. Калакура, І. Конончук, С. Макарчук, І. Міронова, С. Павленко, О. Ясь та ін.). Грунтовний аналіз основних етапів в історіографії мемуаристики, причин і визначальних концептів у зміні поглядів науковців щодо основних загальнотеоретичних питань вивчення мемуарів та систематизацію напрацювань сучасних українських дослідників мемуаристики подала Н. Любовець [8; 9]. Спогад як певне соціокультурне явище розглянула І. Михайлів [11]. До теми спогадової літератури та її функціонування у площині меморіальних студій зверталась А. Киридон [6; 7].

У науковій розвідці пропонуємо звернутися до спогадів в контексті пам'яттєвої парадигми напряму студій пам'яті

(Memory Studies) як до способу організації та водночас похідної індивідуальної (соціальної) колективної пам'яті, розглянути форми та умови спогадування та форматування спогаду, причини чи мотиви виринання одних деталей, і натомість латентність інших тощо.

Спогад є репрезентантом минулого, але відтворює не безпосередню реалію, а певні елементи, створює формальну оболонку, недосконалу «копію», своєрідний умовний образ, оприсутнюючи його ситуативно в межах/умовах іншого часопростору. Парадокс: спогад є своєрідним структурованим простором (запам'ятовуються якісь конкретні події, образи, сюжети тощо). Водночас можемо розглядати спогад як простір неструктурований: невідомо, чому одні події, образи тощо закарбувались, яку нішу обійняли? Чи обов'язково пам'ятєвий дискурс пов'язаний лінійно саме з конкретною подією тощо (чи може формується/зчитується нелінійно: вихоплюючи сюжети з різних часових меж? Як здійснюється відбір/фільтрація спогадів? тощо).

Виклад основного матеріалу дослідження. Сукупність уявлень про минуле функціонує на індивідуальному та колективному рівнях. Американський історик А. Мегілл підкреслює, що пам'ять є одним із модусів нашого часового досвіду – «модус часового досвіду, сфокусований на минуле. …Без пам'яті не було б переживання часу…» [10, с. 105]. Відповідно пам'ять може утримувати й реанімувати події різних рівнів значення. Британський психолог Ф. Бартлетт, ґрунтуючись на своїх експериментальних спостереженнях помилок і спотворень у пригадуванні історій, стверджував, що людська пам'ять – це не проста система запам'ятовування чи відтворення. Він розглядав пам'ять як активний конструктивний процес, якому іноді притаманні помилки: коли ми пам'ятаємо, ми збираємо воєдино фрагменти збереженої інформації під впливом наших поточних знань, установок і переконань [14].

Пам'ять зберігає образ того, що відбувалось в минулому, в сьогоденні вже зникло, але саме завдяки спогадуванню/спогаду уможливлюється оприсутнення минулого в теперішньому. Причому йдеться про когнітивний, образний і емоційний аспекти.

Способи репрезентації минулого багатоваріантні, альтернативні. Ці способи відрізняються не за принципом істинності/неістинності, а за принципом відповідності/невідповідності спогаду тим обставинам, що його актуалізували. Як наголошу-

вав М. Альбвакс, зі зміною спільноти відбуваються зміни і в оповіді про її минуле та ідентичність [10, с. 59]. Спогади є основою як особистої, так і соціальної ідентичності; відтак і характер відтворення образів/подій/явищ у спогаді узалежнюється від ідентифікаційних характеристик дієвця. Кожен індивід має унікальну сукупність спогадів, опосередковану й узалежнену від включеності до різноманітних соціальних груп та його статусу в цих групах. Важливо пам'ятати, що в процесі формування, консолідації чи збереження певного типу ідентичності використовуються ті чи інші, найчастіше стереотипні, джерела традиції, колективної пам'яті чи культурної спадщини, що впливає і на процес спогадування чи (ре)конструювання минулого. Відтак при зчитуванні чи (ре)конструюванні минулого за спогадами, варто враховувати, що люди вибудовують, зчитують чи конструюють минуле, по-перше, суголосно настроям епохи, в яку живуть, на підставі конкретної соціополітичної дійсності та ціннісних орієнтирів, а по-друге, з метою подальшого екстраполювання на майбутнє.

Використання прийому реконструкції уможливлює відтворення образів минулого, але в хронотопі, контексті, а також з урахуванням емоційно-психологічних та інших характеристик особистості на момент творення спогаду. Під поняттям реконструкції (*лат.:* re – префікс на позначення зворотньої дії і construction – побудова) ми розуміємо часткове чи повне відновлення образу, контексту, характеру епохи тощо, тобто того, що існувало в минулому й актуалізоване в сьогоденні посередництвом пам'яті/спогадів. При цьому зважимо на міркування Ж. Дерріди, що реконструкція передбачає «розрізнення як умову означування», «відсутність, приховану в присутності», «значення, яке виникає на стику різних структур і різних мов» (у семіотичному розумінні слова) [4, с. 140].

Спогад розглядаємо як текст/наратив з конкретною когнітивною та антропологічно зумовленою семантикою, який сконденсував певний досвід, суголосний добі, забарвлений емоційно, але з перспективи створення наративу, з часопросторової дистанції. Тобто спогад не є незмінним, він неодмінно піддається зміам під впливом нового досвіду (оскільки пам'ять функціонує як повернення й відновлення/конструювання минулого) [18]. Реконструйований спогад/текст відкриває минулу епоху для сучасності, формуючи простір діалогу між сучасною культурою і минулою.

Спогад є *процесуальним явищем*, яке формується на рівні ментальної презентації. Спогади/пригадування, на допомогу яким приходить уява, є знаками свого часу. Вони виказують себе у слабких карбуваннях, через напівстерті сліди й перманентну загрозу втрати [1, с. 123]. Відтак спогад розглядаємо саме як процес активного повернення минулих образів, подій, вражень тощо з перспективи часової дистанції. Але пригадуючи, «ми повертаємо образи минулого не такими, якими вони були спочатку сприйняті, а радше такими, якими вони вписуються в наші теперішні уявлення, які, у свою чергу, формуються соціальними силами, що діють на нас» [20, p. 53].

Спогад породжує своєрідне розімкнення потоку свідомості, створюючи в ньому дві фіксованих точки (щодо яких можна оперувати категоріями «до» і «після»): точку, до якої звертається спогад, і точку, з якої цей спогад виходить. Йдеться про своєрідну «роботу пам'яті». Існує кілька видів процесу згадування: вільне згадування, сигнальне згадування і серійне згадування. Апелювання чи запит-звернення до минулого може відбуватися мимоволі, під впливом внутрішніх імпульсів, або проєктуватися і направлятися усвідомленим прагненням людини уявити події, що відбувалися в певному аспекті, найвигіднішому для нього особисто чи для соціальної групи, до якої він належить. В процесі спогадування вибудовується певний ланцюжок асоціацій/асоціативний ряд, узалежнений від контексту/контекстів (реального часу та слідів спогадування). Переживаючи минуле ще раз вже з урахуванням (або під тиском) змін, носій особистої пам'яті здійснює зв'язок образів минулого з інтенціями сучасності. Його дії залежать від культурної політики та соціальної інженерії. Він цілком здатен за новими «лекалами» почати операцію моделювання минулого, здійснити його соціальне конструювання.

Формування спогаду проходить кілька фаз:

– *кодування*: на цій фазі за допомогою сприйняття ми додаємо в систему пам'яті інформацію, яку запам'ятовуємо (маємо зафіксувати інформацію для кодування);

– *зберігання*: формуються своєрідні сховища (контейнери чи «скриньки пам'яті» [1, с. 124; 13, p. 101–118] для тривалого зберігання інформації;

– *відновлення*: коли ми хочемо щось згадати, то звертаємося до сховища пам'яті і відновлюємо потрібну інформацію.

Пригадування є одним з трьох основних процесів пам'яті (поряд із запам'ятовуванням і зберіганням). Пригадування/згадування – психічний, ментальний процес, що забезпечує активізацію накопиченої інформації про минуле (занурення, віднаходження і контейнерування в сфері свідомості попередньо зафіксованої інформації). Пригадування постає своєрідним простором когнітивної турбулентності й узалежнене від інтенцій дієвця та синтактики – поєднання в ментальному просторі варіативних когнітивних символів. Апелювання чи запит-звернення до минулого може відбуватися мимоволі, під впливом внутрішніх імпульсів, або проектуватися і направлятися усвідомленим прагненням людини уявити події, що відбувалися в певному аспекті. Пригадування активує смисловий континуальний досвід, який має актуальний темпоральний модус (навіть тоді, коли сама подія вже завершилась).

Спогади ніколи не бувають абстрактними, вони завжди опосередковані конкретними просторовими і часовими координатами, вибір яких може бути досить довільний, але їх наявність є обов'язковою умовою фіксації спогаду. Я. Ассман використовуєте термін «фігури пам'яті», розуміючи під ним «культурно сформовані, суспільно обов'язкові «образи спогаду» і аргументуючи свою термінологію бажанням підкреслити не тільки образний, але і розповідний (наративний) характер «соціальних рамок» [2, с. 39]. Видається за необхідне підкреслити вплив контексту та флуктуації колективної пам'яті на формування/відчитування спогаду, оскільки спогад індивіда формується не лише на підставі індивідуального досвіду, але проходить крізь своєрідні фільтри колективного (відповідно поняттєво-категоріальнооформленого) та узалежненого від превалюючого національного історичного наративу та комеморативних практик [16]. Тобто, спогад є соціально й контекстно опосередкованим.

Змістовно-смисловий рівень спогаду мислиться як складний концептуальний простір, у якому поява нового елементу не входить у суперечність із існуючими, а є його органічним продовженням, що, ускладнюючись, набуває концептуального значення. Інформація, закладена у тексті спогаду, є семіотичним простором, де функціонують різні елементи знакової системи. Контекст може бути як знаковий, так і предметний. З огляду на смисловий та емоційно-образний характер природи пам'яті, пригадування та спогад потребують з'ясування процесу смисло-

творення та логіку творення/збережених смислових конструкцій.

Різноманітні предмети є джерелом для спогадів, накопичуючись в своєрідному контейнері або «скриньці пам'яті», де можна зберігати фотографії, вирізки з газет, предмети або інші речі, що нагадують про ті чи інші події життя [1, с. 124]. Отже, цей контейнер-сховище слугує для збирання та збереження знань в просторі гетеротопій пам'яті.

Спогад завжди ситуативний. Його можуть актуалізувати присутні на момент модії різноманітні маркери/індикатори візуальної, вербальної, звукової, нюхової чи смакової сенсорної систем (наприклад, ландшафт, запахи, звуки чи мелодія, зображення, емоції, записка, наратив тощо). Можна «зчитати» інформацію з якогось предмету, речі, образу, візуалізації тощо. Емоційно-хвилюючі та спогади про приємні події найчастіше під час пригадування репрезентативно посилюються.

Джерелом плюральності спогадів є шерег чинників. При (ре)конструюванні образу минулого за мемуарами важливо враховувати, що спогади узалежнені від просторової інформації [15], темпоральності, контексту, походження,віку, особливостей характеру, ступеня участі в описуваних подіях, когнітивних властивостей особи мемуариста, його внутрішнього стану, мотивацій, зовнішніх чинників тощо. Йдеться і про різноманіття впливів на особу інших людей чи предметів.

Особливим є процес пригадування травматичних подій. Ця специфіка залежить від фаз переживання досвіду – тенденції занурення/вторгнення, компульсивного (від лат. compello – «примушую», англ. compulsive – «нав'язливий», «примусовий») повторення окремих епізодів події, тенденції уникнення (зазвичай йдеться про амнезію та вибіркову неувагу) тощо. Тому спогади, що стосуються травматичного події, за своїм складом є інформативно скупими, репрезентативно обмеженими і непромовистими. Також у них послаблюється динаміка перебігу розгортання події. Травма фрагментує, деформує, спотворює подієве поле й створює навколо згадуваного фрагмента змістовну «порожнечу». Іноді люди, навпаки, фокусуються на травмуючих спогадах.

«Скринька пам'яті» може виконувати роль сполучної ланки в життєвих ситуаціях. При цьому відтворене в спогаді може мати лише якісь елементи або й взагалі іншу властивість порівняно з

оригіналом. І навіть коли реально виникає хоча б один елемент спогаду, він вибудовує аспектуальний ланцюжок пам'яттєвих смислів. За лакунарності в сюжетній картинці пригадуваного, відбувається пошук пазлів, яких бракує. Однак в нашу пам'ять можна імплантувати спогади про події або деталі подій, яких насправді не було. Спогади відтворюють ретроспективний погляд на події (написані автором за деякий час після закінчення подій) фактичну подієвість, але забарвлені суб'єктивізмом. Суб'єктивний чинник спогадів може призвести до неправильного відображення дійсності чи навіть її спотворення.

А. Ассман наголошує: «Спогади належать до найменш надійного з того, чим володіє людина. …Уся сукупність спогадів ніколи не є доступною для людини, керованої діяльними інтересами» [1, с. 71]. Крім того, спогади ненадійні не тільки через їхню (не)стабільність – вони бувають хибними (false) через їхній реконструктивний характер, через активні сили з перетворення спогадів, тобто намагання індивіда трансформувати події і повірити в цю модифіковану версію [1, с. 281; 21 та ін.].

Хибні спогади є однією зі стратегій пам'яті. Ці хибні (неправдиві, помилкові) спогади виринають у процесі пригадування. Основна проблема при дослідженні таких спогадів пов'язана з механізмом їхнього виникнення (який найвагоміший чинник впливу? чи відбувається «перезапис» спогадів або змінюється схема їх отримання? чи можливо зафіксувати розпізнавання людиною істинних і хибних спогадів? роль інтерпретативного чинника спогаду? тощо). Практична проблема при дослідженні хибних спогадів пов'язана з пошуком критеріїв і способів, що дозволяють знайти відмінності у вияві хибних/помилкових спогадів та реалій.

Спогади сучасників подій про нещодавнє минуле, безпосередніми свідками якого вони були й пережили їх безпосередньо, Я. Ассман відносить до «комунікативної пам'яті» [2]. Ці спогадиможуть передаватися в межах декількох поколінь (зазвичай двох-трьох) і підсилюватися повсякденними дискурсами, в умовах безпосередньої комунікації, живого спілкування між людьми. Ця «жива пам'ять» (критерії істинності якої безпосередньо випливають з індивідуальної та групової потреби в ідентифікації). відображає власні уявлення членів групи про те, що вони вважають своїм минулим, і на цій основі консолідує групу.

Спогади, таким чином, можуть бути представлені в якості інтелектуально-емоційного конструкту, інформація в якому виявляється організованою відносно вільно. З приватної історії вона може трансформуватися в масштабне історичне узагальнення, а може зупинитися на будь-якому етапі цього шляху, і тоді спогад залишиться просто особистим переживанням того, котрий згадує або ідентифікує себе з якоюсь спільністю або відбудеться поєднання з національним і навіть універсальним міжпоколіннєвим, транснаціональним наративом.

Подія розгортається в певному буттєво-темпоральному горизонті і відтворюється в іншому конкретному горизонті сьогодення. Репрезентації, що постають внаслідок когнітивних процесів, опосередковані емоційно-чуттєвим забарвленням. Передусім йдеться про чуттєву частину минулого досвіду: образи, почуття і враження. «Емоції, які не дають себе ні зберегти, ні поновити, можуть бути наново створені за умови запізнення, одягнувши вбрання другої, додаткової життєвості», – зауважує А. Ассман [1, с. 123]. Спогад «інтонаційно» не може бути ціннісно-нейтральним чи беземоційним. Відтак йдеться про фіксацію/відтворення картинки з урахуванням чуттєвої частини минулого досвіду та етапу активізації (образи, почуття, враження тощо).

Когнітивна операція скерованості формування спогаду є особливим модусом мислення, що опосередковується інтенціями, практичними цілями, метою, а також контекстуальними макростратегіями націленості спогаду. На пам’ять впливає зміна контексту запам’ятовування, наш стан, настрій, наявність чи відсутність голоду, спраги тощо, а також первинність/вторинність інформаці, навіювання (що ми чуємо, коли описують те, що ми бачимо тощо). Так, смак страви можна запам’ятати по-різному, залежно від оточення: по-одному, якщо її оцінюєте лише ви, і зовсім по-іншому, якщо до цього ви чули відгуки від своїх друзів. Але окрім впливу оточення контекст запам’ятовування увиразнюємо і ми самі. Відповідно до репрезентативності первинного і відтворюваного, а також емоційного забарвлення, націленості, мети тощо, у формуванні спогаду можливі такі *стратегії:* актуалізації,генералізації, ідентифікації, самопрезентації, індивідуалізації, діалогізації, персоналізації, ігнорування, ухиляння, негативної реакції, завуальовування, драматизації, містифікації, дискредитації, анонімності, формування

емоційного налаштування, атаки-нападу, самозахисту тощо. Відповідно до характеру трансляції спогаду може бути обрана стратегія інформативна, інтерпретаційна, аргументативна, агітаційна тощо.

Відтак зміст спогаду корелює з психологічними установками того, хто пригадує. На царину підсвідомого та відповідно на форматування спогаду впливають:

- вікові/поколіннєві характеристики;
- досвід;
- часопросторова локація;
- контекст запам'ятовування;
- процесуальність;
- інтелектуальна матриця;
- культурологічний складник;
- наратив;
- політика пам'яті; комеморативні практики; репрезентації минулого;
- місця пам'яті;
- комунікативний простір;
- візуальні репрезентації;
- характер ментальності,
- ціннісно-смисловий універсум індивіда;
- психоемоційний стан; емоційний фон;
- переконання; атитюди;
- позиціонування в соціо-ієрархічній драбині (соціальні ліфти);
- фонові конотації тощо.

Актуалізації та вибудовуванню спогаду сприяє також образний компонент (світлини, ілюстрації, кіно, монументальні споруди, предмети тощо). Тобто спогад об'єктивується у контексті візуального модусу (візуальний канал сприйняття/відтворення).

При зчитуванні значень і смислів спогаду наведені вище характеристики-маркери обов'язково мають враховуватись при формуванні інтерпретативної рамки з огляду на те, більшість спогадів все ж не є копіями реальних подій, «відданим на зберігання» в банк пам'яті. Сприйняття/відтворення нашого минулого знаходиться під впливом наших теперішніх поглядів, а також під впливом поточного настрою.

Спогади/мемуари є вагомим джерелом для написання біографій будь-якого жанру (наукова, популярна науково-популярна,

нарис тощо). Цінність цього джерела біографічних досліджень залежить від багатьох чинників: від того, яку роль відігравав автор у описуваних ним подіях, гостроти сприйняття ним дійсності, його здатності запам'ятати перебіг подій, часу їх написання тощо. Спогади, написані по гарячих слідах подій, точніше передають їхній характер і зміст. У мемуарах, написаних через багато років після подій, на характер авторської оповіді негативно впливає притуплення гостроти пам'яті автора, а також зміни, що відбулися у його поглядах та сприйнятті дійсності. У мемуарах відображаються деталі життя автора та його сучасників не лише в громадсько-політичній роботі, а й у буденному житті, в сім'ї, колі друзів, у години дозвілля. Перед нами постають живі особистості з їх духовним світом та індивідуальними рисами характеру, емоціями, амбіціями, пошуками і сумнівами, звичайними людськими слабостями й недоліками [9, с. 285–286].

Висновки. Отже, спогад є важливою категоріальною структурою пам'яттєвого дискурсу, яка уможливлює конструювання чи інтерпретування різнофункціонального репертуару минулого. На характер формування та зміст спогаду впливає низка чинників, з-поміж яких увиразнюються: сам факт запам'ятовування тих чи інших подій (йдеться про просторово-часову і соціальну обумовленість), соціальні рамки пам'яті, зміни репрезентацій минулого, будь-яка інформація, оприсутнена під час події (місця пам'яті, події, звуки, запахи, емоції тощо), часопросторова локалізація того, хто пригадує, та ін. Серед принципів актуалізації цього інтелектуально-емоційного конструкту – асоціативний, тематичний, хронологічний тощо. Тригерами для спогаду є матеріальні предмети, емоції, тілесність, зовнішні впливи тощо. У колективних спогадах уявлення про минуле перетинаються з актуальними груповими потребами та інтересами сьогодення.

Дослідження просторів спогаду оприявнює питання ретрансляції пригаданих образів/станів, висвітлення й моделювання горизонтів минулого, що за певних умов теперішнього визначальні для майбутнього.

Список використаних джерел

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2012. 440 с.
2. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 368 с.

3. Даниляк Р., Гайналь Т., Кучера І. Підстави типології механізмів соціальної меморіалізації // Грані. Наук.-теорет. Альманах. 2022. Т. 25. № 4. С. 24–29.
4. Деррида Ж. О грамматологии. Москва : Admarginem, 2005. 511 с.
5. Історичне джерелознавство / Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Павленко С. Ф., Корольов Б. І., Палієнко М. Г. Київ : Либідь,2002. 488 с.
6. Киридон А. Ейдос спогаду // Хронотопи історії. Студії на пошану пам'яті Петра Васильовича Киридона (12.03.1961–27.01.2019) / Упоряд. і наук. ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Ніка-Центр, 2021. С. 38–46.
7. Киридон А. Студії пам'яті в просторі сучасного гуманітарного знання // Міждисциплінарні гуманітарні студії. 2017. Серія: Історичні науки. Вип. 3. С. 195–206.
8. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми //Українська біографістика : зб. наук. пр. 2010.Вип. 7. С. 66–104.
9. Любовець Н. Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.2009. Вип. 24. С. 277–291.
10. Мегилл А. Историческая эпистемология / перевод М. Кукарцевой, В. Кашаева, В. Тимонина. Москва : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. 480 с.
11. Михайлів І. Спогади як соціокультурне явище сучасної України: спроба узагальнення // Історіографічні дослідження в Україні. 2019. Вип. 30. С. 287–307.
12. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / пер. с фр. и вступительная статья С. Н. Зенкина. Москва : Новое издательство, 2007. 348 с.
13. Assmann A. Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives. New York : Cambridge University Press, 2011. 410 p.
14. Bartlett F. C. Remembering. A Study in Experimental and Social Pszychology / With a new Introduction by W. Kintsch. Cambridge (Mass.), 1995. 317 p.
15. Deffler S., Itagaki M., Valdez M. & Umanath, Sh. Memory of where predicts confidence in when: the role of spatial information in dating autobiographical events // Memory. 2022. Vol. 30. Is. 8. P. 955–970.
16. Fish S. Is There a Text in This Class? The Authoriry of Interpretive Communities. Cambridge (Mass.); London. 1980. 394 p.
17. Gloviczki P. J. Journalism and Memorialization in the Age of Social Media. New York, NY : Palgrave Macmillan, 2015. XX+ 185 p.
18. Heidegger M. The Concept of Time / Translated by William McNeill. Oxford : Blackwell, 1992. 62 p.
19. Macdonald S. Memorylands: heritage and identity in Europe today. London, 2013. 293 p.

20. Misztal B. Theories of Social Remembering (Theorizing Society) 1st EditionPublisher : Open University Press, 2003. 168 p.
21. Otgaar H., Howe M. & Patihis L. What science tells us about false and repressed memories // Memory. 2022. Vol. 30. Is. 1: On the nature of human memory. P. 16–21.
22. Randall W. The Narrative Complexity of Our Past ; In Praise of Memorys Sins. Theory&Psyhology. 2010. Vol. 20(2). P. 147–169.

Alla Kyrydon

REMEMBRANCEAS A METACONSTRUCT OF SOCIAL REALITY

Memories are an important source of knowledge about the past and an important categorical structure of the memory discourse, which enables the construction or interpretation of a multi-functional repertoire of the past. Memory is formed as a metaconstruct of social reality at the procedural and representational level. The nature of the formation and content of memories is influenced by a number of factors, among which the following stand out: the very fact of remembering certain events, the social framework of memory, changes in representations of the past, any information present at the time of the event, the time-space localization of the who remembers, etc. A peculiar system of filters (time-space continuum, experience, age, situations, location, analogies, fluctuation of stereotypes, individualization of content, etc.) is important for reading the polysemantic structure of a memory.

Key words*: remembrance, memory studies, past, cognition, methodology.*

Ігор Козюра

УДК 908(477.53)

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД НА ІСТОРІОГРАФІЮ ЩОДО РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ В 20–30-х рр. XX ст.

Стаття є дослідженням історіографічної бази розвитку краєзнавства на Полтавщині періоду 20–30-х років XX ст. В основу покладено положення і результати дисертаційного дослідження автора. Описуються історія розвитку історичного краєзнавства на Полтавщині, характер історико-крає-

знавчого руху, основні напрями і форми наукових досліджень, дослідники та їх вагомий внесок у вивчення розвитку цієї галузі щодо вказаного періоду, з основним акцентом на публікаційні активності 60–90-х років XX ст. Автор дійшов до висновку, що нагромаджений досвід організації історико-краєзнавчих досліджень витримав випробування часом, праці провідних краєзнавців Полтавщини істотно збагатили не лише регіональну, а й українську історіографію в цілому.

Ключові слова: *історичне краєзнавство, Полтавщина, історіографія, ретроспектива, краєзнавчий рух.*

Дослідження та популяризація історії «малої Батьківщини» стають могутнім засобом виховання патріотичних почуттів, джерелом національної гордості і самоствердження. Водночас, краєзнавчі студії – це не тільки локальні та прикладні дослідження, а й частка копіткої роботи з написання фундаментальних історичних праць. Все це вимагає більш глибокого і повного вивчення процесів становлення і розвитку історичного краєзнавства в регіонах, де воно має свої глибокі корені і давні традиції, особливо на визначальних етапах вітчизняної історії.

Історичні дослідження на Полтавщині – регіоні, який з прадавніх часів входить до складу територіального ядра української народності, мають багаторічні, славні традиції. Зусиллями кількох поколінь місцевих дослідників було закладено надійні підвалини для подальших широкомасштабних історико-краєзнавчих досліджень. Це дозволило піднести краєзнавчий руху в регіоні на якісно новий рівень.

Метою статті є ретроспективний погляд на історіографію розвитку історичного краєзнавства на Полтавщині щодо періоду 20–30-х рр. XX ст. В основу покладено положення і результати дисертаційного дослідження автора, присвяченого визначенню етапів розвитку історичного краєзнавства на Полтавщині, виявленню основних тенденцій, проблем та досягнень, а також оцінці внеску дослідників у розвиток цієї галузі, виконаного в 90-х рр. XX ст. [16], чим і обумовлюється ретроспективний характер роботи.

Першими, ще у 20-ті роки XX ст. узагальнили відомості про розвиток історичного краєзнавства, архівної та музейної справи на Полтавщині В. Щербаківський (1919) та В. Щепотьєв (1925, 1928).

Інформацію про історію створення, колекції та основні напрямки науково-дослідницької роботи Миргородського, Полтавського та Роменського краєзнавчих музеїв оприлюднили на сторінках збірників «Український музей» та «Збірнику, присвяченого 35-річчю Музею [Полтавського державного музею ім. В. Г. Короленка]» В. Омельченко, Я. Риженко та М. Семенчик (1927, 1928).

Етнографічні студії краєзнавців Полтавщини досить повно представлені циклом статтей К. Мощенка (1927) та Я. Риженка (1928, 1929). Діяльність архівних установ цього періоду проаналізовано в історичних розвідках Х. Герасименка (1928).

В 20–30-ті роки XX ст. низка аспектів краєзнавчого руху на Полтавщині висвітлювалася у статтях та окремих розділах наукових праць провідних вчених України А. Лободи (1926), В. Дубровського (1929, 1930), С. Таранушенка (1930) і вчених української діаспори С. Наріжного та П. Курінного.

До вивчення окремих питань становлення і розвитку історичного краєзнавства регіону долучилися М. Астряб, В. Бірюков, Г. Стеллецький, О. Сластіон.

Розгром історико-краєзнавчих осередків у другій половині 30-х років XX ст. призвів до припинення досліджень з цієї проблеми на довгі десятиріччя. До вивчення досвіду історико-краєзнавчої роботи в Україні й наукової спадщини краєзнавців фахівці звернулися знову лише після другої світової війни й розвінчування культу особи Й. Сталіна.

Активно включилися в цю роботу полтавські дослідники В. Лобурець (1962), В. Жук (1966), П. Ротач (1968), А. Аббасов (1969). Окремі питання, пов’язані з діяльністю музейних та архівних установ Полтавщини в 20–30-х рр. XX ст., дістали висвітлення у працях Г. Мезенцевої (1959), Ю. Омельченка (1972), Г. Скрипник (1989), Г. Білоус (1989) та Б. Ванцака (1990). Археологічному вивченню Полтавщини в перші післяреволюційні десятиліття присвячено ряд історичних розвідок І. Шовкопляса (1971), І. Гавриленка (1980), О. Супруненка (1988). Заходи краєзнавців Полтавщини щодо охорони пам’яток історії і культури краю тієї доби знайшли своє відображення в працях Д. Белея (1972), С. Заремби (1984), В. Акуленка (1986) і С. Кота (1987). Не можна обійти увагою кандидатську дисертацію А. Аббасова, що є першою спробою комплексного вивчення історико-краєзнавчого руху на Полтавщині від його зародження до середини 70-х рр. XX ст. (1977).

Так, у роботах з історії музейного будівництва 50-х рр. XX ст. їх автори М. Воронін, В. Гарданов, М. Бондар, Г. Мезенцева та Л. Славін звертаються до досвіду роботи музейних закладів Полтавщини. Вони порушують важливе питання про нерозривний зв'язок музейного будівництва з краєзнавчим вивченням регіону.

У 60-ті роки XX ст. розпочинається якісно новий етап у розвитку краєзнавства в Україні взагалі і на Полтавщині зокрема, пов'язаний із створенням 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Саме тоді з'являється праця полтавського вченого В. Лобурця «Як ми вивчаємо історію рідного краю» [19], в якій автор робить спробу узагальнити досвід історико-краєзнавчих досліджень на Полтавщині за роки радянської влади. Майже 1,5 тис. краєзнавців області активно включаються у збір матеріалів з історії населених пунктів краю, що дає змогу вже в 1967 р. завершити роботу над томом «Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область» [14].

Услід за полтавським томом «Історії міст і сіл Української РСР» виходить ціла низка путівників та нарисів з історії населених пунктів Полтавщини, робиться спроба повернутися до написання історії промислових і сільськогосподарських підприємств регіону. Але в них автори практично не торкаються питань розвитку історичного краєзнавства на місцях в 20–30-ті рр. XX ст. (як виняток можна назвати хіба що історико-краєзнавчий нарис «Миргород» (1967)).

Знайомство з широким колом архівних матеріалів та працями попередників викликали у істориків і краєзнавців Полтавщини закономірний інтерес до маловивченої проблеми розвитку краєзнавчого руху в регіоні в 20–30-ті роки XX ст. З'являється низка досліджень з окремих аспектів цієї проблеми. Науковець В. Жук на основі матеріалів Полтавського обласного державного архіву опублікувала ґрунтовну працю з історії архівного будівництва на Полтавщині в 1918–1965 рр. [10].

Археолог І. Шовкопляс та літературознавець П. Ротач намагалися повернути із забуття імена незаконно репресованих фундаторів краєзнавчого руху на Полтавщині М. Рудинського та В. Бірюкова. А краєзнавець із Миргорода А. Аббасов спершу зробив спробу проаналізувати основні етапи розвитку вітчизняного краєзнавства, а потім опублікував дослідження «Краєзнавство Полтавщини в період становлення радянської істо-

ричної науки (до початку 30-х років)» [1]. Розпочаті дослідження він продовжив і в 70-ті роки XX ст. Саме тоді з'явилася кандидатська дисертація А. Аббасова «Становлення і розвиток історичного краєзнавства Полтавщини від його зародження до наших днів» [2] та низка його публікацій на сторінках «Українського історичного журналу» та обласної преси. Віддаючи належне першій спробі комплексного вивчення історико-краєзнавчого руху в регіоні, слід відзначити, що виявилася вона ідеологічно визначеною і не зовсім вдалою, з обмеженою джерельною базою дослідження. В публікаціях на сторінках «Українського історичного журналу» автор обмежується лише коротким екскурсом в історію розвитку краєзнавчого руху на Полтавщині, зосередивши головну увагу на питанні про роботу об'єднаної обласної редколегії полтавського тому «Історії міст і сіл Української РСР».

Процес становлення і розвитку окремих напрямків історичного краєзнавства Полтавщини в перші післяреволюційні десятиліття знайшов своє відображення на сторінках ряду монографій 70–80-х рр. XX ст. На багатому фактичному матеріалі показано вагомий внесок у вивчення рідного краю діячів науки і культури, наукових товариств і громадських краєзнавчих осередків Полтавщини 20–30-х років XX ст. у колективній монографії «Історичне краєзнавство в Українській РСР», підготовленій вченими відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН України під керівництвом академіка П. Тронька [13].

Чільне місце посідають матеріали, пов'язані з діяльністю окремих краєзнавців та краєзнавчих організацій регіону, зокрема, у монографії С. Заремби «Історичне краєзнавство в Українській РСР, 1917–1937 рр.» [11] та Г. Скрипник "Етнографічні музеї України: становлення і розвиток» [27]. Автори цих досліджень детально аналізують наукову і дослідницьку роботу музеїв в 20–30-ті рр. XX ст., дають об'єктивну характеристику діяльності наукових товариств та громадських осередків Полтави, Лубен, Миргорода, Кременчука, Хорола та Лохвиці того часу, повідомляють короткі біографічні дані провідних дослідників краю К. Мощенка, М. Рудинського, В. та Д. Щербаківських, подають опис колекцій і музейних збірок краю.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми висвітлювали в своїх працях провідні вітчизняні вчені-краєзнавці 70–80 років

XX ст. В. Акуленко, Ю. Данилюк, С. Кот, Ю. Омельченко, Є. Скляренко, І. Шовкопляс та інші.

Свій вагомий внесок у вивчення історії краєзнавчого руху в регіоні в 70–80-ті роки вносять і полтавські дослідники Г. Білоус, Б. Ванцак, В. Жук, В. Лобурець, І. Наливайко, О. Нестуля, О. Супруненко, В. Ханко та інші. Їх численні історичні розвідки, публікації, виступи на науково-теоретичних конференціях і семінарах охоплюють найрізноманітніші сторони діяльності краєзнавчих осередків і наукових товариств краю.

Питання внеску краєзнавчих осередків Полтавщини в охорону пам'яток історії і культури в перші пожовтневі десятиліття певною мірою розкриваються в серії статей В. Акуленка «Літопис охорони пам'яток Радянської України», опублікованих в 1985–1986 рр. на сторінках журналу «Пам'ятники України» [3]. В його ж статті 1989 р. привернуто увагу науковців і широкого загалу до того трагічного «великого зламу», який стався на пам'яткоохоронній ниві України в кінці 20-х – на початку 30-х років XX ст. [4].

Різноманітні аспекти проблем збереження пам'яток історії і культури Полтавщини тієї доби знайшли своє висвітлення в працях Д. Белея, Ю. Омельченка, С. Заремби, С. Кота та полтавських дослідників Е. Дрозда, В. Жук [23]. Особливий інтерес для дослідників краю становлять публікації О. Нестулі, який на основі багатого архівного матеріалу наполегливо і послідовно розробляв проблему охорони пам'яток історії і культури краю в 1917–1941 рр.

Становлення і розвиток музейної справи на Полтавщині і роль музеїв як центрів історико-краєзнавчих досліджень в регіоні в 20–30-ті роки XX ст. певною мірою висвітлена в працях Ю. Омельченка, Г. Мезенцевої, П. Ключини, Г. Білоус та Б. Ванцака. Низку цікавих, маловідомих фактів знаходимо і в праці Г. Білоус та Е. Литвиненко «Музейне будівництво на Полтавщині (1917–1988 рр.)» [8].

Археологічному вивченню регіону в 20–30-ті роки XX ст. присвячено ряд публікацій, вміщених в матеріалах обласної науково-практичної конференції до 100-річчя з дня народження М. Рудинського (1987 р.) та першого (1988 р.), другого (1989 р.) і третього (1990 р.) обласних науково-практичних семінарів «Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини». Найбільш цінними серед них є дослідження Є. Махна та І. Гаври-

ленка, безпосередньо присвячені періоду 20–30-х років XX ст., та спроба О. Супруненка, Г. Білоус підсумувати результати археологічних досліджень Полтавського краєзнавчого музею.

З проблемних питань, які були в центрі уваги науковців і краєзнавців краю в 70–80-ті роки XX ст., слід відзначити питання дослідження Гінцівської пізньополеолітичної стоянки, підвищений інтерес до долі археологічного зібрання музею К. Скаржинської [9] та колекції матеріалів з археологічних досліджень М. Рудинського в Державному історичному музеї України [31].

Наприкінці 80-х років XX ст., за нової суспільно-політичної ситуації, дослідники одержали змогу значно більше уваги приділити всебічному дослідженню персоналій провідних краєзнавців Полтавщини 20–30-х років, переважна більшість з яких була репресована. Так з'являються ґрунтовні розвідки О. Білодіда та Д. Макаренка про життєвий шлях і творчий доробок М. Макаренка [7].

Внеску академіка В. Вернадського у становлення краєзнавчого руху на Полтавщині присвячена історична розвідка С. Кигим [15]. Цікаві факти, пов'язані з перебуванням В. Вернадського на Полтавщині і його зв'язки з Полтавським краєзнавчим музеєм, містить колективна монографія О. Апанович, К. Ситник та С. Стойко «В. І. Вернадський. Життя та діяльність в Україні», що вийшла в світ наприкінці 80-х років XX ст. [28].

У цей же час були опубліковані перші ґрунтовні дослідження про нищення провідних краєзнавців регіону в роки сталінських репресій та перші публікації про масові репресії творчої інтелігенції краю в періодичній пресі, в тому числі і про трагічну долю полтавського краєзнавця професора В. Щепотьєва, безпідставно звинуваченого в контрреволюційній діяльності.

Знайшли своє відображення питання організаційної та дослідницької роботи краєзнавчих осередків Полтавщини 20–30-х років XX ст. і в матеріалах всесоюзних, республіканських і регіональних конференцій з історичного краєзнавства, місцем проведення яких у 80-і роки XX ст. стала Полтава.

Так, у збірці наукових праць «Історичне краєзнавство в СРСР: питання теорії і практики» [12], виданій на основі матеріалів Першої Всесоюзної конференції (1987 р.), вміщено ряд публікацій, які безпосередньо стосуються досліджуваної проблеми. Академік П. Тронько проаналізував стан справ в краєзнав-

чому русі в Україні в 20–30-ті роки XX ст., широко залучивши як ілюстративний матеріал дані по Полтавщині. Викладачі Полтавського педінституту О. Нестуля та В. Жук зупинилися на питаннях про роль творчої інтелігенції в охороні пам'яток історії і культури, написанні літопису фабрик і заводів та становлення краєзнавчого руху в навчальних закладах Полтавщини. А С. Кот у своєму дослідженні відзначив роль повітових КОПМИСів у створенні в 1919–1921 рр. краєзнавчих музеїв у Зінькові, Кобеляках, Прилуках і Хоролі, розповів про велику роботу губернського КОПМИСу та організації охорони рідкісних мистецьких колекцій в поміщицьких садибах Гадяцького, Переяславського та Роменського повітів.

Становлення і розвиток історичного краєзнавства в регіоні в 20–30-ті роки XX ст. певною мірою висвітлювалася в виступах С. Заремби, Є. Скляренка, А. Височина, Б. Ванцака та Г. Шибанова на республіканській науково-теоретичній конференції 1980 року [26].

Цій темі було присвячено і ряд доповідей на першій обласній науково-теоретичній конференції з історичного краєзнавства, яка відбулася в 1989 році. Саме на ній академік П. Тронько, аналізуючи стан та завдання історичного краєзнавства в регіоні, зазначив, що до цього часу «поза межами досліджень майже повністю залишилась діяльність в перші роки радянської влади численних гуртків, громадських формувань, окремих дослідників, як професіоналів, так і аматорів» і поставив завдання зосередити зусилля місцевих краєзнавців саме на цій проблемі [30, с. 6].

З проголошенням незалежності України, одержавши доступ до документальних матеріалів СБУ та інших джерел, раніше недоступних для наукової громадськості, вчені порушили питання про «репресоване краєзнавство» Полтавщини, про трагічні долі відомих дослідників краю, які стали жертвами репресій 30-х років. Вийшли в світ інформаційно насичені і фактологічні статті О. Нестулі (1991, 1992), Л. Бабенко (1991), Ю. Данилюка (1992), В. Войналовича (1992).

Вагомим доробком полтавських науковців стала колективна праця «Реабілітовані історією» (1992), яка розповідає про трагічні долі полтавців, репресованих сталінськими спецслужбами [24].

У цей час з'являється ряд ґрунтовних праць дослідників краєзнавчого руху в регіоні, серед яких слід відзначити монографії О. Нестулі (1994, 1995), в яких на базі широкого кола архівних джерел, більшість з яких було вперше введено до наукового обігу, автор глибоко і всебічно висвітлив питання діяльності краєзнавчих осередків і наукових товариств Полтавщини в перші пожовтневі десятиліття з охорони пам'яток історії і культури рідного краю [20; 21].

Саме в цей період активно включився в дослідження даної проблеми і автор цієї статті.

Таким чином, історіографія проблеми розвитку історичних краєзнавства на Полтавщині в 20–30-ті роки XX ст. нараховує значну кількість робіт. Їх коло постійно розширюється і є тематикою подальшого новітнього історіографічного вивчення. Незважаючи на наявність значної кількості публікацій, висвітлювана проблема була відображена в історіографії досить фрагментарно. Попередники лише намітили її основні контури, у загальних рисах висвітлюючи діяльність деяких краєзнавчих осередків і окремих фахівців. У той же час поза увагою дослідників залишилася значна частина архівних документів і матеріалів місцевої преси, багато важливих сюжетів і персоналій.

Незважаючи на погром краєзнавчого руху і нищення провідних кадрів дослідників рідного краю в другій половині 30-х років XX ст., нагромаджений натоді досвід організації історико-краєзнавчих досліджень витримав випробування часом. Праці провідних краєзнавців Полтавщини істотно збагатили не лише регіональну, а й українську історіографію в цілому. Вивчаючи та популяризуючи історико-краєзнавчу спадщину, краєзнавчі центри і дослідники Полтавщини відіграли значну роль у національно-культурному відродженні.

Список використаних джерел

1. Аббасов А. М. Краєзнавство Полтавщини в період становлення радянської історичної науки (допочатку 30-х років). Історіографічні дослідження в Українській РСР. Київ, 1973. Вип. 6. С. 81–89.
2. Аббасов А. М. Становление и развитие исторического краеведения на Полтавщине от его зарождения до наших дней: автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.09 / Ин-т истории АН УССР. Київ, 1977. 16 с.
3. Акуленко В. Великий злам. Від охорони до нищення пам'яток. Пам'ятки України. 1989. № 2. С. 33–34.

4. Акуленко В. Літопис охорони пам’яток Радянської України. Пам’ятники України. 1985. № 2. С. 28–31; № 3. С. 13–15; № 4. С. 40–43; 1986. № 2. С. 26–29; № 3. С. 8–11; № 4. С. 26–28.
5. Бабенко Л. Л. З досвіду розвитку краєзнавства на Україні протягом 20-х – поч. 30-х років.Завдання краєзнавства в дослідженні і популяризації пам’яток історії і кульури. Київ, 1991. С. 21.
6. Бабенко Л. Л. Роль наукової інтелігенції в розвитку історичного краєзнавства на Україні в 20-х – на поч. 30-х рр. Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства : тези доп. і повідомлень. Київ-Кам’янець-Подільський, 1991. С. 33–34.
7. Білодід О. Про Макаренка М. О. Археологія. 1989. № 1. С. 121–131.
8. Білоус Г. П., Литвиненко Е. І. Музейне будівництво на Полтавщині (1917–1988 рр.). Тези доп. і повідомлень 1-ї Полт. наук. конф. з іст. краєзнавства / Полт. держ. пед. ін-т та ін. Полтава, 1989. С. 81–82.
9. Ванцак Б. С. Е. Н. Скаржинская: от археологии до революции. Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: [1-й] обл. науч.-практ. Семинар : тез. докл. и сообщ. Полтава, 1988. С. 42–43.
10. Жук В. Архівне будівництво на Полтавщині (1918–1965 рр.). Архіви України. 1966. № 2. С. 19–28.
11. Заремба С. З. Історичне краєзнавство в Українській РСР, 1917–1937 рр. Київ : Наук. думка, 1984. 280 с.
12. Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: сб. науч. ст. / АН Украины, Ин-т истории Украины и др.; редкол.: П. Т. Тронько (отв. ред.) и др. Київ : Наук. думка, 1991. 312 с.
13. Історичне краєзнавство в Українській РСР / П. Т. Тронько, В. О. Горбик, І. О. Лугова та ін. ; відп. ред. П. Т. Тронько ; АН України. Ін-т історії. Київ : Наук. думка, 1989. 240 с.
14. Історія міст і сіл Української РСР. Т. 26. Полтавська область. Київ : УРЕ, 1967. 1028 с.
15. Кигим С. Л. В. І. Вернадський і Полтавський краєзнавчий музей. Тези доп. і повідомлень 1-ї Полт. наук. конф. з іст. краєзнавства. Полтава, 1989. С. 85–86.
16. Козюра І. В. Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині в 20–30-х рр. XX ст. : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Харків. Держ ун-т. Харків, 1998. 20 с.
17. Короткий біографічний довідник: провідні краєзнавці Полтавщини 20–30-х рр. XX ст. / упоряд.: І. В. Козюра. Лубни : Лубен. район. друкарня, 1997. 29 с.
18. Лобурець В. Є. Історико-краєзнавчі дослідження на Полтавщині. 8-а Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство і культура» :

наук. доп. та повідомлення / Ін-т історії України НАН України, Всеукр. спілка краєзнавців та ін. Київ–Харків, 1997. Ч. 1. С. 40–42.
19. Лобурець В. Є. Як ми вивчаємо історію рідного краю. Київ : Знання, 1962. 28 с.
20. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні: (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). Київ–Полтава : Кобеляць. міжрайон. друкарня, 1994. 240 с.
21. Нестуля О. Доля цековної старовини в Україні. 1917–1941 рр. : в 2 ч. Київ : Кобеляць. міжрайон. друкарня, 1995. Ч. 1 : 1917 – середина 20-х років. 1995. 280 с. Ч. 2 : Кінець 20-х – 1941 рр. 1995. 216 с.
22. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1. (1917 – середина 20-х років). Київ,1995. 280 с. ; Ч. 2 (Кінець 20-х – 1941 рр). Київ, 1995. 216 с.
23. Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці. Київ : МІЛЕНІУМ, 2017. 516 с.
24. Реабілітовані історією / АН України. Ін-т історії України та ін. ; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. Київ–Полтава : Рідний край, 1992. 240 с.
25. Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) / Ін-т історії України. Всеукр. спілка краєзнавців; редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Рідний край, 1991. 492 с.
26. Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства : тези доп. Київ, 1980. 255 с.
27. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України: становлення і розвиток. Київ : Наук. думка, 1989. 304 с.
28. Сытник К. М., Апанович Е. М., Стойко С. М. В. И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. Київ : Наук. думка, 1988. 365 с.
29. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство на Україні в 20–30-х роках. Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) / Ін-т історії України. Всеукр. спілка краєзнавців; редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ, 1991. С. 4–5.
30. Тронько П. Т. Стан і завдання історичного краєзнавства на Полтавщині. Тези доп. і повідомлень 1-ї Полт. наук. конф. з іст. краєзнавства / редкол.: В. В. Лобурець та ін. Полтава, 1989. С. 6–7.
31. Шовкопляс Г. М. Колекції матеріалів з археологічних досліджень М. Я. Рудинського в Державному історичному музеї УРСР. Актуальні проблеми фондової роботи музеїв : темат. зб. наук. пр. Київ, 1988. С. 32–38.

Ihor Koziura

A RETROSPECTIVE LOOK AT HISTORIOGRAPHY REGARDING THE DEVELOPMENT OF REGIONAL AND LOCAL HISTORY STUDIES IN POLTAVA REGION IN THE 20S-30S YEARSOF THE XX CENTURY

The paper deals with research of the historiographic basis for the development of regional and local history studies in Poltava region regarding the period of the 20–30s of the XX century. It is based on the provisions and results of the author's dissertation research. The development of regional and local history studies in Poltava region, the nature of the historical and local studies movement, the main directions and forms of scientific research, and researchers' significant contribution to the study of the development of this field in relation to the specified period are described, with the main emphasis on the publishing activities of the 60–90s. The author came to the conclusion that the accumulated experience in organizing historical and local history research has stood the test of time. The works of leading authors of Poltava region significantly enriched not only regional but also Ukrainian historiography as a whole.

Key words: *local history, regional and local history studies, Poltava region, historiography, local history movement.*

Євгеній Копилець

УДК 908:75]-051(477.53)(092)

ДО ІСТОРІЇ ДУБІВ ІВАНА МАЗЕПИ В ДИКАНЬЦІ

У статті привернуто увагу до маловідомих та суперечливих фактів, пов'язаних із дубами Івана Мазепи у Диканьці. За результатами аналізу документальних джерел та публікацій автором систематизовано інформацію про три дуби Мазепи: із числа т.з. Кочубеївських дубів та посаджені у 1917 і 2017 рр.

Ключові слова: *Диканька, Кочубеївські дуби, дуб Мазепи, дуб Марії, дуб Шевченка, дуб Свободи.*

Кочубеївські дуби є однією з родзинок Диканщини, про яку неодмінно згадують краєзнавці та екскурсоводи. Назва цієї ботанічної пам'ятки природи здається цілком зрозумілою та логіч-

ною: як пише музейниця Олена Шиян, «Велети, оспівані О. С. Пушкіним в поемі «Полтава», ввійшли в історію як Кочубеївські дуби, оскільки росли у володіннях князів Кочубеїв» [23, с. 235]. До того ж, місцеві перекази стверджують, що дубова алея ще до Полтавської битви була посаджена генеральним суддею Василем Кочубеєм та його родичем Іваном Іскрою на ознаменування Кочубеєвого дня народження.

Однак, переглядаючи публікації першої половини XX століття про дуби у Диканьці, ми ніде не натрапили на словосполучення «Кочубеївські дуби». Немає його й на фотографіях та листівках початку минулого століття. А версія про причетність Василя Леонтійовича Кочубея до висадження дубової алеї взагалі є лише легендою, адже науковці оцінюють вік дерев у 600–800 років [15]. Імовірно, це досить пізня, радянських часів вигадка, можливо, натхненна відомими рядками Олександра Пушкіна «о праотцах казнённых» із поеми «Полтава».

Натомість, ознайомлюючись із історією Диканьки, неважко переконатися у її тісній пов'язаності з постаттю Івана Мазепи. Тут розгорялося останнє кохання літнього гетьмана. Тут він приймав кошового отамана Запорозької Січі Костя Гордієнка, звідси вони разом рушили до Великих Будищ на зустріч із шведським королем Карлом XII. Тож на диканській землі ім'я Мазепи не могло не поєднатися з могутніми віковими деревами.

Петро Лісовий у нарисі «В Диканці», опублікованому в журналі «Всесвіт» № 31 за липень 1928 р., описує «ряд старезних сукуватих дубів» і акцентує на одному з них: «Диканька була «майоратом» князів Кочубеїв. Один з Кочубеїв у боротьбі московського торговельного капіталу, що пробивав собі шляхи до Чорного та Озівського морей з українською старшиною, став на бік Москви і наложив за те головою. Боротьба ця не лишила в народі великого сліду… Лишився тільки «Маріїн дуб», де за переказами Мазепа й Марія Кочубеївна сходилися на побачення» [14, с. 6].

Іншу згадку про Маріїн дуб знаходимо в романі сина настоятеля Свято-Троїцької церкви у Диканьці Василя Короліва-Старого «Чмелик». Герой твору, юнак захоплено оповідає про «старий-престарий дуб, такий товстелезний, якого я ще ніколи не бачив… …На цей найбільший кажуть: «Дуб Марії», тобто певніш – Мотрі, бо сюди ніби-то виходила на зустріч з Іваном Мазепою Мотря Кочубеївна… Чи міг я подумати, що спочи-

ватиму на тім самім місці, де колись спочивав один з найбільших людей України?!» [12, с. 48].

У цього дуба була й інша назва. На ілюстрації до київського видання спогадів сестри М. В. Гоголя – Ольги Василівни Гоголь-Головні 1909 р. бачимо родину під велетенським деревом. Як сповіщає підпис, це «Мазепинский дуб в Диканьке (14 арш. в обхвате)» [10, с. 29]. Аналогічну назву наведено і в матеріалі Миколи Лернера «Диканька, имение князя Серг. Викт. Кочубея» в журналі «Столица и усадьба» № 66 за вересень 1916 р.: «До сих пор показывают в Диканьке «мазепин дуб», … – под ним будто бы происходили свидания Матрёны с гетманом…» [13, с. 7]. Під обома назвами – «дуб Марії, або Мазепи» – фігурує це дерево в «Енциклопедії Сучасної України» [15].

Доля не була ласкавою до старого гетьмана в останні роки життя. Непросто жилося і його дереву: кілька разів у дуб влучала блискавка, пастухи на його обгорілому стовбурі пекли картоплю… Зрештою, в 1934 р. після чергової грози дуб загинув. Рештки, які ще вражали величчю, доправили до Полтавського краєзнавчого музею. Але за нацистської окупації вони були вивезені до Німеччини [15].

З огляду на сказане, можна припустити, що «Кочубеївські дуби» – назва не давня, вона виникла, найімовірніше, у другій половині минулого століття. Натомість у статті Г. Рогозівського «Історичний Диканський заповідник» із журналу «Глобус» № 15 за серпень 1927 р. читаємо про «дуби, що їх народня легенда охрестила «дубами Мотрі Кочубей»» [18]. Там же наведено і фото дуба, під яким, за легендою, зустрічалися закохані Мотря та Іван Мазепа.

Поява ще одного дуба Івана Мазепи пов’язана з подіями Української революції. У центрі Диканьки привертає увагу дуб на вході до парку, що виразно виділяється з-поміж сусідніх явно молодших дерев. На табличці поряд зазначено: «Дуб Свободи посаджений борцями за Волю і Незалежність України в пам’ятні Шевченківські дні 9 березня 1917 року».

За радянських часів цього дуба не могли оминути увагою і писали про нього як про своєрідну історичну пам’ятку. Так, 1973 р. побачив світ історико-краєзнавчий нарис Віри Жук «Диканька», в якому зазначалося, що 23 квітня 1917 р. у Диканьці зібрався багатолюдний мітинг із нагоди шевченківських свят. На мітингу говорили про повалення російського самодержав-

ства, про свободу, вимагали поділити поміщицькі землю та реманент. У рамках цього заходу і було посаджено молоденький дубок – «дуб свободи» [8, с. 14]. У подібному ключі інтерпретували ті події й надалі принаймні до початку 1990-х рр.

Проте в Диканському історико-краєзнавчому музеї збереглося три світлини з мітингу, який, за свідченням колишнього директора музею Василя Скорика, відбувся 23 квітня на Базарній площі. Тоді це був просторий майдан навпроти волосної управи (тепер – реконструйований адмінбудинок), навколо якого розташовувалися торговельні ряди та складські приміщення. На двох знімках вирує людське море. Сотні чи навіть тисячі збуджених, усміхнених людей стоять щільними рядами під транспарантами («Поки сонце з неба сяє тебе не забудут», «…Вечная память борцам павшим за свободу») та церковними хоругвами. На третьому, найчіткішому, бачимо портрети Тараса Шевченка у вінках та під рушниками. У першому ряду – актив дійства. Дівчата в національному вбранні. Дітлахи обсіли дах складу: згори краще видно… На передньому плані – саджанець дуба, на якому полотнище прапора. Прапори повсюди – однокольорові (ймовірно, червоні, з якими прийшли робітники Кочубеївської економії) і двокольорові, вочевидь, жовто-блакитні. У центрі – велике двокольорове полотнище з написом: «Нихай жеве Автономна Україна + вкупі з вільною Росією»! Відзначимо, що ідея автономії України у складі Російської держави навесні 1917 р. була домінуючою серед селянства Полтавщини [22, с. 728].

Отже, той мітинг у Диканьці аж ніяк не зводився до питань «поділу поміщицької землі та реманенту». Він відбувався під гаслом, суголосним провідній ідеї виголошеного згодом, у червні 1917 р., І Універсалу Української Центральної Ради: «Хай буде Україна вільною. Не оділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям» [11, с. 528].

Із невідомих причин Василь Скорик не опублікував результати аналізу унікальних світлин: ми маємо змогу судити про них лише за конкурсною роботою Малої академії наук на тему «Дуб Свободи у Диканьці», яку під керівництвом Скорика у 2002 р. підготувала учениця 10-А класу Диканського навчально-виховного комплексу імені М. В. Гоголя Юлія Гришанова. Вже після смерті Василя Скорика фотографії були використані для реекс-

позиції у Диканському історико-краєзнавчому музеї та для оформлення інформаційного стенду з історії Диканьки поблизу селищної ради.

У київській газеті «Нова Рада» за 14 липня 1917 р. уміщено розлогий допис диканського кореспондента «селянина Мороза» про Шевченківське свято, під час якого і було посаджено відомого дуба. Він наповнює історію дуба Свободи важливими подробицями, а тому, хоча цю публікацію вже неодноразово стисло переказано та процитовано Анатолієм Щербанем [24; 25], вважаємо за необхідне навести її майже повністю.

У матеріалі «Шевченківське свято» автор пише: «Дякуючи тому, що наше село розляглося поблизу Полтави (30 верстов), чутка про волю докотилася до нас ще до першого березоля. Зараз же було засновано тимчасовий мійський комітет, який найперше взявся до того, щоб усунути поліцаїв і яко мога хутчіше вибрати волостний громадський комітет. <···> Як тільки почали наближаться Шевченківські роковини, мійський комітет (головою в ньому обрано мійського свящ. о. Миколу Нестеровського) виділив осібну комісію, якій і доручено було впорядкувати Шевченківське свято. Педагогична рада усіх 6 місцевих шкіл виробила програму святкування роковин смерти Т. Шевченка за для учнів усіх шкіл с. Диканька; програм цей громадський комітет ухвалив одноголосно. В неділю, о 12 годині дня, на місцевій площі, біля будинку волости, начали збіратися селяне не тільки з с. Диканьки, а навіть із инших сел, які лежать навколо верстов за 6–10. Біля того місця де громада ухвалила будувати народній дім пам'яти Т. Шевченка, була зроблена з ялинок чудова арка з написом «Батькові Т. Шевченкові», а далі наслали високий поміст за для відправи панахиди та виступу промовців. Велично-гарний малюнок уявляє з себе цей натовп народу (коло 4 тисяч), що зібрався сюди в українськім вбранні вперше вільно і привселюдно святкувати пам'ять Великого Народнього Генія. З від усих місцевих шкіл почали прибувати учні, з національними, жовто-блакітними прапорами і ставали у велике коло, по за яким вже містилися селяне. З гучним вигуком «Слава» стрівали прапори й портрети Шевченка, які приносили сюди, прибуваючі гуртки людей з других сусідніх сел. Панахида по Шевченкові почалася без церковних корогов. Перед початком священик о. Микола Нестеровський сказав чудову-теплу промову, в якій зазначив тяжке, кріпацьке життя Шевченка і

потім, як цей кріпак-пророк почав вогняним словом гніву народа казати в своїх творах про ті муки, які терплять кріпаки та кликав усіх до праці, аби скоріше наблизити день волі, братерства, рівности… Потім виступав з палкою промовою правник К. Товкач, якого сама громада запросила на це свято, щоб він росказав про сучасне становище по всій державі: З великим задоволненням прослухали громадяне майже всю (коротку) історію свого рідного народу, страждання, яке терпіли кращі його сини, що своє життя віддавали за народню волю, як от Т. Шевченко. Потім чудове привітання з святом Вільної України – сказала учителька К. від усих вчителів та учень С. від усих школярів. Далі рушили маніфестувати по всім селі, зупиняючись біля шкіл, лікарні – де учителі та лікар щиро вітали всіх з святом в своїх палких промовах. А у вечері в 1-й земській школі, бувший учитель 2-х кл. школи О. Діхтяр прочитав реферата, в якому так гарно і докладно росказав про життя Т. Шевченка та його твори, при чім, – чи мала частина «Кобзаря» була ним прочитана і з відповідного боку освітлена вартість кожного твору. <…> Перед початком реферату і після скінчення, чималиймісцевий аматорський хор проспівав так чудово-захоплююче – найкращі українські пісні… Потім К. Товкач росказав про значіння «Просвіти» на Україні і закликав усе громадянство до праці над самоосвітою та до єднання аби скоріш наблизити день справжнього щастя – волі за для людности всієї України… Всі громадяне щиро дякували обох промовців, як гучними оплесками, так і підніманням «на Славу».

На згадку майбутнім нащадкам, після панахиди по Т. Шевченкові, на місці першого впорядкування вільного громадсько-національного свята, – було посажено дуба імени Т. Шевченка, проти якого незабаром буде збудовано народній дім пам’яти Т. Шевченка.<…>» [19].

Цей репортаж очевидця уточнює дату та обставини мітингу та вщент руйнує радянське тлумачення події, адже подає її як «перше впорядкування вільного громадсько-національного свята».

Людей, які були активістами Шевченківського свята, змело вихором несамовитого XX століття. А дуб – вистояв. Із часом набув нової назви, з дуба імені Тараса Шевченка став дубом Свободи. Символізує її й донині. Під час подій на Майдані зими

2014 року тут, біля дуба, з'явилися портрети героїв Небесної сотні, запалені лампадки та живі квіти.

Але повернемося до дуба Мазепи. Краєзнавець Григорій Титаренко, розбираючи папери покійного колеги Василя Кішика, натрапив на цікаву інформацію: того ж весняного дня 1917 року, коли в Диканьці посадили дуб Тараса Шевченка, учасниками шевченківського мітингу було висаджено ще одне дерево – дуб Івана Мазепи! Серед ініціаторів цього був член Української партії соціалістів-революціонерів, селянин-середняк Григорій Маяр [6]. За два роки потому, коли більшовики закріпилися в Диканьці, дуб Мазепи знищили: загальновідомо, яке було ставлення промосковської влади до «гетьмана-зрадника». На думку Григорія Володимировича, зміна назви дуба Шевченка на дуб Свободи відбулася неспроста: «Найімовірніше, в цій величній назві мудрі диканці зашифрували також пам'ять і про дуб Мазепи, який знищили комуністи…» [21]. А низку учасників висадження дуба Мазепи, у тому числі й Григорія Маяра, наприкінці 1930-х рр. було страчено.

Краєзнавець Олекса Пугач на основі архівних даних відтворив історію так званої «групи дев'ятнадцятьох», до якої входили диканчани, що відстоювали українську державність та були репресовані сталінським тоталітарним режимом: «Ця організація була, по суті, групою однодумців, які готові були очолити повстання та рвати на шматки ту окупаційну більшовицьку владу, яка знущалася з селянства» [4]. Очолював групу диканський козак, ветеран Перших визвольних змагань Григорій Момот.

Активним учасником цієї групи був і Григорій Якович Маяр, якого заарештували 12 березня 1938 року. Звинувачення полягало у тому, що він – «1873 года рождения, единоличник… является активным членом контр-революционной партии украинских эс-эров боротьбистов. Враждебно настроен к политике Партии и проводит а/с агитацию» [1, т. 1, арк. 117]. 26 березня Маяр засвідчив, що з 1905 р. є членом УПСР і підтвердив, що є «учасником к/р повстанческой организации ставившая своей целью вооруженное восстание против сов. власти на случай войны С.С.С.Р. с другими государствами и реставрацию капиталистического строя в С.С.С.Р.» [1, т. 1, арк. 124–124 зв.].

Свідки стверджували, що Григорій Маяр 1918 року закликав «на борьбу против сов. власти, за вызволення Украины»; у

1930 році під час колективізації, будучи одноосібником, агітував односельців не вступати до колгоспу, бо в них селяни будуть закріпачені, у 1933 р. вступився за арештованого священника. Ці досить вірогідні твердження підсилювалися явними вигадками про очікування Маяром формування міжнародної антирадянської спільноти, яка незабаром розгромить СРСР [1, т. 1, арк. 137–137 зв.].

29 березня особлива трійка УНКВС по Полтавській області ухвалила: колишнього есера і петлюрівця Григорія Маяра – як і решту 18 фігурантів справи – розстріляти, особисте майно конфіскувати. 9 травня 1938 року вирок було виконано [1, т. 1, арк. 502].

10 березня 2017 року диканчани урочисто відзначили 100-річчя дуба Свободи. Біля підніжжя дуба встановили інсталяцію з тематичних експонатів із фондів музею. А наступного дня в іншій місцині, на околиці селища (куток Наражівка) з ініціативи краєзнавця Григорія Титаренка та голови районної організації ВО «Свобода» Тетяни Біляєвої було проведено акцію «Дубові Мазепи – рости!».

Архієпископ Полтавський і Кременчуцький УПЦ КП Федір (Бубнюк) із полтавським духовенством відслужив панахиду за упокій душі гетьмана і всіх українців, що поклали життя за волю і незалежність нашої держави. Звернувшись до присутніх, Владика закликав шанувати власну історію, дбати про свою державу, культуру, мову і церкву, наголосивши, що байдужість – це гріх. На продовження цих слів Народний артист України Василь Голуб в образі Івана Мазепи продекламував його «Думу» («Всі покою щиро прагнуть…»). Кобзар Іван Новобранець виконав пісні на слова Тараса Шевченка. Патріотичного вірша диканського поета Віктора Булави прочитав його син, учасник АТО Андрій Булава [6; 20; 21].

Нового дуба Мазепи посадив 77-річний онук Григорія Яковича Маяра – Віктор Андрійович Маяр, який приїхав на цю знаменну для себе подію спільно з сином Юрієм аж із м. Кропивницького. Він згадував: «Мені розповіла про це моя мама. Вона, звісно, була тоді мала, але багато чого запам’ятала. Перш за все, у той день посадили дуб Свободи на честь Шевченка, а потім пройшли пішою ходою через Наражівку та навколишні села, і тут, неподалік цього місця висадили ще один дуб, на честь Івана Мазепи. Після того хода пройшла через Бровар на

Чигрівку та повернулися в Зелений парк, де провели мітинг» [20]. За версією Анатолія Щербаня, процесія маніфестантів нагадувала своєрідний хресний хід, учасники якого замість ікон несли портрети Великого Кобзаря [24, с. 47; 25].

Утім, опрацювання джерел та літератури виявило в історії дубів Шевченка (Свободи) та Мазепи досить значні неузгодженості.

Одне з найбільш суперечливих питань – датування мітингу 1917 року, коли було посаджено дуб Шевченка. Віра Жук та Василь Скорик вважали, що це відбулося 23 квітня. У виданому 1990 р. путівникові по Диканському історико-краєзнавчому музею не наведено чіткої дати, але мова йде орієнтовно про середину березня: «У середині березня відбулися вибори до Диканської Ради селянських депутатів, яку очолив Микола Нестеровський. <…> В ті дні на честь повалення царизму в центрі села був посаджений «дуб свободи» [2, с. 47–48]. У новому путівнику, автором тексту якого є Надія Крюченко, читаємо, що дуб Свободи – свідок мітингу, який відбувся «7 березня, в Шевченківські дні» [5, с. 12]. Ту саму дату наведено в газетній публікації Нелі Гордівської [3].

Березнем датовано Шевченківський мітинг в експозиції Диканського історико-краєзнавчого музею. У дописі до 100-річчя дуба Свободи в диканській газеті «Трудова слава» зазначено, що точна дата його висадження невідома, але найпевніше це сталося у день народження Великого Кобзаря – 9 березня [7]. Напис на пам’ятній табличці біля дуба Свободи датує висадження дуба 9 березня.

Вочевидь, немає серйозних підстав стверджувати, що дуб Свободи посадили під час мітингу 7 березня, адже в цьому випадку Шевченківський мітинг ототожнюють із мітингом, на якому відбулися вибори тимчасового комітету: «В Диканьці такий мітинг відбувся 7 березня біля будинку волосного управління, на якому був обраний тимчасовий комітет. Його головою став Микола Нестеровський, членами – селяни Харитон Муха, Роман Бражник та вільний козак Макар Воронянський. На мітингу під загальне схвалення присутніх оратори говорили про повалення самодержавства та про свободу. На відзначення цієї важливої політичної події в центрі Диканьки, на базарній площі посадили молодий дубок, назвавши його «Дубом свободи» [3]. Але це не відповідає історичним джерелам – згадаймо хоча б

допис «селянина Мороза», за яким утворення комітету передувало Шевченківським роковинам.

У виступі під час акції висадження в Диканьці дуба Мазепи 11 березня 2017 р. Григорій Титаренко зазначив: «Як тільки було проголошено про створення Центральної Ради, у Диканьці висадили два дерева на честь видатних українців. Одне з них – дуб Свободи на честь Тараса Шевченка, який і нині можна побачити в центрі сучасної Диканьки» [21]. Але ж відомо, що Тарас Шевченко народився 25 лютого (9 березня за новим стилем), а утворення Української Центральної Ради було проголошене лише 4 (17) березня. Таким чином, або версія про те, що дуб Шевченка посадили синхронно з проголошенням утворення УЦР, не відповідає оновленій хронології життєпису дуба, або ж дуб висаджено таки наприкінці квітня 1917 р. – адже Всеукраїнський національний конгрес, що перетворив Українську Центральну Раду на загальноукраїнську організацію на кшталт парламенту, відбувався 6–8 (19–21) квітня 1917 р.

Праці істориків засвідчують, що перше за багато років легальне вшанування пам'яті Тараса Шевченка у Полтаві відбулося в неділю 16 квітня 1917 р. за старим стилем. Тисячі жителів Полтави та навколишніх сіл попри вітер і дощ зібралися на Соборному майдані під національними прапорами для урочистої панахиди. У ній також узяли участь учні шкіл та гімназій, делегати губернського селянського з'їзду, військові частини полтавської залоги і навіть юнкери Віленського військового училища та кадети військової школи. Від Соборного майдану десятитисячна демонстрація пройшла до губернського земства (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського), далі – до пам'ятника І. П. Котляревському, біля якого хор виконав національний гімн «Ще не вмерла Україна», підхоплений учасниками дійства [17, с. 65–66].

Того ж дня подібні заходи відбулися у Кобеляках та, ймовірно, в деяких інших населених пунктах. Кобелячанин Матвій Бобошко так писав у своєму щоденнику:

«14-е. Предполагается в воскресенье устроить украинскую манифестацию с национальными флагами; вся Украина буде добиватись автономии, и Федеративной республики. <…>

15-е. Суббота; объявлено, что завтра на соборной площади после литургии будет совершена панихида по Тарасу Шевченко, а затем устроена манифестация… <…>

16-е. Воскресенье; <…> В 12 ч. на соборной площади была панихида по Т. Шевченко, а затем громадная толпа народа с национальными украинскими флагами с музыкой и пением пошла по Кременчугской… Чудная, не забываемая картина! Прелестное сочетание голубого с желтым на флагах красиво выделялось; флагов было очень много кроме украинских, было 2 красных революционных и одно траурное» [16, с. 68–69].

Таким чином, чимало фактів свідчать на користь припущення, що шевченківський мітинг у Диканьці відбувся в другій половині квітня.

Однак у спілкуванні з нами працівники Диканського історико-краєзнавчого музею все ж схилялися до припущення, що дуб Свободи посаджено у березні, адже на історичних світлинах із мітингу листя на деревах нетипово для квітня нерозвинуте. Але квітень 1917 року на Полтавщині був холодним! Матвій Бобошко 15 квітня за старим стилем занотував у щоденнику: «По утрам морозы, пропадает дерево и озимые хлеба» [16, с. 68].

Зрештою, 9 березня за старим стилем у 1917 році припадало на четвер, а відповідно до публікації «селянина Мороза» в «Новій Раді» мітинг відбувся в неділю.

Що ж до дуба Мазепи, насторожує відсутність будь-яких документальних свідчень стосовно того, що його посадили тоді, коли й дуб Шевченка. Та й можливість такого обстоювання постаті Мазепи на Шевченківському святі за одноголосно затвердженою громадським комітетом програмою викликає сумніви. З іншого боку, важко уявити, що дуб Мазепи могли посадити експромтом, без попередньої підготовки.

Дані про учасників події вельми ненадійні. Опрацювавши у 2017 р. в архіві Управління СБУ в Полтавській області справу, по якій проходив Григорій Маяр, старший науковий співробітник Диканського історико-краєзнавчого музею імені Д. М. Гармаша Галина Золотайко відзначила показову тенденцію. На першому-другому допитах підозрювані здебільшого відкидали усі звинувачення. Далі починали поступово зізнаватися у «контрреволюційній діяльності та антирадянській агітації», називати прізвища тих, із ким контактували. В останньому протоколі допиту здебільшого слідчий звинувачував підозрюваного у тому, що той давав необ’єктивні свідчення, і вимагав правдивої та вичерпної відповіді. І люди, немов під копірку,

щиросердно і повністю визнавали свою провину перед радянською владою [9]…

Через 21 рік, у часи хрущовської «відлиги», після численних звернень родичів репресованих справу було переглянуто. На повторних допитах більшість свідків заявила, що ні про яку антирадянську діяльність і агітацію розстріляних їм нічого невідомо. Промовиста цитата: «В деле имеются протоколы очных ставок обвиняемым со свидетелями, однако при проверке ни один из установленных и опрошенных свидетелей не подтвердил, что в 1938 г. ему проводилась очная ставка с обвиняемым по делу» [1, т. 2, арк. 234].

То наскільки можна вірити свідченням, добутим сталінським «правосуддям»? Скажімо, Григорій Титаренко зазначає, що у протоколах слідства у справі диканської підпільної організації, до керівників якої нібито належав Григорій Маяр, згадуються 2 кулемети, 100 гвинтівок та тисяча набоїв [21]. Але ж у архівній слідчій справі підшита довідка лейтенанта держбезпеки Гарагулі від 28.03.1938, де зафіксовано: «Вещдоков по делу не имеется» [1, т. 1, с. 480]. А зізнатися на допиті в ті часи могли у чому завгодно! То ким же були учасники так званої «групи дев'ятнадцяти» – готовими на повстання націоналістами чи безвинними жертвами тоталітарного режиму?

Як бачимо, в історії диканських дубів Івана Мазепи ще багато «білих плям», а отже, краєзнавці мають широкий простір для подальших досліджень за цією темою.

А дуб Мазепи в Диканьці росте і нині. Невдовзі після висадження у 2017 році невідомі зламали молоденький саджанець під корінь… Та деревце, вибране працівниками регіонального ландшафтного парку «Диканський», виявилося міцним – вижило і простягнуло до сонця новий паросток.

Список використаних джерел

1. Архів Управління Служби безпеки України у Полтавській області. – Спр. 6163-С.
2. Гармаш Д. М., Скорик В. П., Швець Т. Д. Диканський історико-краєзнавчий музей : путівник. Харків : Прапор, 1990. 106 с.
3. Гордівська Н. У полум'ї народних повстань. Трудова слава. 2017. 20 жовтня. С. 5.
4. Дерева пам'яті. URL: http://slovoprosvity.org/2017/04/08/dereva-pamyati/

5. Диканський історико-краєзнавчий музей імені Д. М. Гармаша : путівник / автор тексту Н. В. Крюченко. Б.м. : б.в. 40 с.
6. Діденко В. Вшанували пам'ять Івана Мазепи і диканських патріотів. Трудова слава. 2017. 17 березня. С. 3.
7. Дубу Свободи – 100 років. Трудова слава. 2017. 17 березня. С. 3.
8. Жук В. Н. Диканька. Історико-краєзнавчий нарис. Харків : Прапор, 1973. 54 с.
9. Золотайко Г. Справа № 4056/99989. Трудова слава. 2017. 9 травня. С. 4.
10. Из семейной хроники Гоголей (Мемуары О. В. Гоголь-Головни) / ред. и прим. В. А. Чаговца. Киев : Киевская мысль, 1909. 81 с.
11. Історія України : хрестоматія / упоряд. В. М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. 1056 с.
12. Королів-Старий В. Чмелик. Прага : Друкарня «Політики», 1920. 420 с.
13. Лернер Н. Диканька, имение князя Серг. Викт. Кочубея. Столица и усадьба. 1916. № 66. С. 3–8.
14. Лісовий П. В Диканці. Всесвіт. 1928. № 31. С. 6–7.
15. Недоруб О. Ю., Байрак О. М. Кочубеївські дуби. Енциклопедія Сучасної України. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень, 2014. Т. 15. С. 85.
16. Погода Ю. В., Попруга Ю. А. Дневник приказчика. Полтава : «Барз» Инк., 2005. – 296 с.
17. Ревегук В. Я. Полтавщина в огні Української революції (1917–1921 рр.). Полтава : ПП Шевченко Р. В., 2014. 408 с.
18. Рогозівський Г. Історичний Диканський заповідник. Глобус. 1927. № 15. С. 233.
19. Селянин Мороз. Шевченківське свято. Нова Рада. 1917. 14 липня. С. 4.
20. Стенько О. У Диканьці згадали героїв і висадили новий дуб Мазепи. URL: https://poltava365.com/u-dikanczi-zgadali-geroiiv-i-visadili-novij-dub-mazepi.html.
21. Титаренко Г. Живий пам'ятник гетьману Іванові Мазепі. Зоря Полтавщини. 2017. 21 березня. С. 5.
22. Українська революція. 1917–1921. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи : у 3 кн. – Кн. 1: Процеси. Діячі. Рефлексії. 1917–1921. / Авт.-упорядн. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт, В. Я. Ревегук. Полтава : Полтавський літератор, 2017. 920 + XLVIII с.
23. Шиян О. Живі свідки Кочубеївської доби. Зб. наук. пр. за матеріалами Всеукраїнської наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня заснування Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка, «Місія музею XXI століття» 14–

15 травня 2019 року / за ред. С. І. Бочарової. Полтава : ФОП Говоров С. В., 2019. С. 234–239.
24. Щербань А. Диканька у першій половині XX століття : монографія. Харків : ХДАК, 2022. 130 с.
25. Щербань А. Події 1917 року в Диканьці. Трудова слава. 2020. 3 липня. С. 4.

Evgeny Kopylets

TO THE HISTORY OF THE OAK WOODS OF IVAN MAZEPA IN DIKANKA

The article draws attention to little-known and controversial facts related to Ivan Mazepa's oak trees in Dykanka. According to the results of the analysis of documentary sources and publications, the author systematized information about three Mazepa oaks: from among the so-called Kochubey oaks and planted in 1917 and 2017.

Key words: *Dykanka, Kochubey oaks, Mazepa oak, Maria oak, Shevchenko oak, Svoboda oak.*

Інна Корольова

УДК 94:37-055.2(477)"18/19"

ПОЧАТОК XX ст. В ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЖІНКИ: ЗМІНА СОЦІАЛЬНОЇ РОЛІ, ОСВІТА ТА МОЖЛИВІСТЬ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ

У статті досліджується вирішення жіночого питання у першій чверті XX ст. Протягом цього періоду західноєвропейське суспільство зазнає трансформації, які помітно покращують становище жінок. Ці європейські тенденції проникають на територію України і забезпечують українкам доступ до освіти, політики та науки. Виявлено, що ці позитивні зрушення у вирішенні жіночого питання мали негативні наслідки: тепер до «жіночих» обов'язків додалися ще й професійні.

Ключові слова: *жінка, мати, освіта, сім'я, цінності.*

Кінець XIX – початок XX ст. – період домінування природничо-наукового підходу до людини, світу та природи. Еволюція індустріального суспільства змістила традиційні уявлення. Не останню роль у цьому відіграв модернізм – світогляд, спрямований на індивідуалістичну свідомість. Поява нових цінностей

дозволила кожній людині не соромитися власних досягнень та успіхів. У цих реаліях роль жінки у західному суспільстві зазнала суттєвих змін. З'явилися численні угрупування та організації, які прагнули досягти рівних політичних, економічних, соціальних та особистих прав для жіноцтва. Нова мораль проголосила рівні можливості для жінок і чоловіків у сфері освіти та праці; права жінок участь у виборчих кампаніях, володіння власністю, рівні права у шлюбі. Стала помітнішою соціальна роль жінок, науковцями починає вивчатися природа гендерної нерівності. Фундаментальні трансформації в суспільстві призвели до появи феміністського руху [3, с. 119].

Важливим при цьому постає дослідження відмінностей гендерних ролей жінки XIX ст. та жінки XX ст.

У цей час розпочинається переосмислення ролі жінки і в українському суспільстві. Почався цей процес ще в 60-х рр. XIX ст., в епоху реформ, коли багато знатних панянок із збіднілих дворянських родин почали шукати собі роботу. Виявилося, що це нелегке завдання, адже його реалізація була неможливою без отримання права на освіту [8, с. 46].

За царських часів жіноча освіта перебувала в плачевному стані. Якщо вихідці із аристократичних сімей мали бажання і можливості навчатися, то сільські жінки були позбавлені таких привілеїв.

Боротьба із тотальною неписьменністю в українському соціумі XX ст. почалася у 1921 р. Постанова РНК УСРР передбачала посадити за парти усе населення віком від 8 до 50 років, у тому числі й представниць прекрасної статі. Перепис населення 28 серпня 1920 р. вражав статистикою: на території України було виявлено 12 247 350 неписьменних. Майже 2/3 з них – жінки. У містах відсоток неграмотного жіноцтва складав 58,2 %, у селах ситуація була ще катастрофічнішою – 72,9 %.

Державна освітня політика позначилася позитивно на тогочасних українках: вже у 1926 р. грамотність серед дівчаток шкільного віку становила 28,1 %. Згодом, у 1929 р., кількість дівчат у школах України зросла до 40,3 %, а у 1930 р. – 70,8 % [2, с. 81–82].

С. Коханова зазначає, що специфіка східнослов'янського фемінізму полягає в тому, що чоловіки і жінки разом прагнули вирішити політичні та практичні завдання. За право жінок на освіту виступила демократична інтелігенція, феміністами себе

називали вчені М. Пирогов та І. Сєченов, а також критик М. Чернишевський. Непідробне захоплення сучасників викликали сестри милосердя, жінки-лікарки та вчительки, благодійниці, коштами яких засновувалися пологові будинки та притулки [8, с. 46].

У 1915 р., у період Першої світової війни, було утворено Міжнародну жіночу лігу за мир та свободу. Її штаб-квартирою стала Женева. Це була єдина міжнародна політична жіноча організація, учасниками якої стали жінки різних націй та політичних вподобань. Серед українських активісток участь у ній взяли О. Левчанівська, О. Драгоманова, Н. Суровцова, Х. Кононенко, Б. Баранова. Із 1921 р. почала активну роботу Українська національна секція міжнародної ліги. Її головою стала В. О'Коннор, а учасницями – О. Галаган, О. Залізняк, М. Лисяк-Рудницька, І. Лоська, О. Лотоцька-Токаржевська, О. Храпко-Драгоманова. Штаб-квартира цієї організації розміщувалася у Відні [11, с. 148].

Революційні події 1917–1921 рр. докорінно змінили становище українських жінок, надавши їм можливість реалізуватися у політичній сфері. До участі у роботі Центральної Ради було обрано 11 жінок: Л. Старицьку-Черняхівську, М. Грушевську, О. Грушевську, С. Русову, З. Мірну, О. Пащенко, В. О'Конор-Вілінську, Л. Яновську, С. Любинську, В. Нечаївську та М. Іщуніну [11, с. 147].

З приходом до влади більшовиків жіноче питання піднімалося на державному рівні. Радянські діячі та основоположники наукового комунізму обґрунтовували соціально-економічні причини нерівності жінок. К. Маркс, Ф. Енгельс і В. Ленін звинувачували у економічному, політичному та духовному поневоленні жінок пануючу приватну власність на засоби виробництва та експлуатацію людиною людини. Класики наукового комунізму виборювали право жінок залучатися до суспільного виробництва. Ленін був переконаний, що «втягнення до виробництва жінок… є явище в основі своїй прогресивне» [10, с. 168–169]. Більше того, Ленін наголошував на тому, що «не може бути соціалістичного перевороту, якщо величезна частина трудящих жінок не візьме у ньому значної участі», чи не вперше відводячи «слабкій статі» чільне місце в процесі розбудови суспільства [10, с. 170]. Українські жінки сприймалися як регіональний варіант радянської моделі. Більшовицька влада понад усе праг-

нула вивільнити жінок від обмежень минулого та з їх допомогою зміцнити свої позиції в суспільстві [1, с. 338]. З цією метою були підхоплені ідеї соціалістичного фемінізму, який з'явився ще у другій половині XIX ст., і проголосив емансипацію жінки внаслідок ліквідації капіталістичного способу виробництва [9, с. 26].

Більшовицька теоретикиня жіночих прав, українка, О. Коллонтай у своїх наукових працях змінює роль жінки у сім'ї. Авторка вважала, що повернення жінки до виробництва виводить її із підлеглого стану, знищує панівне становище чоловіка в родині, а також створює належні умови для її незалежності [4, с. 63].

Щедрою на похвалу прекрасної половини людства була і радянська пропаганда. У першій чверті XX ст. жінка із доньки, матері, дружини і господині стрімко перетворилася на «…рівноправного громадянина соціалістичного суспільства» та «…велику силу радянського суспільства» [14, арк. 79]. Все це робилося не просто так, а для повної реалізації усього наявного трудового ресурсу: уже на початку 1920-х рр. відбулося втягнення жінок у всі сфери суспільного виробництва [12, с. 165].

Слід наголосити на тому, що протягом XIX ст. мірилом моралі та святості була Церква, як духовно-культурний інститут. Вона диктувала правила, сама ж стежила за їх дотриманням і карала за непослух. Усе життя людини було пов'язане із церквою: нею здійснювалася реєстрація новонародженої дитини, обов'язковим було вивчення Закону Божого в навчальних закладах, законним визнавався тільки шлюб через церковне вінчання [13, с. 54]. І лише ізвстановленням радянської влади вона перетворилася на запеклого ворога режиму і передала свої функції державі [15, с. 61]. Результатом антирелігійної політики більшовиків стало відокремлення церкви від держави у грудні 1917 р. З цього часу вже держава почала займатися реєстрацією шлюбів та новонароджених [3, с. 120].

Проте, відголоски минулого давали про себе знати навіть у атеїстичному радянському суспільстві. Тривалий час за вихованням та поведінкою жінки стежили родичі, односельці та представники церкви. Тепер же роль наглядача відводилася державі. Для штучного створення ідеального образу гідної мешканки СРСР видавалися цілі лекції, у яких описувалося «піклування партії Леніна – Сталіна і радянської держави про політич-

не виховання і культурне зростання радянської жінки» [14, арк. 79]. Фактично, порядна працююча жінка країни рад мала вдало виглядати на контрасті з жіноцтвом капіталістичних країн. Вона повинна була бути не тільки трудівницею, але й спортсменкою, активісткою, гарною господинею, вірною дружиною та дбайливою матір'ю. Ясна річ, що це не повний перелік рис, якими повинна була володіти ідеальна жінка у радянському світогляді.

Треба зазначити, що серед різновидів ідеальних жінок з'явився новий тип: жінка-героїня, народжена у вирі революції та громадянської війни. Чи не вперше жінці дозволили бути не тільки дружиною і матір'ю, а медсестрою, комісаром в армії та навіть бійцем. Після закінчення буремних подій у суспільстві почало штучно формуватися уявлення про те, що жінка може з легкістю опанувати чоловічі професії, ставши «і добрим слюсарем, і токарем» [5, с. 179].

Радянська влада звільнила жінку від опіки чоловіка та батька, але передала контроль над її життям в руки держави і комуністичного суспільства. Найгірше оплачувані та не зовсім престижні професії, чомусь, поступово стали суто «жіночими». «Бабське царство» – так називали сферу охорони здоров'я, освіту та культуру. Дуже рідко та з величезними труднощами жінки допускалися до керівних посад.

Радянська ідеологія нещадно експлуатувала бажання жінок заявити про себе для вирішення економічних та суспільних проблем держави, тому змогла непомітно змінити навіть їхній зовнішній вигляд. Він мав бути скромним. Одяг повинен бути простого крою, головне аби в ньому було зручно. Довжина волосся ролі не грала, адже воно надійно ховалося під хустинку. Косметика допускалася у мінімальній кількості. Відступ від цих правил, бажання виділитися чи якось прикрасити себе вважалися дрібнобуржуазністю, міщанством та обмеженістю. Зразкова трудівниця та активістка не мала права на такі дурниці, як підкреслення власної краси та жіночності [5, с. 180].

Радянська влада докорінно змінила уявлення про працюючу жінку. Якщо у XIX ст. вона викликала здивування та подив, то після революційних подій уже непрацююча жінка ловила на собі осудливі погляди і чула в спину: «утриманка» та «тунеядка» [7, с. 46]. Сам Йосип Сталін возвеличував роль жіночої праці у колгоспах і зазначав, що відтепер жінка працює вже не на батька і не на чоловіка, а насамперед на себе, бо саме колгоспний лад

робить жінку-трудівницю рівною чоловіку [6, 9]. До речі, уявлення про традиційну сім'ю у 1920-х рр. теж стало іншим. Тепер сім'єю вважався союз двох незалежних та рівноправних членів комуністичного суспільства, що дуже імпонувало революційно налаштованій молоді [3, с. 119].

Більшовики активно нав'язували жіноцтву вигідні для себе цінності: професійність, компетентність, задоволення від роботи, постійне самовдосконалення, творчий підхід до праці, романтика трудових буднів, жагу до знань. Проте, вже з другої половини 20-х років риторика дещо змінилася: на сторінках радянських жіночих журналів почали поволі з'являтися нові (точніше, давно забуті старі) мотиви. Відтепер, головним завданням партії стало покращення демографічної ситуації, тому на образ жінки-трудівниці наклався образ ідеальної матері. На сторінках періодики з'явилася низка статей із порадами для жінок щодо ведення господарства (прибирання дому, приготування їжі, пошиття одягу, прання) та догляду за дітьми [5, с. 180]. Це означало одне: відродження патріархальних цінностей. Правда, тепер жінка повинна була виконувати не тільки материнські обов'язки, але й робочі.

Отже, перша чверть XX ст. вводила в оману очікування деяких українських жінок. Поряд із можливістю професійного розвитку та самореалізації, ілюзії власної важливості у соціалістичному суспільстві, рівності з чоловіком у сім'ї, жінка отримала додатковий обов'язок: бути не лише ідеальною матір'ю, а ще й ідеальною працівницею.

Список використаних джерел

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: жінки у громадському житті України 1884–1939 : монографія. Київ : Либідь, 1995. 424 с.
2. Вовк Л. П. Розвиток освіти серед жінок в Українській РСР (1917–1941 рр.) // Український історичний журнал. Київ, 1975. № 11. С. 81–84.
3. Грушева Т. В., Рябчевська А. Р., Сєдєнкова А. С. Соціальний статус жінки в радянській Україні у 20–30-ті рр. XX ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2017. № 47. С. 119–123.
4. Земзюліна Н. І. Соціально-правовий статус жінки в радянському селі 1920-х–1930-х рр.: історіографічний огляд // Український селянин. Черкаси, 2008. № 11. С. 62–68.

5. Ігнатенко І. Опріско О. «Ідеальна жінка»: уявлення про жіночу красу в СРСР у 1920–1930-ті роки // Етнічна історія народів Європи. Київ, 2014. № 42. С. 178–183.
6. Кірсанова К. Повна рівність жінок в СРСР : монография. Київ : Наука, 1937. 96. с.
7. Коханова О. О. Становище жінки в Радянській Україні на початку 20-х рр. XX ст. // Гілея: наук. вісник. Історичні науки. Київ, 2014. № 87. С. 45–49.
8. Коханова С. Становище жінки радянської України в умовах трансформації радянського суспільства (20-ті рр. XX ст.) URL: https://pskgu.ru/projects/pgu/storage/metami/metami05/metami05_20.pdf.
9. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу : монографія. Київ : Наукова думка, 1966. 198 с.
10. Орлова Т. В. Більшовизм про звільнення жіноцтва: сучасні історіографічні оцінки // Гілея: наук. вісник. Історичні науки. Київ, 2009. № 22. С. 168–178.
11. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України : монографія. Вінніпеґ – Мюнхен : Trident Press Ltd., 1969. 160 с.
12. Смольніцька М. Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Київ, 2011. № 16. С. 162–174.
13. Фоменко А. Як розуміти духовну свободу : монографія. Київ : Політвидав України, 1985. 72 с.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 74. – Спр. 4.
15. Щербань М. В. Радянські ідейно-ідеологічні рудименти у сфері державно-церковних відносин: суть, принципи та механізми подолання // Гілея: наук. вісник. Київ, № 87. С. 61–65.

Inna Korol'ova

THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY IN THE LIFE OF A UKRAINIAN WOMAN: CHANGING SOCIAL ROLE. EDUCATION AND THE POSSIBILITY OF SELF-FULFILLMENT

The article examines the solution of the women's issue in the first quarter of the 20th century.During this period, Western European society undergoes transformations that significantly improve the position of women.These European trends penetrate the territory of Ukraine and provide Ukrainian women with access to education, politics and science.It was found that these positive changes in the solution of the women's issue had negative consequences: now professional ones were added to the "women;s" duties.

Key words: *woman, mother, education, family, values.*

Наталія Кузьменко, Олена Шиян

УДК 58:929Івашин]:[069.5:908(477.53)

КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД У МУЗЕЙНОМУ КРАЄЗНАВСТВІ: ВІД ДОСЛІДЖЕННЯ ДО МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ (НА ДОСВІДІ ВІДЗНАЧЕННЯ 110-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДМИТРА ІВАШИНА)

У статті означені особливості дослідження в галузі музейного краєзнавства на прикладі роботи з матеріалами тематичного фонду Дмитра Івашина в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського.

Ключові слова: *Дмитро Івашин, природодослідник, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, музейне краєзнавство, музейне зібрання.*

У статті першій Закону України «Про музеї та музейну справу» зазначено, що «музей – науково-дослідний та культурно-освітній заклад, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій з науковою та освітньою метою, залучення громадян до надбань національної та світової культурної спадщини» [9]. Краєзнавчі музеї України акцентують свою роботу на місцевих матеріалах, хоча і не обмежуються ними. Музейні фонди формуються не лише за рахунок старовинних артефактів або унікальних колекцій. Об’єктами уваги музейників є, зокрема, особисті документи, фотовідбитки, речі видатних краян.

Полтавська земля дала українській науці багато учених, імена яких відомі не лише на території нашої держави, а й далеко за її межами. До таких особистостей належить учений-ботанік, природодослідник, ресурсознавець Дмитро Сергійович Івашин (1912–1992). Він зробив вагомий внесок у розвиток ботанічної науки, ресурсознавства та природно-заповідної справи України. Вчений стояв біля витоків розбудови заповідної справи нашого краю та створення у 1992 році збірки «Щоб росли горицвіти», що стала своєрідним першим виданням «Червоної книги Полтавщини». Також Дмитро Сергійович ефективно поєднував наукові дослідження з викладацькою діяльністю. За спогадами колег, завжди стриманий та високоерудований, Івашин перетворював природничі екскурсії у справжнє

наукове дослідження, залучаючи до нього студентів, серед яких користувався значним авторитетом.

Багаторічна наукова співпраця пов'язувала Івашина та співробітників Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Природознавець дуже любив наш заклад, вважаючи його одним із осередків збереження біорізноманіття Полтавщини. Починаючи з 50-х років XX ст. і до кінця життя вчений активно співпрацював з музеєм: поповнював гербарну колекцію, здійснював експедиції із співробітниками відділу природи, готував спільні публікації тощо [6, с. 65–69].

Нині в музеї створений тематичний фонд Дмитра Івашина, більшість предметів з якого передав сам Дмитро Сергійович. Це гербарні зразки, наукові праці, автореферат дисертації, документи, фотовідбитки, замітки з газет тощо. Матеріали зберігаються в науковому архіві, бібліотеці та фондах закладу [2; 6, с. 65–69; 7, с. 132–137]. Поповнення цієї збірки триває.

Науковці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського не лише зберігають музейні предмети з тематичного фонду, але й активно популяризують наукову спадщину видатного природодослідника музейними засобами на тематичних виставках та різноманітних заходах і в публікаціях.

У 2022 році з нагоди 110-ї річниці з дня народження Дмитра Сергійовича, ініціативною групою в особах голови Полтавського відділення Українського ботанічного товариства та науковців Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського було підготовлено та проведено цикл заходів із вшанування пам'яті славного земляка. До відзначення ювілею Дмитра Івашина також доєдналися співробітники бібліотек, вчителі, краєзнавці, друзі та знайомі природознавця. Ініціатором та ідейним натхненником заходів, безпосереднім їх учасником виступив голова Полтавського відділення Українського ботанічного товариства Віктор Самородов.

Під час підготовки цих заходів з'явилася нагода додатково дослідити матеріали з тематичного фонду вченого. Біографія природодослідника сповнена білих плям, які вдалося частково закрити під час більш глибокого вивчення нових матеріалів.

Отож, про все по порядку. Цінним поповненням музейного зібрання стала особиста справа Д. С. Івашина з архіву Полтавського державного аграрного університету. Матеріали надійшли до нашого закладу за сприяння Віктора Самородова. Відомості,

що містилися в документах з цієї старої теки дали змогу доповнити деякі сторінки життєвого шляху природодослідника [3, арк. 1–33].

Дмитро Івашин народився 20 жовтня (н. ст. 2 листопада) 1912 р. у с. Попівці Комишнянської волості Миргородського повіту Полтавської губернії (нині Комишнянська територіальна громада Миргородського району Полтавської області) [3, арк. 34]. Однак, за спогадами онуки Івашина – к. б. н. Наталії Власенко, у родині день народження Дмитра Сергійовича відзначали 12 листопада, тому ця дата фігурує у циклі збірників з біографічними матеріалами про вченого [5, с. 18].

Це уточнення є цікавим, але не основним, адже досліджуваний документ це – справа студента, який навчався на агрономічному відділі Полтавського зоотехнічного інституту і мав тоді прізвище Івашина. Порівняння анкетних даних з папки і пізніших документів Дмитра Сергійовича показало їх ідентичність, окрім прізвища. У 1933 році студент Івашина був виключений за сумнівної причини. У своїх автобіографіях він згодом писав, що залишив інститут через матеріальну скруту, бо перестав отримувати стипендію [3, арк. 34, 36].

У цих документах була ще одна відмінність. У заяві на стипендію Дмитро Сергійович згадує молодшого брата, який ще навчається. Але пізніше вже ніякий брат не згадується. Відповідь віднайшли у списку реабілітованих, репресованих у ході політичних процесів 1930-х років. Там є ім’я Василя Сергійовича Івашини, 1915 року народження, уродженця м. Миргорода, що закінчив Полтавський педагогічний інститут і працював вчителем школи комуністичної молоді с. Калашники Полтавського району. Поруч записаний і сам Дмитро Сергійович, помічник бухгалтера Полтавського міжрайбуду облспоживспілки [8, с. 513]. У карній справі є анкети заарештованих, де чітко підтверджуються їх родинні зв’язки [1].

Загалом у справі фігурують 14 осіб. Там зазначено, що обох братів було заарештовано на початку грудня 1933 року як учасників студентського контрреволюційного гуртка, що ставив за мету повалення радянської влади. Вже через 3 місяці, 28 лютого 1934 року, постановою Особливої наради при колегії ДПУ УРСР були винесені вироки: Василю – 3 роки заслання до виправних трудових таборів, Дмитру – теж 3 роки, але умовно [1]. Чому така різниця залишилося без пояснень.

Зі слів онуки, при ній чи сторонніх у родині Івашиних ніколи не згадувалося ні про судимість Дмитра Сергійовича, ні про його молодшого брата Василя, доля якого залишається невідома. Брати були реабілітовані 18 липня 1989 року, причому довідку про реабілітацію Василя отримав Дмитро.

Далі майбутній вчений переїхав на Харківщину, де працював рахівником у Слов'янській конторі Харківського пивного заводу «Нова Баварія» – в автобіографія вказується саме це місце роботи після залишення інституту [3, арк. 34, 36]. Вірогідно, саме тут і відбулася заміна прізвища, коли втрата однієї літери змінила навіть звучання прізвища на російськомовне. У 1935 році він подав документи на вступ до Ленінградського державного університету на біологічний факультет (заочно), по закінчення якого в 1940 році отримав диплом біолога за спеціальністю «Геоботаніка» вже на прізвище Івашин.

З 1936 по 1938 рр. працював учителем біології та хімії Мар'ївської неповної середньої школи Полтавського району. З 1938 року по 10 вересня 1941 року Дмитро Сергійович працював учителем хімії та біології В.-Будищанської середньої школи (Полтавський район). У його автобіографіях 1944 і 1945 років дуже точно вказані всі дати: «З 10 вересня школа була закрита в зв'язку з приближенням фронту. З 12 вересня 1941 р. по лютий м-ць 1942 р. був хворий на важку форму ексудативного плевриту з ускладненнями. З 8 лютого 1942 р. по 20 грудня 1942 р. працював викладачем хімії, мікробіології та садівництва Писаревщанської с-г школи. З 20 грудня 1942 р. по 22 вересня 1943 р. рахувався викладачем та садовоогородником Писаревщанського держмаєтку, бо школа хоч і рахувалась, але не працювала. Частково в цей період працював нарізних роботах (викорчовування дерев у садку). З 1 жовтня 1943 р. по 1 січня 1944 р. працював участковим агрономом Диканської МТС. Потім був відізваний Диканським РайВно на педагогічну роботу. З 6 січня 1944 р. працював директором В. Будищанської неповної середньої школи. З 14 лютого 1944 р. працював по сумісництву викладачем Писаревщанського зооветтехнікуму. З 25 березня звільнився від обов'язків директора В. Будищанської н/с школи і працював викладачем хімії та агробіологічних дисциплін Писаревщанського зооветтехнікуму. У червні 1944 р. був відізваний Полтавським педінститутом на роботу в інституті» [3, арк. 36–38].

Можливо, пригадалося близьке спілкування з радянською системою охорони державної безпеки.

Хоча питань до роботи Івашина на окупованій нацистами території Полтавщини з боку органів держбезпекиначе не виникало, це дало взнаки у подальшому житті вченого. Серед документів, що зберігаються у музеї є пояснювальна записка Д. С. Івашина до даної йому у 1950 році директором Полтавського педагогічного інституту І. Я. Кирсою характеристики (на жаль не відомо з якого приводу, але зі згадкою про роботу на окупованій території), де написано: «У даній мені характеристиці є окремі помилки і неточності, і крім того дуже мало охарактеризовано моя робота як викладача» [3, арк. 39–41]. Того ж року вчений залишив викладацьку діяльність і поїхав працювати до Башкирського державного заповідника геоботаніком.

І, напевне, це не єдиний подібний випадок у долі вченого. І про це також ніколи не говорили при сторонніх. До викладацької діяльності Дмитро Сергійович повернувся лише у 1983 році, коли з виходом на пенсію переїхав до Полтави.

Таким чином, дослідження нововиявлених документів додало фактів до біографії видатного вченого, і допомогло краще зрозуміти вплив суспільних процесів на долю молодої освіченої людини середини XX ст.

11 листопада 2022 року в приміщенні читальної зали відділу документів з природничих та аграрних наук Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки (ПОУНБ) імені І. П. Котляревського було проведено захід «Дмитро Івашин: знавець скарбів рослинних». Нові факти життя вченого зацікавили присутніх, особливо тих, хто за життя був з ним знайомий і не підозрював про такі перипетії його долі. Тут у чергове було підняте питання про поглиблене вивчення та популяризацію життя і діяльності видатних вчених Полтавщини.

До учасників заходу надійшов вітальний лист від Національного ботанічного саду імені М. М. Гришка НАН України (м. Київ). Також було отримане вітання з Дослідної станції лікарських рослин ІАП НААН (с. Березоточа, Лубенський район, Полтавська область), де вчений працював багато років, зробивши чимало цінного та значного для її розвитку, та загалом для генези лікарського рослинництва усієї України.

Увазі присутніх було запропоновано експрес-виставку, де експонувалися матеріали з наукового архіву та фондів Полтав-

ського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського: документи, фотовідбитки, праці та графічні матеріали про славного земляка. Співробітники ПОУНБ ім. І. П. Котляревського представили виставку видань Дмитра Івашина з фонду головної книгозбірні області.

Проведений захід мав певний резонанс, тому було вирішено продовжити вшанування пам'яті Дмитра Сергійовича на засіданні круглого столу у Великобудищанській загальноосвітній школі І–ІІІ ступенів Диканської селищної ради Полтавського району, де у 30–40-ті роки ХХ століття він працював учителем біології та хімії, а потім обіймав посаду директора. Про все це учасникам круглого столу розповіли вчителі Ярослава Городницька та Світлана Калашнік. Проводячи краєзнавчі пошуки, вони відкрили багато нового та цікавого з життя науковця на Диканщині [4]. Своїми дослідженнями складних перипетіях його долі ділилися науковці, вчителі та краєзнавці. Зокрема, музейники ознайомили присутніх з матеріалами експрес-виставки про життя, викладацьку та науково-дослідницьку діяльність Дмитра Сергійовича і розповіли про його наукову спадщину, що зберігається у Музеї. А педагоги поділилися досвідом екологічно-просвітницької роботи, що проводиться у школі, продовжуючи традиції Івашина.

Помітною подією стала висадка учасниками заходу на честь знаного українського ботаніка саджанця метасеквої гліптостробовидної. Відтепер Метасеквоя Дмитра Івашина буде прикрашати подвір'я старовинної сільської школи на Полтавщині, як приклад меморіалізації імені одного із її славетних викладачів.

Організовані музейниками заходи дали поштовх до написання дописів, присвячених пам'яті нашого земляка, науковцями та краєзнавцями на сторінках соціальних мереж. Також інформація про заходи була розміщена в часописах «Вечірня Полтава», «Вісті», «Трудова Слава». Окремої уваги заслуговує радіопередача Світлани Ісаєнко, присвячена Дмитру Івашину, на українському радіо «Лтава» (ефір від 20.11.2022).

Наукова спадщина Дмитра Сергійовича Івашина є цінним ресурсом природничої науки, орієнтиром та підґрунтям для багатьох досліджень майбутніх учених, а його роль, як подвижника природно-заповідної справи Полтавщини не можна недооцінювати. Заходи музейного краєзнавство зі збору, збереження,

дослідження і меморіалізації сприятимуть популяризації наукового та життєвого доробку вченого.

Список використаних джерел

1. Галузевий архів Управління СБУ в Полтавській обл. – Спр. 13936-С. – 322 арк.
2. НА ПКМВК. – Ф. 01. – Спр. 104.
3. НА ПКМВК. – Ф. 01. – Спр.150.
4. Городницька Я. М., Калашнік С. В. Великобудищанська школа: історія, сучасність. Полтава : Дивосвіт, 2016. – 576 с.
5. Івашин Дмитро Сергійович : біобібліографічний покажчик: до 100-річчя від дня народження / упоряд. В. В. Оніпко, Л. Д. Орлова, В. В. Орєхова, І. М. Лесунова ; за ред. М. В. Гриньової. – Полтава : ФОП Болотін А. В., 2015. – 80 с.
6. Кигим С. Л., Самородов В. М. Натураліст Дмитро Івашин: біографія у розрізі музейних зібрань // Лікарське рослинництво: від досвіду минулих до новітніх технологій : матеріали десятої Міжнародної науково-практичної конференції. 21–22 листопада 2022 р., м. Полтава : РВВ ПДАА, 2022. – 192 с.
7. Кондратенко Т. Наукова спадщина Д. С. Івашина у Полтавському краєзнавчому музеї // Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. статей 2001–2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам’яток / Редкол. Белько О. В. О. та ін. – Полтава : Дивосвіт, 2003. – 432 с.
8. Реабілітовані історією. Полтавська область: Науково-документальна серія книг. – Київ – Полтава : АСМІ, 2004. Кн. 2. – 720 с.
9. Електронний ресурс. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр#Text.

Nataliya Kuzmenko, Olena Shyian

COMPLEX METHOD IN MUSEUM LOCAL HISTORY: FROM RESEARCH TO MEMORIALIZATION (BASED ON 110TH ANNIVERSARY OF DMYTRO IVASHYN CELEBRATION)

The article includes peculiarities of museum local history field on the example of work with materials of Dmytro Ivashyn’s thematic fund in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

Key words: *Dmytro Ivashyn, nature explorer, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, museum local history, museum gathering.*

Леонід Кушнір, Людмила Кушнір

УДК 94(477)"1921"(092)Махно

ВІД ПОЛТАВЩИНИ ДО ДНІСТРА: ОСТАННІЙ РЕЙД НЕСТОРА МАХНА (13–28 СЕРПНЯ 1921 РОКУ)

У статті досліджуються маршрут, обставини та головні події відходу з України видатного повстанського ватажка Нестора Махна. Останній рейд загону Н. Махна відбувався 13–28 серпня 1921 року і пролягав теренами від Полтавщини до ріки Дністер, по якій на той момент проходив державний кордон між Радянською Росією та Румунією. Стаття ґрунтується на матеріалах оригінальних досліджень, опублікованих у період з 1923 по 2020 рр. й акцентує увагу на топографічному аспекті рейду.

Ключові слова: *Нестор Махно, повстанці, Червона армія («червоні»), рейд, Полтавщина, Дністер, топографічний аспект.*

У вітчизняній і, тим більше, зарубіжній історіографії досі бракує загальновизнаної думки щодо маршруту і датування окремих подій останнього партизанського рейду Нестора Івановича Махна (1888–1934), найвідомішого ватажка українських анархістських збройних формувань 1918–1921 рр. За спогадами самого Н. Махна [2, с. 200], рейд припав на 13–28 серпня 1921 року і пролягав теренами від Полтавщини до річки Дністер, по якій на той момент проходив державний кордон між Радянською Росією та Румунією. На даний момент цей сюжет став темою лише однієї спеціальної наукової статті «Останній рейд Махна» (2004) авторства Д. Архірейського [1]. Що ж до комплексних наукових досліджень з історії махновського руху (таких вистачає) [2–6, 8–12, 14–18], то дотично згадуваного рейду в них або бракує інформації, або мають місце значні розходження у міркуваннях стосовно майже всіх його моментів, і передусім щодо хронології подій та їх топографії.

Не кращим є стан справ із картографуванням досліджуваного походу. Авторам статті відома лише одна (до того ж рукописна) мапа періоду незалежної України зі схемою серпневого 1921 року рейду Н. Махна, наведена у монографії О. Тимощука «Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.)» (1996) [12, с. 180]. Прикметно, що схема на згаданій карті лише у першому наближенні характеризує

маршрут загону Махна через Дніпро і далі на захід. Однак, як вважає Д. Архірейський, на якого ми покликалися вище, і вона «безсумнівно, є науковим здобутком» [1, с. 105], що можна прийняти лише умовно. Що ж до інших мап зі схемами цього рейду (такі в останні роки «кочують» сторінками Internet-видань), то вони викликають чимало запитань, зокрема щодо їхнього походження й авторства. Утім, вони також не полишені помилок і не дають чіткої картини маршруту.

Опрацювавши актуальні наукові дослідження та беручи до уваги всі згадані вище обставини, автори даної статті поставили собі мету – виділити в окреме дослідження топографічний аспект останнього рейду Н. Махна, охопивши його хронологічними межами 13–28 серпня 1921 року.

Як може свідчити історія Махновщини, увічнена в архівних документах і мемуарах учасників та свідків, останні масштабні спалахи збройного спротиву махновців більшовицькій владі згасали саме на теренах Полтавщини. Відомо, що упродовж квітня 1921 року каральні більшовицькі частини завдали махновським загонам значних втрат. Намагаючись зберегти свої кадри, Махно стягнув їх до травня на терени Полтавської губернії. З його слів, він зібрав тут понад 2 тис. шабель і кілька стрілецьких полків та плекав ідею походу на Харків [2, с. 197]. 12 травня 1921 року махновські загони вступили на терени Харківської губернії але за дев'ять днів повернулися в Конградський повіт. Після бою з червоними біля с. Дубові Гряди[1] вони відійшли в Катеринославську губернію. Однак, уже 26 травня махновці вдруге увійшли в кордони Полтавської губернії, пройшовши з боями Конградський, Кобеляцький, Полтавський, Миргородський, Лохвицький, Зіньківський та Гадяцький повіти [13, с. 277]. У цьому партизанському рейді перевага була на боці фронтових частин Червоної армії. 13 червня 1921 року в районі сіл Беседівка[2]–Гринівка[3], що на півночі губернії, винищувальний загін 17-ї кавалерійської дивізії червоного козацтва завдав армії Махно непоправних втрат. У тяжких неперервних боях, що тривали впродовж 9–16 червня, полягло дві третини її особового складу. На той момент у війську

[1] Дубові Гряди – нині село Красноградського району Харківської області.

[2] Беседівка – нині село Роменського району Сумської області.

[3] Гринівка – нині село Роменського району Сумської області.

Н. Махна залишилося лише 250–300 чол. Виснажені переслідуванням, вони уникали бою [13, с. 277].

Повної поразки махновці зазнали згодом, у ході Полтавської операції червоних, початок якої припав на 26 червня 1921 року. Операцією керував з Полтави Р. Ейдеман [13, с. 279]. Ближче до середини серпня 1921 року від колись грізної багатотисячної повстанської армії батька Махно залишився лише нечисленний загін, який із боями відкочувався до західного кордону губернії. Сам Н. Махно пояснював свій тодішній вимушений рейд на захід необхідністю лікування після численних серйозних поранень і стверджував, що прийняв це рішення ще на початку серпня [2, с. 199].

Далі процитуємо спогади Н. Махно дослівно: «13-го серпня 1921 р. я з сотнею кавалеристів попрямував до берегів Дніпра і 16-го серпня того ж року на світанку за допомогою 17-ти селянських риболовецьких човнів між Орликом і Кременчуком переплив Дніпро. Того ж дня був шість разів поранений, але не важко» [2, с. 200]. Фактично переправа відбулася з району м-ка Переволочна[4] у напрямі с. Мішурин Ріг[5], що на правому березі Дніпра.

За О. Білашем[3, с. 572], загін махновців, значно поріділий після дніпровської переправи і перебування в с. Мішурин Ріг, упродовж 17 серпня просувався за маршрутом Лихівка[6]–Попельнасте[7]–Зелене[8] у напрямі Петрове[9], що на р. Інгулець. Очевидно, 18 серпня махновці перейшли Інгулець і, не викриті червоними, рушили до р. Інгул загальним напрямом на Бобринець [1, с. 105]. Так чи інакше, але на 18 серпня, як стверджує той же О. Білаш[3, с. 572], загін Н. Махна оперував у районі Верблюжка[10]–Куцівка[11]. Цю ж версію маршруту (Мішурин Ріг–Петрове) приводить на своїй схемі руху загону О. Тимощук [12, с. 180].

---

[4] Переволочна – нині під водами Дніпродзержинського водосховища поблизу села Світлогірське Полтавського району Полтавської області.

[5] Мішурин Ріг – нині село Кам'янського району Дніпропетровської області.

[6] Лихівка – нині смт Лихівка Кам'янського району Дніпропетровської області.

[7] Попельнасте – нині село Олександрійського району Кіровоградської області.

[8] Зелене – нині село Олександрійського району Кіровоградської області.

[9] Петрове – нині село Олександрійського району Кіровоградської області.

[10] Верблюжка – нині село Кропивницького району Кіровоградської області.

[11] Куцівка – нині село Кропивницького району Кіровоградської області.

19-го надвечір, чи 20-го вранці (цей момент залишається дискусійним, хоча сам Махно датує подію саме 19 серпня [2, с. 200]), на підході до Інгулу, приблизно за 12 верст від Бобринця, загін був атакований 7-ю кавалерійською дивізією червоних, полки якої намагалися взяти махновців у кільце [6, с. 426, 427]. Кровопролитний бій закінчився проривом махновців з оточення через позиції 38 кавалерійського полку і швидким відходом на полудень уздовж р. Інгул у район м-ка Новий Буг[12]. У район Нового Бугу загін прибув 20 серпня й оперував тут приблизно до 22 серпня [3, с. 572].

22 серпня під час переправи через Інгул в районі Нового Бугу повстанців знову спіткала невдача. Червоні підійшли до місця форсування саме у той момент, коли махновці перебували на воді. Від нищівного вогню загинуло близько 40 повстанців [6, с. 427]. Важке поранення дістав сам отаман Н. Махно, про що згадував: «22 серпня зі мною знову зайва метушня – куля поцілила мені нижче потилиці з правого боку і навиліт через праву щоку. Я знову лежу в тачанці. Але ж це прискорює наш рух» [2, с. 200]. Після згаданої події на правій щоці отамана пожиттєво залишився рубець ніби від шабельного удару [6, с. 427].

Після інгульської переправи, як слушно запевняє О. Тимощук [12, с. 180], поріділий загін Н. Махна взяв курс на м-ко Єланець[13], яке пересік приблизно 23 серпня. Рухаючись на північний захід, уже 24 серпня він промчав через с. Тишківка[14], а в наступні дні – через села Краснопілля[15] і Вільховата[16], що за 40 км на південь від Умані. 25 серпня, очевидно вранці, (сам Махно чомусь датує цю подію 26 серпня [2, с. 200]), в окрузі Вільховатої махновців наздогнав 45-й кавалерійський полк червоних, який перед тим переслідував їх понад 100 верст. На цей момент сили Н. Махно складали 100 шабель при 6 кулеметах. Відбувся бій, у якому повстанці зазнали непоправних втрат: крім рядового складу, за спогадами Махна, у бою під Уманню загинули двоє із найближчих його соратників – П. Петренко-Платонов та Іванюк [2, с. 200; 5, с. 341; 12, с. 142; 13, с. 282].

---

[12] Новий Буг – нині місто Баштанського району Миколаївської області.

[13] Єланець – нині смт Єланецького району Миколаївської області.

[14] Тишківка – нині село Новоукраїнського району Кіровоградської області.

[15] Краснопілля – нині село Голованівського району Кіровоградської області.

[16] Вільховата – нині село Вільхове Голованівського району Кіровоградської області.

Того ж 25 серпня, відірвавшись від переслідувачів, залишки загону дісталися району Теплик–Гайсин Подільської губернії. Неподалік с. Соболівка[17], махновців перехопив кавалерійський ескадрон 24-го полку червоних. На той момент полк вів бої з повстанцями місцевого отамана Лиха в районі сіл Оляниця–Демківка–Кирнасівка–Ілляшівка, що на Брацлавщині, та вартував переправи через р. Буг. Відомо, що після сутички під Соболівкою частина махновців дісталася Кирнасівського лісу, що на північ від с. Капустяни[18], де влилася до лав повстанців отамана Лиха [7, с. 110–111, 118; 13, с. 282].

Основна ж частина загону на чолі з Н. Махно пізно ввечері 25 серпня зайняла с. Чорна Гребля[19], де зупинилася на ночівлю. На світанку 26 серпня загін рушив до с. Орлівка[20], де повернув на захід. Діставшись с. Петрашівка[21], махновці відхилилися на південь, де перетнули р. Буг, скориставшись паромною переправою біля с. Сумівка[22]. Перейшовши Сумівський ліс, близько 13-ї год дня махновський загін зайняв с. Демидів[23], де зупинився на привал. О 17 год Махно виступив із Демидова. Цього ж дня, пройшовши села Буди[24], Верхівка[25] та перетнувши р. Бережанка, загін із настанням темряви зайняв с. Цибулівка[26], де зупинився на ночівлю [1, с. 109; 13, с. 282].

Скупі факти, що фігурують в опублікованих документах, вказують на те, що до переправи загону Н. Махна через Буг так чи інакше був причетний загін отамана Лиха. Так Бюлетень секретно-інформаційного відділу РНК УСРР від 26 жовтня 1921 року інформує, що напередодні переправи, 25 серпня, до Бугу підходив загін повстанців чисельністю 50–60 чол. на чолі з отаманом Лихо. «Ця команда привернула увагу сторожових частин, які рушили за нею. Цим наступного дня і скористався

---

[17] Соболівка – нині село Гайсинського району Вінницької області.
[18] Капустяни – нині село Гайсинського району Вінницької області.
[19] Чорна Гребля – нині у складі села М'якохід Гайсинського району Вінницької області.
[20] Орлівка – нині село Гайсинського району Вінницької області.
[21] Петрашівка – нині село Гайсинського району Вінницької області.
[22] Сумівка – нині село Гайсинського району Вінницької області.
[23] Демидів – нині село Демидівка Гайсинського району Вінницької області.
[24] Буди – нині село Гайсинського району Вінницької області.
[25] Верхівка – нині село Гайсинського району Вінницької області.
[26] Цибулівка – нині село Гайсинського району Вінницької області.

Махно для безперешкодної переправи через Буг» [1, с. 109]. У цьому ж документі припускається, що з огляду на згадані події, Махно і Лихо могли контактувати в районі переправи.

В іншому документі – Оперативно-інформаційному зведенні № 127 штабу збройних сил України і Криму від 3 вересня цього ж року стверджується, що 28 серпня загін Махна, разом із повстанцями Лиха, загальною чисельністю до 100 шабель при 4-х кулеметах, переслідувані 24-м полком червоних, пройшли маршрутом Цибулівка–Великі Крикливці[27]–Рудниця[28]–Студене[29] і під вечір цього ж дня переправилася через Дністер у районі Кам'янки[30] на територію Румунії [9, с. 678]. Як би там не було, вже 4 жовтня найвідоміший ватажок повстанців Брацлавщини отаман Лихо, який за кілька тижнів після відходу повернувся з Румунії, загинув у бою в районі Гайсина [13, с. 285].

Так чи інакше, відособлено чи разом із брацлавськими повстанцями, 27 серпня після ночівлі у Цибулівці загін Н. Махна лавою перейшов залізничну колію лінії Жмеринка–Балта в районі ст. Рудниця. Зібравшись після переходу залізниці в єдину колону, махновці пройшли повз сіл Піщанка[31], Гонорівка[32], Студене, Загнідків[33] і впродовж ночі рухалися до румунського кордону. На світанку 28 серпня загін Махна переправився через Дністер на румунський бік за 5 км південніше м-ка Кам'янка [1, с. 110]. Цим же числом датує перехід кордону і сам Н. Махно [2, с. 200].

Таким чином, останній похід загону Н. Махна тривав 15 діб: упродовж 13–15 серпня загін рейдував Лівобережжям, 17–27 серпня – Правобережжям, 16 серпня – форсував Дніпро в районі Переволочанського перевозу. Результати аналізу дозволяють стверджувати, що лише на Правобережжі основне ядро загону пройшло з боями понад 500 км. Відстань від Дніпра до кордону

---

[27] Великі Крикливці – нині у складі села Крикливець Тульчинського району Вінницької області.

[28] Рудниця – нині смт Тульчинського району Вінницької області.

[29] Студене – нині село Студена Тульчинського району Вінницької області.

[30] Кам'янка – нині місто у складі самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки.

[31] Піщанка – нині смт Тульчинського району Вінницької області.

[32] Гонорівка – нині село Тульчинського району Вінницької області.

[33] Загнідків – нині село Загнітків Подільського району Одеської області.

України з Румунією загін подолав зі значними людськими втратами: до Дністра дійшло менше вісімдесяти бійців. У період 16–22 серпня тільки сам Н. Махно дістав 7 поранень. Таким є загальний підсумок дослідження останнього рейду Н. Махна. Крім того, у результаті аналізу географічного положення населених пунктів, що фігурують в описах рейду, уточнено сам маршрут руху та назви його ключових поселень: Переволочна, Мішурин Ріг, Лихівка, Попельнасте, Зелене, Петрове, Верблюжка, Куцівка, Новий Буг, Єланець, Тишківка, Краснопілля, Вільховата, Чорна Гребля, Орлівка, Петрашівка, Сумівка, Демидів, Буди, Верхівка, Цибулівка, Рудниця, Піщанка, Гонорівка, Студене, Загнідків, Кам'янка.

Список використаних джерел

1. Архірейський Д. В. Останній рейд Махна // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVII. – С. 103–112.
2. Аршинов П. А. История махновского движения (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения / П. А. Аршинов ; Предисловие Волина (В.М. Эйхенбаум). – Берлин : Издание «Группы Русских Анархистов в Германии», 1923. – 258 с.
3. Белаш А. В. Дороги Нестора Махно (Историческое повествование) / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. – Киев : РВЦ «Проза», 1993. – 592 с.
4. Веллер М. И. Махно. – Москва : АСТ, 2015. – 416 с.
5. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В.Ф. Верстюк. – Київ : Наукова думка, 1992. – 368 с.
6. Голованов В. Я. Тачанки с Юга: художественное исследование махновского движения / В. Я. Голованов. – Москва : МАРТ ; Запорожье : Дикое поле, 1997. – 456 с.
7. Завальнюк К. В. Провісники волі. Науково-довідкове видання / К. В. Завальнюк. – Літин : Літинська райдрукарня, 2005. – 352 с.
8. Кубанин М. И. Махновщина: крестьянское движение в Степной Украине в годы Гражданской войны / Истпарт, Отд. по изуч. истории Окт. революции и ВКП(б). – Ленинград : Прибой, [1926]. – 228 с.
9. Махно Н. И. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Н. И. Махно ; под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – Москва : РОССПЭН, 2006. – 1000 с.

10. Савченко В. А. Махно / В. А. Савченко. – Харків : Фоліо, 2008. – 415 с.
11. Телицын В. Л. Нестор Махно: Историческая хроника / В. Л. Телицын. – Москва : Олимп ; Смоленск : Русич, 1998. – 448 с.
12. Тимощук А. В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.) / А. В. Тимощук. – Симферополь : Таврия, 1996. – 190 с.
13. Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921–1923 гг.) / И. Я. Трифонов. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1964–1969. – 2 т. ; Ч. 1 : Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией, 1964. – 311 с.
14. Чоп В. М. Нестор Махно: останній селянський герой / В. М. Чоп. – Київ : АртЕк : Мистецтво, 2019. – 296 с.
15. DarchC. Nestor Makhno and Rural Anarchism in Ukraine, 1917–21 / C. Darch. – London : Pluto Press, 2020. – 238 p.
16. Peters V. Nestor Makhno. The Life of an Anarchist / V. Peters. – Winnipeg, 1970. – 133 p.
17. Skirda A. Nestor Makhno – Anarchy's Cossack. The Struggle for Free Soviets in the Ukraine 1917–1921 / A. Skirda; Translated by Paul Sharkey. – Edinburgh : AK Press, 2004. – 426 p.
18. Zak M. Erinnert euch an mich. Über Nestor Machno. Porträt des ukrainischen Anarchisten / M. Zak. – Hamburg : Edition Nautilus, 2018. – 181 p.

Leonid Kushnir, Liudmila Kushnir

FROM POLTAVA REGION TO DNIESTER: THE LAST RAID OF NESTOR MAKHNO (AUGUST 13–28, 1921)

The article examines the route, circumstances and main events of the departure of the prominent rebel leader Nestor Makhno from Ukraine. The last raid of N. Makhno detachment took place on August 13–28, 1921 and ran through the terrain from Poltava region to the Dniester River, along which at that time the state border between Soviet Russia and Romania passed. The article is based on original research materials published between 1923 and 2020 and focuses on the topographic aspect of the raid.

Key words: *Nestor Makhno, rebels, Red Army («reds»), raid, Poltava region, Dniester, topographic aspect.*

Надія Левицька

УДК 930.1/2:378(477)«18/19»

РОЗВИТОК КРАЄЗНАВСТВА У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті висвітлюється активна участь закладів вищої освіти в поширенні краєзнавства в Україні. Визначено важливу роль професорсько-викладацького складу та студентів в організації та діяльності наукових історико-етнографічних, історико-філологічних гуртків, започаткуванні українознавчих дисциплін та кафедр у вишах України. Досліджується роль видатних педагогів В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Багалія, М. Костомароав, О. Потебні, М. Сумцова та інших у сприянні поширення краєзнавства.

Ключові слова: *етнографія, викладачі, вищі заклади освіти, краєзнавство, освітяни, студенти, університети.*

Розглядаючи національне відродження другої половини XIX – поч. XX ст. в Україні, не можна не відмітити вагомої участі у ньому вищих закладів освіти. Особливо активну участь у національному відродженні брала прогресивна професура та студентська молодь. Саме завдяки викладачам та студентам на зламі XIX–XX ст. на території України піднімались та досліджувались національні та краєзнавчі питання, було створено перші національні організації, розроблено вимоги національно-визвольного руху.

Розвиток і поширення українського краєзнавства у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. активно продовжувалось в межах Наддніпрянщини. Тут до вивчення та поширення питань українознавства і краєзнавства долучаються не лише відомі науковці, а й викладачі та студенти вищих закладів освіти. Вони приділяли велику увагу фольклорно-етнографічним дослідженням народного побуту. До таких же досліджень у цей час залучаються багато краєзнавців-аматорів з усіх регіонів України. Викладачі та студенти вишів розгорнули роботу зі збору пам’яток матеріальної та духовної культури серед місцевого населення, зразків усної народної творчості тощо.

Так, у Харківському університеті питаннями національного наукового краєзнавства розпочав займатись ще перший його ректор – В. Каразін, який продемонстрував це у працях: «О

древностях Слободско-Украинской губернии», «О значении Харькова для полуденной России» та інших [2, с. 23].

Чимало зробили для вивчення народної творчості слобожан студенти, випускники та вчені Харківського університету – І. Срезневський, В. Пасек, М. Костомаров та інші. М. Костомаров був відомим етнографом, поетом і драматургом, основоположником народницького напрямку в історіографії України. Найбільшого розвитку вивчення краю припадає на кінець XIX ст. Цьому сприяло заснування на базі історико-філологічного факультету університету в 1877 р. Харківського історико-філологічного товариства (1877–1919). У 1879 р. при товаристві виник Історичний архів, де на початку 90-х років XIX ст. було зосереджено більше 52 тис. справ. На той час це було найбільше сховище документів з історії Лівобережної України XVIII – першої половини XIX ст. На початку XX ст. тут діяли Музей красних мистецтв, який очолював профессор Є. Редін, нумізматичний кабінет на чолі з профессором М. Сумцовим, історичний архів очолив професор Д. Багалій, історико-філологічний кабінет для практичних занять, бібліотека-читальня студентських наукових гуртків, яку очолював професор М. Халанський [3, с. 167–168].

У 1894 р. з ініціативи товариства розпочинаються щорічні розкопки курганів та городищ Харківської губернії.

Вагомий внесок у поширенні краєзнавчих знань через освітні заклади належить видатному українському історику Д. Багалію. Центральне місце у його науковій творчості займає історія Слобідської України, якій він присвятив понад 100 праць, та вивчення історії Харкова. Діяльність вченого була тісно пов'язана з освітньою галуззю. Як ректор Харківського ніверситету (1906–1910 рр.), а згодом член освітянських комісій та комітетів, він приділяв особливу увагу проблемам викладання історії України, краю, міста у вищій школі [8, с. 16].

За сприяння Д. Багалія в міському музеї Харкова відкрився відділ «Старий Харків», де експонувались матеріали передані ним з власної колекції. Вчений тісно опікувався створенням художнього музею у Харкові, особисто звертався до відомих художників про поповнення колекцій музею. Зусиллями Д. Багалія та М. Сумцова була збережена етнографічна колекція харківського історико-філологічного товариства.

Із середини XIX ст. центр народознавчої діяльності переміщується до Києва. Це було пов'язано із заснуванням і початком роботи університету св. Володимира у 1834 р. Також цьому сприяла діяльність видатного фольклориста, історика та етнографа, першого ректора університету М. Максимовича, який разом із М. Костомаровим сформував своєрідний центр історико-краєзнавчого дослідження України. У 1834 р. у Києві створено Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, який зініціював створення музею старожитностей при Київському університеті.

Ідея створення інституції, яка б займалася проблемами місцевої історії, виникла у 20–40-х рр. XIX ст. 1843 р.у Києві було створено Тимчасову комісію для розгляду давніх актів, котру зазвичай називали Археографічною. У її роботі, поряд із видатними науковцями М. Костомаровим, О. Лазаревським, О. Левицьким, М. Максимовичем, В. Іконниковим, брав активну участь і Тарас Шевченко. Вагоме значення для розвиткуукраїнського краєзнавства мала діяльність «Товариства Нестора-Літописця» при Київському університеті св. Володимира.

Значну увагу краєзнавству, його освітньо-виховній функції приділяли видатні вчені: М. Драгоманов, М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Яворницький та інші, чия плідна праця наприкінці XIX ст. на початку XX ст. сприяла розвитку краєзнавства як науки та усвідомленню його нерозривного зв'язку з освітньою галуззю.

Напівкріпосницькі порядки, що панували в царській Росії на зламі XIX–XX ст., позбавляли студентську молодь елементарних громадянських прав. Антинародна політика самодержавства щодо вищої школи, відстала система народної освіти, поліцейський контроль з боку адміністрації у вищих навчальних закладах, заборона студентських організацій і зборів, матеріальні труднощі більшості студентів – усе це зумовлювало піднесення і консолідацію демократичного студентського руху.

Наприкінці жовтня 1906 р. збори студентів історико-філологічного факультету Київського університету прийняли резолюцію з вимогою до адміністрації виписати серію книг і журналів з українознавства, в т. ч. збірки «Наукового Товариства ім. Шевченка», праць М. Грушевського, Т. Шевченка, І. Франка, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького та інших [4]. Через місяць під петицією студентів до Ради професорів університету щодо

заснування українських кафедр було зібрано понад 1 400 підписів [1, с. 21].

Міністр освіти генерал П. Ванновський 1901 р. ініціював упровадження в життя «Тимчасових правил організації студентських установ у вищих навчальних закладах відомства Міністерства Народної Освіти». Згідно з «Тимчасовими правилами» адміністраціям вищих навчальних закладів надавалося право за клопотанням студентів засновувати гуртки науково-літературного напряму, мистецькі, фізичної культури, студентські бібліотеки тощо. Студентські гуртки створювалися за певною схемою. Спочатку ініціатива групи студентів мала отримати підтримку факультету, після цього вони розробляли тимчасовий статут об'єднання. Потім рішення про заснування гуртка приймалося Радою навчального закладу і, нарешті, справа завершувалася його затвердженням попечителем навчальної округи з відповідним інформуванням міністра народної освіти [9, арк. 1].

У Київському університеті св. Володимира протягом 1902–1904 рр. було створено декілька студентських об'єднань. Серед них станом на травень 1904 р. існувало три, за офіційною термінологією, «легальних» наукових гуртки студентів. Це були гуртки – «Студентський гурток для занять слов'янознавством» на історико-філологічному факультеті під керівництвом професора Т. Флоринського, загальноуніверситетський «Історико-етнографічний студентський гурток» під керівництвом професора М. Довнар-Запольського, «Студентський природничо-історичний гурток» на фізико-математичному факультеті під керівництвом проф. О. Сєверцева. Через те, що гурток зі слов'янознавства очолював декан історико-філологічного факультету професор Т. Флоринський, дослідники мали можливість детально ознайомитися з діяльністю цього об'єднання, темами студентських рефератів, змістом їх обговорення завдяки видрукуваним протоколам засідань гуртка (1902–1903 рр.) [12, с. 3–4].

Найбільш активну роботу проводив «Історико-етнографічний студентський гурток». У 1904 р. відбулося 9 його засідань, на яких було обговорено 19 рефератів з історії Росії, середньовіччя, філософії, словесності та етнографії, доповіді про літні подорожі та наукові пошуки студентів. Однак тільки двічі теми рефератів стосувались питань історії України («Про малоросійські думи» і «До історії Запорозького краю»). Його членами могли бути студенти всіх факультетів та випускники університету. Гурт-

ківцям дозволялося мати свою касу, що складалася з членських внесків. За домовленістю з ректором гурток міг проводити свої засідання іпоза межами навчального закладу [5, с. 50–51].

Товариства гуманітарного профілю діяли і при іншихгуманітарних навчальних закладах. Так, 12 березня 1894 р. було засновано Ніжинське історико-філологічне товариство при інституті князя Безбородька. Воно мало на меті сприяти розробці та поширенню історико-філологічних знань, науковому взаємообміну.Чисельність учасників у кожному з них коливалася від 100 до 200 осіб, хоча активно в них працювали не всі. Діяльність товариств регламентувалася статутами, які затверджував імператор, а з 1863 – міністр народної освіти[10, с. 17].

У першій половині XIX ст. були засновані, зокрема, Одеське товариство історії та старожитностей. Діяльність цих інституцій мала або ж універсальний, або ж вузькоспеціалізований характер. Це зумовлювалося не тільки системою державного контролю за ними та існуючими обмеженнями щодо громадського самоврядування, а й станом розвитку тогочасної історичної науки. Лібералізація суспільно-політичного життя в Росії у другій половині XIX ст. сприяла стрімкому зростанню кількості наукових історичних товариств: до 1846 діяло лише 6 товариств, а протягом 1863–1915 виникло 61 товариство (деякі з них, однак, уже невдовзі після створення виявилися нежиттєздатними й припинили своє існування

Основними формами роботи наукових історичних товариств були: заслуховування й обговорення наукових доповідей та повідомлень, випуск періодичних та неперіодичних видань («Труды», «Записки» та ін.), збирання історичних джерел та пам’яток, створення бібліотек, музеїв та архівів, організація археологічних та етнографічних експедицій, культурно-просвітницька діяльність у формі публічних лекцій тощо. Крім незначної частини добровільних пожертвувань та членських внесків, діяльність всіх товариств залежала від державних субсидій, що загалом визначило їх державно-легітимний характер.

Таким чином, ми з’ясували, що найвідомішими серед діючих в Україні історичних товариств були: «Історичне товариство Нестора-літописця» в Києві (1872), «Харківське історико-філологічне товариство» (1877), «Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті» (1889) та «Історико-філологічне товариство» при Історико-філологічному інституті князя

Безбородька в Ніжині (1894). Ці товариства об'єднували професійних істориків, студентів та аматорів. Вони за зразком аналогічних європейських інституцій, сприяли подальшій інституалізації історичної науки. До кола їх досліджень входила регіональна історія, збирання та публікація археологічних, етнографічних та писемних пам'яток минулого. Вони брали участь у підготовці та проведенні загальноросійських з'їздів (насамперед археологічних з'їздів). Щодо роботи, спрямованої на формування національної історичної свідомості та засад національної історичної науки, то в умовах відсутності власної української державності вона могла здійснюватися виключно в обмежених формах і лише в громадських органах. В Україні таку роботу вели: Літературне товариство імені Шевченка (1873; від 1892 – Наукове товариство імені Шевченка), Українське наукове товариство в Києві (1907) [6, с. 280–281].

Метою гурткової роботи було підведення зацікавлених наукою гуртківців, перш за все гуманітаріїв, до обрання української тематики семінарських та магістерських робіт, тобто запровадження її до унормованих форм навчального та науково-дослідного процесу. Слід зазначити, що гуртки загалом добре виконували такі завдання, породжуючи у студентів зацікавленість українською тематикою.

У Київській Духовній Академії (далі КДА) також були створені наукові товариства. Так, Св. Синод 31 січня 1873 р. Затвердив статут Церковно-археологічного товариства (далі ЦАТ). Тоді ж М. Петров став секретарем Церковно-археологічного товариства, а з 1878 р. – завідувачем першого в Російській імперії Церковно-археологічного музею. По суті, його зусиллями була створена унікальна збірка не лише церковної, а й світської старовини. Микола Іванович умів залучити до цієї справи колишніх вихованців Академії і взагалі аматорів історії і старожитностей, перетворивши музей на науково-дослідний пам'яткоохоронний і просвітницький центр. Діяльність Товариства і музею поділяється на три періоди: кінець 1872–1881 рр.; 1881–1901 рр.; 1901 – середина 1915 р., які відповідають трьом його статутам. У перший період Товариство переважно займалося наданням дозволу на перебудову і реставрацію пам'яток, у другому – пам'яткоохоронною роботою, науковими дослідженнями, участю в археологічних з'їздах, яка тривала і урізноманітнювалася в третій період. Заснований Товариством музей набув

значення науково-освітньої установи, де накопичувався досвід практичної і теоретичної музейної роботи, за зразками якої постали подібні установи у Кам'янці-Подільському, Чернігові, Полтаві та інших містах, причому часто вони засновувалися членами ЦАТ або колишніми вихованцями Академії [11, № 3]. Діяльність ЦАТ організовувалась за трьома напрямками: археологічні розкопки церковно-археологічних пам'яток Києва і Київщини, музейна справа і наукові дослідження, що в комплексі реалізовувалося у підготовці і виголошенні наукових рефератів, участі у роботі археологічних з'їздів, співпраці з зарубіжними і вітчизняними науковими установами, виданні часописів. Через журнал «Труды КДА» громадськість інформувалась про діяльність музею та товариства.

При Київських вищих жіночих курсах заборонялися будь-які організації слухачок, як наукового, так і економічного характеру. Проте деякі курсистки брали активну участь у наукових гуртках та семінарах разом зі студентами університету св. Володимира. Постійною учасницею Історико-етнографічного гуртка під керівництвом проф. М. Довнар-Запольського була Н. Полонська. Своїми цікавими виступами в ньому відзначилися й інші курсистки. Одними з найбільш активних учасниць Семінарію російської філології під керівництвом проф. В. Перетца були курсистки Київських вищих жіночих курсів: В. Адріанова, С. Щеглова, К. Нєверова. І хоча проф. В. Перетц працював на цих курсах недовго, тому що надалі не був затверджений Радою професорів курсів, саме завдяки йому названі слухачки почали активно займатися дослідженнями в галузі української філології ще в студентські роки [7, с. 75].

Однак, українознавча проблематика була постійно присутня у навчальних планах КВЖК, входячи до стандартного загальноімперського університетського курсу переважно у формі спеціальних курсів з окремих розділів української історії, мови та літератури. Значним було звернення до українського матеріалу при виборі тем та написанні курсових робіт слухачок, а також при організації практичних занять курсисток історико-філологічного відділення. Частина слухачок під керівництвом приват-доцента В. Данилевича брали участь в археологічних розкопках поблизу Києва та у створенні Археологічного музею КВЖК.

Важливою складовою процесу інституалізації історичної науки в більшості країн Європи було створення національних «загальних історичних журналів», які в другій половині XIX ст.

відігравали роль координаторів наукових досліджень, були ареною теоретико-методологічних дискусій, знайомили представників фаху з вітчизняною та зарубіжною дослідницькою літературою, інформували про події професійного світу тощо. «Київська старовина» (1882–1906), яка за характером, змістом опублікованих матеріалів та категорією читачів належала до типу загально «українознавчих» історико-культурологічних видань, а серед її авторів переважали професійні науковці, які публікували на сторінках журналу кваліфіковані наукові статті з української історії, етнографії, археології, історії мови та літератури XVI–XIX ст., вирішувала, проте, не стільки фахові, скільки національно-культурні завдання [7, с. 76].

У роки національно-визвольних змагань українського народу, в умовах Першої світової та громадянської воєн виникали і активно функціонували численні краєзнавчі організації, опираючись на підтримку Центральної Ради, гетьманського уряду, Директорії. 1917 року в Києві розпочав діяльність Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва під головуванням Михайла Грушевського.

Отже, не зважаючи на утиски царату народознавство в українських вишах активно поширювалося. Університетські вчені розробили наукові принципи регіональних досліджень, сформували їх основні напрями, які на довгі роки визначили шлях регіональних наукових пошуків. Створення ж студентських наукових і освітніх гуртків у другій половині XIX – на початку XX ст., незважаючи на відверто вимушений дозвіл на їх існування з боку царського уряду, сприяло певному позитивному впливові на подальший розвиток діяльності студентських організацій, піднесенню рівня наукової, культурологічної й загальноосвітньої підготовки молодих фахівців. У Російській імперії до 1917 р. діяло 71 наукове історичне товариство. Вони об'єднували професіоналів-істориків, викладачів вищих та середніх навчальних закладів, працівників архівів, бібліотек, музеїв, студентів.

Список використаних джерел

1. Дорошенко Д. Доповнення до споминів В. В. Садовського // З минулого… С. 21.
2. Історико-краєзнавчі дослідження в Харківському університеті (кін. XIX – поч. XX ст.) / О. Кашаба // Краєзнавство. 2009. № 1–2. С. 23–29.

3. Історико-філологічний факультет за 100 років його існування (1805–1905) / за ред. М. Халанського і Д. Багалія. Х., 1908. VIII, 168 с.
4. З університету // Рада. 906. 26 жовтня.
5. Калінцев Ю. О., Левицька Н. М. З історії створення студентських гуртків у вищих навчальних закладах України (кінець XIX – початок XX ст.) / Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 42. Київ,1999. С. 49–51.
6. Левицька Надія Миколаївна Вища гуманітарна освіта Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія. Київ : НУХТ, 2012 395 с.
7. Левицька Н. М. Вищі жіночі курси – складова системи вищої гуманітарної освіти України (II пол. XIX – поч. XX ст.) / Н. М. Левицька // Університет: науковий історико-філософський журнал. 2011. № 5. С. 69–76.
8. Маньковська Р. Краєзнавство і освіта: витоки і перспективи співбуття // Краєзнавство. 2011. 3. С. 16–22.
9. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису. Ф. 61. Кістяківський О. Ф. Спр. 395. Об избрании М. А. Максимовича почетным членом Киевского университета. Представление Совета университета. (1871). 2арк.
10. Отчет о состоянии Института за 1901/1902 уч. год // Известия историко-филологического института князя Безбородько в Нежине. Т. XX. Нежин, 1902. С. 17.
11. Петров Н. И. Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1888 год // Труды КДА. 1889. № 3.
12. Протоколы заседаний состоявшегося при Университете Св. Владимира студенческого кружка для занятий славяноведением. Київ, 1903. 33 с.

Nadiia Levytska

THE DEVELOPMENT OF LOCAL STUDIES IN INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION IN THE SECOND HALF OF THE XIXth – AT THE BEGINNING OF THE XXth CENTURY

The article highlights the active participation of higher education institutions in the spread of regional studies in Ukraine. The important role of professors and teaching staff and students in the organization and activity of scientific historical-ethnographic, historical-philological circles, the initiation of Ukrainian studies disciplines

and departments in universities of Ukraine was determined. The role of outstanding teachers V. Antonovych, M. Hrushevskyi, D. Bagaliya, M. Kostomarow, O. Potebny, M. Sumtsov and others in promoting the spread of local history is studied.

Key words: *ethnography, teachers, higher education institutions, local history, educators, students, universities.*

Олександр Лимар

УДК [94:26](477.53-25)«185/191»

ДУХОВНІ ЦЕНТРИ ЮДЕЇВ ПОЛТАВИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Зроблено аналіз соціально-політичних і релігійних чинників, які сприяли появі юдейської громади у м. Полтава. Визначені регіональні особливості релігійного життя у зазначений період та розшарування общини згідно релігійних поглядів та майнового статусу.

Ключові слова: *смуга осілості, тхум ха-мошав, губернії, миснагдим, хасиди, єврейська община, синагога, хедер, Талмуд, Тора, духовний рабин, казенний рабин, Хабад, херем, гаон, габай, неїв.*

23 січня 1791 р., згідно указу Катерини II, була визначена так звана «смуга осілості» (на івриті – тхум ха-мошав) для компактного проживання єврейського населення. Вона була створена через численні скарги московських та смоленських купців на єврейське купецтво, яке нібито «шкодило торгівлі у великоросійських губерніях» та створювало конкуренцію так званим «великоросам».

Вперше смуга осілості була визначена на території 9 українських губерній (Київської (крім м. Київ), Катеринославської, Волинської, Подільської, Херсонської, Таврійської, Чернігівської, Полтавської та Бесарабської), 4 білоруських (Вітебської, Гродненської, Мінської та Могильовської), 2 литовських (Віленської та Ковенської), окремих повітах так званих «великоросійських» губерній, а також на землях Кавказу та Естонії.

Указами 1829 та 1835 рр. смуга осілості в українських губерніях підтверджувалась. Це було одним із порушень прав людини, зокрема на вільний вибір місця проживання. Водночас система передбачала преференції та заохочення, що надавали право

повсюдного проживання окремим групам, чий досвід мав слугувати для наслідування всьому єврейському населенню. Проте слід відмітити, що в системі були передбачені важелі, які не давали євреям вирватись за межі смуги осілості. Так, наприклад, від обмежень звільнялись єврейські купці І гільдії, але лише за умови, що вони 10 років перебували у гільдії та проживали в межах смуги осілості. Стосовно осіб з вищою освітою, які нібито мали право на проживання за межами смуги, задіювались механізми процентного прийняття осіб юдейського сповідання до вищих навчальних закладів (для столичних закладів 3 %, для провінційних – 5 %). Також право на проживання за межами смуги осілості мав середній медичний персонал, цехові майстри (цехова система була невдовзі скасована), та відставні нижні чини, які пройшли службу за рекрутськими наборами. Перехід юдеїв у православ'я також давав право на проживання за межами смуги осілості.

Державна політика того часу носила відверто антисемітський характер, який ґрунтувався на загальній релігійній нетерпимості в Російській імперії.

За правління Миколи І євреїв обмежили в праві проживання в Києві, Миколаєві, Севастополі та козацьких і державних селах українських губерній, які вже входили до смуги осілості. Таким чином, у багатьох містах України, а також у Полтаві, виникли спеціальні квартали, в яких мешкали лише євреї.

На кінець XVIII ст. Полтава було невеликим містом з населенням близько 8 тис. [11, с. 13].

До 1850 р. формування юдейської громади в містах завершилось. Посилились і її духовні організації – молитовні общини, які самі обирали вченого рабина, старосту (габая) та скарбника (неїва). У тому ж році з'являється перша мурована синагога по вул. Іванівській (нині – вул. Гоголя). [11, с. 15]. До речі, будинок зберігся до нашого часу, хоча і зазнав перепланування. В ньому зараз розташовується навчальний корпус Полтавського базового медичного фахового коледжу.

У 1860-х рр. євреї складають 11 % від загальної кількості населення міста. Росту населення сприяли ярмарки (такі як Іллінська) та відсутність заборони на торгівлю.

На початок XX ст. євреїв у місті було понад 11 тисяч при загальній кількості населення понад 50 тисяч жителів. Діяло 8 синагог, 2 молитовні будинки, 20 хедерів, училище Талмуд-

Тора, єврейські лікарня та богадільня, торгові та промислові підприємства, власниками яких були представники єврейської громади [11, с. 17].

У 1850-х рр. на схилі вулиці Іванівської (нині – вул. Гоголя) виникає значний релігійний центр юдейської громади, який складався з трьох синагог (першої мурованої, Великої Хоральної і Миснагдим) та будинку рабина. Це був центр ортодоксального юдаїзму (послідовників Віленського гаона) у місті. На жаль, синагога Миснагдим не збереглася до нашого часу.

Перша мурована синагога була побудована на місці дерев'яної у 1850 р. у стилі класицизму. Культова будова була прямокутна в плані, з головним фасадом на вулицю. Автор проєкту невідомий. Використовувалась як молитовний будинок та як школа юдейською громадою, У 1930-х рр. XX ст. приміщення було націоналізоване. До 1941 р. у колишній синагозі розміщувалися Будинок піонерів та Аероклуб. У повоєнний час використовувалось для потреб медичної галузі міста [11, с. 30; 12, с. 527; 3].

Велика Хоральна синагога побудована у 1856 р. в стилі модерну. Прямокутна у плані, двоповерхова будівля мала стриманий декор. Молитовний зал був перекритий сферичним куполом. Автор проєкту невідомий. На жаль, приміщення сильно постраждало під час пожежі у 1911 р., але дуже швидко було відновлено. Побудова цієї синагоги коштувала 40 тисяч рублів. Синагога функціонувала до кінця 1930-х рр., а потім була закрита, а націоналізоване приміщення перебудоване під клуб. У вересні 1943 р. відступаючі частині Вермахту спалили будинок. У повоєнний час колишня синагога була відновлена як Палац культури промкооперації, згодом тут існував Будинок культури профспілок. Нині в цьому приміщенні розташована Полтавська обласна філармонія [11, с. 30–31; 12, с. 525; 3].

Третьою культовою спорудою в кварталі була синагога Миснагдим, яка існувала з середини XIX ст. як дерев'яна, а в кінці XIX – на поч. XX ст. перебудована з цегли як одноповерхова, прямокутна в плані будівля у стилі класицизму. Автор проєкту невідомий. У 1930-х рр. приміщення було націоналізоване та використовувалось міською владою для громадських потреб. У повоєнний час будинок колишньої синагоги переобладнали під столову-чебуречну. У 1970-х рр. приміщення було реконструйоване під молодіжне кафе [11, с. 33–34; 12, с. 526; 3].

Будинок колишньої синагоги Миснагдим демонтований у 2010-х рр.

До цього центру можна віднести також синагогу, збудовану на честь купця А. М. Зеленського його нащадками по вул. Мало-Петровській (нині – Небесної Сотні), Кравецьку синагогу в Карповому провулку (нині – провулок Романа Шухевича) та Лікарняну синагогу по вул. Кобеляцькій (нині – Європейській), що існувала при єврейській лікарні [11, с. 33–34; 12, с. 525–526].

Приблизно в той же час виникає інший центр юдейської громади міста – Хабадська синагога по вул. Поштамській (нині – вул. В'ячеслава Чорновола). Приміщення одноповерхове, прямокутне в плані, в стилі пізнього класицизму. Центр сформувався навколо осередку любавицьких хасидів – послідовників вчення філософа-кабаліста, знавця галахи, рабина Шнеура-Залмана з Ляд (1745–1812) (похованого у м. Гадяч Полтавської області).

У 1930-х рр. синагога була закрита, приміщення націоналізоване та використовувалося міською владою для громадських потреб. Після Другої світової війни 1939–1945 рр. тут розміщувалися різні промислові артілі, які створювалися Управлінням промкооперації. У 1960–1970-х рр. в приміщенні колишньої синагоги розміщувалася вечірня (змінна) середня загальноосвітня школа робочої молоді № 4, яка на початку 1980-х рр. була реорганізована у вечірню школу № 4, яка вже знаходилася в іншому приміщенні [11, с. 39–40; 3]. Будинок цієї синагоги зберігся до нашого часу.

Під впливом другого центру могла перебувати Солдатська синагога, яка була збудована на поч. 1860-х рр. по вул. Поштамській (нині – В'ячеслава Чорновола). Її прихожанами були торгівці Новоселівського базару, а також демобілізовані солдати-євреї та їх діти-кантоністи, які від народження належали до військового відомства та в силу свого походження були зобов'язані військовою службою [11, с. 37–48; 12, с. 527; 13]. До єврейських дітей-рекрутів назва кантоністи використовувалася з 1827 по 1856 рр. Поступова відміна стану кантоністів розпочалася після коронаційного маніфесту Олександра II. Імперська влада використовувала інститут кантоністів також для отримання зросійщених представників інших народів.

У 1930-х роках Солдатська синагога була закрита, а приміщення націоналізоване. Використовувалося міською владою як

складські приміщення. У повоєнний час будинок було переплановано та надбудовано три поверхи. Нині це житловий будинок.

Існував також і третій центр, який у релігійному плані відносився до першого, проте знаходився в іншому районі міста – на Подолі. Створення цього центру було суто територіальним та економічним. У провулку Різдвяному (нині – Кооперативному) в 1873 р. купець І гільдії Давид Моїсейович Молдавський будує власним коштом невелику синагогу для працівників своїх підприємств та інших мешканців Подолу юдейського сповідання. Будівля була одноповерхова, прямокутна в плані, мурована, вирішена в стилі еклектики з елементами та формами ренесансу. Синагога була закрита та націоналізована у 1930-х рр. Тут розміщувалися господарські приміщення млинкомбінату (колишньої власності купця І гільдії Д. М. Молдавського). У період Другої світової війни була зруйнована і зберігся лише західний фасад. У повоєнний час була відбудована, а у кінці 1950-х рр. будинок передали школі № 2, яка спочатку там розмістила класні кімнати, а потім використовувала як майстерні [11, с. 43–44; 12, с. 526–527]. У 2010-х рр. приміщення колишньої синагоги було демонтоване.

Коріння створення двох релігійних центрів знаходиться у протистоянні хасидів та миснагдим у кінці XVIII – початку XIX ст., яке вилилось у різку полеміку, публікацію памфлетів, взаємних доносів владі та об'явленням хасидам херему (вищої міри осуду) від Віленського гаона Еліягу бен Шломо Залмана, який вважався духовним авторитетом ортодоксального юдаїзму XVIII ст. Ця полеміка та ворожість вилилася у відмінний уклад життя та світосприйняття представників цих течій.

Вплив голів хасидизму базувався на тотальному авторитеті їх особистості та діяльності як лідерів общин, а для миснагдим основним критерієм, який визначав положення людини в громаді, була рабиністична вченість.

Конфлікт хасидів та миснагдим змінився до середини XIX ст. неофіційним примиренням, яке було викликане боротьбою проти нового ворога – прихильників Гаскали (рух за прийняття ідей європейського Просвітництва, більшої інтеграції євреїв у суспільство, зростання ролі світських наук, івриту та історії власного народу), а також економічними справами (цдохою та іншими фінансовими питаннями громад).

Навіть на початку XXI ст. зберігається докорінна різниця між функціями голів хасидських громад, як посередників між Богом та своїми прихильниками та рабинів-миснагдим, як керівників та духовних наставників своєї громади. Каббала та містичні вчення, які досить поширені серед хасидів, вивчаються серед миснагдим лише вузьким колом вчених рабинів. В області літургіки хасиди спираються на молитовний порядок сефардського зразку, на той час як миснагдим зберегли східноєвропейську форму ашкеназійського богослужіння.

Згідно Адрес-календарів та Довідкових книжок Полтавської губернії згадуються казенний рабин Арон Хаїмович Глейзер [1, с. 58; 2, с. 55; 3, с. 56; 4, с. 56; 5, с. 72; 6, с. 82; 7, с. 82; 8, с. 101; 9, с. 67; 10, с. 66] та духовний рабин Янкель Безпалов [5, с. 72; 6, с. 82; 7, с. 82; 8, с. 101; 9, с. 67; 10, с. 66]. З 1898 р. у Адрес-календарях та Довідкових книжках Полтавської губернії починають згадуватися габаї та неїви молитовних будинку Схарт та Ашкеназі по вул. Іванівській (нині – Гоголя) міщани Елія Мовшевич Бріккер, Нехман Шльомович Луцький, Ісер Бланк, Нехемія Богдановський та духовні рабини цих молитовних будинків Лейба Шльомович Островський і Еліяш Беркович Рабинович. Щодо молитовного будинку на Подолі вказано, що вченим рабином був купець І гільдії Давид Моїсейович Молдавський, габаєм – купець Хаїм Міхелевич Чериковер, а неївом – купець Лейба Абрамович Лунц [5, с. 73]. Без уточнення вказана одна з синагог по вул. Іванівській (нині – Гоголя) з переліком її службовців – габая, міщанина Абрама Лейбовича Ельяшева та неїва, купця Елья Абрамовича Дохмана [5, с. 73].

У 1899 р. у Адрес-календарях та Довідкових книжках Полтавської губернії додається інформація про молитовний будинок по вул. Мало-Петровській (нині – Небесної Сотні), який вже згадувався у статті як синагога Зеленського. Згадуються також вчений рабин цієї синагоги Йосиф Самойлович Бродський, габай купець Міхель Лейбович Островський та неїв Пінхус Моїсейович Кайдановський [6, с. 83].

Без уточнення надається інформація стосовно двох синагог на вулиці Поштамській (нині – В'ячеслава Чорновола) та їх вчених рабинів Іцка Гершовича Лаєвського і Берка Йоселевича Манькіна. Габаями були Борух Моїсейович Якубович і Симон Іцкович Повзнер. Неївами зазначені Ісаак Ізраїльович Байч та Зельман Ісайович Альтшулер [6, с. 83].

У 1900 р. у Адрес-календарі та Довідковій книжці Полтавської губернії з'являється інформація про молитовний будинок по вул. Кременчуцькій (нині – Зіньківська), вченим рабином якого був Хаїм Гершкович Рєзницький, габаєм Шолом Самойлович Брін, неївом Гершко Шльомович Карась [7, с. 83].

Адрес-календарем та Довідковою книжкою Полтавської губернії за 1901 рік інформація лише підтверджується [8, с. 102–103].

Нині у м. Полтава також існують два центри юдаїзму, які, проте, не мають власних молитовних будинків та синагог і проводять богослужіння в орендованих приміщеннях. У 1993 р. відродила свою діяльність громада Хабад-Любавич, а у 2000 р. з'явилась громада прогресивного юдаїзму «Бет Ам» [12, с. 527].

Список використаних джерел

1. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1894 год. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1894. – С. 58.
2. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1895 год. – Полтава : Типография Л. Фришберга, 1895. – С. 55.
3. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1896 год. – Полтава : Типография Л. Фришберга, 1896. – С. 56.
4. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1897 год. – Полтава : Типография Губернського правления, 1897. – С. 56.
5. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1898 год. – Полтава : Типо-Литография Губернського правления, 1898. – С. 72, 73.
6. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1899 год. – Полтава : Типо-Литография Губернського правления, 1899. – С. 82, 83.
7. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год. – Полтава: Типо-Литография Губернського правления, 1900. – С. 82, 83.
8. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1901 год. – Полтава : Типо-Литография Губернського правления, 1901. – С. 101, 102–103.
9. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1903 год. – Полтава : Типо-Литография Губернського правления, 1903. – С. 67.
10. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1904 год. – Полтава : Типо-Литография Губернського правления, 1904. – С. 66.

11. Гладыш К. В., Цирульник Э. З. Полтава. Памятники еврейской культуры: Историко-архитектурный очерк. – Полтава, 1995. – С. 13, 15, 17, 30–31, 33–34, 39–40.
12. Полтавіка. Полтавська Енциклопедія : у 12 томах. – Т. 12 : Релігія і церква / гол. ред. О. А. Білоусько. – Полтава : Полтавський літератор, 2009. – С. 525, 526, 527.
13. Список пам'яток архітектури Полтавської області // Робочий архів науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Oleksandr Lymar

THE SPIRITUAL CENTERS OF THE JEWS OF POLTAVA IN THE SECOND HALF OF THE 19th – EARLY 20th CENTURIES

The analysis of socio-political and religious factors that contributed to the emergence of the Jewish community in Poltava has been made. The regional peculiarities of religious life of the mentioned period and stratification of the community according to the religious belief and property status have been defined.

Key words: *Pale of Settlement, thum ha-moshav, provinces, misnagdim, Hasidim, Jewish community, synagogue, heder, Talmud, Torah, spiritual rabbi, state rabbi, Chabad, harem, gaon, gabai, neiv.*

Оксана Максименко

УДК 929.52СОК:94(477.53)

ВІДНАЙДЕННЯ РОДИННОГО КОРІННЯ НА ПОЛТАВЩИНІ: СОКОЛОГОРСЬКІ (XVII–XVIII ст., Полтавщина)

У статті розглянуто історичні документи, географічні джерела та узагальнено зібрані родинні архівні матеріали з походження та історії родини Сокологорських (Полтавщина). Продемонстровано, що проаналізовані історичні джерела та родинні матеріали є суголосними у визначенні походження прізвища і поширення з локальним розташуванням та топонімами, що збереглися на теренах сучасної України. Отримані результати розширили наявну інформацію про історію родини, уможливили започаткування розгорнутого вивчення, сприяли

окресленню напрямів та перспектив пошуків для подальших розвідок, відновлення родинного дерева та родинних зв'язків.

Ключові слова: *джерела; Сокологорські; історія родини; локальні назви; походження прізвища; Полтавщина.*

Питання пошуків свого коріння є надактуальною у сучасності України для вирішення надважливого питання самоідентифікації громадян та захоплюючою справою, що уможливлює не тільки опанування певних умінь, але, що найголовніше, «проходження» часовим простором історії країни, як трансформувалася протягом тисячоліть, змінюючи долі, стани та світогляди. Саме тому логічним поясненням цікавості до питання родинної історії та появі багатьох пошукових, тематичних груп та сайтів окремих родин є внутрішній поштовх до віднайдення власної сутності, власної історії у часі та родинних зв'язків, що були знівечені та порушені тоталітарною системою. Таким досвідом з історії родини є створення у суспільній мережі Фейсбук групи «Сокологорські: сторінки історії», активізація зусиль якої відбувається завдяки учасникам, серед яких Алла Дементьєва, Ірина та Марія Ульянови, Алла Щербакова-Дробаха, Дмитро Григорович, родини яких зберігають свою історію.

Виникнення прізвища «Сокологорський» на Полтавщині (територія сучасної України) безпосередньо пов'язане з історичними процесами, які мали місце на її теренах у період започаткування козаччини у часи жорстоких випробувань. На користь цього свідчать сімейні легенди, перекази і спогади окремих представників родини, що дійшли до нас та мають фактичне підтвердження у історичних джерелах.

Початок формування козацької верстви припадає на XV–XVI ст. Козаки були особливою когортою і відзначалися непокірністю та бунтарським духом, зухвальством по відношенню до смерті та небаченою силою, кмітливістю та винахідливістю, гумором та веселю вдачею, і, безперечно, самоповагою та лицарством. Вони були вихідцями з різних верств, включаючи міщан, бояр, шляхту, селян. Козаки стали тією нескореною силою, що була здатна протистояти всіляким утискам на власному прикордонні – «Дикому Полі», а згодом і на значних територіях, які є тепер сучасною Україною. Зростаюча кількість і сила козацької спільноти, її спосіб життя і непідкореність владі вабила сміливих, часто шукачів слави, пригод і багатств, серед яких, окрім

корінного населення і людей шляхетного роду, були представники Речі Посполитої.

Виникнення прізвища «Сокологорський» на території Полтавщини за спогадами Людмили Іванівни Елпатьєвської (уродженої Сокологорської, 1857 (с. Криничне Кобелякського повіту Полтавської губернії) – 1937, Сент Женевєв-де-Буа, Франція) розпочинається з часу, коли на Січі (орієнтовно XVI ст.) з'являється чоловік на прізвище Буткевич, який за давніми родинними переказами прийшов з Литви. Можна припустити, що Буткевич був християнином, адже пройшов традиційний ритуал прийняття у козаки через запит про християнське вірування і споживання оковитої. Він бере участь у чисельних козацьких походах на турок і татар. За вдачу, сміливість, безстрашність, виявлені у походах, отримує нове ім'я «СОКІЛ», що згодом замінює його справжнє прізвище.

Сокіл поселяється на р. Ворскла, за згадкою Л. І. Єлпатьєвської, 7 верст від Кобеляк, де і будує свою садибу «Соколки» та церкву на горі, звідки виходить – Сокіл-Горський, що згодом трансформується у Сокологорський. Церква у Соколках була родинним храмом, де зайшли останній спочинок козак Сокіл з жінкою та багато Соколів-запорожців [1, с. 9–10].

Спогади Наталії Павлівни Сокологорської (28.11.1944–17.07.2018), зафіксовані 07.03.2016 року, повторюють родинну легенду у дещо скороченому варіанті: за часів Богдана Хмельницького з'являється Сокіл, який є активним козаком у походах та війнах і згодом змінює прізвище на Сокологорський, з урахуванням місця поселення – з гори [2].

Формування прізвища, як можна припустити, відбувається поступово. Ми не виключаємо, що від прізвища з коренем «СОКОЛ-СОКІЛ»виникли кілька похідних, серед яких Сокіл, Соколенко, Сокольський, Сокільський, Соколовський, Сокологорський.

Слід згадати, що після визвольної війни за службу козакам надаються певні «вольності» і у другій половині XVII ст. за дозволом Б. Хмельницького поступово заселяються землі сучасної лівобережної України. Водночас відбувається і самовільне захоплення земель, що сприяло їх освоєнню і визнанню згодом власників. Як правило, назви місцин, які переважно були степовими, походили від імен перших поселенців і власників та закріплювалися за ними у подальшому, що надає підставу для їх

аналізу у історичних джерелах та географічному вимірі сучасної України.

У працях Д. Яворницького знаходимо згадки про козацькі вольності у XVI, XVII та XVIII ст., серед яких Соколиний ліс чи діброву, розташовану між Березівкою (ліва притока річки Інгул) і Темною долиною у Херсонському повіті, яка згадується в документах 1740 р. про укладання російсько-турецького кордону, а пізніше фігурує у російсько-польському поділі 1770 р. [3, с. 181, 186, 310]. Відомості надаються і про Соколиний брід через річку Буг до лівої притоки його Мертвих вод, де знаходилося козацьке поселення Соколи. Пізніше воно отримало назву і розвивалося як місто Вознесенськ [3, с. 105].

У переліку сучасних назв населених пунктів Полтавської, Вінницької, Херсонської, Тернопільської, Хмельницької, Черкаської областей знаходимо відповідні назви, які дотичні до Сокола:

− село Соколова Балка біля Нових Санжар, Полтавська область, що назване на честь першого поселенця – козака Сокола [4, с. 880];

− село Правобережна і Левобережна Сокілки, які складали у часи утворення містечко Сокілку Полтавської області;

− Сокільске урочище біля містечка Кобеляки Полтавскої області;

− місцевість Сокологорщина (за прізвищем власників Сокологорських) у Козельщині Полтавскої області;

− станція Сокологірне Херсонскої області;

− село Сокіле́ць Козятинського району Вінницької області;

− село Сокілець Немирівського району Вінницької області, походження якого пов’язують з Гриньком Сокілецьким [5];

− село Соколівка Жашківського району Черкаської області;

− село Сокільці Гайсинського району Вінницької області;

− село Сокіле́ць Чортківського району Тернопільської області [6];

− село Сокіле́ць (місто Соколець, пол. *Sokolec*) Дунаєвецького району Хмельницької області [7].

Серед персоналій також знаходимо згадки про осіб із прізвищем Сокіл або Сокол. Так, за часів Богдана Хмельницького серед покозачених шляхтичів Білоцерківського полку згадуються Богдан Сокол (?–1629–1654–?) та Демко Соколенко (1654 р.) [8, с. 28].

Василь Сокол відомий як старшина Канівського полку (1630 р.) [9, с. 8, 156]. Він також згадується у переліку старшини, що присягала на вірність і службу королеві Речі Посполитої 1630 р. у місті Переяславі [10, с. 131], що вказує на його належність до когорти реєстрових козаків, які визнавалися офіційними вояками. У переліку казацько-старшинських сімей першої половини XVII ст., а саме у 1647 р. наводиться рід Соколки, Василь з Черкас [11, с. 60].

Андрій Соколенко згаданий козаком сотні Андріївої (1649 р.) [12, с. 85]. Відомою нам постаттю з прізвищем Сокологорський є перший сотник Сокільської (Сокологорської) сотні – Карпо Лук'янович (Сокологорський), що займав цю посаду у 1672 р. (період гетьманування Івана Самойловича).

Сотня розташовувалась у Сокілках і належала до групи Поорільських сотень (укріплення по річці Орель). Вона була створена у 1660 р. і проіснувала у складі Полтавського полку до 1764 р. (згадується у реєстрах Полтавського полку за 1718, 1721, 1733–1735 рр.) [12, с. 236; 13, с. 90–91].

У територіальному поділі містечко Сокілки (теперь село Правобережна Сокілка Кобеляцького району) стає сотенним центром Полтавського полку, яке, очевидно, і стало місцем поселення родини, а згодом і розпорошення по території сучасної України.

У 1905 р. залишки сотенного містечка Сокілки були оглянуті В. Г. Ляскоронським – членом експедициі з вивчення архітектурних пам'яток. За його описом залишки містечка знаходилися на високому правому березі річки Ворскли, мали овальну форму і складалися з валів та ровів. У центральній частині знаходилася церква Іоана Богослова, яка була зруйнована у 30-ті рр. XX ст. [13, с. 90–91].

В. Кривошея визначив Сокологоських як священницький рід Полтавського полку та деталізував представників родини [14, с. 271, 273, 275], а саме:

I

Лука

II

Карпо Лукич – сотник сокільський (1672), зацний сокільський (1691).

III

Гнат Власович – священник покровський сокільський (?–1723–1737–?), 2-й священник Рождественської церкви міс-

течка Соколки (1727–1742). Мав хутір над річкою Кобелячкою в степу (1723).

II

Григорій Гнатович – священник покровський сокільський (?–1742–1743–?), намісник (1743–1757). Тримав хутір (1740–1743).

III

Опанас Григорович (1726–?) – навчався у КМА (1742–?).

Семен – губернський регістратор в Новоросійській губернії (1784).

Микита Григорович – священник Рождественскої церкви містечка Соколки (1740–1767).

IV

Василь Микитович – священник Рождественскої церкви містечка Соколки (1767–?).

Федір Микитович – священник Рождественскої церкви містечка Соколки (1774–?).

Гнат Сокологорський (?–1740) і його син Григорій (?–1789) були священослужителями-благодійниками, що стали фундаторами дерев'яної триверхої Покровської церкви (1727 р.). У 1825 р. два верхи будівлі було знято, у 1875 р. церкву було розібрано і зведено нову дерев'яну, п'ятиверху, хрещату в плані [15, с. 573, 577].

Цікавим фактом є існування Сокільского Преображенського чоловічого монастиря, який було засновано у 1714 р. ігуменом Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря біля гори Д'ухової на березі річки Ворскла (тепер територія села Правобережна Сокілка Кобеляцького району Полтавської області). У 1737 р. монастир було зруйновано кримськими татарами, а у 1738 р. відновлено. У 1777 р. будівлі були перенесені на гору. Серед основих будівель було дві церкви: Преображенська та Георгіївська. У 1786 р. монастир, як і багато інших у Полтавській єпархії, в рамках церковної реформи, було ліквідовано. У 1797 р. за наказом губернатора Хорвата та за дозволом митрополита Гавриїла будівлі було розібрано і перевезено до Катеринослава (теперішнього Дніпропетровська), де вони довгий час слугували Успенським собором міста [16–18].

У церковних джерелах знаходимо згадку про Сокольську чудодійну ікону Різдва Пресвятої Богородиці.

Е. Поселянин дає їй такий опис (переклад з мови оригіналу): «Сокольска ікона Божої Матері, явлення якої відбулося у

1172 році, зараз зберігається у Сокільскому Преображенському монастирі. Цей монастир розташований на горі Д'уховій, на річці Ворсклі, і знаходиться у трьох верстах від містечка Соколки Кобелякського повіту Полтавскої губернии. Він був заснований у 1714 році настоятелем Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря. У 1731 році Сокільский Преображенський монастир було зруйновано кримськими татарами. За цим були нанесені значні пошкодження й іконі Божої Матері. Вони помітні й до цих пір. На Сокольскій іконі, неодноразово прославленої чудотвореннями, зображено Різдво Пресвятої Богородиці. Днями святкування ікони є 23 лютого/8 березня» [19].

Серед інших секуляризованих речей після ліквідації монастиря (за Секуляризаційної реформи 1764 року) вона була передана до собору у Єльці (Росія). Подальші відомості про ікону відсутні.

Історичні переломні події виокремлюють чітко серед роду Сокологрських священицькі та дворянські гілки Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини, розпорошуючи нащадків по теренах російської імперії. Такий поділ відбувається після приєднання Гетьманщини до Московії з укладанням військових угод (1654 р.) і посилюється після ліквідації Січі. Окремі гілки, що належали до козацьких верств, прагнули підтвердити свою шляхетність і отримати дворянство (жалується з 1763 р.), що

давало можливість вижити, уникнути закріпачення, зберегти багатство та здобути положення у нових умовах.

Активно відбувається розшарування суспільства і козацька верхівка, переслідуючи власні інтереси, віддаляється від устроїв козацької держави, народу, наслідуючи нові відносини в межах Московії і відкидаючи засади демократичного рівноправ'я, притаманного слов'янському суспільству від часів Київської Русі. Козацькі маси, зраджені і залишені напризволяще власними ватагами, трансформуються у трударів поряд з селянами.

На кінець XVIII ст. населення України стає переважно селянським. Водночас розпочинається вікове гоніння на українську мову і культуру, нищівна політика щодо її історичного минулого і народу. Колишня козацька старшина, прийнявши дворянство, та заможні козаки, яким вдалося уникнути закріпачення, займають ворожу чи нейтральну позицію [11, с. 307]. З травня 1783 р. вступає в дію Указ Катерини II про остаточне закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні.

У цих умовах у кінці XVIII – на початку XX ст. функції духовно еліти нациї переходять в Україні до нижчих верств православного духовенства (у першу чергу сільського), яке стояло ближче до народу і було провідником православних християнських ідей, які складали основу його життєвого устрою. Сільське духовенство продовжує втілювати ідею української самобутності і державності в умовах гонінь на все українське. Це було обумовлено зміною його соціального стану, оскільки після мазепинського виступу, виникає невдоволення московською системою юрисдикції. Остання не визнавала за ними шляхетного (дворянського) походження, що створило «антиросійський законсервований матеріал, який чекав своєї нагоди». На Полтавщині серед інших відома гілка священницького роду Сокологорських з поколінними розписами XVII–XX ст. [11, с. 308].

Представників священників, дані про яких вдалося розшукати:

– Родіон Сокологрський, священник Рождественскої церкви містечка Соколки (1682–1754–?);

– Іван Сокологорський, у 1771 р. копіїст канцелярії Київської духовної консисторії, диякон) [20, с. 230];

– Федір Сокологорський, священник II Московського піхотного полку у кінці XVIII ст. У 1775–1781 рр. служив військовим священником у Славянській і Херсонській єпархії [17; 21, с. 199];

– Євстафій Сокологорський, священник. У 1775–1781 рр. служив військовим священником у Славянській і Херсонській єпархії У 1778 р. був священником Сокольським [17; 21, с. 280];

– Пантелеймон Сокологорський (1775–1789, вікарій), Богоявленська церква містечка Соколки [14, с. 272];

– Василь Павлович Сокологрський (1783–1793), Покровська церква містечка Соколки[14, с. 273].

Представники службовців родини:

– Гаврило Сокологорський. Мав класний чин (1792 р.) [22, с. 324, 340, 349, 379];

– Ілля Гаврилович Сокологорський, підполковник, Кавалер ордена Святого Георгія IV класса С № 8454; 26 литсопада 1850 р., генерал-майор з 1865 р. Був нагороджений орденом Святого Георгія (17 грудня 1916 р.) [23];

– Яків Іванович Сокологорський мав класний чин (1774) [22, с. 74, 73, 82, 86, 188, 197, 184, 376];

– Іван Сокологорський мав класний чин (1795) [22, с. 359, 379].

У Катеринославському намісництві у кінці XVIII ст. відомі колежський асесор і згодом надвірний радник Яків Іванович Сокологорський, порутчик Гаврило Сокологоський, порутчик Іван Сокологорський [24; 25, с. 111, 114, 129, 130, 226].

Таким чином, ретельно зібравши родинні спогади та наявні матеріали про членів родини, вивчивши друковані та електронні джерела з розвідок історії України науковців та дослідників, заналізувавши сучасні топонімічні назви на територіях сучасної України, з’ясували достовірності родиннх матеріалів, що уможливило створити основу для подальших пошуків та віднайдення глибинного коріння родини Сокологорських, що безперечно виходить за граничні межі сучасної країни.

Складнощі пошуків полягають у відсутність метрик та нечисельності доступних першоджерел, які здебільшого знаходяться у росії, яка узурпувала документи Гетьманщини, мінімізувавши можливості вивчення історії; закритих електронних ресурсах архівів росії, доступ до яких був практично неможливий; висока вартість закордонних послуг.

Проте альтернативними джерелами стають генетичні та закордонні розвідки, зміна можливостей доступу до закордонних архівів завдякио прилюдненню архівів спільнотами, розвідки дослідників та роботи вітчизняних вчених.

Список використаних джерел

1. Врангель Л. Далекое прошлое. Париж, 1934. 124 с.
2. Родинний архів Сокологорських / Лінія Симеона Стефановича Сокологорського. Спогади Н. П. Сокологорської (28.11.1944–17.07.2018), від 07.03.2016 року.
3. Яворницький Д. Твори у 20 томах.Т. ІІ. Київ–Запоріжжя : Тандем-у, 2005. 520 с.
4. Полтавщина : енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького). Київ : УЕ, 1992. 1024 с.
5. Сокілець (Немирівський район). (9 січня 2023). У Вікіпедія. Сокілець (Немирівський район) – Вікіпедія (wikipedia.org)
6. Сокілець (Чортківський район). (18 грудня 2022). У Вікіпедія. Сокілець (Чортківський район) – Вікіпедія (wikipedia.org)
7. Сокілець (Кам'янець-Подільський район). (10 листопада 2022). У Вікіпедія. Сокілець (Кам'янець-Подільський район) – Вікіпедія (wikipedia.org).
8. Кривошея В. Генеологія українського козацтва. Білоцерківський полк. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ; Музей гетьманства. Київ : Стилос, 2002. 396 с.
9. Кривошея В. Генеологія українського козацтва: Канівський полк. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2006. 210 с.
10. Щербак В. О. Українське козацтво: Формування соціального стану: Друга половина XV – середина XVII ст. Київ : КМ Academia, 2000. 300 с.
11. Кривошея В. Генеологія українського козацтва: нариси козацьких полків. Нац. Акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж., Ін-т укр. Археографії та джерелознавства ім. М. С. Гушевського, Музей гетьманства. 2-ге видання. Київ : Стилос, 2004. 392 с.
12. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини, Київ, 2008. 452 с.
13. Мокляк В. Полтавський полк. Полтава : Дивосвіт, 2008. 112 с.
14. Кривошея В. В. Українське козацтво у національній пам'яті. Полтавський полк : монографія : у 2 т. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2014. Т. ІІ. 492 с.
15. Пирский Н. Местечко Соколка и находящиеся в нем храмы: Иоанно-Богословская, Покровская, Николаевская, Богоявленская и Нерукотворенного Образа Господа нашего Иисуса Христа (кладбищенская) // ПЕВ.ЧН. 1899. № 15. С. 573, 577.
16. Свято-Успенський собор (Дніпро). (25 січня 2022). У Вікіпедія. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D1%8F%D1%82%D0%BE-%D0%A3%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80_(%D0%94%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%BE).

17. Лиман І. І. Зміни церковної мережі Слов'янської та Херсонської єпархії в 1775–1781 рр. (ДАДО, ф. 106, оп. 1, спр. 3, арк. 8 зв. (650) К 3). URL: http://www.i-lyman.name/RPCerkvaPivdUkr/Suppl/ChurchFoundation.html.
18. Какубова В. (4 вересня 2009). В Днепропетровске будет реконструирован Успенский собор. DNEPR INFO. URL: https://web.archive.org/web/20090908133557/http://dnepr.info/experts/yspenskie_sobor.
19. Перегонівка (Полтавський район). (22 вересня 2022). У Вікіпедія. Перегонівка (Полтавський район) – Вікіпедія (wikipedia.org).
20. Прокоп'юк О. Б. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721–1786 рр.). Київ : Фенікс. 2008. 296 с.
21. Православна церква на півдні України (1775–1781). Упорядник: І. Лиман. Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : РА – Тандем – У‖, 2004. Т. 4. 560 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/966-7482-33-2/966-7482-33-2.pdf.
22. Степанов В. П. Русское служ. дворянство 2-й пол. XVIII в. (1764–1795). Санкт-Петербург, 2000. 832 с.
23. Список генеральских чинов российской императорской армии и флота. URL: http://www.rusgeneral.ru/general_s3.html.
24. Посунько О. М. Діяльність органів юстиції на Катеринославщині в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст., Історія і особистість історика : зб. наук. пр., присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. Дніпропетровськ: НГУ, 2004. С. 189–201.
25. Макидонов А. В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века. Запорожье : Просвіта, 2011. 336 с.

Oksana Maksymenko

FINDING FAMILY ROOTS IN POLTAV REGION: SOKOLOHOSKY (XVII–XVIII centuries, Poltava region)

The article examines historical documents, geographical sources and collected family archival materials on the origin and history of the Sokolohorsky family (Poltava region). It is demonstrated that the analyzed historical sources and family materials are consistent in determining the origin of the surname and its distribution with the location and toponyms preserved on the territory of modern Ukraine. The obtained results expanded the available information about the history of the family, made it possible to start a detailed study, helped outline the directions and perspectives of searches for the further investigations, restoration of the family tree and family ties.

Key words: *sources; the Sokolohorsky; family history; local names; origin of the surname; Poltava Region.*

Володимир Мокляк, Руслан Супруненко

УДК 904.2-035.3(477.53)˝06˝

МАКУХІВСЬКА ЗНАХІДКА 1882 РОКУ

Про відомий комплекс так званого «скарбу», виявлений більше 140 років тому поблизу села Макухівки в околицях Полтави, що розглядається в контексті вивчення давньоболгарських старожитностей.

***Ключові слова**: давньоболгарські старожитності, Макухівка, Полтава, пам'ятки перещепинського кола, Зарецький І. А., Алексєєв Г. П., Жук В. Н.*

Віра Никанорівна Жук (1928–2008) – відомий полтавський історик, краєзнавець, архівіст, доцент Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка, кандидат історичних наук [8, с. 219] – у своїй науковій і популяризаторській діяльності приділяла пильну увагу давньоболгарським старожитностям, що, на її погляд, мали важливе значення для історичної долі Нижнього Поворскля та в цілому Полтавщини. Болгарську складову минулого нашого краю дослідниця пов'язувала із перебуванням упродовж VII ст. на берегах Ворскли представників еліти кочівницької держави – Великої Болгарії, влаштуванням тут (в околицях сучасної Полтави чи Малої Перещепини) ставки кочівників або ж осередку правління кагана (хана) цього ранньосередньовічного степового утворення – Кубрата (605/606–665), а відтак, слідом за австрійським ученим Й. Вернером та його болгарськими послідовниками [1; 33], пов'язувала це місце зі знахідкою відомого Малоперещепинського скарбу (1912 р.). На її думку, вся середина – друга половина VII ст. пройшла на території краю під знаком входження цих земель до держави давніх болгар і наступної участі кочівників та частини місцевого населення (антських племен – носіїв пеньківської культури) у походах до території Балкан, або так званому Великому переселенні слов'ян у межі сучасної Болгарії [3–5].

У цьому контексті аргументами на користь такої гіпотези виступали знахідки з околиць Полтави самого Малоперещинського скарбу, а також інвентаря двох поховань представників кочівницької еліти, відомих як «скарби»-захоронення у с. Макухівці (1882 р.) [18] та с. Зачепилівці на Новосанжарщині (1928 р.) [11; 24].

Так склалося, що ювілей дослідниці майже співпав із 140-річчям від часу виявлення найстарішої з когорти «знахідок перещепинського типу» (термін, що побутував у науці в третій чверті XX ст.) – Макухівської знахідки. До того ж, сам факт виявлення останньої під Полтавою і збереження частини цих речей позначає початок формування колекційної збірки Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства [26, с. 7]. Отже, цей комплекс артефактів і стане темою запропонованого повідомлення.

Про виявлення групи історичних коштовностей в околицях Макухівки відомо не надто багато. Інформація про ці речі наведена в публікації комплексу Малоперещепинського скарбу, підготовленій полтавським археологом, етнографом і музейником І. А. Зарецьким (1857–1936) [7, с. 202, 204]. Дослідник (рис. 1) зазначав, що у дюнних пісках «за 5 верст від Полтави біля села Макухівки, на р. Коломаку в 1882 р., за розповідями очевидців» хлопчаками-пастушками виявлений своєрідний «скарб», в якому було «багато предметів із золота, проте майже всі вони пропали назавжди, потрапивши до плавильних тиглів полтавських золотих справ майстрів» [7, с. 204]. І. А. Зарецькому, який тільки-но почав працювати в Полтаві та у вільний час здійснював пошуки старожитностей, удалося викупити в ювелірів кілька предметів [25, с. 60]. Це були: «верхня і нижня частини золотої оправи вузького меча і квадратна платівка; все це … прикрашене філігранню та вставками із зеленого лускоподібного скла [емалі]». Археологу-аматору також удалося викупити й золоту візантійську монету, що походила зі складу комплексу [7, с. 202]. Старанно виконані гальванокопії всіх цих знахідок, що певний час зберігалися у І. А. Зарецького, останній подарував до щойно відкритого Земського музею у Полтаві [28, вип. 2, с. 60], самі ж оригінали в дорогоцінному металі, вірогідно, були придбані у полтавця до збірки гофмейстера Г. П. Алексєєва [10, с. 59, 60]. Отримані кошти дослідник витратив на проведення розкопок курганів у Парасоцькому лісі поблизу с. Брусія в околицях Диканьки 1887 р. [12, с. 49].

Макухівський «скарб», на думку більшості дослідників, міг бути рештками інвентаря підкурганного або ґрунтового поховання знатного воїна-кочівника чи заупокійних дарів останньому, адже саме такі супутні речі вважають характерним супроводом захоронень і поминальних комплексів болгарської еліти.

Та варто навести зауваження відомого дослідника ранньосередньовічних кочівницьких старожитностей України О. В. Комара, що в жодній з «полтавських перещепинських» знахідок так і не виявлені останки людини, а якщо такі й потрапили до зібраних колекцій, то до складу комплексів вони не мають ніякого відношення [10, с. 9, 10].

У першому огляді колекцій земського Природничо-історичного музею 1899 р. саме й зустрічаємо опис макухівських знахідок: «Предметы найденные в дюнных песках по р. Ворскле вблизи г. Полтавы. 1, 2 и 3. Копии: золотой филигранной оправы византийского меча, 4. колесца двухколесной золотой колесницы-курильницы, 5. золотой византийской монеты (с двух сторон) VII в. по Р. Х.» [2, с. 64]. До картону із цими копіями був долучений й оригінальний артефакт – стулка бронзового хреста-складня XIV ст., виявлена І. А. Зарецьким у Макухівці, що засвідчувала існування біля нього давньої переправи, а на території решток селища післямонгольського часу [29, с. 17–18, 22, рис. 20]. Забігаючи наперед, зазначимо, що копійні відтворення макухівських знахідок були знищені пожежею у приміщенні музею 1943 р., а згадана стулка хреста-енколпіона за воєнного лихоліття вціліла і досі залишається окрасою музейного зібрання [30, с. 32, кол. вкл. II]. І. А. Зарецький, як вправний фотограф, залишив якісні фотознімки відомих йому макухівських знахідок (рис. 2), виконаних за їх оригіналами [13, рис. 2], а також опублікував 1912 р. невеличке відтворення цього фото в своїй роботі [7, с. 202: фото].

Уперше якісний фотознімок І. А. Зарецького, що зберігся в кількох архівних збірках Києва та Санкт-Петербургу, оприлюднив О. Б. Супруненко [27, с. 72, рис. 57]. Детальні промальовки копій макухівських предметів здійснила у Полтаві ще 1930 р. Н. О. Крижанівська [22, с. 29]. Пітерський археолог О. І. Семенов присвятив морфолого-стилістичному аналізові цих речей кілька праць (рис. 3) і навів наразі загальновизнані їх атрибуції [20; 21], що звільняє нас від повторення широко відомих науковому загалу фахових характеристик виробів [6; 21, с. 32–34]. Золоті бутеролі піхов макухівського меча і квадратна бляшка від опорядження поясних ременів стилістично віднесені дослідниками до кола так званих «варварських» степових виробів [10, с. 58–59], які О. І. Семенов, як і В. М. Залеська, вважали продукцією кочівницьких майстрів [6], а українські дослідники,

зокрема О. В. Комар, прикрасами, виготовленими ранньохозарськими ювелірами [10, с. 58]. Тим же О. І. Семеновим за фотозображеннями встановлена належність візантійської монети – золотого соліда полегшеної ваги – до продукції Констянтинопольського монетного двору, що карбувалася у 637/638 рр. за правління імператора Іраклія І (610–641) [22, с. 29]. Гарний стан монети, котра потрапила до болгарського кочівницького середовища між 638 та 645 рр. в якості візантійської платні за участь у боротьбі з навалою арабів та інші військові кампанії [10, с. 53, 54], може вказувати на час здійснення поховання поблизу Макухівки як на другу половину 640-х рр.

Таким чином, Макухівська знахідка виступає найранішим давньоболгарським комплексом серед відомих на Полтавщині і в сусідніх передстепових регіонах України. Ще у XX ст. щодо таких старожитностей науковці застосовувати термін «перещепинська культура», виділяючи подібні комплекси з-поміж інших ранньосередньовічних кочівницьких [10, с. 125] і пов'язуючи їх появу з ранньосалтівським болгарським «слідом» в українській історії.

Повертаючись до викладеного вище, спробуємо встановити, чи збереглися макухівські артефакти? На сьогодні однозначної відповіді на це питання не отримано. Адже колекція Г. П. Алексєєва (1834–1914), катеринославського предводителя дворянства, котра знаходилася в Катеринославі та в новомосковському маєтку, лише в окремих предметах відклалася у місцевих і столичних музейних збірках. Вірогідно, що у можновладного збирача могли бути й інші, невідомі І. А. Зарецькому речі зі складу Макухівської знахідки, поява на ринку яких призвела до контакту маститого колекціонера із на той час молодим полтавським археологом-аматором. Принаймні, слідів макухівських знахідок в Ермітажі, історичних музеях в москві чи Харкові не виявлено. Куди потрапили вони перед або в ході революційних потрясінь встановити, тим більше на сьогодні, майже неможливо. Отже, у розпорядженні дослідників є лише наведені факти і фотозображення й прорисовки важливих історичних артефактів.

Залишається нагадати, що за другу половину XX ст. на Полтавщині і в сусідній Кіровоградській обл. було виявлено ще кілька дорогоцінних знахідок-комплексів «перещепинського» кола. Правда, останні належали до числа поминально-поховаль-

них старожитностей якщо не кінця VII, так початку VIII ст. Мається на увазі випадкова знахідка 1961 р. комплексу спорядження воїна і жіночих прикрас у складі так званого Глодоського «скарбу», виявленого біля с. Глодосів Новоукраїнського району Кіровоградської обл. [23], а також окремо знайдена на початку 1980-х рр. золота сережка «глодоського» типу в розмивах берегів Кременчуцького водосховища з околиць селища Градизьк на Полтавщині, котра наразі експонується в Одеському археологічному музеї НАН України [19, с. 3, фото на с. 4 обкл.].

Разом із тим, у межах нашого краю археологами Є. О. Горюновим та М. М. Казанським у третій чверті XX ст. виявлені своєрідні старожитності типу Білоконі – Лаврики – Чередники (за назвами невеликих приполтавських сіл і хуторів), що є слідами стоянок кочівницького населення. Поки що відомо не більше десятка таких поселень у басейні Ворскли, здебільшого в межах сучасного Полтавського району [15, с. 82–84; 32]. На одному із них біля с. Полузір'я навіть проводилися невеликі розкопки [9]. У Поворсклі, неподалік с. Рябівки Сумської обл. А. М. Обломським і Р. В. Терпиловським досліджений кочівницький родовий могильник, що пов'язується із давньоболгарським населенням [14]. Рядові болгарські поховальні пам'ятки виявлені й серед впущених у більш ранні кургани на півночі Полтавщини (с. Постав-Мука), на північному заході Харківської обл. (с. Дуванка), в зольники селища скіфського часу на півдні Сумської обл. (с. Березівка) [16, с. 84–85]. Залишки юртоподібних жител вивчалися під час розкопок слов'янських пеньківських селищ поблизу сс. Йосипівки, Багатого і Чернеччини С. П. Юренко в Пооріллі на Харківщині та Дніпропетровщині [17, с. 26; 31, с. 377].

Отже, згадані знахідки засвідчують присутність кочівників-болгар у зоні проживання залежного він них слов'янського населення. У такому разі, гіпотеза про перебування ставки Кубрата чи його наступників у районі південніше Полтави виглядає доволі логічною, адже сезонні переміщення кочівників (влітку – на північ, а взимку – на південь, ближче до моря, в райони з м'якішим кліматом) були притаманними всім степовим народам. Можна припустити, що реалізована в Подунав'ї Першим Болгарським царством модель мирного співіснування землеробів-слов'ян із кочівниками-болгарами була започаткована ще у Великій Болгарії, на просторах Лісостепового Дніпровського

Лівобережжя, куди входила і територія сучасної Полтавщини [16, с. 86]. Саме на ці висновки і наштовхує давня знахідка з приполтавського села Макухівки.

Список використаних джерел

1. Витанов Д. Открыване и идентификация на гроба на хан Кубрат край. Полтава / Д. Витанов, А. Супруненко, И. Кулатова // Списания на Българската Академия на науките. – София : Изд-во БАН, 1991. – Т. 3. – С. 9–14.
2. Естественно-Исторический музей Полтавскаго губернскаго земства: описание коллекций / [сост. М. А. Олеховский]. – Полтава : Типо-Литография М. Л. Старицкаго, 1900. – XI, 90 с.
3. Жук В. Н. Давні булгари і Кубрат – володар Великої Булгарії / В. Н. Жук // Слов'янський збірник. – 2002. – Вип. 1. – С. 65–88.
4. Жук В. Н. Із сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини. VII ст. до н. е. – XIV ст. н. е. – Вид. 3-тє / В. Н. Жук. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2005. – 384 с.
5. Жук В. Н. Кубрат – володар Великої Булгарії / В. Н. Жук // Болгарский ежегодник. – Київ : Київ. славістичн. ун-т, 2006. – Т. 6. – С. 101–109.
6. Залесская В. Н. Сокровища хана Кубрата: Перещепинский клад / В. Н. Залесская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. А. Фонякова. – Санкт-Петербург : Славия, 1997. – 336 с.
7. Зарецкий И. А. Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии / И. А. Зарецкий // Труды Полтавской Учёной Архивной Комиссии. – Полтава : Электр. тип. Н. И. Маркевича, 1912. – Вып. 9. – С. 181–206, I табл.
8. Історичний факультет Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: зб. мат-лів і бібліогр. Покажчики. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. – 456 с.
9. Казанський М. М. Поселення пеньківської культури Полузір'я 1 на Полтавщині / Казанський М. М., Середа Д. В. // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2001. – № 1 (9). – С. 19–25.
10. Комар А. В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – начала VIII в. / А. В. Комар // Степи Европы в эпоху средневековья : сб. науч. тр. – Донецк : Изд-во Дон. ГУ, 2006. – Т. 5: Хозарское время. – С. 7–244.
11. Комар О. В. Колекція Зачепилівського («Новосанжарського») комплексу 1928 р.: втрачене і збережене / О. В. Комар, В. М. Хардаєв // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011 : зб.

наук. пр. – Київ ; Полтава : ЦП НАН України і УТОПІК, 2011. – С. 101–115.
12. Кулатова И. Н. И. А. Зарецкий – первый исследователь памятников скифского времени Поворсклья / И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко // Киммерийцы и скифы: тезисы докл. Междунар. конф., посвящ. памяти А. И. Тереножкина / [ред. кол.: Б. Д. Михайлов, Б. Н. Мозолевский, Г. Н. Тощев и др.]. – Мелитополь, 1992. – С. 48–49.
13. Кулатова І. М, Археологічні дослідження І. А. Зарецького на Полтавщині / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Археологія. – Київ, 2014. – № 2. – С. 121–129.
14. Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Славянское поселение и кочевнический могильник на Ворскле / Обломский А. М., Терпиловский Р. В. // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2001. – № 1. – С. 5–16.
15. Приймак В. В. Этнокультурный сдвиг на территории Днепровского Левобережья VII–VIII вв. (Степь и южная полоса Лесостепи) / В. В. Приймак // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2012 : зб. наук. пр. – Київ ; Полтава : ЦП НАНУкраїни і УТОПІК, 2012. – С. 60–93.
16. Приймак В. В. Малоперещепинський «скарб» / О. Б. Приймак, О. Б. Супруненко // Малоперещепинське диво. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2013. – С. 53–104.
17. Приходнюк О. М. Пеньковская культура / О. М. Приходнюк. – Воронеж : Воронеж. ун-т, 1998. – 170 с.
18. Приходнюк О. М. Степове насення України та східні слов'яни (друга половина І тис. н. е.) / О. М. Приходнюк. – Київ ; Чернівці : Прут, 2001. – 285 с.
19. Редіна Е. Ф. Серьга глодосского типа из Градижска / Редина Е. Ф. // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2000. – № 1–2 (7–8). – С. 3, 4 обкл.
20. Семенов А. И. К реконструкции состава комплексов перещепинского круга / А. И. Семенов // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Л. : Искусство, 1986. – № 27. – С. 92–98.
21. Семенов А. И. К реконструкции состава Макуховской находки (из истории изучения памятников перещепинского круга) / А. И. Семенов // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Л. : Искусство, 1986. – Т. LI. – С. 32–35.
22. Семенов А. И. Утраченные предметы памятников Перещепинского круга / А. И. Семенов // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2012 : зб. наук. пр. – Київ ; Полтава : ЦП НАНУкраїни і УТОПІК, 2012. – С. 26–31.
23. Сміленко А Т. Глодоські скарби / А. Т. Сміленко. – Київ : Наукова думка, 1965. – 85 с.

24. Смиленко А. Т. Находка 1928 г. в г. Новые Сенжары (по материалам обследования А. К. Тахтая) / А. Т. Смиленко // Славяне и Русь : сб. науч. тр. – Москва : Наука, 1968. – С. 158–166.
25. Супруненко О. Іван Зарецький – археолог і музейний працівник/ Олександр Супруненко // Народнемистецтво Полтавщини. Науково-теоретична конференція, присвячена70-річчю Полтавського художнього музею (1–2 червня 1989 р.) : тези доповідей і повідомлень. – Полтава : РВВ Облстатуправління, 1989. – С. 59–65.
26. Супруненко А. Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) / А. Б. Супруненко // Археологические исследования на Полтавщине : сб. науч. ст. – Полтава, 1990. – С. 5–42.
27. Супруненко О. Б. На землі Полтавській. Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О. Б. – Полтава : Археологія, 1998. – 157 с.
28. Супруненко О. Б. Наукові дослідження і підприємництво у діяльності І. А. Зарецького / О. Б. Супруненко // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. – Полтава, 2002. – № 6. – Серія: Гуманітарні науки. – Вип. 2. – С. 57–61. – Початок; 2003. – № 10. – Вип. 3. – С. 58–61. – Продовження.
29. Супруненко О. Б. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М. – Київ ; Полтава : Археологія, 2004. – 82 с.
30. Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис / Супруненко О. Б. – Київ ; Полтава : ЦП НАНУкраїни і УТОПІК, 2007. – 124 с., XII кол. вкл.
31. Юренко С. П. Раскопки многослойного поселения в Днепропетровской области / С. П. Юренко, О. В. Сухобоков // Археологические открытия 1974 г. : ежегодн. – Москва : Наука, 1975. – С. 376–377.
32. Kazanski M., Sodini J. Notezurlepeu plement de la région du Dnieprmojenpendant la seconde moitié duVII-esiécleet au VIII-esiécle / M. Kazanski, J. Sodini // Revue Arhéologique. – Paris, 1987. – № 1. – P. 84–90.
33. Вернер Й. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на Българите / Вернер Й. – София : Изд-во БАН, 1988. – 56 с., 32 табл.

Допущені скорочення

БАН – Болгарська Академія наук, Софія

ГУ – Государственный университет

ПНПУ – Полтавський національний університет імені В. Г. Короленка, Полтава

РВВ – Редакційно-видавничий відділ

ТОВ – Товариство з обмеженою відповідальністю

УТОПІК – Українське Товариство охорони пам’яток історії та культури, Київ

ЦП НАНУ – Центр пам’яткознавства Національної академії наук України, Київ

Ілюстрації

Рисунок 1 – Іван Антонович Зарецький (1857–1936). Портрет роботи Є. Путрі, 1989

Рисунок 2 – Предмети макухівської знахідки 1882 р. (2–6) та стулка енколпіона XIV ст. з с. Макухівки (1). Золото (2–6), бронза (1). Фото І. А. Зарецького, 1883. Зворотній бік візантійського соліда (5в) поданий за гальванокопією

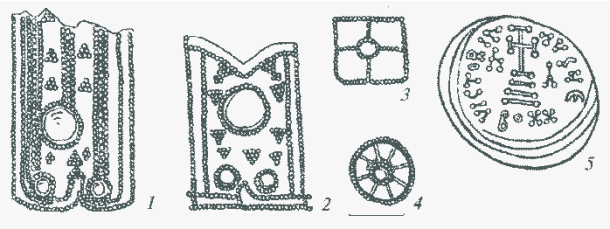

Рисунок 3 – Предмети Макухівського комплексу 1882 р. (1–5). Золото. За О. І. Семеновим, 1989.

Volodymyr Moklyak, Ruslan Suprunenko

FINDING OF 1882 FROM MAKUKHIVKA

Brief history of finding, content and views on interpretation of famous burial complex found in 1882 near Makukhivka Village not far from Poltava, observed in the context of studying ancient Bulgarian antiquities, are given.

Key words: *ancient Bulgarian antiquities, Makukhivka, Poltava, monuments of Pereshchepyna circle, Zaretskyi I. A., Aleksieiev H. P., Zhuk V. N.*

Олександр Мушта

УДК94 (477.46)Коротич

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА ТА БІБЛІОТЕКАРЯ АНТІНА ГРИГОРОВИЧА КОРОТИЧА

У дослідженні висвітлені віхи біографії, особливості навчання, професійну та суспільно-політичну діяльність педагога, бібліотекаря, активіста громадського руху Антіна Коротича. Великий акцент зроблено на факті його інвалідності, бажанню розвиватись та реалізуватись через цю причину в інших суспільних сферах, патріотичності героя та його участь у національно-демократичних процесах.

Ключові слова: *Коротич, Радиванівка, інвалідність, бібліотека, село, навчання, патріотизм, Кам'янка.*

Кам'янський край (Черкащина) завжди славився своїми видатними талантами в різних мистецьких, робітничих, організаційно-структурних сферах. Всі вони на відповідних історичних

етапах розвитку міста й громади в цілому сприяли їхньому становленню та прогресу. І якщо про видатних уродженців міста чи діячів у Кам'янці, завдяки різним краєзнавчим розвідкам і конференціям, останнім часом стає відомо все більше, то представникам сільської місцевості уваги приділяється значно менше. Це звісно несправедливо, оскільки саме класичне українське село кінця XVIII–XIX ст. сформувало основу нації, її свідомість та світосприйняття, що визначає і сьогодні міжнародною спільнотою бачення українського світу. Задля усунення цієї прогалини і представлене дане дослідження, предметом розгляду якого є висвітлення життєвого шляху бібліотекаря, педагога, культорганізатора, активного громадського діяча і патріота із с. Радиванівки Антіна Григоровича Коротича.

Наш герой народився 10 квітня 1926 р. у с. Радиванівці Кам'янського району (нині входить до складу Кам'янської ТГ у Черкаській області). Антін став третьою із п'яти (ще були 3 сестри – Тетяна, Ніна і Ганна – та брат Іван) дитиною у сім'ї. Їхні батьки представляли вищий прошарок сільської інтелігенції. Тато – Григорій Мусійович – став першим у Радиванівці бібліотекарем, тривалий час очолюючи сільську хату-читальню. Окрім цього, Григорій Коротич був ще й завідувачем сільського клубу, завгоспом у школі та чудовим майстром-столяром. Це був такий «універсальний солдат», який скрізь приносив користь. Забігаючи наперед скажемо, що таку багатогранність у різних сферах діяльності Антін Григорович успадкував, продовжуючи розвиватись та досягати нових вершин на гуманітарно-прикладному поприщі. Мати – Ганна Йосипівна – була великою трудівницею та працювала засідателем у суді, що в той час для жінки було рідкістю. Отже, можна констатувати, що подружжя представляло сільську еліту, що, звичайно, відобразилось і на вихованні їхніх дітей [7].

Антін народився нормальною, повноцінною дитиною, але коли йому було лише 8 місяців, сталася трагічна в його біографії подія, яка дуже вплинула на подальший життєвий уклад. Як згадують його сучасники, під час жнив, на які малого взяли батьки, хлопчик дуже застудився та захворів. Лихоманка прогресувала та дала ускладнення на ноги. Як наслідок, сталась патологія, що унеможливила природний ріст та функціонування його ніг. Щоб виправити ситуацію та вилікувати дитину, батьки їздили до Харкова, де робили кілька операцій, але, на жаль,

нічого не допомогло. Відтоді й до кінця своїх днів Антін Коротич пересувався лише за допомогою милиць, отримавши пожиттєво І групу інвалідності. Вже трішки згодом, у зрілому віці, йому до правої кінцівки вставили спеціальний протез. Це зробили для того, щоб чоловік під час пересування на милицях мав точку опори. Саме за таких складних обставин і довелося жити [6].

Незважаючи на різного роду скруту та отриману інвалідність, Антін не здався. Він був справжнім борцем, впродовж життя демонструючи свої бійцівські якості. Більше того, фізична обмеженість стимулювала до саморозвитку, викликала тягу до знань та бажання знайти себе у тих сферах діяльності, де він зможе реалізуватись сповна. Звісно, що осягнення нового, та ще й в такому стані, давалось йому непросто, але поставлену ціль А. Коротич завжди намагався доводити до переможного кінця.

Невідомо за яких обставин родині вдалось пережити трагічні події Голодомору 1932–1933 рр., що чорним вихором прокотився всіма населеними пунктами Кам'янщини. Очевидно, батько, який був і гарним майстром, і господарським керівником, своїми великими зусиллями врятував сім'ю, не допустивши смерті жодного зі своїх дітей. На жаль, іншим радиванівським мешканцям (161 особа) вижити не вдалось [1, 74–76].

Природно, що шлях до стаціонарного навчання для хлопця був закритим, тому здобуття початкової й середньої освіти, в основному, проходило вдома. Спочатку допомагали батьки, трішки згодом – старша сестра Тетяна, яка вивчилась та працювала вчителем у сусідньому с. Телепине. За домовленістю із його рідною Радиванівською школою, Антін після закінчення кожного навчального року здавав екстерном іспити, по суті, навчаючись, сучасною мовою, за індивідуальною програмою. Але такий налагоджений механізм здобуття знань у 1941 р. перервала німецько-радянська війна.

Звичайно, про мобілізацію та участь у воєнних діях не могло бути і мови. Він залишився у рідному селі й провів тут всі роки нацистської окупації. Після війни Антін Коротич закінчив перерване навчання в школі та отримав атестат про здобуття середньої освіти. Але юнаку цього виявилось замало і він захотів навчатись вже у вищій школі. На це були свої причини.

На той час у Антіна сформувалось свідоме бачення навколишньої дійсності. Він багато читав, аналізував суспільні наст-

рої, розумів суть подій і явищ. Юнак виростав розвиненим інтелектуалом, для якого сільське середовище було затісним задля власної самореалізації. Крім цього, здобуття освіти мало і практичний сенс. Батько Григорій Мусійович, зважаючи на фізичні обмеження сина і його захоплення літературою, готував для нього місце (замість себе) завідувача Радиваніської бібліотеки. Для А. Коротича це була оптимальна вакансія. Батько й раніше залучав його допомогати в бібліотеці, з часом зрозумівши, що це його природна стихія. Однак, щоб легітимізуватись та устаткуватись на цій посаді, потрібна була відповідна освіта, що в часи радянської влади скрупульозно перевірялось [7].

Проте, на заваді подальшого навчання, звісно, стали фізичні вади хлопця. Супроводжувати його та доглядати ні в кого не було ні сил, ні можливостей. Та й сам Антін хотів бути самодостатнім і незалежним. Такі обставини зумовили появу амбітного завдання – придбати власний транспорт. А свої задуми, як вже було сказано раніше, він намагався всіма силами реалізовувати.

Через різні контакти і знайомства Антін Коротич дізнався про те, що під Донецьком виготовляють спеціальні мотовізки з ручним управлінням для інвалідів. Він відразу ж вирішив придбати цей транспорт, щоб спростити своє повсякденне життя і побут. Як наслідок, наш герой сам потягом, потім різним перекладним транспортом поїхав на Донеччину, придбав там мотовізка і звідти на ньому сам приїхав у рідну Радиванівку. Зазначимо, що в той час – кінець 50-х рр. XX ст. – на Кам'янщині та і в багатьох куточках України, механічний транспорт із двигунами внутрішнього згорання мала невелика кількість людей. Тому приїзд А. Коротича на мотовізку викликав у місцевих жителів почуття істинного здивування.

На новому транспорті Антін їздив у своїх численних поточних справах, що значно спростило його життя, а також катав усіх охочих хлопчаків, підвозив по дорозі селян, що характеризувало його як чуйну й добру людину [7].

Мотовізок став першим, але далеко не останнім транспортним засобом Антіна Коротича. Розуміючи, що в час негоди, в зимовий період на візку далеко не заїдеш, чоловік поставив собі за мету придбати автомобіль. І це в подальшому так і сталось.

Підкреслимо, що кошти як на мотовізок, так і на автівку Антін заробив власними силами. Так, в нього була невеличка

пенсія по інвалідності, а далі він отримував зарплату ще й як бібліотекар, але все одно цього було замало. Відповідно А. Г. Коротич почав збирати кошти від інших промислів.

Зокрема, заробляв на фотографуванні. Він ще з юнацтва захопився фотографією, придбав собі апарат і вже невдовзі почав фотографувати односельчан, отримуючи за це грошову винагороду. У себе вдома облаштував окреме приміщення, де проявляв плівки та виготовляв світлини. Зазначимо, що з роками, вже після війни, його брат і сестри пороз'їжджались, поодружувались і в батьківській хаті залишився лише Антін з матір'ю і татом. Тут для сина вони виділили окремі 2 кімнати, де він займався своїми захопленнями, працював та самовдосконалювався [6].

Окрім фотографування, Антін Григорович також чудово шив одяг. У нього була машинка «Зінгер», на якій він виготовляв свої численні замовлення: штани, сорочки, костюми тощо. Також від батька він перейняв хист до обробки дерева, виготовляючи різні предмети побуту, кухонні вироби, меблі та ін. Відповідно, на все село й околиці А. Коротича знали як чудового шевця, кравця та столяра, що в свою чергу призвело до численних замовлень та накопичення певної суми коштів.

Внаслідок цього, після років насиченої праці в різних галузях, А. Г. Коротич на поч. 1960-х рр. придбав свій перший автомобіль марки «Москвич-403». Приблизно через 10 років він купив (на заміну старій) нову автівку – «Москвич-408Б». Ще пізніше в нього був і «Запорожець». До кінця своїх днів – допоки дозволяло здоров'я – машини стали невід'ємним атрибутом повсякдення чоловіка, що сприяло можливості освітнього, культурного та загального розвитку в цілому [6].

Саме завдяки наявності власного транспорту Антін Коротич зумів здобути повну вищу освіту. Спочатку він закінчив Олександрійське училище за спеціальністю «Бібліотекар і бібліографія», потім 2 роки навчався у Черкаському педагогічному інституті (нині – ЧНУ ім. Б. Хмельницького), звідти наш герой перевівся у Київський університет ім. Т. Шевченка, який також успішно закінчив. Але і це ще не все. Останнім навчальним закладом А. Коротича став Харківський інститут культури, де отримав спеціальність «Вчений бібліограф масових бібліотек».

Звичайно, скрізь він навчався на заочній формі, жив у гуртожитку або на квартирі у родичів, все це було дуже непросто та витратно, але Антін цілеспрямовано йшов до своєї мрії. Жага до

знань, освоєння нового і незвіданого, прагнення до всебічного самовдосконалення – все це штовхало чоловіка до підкорення все нових вершин, якими б складними вони не були.

Хоч інвалідів у ті часи через війну було достатньо, але не кожен із них наважувався навчатись, та ще й робити це за допомогою власного транспорту. Автівок у той час взагалі було обмаль. Так от, коли А. Коротич приїжджав на сесію в Київ, то біля вишу стояли в ці дні лише 2 машини – його особиста та ректора університету. Це ще раз яскраво підтверджує велике бажання чоловіка до здобуття освіти та демонструє складність матеріальних умов, за яких тоді можна було претендувати, особливо в його стані, на вищу школу [9, 91–92].

Окрім різновидів транспортних засобів, які були конче необхідними для його повсякдення, Антін Коротич умів діставати і рідкісну побутову техніку. Так, у кінці 1960-х рр. він захотів купити кольоровий телевізор. І це в той час, коли в переважної більшості населення України не було навіть чорно-білих. Звісно, що таких телевізорів по всьому СРСР було обмаль, але Антін Григорович обійшов всі інстанції, написав листи вищому і найвищому парткерівництву і таки домігся свого – у 1969 р. в нього вдома вже був кольоровий телевізор. Як говорив сам наш герой своїм друзям, дозвіл на придбання цієї техніки особисто підписав сам голова Ради Міністрів СРСР Олексій Косигін. Ще раніше, але все ж одному з перших, А. Коротичу провели і дротовий телефон. Все це свідчить про надзвичайні дипломатичні здібності, хист, харизму чоловіка, який шляхом неймовірних зусиль і наполегливості долав перешкоди. Підкреслимо, що техніку та різні речі наш герой діставав не для того, щоб виокремитись серед загалу та показати свою вищість, а заради своїх практичних потреб, які відрізнялись від загалу через трагедію інвалідності.

Робота на бібліотечній ниві, яку він розпочав ще у 1950-х рр., маючи таке високе відповідне освітнє підґрунтя, була для Антіна Григоровича великою радістю. Він постійно оновлював свої фонди, перечитував нові надходження, систематизував усі наявні матеріали, як справжній фахівець своєї справі. Також А. Коротич регулярно відвідував регіональні й республіканські бібліотечні семінари, на яких вносив свої актуальні пропозиції. На одних таких зборах радиванівський бібліотекар поставив питання щодо обов’язкової передплати для всіх українських

читалень журналу «Україна». Пропозиція від земляка надійшла у зв'язку з тим, що різні російські журнали виписувалися для закладів за замовчуванням, натомість такий важливий національний часопис ігнорувався. Антін Коротич з цією проблемою неодноразово звертався у найвищі інстанції УРСР. Невідомо, чи саме він так пришвидшив цей процес, чи це збіг, чи подіяли інші подібні звернення, але невдовзі після його активних клопотань ініціатива була реалізована й усі бібліотеки України почали передплачувати даний журнал [7].

Антін Коротич мав за честь спілкуватись із відомими письменниками його епохи – Миколою Негодою, Василем Симоненком та ін. З ними наш герой листувався, обмінювався цікавими думками та різною інформацією. Його далеким родичем є відомий радянський та український письменник, який, на жаль, зараз відстоює проросійські погляди на ситуацію в Україні, Віталій Коротич. Про нього часто розповідав своїм племінникам Антін Григорович, ставлячи в приклад як об'єкт гордості для нащадків. Звичайно, якби чоловік знав, ким стане цей персонаж і з яким брудом в наші дні асоціюється це гідне прізвище, він би про нього ніколи не згадував [4].

Бібліотечна справа стала лише однією з багатьох, де проявив себе А. Коротич. Зокрема, односельчанам він запам'ятався і як чудовий музикант. Чоловік самотужки, без жодної години професійного навчання, оволодів грою на акордеоні, гітарі та барабані. Більше того, впродовж 11 років Коротич очолював у Радиванівці сільський хор, для якого він створював і розписував нотні партії та вміло керував колективом. Крім цього, Антін Коротич володів чудовим голосом. Сучасники підкреслюють, що на цьому поприщі його часто порівнювали із самим Ф. Шаляпіним. У репертуарі нашого героя були лише українські пісні, серед яких вирізнялись і музичні твори, написані на його власні вірші, які він виконував під час проведення святкових та урочистих дійств. Однією з найулюбленіших пісень А. Коротича була «Чом, чом, чом, земле моя…», яку він неймовірно гарно співав [6].

Маючи такі мистецькі таланти, життєвий шлях Антіна Григоровича був приречений на виступи в сільському клубі. Тут тривалий час працював його батько, і син зміг замінити його на такому важливому культурному посту. На сільських посиденьках А. Коротич був чи не головною дійовою особою. Всі чекали

на його виступ з акордеоном, оскільки цей музичний інструмент найкраще створював неповторну концертну атмосферу.

Охоче навчав Антін Григорович музики та майстерності оволодіння різними інструментами сільську молодь. Не все, звісно, проходило ідеально, але пам'ять про ці події в учнів зберігається й нині. Зокрема, племінник А. Коротича – Микола Андрійович Іщук – ще досі емоційно згадує, як він вчився грі на акордеоні у дядька та, зокрема, виконував музичну композицію «Ой, я рак, неборак», яку йому вдалось вивчити у ті далекі роки дитинства [6].

Маючи вищу педагогічну освіту, Антін Григорович вчителював у школі, викладав музику, співи й образотворче мистецтво. За потреби заміняв учителів і з інших предметів – фізики, трудового навчання, української літератури та ін. Все це підтверджує велику цінність праці, яку обрав собі Антін Коротич. Просто вражає сила волі й духу цього чоловіка, який всупереч тяжким життєвим обставинам зумів знайти та реалізувати свої численні творчі здібності.

Знаючи, що батьки не вічні й істинно бажаючи мати супутницю життя, друга, порадницю та й помічницю, А. Коротич шукав тривалий час для себе надійну людину. Звичайно, його інвалідність ставала на заваді багатьом «залицянням», але чоловік все одно не здавався.

Восени 1973 р. у сусіднє до Радиванівки село Олянине прибула працювати бібліотекарем 18-річна кам'янчанка Людмила Саранча. Так сталось, що вона не пройшла по конкурсу в Київський інститут культури ім. О. Корнійчука за спеціальністю «Бібліотечна справа» і попросилась на якесь вакантне місце у Кам'янський відділ культури, щоб уже з робочим стажем знову «штурмувати» виш. У той час якраз кілька років пустувало місце бібліотекаря у далекому (майже 30 км від Кам'янки) с. Олянине, куди і направили Людмилу [8].

Антін Григорович досить швидко дізнався про появу нової колеги по цеху, познайомився з нею і відразу вподобав. Незважаючи на велику різницю у віці – майже 30 років – чоловік став активно проявляти інтерес до молодої дівчини. Часто він відвозив її своєю автівкою додому в Кам'янку, або ж навпаки – забирав з міста до її далекого місця роботи. Періодично, коли Антін Коротич відвозив Людмилу в Олянине, з нею їхали і її подруги. Дівчата знайомились із місцем і умовами праці Люд-

мили, мандрували до незвіданих раніше куточків Кам'янщини та цікаво проводили своє дозвілля.

Для свого об'єкту захоплення А. Коротич складав та втілював у реальність цілі культурні програми. Взагалі, як вже згадувалось вище, чоловік був всебічно розвинутий та інтелектуально підкований. На своїй автівці він відвідав усі великі культурні центри України: Київ, Одесу, Львів, Харків, Полтаву та інші, де побував на балетах, театральних виставах, виступах симфонічних оркестрів, кінострічках тощо. З Л. Саранчою, яку наш герой по-аристократичному називав «Людмилія», вони часто вирушали до Черкас, де заїжджали у різні бібліотеки, відвідували драмтеатр, філармонію, кінотеатри тощо. Однозначно, такі моменти першого знайомства з вищими надбаннями культурного розвитку запам'ятались дівчині на все подальше життя.

Вже через рік роботи в Олянину, у 1974-му, Людмила Саранча знову проходила конкурс на вступ до столичного інституту культури ім. О. Корнійчука. Цього разу спроба виявилась вдалою і дівчину зарахували на заочну форму навчання за спеціальністю «Бібліотечна справа». Антін Григорович так чи інакше – порадами та практично – допомагав дівчині, що, напевно, і втілилось у такий позитивний результат.

Батьки Людмили, чесно кажучи, трішки з пересторогою спостерігали за таким тісним спілкуванням своєї доньки з літнім чоловіком та ще й інвалідом, не розуміючи до кінця, чим це може закінчитися. Очевидно, що Антін Григорович мав цілком серйозні наміри щодо Людмили. Дівчина ж розглядала ці стосунки, як велику цікаву пригоду, корисну та насичену, яка їй дуже запам'яталась у житті. Це, в принципі, і сталося. У 1975 році з армії в Олянине повернувся молодий парубок Василь Пилявський. Він швидко вподобав молоду бібліотекарку, і вони вже невдовзі одружились. Через рік у них народився син Віталій, а вже згодом вони переїхали до м. Сміла. Незважаючи на всі ці обставини, наш герой залишив про дівчину лише позитивні спогади у своєму серці [8].

Через певний час свою супутницю життя Антін Григорович Коротич все ж таки знайшов. У 1982 році він одружився з Галиною Лисенко з Радиванівки. У неї була донька, але зі своїм першим чоловіком у неї якось не склалось і вона прийняла пропозицію А. Коротича. Жінка переїхала до його будинку, де вони разом прожили 21 рік. Не все у стосунках пари було ідеально та

гармонійно, виникали різні сварки і непорозуміння, оскільки світогляд та мислення в них дуже різнились. Але жінка все ж взяла на себе відповідальність по догляду за чоловіком, унеможливила його самотність, допомагала та розраджувала. У вічність вона відійшла 7 вересня 2003 р. Через півроку після смерті Антін Григорович до дня пам'яті про неї написав такі рядки: «…7 лютого 2004 року виповнилось півроку кончини Галини Коротич, і тлінні останки небіжчиці знайшли своє місце в домовині, а безсмертні – пішли у вічність. Хто ж була ця людина? Дочка, матуся, бабуся, а мені була законна дружина. Неординарна, контраверсійна, важка… Але це була моя дружина, від Всевишнього, єдина, і іншої в мене не було. Приємно мені було чути, коли її називали «Галя Антонова» або «Галя Коротичка», бо була вона господинею в хаті, господі, городі. Ми жили не розкішно, але з достатками. У нас все було. Це була людина, яка любила українську Україну, раділа символам, а прапори на воротах нашої фортеці – її справа. Вона завжди розуміла і підтримувала мене у всіх політичних починаннях… Всі ми будемо жити після смерті, допоки нас пам'ятатимуть. Мир душі твоїй, моя Ганно!» [3]

Будучи інтелектуально розвинутим, начитаним та культурно освіченим, Антін Григорович активно долучився до українського національного руху. Звичайно, не все сталось відразу, адже потужна більшовицька пропаганда розвіювала межі між міфом та реальністю. Але коли Антін Коротич розібрався, все стало на свої місця, гармонійно відобразивши його внутрішнє єство. У музичному репертуарі чоловіка були виключно українські пісні, він принципово говорив і писав скрізь своє ім'я саме «Антін», а не «Антон», у листуванні використовував вишукану українську літературну мову без різного суржику й русизмів. По суті, він став націоналістом по духу і практичних справах. Його родичі ще й досі підкреслюють, що своєю «українськістю», виходом із пазурів радянщини та «руського світу» вони завдячують саме дядьку Антіну [6].

Наш герой шукав однодумців на цьому досить небезпечному за радянської доби політичному поприщі, щоб разом активізувати національно-демократичні процеси. Так він активно контактував із грушківським бібліотекарем Іваном Литвином, який також підтримував проукраїнські сили. Вони разом якимось чином зуміли дістати заборонену в комуністичну добу книгу

Ю. Горліс-Горського «Холодний Яр». Цей роман перевернув свідомість Антіна Коротича – те, про що раніше він лише здогадувався, виявилося дійсністю. Все це утвердило його націоналістичний ухил та показало правильність обраного шляху.

Долучився Антін Григорович і до суспільно-політичного руху в контексті виборювання Незалежності України на терені Кам'янського краю наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Ще наприкінці 1970-х рр. він познайомився з майбутнім очільником Кам'янського осередку Народного Руху – Олександром Нестерчуком. Коли останній почав з 1990 р. організовувати мітинги у Кам'янці, то завжди запрошував на них і А. Коротича. Той радо приймав запрошення, приїжджав машиною у місто та виступав на різні історичні, політичні чи культурологічні теми [7].

У середині 1991 р. наш герой вступив до лав Української республіканської партії та продовжив участь у політичних процесах на Кам'янщині. В анкеті про вступ до партії у рядку про сферу зацікавлень Антін Григорович написав: «Мистецтво, відродження національних традицій та засад державності України» [2].

У грудні 1991 року, уже після проголошення Акту про Незалежність України та проведення референдуму, на якому українці підтвердили своїм вибором самостійність, до А. Коротича в гості завітав його племінник М. А. Іщук. Він спитав дядька, як він оцінює останні події в країні, на що Антін Григорович гордо відповів: «Нарешті Україна матиме свою державність». Його бажання, як і мрії мільйонів людей, стали дійсністю.

Період так званої політичної кар'єри припав для Антіна Коротича на 1990-ті рр. Можливо, у тій чи іншій формі цей часовий проміжок і розтягнувся б, але цьому завадило значне погіршення здоров'я. На поч. 2000-х рр. чоловік повністю осліп, що в контексті ще й інвалідності стало його особистою катастрофою. Ще важче стало після смерті дружини у 2003 р. Його доглядали сусіди та родичі, але постійного піклування, якого потребував чоловік, звичайно, бракувало. Життя невідворотно рухалося до зворотного відліку [7].

Останні роки Антін Коротич був прикутий до свого будинку й двору. В своїй кімнаті він облаштував зручний для себе інтер'єр: великий стіл із різними необхідними речами, книгами та записами, незмінний помічник-порадник дротовий телефон,

ліжко, над яким майорів синьо-жовтий стяг. Його українськість проявлялась повсюдно.

Знаючи, що час смерті наближається, Антін Григорович зателефонував друзям, знайомим, родичам, заздалегідь запросивши їх на поховання. Свій пам'ятник чоловік замовив і побачив ще за життя. За власним бажанням хрест біля надгробної плити пофарбували у червоно-чорний колір – цим він віддавав шану борцям Організації українських націоналістів та іншим борцям за Незалежність України [6].

Помер Антін Григорович Коротич 7 серпня 2004 р. У окремій заповітній записці він детально розписав усі свої побажання щодо власного погребіння. Його племінник, який займався похованням дядька – М. А. Іщук – безвідмовно виконав вказівки покійного. Той же у записці написав наступне: «І. Зателефонувати: 1) Київ, Ліда Коваленко; 2) Черкаси, Лисенко Ніна… ІІІ. Поминальна служба: 1) із Пастирського привезти священика Київського Патріархату; 3) Духовий оркестр запросити із Кам'янки під керівництвом Грабового Миколи Дмитровича V. А труну хотів би, щоб несли на руках, тут недалеко… Кришку труни покрить національним державним прапором. Хреста щоб ніс хтось із друзів чи соратників, щоб завдавав повільним ритм ходи. Прапор потрібно нести схиленим, перев'язаним чорною стрічкою одним із друзів…» [6] Все це свідчило про шану національних традицій, розуміння історичних реалій, повагу до надбань минулих поколінь, великий патріотизм та силу духу чоловіка. Такі риси Антін Григорович демонстрував у повсякденні, аналогічний уклад він захотів побачити і на своєму смертному одрі.

Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що в дослідженні висвітлено біографію, світоглядну та творчу діяльність бібліотекара, інтелектуала та громадсько-політичного активіста із с. Радиванівка, Черкаського району Антіна Григоровича Коротича. Він мав насичену, наповнену як трагічними моментами, так численними позитивними подіями, життєву долю, що однозначно виокремлюється на фоні інших людей. Для багатьох кам'янчан, українців та світової спільноти взагалі він є прекрасним орієнтиром, яскраво продемонструвавши своїм багатим біографічним шляхом, що інвалідність – це ще не вирок. У пам'яті нащадків А. Коротич завжди залишиться як віддана, чесна, справедлива, розумна, різновекторно розвинена

особистість, яка попри складні життєві обставини зуміла реалізувати свій великий творчий потенціал у різних сферах діяльності. Антін Коротич є чудовим прикладом для наслідування майбутнім поколінням українського народу.

Список використаних джерел

1. Гудзенко К. Трагічні голоси / К. Гудзенко. – Кам'янка: редакція газети «Трудова слава», 1993. – 194 с.
2. Заява про вступ Антіна Григоровича Коротича до первинного осередку Української республіканської партії Черкаської області // Архів Нестерчука О. В.
3. Коротич А. Прошу прийняти від мене милостиню з нагоди смерті моєї дружини [поминальний текст] // Архів Нестерчука О. В.
4. Коротич Віталій Олексійович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://esu.com.ua/article-5207, вільний. – Назва з екрана.
5. Матеріали польових досліджень автора (далі МПДА). – Спогади Барбулат Віри Андріївни, 1955 р. н., мешканки м. Кам'янки, Черкаського району, Черкаської області.
6. МПДА. – Спогади Іщука Миколи Андрійовича, 1952 р. н., мешканця м. Кам'янка, Черкаського району, Черкаської області.
7. МПДА. – Спогади Нестерчука Олександра Васильовича, 1949 р. н., мешканця м. Кам'янка, Черкаського району, Черкаської області.
8. МПДА. – Спогади Пилявського Василя Петровича, 1953 р. н., мешканця м. Сміла, Черкаського району, Черкаської області.
9. Нестерчук О. Щоденник кам'янського рухівця / О. Нестерчук. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2021. – 260 с.

Oleksandr Mushta

LIFE AND ACTIVITIES OF PUBLIC FIGURE AND LIBRARIAN ANTIN HRYHOROVYCH KOROTYCH

The research highlights the milestones of the biography, peculiarities of education, professional and socio-political activities of the teacher, librarian, social movement activist Antin Korotych. Much emphasis is placed on the fact of his disability, the desire to develop and realize himself in other social spheres for this reason, the hero's patriotism and his participation in the national democratic processes.

Key words: *Korotych, Radyvanivka, disability, library, village, education, nationality, Kamianka.*

Лідія Нестеренко

УДК 37.091.4

К. Д. УШИНСЬКИЙ: СТОРІНКИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ

Статтю присвячено життю і творчості великого українського педагога К. Д. Ушинського. Значне місце в роботі відведено дитячим та юнацьким рокам майбутнього педагога та його навчанню в Новгород-Сіверській гімназії у 1833–1840 рр., Московському університеті та трудовій діяльності. Показано зв'язки К. Д. Ушинського із М. В. Гербелем, П. Кулішем, М. Костомаровим, М. О. Корфом та ін. У роботі приділено увагу науковій спадщині вченого.

Ключові слова: *К. Д. Ушинський, Чернігівська губернія, Новгород-Сіверська гімназія, Московський університет, Санкт-Петербург, х.Богданка.*

Так вже сталося в нашій історії, що у всі часи багато українців змушені були жити і працювати поза межами рідної землі, віддаючи свій талант і здібності для розквіту інших держав, здобуваючи їм славу. Одним із них став і К. Д. Ушинський. Через те, що переважну частину свого життя він працював далеко від України, сучасники нарекли його російським педагогом. У педагогічну літературу радянської доби за К. Д. Ушинський ввійшов як «великий російський педагог» [3], «видатний діяч російського просвітництва другої половини XIX ст.» [20] та ін. Із зрозумілих причин ніхто не досліджував зв'язки К. Д. Ушинського з Україною.

За три десятиліття незалежності України в нашу історію повернулася велика кількість незаслужено забутих або вкрадених імен політичних та культурних діячів. У своїх наукових публікаціях, сучасні українські вчені В. Терлецький [11–17], С. Воїнов [1–2], В. Довбня [4–7] та ін. продовжують вивчати життя і творчий доробок великого українського педагога.

Метою даної роботи є висвітлення основних періодів життя К. Д. Ушинського та аналіз творчої спадщини великого педагога.

Народився майбутній педагог 3 березня (19 лютого за старим стилем) 1823 р. у м. Тула, в дворянській родині.

Його батько – Дмитро Григорович Ушинський (1787–1862 рр.) був родом із Слобідської України. Свою службу роз-

почав прапорщиком у 1807 р., у «дворянському корпусі» при 2-му кадетському корпусі. Зарекомендував себе гарним воїном у французько-російській війні 1812 р. (у бою під Бородіно і під час походу російської армії в Європу). У 1815 р. – він став майором, а в 1817 р. був нагороджений чином підполковника.У цьому званні пішов у відставку через хворобу [9, с. 12–13].

Мати педагога – Любов Степанівна Карпинська (1796 р. н.) була молодшою донькою статського радника Степана Степановича Карпинського. Починаючи з 1760-х рр. батько працював на різних посадах у Новгороді-Сіверському, Чернігові. Полтаві та ін. У 1784 р. його прізвище внесли в родовідну книгу дворянства Новгород-Сіверського намісництва.

Шлюб Д. Г. Ушинського і Л. С. Карпинської було укладено не пізніше 1816 р. Їй у спадок дісталося небагате нерухоме і рухоме майно: у Новгород-Сіверському обох статей 12 душ (1782 р.), Новгород-Сіверського повіту при жилому хуторі 6 душ (1803 р.) та поблизу Новгорода-Сіверського в будинку його 12 душ обох статей (1798 р.), будинок поблизу Новгорода-Сіверського [17, с. 37].

Костянтин був третім сином в родині. До нього 12 квітня 1817 р. народився Олександр, а 3 лютого 1819 р. – народився Володимир. Обох синів охрестили у Покровській церкві Новгорода-Сіверського, яка стояла поблизу їх будинку на окраїні міста в Покровщині. Факт хрещення двох синів в даній церкві підтверджує те, що, після відставки Дмитра Григоровича Ушинського, родина проживала в Новгород-Сіверському.

У 1820 р. Д. Г. Ушинського призначили радником господарської експедиції Тульської казенної палати. Тут і народився в родині Ушинських третій син – Костя. Проте тут родина проживала недовго. 20 березня 1824 р. главу родини було переведено В Полтавську казенну палату, де він працював до 11 лютого 1826 р. Після цього Дмитро Григорович влаштувався на роботу в Петербурзі в канцелярію міністра фінансів. Але вже 30 липня отримав призначення в Олонецьку казенну палату, а 4 листопада – у Вологодську. У Вологді Д. Г. Ушинський працював 11 років, аж до виходу на пенсію на початку 1838 р. [9, с. 14].

Родина, скоріше всього, всюди супроводжувала главу сімейства. У Вологді в родині Ушинських сталися значні зміни. 28 липня 1829 р. народився син Сергій, а 24 листопада 1831 р. –

донька Катерина. Наприкінці 1833 р., у 14-річному віці, помер син Володимир.

Влітку родина проводила час на хуторі під Новгород-Сіверським. З кінця літа 1832 р. Любов Степанівна стала жити тут постійно з трьома молодшими дітьми. Костянтину вже виповнилося 9 років, Сергію – три, а Каті (1831 р. н.) не було ще і року. Щоб отримати пенсію в розмірі повного службового окладу, глава родини працював у Вологді ще 5 років, щоб мати необхідний для цього 35-річний стаж [9, с. 14]. Згідно даних В. Терлецького, родина Ушинських переїхала до Новгорода-Сіверського у 1833 р. [17, с. 38] С. Воїнов стверджує, що Л. С. Ушинська з дітьми переїхала аж наприкінці вересня 1833 р. [2, с. 51] Наступного року вона мала намір віддати Костянтина до гімназії і, можливо, сама підготувала його в обсязі знань повітового училища.

1 вересня 1832 р. Любов Степанівна написала заяву на ім'я єпископа Тульського і Белевського з проханням видати свідоцтво про народження її сина. Жінка вказує, що 19 лютого 1823 року по місцю роботи її чоловіка в Тульській казенній палаті, в родині надвірного радника Дмитра Григоровича Ушинського народився син Костянтин, якого охрестив того ж дня священик Всіхсвятської церкви Іван Семенов [9, с. 12].

Справа з видачею свідоцтва затяглася, бо вищезгаданий священик помер, метричної книги в його Всіхсвятській церкві не було, бо вона була кладовищенською. 30 листопада 1833 р. Тульська духовна консисторія видала свідоцтво про народження Костянтина[1], і поштою воно могло надійти лише наприкінці 1833 або на початку 1834 р. Ця ж дата є і в інших документах: посвідченні, виданому Новгород-Сіверською гімназією 22 червня 1840 р. та кількох формулярних списках про службу Д. Г. Ушинського. В одному з останніх, складеному у 1823 р., батько, перелічуючи дітей, згадує й Костянтина, віком 8 місяців [2, с. 46].

У зв'язку з тим, що свідоцтво про народження вчасно не прийшло, вирішено було віддати сина до повітового училища,

---

[1] З офіційними документами видатного педагога не пощастило. Архів Новгород-Сіверської гімназії згорів. Справу К. Д. Ушинського із архіву Смольного інституту взяв тодішній міністр освіти, видатний реакціонер Д. А. Толстой, будуючи по відношенню до Ушинського якісь свої плани. Папку з документами так і не було знайдено.

де воно не було потрібне – Статут 1804 р. був складений, в основному, для гімназій і не обмежував вік учнів у повітових училищах. Як стверджує С. Воїнов, з 1 серпня 1833 р. майбутній педагог вже був учнем першого класу повітового училища, а в жовтні, з появою 7-класної гімназії за Статутом 1828 р. автоматично був зарахований у її перший клас (тому наявність свідоцтва про народження ніхто не вимагав) і за підсумками навчального року отримав похвальне свідоцтво на урочистому акті 26 червня 1834 р. [2, с. 51] Тоді ж похвальне свідоцтво отримав і учень 3 класу – Пантелеймон Куліш [14, с. 186].

Роки навчання в гімназії минули в атмосфері материнської любов, благотворного впливу простих людей і в єднанні з красою околиць містечка і Десни. Він уник бездушної і гнітючої атмосфери різного роду „пансіонів", кожного дня півтори години ішов з дому в гімназію і назад [9, с.16].

Ось як він сам описує своє гімназійне життя в спогадах: «<...> Н-ська гімназія, як вже сказав, була розташована за містом; а будинок мого батька знаходився на іншому кінці міста – за чотири версти від гімназії, також за містом, у гористій і мальовничій місцевості. Моя мати померла, коли мені не було ще і 12 років, а батько після смерті матері майже не проживав вдома, так що жив я один з молодшим братом моїм у тому хуторі, куди ніхто не заглядав <…>» [9, с. 16]. Як згадував сам юнак, та навчалось в гімназії більше чотирьохсот учнів [18, с. 385].

Як зазначає В. Терлецький, мати майбутнього педагога – Любов Степанівна Ушинська померла у 1835 р. Через 2 роки, у 1837 р. Дмитро Григорович Ушинський знову одружився на сестрі генерала Гербеля з Шостки, Наталії Василівні. Після одруження коло знайомих Ушинських значно зросло. До родини постійно приїздили гості, переважно військові [14, с. 179]. У 1841 р. у подружжя народилася донька – Софія [2, с. 47].

В роки дитинства і юності на формування світоглядних засад К. Д. Ушинського впливали сімейна обстановка, дух дружби і товариськості в гімназії, навколишнє середовище, природа, самостійне читання книг, головним чином із бібліотеки батька, учасника французько-російської війни 1812 р., вихованця Московського університетського пансіону.

Моральні якості майбутнього педагога також сформувались у юнака в роки навчання в гімназії. Йому були притаманні чес-

ність і прямота, принциповість і гуманність, справедливість і вимогливість, скромність і працелюбство, велику любов до своєї країни і її народу.

Його оцінка цього учбового закладу була високою: «<...> Виховання, яке ми здобули у 30-х роках у бідній повітовій гімназії маленького містечка Малоросії Новгорода-Сіверського, було в навчальному відношенні не тільки не нижче, але навіть вище того, що в той час здобувалося в багатьох інших гімназіях <...>» [17, с. 38].

Друге надбання Ушинського було зумовлене новгород-сіверськими краєвидами. До гімназії йому доводилося йти довгою дорогою понад красунею Десною чотири версти. Дві з них проходили по кручах, навислих над рікою. Зміни пір року викликали в його юній чутливій душі сильні тривалі почуття [17, с. 38]. Саме з Новгорода-Сіверського юнак виніс педагогічний постулат, що природа – могутній чинник виховання людини.

Сімнадцятирічним юнаком К. Д. Ушинський вступив на юридичний факультет Московського університету. В архіві Московського університету дослідниками було знайдено «Свідоцтво про звільнення» – документ виданий К. Д. Ушинському 22 червня 1840 р., замість атестата. Як зазначено у тому свідоцтві, Костянтин мав слабкі знання з арифметики, алгебри, тригонометрії та аналітичної геометрії. У свідоцтві зазначалось, що Костянтин Ушинський «вступив у гімназію 1833 року 10 жовтня в 1-й клас і був у ньому рік, в 2-му, 3-му, в 4-му, в 5-му, в 6-му, в 7-му по року, всього сім років» [2, с. 49]. Причина цьому чітко бачиться із того запису, який супроводжував документ про освіту: «при пречудових здібностях старанність до придбання знань виявляв посередньо» [17, с. 38].

У травні 1944 р. К. Д. Ушинський блискуче закінчив юридичний факультет Московського університету. 2 серпня 1846 р. його призначили на посаду виконуючого обов’язки професора камеральних наук у Ярославському демидівському ліцеї. У своїх лекціях «Про камеральну освіту» він ставив проблему створення правової держави, позбавленої від насилля та безчинств. Також він відзначав вплив географічного середовища на характерні особливості народів. У четвертій лекції він характеризує вплив української природи на характер і стиль життя її народу.

Ідейні позиції педагога сприяли тому, що керівництво розглядало К. Д. Ушинського як неспокійного елемента у житті ліцею. У вересні 1849 р. К. Д. Ушинський і С. І. Львовський змушені були подати директору заяви про звільнення за станом здоров'я. Подальші спроби знайти роботу в освітянській галузі ні до чого не привели.

Пригнічений настрій пояснювався тим, що він обертався в колі російського чиновництва, про яке писав: «<…> Чиновничий пролетаріат – ледве не самий смутний, самий важкий пролетаріат у світі, і в крайній мірі – самий згубний… Душа отруюється мало-помалу, життя виснажується з болем і по хвилинам <…>» [11]. Обставини життя змусили його впасти у відчай: «<…> Невже мені доведеться загинути у цій в'язниці…; в якій немає навіть стін, щоб розбити собі голову <…>?» [11]. Проте він настирно шукав поприще для плодотворної творчої діяльності. «<…> І якщо я не озброюсь твердою волею, то загину посеред цих уламків <…>, – писав педагог. – Потрібно уміти змусити себе працювати і тоді, коли немає у мені енергії, переконавшись досвідом, що це падіння душі тільки тимчасово і що невелике зусилля над собою завжди винагороджується енергією, яка в ній народжується <…>» [9, с. 26].

6 лютого 1850 р. з великими складностями К. Д. Ушинський почав працювати помічником столоначальника департаменту духовних прав іноземних віросповідань у Міністерстві внутрішніх справ. Бурхлива і гуманна його натура не могла змиритися із протухлою, чиновницько-бюрократичною атмосферою, він різко виступав проти хабарництва і поборів чиновників. Він різко висловлюється про свого керівника, директора департаменту, графа Д. А. Толстого, ярого реакціонера, людину злопам'ятну і мстиву.

З початку 1850-х рр. К. Д. Ушинський почав співпрацювати з журналом «Современник». У ці роки доля знову звела його і П. Куліша. На сторінках «Современника» №№ 1–4 за 1853 р. Куліш вів анонімно рубрику «Иностранные известия» [14, с. 186]. Костянтин Дмитрович вивчив англійську мову і робив для «Современника» переклади художньої і наукової літератури, після Куліша продовжив вести у цьому журналі відділ «Иностранные известия». Він друкував свої рецензії на сторінках журналів «Современник», «Библиотека для чтения» та ін. Із 400 рецензій, розміщених в журналі, як мінімум 20 належали

перу К. Д. Ушинського: рецензії на книги по географії, історії, граматиці та ін. Проте, як в зарубіжні новини, так і в рецензії, К. Д. Ушинський вносив своє бачення розгляду окремих питань культури, висловлювати свою думку стосовно певних проблем [9, с. 27].

У 1854 р. у журналі «Современник» було надруковано рецензію на перше видання віршованого перекладу «Слова о полку Ігоревім». Це був анонімний відгук К. Д. Ушинського на переклад твору М. В. Гербелем (1827–1870). Причиною анонімності стало те, що тітка перекладача Наталія Василівна Гербель була мачухою К. Д. Ушинського. Тому педагог не бажав розкривати своє авторство з огляду на родинні зв'язки з М. В. Гербелем.

Педагог порівняв переклад М. В. Гербеля з іншими такого роду виданнями Сєрякова, Паліцина, Левитського, Грамматіна, де-ля-Рю, Минаєва, Мея, які дуже мало схожі на вірші, або як хочуть фантазують на тему «Слова». Як стверджував Костянтин Дмитрович, «Слово…» написано тією ж мовою, якою говорили люди в Чернігові і Києві. На його думку, твір написаний тою мовою, якою мав говорити і сам автор, скоріше за все, мешканець Новгород-Сіверська, який і сам, як видно із кількох місць поеми, брав участь у поході Сіверського князя [14, с. 179–180].

У 1851 р. К. Д. Ушинський знову опинився на Чернігівщині, коли в якості чиновника департаменту іноземних віросповідань Міністерства внутрішніх справ перебував у довгостроковому службовому відрядженні. Він отримав завдання дослідити стан сектантських рухів у регіоні.

У цей період життя на Чернігівщині К. Д. Ушинський зустрівся з дочкою поміщика хутора Богданка Семена Степановича Дорошенка (1794–1843) Надією. На початку 1852 р. молоді люди одружилися. Ушинський з родиною оселяється на хуторі Богданка, Глухівського повіту Чернігівської губернії. 12 жовтня 1852 р. у подружжя народився первісток – Павло [11]. Всього ж у родини, окрім Павла було ще п'ятеро дітей, два хлопчики і три дівчинки: Віра (1855), Надія (1856), Костянтин (1859), Володимир (1861), Ольга (1867).

Наприкінці 1858 р. згідно з купчою кріпості, укладеної в Петербурзькій палаті цивільного суду, маєток у хуторі Богданка перейшов до Н. С. Дорошенко від її братів Єгора, Петра, Степана та Костянтина. Відтоді у формулярних списках про службу Костянтин Ушинський вже зазначав: «Чернігівської губернії в

Глухівському повіті вісімсот десятин землі з населеними на них 60 душами селян (маєток дружини, благопридбаний)» [11].

У серпні 1854 р., внаслідок сутичок із директором департаменту графом Д. А. Толстим, К. Д. Ушинського було звільнено із III відділу департаменту іноземних віросповідань.

З листопада 1854 р. до січня 1859 р. К. Д. Ушинський став працювати вчителем російської словесності та юридичних предметів в Гатчинському сирітському інституті, а потім на посаді інспектора класів. Тут він значно поліпшив навчально-виховну роботу. У 30-ті, на поч. 40-х рр. XIX ст. тут працювали видатні педагоги: А. Ободовський, П. Гур'єв, Е. Гугель. За ініціативою Е. Гугеля, який був учнем І. Песталоцці, була розроблена оригінальна методика виховної роботи, методика викладання математики, російської мови та інших предметів.

Якось К. Д. Ушинський знайшов дві запилені почорнілі шафи з педагогічною літературою, які давно ніхто не відкривав. Цю літературу відібрав у свій час Е. Гугель. «<…> Це було вперше, коли я бачив підбірку книг з педагогіки в російському навчальному закладі, – згадував К. Д. Ушинський. – Цим двом шафам я зобов'язаний у своєму житті багато чим <…>» [9, с. 29]. Костянтин Дмитрович дуже цінував бібліотеку свого попередника, вважав це зібрання книг найкращим в галузі педагогіки.

П'ять років роботи у гатчинському інституті були дуже творчими. Тут він починає працювати над книгою для читання для дітей молодшого шкільного віку під назвою «Дитячий світ». У 1857 р. він написав статті «Про користь педагогічної літератури», «Три елементи школи», «Про народність у громадянському вихованні», «Шкільна реформа в Північній Америці» та ін., які було опубліковано у педагогічному часописі «Журнал для воспитания». Із цим виданням та з «Русским педагогическим весником» педагог співпрацював з 1852 р. У статті «Три елементи школи» виділив такі найвпливовіші виховні сили: адміністрацію закладу, вихователів та вчителів.

Після відвідин імператрицею інституту та її розмови з педагогом, К. Д. Ушинського переводять до Смольного інституту шляхетних дівчат. У 1859–1862 рр., не зважаючи на великий спротив керівниці Смольного інституту і майже всіх колишніх його викладачів, провів реорганізацію інституту. Йому вдалося звільнити деяких реакційних, безграмотних педагогів, але зали-

шилась керівниця інституту – М. П. Леонтьєва, противниця його починань та її оточення.

Він зменшив термін перебування дівчат в цьому закритому закладі з 9 до 7 років; привів групу молодих талановитих педагогів – В. І. Водовозова, Д. Д. Семенова, Л. Н. Модзолевського, Я. П. Пугачовського та ін.; зрівняв об'єм знань, які давали вихованкам в різних відділах; ввів відпустки для вихованок на канікули і свята; рішуче змінив зміст освіти і методи навчання, ввівши викладання фізики; підвищив значення рідної мови за рахунок іноземних. Після 7 років було введено двохрічний педагогічний клас. На першому році навчання вихованки поряд з загальноосвітніми предметами вивчали педагогіку і методику; другий клас було присвячено педагогічній практиці [3, с. 31–32].

Одночасно педагог продовжував вести активну літературну і громадську діяльність. У 1861 р. з'явилась хрестоматія для дітей «Дитячий світ», яку було перевидано 300 разів.

У 1860 р. К. Д. Ушинському запропонували редагувати «Журнал Министерства народного просвещения». Він згодився, розуміючи, журнал далекий від життя, від проблем навчання і виховання. Проте надіявся, що йому вдасться зробити його корисним для вчителів. Але підтримки ні в Міністерстві, ні в середовищі колег свого та інших журналів він не знайшов, тому в листопаді 1861 р. змушений був відмовитися від посади редактора [9, с. 32].

Проте, будучи ще редактором, у вересні 1861 р. опублікував статтю «Про малоросійські азбуки», тому що у 1860–1861 рр. тут було видано багато українських букварів різних авторів. Одним із них був «Буквар», створений Т. Г. Шевченком. стало відомо, що автор звертався до ранніх творів К. Д. Ушинського [9, с. 169].

Після відміни кріпосного права у 1961 р., Ушинський сам пояснив значення цього документу вихованкам. Він описав картину життя поміщиків до цього звільнення, розповів про їх життя та забави, про жорстокість багатьох над своїми кріпосними. Закінчив тим, що молодь, щоб, хоч якось, компенсувати страждання народу, має віддати всі сили на просвітництво звільненого від кріпацтва народу [3, с. 37].

Ця промова, яку виголосив Ушинський перед доньками кріпосників, стала відомою керівниці інституту. Проте це було

не єдиним, що привело до переслідувань педагога. Він різко висловлювався про керівництво і деяких працівників Міністерства освіти. Після цього його підручник «Дитячий світ» починають критикувати.

У березні 1862 р. інститутський законовчитель священик Гречулевич направив донос, в якому звинуватив К. Д. Ушинського в атеїзмі, вільнодумстві і політичній неблагонадійності. Педагог дві доби готував відповіді на звинувачення, лише зрідка встаючи. Коли він закінчив роботу, кров пішла з горла, а наступного дня він встав з ліжка посивілим. Усе пережите призвело до того, що він захворів [3, с. 40].

У березні цього ж року його звільнили з роботи «за станом здоров'я» і відправили на лікування за кордон на п'ять років. 22 березня педагог звернувся з проханням, щоб він весь цей час значився або у відомства імператриці Марії або у Міністерстві освіти. Міністр освіти А. В. Головнін написав: «<…> Колезький радник Ушинський <…> з відомих причин не може бути зарахований до Міністерства освіти <…>» [3, с. 37]. Як наслідок, педагогу довелось їхати в зовсім невизначеному становищі, як у правовому, так і в матеріально-фінансовому.

Під час політичного заслання він відвідав Швейцарію, Німеччину, Францію, Бельгію, Італію. За кордоном зустрівся і подружився з М. Пироговим, який давав йому поради у лікуванні.

На чужині проводив напружену наукову роботу. Склав книгу для читання «Рідне слово» (1864), написав статтю «Педагогічна подорож до Швейцарії», підготував до друку два томи фундаментальної праці «Людина як предмет виховання» (1868), зібрав матеріал до третього тому цього твору.

Як зазначають дослідники спадщини великого педагога, фольклорний матеріал складає більше 75 % першої книги «Рідного слова» і 50 % – другої. До книг було включено народні казки і пісні, прислів'я та приказки, байки, примовки, скоромовки. Елементами народності пронизані і по формі і по змісту вірші та оповідання К. Д. Ушинського. Тому в «Рідному слові» до кожного уроку було додано 2–3 прислів'я, кілька загадок, скоромовок, примовок [9, с. 140]. Як зазначає Є. І. Сявавко до «Рідного слова» було включено 366 прислів'їв і приказок, 62 загадки, 51 байку, 32 народні казки, 22 народні пісні, 7 скоромовок, а також велику кількість творів письменників і власних творів, які були близькі за духом народній творчості. Недаремно

і зараз багато популярних казок і притч К. Д. Ушинського сприймаються читачами, як народні [10, с. 159].

У 1867 р. К. Д. Ушинський повернувся в Росію. Відразу ж він став улюбленцем петербурзького педагогічного товариства. Він розповідав учасникам педагогічних зустрічей про свої враження від закордонних шкіл, про новинки педагогічної літератури в Європі та Америці. Під час зустрічей обговорювалися нові книги по педагогіці, які виходили в Росії [9, с. 33].

Стаття К. Ушинського «Про необхідність зробити російські школи російськими» (1867) через «переважне, посилене вивчення батьківщини» своїм змістом і логікою закликає одночасно до того, щоб зробити українські школи українськими на основі вивчення України й українознавства.

Не зважаючи на роботу і зайнятість, К. Д. Ушинський не забував Чернігівщину. Богданка стала для нього тим куточком, де він час від часу відпочивав душею і тілом від столичної суєти і турбот свого нелегкого життя, де вивчав народні звичаї та обряди, проникав у їх повсякденне буття [11].

Педагог також навчав селян взірцевому веденню господарства. Про те, як він детально вникав у господарські справи, засвідчує його проект обробітку землі в х. Богданка і письмові розпорядження по господарству – свого роду інструкція про те, які роботи коли виконувати. На своїй землі працював фізично: вирощував фруктові дерева, троянди, лілії та інші квіти, доглядав за кіньми та коровами, птицею, тримав пасіку, виконував різні роботи по господарству [9, с. 165].

Костянтин Дмитрович завжди обстоював своє українське походження. То в розмові з редактором-видавцем «Библиотеки для чтения», журналістом Альбертом Старчевським (1818–1901): «<…> Ні, я хохол; рід наш старовинний, малоросійський, дворянський <…>». У листах за 4 вересня 1868 р. він писав: «<…> В майбутньому гадаю переїхати до себе на батьківщину, в Київ <…>» [17, с. 36].

У своєму листі до М. Бучанського, М. Драгоманов із Флоренції 25 грудня 1872 р. написав: «<...> З російської педагогічної літератури вважав би дуже потрібним переробити “Родное слово” випуск I–II, що було б тим легше, бо автор – Ушинський – сам чернігівець, деякі сказки і пословиці і т. д. малоруські <…>» [8, с. 453; 11].

Останній раз на Чернігівщині він був незадовго до смерті. У липні 1870 р. він приїхав у Богданку, якраз після похорону старшого сина Павла, який випадково смертельно поранив себе на охоті. Павлу тоді ще не було і 18 років. Це остаточно підірвало сили К. Д. Ушинського. Він перевіз родину до Києва, а сам із синами Костянтином і Володимиром, за порадою лікарів, поїхав у Крим на лікування. По дорозі він застудився, і змушений був зупинитися для лікування в готелі «Отель дю Норд» (Північний) в Одесі. Через кілька днів до нього приїхали дружина і доньки, а також дружина старшого брата – Олександра. Ушинський почувався дуже погано, але до лікаря не звертався.

22 грудня 1870 р. за старим стилем (3 січня 1871 р.) видатний педагог помер за робочим столом о 2 год ночі, правлячи рукопис «Педагогічної антропології».

Його поховали в Києві, на березі Дніпра, на території Видубицького монастиря [9, с. 34].

Отже, не зважаючи на те, що багато років український педагог жив і працював у Росії та за кордоном, багато років його життя (з раннього дитинства і до останніх днів) було пов'язано з Україною. Якщо навіть не рахувати можливого попереднього перебування в Новгород-Сіверському, Костянтин прожив у місті 8 років – з 1832 по 1840 рр., коли він 17 літнім юнаком поїхав вступати в Московський університет. У Новгород-Сіверському, у маєтку своєї дружини в Богданівні та інших містах України К. Д. Ушинський, за підрахунками його біографів, в загальному прожив 20 із 48 років свого життя. Він приїздив сюди студентом, потім з родиною, переважно влітку. Ось чому Україна, українська мова, пісні, інші види фольклору, місцеві звичаї та обряди займали надзвичайно важливе місце в його житті і творчості.

Список використаних джерел

1. Воїнов С. Обережно – «Слово о полку Ігоревім»! / С. Воїнов // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 25–29.
2. Воїнов С. Дещо нове до біографії К. Д. Ушинського / С. Воїнов // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 46–53.
3. Гончаров Н. К. Педагогическая система К. Д. Ушинского. – Москва : Педагогика, 1974. – 272 с.

4. Довбня В. Проблема соціокультурного існування людини у філософській антропології Костянтина Ушинського / В. Довбня // Сіверянський літопис. – 2004. – № 2–3. – С. 75–80.
5. Довбня В. Життя як світове явище у філософії Костянтина Ушинського / В. Довбня // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5. – С. 97–102.
6. Довбня В. Філософська антропологія Костянтина Ушинського в контексті синергетичних ідей / В. Довбня // Сіверянський літопис. – 2005. – № 5. – С. 71–76.
7. Довбня В. Проблема людини в філософській антропології Костянтина Ушинського : автореф. … дис. канд. філос. наук: 09.00.05 / Довбня Віктор Миколайович ; Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2003, – 18 с.
8. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – Київ, 1970.
9. Сявавко Є. І. Творче використання К. Д. Ушинським традицій народної педагогіки./ Сявавко Є. І. // Педагогічні ідеї К. Д. Ушинського. – Київ, 1974.
10. Терлецький В. «Адресуйте так: “В Чернігівську губ. Глухівський повіт”» / Сіверщина в історії України. URL: htt/dspce.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/67832/50-Terletskiy.pdf?sequence=1.
11. Терлецький В. Костянтин Ушинський і Сумщина. – Суми : Собор, 1998.
12. Терлецький В. Навколо рукопису «Слова о полку Ігоревім» / В. Терлецький // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 60–67.
13. Терлецький В. Пошуки і знахідки на ниві ушинськознавства (з нагоди 140-річчя від дня смерті К. Д. Ушинського) // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 179–192.
14. Терлецький В. Роде наш красний: Ушинські крізь призму століть. – Суми, 2001.
15. Терлецький В. Розіллюсь по ріднім краю (П. Куліш у взаєминах із земляками). – Суми : Мрія-1, 2006.
16. Терлецький В. Сторінки життєпису Костянтина Ушинського (175-річчя від дня народження) / В. Терлецький // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 32–45.
17. Ушинский К. Д. Воспоминания об учении в Новгородсеверской гимназии / Избранные педагогические произведенияю. – Москва : «Просвещение», 1968. – С. 383–389.
18. Ушинский К. Д. Избранные педагогические произведенияю. – Москва : Просвещение, 1968. – 558 с.

Lidia Nesterenko

K. D. USHINSKY: PAGES OF LIFE AND CREATIVITY

The article is devoted to the life and work of the great Ukrainian teacher K. D. Ushinskyi. A significant place in the work is devoted to the childhood and youth years of the future teacher and his studies at the Novgorod-Siversk Gymnasium in 1833–1840, Moscow University and his work. The connections between K. D. Ushinskyi and M. V. Gerbel, P. Kulish, M. Kostomarov, M. O. Korfom et al. The work pays attention to the scientist's scientific heritage.

Key words. *K. D. Ushinskyi, Chernihiv province, Novgorod-Siversk gymnasium, Moscow University, St. Petersburg, h. Bohdanka.*

Юрій Онацько

УДК 39(477.53)

ЕТНОГРАФІЧНІ МОТИВИ У ТВОРЧОСТІ М. О. ОНАЦЬКА

Дана стаття є першою спробою вивчити та систематизувати творчість Заслуженого майстра народної творчості України, лауреата премій імені Данила Щербаківського та Олени Пчілки М. О. Онацька.

Ключові слова: *Михайло Олександрович Онацько, народне малярство, художник, картина, творчість.*

Люди не народжуються,
а стають тими, ким вони є
К. Гельвецій

Незвідані шляхи Господні! Нерозгадана тайна пробудження таланту. Хто скаже, чому саме в цій, а не іншій душі, на тому чи іншому шляху спалахує іскра Божа? І вже людина не владна її загасити, радіє чи карається, а мусить плекати ту іскру в собі і нести світові. І вже не важить нічого: є достаток чи його немає, є щастя чи обминуло найдальшою стежкою, пестить життя чи жорстоко ранить, – нічого не має значення, тільки творчість, тільки вона дарує незрівняну мить дотику до Вічності.

Михайло Олександрович Онацько, мій батько, – художник від Бога і від народу, який не навчався в академіях, але його полотна прикрашають зібрання більш ніж 20 країн світу. Він мо-

же намалювати ромашки на місяці і козака на небі і ми, роздивляючись їх, дивуватимемось: чому ж самі цього не уявляли. А як зобразить Сорочинський ярмарок чи народну забаву на Різдво, то й самі ніби опиняємося серед тих героїв. Коли дивишся на картини художника, огортає почуття причетності до якоїсь містики, в душі починає лунати знайомий, але вже призабутий спів. Мабуть, так співали наші предки – трипільці. Від його картин на душі стає лагідно й затишно, вони викликають приємні спогади про мамині колискові, бабусині казки, щасливе дитинство. Твори М. О. Онацька овіяні теплим подихом, настояним на пахощах травневих вишень і груш, лагідного вітру, зігріті щедрим сонцем, що купає промені в тихому плесі синього Псла.

Михайло Олександрович Онацько – один з продовжувачів давніх традицій народного малярства, що колись було поширене в краї. Він невтомно продовжує те, що стало забуватись, збагачує полтавську традиційну картину своїм світобаченням, простоту підносить до мистецької вершини. Саме це зумовило вибір теми для моєї статті, метою якої є дослідження витоків народознавчих мотивів у творчості М. О. Онацька, вплив українських традицій на вибір етнографічних мотивів у картинах художника, його внесок у розвиток народного малярства.

Михайло Олександрович Онацько належить до когорти знаних майстрів українського народного малярства. Його творчий ужинок посідає чільне місце у золотій скарбниці національної культури.

Народився М. Онацько на Полтавщині, в хуторі Хоменки, що біля Диканьки, в 1940 році. Про його народження розповідає сестра Галя, старша на 10 років, рідна по батькові: «Одного разу прокинулася рано-рано від дитячого вереску. На соломі під припічком лежала мати, а поруч із нею – немовля. Зайшов стурбований батько і повідомив, що одна бабця-повитуха дуже хвора, а другої в селі немає. Помочі чекати ні від кого. Мати сказала, що пуп дитині зав'яже сама. Після цього, за повір'ям, більш дітей родити не можна. Та мамі тоді вже й було 43 роки» [8, с. 20].

В голодному 33-му Олена (так звали маму) втратила чоловіка й дітей. Удівцем, із двома дівчатками на руках, зостався Сашко (батько). Живим – жити. Зійшлися, народили ще трьох діток. Найменший – Михайлик. Події, що завирували в хуторі Хоменки, який складався з 19 хат, не дали змоги записати хлопчика.

Документ, що засвідчував майстрове народження, у світ з'явився таким чином «Я був переведений до 3-го класу, коли зі школи затребували метрику (свідоцтво про народження», – згадує М. Онацько. Виявилося, такого документа ніколи не існувало і ніхто з родичів не міг назвати точну дату мого народження. Мати послала до баби Свиридихи. Вона все за всіх в селі знала і пам'ятала, хоч була безграмотною. Дату народження встановила так: «На Михайла, який відзначають у кінці листопада. Потім сільський коваль Іван написав мені біографію. Свідки підписалися, а сільська рада видала довідку. За цими паперами у Диканьці отримали потрібний документ» [8, ст. 20].

Із шести років пас кіз. Мама до церкви ще зовсім малим на руках носила. У Святвечір проводжала його з вечерею до хрещених батьків. Була вона натурою ліричною, співати любила, мала тоненький високий голос. Батько – товариський, говірливий, теж пісню шанував. Був гостинним господарем, дотепним оповідачем. Розказував, як парубком вчився танцювати в клуні, щоб ніхто не бачив. Замість дівчини – граблі в руках. Усе життя тяжко трудився, пилки з рук не випускав, на старість – захворів.

Михайлик змалку захоплювався малюванням. Уроки малювання в школі викладав молодий красивий сержант-розвідник учасник війни Василь Іванович Бедратий. Всі хлопці хотіли бути схожими на нього, і всі ходили на гурток малювання. Так з'являються перші мрії, перші фарби, перші успіхи, перше і останнє рішення: «Буду художником!»

«Мене тягло до народної творчості, до ілюстрування прочитаних книг, – згадує М. О. Онацько, – тож читав і малював в степу, де пас кіз. Вони й були моїми першими глядачами. Своїх наївних малюнків я соромився і рідко кому показував, особливо фахівцям. Вони піднімали на сміх мої спроби і розповідали, як це повинно бути з позицій соцреалізму» [8, с. 20].

Та бажання малювати перемагає. І ось Михайло дізнається, що при Києво-Печерській Лаврі працює декоративно-прикладне училище і в 1956 році приїжджає складати вступні іспити. Але ж абсолютно не мав ніякої фахової підготовки, елементарних спеціальних знань, тому й не був прийнятий на навчання. Доля художника не всміхнулась йому. Шкода! Повернувся додому і, порадившись з батьками, вирішив вступати на історичний факультет Полтавського педагогічного інституту, який закінчив у 1970 році.

Постійно малювати М. О. Онацько почав з 1987 року. Змінилися життєві обставини – тяжка хвороба дала час на роздуми та змусила переосмислити життєві цінності. До рук потрапляє книга Михайла Слабошпицького «Марія Башкирцева». «Вона мене вразила, – говорить художник, – землячка, хвора дівчина, а яка в неї сила волі! Відчував, теж зможу, є в мені це. Вставав удосвіта і йшов малювати» [7, с. 23].

Посеред гнітючих думок про неминучість смерті, про слід, який людина має полишити в житті, приходить непереборне бажання творити. Його перші спроби були спрямовані на опанування принципів традиційного реалістичного живопису, головними у тих спробах стали пейзажі рідного краю – Полтавщини, ті відомі шишацькі краєвиди, що за своєю мальовничістю, кажуть, не поступаються Швейцарії або Закарпаттю. Роботи подобалися глядачам. Менш ніж за три роки підготував чотири виставки.

Але тут відбулася зустріч, яка докорінно змінила його творчі орієнтири. Тією «фатальною» людиною став київський художник, голова Спілки майстрів народного мистецтва України Володимир Прядка. Він перший звернув увагу самодіяльного митця на народну картину, ознайомив з її багатими традиціями і роботами всесвітньовідомих майстрів.

«Дуже добре, Михайле, – сказав В. Прядка, – що ти не вступив в училище, бо став би інкубаторним художником, яких в Україні – хоч греблю гати. А так ти неповторний! Забудь про академізм і шукай себе в народній картині» [18, с. 23].

На початку 1990-го року було створено Спілку майстрів народного мистецтва України і, невдовзі, М. О. Онацька прийняли в творчу організацію. Люди, що зналися на народному мистецтві, радили: не збивайся на манівці, не намагайся наслідувати професіоналів, шукай себе в народній картині. І він прислухався. Енергія бралася невідомо звідки. На Різдво 1993-го року в місті Києві в Державному музеї українського народно-декоративного мистецтва відбулася його перша персональна виставка, і вона одержала схвальний резонанс у громадськості та колег. Відгуки окрилювали. А потім був Ужгород, Закарпатський музей архітектури та побуту. За чотири роки майстер підготував шість виставок своїх робіт у Києві. Запам’яталася презентація творчості у музеї народної архітектури та побуту України у 1998 році в селі Пирогове Київської області. Роботи майстра

зберігаються в музеях Полтави, Києва, Ужгорода, Диканьки, Шишак, Великих Сорочинців, а також у приватних колекціях цінителів мистецтва Німеччини, Угорщини, Польщі, Англії, Франції. Швеції, Голландії, США.

Журналіст Ярослав Проць у своїй статті «У пошуках зачарованої вічності» про Заслуженого майстра народної творчості України Михайла Олександровича Онацька пише: «Живе у мальовничих вишнево-абрикосових Шишаках, у столиці гоголівських хуторів, дивний чоловік. Йому вже за шістдесят, а він неначе дитина. Ні світ ні зоря встає, щоб побачити народження нового дня, ще спозарання його силует проступає крізь вранішній туман – неквапливою ходою вертається він від красеня Псла – чарівної річки, що з одного боку оперізує колишнє козацьке поселення. Він закоханий у свій рідний край, в його людей, в Україну, в народне мистецтво. Він – художник від бога. Він – творець свого світу краси» [11, с. 4].

Михайло Олександрович Онацько є яскравим представником народного малярства, особливої течії в українському мистецтві. Саме цей вид мистецтва є найвиразнішим засобом передачі художником національної обрядовості, традиції, менталітету, допомагає передати причетність до української нації та національного світобачення. І тому, починаючи аналіз його творчості, варто передусім дати характеристику цього стилю.

З історії відомо, що наївне малярство як течія в нашому мистецтві має давні традиції. «Народна ікона», «народна картина», «народний декоративний розпис» – це добре вивчені, описані явища. Поряд з темою «Козак Мамай» та «Козак-бандурист» в народній картині побутували такі теми, як «Орач», «Троїсті музики», «Козак і дівчина», «Проводи козака», «Весілля», «Рідне село» тощо. Саме ці теми отримали продовження в наш час у творчості майстрів народного малярства. Треба сказати, що творчість художників-аматорів досить різноманітна. У роки радянської влади ця розмаїтість узагальнювалась єдиним поняттям самодіяльного живопису. Мистецтвознавці не шукали різниці власне між народною картиною, просто наївним малярством та самодіяльною творчістю. Поталанило тільки декоративному розпису, найбільш традиційному жанру мистецтва. Мистецтвознавці стверджують, що світ не знає поняття «народна картина». Це український винахід. Світ визнає тільки наївне малярство, або мистецтво примітиву, як мистецтво не вчене, але цінне від-

сутністю всяких навчених штампів, стереотипного мислення. Воно цінне індивідуальним баченням, непередбачуваними рішеннями, де невміння малювати правильно стає його якістю. В Європі видають художні альбоми наївного малярства, збирають музейні колекції, влаштовують міжнародні виставки тощо. Поняття наївного малярства настільки широке, що вміщує в себе також і поняття «народна картина». Вона частіше традиційна за сюжетом, навіть канонічна, хоч і носить яскраві риси індивідуальності митця. Якщо зробити виставку народного малярства, то буде помітна їх стильова спільність, буде відчутно, що це певна самостійна течія у наївному малярстві. Твори цього жанру найбільше пов'язані з життям народу. Художник має на меті не тільки реалізувати ідею самовираження, але і виявляє якісні грані естетичного ідеалу народу, нації.

Серед сучасних майстрів наївного малярства слід назвати всесвітньовідомих: Марію Приймаченко, Катерину Білокур, Марію Буряк, Івана Лисенка, Ганну Собачко та інших.

Михайло Олександрович Онацько – справжній майстер народної картини. Художник – один з не багатьох, хто свідомо продовжує в ній народні традиції. «Він природно виріс з тієї картини, яку багато хто пам'ятає на стінах світлиць. У нього ті ж ставки серед села, козак і дівчина, народні гуляння, гоголівські сюжети. Перед нами класичне село, яким воно є в уяві українця. По-дитячому наївне, поетичне, як рай на землі. Ідеалізація сільського життя зачаровує глядача, викликає добру усмішку, тривожить душу. А головне – це щира наївність художньої мови. Автор зовсім не намагається малювати правильно. Він не прагне бути різноманітним. Він має власне обличчя і не хоче міняти його» [20, с. 8].

М. О. Онацько не копіює старі зразки, які колекціонує. Його твори інші за настроєм, сприйняттям життя, тим особистим, власними, тільки йому притаманним баченням світу. Що ж це? Може, своєрідний ретроспективізм, адже всі ті «Наталки-Полтавки», «Вечірні пісні», «Сільські ідилії», що їх із захопленням малює майстер по суті реконструюють, відтворюють ідеальні уявлення про минулий, втрачений, але такий привабливий світ дитячих вражень, що побудовані на гармонійності і вічному самоповерненні фольклорних образів. Можливо, звідси йде особлива святковість життєрадісність цих творів, надзвичайно барвистих, яскравих, де чисті, відкриті кольори наче випромі-

нюють сонце. Майстер любить малювати картини на сюжеті народних бувальщин, притч або детально відтворювати святкові звичаї, обряди. Так виникли великі цикли картин «Обрядові», «Весільні», «Різдвяні», «Великодні» «Ярмаркові», «Козацькі», «Гоголівські мотиви», «Козак і дівчина», які мають не тільки художнє, але й етнографічне значення, бо виконані ретельно, зі знанням теми зі справжньою науковою скурпульозністю. Не раз звертався він і до гоголівських образів, поєднуючи гротесковість і наївність, гумор і щиру закоханість у життя. Природжений хист до критичного самоаналізу і несхибна віра у свої творчі сили допомогли художнику створити неймовірну кількість картин у техніці олійного і темперного живопису.

Про свою творчість М. О. Онацько говорить: «Картини народжуються через пережите, мають викликати у глядача думки – тоді це справжнє мистецтво» [8, с. 20].

На картинах М. О. Онацька зустрічаємо і елементи символізму, оскільки корені народного мистецтва ховаються в прадавній давнині. Козак і дівчина біля криниці або на березі ставка – то символ чистоти і святості, бо вода свята. Свічечку художник зображує у вигляді маківки з трьома хрестами, як символ Бога-Отця, Бога-Сина та Духа Святого. Млин зазвичай височить над селом і символізує довге життя і трудовий шлях українців. Доріжки – символ єднання людей, будинок – символ продовження роду, а також стежки та шляхи, які ведуть нас і наших пращурів до річки, у ліс чи до млина, пов’язуючи все життя селян в одну загальну гармонію. Дорога – символ вічності, бо приходить з вічності і йде у вічність Чумацький шлях на картині з’єднаний з космічним, по якому за переказами «чумаки сіль розсипали». Чумацький шлях невіддільний від землі, бо ми – частині Космосу, однієї Галактики. Це врешті-решт дорога, якою ми йдемо усі, приходимо у світ Божий і відходимо у вічність.

Існує ціла серія картин, присвячена весільній тематиці. Закоханий у спів свої старших сестер, які гарно знають весільні обрядові пісні, Михайло Олександрович записав із їх вуст слова і переклав на музику зримих образів.

Весілля на хуторі відзначали всією громадою. «Пам’ятаю, – згадує художник, – як мої старші сестри у вінках зі стрічками, разом із дружками ходили від хати до хати, кланялися тричі: «Просили батько й мати, і я прошу…». Для кожної весільного

епізоду призначалась своя пісня. Усе це я бачив і чув. Тепер забуте повертається до мене й оживає на картинах» [15, с. 1].

Кожному циклу весільного обряду майстер присвятив низку картин. Дивлячись на них ми відчуваємо динаміку життя, душа сповнюється радістю за молодих, віриться, що це свято буде існувати завжди.

В одинадцять років, згадує М. Онацько в спогадах, прочитав «Вечори на хуторі біля Диканьки». Село хлопчика знаходилося поряд з Василівкою, де проходило дитинство Миколи Васильовича Гоголя. Думки Михайла уявляли всі подіїтакими, якими їх змальовував Микола Гоголь. Велику роль у фантазіях хлопчика відігравали місцеві оповідачі легенд, які були схожими на Рудого Панька.

Легенди, зароджені в народі з сивої давнини, трансформувались у різі відтінках часового виміру. Тому в світі, де з людьми поряд жили домовики, водяники, лісовики, відьми, русалки, вовкулаки, у цьому власному космосі народної уяви, Михайло почував себе добре. Йому було затишно в домі щедрої народної фантазії, як у власній причепуреній зелами, вишиванками хаті з образами.

М. В. Гоголь – великий художник слова, як ніхто інший колоритно змалював образ українського хуторянина, його побут і звичаї. М. Онацько відтворив слова фарбами, зобразивши їх на оргаліті. Так виникла чисельна серія картин за гоголівськими мотивами «Папороть цвіте», «Русалки», «Зачароване місце», «Скарб», «Сорочинські трагедії», «Майська ніч», «Левко і Галя», «Запорізька Січ», «Вій», «На хуторі біля Диканьки», «Веселі куми» та інші.

Гоголівські мотиви займають чільне місце у творчості майстра пензля: утаємниченими ночами, чортами й відьмами. Художник стверджує, що саме своїх земляків зображує на картинах. Адже з часів Гоголя мало що змінилося – іскрометність та дотепність гумору залишилась такою ж.

Не оминув у своїй творчості М. О. Онацько і таку обрядову традицію як Купальське свято. Народ вважав, що саме на Івана Купала можна за допомогою визначеного дійства добитися очищення від злих чарів, які насилають відьми.

Вірили, що відьми за своєю природою здатні приносити тільки лихо. Крім насилання різних бід, вони псували чужих корів – забирали молоко, накликали хвороби на людей, здійснювали

магічні заломи колосся, що спричиняло до неврожаю, могли навіть висмоктати кров. Одне слово – це були люди, наділені надприродною нечистою силою. Давнє язичеське свято – свято краси, молодості й самоочищення, знайшло відображення на картинах М. О. Онацька.

Існують вірування, що в ніч напередодні Івана дерева переходять із місця на місце й шумом гілля розмовляють між собою. Хто має цвіт папороті, той може бачити, як розходяться дуби, й чути, як ведуть вони тиху розмову, може зрозуміти мову всякого створіння; може бачити де заховані в землі скарби і здобувати їх.

Наші стародавні предки про спорові рослини, мабуть, нічого не знали, а тому й вірили, що кожна рослина повинна мати квітку, а що в папороті квітки ніхто не бачив, то й виникло багато легенд про таємничу квітку папороті. А на картині М. Онацька «Папороть цвіте», червоніє брунька квітки, вона ніби жива, ніби рухається, стає все більша і більша, схожа на жевріючу вуглину. І ось квітка розгорнулась перед очима та освітила все навколишнє.

Догорають вогнища, літні люди потрошку розходяться, роз'їжджаються. Вже пізно. На якусь мить притихла молодь, зачарована красою ночі. Раптом баяніст заграв веселої і зірвалась до зірок запальна пісня [2, с. 37].

Купальській тематиці присвячена ще одна робота художника «Ой на Івана та і на Купала». Вона стала титульною сторінкою чудової книжки з однойменною назвою. У 1999 році у видавництві «Веселка» побачила світ унікальна за інформативністю та оформленням книжка для дітей і дорослих «Ой на Івана та й на Купала». Її створили два автори – науковець-етнограф Людмила Іванникова та заслужений майстер народної творчості Михайло Онацько. За оформлення книги він нагороджений премією імені Олени Пчілки. Слід зазначити, що він став першим художником, відзначеним цією премією.

Таким чином, роботи купальської тематики мають яскраві живі кольори літньої чарівної ночі. Художник вільно віддається замилуванню умовним світом; етнографічних реалій, точніше – схожої на реальність казки в якій все одухотворене небувале, романтичне. У душевний світ своїх шанувальників автор входить добром і гармонією.

З усіх відомих християнських свят і традицій автор полюбляє різдвяні. Загалом зимовий цикл включає такі свята: Коляду (або

Святвечір); Свято народження сонця (або Різдво Христове); Новий рік (Маланки або святого Василія Великого); Водохрещу (або Богоявлення); Стрітення та Обрітення.

Відзначення їх він пам'ятає з раннього дитинства. Батьки привчали дітей постувати і говорити: «Прийде Різдво, принесе батькам хрещеним вечерю, піде колядувати, буде здоровити все село!». Завчасно діти домовлялися, хто до кого прийде першим, потім до кого наступного йтимуть, щоб зібралася ціла ватага.

Його атмосфера, настрій, відчувається у різдвяних мотивах: «Нова радість стала», «Різдво», «Колядувальники», «З Різдвом Христовим» та інші.

Роздивляючись серію робіт, присвячених Різдвяно-новорічним святам, відчуваєш захоплення її світлого життєрадісного живопису. «Ніч перед Різдвом», «Різдвяні пригоди», «Знайшли мішок», «Катання на санях», «Вечеря хрещеному батькові», «Щедрий вечір» – це далеко не весь перелік картин цієї серії.

Відображаючи поезію, казковість стародавніх обрядів, вони ніби уособлюють багатство народної художньої культури краю. Всі роботи Різдвяного циклу наповнені світлою радістю, якій співзвучно усе навкруги: посмішки, пустотливі веселощі, кольорові хустки, сніг, рум'яні обличчя, віконця хатинок.

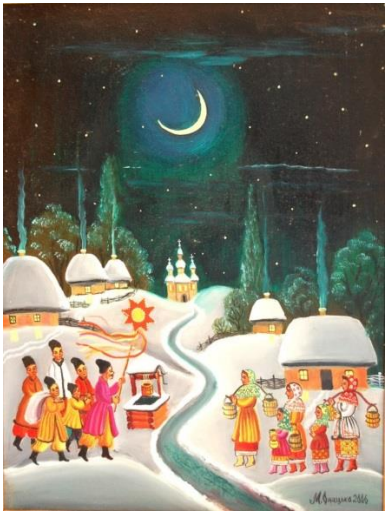

Рисунок – «Різдвяна ніч»

Роботи М. Онацька світлі, таємничо приваблюючі, наповнені добротою й душевністю, де все: людина, природа, побут існують в єдиній спільності, де панують радість і злагода.

Михайло Олександрович – художник від Бога і від народу. Він не має спеціальної освіти, але творчість його визнана в Україні та цінується любителями закордоном. Його твори овіяні теплом, любов'ю, зігріті сонцем, душею автора.

М. О. Онацько – один із продовжувачів давніх традицій народного малярства заслужений майстер народної творчості України, лауреат премій імені Данила Щербаківського та Олени Пчілки. Невтомно відроджує те, що стало забуватись, збагачує полтавську традиційну картину своїм світобаченням, простоту підносить до мистецької вершини.

Національні традиції він добре знає з дитинства, зберігає їх та передає онукам, знайшли відображення у його картинах. Вони настільки ретельно, зі знанням виписані, що можуть служити ілюстрованою енциклопедією українських народних свят.

Список використаних джерел

1. Білоус Д. Рідні небеса. Київ : Веселка, 2005.
2. Воропай О. Традиції та звичаї. 1962.
3. Качалова Т. Двадцять місяців. Київ : Веселка, 2001.
4. Намакштанська І. Є. Чарівник наших мрій та снів // Меркурій № 12 (180), 2005.
5. Никанорова О. Наївне малярство Михайла Онацька // Культура № 215–216, 1996.
6. Ой на Івана, ой на Купала. Київ; Веселка, 1999.
7. Олександерко Т. Ведуть коня толокою,вінчають Василя з Маланкою // Зоря Полтавщини № 7 (19048), 1998.
8. Онацько М. Жартома і всерйоз // Народне мистецтво № 3–4, 2005.
9. Онацько М. Це наша Україна // Туризм № 3, 1998.
10. Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій. Київ ; Либідь, 1994.
11. Проць Я. Народний маляр з хуторів // Молодь України № 111 (17447), 1996.
12. Проць Я. Різдвяна фантазія М. Онацька // Сільське життя. 2006. № 2. Проць Я. У пошуках зачарованої вічності // Зоря Полтавщини № 2–3, 2002.
13. Скуратівський В. Місяцелік. Київ : Мистецтво, 1993.
14. Соловей С. Михайло Онацько: «Народна картина повинна бути в оселі кожного українця» // Полтавська думка № 2 (466), 2003.
15. Толстих В. І. Естетичне виховання. Київ : Вища школа, 1987.

16. Чередниченко Д. Чарівник із Шишаків // Жива вода № 9 (61), 1996.
17. Черченко Л. Пан Онацько запрошує // Українська культура № 5–6, 1995.
18. Шишаччина. Історико-краєзнавчий бібліографіний довідник. Шишаки, 1999.
19. Ярошенко Г. М. Онацько: «Народну картину колись можна було побачити в людських оселях поряд з іконою…» // Вечірня Полтава № 19 (5840), 2004.

Yuriy Onatsko

ETHNOGRAPHIC MOTIVES IN CREATIVITY M. O. ONATSKA

This article is the first attempt to study and systematize the work of the Honored Master of Folk Art of Ukraine, laureate of the awards named after Danylo Shcherbakivskyi and Olena Pchilka M. O. Onatska

Key words: *Mykhailo Oleksandrovych Onatsko, folk painting, artist, painting, creativity.*

Володимир Перерва

УДК 257 (477. 43/44)

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті досліджено державну та національну політику Російської імперії в галузі церковнопарафіяльного шкільництва Подільської єпархії. При дослідженні використано нові історичні джерела з архівосховищ Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі. Цінність цих джерел полягає у їх унікальному внутрішньому змісті та малодоступності для більшості українських дослідників. Поряд з цим, автор приділяє значну увагу «католицькому фактору» в формуванні національної політики Росії відносно православних церковнопарафіяльних шкіл.

Ключові слова: *національна політика, церковнопарафіяльна школа, православне духовенство, Подільська єпархія, Міністерство освіти, Святійший Синод, генерал-губернатор.*

Історія шкільної справи на Поділлі має яскраво виражений церковний відтінок, адже навіть на початку індустріального XX століття більшість існуючих шкіл регіону були церковнопарафіяльними. Конфесійний характер цих навчальних закладів в умовах багатонаціонального Поділля не ставив нездоланних перепон у навчанні в православних школах дітей інших національностей та віросповідань. Це становило неабиякий інтерес для реалізаторів національної політики Росії на Правобережжі і вони активно втручалися в хід навчального процесу шкіл Поділля.

Даний аспект регіональної історії порівняно мало розроблений як в російській, та і у вітчизняній **історіографії.** Російські дореволюційні історики нерідко нехтують національними аспектами освіти Правобережжя [11, 6–9; 12, 509–511]. Радянські та сучасні дослідники освітньої діяльності православного духовенства теж нерідко обходять належною увагою дане питання [18, 69–75]. Окремі аспекти впливу національної політики Російської імперії на життя церковнопарафіяльних шкіл Правобережжя було розглянуто нами в деяких працях [15, 63–67; 17, 194–206]. Втім, існує чималий масив документальних джерел, які проливають світло на це питання.

Відповідно, **метою** нашого дослідження є простеження впливу національної політики російської імперської влади на життя церковнопарафіяльних шкіл Поділля, як регіону з переважаючим парафіяльним шкільництвом.

У дореформену епоху приходська освіта рідко мала організований характер й переважно побутувала у вигляді приватного навчання дітей дяком-«бакаляром». І хоча царські розпорядження неодноразово дозволяли православному духовенству відкривати приходські початкові навчальні заклади, проте в умова існування кріпацтва діти не мали змоги регулярно навчатися, оскільки доглядали домашнє господарство [14, 13–14; 16, 187–188].

Тому укази Святійшого Синоду 1836 та 1837 рр. вже не просто дозволяли, а веліли православному духовенству відкривати церковнопарафіяльні школи Вони поступово стали виконуватися, але цей процес стосувався лише державних маєтностей, яких на Правобережжі було порівняно небагато.

У подальшому потреби промислового розвитку та заплановане скасування кріпацтва все наполегливіше вимагали заснування масової початкової освіти, оскільки був потрібен не лише

грамотний писар, але й грамотний робітник. Втім, головним приводом поширення масової церковнопарафіяльної освіти стали не економічні чи суспільні зрушення, а саме національний фактор. Оскільки на Правобережжі в цілому та на Поділлі зокрема великою рідкістю були офіційні церковнопарафіяльні школи, то процвітало нелегальне шкільництво. Місцева дрібна шляхта, здобувши освіту в гімназіях, самочинно відкривала приватні навчальні заклади, де навчалися грамоти не тільки шляхтичі, але деколи й діти православного простолюду [9, 226–269]. Це було прямим порушенням закону про заборону католикам навчати православних дітей. Подібні школи діяли таємно, з ними боролася поліція – або щонайменше робила вигляд, що ліквідовує такі «підпільні» навчальні заклади. Зрештою, до початку XX ст. їй так і не вдалося викорінити таємні польські школи на Поділлі. Так, навіть у 1899 р. секретар Подільської духовної консисторії Ніколай Нікітін повідомляв обер-прокурору Святійшого Синоду К. Победоносцеву, що «в текущем году, в предместье г. Проскурова Подольской епархии, д. Заречье, благодаря энергичным стараниям соборного священника Облапского, была обнаружена тайная польская школа, которая 1 февраля закрыта местною полициею. Произведенным по настоящему предмету Инспектором народных училищ формальным расследованием обнаружено, что передвижная тайная польская школа существовала в означенной деревне около 2-х недель и помещалась в 4-х католических домах; обучалось в ней 5 мальчиков и 1 девочка» [6, 2].

Як наслідок, із Санкт-Петербурга повеліли «сделать зависящее распоряжение о том, чтобы заведующим и учителям Заречанской школы грамоты было обращено особое внимание на помянутых учеников сей школы, посещавших тайную польскую школу, дабы со стороны их не было оказано какого-либо нежелательного влияния на других учеников Заречан» [6, 3]. Тобто, протягом десятиліть місцеві поляки-патріоти не зупинялися перед тим, щоб навчати дітей в двох школах – в православній для демонстрації лояльності і в католицькій заради перспективи відродження польської державності. Тому органам внутрішніх справ доводилося докладати чимало зусиль в боротьбі з таємним польським шкільництвом.

Російська влада швидко збагнула, що грубі поліцейські заходи не в змозі досягнути мети і стала використовувати більш

тонкі методи асиміляції неправославного населення Поділля. Наймасштабнішим із них було відкриття масової мережі православних церковнопарафіяльних шкіл, яке вилилося у справжню «шкільну революцію» і створило дієву конкуренцію для таємного католицького шкільництва. Ще в 1859 р. настоятель Спасо-Преображенського храму містечка Білої Церкви Київської губернії відкрив у своїй парафії цілу мережу з чотирьох постійно діючих церковнопарафіяльних шкіл нового індустріального типу – з наперед розробленою програмою, штатом вчителів тощо [13, 116–129; 14, 69–72].

Ці школи, як писав Г. Булашев стали «так сказать, *предвестницами* всех существующих в настоящее время в Империи церковноприходских школ», – в тому числі й подільських [10, 108]. Їх функціонування схвалив сам імператор і білоцерківський приклад, обійшовши шпальти тогочасних імперських часописів, став наслідуватися тисячами священнослужителів українських єпархій [14, 20].

Власне, навіть російські історики шкільництва відзначали особливу роль у цьому русі православного духовенства Київщини. «Благодаря заботам принявшего в этом деле живое участие киевского митрополита Исидора, а после него Арсения Киевская епархия особенно содействовала развитию церковноприходских школ. Примеру киевского духовенства последовало духовенство других епархий и особенно на Юго-Западе России – в губерниях Волынской, ***Подольской,*** Черниговской», – писав дослідник шкільної справи В. Григор'єв [12, 520]. Зрештою, Правобережжя вже в перші роки «шкільної революції» стало вагомо виділятися кількістю парафіяльних шкіл. «Вслед за Киевской и Волынской епархиями к концу года подсчитали число школ и другие епархии. Расцвет начался на Юго-Западе, во внутренней же России дело шло туго. В 1860 году Волынская епархия считала 1055 школ, ***Подольская*** – 1263 … – в тоже время Костромская – 12, Саратовская – 3, Тульская – 1», – зазначалося в одному з офіційних церковно-історичних видань [22, 648].

Але за парадними фасадами успішних статистик нерідко приховувалися вражаючі проблеми українського православного духовенства, котрому вельми нелегко було витримувати конкуренцію із польськими навчальними закладами. Один із подільських сучасників наводить яскраві порівняння умов освітньої

діяльності духовенства двох конфесій: «В некоторых местах все помещение священника, его жены, детей и прислуги составляют две низкие темные и сырые комнаты с земляным полом, а средства содержания – жалованье в 100 рублей и небольшой кусок земли. И в этих-то, можно сказать, землянках, священники дают еще пристанище крестьянским мальчикам и обучают их молитвам и грамоте; нередко и книги покупают за свой счет. А тут обок живет бессемейный католический ксендз, получающий не менее 400 руб. в год жалованья и пользующийся значительными доходами от прихода… Лицо горело от стыда за наше ничем не оправданное равнодушие к участию здешнего православного духовенства» [19, 203].

Але якщо до 60-х років XIX ст. для російської влади було проблематичним існування лише польських католицьких шкіл, то в пореформену епоху їй довелося зіштовхнутися із «українізмом» шкіл православних. Церковнопарафіяльні школи помітно відрізнялися від державних тим, що тут досить часто використовувалася українська мова, яка в офіційних колах вважалася «изуродованным полонизмами русским языком». Якщо ж взяти до уваги, що церковні школи мінімально контролювалися державним чиновництвом, то вищевказані навчальні заклади все більше стали підозрюватися в «хохломанії» та неблагонадійності [3, 52–72].

Для початку петербурзька влада стала вимагати від правобережних архієреїв дозволити державним шкільним інспекторам контролювати навчальний процес у парафіяльних школах. Але подільський владика Леонтій відповів, що місцеві парафіяльні навчальні заклади керуються окремою церковною вертикаллю і тому він «согласно с мнением Подольской духовной консистории, находил бы излишним обременять господ инспекторов народных училищ возложением на них какого-нибудь надзора за церковноприходских школ Подольской епархии» [2, 1–35].

Духовенство і в подальшому активно використовувало рідну мову своїх прихожан при викладанні у школах. У звітах до Санкт-Петербурга духівники відверто писали про труднощі, пов’язані з викладанням російської мови і російською мовою в церковнопарафіяльних школах Поділля. Приміром, у 1900 р. подільський єпархіальний ревізор церковнопарафіяльних шкіл повідомляв до столиці таке: «В общем достигнутый успех в учебных занятиях по русскому языку удовлетворителен, хотя

нельзя не сознаться, что он, несомненно, был бы далеко лучше, если бы наша епархия не представляла своей одной особенностью большого тормоза для успешного хода занятий по русскому языку. Особенность эта состоит в том, что дети, как малороссы, поступают в школу, будучи совершенно незнакомы с русской речью, а также приобрев уже дома привычный навык изъясняться между собой исключительно на местном наречии, составляющим смесь малороссийского языка с польским и отчасти с молдаванским. Вследствие этого занятия по русскому языку являлись для детей делом весьма трудным и требовали от них большого напряжения» [8, 30]. (Для офіційного звіту, який міг потрапити на очі імператору, такі сентенції звучали вельми сміливо і хтось зі столичних чиновників підкреслив їх олівцем). Повідомлення про подібні проблеми зустрічаються і в інших звітах, відправлених із Кам'янця-Подільського до Санкт-Петербурга. «Дети читают довольно быстро, но невыразительно, монотонно, а главное, малосознательно: они с трудом и не всегда уразумевают то, о чем читают» - повідомлялося в одному з них [7, 36]. Біда полягала в тому, що читали вони зовсім не тією мовою, якою розмовляли.Навчання ж подільських дітей державною мовою Росії приносило невтішні результати. Так, у 1894–1895 навчальних роках в Подільській єпархії успішно закінчили школу 7,1 % дітей [7, 38] – і така статистика явно претендує на об'єктивність.

Тому немає нічого дивного в тому, що священики Правобережжя навіть в офіційних церковних часописах заявляли, що «из моей школы не изгнан ни русский, ни ***малорусский,*** ни церковнославянский язык», тобто навчання відбувається трьома мовами [14, 31]. До використання української мови при поясненні «не удобопонятных мест»часом лояльно ставилися й правобережні архієреї.

Російське чиновництво стало здійснювати все наполегливіші спроби або контролювати «хохломанські» нахили парафіяльного шкільництва, або ж і зовсім відібрати церковні школи під опіку міністерства народної освіти. Київський генерал-губернатор О. Безак надсилав правобережним архієреям таємну доповідь «О движении умов в Малороссии»та всерйоз пропонував виселити українське духовенство до великоросійських губерній, замінивши його російськими священнослужителями.

Духівники-росіяни, на думку О. Безака, краще б справилися із завданням «продвижения русского дела в Юго-Западном крае» [3, 30–54]. Але авторитет київського митрополита Арсенія (Москвіна) та протоієрея о. Петра Лебединцева врятували від адміністративного виселення тисячі священицьких родин Поділля, Київщини та Волині. Далі чиновники пробували захоплювати церковні школи за допомогою поліції. Знову ж таки київському митрополиту Арсенію (Москвіну) довелося задіяти всі свої зв'язки при імператорському дворі, щоб залагодити цей конфлікт і змусити чиновництво відступити.

Владика у розпалі полеміки навіть звинуватив міністра народної освіти у протидії національній політиці російської монархії. В одному зі своїх офіційних звернень до міністра він висловлював серйозну стурбованість тим, що міністерське чиновництво (зокрема, інспектор Київського навчального округу Тулов) активно відбирає школи у православного духовенства й не проявляє ні найменшого інтересу до католицьких приходських шкіл, для конкуренції з якими й були засновані православні церковнопарафіяльні навчальні заклади.

«В воле Вашей, а здесь кроется что-то недоброе и не для Православной только Церкви, но и для всей Русской империи небезопасное. Чем иначе объяснить такое странное явление? Разве тем только, что г-н Тулов по жене своей, римской католичке, состоит, быть может, в тайной связи с католической партией и служит орудием латино-польской пропаганды?» – з помітною тінню підозри запитував київський архієрей [3, 9 зв.]. Вочевидь, подібні ж запитання він задавав і російській імператриці, з якою десятиліттями був у приязних стосунках. Підозри та відповідні постанови імператора подіяли і чиновництво перестало здійснювати рейдерські захоплення шкіл. (Листування з цього приводу генерал-губернатором було надіслано подільському владиці з проханням висловити свою думку) [1, 2–27].

Втім, російські владоможці, визнаючи кількісний пріоритет церковнопарафіяльних шкіл Правобережжя, все ж і надалі були глибоко переконані, що для подолання польсько-католицьких впливів у регіоні більше придатні державні школи. Це рельєфно віддзеркалилося під час візиту до Кам'янця-Подільського київського генерал-губернатора графа О. П. Ігнатьєва (1890 р.) Подільський преосвященний Донат відразу ж повідомив про цю «двоїстість» графа О. Ігнатьєва обер-прокурору Святійшого Синоду:

«С самого начала нашей беседы с графом оказалось, что он вполне ознакомился с положением **подольских** дел, и потому быстро устанавливал свой взгляд на них и четыре раза высказал, что он со мной совершенно «единодушен». Из мер против вредного влияния римских католиков на православных в упомянутых уездах, мною перечислены графу все поименованные в известном Вам указе Синода (меры), предположенные к исполнению как духовным, так и гражданским начальством. Между мерами со стороны духов. начальства сказано мною графу, что приводятся в исполнение (…) усиление проповеди и попечение об открытии церковных школ и о правильном устройстве в них обучения и обеспечения в содержании учителей и училищных зданий. Всем этим граф утешался, и на мою просьбу помочь полному благоустройству церков. школ граф высказал свою готовность…

Вообще же о сельских школах по означенным уездам граф высказал свой такой взгляд, что в них при смешанном населении католическом и православном, удобнее открывать школы *министерские* по тем соображениям, что ксендзы не посмеют возбуждать народ против министерских школ, а против церковных, обозвав их «схизматичными», легко могут возбуждать народ и тем противодействовать охотному посещению детьми церковных школ» [4, 2–4].

У подальшому російській владі заради подолання польських впливів доводилося менше звертати уваги на «українізм» православних церковнопарафіяльних шкіл. Більше того – останні також стали форпостом боротьби з таємною польською освітою. В школах при православних храмах Поділля стало навчатися чимало дітей з католицьких, іудейських, протестантських родин. Так, станом на 1896 р. в Подільській єпархії функціонувало 1402 церковнопарафіяльні школи, в яких поряд із понад 56 000 православних учнів навчалося 1 595 дітей католицького віросповідання, 18 старообрядців та протестантів, 130 представників іудейського та інших віросповідань [7, 5]. У подальшому це число варіювалося, проте залишалося досить значним і неодноразово звертало на себе увагу вищих органів влади.

Наприклад, у 1895 р. російський імператор поцікавився в обер-прокурора Святійшого Синоду РПЦ чому в губерніях Правобережжя відбувається процес зростання кількості церковнопарафіяльних шкіл на тлі скорочення числа державних навчаль-

них закладів, що суперечило загальнодержавній тенденції. Київський, подільський та волинський генерал-губернатор зазначав у звіті, що «такое уменьшение народных училищ Министерства народного просвещения крайне нежелательно, так как Юго-Западный край, благодаря разнородному населению, находится в исключительном положении: здесь легко распространяется с одной стороны латинско-польская пропаганда, а с другой еврейская и немецкая обособленность, бороться с которыми путем церковноприходских школ затруднительно и даже невозможно» [5, 2].

Обер-прокурор, зібравши місцеву статистичну інформацію, доповів монарху, що ситуація далека від критичної і церковнопарафіяльні школи Поділля успішно справляються з поставленими завданнями «продвижение русского дела в Юго-Западном крае». Більше того, синодальний адміністратор був переконаний, що церковні школи куди більше сприяють боротьбі з полонізацією краю, ніж міністерські. Про це свідчив той факт, що в 1895 р. у православних церковнопарафіяльних школах Поділля дітей-католиків навчалося більше, ніж у державних (1 642 проти 1 550). [5, 4] Це мало активно сприяти асиміляції католицької меншини, адже саме в приходських школах був помітним місіонерський ухил освіти.

«Условия жизни подольского крестьянина – и католика, и православного, одинаковы, да и католики эти не поляки, а малороссы по происхождению, языку, нравам и обычаям. Нетерпимостью отличаются не они, а шляхтичи-помещики, их дворня и ксендзы, влияние которых заметно более в городах и местечках, но не в селах и деревнях.

Факт значительного количества детей-католиков, посещающих церковные школы, свидетельствует, что подольские крестьяне-католики не различают строго типов начальных школ с обязательным и необязательным курсом Закона Божьего и епархиальная школа не внушает им того религиозного опасения, о котором так много говорится ныне не только в газетах, но и в официальных отчетах», – стверджувалося у доповідній обер-прокурора [5, 4].

Тобто, з плином часу національна політика Росії в галузі церковнопарафіяльного шкільництва набувала все більш прагматичних рис. Якщо після польських повстань російська влада вживала енергійних і місцями вельми різких заходів щодо

боротьби з польською приходською освітою та «українізмом» православних церковнопарафіяльних шкіл, то в останні десятиліття пореформеної доби в Санкт-Петербурзі лише вряди-годи звертали увагу на конфесійну освіту, надаючи пріоритетної ваги міністерським школам. Але це так і не порушило панівних позицій церковних навчальних закладів на Правобережжі.

Список використаних джерел

1. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 4817. – Арк. 2–27.
2. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. (Далі – РДІА СПб.) – Ф. 733. – Оп. 170. – Спр. 476. – Арк. 2–35.
3. РДІА СПб. – Ф. 796. – Оп. 205. – Спр. 349. – Арк. 2–87.
4. Там само. – Ф. 803. – Оп. 1. – Спр. 552. –Арк. 1–7.
5. Там само. – Ф. 803. – Оп. 1. – Спр. 1316. – Арк. 1–73.
6. Там само. – Ф. 803. – Оп. 2. – Спр. 533. – Арк. 1–3.
7. Там само. – Ф. 803. – Оп. 10. – Спр. 913. – Арк. 1–54.
8. Там само. – Ф. 803. – Оп. 10. – Спр. 919. – Арк. 1–52.
9. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. – Л. : Кальварія, 2007. – 296 с.
10. Булашев Г. Очерк деятельности по народному образованию Арсения (Москвина), митрополита Киевского и Галицкого // Народное образование. – 1896. – Кн. 6. – С. 98–111.
11. Бунге И. К вопросу о народном образовании в России. – Київ, 1901. – 49 с.
12. Григорьев В. В. Исторический очерк русской школы. – Москва, 1900.
13. Перерва В. С. Відкриття церковнопарафіяльних шкіл у Київській єпархії // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Я. Франка. – Дрогобич : Вимір, 2000. – С. 116–129.
14. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. – Біла Церква, 2008. – 672 с.
15. Перерва В. С. Національний фактор у освітній діяльності духовенства Київської та Фінської єпархій в XIX ст. // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 10. – Київ : Унісерв, 2001. – С. 63–67.
16. Перерва В. С. Православне Надросся у XIX ст. – Біла Церква, 2004. – 272 с.
17. Перерва В. С. «Українське питання» в церковному житті Київської митрополії XIX ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2008. – Вип. XI–XII. – С. 194–206.
18. Поліщук М. С. Стан початкової народної освіти на Правобережній Україні в 60–90-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1971. – № 3. – С. 69–75.

19. Русский. Воззвание к русским из Западно-Русского края // Подольские епархиальные ведомости. – 1864. – № 6. – Часть неофициальная. – С. 202–212.
20. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні. – Київ, 2002. – 23 с.
21. Фальборк Г., Чернолусский В. Народное образование в России. – Санкт-Петербург, 1901. – С. 1–215 с.
22. История Православной Церкви в XIX веке / под ред. Н. Рункевича. – Москва, 1901. – Т. 2. Славянские Церкви. – 758 с.

Volodymyr Pererva

NATIONAL POLICY RUSSIAN EMPIREAND PARISH SCHOOLS IN PODILSK EPARCHY IN THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY

The article deals with state and national policy Russian Empire in sphere parish schools in Podilsk Eparchy in the XIX – beginning of the XX century. In research used new historical sources with Russian State Historical Archives in St. Petersburg. The value of these sources is their inherent content and inaccessibility for the most of Ukrainian investigators. At the same time, the author gives much attention to catholic factor to form national policy Russian Empire as to orthodox parish schools.

Key words: *national policy,parishschool, orthodox clergy, Podil eparchy, Ministry of education, Holy synod,governor-general.*

Сергій Пєтков

УДК 94(477)"08":929.731Княгиня Ольга

ДО ПИТАННЯ ПРО ПСКОВСЬКЕ ПОХОДЖЕННЯ ПРАВИТЕЛЬКИ РУСІ ОЛЬГИ ВЕЛИКОЇ

У статті йдеться про те, щоб остаточно спростувати версію про псковське походження великої княгині Ольги та локалізувати місто, де народилась свята рівноапостольна княгиня Ольга, необхідно провести подальші ґрунтовні дослідження щодо інших версій і думок пов'язаних з вивченням життєдіяльності правительки Русі.

Ключові слова: *княгиня Ольга, християнство, Стара Велика Булгарія, Віра Жук, Псков.*

У своїх працях відома дослідниця середньовічної історії Північного Чорномор'я Віра Жук велику увагу приділила династійним відносинам між правителями держав, які на той час конкурували за домінування в регіоні: Великої Моравії, Старої Великої Булгарії, Хозарського каганату і звісно Візантійської імперії. Чи не найбільш цікавим є життєпис правительки Русі – святої рівноапостольної княгині Ольги. Саме вчена Жук В. Н. висловила припущення про те, що княгиня походила з давньобулгарської правлячої еліти. Для того щоб підтвердити, або спростувати дану версію, слід детально проаналізувати біографію правительки, особливо дані, щодо її офіційно визнаної батьківщини – міста Пскова.

Перша згадка про княгиню Ольгу міститься у вітчизняній хроніці подій «Повість минулих літ». Нестор Літописець зазначав: *«В літо 6411*[1] *коли Ігор виріс, він ходив вслід за Олегом, і слухався його. І привели йому жону із Плескова, на ім'я Ольга».* (Нестор Літописець «Повість минулих літ»). Ця літописна згадка стала основою для твердження про те, що княгиня Ольга походила з міста Псков, розташованого біля Псковського озера[2]. Отже заслуговує на увагу думка істориків церкви, які вважають, що велика княгиня Ольга походила з Пскова. На їхнє переконання, імена батьків Ольги не залишились ані в пам'яті народу, ані на сторінках літописів, бо відповідно «Житій» родина була незнатного роду.

Мешканці Пскова і навколишніх сіл зберігають значну кількість легенд і переказів, що стосуються діяльності княгині Ольги на теренах Псковщини. Головним доказом є літописна згадка про сани княгині Ольги, що зберігалися в Пскові.Погости Ольги довкола Чудського озера, південна частина якого після виникнення Пскова стала називатися Псковським озером, хрести, що встановила княгиня, і каміння, на яке ступала нога святої, засвідчували першість і неймовірну важливість Пскова серед інших міст Русі.

До сьогодні серед концепцій щодо походження великої княгині найбільшу кількість прихильників має припущення, за яким батьківщиною Ольги є місто Псков, розташоване в Балтії біля

---

[1] 903 рік від Різдва Христового.

[2] Псковське озеро – південна частина Чудського озера, назване на честь міста Пскова.

річки Великої, що впадає до Псковського озера. Зокрема, дослідник історії церкви Євген Голубінський зазначає:«*Ольга, дружина Ігоря, була родом варяжка, тобто така ж іноземка, окрема від слов'ян іноземка, як попередні варяги-християни і як всі взагалі варяги часів Ігоря. Перекази про її красу і надзвичайний розум знаходять собі підтвердження в тому, що Олег привів її з Пскова, де вона була, ймовірно, дочкою одного з намісників або бояр*». (Євген Голубінський «Історія руської церкви»).

Свята рівноапостольна княгиня Ольга Велика і святий рівноапостольний князь Володимир I Великий. Свято-Успенський кафедральний собор, Полтава

Неупереджений читач, прочитавши цей уривок, одразу навіть не помітить низки нестиковок. Перечитайте ще раз цю цитату. В одному абзаці є декілька тверджень, що суперечать одне одному. Але все по-порядку. Отже, вперше про княгиню Ольгу

Нестор Літописець[3] згадує, вказуючи, що великому князю Ігорю І привели дружину. Для того, щоб усвідомити всю повноту відповідальності за долю країни і долю династії, яка лежала в цю мить на великому князеві Олегові, поглянемо на дипломатично-шлюбну діяльність іншого представника династії Рюриковичів, «свата всієї Європи» правнука Ольги – великого князя Ярослава І Мудрого. Разом зі своєю дружиною Інгігердою – донькою шведського короля Улофа III він поєднав шлюбними узами своїх нащадків з рівними їм за статусом правителями[4]. Ярослав І Мудрий наслідував і брав приклад зі своїх попередників. Ми ще будемо аналізувати, як діяли Володимир І, Святослав І і, звісно, Ігор І з Ольгою для закріплення родини на престолі.

Передусім, ніж досліджувати фактичний матеріал, пов'язаний із псковською версією походження великої княгині Ольги, доречно виокремити частину історичного полотна і джерела, які містять базовий фактаж щодо її біографії. Безперечно, найбільш повну інформацію щодо життєпису великої княгині Ольги містить хроніка Нестора Літописця «Повість минулих літ».

Свої оповідання Нестор Літописець аргументує документами, які розміщує в тексті Літопису. Також він приділяє значну увагу топонімам, що виникли за часів правління великої княгині. Письменник згадує про предмети, що залишилися від княгині Ольги, зокрема сани у Пскові. Ця згадка підштовхнула пізніших письменників ототожнити Псков і Плесков. Вагомими аргументами, що пояснюють дії княгині, для літописця є біблійні сюжети і основи християнської віри.

---

[3] Нестор Літописець – київський літописець та письменник-агіограф. Народився, за свідченням Василя Татищева, у Білоозері, з 1073 року був ченцем Києво-Печерського монастиря. Нестор автор «Житія святих князів Бориса й Гліба», «Житія Феодосія Печерського» і упорядник та укладач «Повісті минулих літ». Помер приблизно у 1114 році і похований у Києво-Печерській лаврі.

[4] Своїх синів Ярослав І одружив на: Всеволода – принцесі Марії, доньці імператора Візантії Костянтина IX Мономаха, від шлюбу народився Володимир Мономах; Ізяслава – принцесі Ґертруді, дочці польського князя Мешка II Ламберта; Святослава – німецькій принцесі Оді Штаденській, доньці маркграфа Луітпольда Бабенберга, родичкою папи Лева IX і імператора Генріха III; Ігоря – німецькій принцесі Кунігунді, доньці Оттона I Веймарського. А доньок віддав за: Агату (Агафія) – короля Англії Едварда I; Анастасію (Агмунда) – короля Угорщини Андраша I; Єлізавета Ярославна (Еллісіф) стала дружиною короля Норвегії Гаральда III Суворого, потім дружина короля Данії Свейна II Данського.

Агата – мати Едгара Етелінга і Святої Маргарити – королеви Шотландії (перша шотландська свята), прабабця усіх британських монархів, включно із легендарним Річардом Лев'яче Серце.

Доведено, що чернець Києво-Печерського монастиря святий Нестор, який був родом з Білого Озера і жив у кінці XI на початку XII століть, за основу свого твору взяв працю літописця, який був сучасником великої княгині Ольги Великої і її сина Святослава I Славного. Надалі хроніка Русі доповнювалась літописцями Ярослава I Мудрого. Окрім інших змін, Нестор Літописець вніс до праці легенди, які йому оповідали місцеві старожили, зокрема старець Янь.

Згодом життєпис княгині був опрацьований та уточнений у «Житіях святої княгині Ольги», який було укладено церковними діячами пізнішого періоду історії. У цих творах до біографії великої княгині було додано деякі елементи, пояснення та висновки; при цьому основний акцент робився на святості княгині і чудесах, пов'язаних із нею. *«В літо 6455 [947]. Пішла Ольга до Новгорода. І встановила вона по Мсті погости і данину, і по Лузі погости, і данину, і оброки. І ловища її є по всій землі, і знаки, і місця, і погости, і сани її стоять у Пскові й до сьогодні».* (Нестор Літописець «Повість минулих літ»).

Пізніше світські дослідники, які вивчали діяльність княгині, ввели в науковий обіг комплекс джерел іноземного походження: візантійські та франкські хроніки, твори арабських мандрівників, листування хозарських купців. Вони підтвердили низку літописних даних.Уперше ім'я Ольги на сторінках літописів з'являється у 903 році. У «Повісті минулих літ» йдеться, про те, що Ігорю привели дружину із Плескова, яку звали Ольгою. Князь Ігор I був сином варязького ватажка Рюрика I – засновника держави Русь, якою правив з 862 року по 879 рік. Рюрик походив із роду правителів балтійських слов'ян, разом із братами Трувором і Синеусом очолив союз проторосіян – воді, чуді і весі та заснував міста: Стару Ладогу, Ізборзьк і Біле Озеро.

Зауважимо, що пізніше Рюрик заклав і розбудував столицю Русі – Новгород. Він розділив державу на воєводства; їх центрами стали варязькі фортеці, зокрема Ростов і Муром. Рюрик взяв за дружину «урманську» принцесу Ефанду, яка народила йому спадкоємця – Ігоря.

Відповідно до «Повісті минулих літ» шлюбу Ігоря Рюриковича і Ольги посприяв князь-регент спадкоємця престолу брат Ефанди, дружини великого князя Рюрика I,Олег I Віщий, – фактичний правитель Русі з 879 року по 912 рік, котрий був родом зі скандинавських, «урманських» правителів. Інформація

щодо діяльності Олега І Урманського, крім вітчизняних літописів і візантійських хронік, збереглася в скандинавських сагах про Одда та арабських історико-географічних опусах. Зважаючи на визначну роль князя Олега у біографії княгині Ольги, йому ще буде відведено належну увагу надалі. Зазначимо, що захопивши Київ, Олег І зробив його столицею Русі. Надалі він здійснив серію походів на Хозарський каганат і Візантійську імперію. А наприкінці життя вступив у конфлікт із жрецями і помер від зміїної отрути.

Мізерні літописні згадки про цей період життя княгині Ольги дають мало фактичного матеріалу про відносини між правителями Русі. Водночас вітчизняні літописи проливають більше світла на події, які відбувались біля Боспору і на Балканах. Тож, мабуть, навряд чи вдасться ґрунтовно відповісти на ці запитання. Але певні здогадки і припущення послугують підґрунтям для наступних розвідок.

Поки що у нас виникають лише запитання, щоправда, в дещо хаотичній послідовності, бо ніхто з дослідників навіть не намагався проаналізувати, чим саме займалася княгиня в період із одруження у 903 році і до народження сина відповідно до літописних даних у 942 році. А це значний період життя та історії держави – повних 40 років. Для такої непересічної особистості, як княгиня Ольга, це – ціла епоха, сповнена діяльності і звершень. Тому обережно, щоб не нашкодити прихованим у пластах давнини фактам, «намацуємо» всі нерівності в ґрунті, що допоможуть відшукати таємні ніші, ходи і лази. Саме так діють професійні скарбошукачі. Насправді це не просто цікава подорож, це – захоплююча пригода.

Містом народження княгині Ольги багато дослідників, на основі літописного вислову про те, що князю Ігорю «привели жону із Плескова на ймення Ольга», а надалі згадки про псковські сани, вважають Псков[5]. Наскільки можна ототожнювати Плесков із Псковом, нам і належить визначити, розкриваючи допоміжні запитання.

Щоб з'ясувати, чи міг Псков бути містом, де народилась велика княгиня, проаналізуємо твір митрополита Афанасія

[5] Місто розташоване на річці Пскова при злитті її з річкою Великою, яка впадає в Чудське озеро. Нині Псков – адміністративний центр Псковського району і Псковської області.

«Книга Степенна царського родоводу»[6]. Саме завдяки церковним діячам, які увіковічили народні перекази, збереглася легенда про пророцтво княгині Ольги, яка провістила появу міста Пскова на місці біля впадіння річки Пскови до річки Великої. *«Пророцтво про провіщення міста Пскова, яке у святім сяйві побачила блаженна Ольга. І прийшла блаженна Ольга до ріки, яка називається Великою, до гирла річки Пскови. Там був великий ліс і багато дубрав. Тут свята Ольга побачила сяйво і передрікла появу великого міста, а на тому місці заповіла поставити храм на честь Святої Трійці».* (Митрополит Афанасій «Книга Степенна царського родоводу»).

Нині біля Псковського кремля на березі річки Великої стоїть пам'ятник – Ольжин хрест, який засвідчує, що місто Псков є Ольжиним градом. На думку церковних діячів, сама Ольга виділила його серед інших міст Русі.Для розуміння, яким чином сформувалася псковська гімнографія княгині Ользі, проаналізуємо іншу подібну легенду. Це літописне сказання про провіщення заснування Києва апостолом Андрієм Первозваним[7], що наведене Нестором Літописцем у «Повісті минулих літ»[8].

Не лише релігійне, а й політичне значення оповіді про Андрія Первозваного добре розумів Петро І, за часів якого в 1699 році було засновано найвищу нагороду Російської імперії – орден Андрія Первозванного, а на кораблях військового флоту Російської Федерації з'явився біло-блакитний Андріївський стяг. Варто зазначити, що другою особою, яка одержала орден Андрія Первозванного, був український гетьман Іван Мазепа, який відновлював і будував нові храми в українських містах[9]. Політику імператора продовжила дочка Петра І, імператриця Єлизавета, на замовлення якої і збудовано в Києві церкву Андрія Первозваного.

---

[6] «Степенна книга» була укладена протопопом Благовіщенського собору Московського Кремля, духівником царя Івана IV Грозного, Андрієм, майбутнім митрополитом Афанасієм, між 1560 і 1563 роками. Вона стала відправною точкою для історичних досліджень Василя Татищева, Герхарда Фрідріха Міллера, Михайла Ломоносова та інших науковців.

[7] Згідно з євангеліями та апокрифами Андрій, син Йони з Віфсаїди, що в Галілеї, один із дванадцяти апостолів, молодший брат Петра, був рибалкою. Перед тим, як розпочалась його апостольська місія, він рибалив на Тиверіадському озері.

[8] Такі паралелі між Ольгою й Андрієм, між Ольгою і Кирилом та Мефодієм невипадкові. Навіть з огляду на те, що всі вони входять до скульптурної композиції поряд з Ольгою на Михайлівській площі в Києві.

[9] Також серед інших реконструював і базиліку на честь Святої Софії.

Чи не найважливішим аргументом адептів псковського походження великої княгині Ольги є оповідання про сакральний для північних народів артефакт «сани княгині Ольги». Під 947 роком у «Повісті минулих літ» міститься оповідь про реформи княгині Ольги. Ми зупинимося на них детальніше в інших нарисах. А нині нас цікавить фрагмент про встановлення погостів по Мсті та Лузі, під якими розуміють річки Новгородської землі. Цей уривок закінчує вислів, буквальне прочитання якого переконує читача в тому, що впродовж тривалого часу у Пскові зберігалися сани княгині Ольги, на яких вона мандрувала північними землями Русі. *«В літо 6455 [947]. Пішла Ольга до Новгорода. І встановила вона по Мсті погости і данину, і по Лузі погости, і данину, і оброки. І ловища її є по всій землі, і знаки, і місця, і погости, і сани її стоять у Пскові й до сьогодні. І по Дніпру перевісища, і по Десні, і єсть село її Ольжичі й до сьогодні.Установивши порядок, повернулася вона до сина свого в Київ і перебувала із ним у любові*». (Нестор Літописець «Повість минулих літ»).

Відомий дослідник Олексій Шахматов вважав літописний уривок про подорож Ольги до Новгородської землі пізнішою вставкою новгородських редакторів первинного літопису, які, плутаючи Деревлянську землю з новгородською Древською п'ятиною, прив'язували літописні події до близької їм топографії. Так само Василь Татищев писав про те, що російські ідеологи минулого, видаючи бажане за дійсне, переносили історичні назви і події на інші географічні території та об'єкти. *«Новгородские же писцы, не зная сих обстоятельств древлян, толковали в области Новгородской быть, еже тамо Деревская пятина именуема, и город вместо Коростень Торжек, которое сочинителя гербов градских обмануло, что Торжку положил три голубя и три воробья, нимало не приличное».*(Василь Татищев «Історія російська»).

Відновлюючи біографію правительки, відновлюємо справжню історію Русі. Досліджуючи про діяльність правительки, зупиняємось на тих або інших штрихах біографії, артефактах, пов'язаних з цим періодом. Також аналізуємо й основні тенденції та політичні рухи, під впливом яких перебувала як сама велика княгиня, так і її оточення. Пам'ятаємо, що головне віяння того часу – християнізація варварських держав.

Усталеною концепцією є уявлення про те, що першою охрещеною правителькою Русі стала княгиня Ольга, а її внук Володимир, прийнявши християнство, охрестив населення держави. Водночас візантійські хроніки містять відомості про те, що під час походу Аскольда й Діра на Константинополь вони також охрестились. І вже в 864 році патріарх Фотій І послав на Русь єпископа.

Під час правління Ігоря в Києві вже існувала церква святого Іллі, де частина руського посольства клялася при укладанні договору з греками 944 року. Саме наводячи текст договору, перелічуючи князів і їхніх представників та купців-послів, які підписали договір, літописець вдруге згадує про княгиню Ольгу. *«А християн-русів водили давати клятву в церкву святого Іллі, що є над ручаєм кінець Пасинчої бесіди, бо це була соборна церква, а багато варягів і хозар були християнами».* (Нестор Літописець «Повість минулих літ»).

Не виключено, що під час свого першого походу на Константинополь, коли візантійці знищили кораблі русів «грецьким вогнем», був охрещений і наступник князя Олега І – син Рюрика Ігор І Старий (877–945), який правив Руссю з 912 по 945 роки. До слова, на відміну від попередників і навіть наступників, відомо рік народження князя – 877 рік. В історію князь Ігор І увійшов як чоловік княгині Ольги і батько Святослава І Славного. В літописах і зарубіжних джерелах, зокрема в арабських хроніках, збереглися дані про серію походів князя на Хозарський каганат і Візантійську імперію. Вітчизняні та візантійські автори оповідають про його загибель під час збору данини у древлян.

Запитання дають змогу відтворити складний історичний рельєф. А цитати з джерел і праць дослідників сприяють прокладанню правильного маршруту. Зазначимо, що не всі дослідники біографії княгині були переконані в її селянському походженні. Як бачимо, Євген Голубінський зазначив, що псковська наречена Ігоря була *«ймовірно дочкою одного з намісників або бояр».* Ще далі пішов український вчений Михайло Грушевський.*«Його одруженнє з Ольгою «от Плескова», може донькою псковського «світлого і великого князя») коротко згадане в старшій версії «приведе себъ жену отъ Плескова именемъ Ольгу, и бъ мудра и смыслена» описане в пізнійшій леґенді, звістній в кількох варіантах XVI в. і очевидно – в кождім разі*

старшій. Ігор на ловах у Псковщині захотів переїхати річку на якогось звіря і побачивши човен, казав себе перевезти. Перевозником в тім човні була Ольга – селянська дівчина; вона впала в око молодому князеви, й він «нъкіє глаголы глумленіємъ претворяше къ ней», але на свої «студная словеса» дістав відповідну відправу, і вона так промовила йому до розуму, що він потім посватав собі сю дівчину за жинку. В ширшій версії Повісти, відповідно до її поправки, що Ігор був під опікою Олега, сей сватає йому жінку, але подробиць про сватаннє не подано ніяких». (Михайло Грушевський «Історія України-Руси»).

Тож не лише у простих пошановувачів історичної белетристики, а й у визнаних учених виникають слушні запитання, пов'язані з життєписом великої княгині Ольги. Михайло Грушевський, услід за іншими дослідниками давньої історії Русі, переймається цим питанням: чи була вона простою сільською дівчиною-сиротою, яка вимушена була заробляти на хліб, працюючи рибалкою і перевізницею, або ж донькою псковського князя, яка задля втіхи й забави плавала човном по річці.

Насправді назви міст і сіл походять або від назв річок та озер, або ж від імен засновників, чи видатних людей, пов'язаних із цим населеним пунктом. Інколи навпаки від назви міста походить назва того або іншого гідроніма, а також прізвище, яке бере собі особистість.

Подорожуючи минулими часами, наголосимо на одному вкрай важливому аспекті нашого розслідування. Шлюб спадкоємця престолу князя Ігоря, сина великого князя Рюрика, який заснував на півночі Європи державу Русь, і Ольги благословив сам великий князь Олег І Віщий, чиє ім'я вже згадувалось на сторінках нашого подорожнього щоденника, регент і охоронець престолу.Олег – це той самий полководець, який, пишаючись родоводом свого вихованця, сина сподвижника і старшого товариша – Рюрика і рідної сестри Ефанди, врази розширив кордони успадкованої держави. Олег – це той, хто вніс нащадка престолу на руках до Києва, проголосивши, що це місто стане центром держави і гніздом Рюриковичів. Олег – це той самий ватажок варягів, який, не замислюючись, вбив варягів – сподвижників Рюрика Аскольда і Діра – через те, що вони були «не роду княжого».

З найдавніших часів, щоб закріпити за собою владу, правителі одружували своїх нащадків на доньках і синах правителів

інших держав. Ще перший історик Геродот, описуючи міжнародні відносини, зазначав, що для примирення між правителями ворогуючих держав приносилась клятва, яка скріплялась шлюбом між сином правителя однієї держави і донькою правителя іншої держави:*«Бо без таких родинних уз, мирні угоди зазвичай не міцні». (Геродот «Історія»)***.** Олег не мав права припуститися помилки! На кону було майбутнє його роду. Єдиний нащадок Рюрика і рідної сестри – Ігор не міг одружитися на дівчині без роду, варяжці, що жила в селищі весі чи все-таки воді?, або чуді? біля Чудського озера. Навіть прості люди: закупи і смерди підбирали собі пару з рівні, не те, що великий князь, нащадок знатного роду!

Звісно, є над чим замислитись. І коли вже вкотре перечитуємо сторінки вітчизняних і зарубіжних літописів, звертаємо увагу на кожну деталь, пов'язану з діяльністю великої княгині. Гідність і впевненість, розуміння політичної ситуації і вміння якнайкраще використати її – неймовірні особисті чесноти мудрої правительки, на які звертали увагу давні літописці. Зокрема, описуючи дипломатичний візит княгині до Константинополя, Михайло Грушевський акцентує увагу на політичній складовій подорожі. Надзвичайно важливим є те, що княгиню прийняли з великою шаною. Та навіть такий прийом видався їй невідповідним до статусу, бо велика княгиня Ольга вважала себе рівною імператору.

«З двірських записок виходить, що Ольгу приймано досить чесно як на двірську етікету і пізнійший Скіліца переказує правдиву память сього факту, згадуючи, що вона була «пошанована гідно». Але можливо, що реґентка Руської держави, вдова славного Ігоря, сподівалась собі на візантийськім дворі ліпшої чести, ніж яка була показана сирійському послові. Записане в літописи оповіданнє, як Ольга казала візантийським послам, щоб імператор стільки постояв у неї в Почайні, скільки вона настояла ся в Суді, чекаючи принятя, може бути слїдом таких переказів; тільки в літописи сі перекази взагалі покриті подробицями Ольжиного хрещення, зачерпненими з якогось церковного джерела. Друга ще інтереснійша подробиця в сїм оповідани се – згадка про обіцяну Ольгою військову поміч; я навязую се до вище висловленої гадки, що подорож Ольги до Царгорода мала політичний, дипломатичний характер, а не робила ся для охрещення». (Михайло Грушевський «Історія України-Руси»).

Відповідно до змісту візантійських джерел княгиня приймає від імператора дарунки, спілкується з ним і його родиною. Домовляється про торговельні відносини і готовність надати військову допомогу. Проте, коли імператор надсилає своїх послів до Києва, глузує з них і запрошує імператора постояти «в Почайні, як вона стояла в Суді».

Михайло Грушевський наводить цікаві відомості про те, що деякі з речей, що подарувала княгиня Ольга під час своєї подорожі, ще тривалий час зберігались у храмі святої Софії. *«Про відїзд Ольги, як і про приїзд не сказано нічого. Як памятку її побуту пізнїйше довго ще показували у св. Софії прочанам руським золотий, перлами прикрашений таріль, з різбленим образком Христа, подарований до тої церкви Ольгою. «Блюдо велико злато служебное Ольги руской, когда взяла дань, ходивши ко Царюграду… во блюдѢ же камень драгій, на томъ же камени написанъ Христосъ… у того же блюда все по верхови жемчюгомъ учинено» – Путешествіе арх. Антонія, вид. Савваитова с. 68-б, про сю звістку статя Айналова: Даръ св. кн. Ольги въ ризницу св. Софіи, в Трудах XII зїзду, т. III. Можливо, що в звязку з сими царгородськими памятками по Ользї стоїть приписка «Слова о том како кристилася Ольга»: «но посла злато патріарху Царяграда» – Чтенія Київ. іст тов. II с. 68».* (Михайло Грушевський «Історія України-Руси»).

Звернемо увагу на те, що мудра правителька Русі добре знала відносини та уподобання константинопольської верхівки, і підібрала відповідні до події і статусу подарунки. Але повернімося до опису одруження святої Ольги і князя Ігоря. Надалі до цієї події будемо повертатись неодноразово. На думку літописців, саме Олег I був заворожений красою й мудрістю юної дівчини і вважав, що вона гідна стати великою княгинею, дружиною сина свого соратника і сюзерена конунга Рюрика.

Нагадаємо, що «Ольжині сани» на сотні років стали своєрідним доказом того, що велика княгиня народилась у Пскові. Звісно, цей артефакт не зберігся до сьогодення. Але він, на думку десятків дослідників, засвідчив те, що княгиня Ольга народилась у Пскові і шанувала це місто. Водночас є і скептично налаштовані історики.

Зокрема, дослідник історії давньої Русі Юрій Диба у своєму дослідженні «И сани є і стоять въ Плєськові и до сєгодни»: перший приклад «музеєфікації» чи літературна містифікація?»

наголошує, що не лише наявність саней у Пскові, а й саму можливість подорожі Ольги північними землями слід ставити під сумнів.

Джерелознавці, які вивчали «Повість минулих літ», зазначали що Нестор Літописець мав під рукою: первинний текст хроніки; переклади візантійських джерел; комплекс легенд і переказів. Увесь цей матеріал літописець поєднав у своєму творі. І що цікаво, – сумніваючись у достовірності згадки про «Ольжині сани», пізніший редактор Іпатіївського списку прибрав її з тексту. Першу літописну згадку про використання саней у поховальному обряді маємо під 1015 роком, коли тіло померлого великого князя святого рівноапостольного Володимира І Великого поклали в сани і повезли до церкви. Отже, навіть у деталях бачимо бажання літописця провести паралель між двома першими святими Русі: княгинею Ольгою і її внуком Володимиром. Критичний аналіз оповіді про сани Ольги, які стояли у Пскові, а також інші деталі, наведені хроністами і біографами на підтвердження псковського походження княгині, підштовхують до доволі простого способу перевірки правдивості псковської версії, відповісти на запитання:

Навіть у Вікіпедії є інформація про те, що перша писемна згадка про Псков належить до 947 року. Відповідно датою заснування Пскова вважається 947 рік. *«Свята і богомудра і рівноапостольна велика княгиня Ольга, перетворена в святому хрещені в Олену, яку народила Плесковська країна, як від області царства Великої Руської землі, від весі Вибутської поблизу територій підвладних німцям, від язика варяжського, від роду не княжого, ні вельможного, але від простих людей. Від варягів які русью назвались, а перед цим були словенами. Тоді ще град Псков не існував, але був тоді перший град в тій країні, який називався Ізборзьк, де спочатку панував Трувор, брат першого руського великого князя Рюрика, який і є свекром цієї блаженної Ольги. По її молитві і провіщенню з'явився преславний град Псков».* (Митрополит Афанасій «Книга Степенна царського родоводу»).

Нині Псков пропонує відвідувачам цілий кластер об'єктів, пов'язаних із перебуванням великої княгині Ольги у місті: горельєф із зображенням святої Ольги, Ольжину каплицю, пам'ятник княгині Ользі, Ольжин міст, Ольжин хрест, Ольжину набережну. Отже, якщо Ольга провістила заснування Пскова,

поставила на березі річки Великої хрест… – і навіть укладачі житій святої розуміли, що засновниця міста не може бути уродженкою Пскова. Все ж народна пам'ять зберегла так багато подробиць і цікавих деталей про перебування княгині Ольги на Псковщині, що багатьом занадто складно відмовитись від такої привабливої думки про псковське походження великої княгині.

Викладаючи життєпис великої княгині, можна було б відкинути всі оповідання про північну подорож княгині Ольги і зосередити увагу лише на її діяльності, пов'язаній з Києвом і Константинополем. Однак оповідання про північний вояж княгині також віддзеркалюють її велич. Зокрема, в переказах містяться підтвердження літописних тез, що на північних околицях своєї держави княгиня спорудила цілу низку погостів – укріплень, де розміщувалися невеликі гарнізони, що забезпечували порядок і збір податків. Так, на правому березі річки Нарва знаходився один із найдавніших погостів північно-західної Русі – Ольжин хрест.

Згідно зі старовинними переказами велика київська княгиня Ольга їздила до річки Нарва через Чудське озеро на полювання в 947 році. Тут вона ледь не загинула, коли її човен перекинувся під час переправи через бурхливу річку. На честь свого дивного порятунку вона встановила хрест. Пізніше, у XV столітті, на цьому місці було споруджено храм Миколи Чудотворця, де зберігався хрест, поставлений княгинею. У 1821 році до церкви була прибудована дзвіниця, а в 1887 році – боковий вівтар на честь святої Ольги. 2 лютого 1944 року храм було підірвано під час відступу німецьких військ.

Щоб бути цілком об'єктивними та неупередженими, маємо звернути увагу на мешканців країв, про які йдеться. Довкола Чудського озера вдавнину мешкала народність чудь. Як зазначалося раніше, після заснування міста Пскова біля річки Великої, південну частину Чудського озера назвали Псковським озером. На берегах річки Нарва у давні часи мешкало чудське плем'я – нарва. Загальною назвою племен псковського краю була назва водь, а самих людей іменували вожанами.

Отже, навіть перші літописці не особливо переймалися вивченням історії місцевих народностей. Головними критеріями поділу були: васальна залежність і релігійна приналежність.На північ від Фінської затоки розташовувалась Водська земля, на схід від неї – Іжорська земля, а за нею – Веська земля. Ці три

краї стали основою формування північно-російського етносу. На цих землях Рюриковичі побудували перші фортеці, і звідси розпочали просування на схід і південь.

Не підлягає сумніву, що кожна мізерна деталь є дуже важливою. Фактів і артефактів, що стосуються біографії княгині Ольги, вкрай мало. Дрібниця може стати підказкою і навіть ключем до розгадки таємниць, пов'язаних із біографією княгині, історією держави.Імперським ідеологам надзвичайно важливо було прив'язати московську гілку Рюриковичів, уособленням якої став Іоанн IV Грозний, до Балтії, що стала оплотом ободритів, які пізніше створили Новгородську республіку. Але вони повсякчас припускалися помилок, а в деяких випадках навіть «наслідили», підчищаючи місця своїх приписок і переписок[10].

Серед десятків видань, присвячених русько-візантійським відносинам кінця I – початку II тисячоліть, виділяється публікація архимандрита Троїце-Сергієвої лаври Леоніда Кавеліна «Звідки родом була свята княгиня руська Ольга?», розміщена у липневому номері щомісячника історичного видання за 1888 рік «Руська старовина», в якій дослідник, аналізуючи першоджерела з історії Русі, зазначив: *«Не заперечуючи літописної оповіді про народження святої Ольги в Плескові, слід наголосити, що на початку X століття про існування Пскова нема жодних письмових згадок. В XVI столітті з'явилось «Житіє святої Ольги», в якому говориться ствердно, начебто це вже доведено, що святу Ольгу «проізведе Плесковская країна, від весі, іменуємої Вибутською, біля кордонів Німецької влади мешканців, від язика Варяжського, від роду не княжого і не вельможного, але від простих людей». Але говориться це голослівно, без жодного посилання на будь-яке письмове свідчення, на підставі місцевих переказів ніким і нічим не перевірених. Житіє це приписується відомому ієрею Сильвестру, спочатку Новгородського, а потім Московського*». (Архимандрит Леонід «Звідки родом була свята княгиня руська Ольга?»).

Тобто саме ієрей Сильвестр і його наступники обґрунтовували, що княгиня Ольга походила з племені весь, яке на той час вже сприйняло і використовувало варязьку мову і входило до

---

[10] Ці питання вже досліджувались у нарисах, об'єднаних у збірку «Чотири столиці Давньої Русі». Це дослідження, яке є продовженням попередніх, також містить низку фактів і спостережень, що підсилюють попередні висновки.

складу варязької держави Русь. Але він не пояснює, яким чином вепси, які мешкали на сході держави Рюрика, опинилися на берегах Чудського озера.

Багато дослідників зауважували про те, що назва Плесков подібна до назви столиці Першого болгарського царства – Пліска. Не виняток, що у випадку з Плесковом-Псковом маємо справу з типовим заміщенням або перенесенням назв[11]. Звісно, сучасники Ольги, так само, як і ми нині, замислювались над тим, що княгиня не могла походити з міста, якого ще не існувало. І тому новгородські, а пізніше московські книжники всіляко підтримували та культивували будь-які згадки, легенди та перекази, що були пов'язані з діяльністю великої княгині на теренах північних регіонів Русі.

Так, беззаперечно, на теренах довкола Чудського озера було багато поселень, мешканці яких займалися мисливством і рибальством. Хоча зарано говорити, що ці поселення були містами, або навіть селами з чітким визначенням центру, структури, тощо[12]. Але серед цих поселень цілком ймовірно могло бути одне або й декілька з назвою, пов'язаною або співзвучною з плесами.Водночас варто звернути увагу на те, що до появи варягів на берегах озер і річок, поєднаних із Балтійським морем, про споконвічних мешканців Північної Європи: вожан, вепсів та інших проторосіян, в джерелах майже не залишилося згадок. Представники цих народів зробили не менший внесок у розбудову держав у Східній Європі, аніж слов'яни.

Насправді в етнодержавному будівництві згубним як для держави, так і етносу, що є титульним у державотворенні, є нехтування своєю справжньою історією. Нігілізм призводить до виродження та розмивання етносу і деградації та занепаду державності. *«Народ, який не знає свого минулого, не має майбутнього»*. (Михайло Ломоносов).

---

[11] Наприклад, Одесу називали Південною Пальмірою, а Санкт-Петербург – Північною. Пальміра в цьому розумінні – казково багате місто. Мало того, в давнину місто Варна називалося Одесос, і на честь цього давнього міста турецьку фортецю Хаджибей перейменували на Одесу. Херсон помилково отримав назву на честь давнього Херсонесу, руїни якого насправді розташовані в межах сучасного Севастополя.

[12] Мало того, археологи часто знаходять в околицях міст, на території яких іде будівництво, залишки споруд, поселень, капища. Вони стверджують, що ці знахідки свідчать про існування міста у більш давні часи. Але знахідка, наприклад залишків вигрібної ями, засвідчує, що знайдено вигрібну яму! Знахідки скарбу засвідчують, що знайдено скарб! Ствердно писати про існування міста можна на основі симбіозу археологічних і писемних джерел.

Підіб'ємо підсумки. Перша згадка про заснування міста Псков належить до періоду правління Ольги. Назву «Псковське» південна частина Чудського озера отримала від назви міста Псков. Звісно, поблизу впадіння річки Пскови до річки Великої з давнини розташовувались селища, мисливські землянки, навіть невеличкі укріплення, бо це ж прикордонна з балтами земля, але саме Ольга визначила, що тут має бути зведена церква і фортеця, а місто має стати центром північного порубіжного краю. Через видатну роль Ольги в долі чудської землі в місцевому фольклорі збереглося так багато згадок про велику княгиню.

Отже, якщо новгородці пишались, що їхнє місто заснував перший правитель Русі – Рюрик, а кияни гордились, що перший камінь до фундаменту міста на Дніпрі заклав князь Кий, який служив самому візантійському імператору Костянтину IV Пагонату, то мешканці Пскова на п'єдестал вшанування возвели засновницю міста – княгиню Ольгу[13].

І можна було б припинити розшуки батьківщини правительки Русі у лісових нетрях Балтії та вирушити в подорож узбережжям Балтійського і Північного морів до Скандинавії, бо саме там локалізують батьківщину Хельги, саме так звучить ім'я Ольги шведською і норвезькою мовами. Однак, якщо ми відкинули припущення про псковське походження Ольги, то інше твердження дослідників, зокрема Євгена Голубінського і Михайла Грушевського про її походження зі знатного боярського роду, потребує перевірки.

Водночас, вважаючи версію про псковське походження княгині хибною, зауважимо, що на більш пізніх іноземних картах землі поблизу Чудського озера йменуються Псковським краєм або Псковською республікою. Псковське князівство мало особливий статус серед інших князівств. На картах XV–XVIII століть європейські мандрівники, позначаючи на картах Псков, називають його Плєсковом, а край називають Плесковією. Відповідно, для того щоб остаточно спростувати версію про псковське походження великої княгині Ольги, та локалізувати місто де народилась свята рівноапостольна княгиня Ольга, необхідно провести подальші ґрунтовні дослідження щодо інших версій і думок пов'язаних з вивченням життєдіяльності правительки Русі.

---

[13] У Пскові, так само як і в Києві, на честь княгині встановлено два пам'ятники.

Список використаних джерел

1. Архимандрит Леонид. Откуда родомъ была св. великая княгиня Ольга // Русская старина, 19/1888 июль, 215–222.
2. Бедина Н. Н. Образ святой княгини Ольги в древнерусской книжной традиции (XII–XVI в.) // Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2007. – № 4 (30). – С. 8–12.
3. Бедина Н. Н. Образ святой княгини Ольги в древнерусской книжной традиции (XII–XVI в.) // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2007. – № 4 (30). – С. 8–12.
4. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 464.
5. Востоков А. М. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума. – С.-Петербург, 1842. – С. 290–291.
6. Грушевский М. Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – Киев, 1891.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – Київ, 1993.
8. Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1991. – Т. I.
9. Диба Ю. «И сани єѭ стоѭть въ Плєсъковѣ и до сєго дни»: Перший приклад «музеєфікації» чи літературна містифікація? // Княжа доба. Історія і культура / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 9–28.
10. Диба Ю. Батьківщина Святого Володимира. Волинська земля у подіях X століття (Міждисциплінарні нариси ранньої історії Руси-України). – Львів, 2014. – С. 22–207.
11. Диба Ю. Ротонда 961–962 років у межах найдавнішого городища на Старокиївській горі // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1998. – Т. 245. – С. 524–558.
12. Диба Ю. Ротонда 961–962 років у межах найдавнішого городища на Старокиївській горі // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1998. – Т. 245. – С. 524–558.
13. Диба Ю. Християнське сакральне будівництво України часів княгині Ольги // Конференція «Ольжині читання». – Плiснеськ. 10 жовтня 2005 року. – Львів, 2006. – С. 48–59.
14. Жук В. Н. Велика київська княгиня Ольга // Постметодика. – 1993. – № 2. – С. 8–11 ; № 3. – С. 24–27 ; 1994. – № 5. – С. 17–22.
15. Иловайский Д. И. Вероятное происхождение св. княгини Ольги. Исторические сочинения, ч. 3. – Москва, 1914. – С. 441–448.
16. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII–XIV ст. (історико-топографічні нариси). – Київ, 1996. – С. 3, 29.
17. Карпов А. Ю. Княгиня Ольга. – Москва : Молодая гвардия, 2009. – 376 с.
18. Літопис Руський. За Іпатським списком / переклад Леонід Махновець. – Київ, 1989.

19. Малкова Н. А. Святая княгиня Ольга как агиологический тип // Религиоведение. – 2011. – № 1. – 25–31.
20. Мицько І. До історії поширення в Європі переказів про княгиню Ольгу // П'яті «Ольжині читання». Пліснеськ. 7 травня 2010 року. – Львів – Броди, 2011. – С. 3–12.
21. Мицько І. Пліснеськ – ба́тьківшина княгині Ольги // Конференція «Ольжині читання». Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року. – Львів, 2006. – С. 61–81.
22. Мицько І. Родовід княгині Ольги за європейським епосом // Другі «Ольжині читання». Пліснеськ, Львів. 14–15 червня 2007 року. Львів, 2007. – С. 18–19, 24–25.
23. Мицько І. Родовід княгині Ольги за європейським епосом // Другі «Ольжині читання». Пліснеськ-Львів. 14–15 червня 2007 року. – Львів, 2007. – С. 18–34.
24. Мицько І. Свята Ольга в епосі України // Треті «Ольжині читання». Пліснеськ. 31 травня 200 року. – Львів, 2009. – С. 27–39.
25. Мицько І. Чоловіки княгині Ольги Олегівни // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. Науковий збірник. – Луцьк, 2013. – Вип. 47. – С. 232–233.
26. Николаев В. Славянобългарският фактор в християнизацията на Киевска Русия. БАН, София, 1949.
27. Николаев С. Л. К этимологии и сравнительно-исторической фонетике имен северогерманского (скандинавского) происхождения в «Повести временных лет» // Вопросы ономастики. 2017. Т. 14. № 2. С. 24.
28. Павлова Р. Восточно-славянские святые в южно-славянской письменности XIII–XIV вв. – Галле, 2008.
29. Павлова Р. Культ святого великого князя Мстислава у южных славян (материалы) // Рукописная книга Древней Руси и славянских стран. – С.-Петербург, 2004. – С. 82.
30. Павлова Р.Жития княгини Ольги в южнославянских рукописях XIII–XIV вв. // Болгарская русистика. – София. 1989. – № 5. – С. 48–50.
31. Пискарёвский летописец. Полное собрание русских летописей. – Т. 34. – Москва, 1978. – С. 31.
32. Повесть временных лет / под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – Москва ; Ленинград, 1950. – Ч. II : Приложения / Статьи и комментарии Д. С. Лихачева. – С. 305–306.
33. Преставление блаженной княгини Ольги, во святом крещении Елены // Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четьих-Миней свт. Димитрия Ростовского : 12 кн., 2 кн. доп. – Москва : Моск. Синод. тип., 1903–1916. – Т. XI : Июль, День 11. – С. 302.
34. Ричка В. Княгиня Ольга. – Київ, 2004.

35. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. Ч. 2, гл. 7: Сказ о мудрой княгине Ольге.
36. Татищев В. История российская. – Москва, 1773. – С. 388, прим. 123.
37. Турилов А., Чернецов А. «Кроник псковский» в контексте русской «Легендарной историографии XVII в.» // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2011. – № 3 (45). – С. 113–114.
38. Усачев А. С. Эволюция рассказа о происхождении княгини Ольги в русской книжности середины XVI в. // Псков в российской и европейской истории: Международная научная конференция : в 2 т. Т. 2. – Москва, 2003. – С. 329–335.
39. Шахматов А. До питання про північні перекази за княгиню Ольгу // Записки Українського Наукового товариства в Київі. – Київ, 1908. – Кн. II. – С. 84–88.
40. Шахматов А. Разыскания о русских летописях. – Москва, 2001.

Sergiy Petkov

ON THE QUESTION OF THE PSKOV ORIGIN OF THE RULER OF RUS OLGA THE GREAT

The article talks about the fact that in order to finally refute the version about the Pskov origin of the Grand Duchess Olga and to localize the city where the holy Equal-to-the-Apostles Princess Olga was born, it is necessary to conduct further thorough research on other versions and opinions related to the study of the life of the ruler of Russia.

Key words: *Princess Olga, Christianity, Old Great Bulgaria, Vira Zhuk, Pskov.*

Каріна Пивоварська

УДК 94(=19:477.53)

ВІРМЕНСЬКИЙ СЛІД НА ПОЛТАВЩИНІ (ПЕРША СПРОБА)

У статі розкриваються окремі епізоди життя родини Аракелян, пов'язані з Полтавою. Особлива увага приділяється долі Ірини Аракелян та зустрічі з відомим вірменським політичним та військовим діячом Драстаматом Канаяном.

Ключові слова: *репресії, дашнаки, війна, окупація, вірмени, Вірменський легіон, слідчі справи.*

Історія вірмен в Україні нараховує більше тисячі років. Вірмени залишили істотний слід у різних сферах життя на україн-

ських теренах. Великі вірменські поселення існували у багатьох містах Західної України, починаючи з IX–XI століть. Протягом XVIII–XIX століть починається переселення вірмен на південні, центральні та східні землі України. На початку XX століття істотно збільшилося вірменське населення таких міст як Одеса, Харків, Миколаїв, Юзівка (Донецьк), Катеринослав (Дніпро).

До недавнього часу вірменське населення Полтави було поза увагою дослідників, оскільки вважалося, що його було вкрай мало, і помітного сліду в історії Полтавщини вони не залишили на відміну від німців, євреїв, поляків, грузинів.

Однак останні наукові розвідки дали змогу стверджувати, що принаймні у XX столітті, наявні певні цікаві факти про вірмен, що були пов'язані з Полтавщиною.

У цій статті ми робимо спробу вперше висвітлити окремі сторінки історії вірмен в Полтаві. Вони стосуються родини Аракелян, трагічна доля яких пов'язана з нашим містом.

Найбільш на сьогодні відома доля доньки Ірини, дослідження життя якої здійснював відомий полтавський журналіст Василь Федорович Котляр [5, 6]. Однак не менш цікавої та трагічною була і доля її батьків.

Коли точно ця родина переїхала на Полтавщину поки достеменно сказати не можна. Хоча, голова родини, Аракелян Тевадрос (Тевік, Теодор) Оганесович (Аганесович), задовго до цього був пов'язаний з Україною. Він народився у 1896 році, в Єревані (тодішня Эривань), закінчив Ечміазинську духовну семінарію, однак Перша світова війна зруйнувала плани щодо духовного служіння. Тевадрос вступає в 1914 році у Шосту Вірменську добровольчу дружину. В лютому 1916 року закінчив Чугуївське піхотне юнкерське військове училище. Після утворення Першої Вірменської республіки служив в лавах її армії в чині штабс-капітана. Після встановлення Радянської влади перейшов до лав Червоної армії. Станом на 24 грудня 1925 року – старший викладач Об'єднаної Вірменської воєнної школи [7, с. 171]. Згодом служба в Україні, у чині майора, до 1936 року служив на посаді заступника командира 223 стрілецького полку 25 стрілецькій дивізії у м. Пирятин, у серпні цього року був переведений у Полтаву на таку саме посаду в 75 стрілецькій полк тієї дивізії [2, арк. 14].

До речі, в цьому же полку служив ще один вірменин, Арутюнян Рубен командир роти [4, арк. 14].

Разом з ним мандрувала його родина. Дружина Ксенія Олександрівна, дівоче прізвище Бітлясанц, народилася у 1900 році у м. Батумі. Свій рід занять вона визначила як письменниця, зазначає, що працювала в газеті «Червона зірка». У її справі зазначено, що її паспорт був виданий у 1934 році Пирятинським районним відділом РК міліції, відповідно на той час вони там же проживали [4, арк. 13].

Донька Ірина народилася у 1923 році в Єревані (день в жодному документі не згадується).

Слід зазначити, що родина була освіченою, належала до вірменської інтелігенції, мала давні коріння. Про давність сімейних традицій свідчить золота каблучка, яка неодноразово згадується в описі майна Ірини. На ній зберігся напис «1 липня 1847 року», ймовірно, це була сімейна реліквія [2, арк 9].

У Полтави родина орендувала квартиру за адресою вул. Сінна, 13, кв. 5. Опис майна доводить, що жили вони дуже скромно, з цінних речей можна вважати лише швейну ручну машинку [4, арк. 8].

Однак прожити там довго їм не вдалося, 25 червня 1937 року Тевіка Аракеляна заарештували за звинуваченням в участі у військово-фашистському заколоті та 4 жовтня того ж року був засуджений до вищої міри покарання (розстрілу) з конфіскацією особистого майна та позбавленням військового звання майора [4, арк. 18].

Незабаром, 18 листопада 1937 року була заарештована Ксенія Олександрівна Аракелян як дружина зрадника Батьківщини та засуджена на 8 років ув'язнення у виправних таборах Мордовської АРСР [4, арк. 1,17].

Таким чином, донька залишилась одна у місті, де у неї не було рідних. Їй на той час було 14 років та вона навчалася у полтавський середній школі № 10. Уникнути дитячого будинку їй вдалося завдяки господарці квартири, яку вони винаймали, Лехницької Ангеліні Леонтіївни, яка взяла її під опіку [4, арк. 9, 10]. Завдяки цьому Ірині вдалося закінчити 10 класів з золотою медаллю. Вона ще в школі заробляла гроші, даючи приватні уроки з німецької мови [2, арк. 14].

Війна застала Ірину як раз після закінчення школи, і незабаром Полтава була окупована німецькими військами. Становище її стало критичним, оскільки треба було заробляти на життя в нових умовах.

Ще під час навчання у школі Ірина подружилася з донькою відомого у Полтаві науковця Володимира Степановича Оголевіца, Інною, часто бувала у них в гостях, вони разом вступили до Полтавського педагогічного університету. З липня 1941 року Іра стала проживати в їх родині, у будинку за адресою вул. Пролетарська, 15 [2, арк. 215].

Спочатку вона працювала у колгоспах на околицях Полтави, однак восени цієї роботи не стало. За розповідями самої Ірини, влаштуватися на роботу до таємної польової поліції Полтави їй допомогла її вчителька німецької мови, яка знала, що вона вільно володіє німецькою [2, арк. 14]. Працевлаштуванню сприяло і те, що батьки її були репресовані. У таємній поліції вона займалася в основному перекладом документів. У травні 1942 року у зв'язку з переїздом поліції до Харкова, Іру переводять на роботу до гестапо [2, арк 29зв].

19 грудня 1942 року Ірина вийшла заміж за Мамаджанова Володимира (Вартана) Михайловича, шлюб був офіційно зареєстрований [2, Арк. 161 зв]. Він працював в фотографічному ательє. З того часу вона з чоловіком проживає за адресою Соборний провулок, 10.

З усієї діяльності Аракелян під час окупації Полтави мені б хотилося зупинитися на її спілкуванні з так званим генералом Дро, яка і визначила її подальшу долю.

Канаян Драстамат (Дро) Мартиросович (31.05.1883, Игдирь (Туреччина) – 8.03.1956), відомий вірменський політичний та військовий діяч, член партії Дашнакцютун (Вірменська революційна співдружність), один з керівників Першої Вірменської республіки, член її парламенту, командував декількома великими військовими загонами, згодом очолив військове міністерство. У 1922 році емігрував до Румунії, де продовжив свою політичну діяльність [7, с. 565].

Перед початком Другої світової війни увійшов у контакт із правлячими колами Німеччини, спільно з Гарегіном Нжде займався формуванням підрозділів Вірменського легіону у складі Вермахту (заснований 8 лютого 1942 р.), укомплектованого з-поміж вірмен-військовополонених Радянської Армії, який брав участь в операціях проти більшовицьких партизанів у Криму та на Кавказі. Був призначеним командуючим Легіону.

Легіон формувався у Польщі, однак з травня 1942 року розгорнулося формування частин легіону на території України.

Навчальний центр та навчальний табір було створено у Лохвиці. З вересня 1942 по лютий 1943 було сформовано три батальйони.

Приїзд генерала Дро до Полтави, ймовірно, був пов'язаний з формуванням частин Вірменського легіону на Полтавщини. Як показала господарка будинку де він проживав, за адресою вул. Паризької комуни (Дворянська), 4 (нині Пилипа Орлика) О. Тихомирова, генерал Каляев (так він називався в документах справи) жив у неї 4 місяці з перервами приблизно з лютого 1942 по липень 1943 року. Разом з ним певний час проживав секретар, теж вірменин, якого згодом замінив німець-перекладач. «Каляев і секретар часто виїжджали кудись, поверталися, жили недовго по 3–4 дні» [2, арк. 38].

Слід зазначити, що у Полтаві було багато військовополонених, в тому числі і вірмен. Всього на волі у Полтаві вірмен і грузин, колишніх військовополонених знаходилось чоловік 25–30.

Як свідчила господарка будинку, до генерала часто приходили вірмени, часто групами по 3–4 чоловіка, молодого віку, Майже всі не місцеві. Після перемовин з генералом вони кудись зникали [2, арк. 38 зв].

За свідченнями Мойсея Григоровича Когана, який був заарештований гестапо, йому у липні 1942 року стало відомо про існування у Полтаві грузино-вірменської дивізії, створена з військовополонених, командир цій дивізії колишній генерал царської армії, який емігрував за кордон, за національністю вірменин, прізвище на літеру «К», тобто Каляев-Канаян [2, арк. 231].

Чи була випадковою зустріч Ірини з Генералом Дро, достеменно сказати не можна, принаймні Ірина сама стверджувала, що так. Однак за свідченнями свідків, її в гестапо вважали його родичкою: Генерал цей був якісь родич перекладачки з СС Ірини. Він звернув увагу, що їй треба буде допомагати [2, арк. 231].

Навряд чи Генерал Дро був родичом Ірини, однак точно він був давний друг її батька. Тевадрос Аракелян служив під началом Дро у дашнакський армії, вони разом брали участь у битвах за часів Першої Вірменської республіки [7, с. 171]. Тому, працюючи в гестапо, вона могла дізнатися, що у Полтаву приїжджає генерал Канаян (Каляев), і таким чином влаштувати зустріч.

Крім того, є свідчення, що Ірина мала листувалася з німецьким офіцером, та у «неї зберігалося фото, на який зображений її батько з бандою дашнаків часів громадянської війни» [2, арк. 231].

За її свідченнями, вона у справах опинилася на вул. Паризької комуни, оскільки у «липні 1942 року обершефюрер Фрюзорге послав мене шукати свідка дівчину Лізу, яка працювала прибиральницею у будинку, де проживали німецьки льотчики по вул. Паризькій комуни. На цій вулиці зустріла офіцера, який поцікавився національністю. Та повідомив, що у сусідньому будинку проживає вірменин, поважний, симпатичний чоловік, якому буде приємно зі мною побесідувати. Однак його зараз немає, він буде через 2 дні, та запросив мене до нього зайти. Через 5–6 днів я зайшла до цього вірменина [2, арк. 30–30 зв.]

Всі дні перебування генерала Дро в Полтаві вони з Іриною активно спілкувалися. Як показала О. Тихомирова, вони розмовляли, він її пригощав кавказькими стравами, який сам готував [2, арк. 39]. Це підтверджували і покази самої Ірини [2, арк. 31]. На питання Ірини про його діяльність Дро відповів, що у нього важлива робота в Криму. Саме там у цей час були розташовані національні підрозділи вермахта (вірменський, грузинський, туркменський), які брали участь у боротьбі з партизанами. Також розповів, що проживає у Румунії, у м. Бухарест, де він має будинок, дружину, дітей [2, арк. 32].

Також «під час третього візиту генерал познайомив мене з двома вірменами Абрамяном Карпом Микитовичем та Арутюновим Георгієм Артемовичем» [2, арк. 32].

За її свідченнями, Карп Абрамян та Жора Арутюнов, з Тбілісі, військовополонені, Карпа виручила якась жінка, потім він допоміг звільніться Жорі. Жора працював денщиком або поваром в німецькій часті, потім буфетником в закусочній Карпа. Через певний час вони посварилися, Карп відкрив комісійний магазин від Міськторгу, Жора спочатку швейну майстерню, потім теж комісійний магазин [2, арк. 21].

Генерал зауважив Ірине, що у разі, якщо їх буде потрібно, щоб вона зверталася до Абрамяна, він із задоволенням допоможе [2, арк. 32].

І дійсно, після від'їзду генерала Дро Ірина продовжувала разом з чоловіком спілкування з вірменами, що залишалися у Полтаві, отримувала від них допомогу.

Як відомо, в останні дні окупації до неї потрапили списки таємних агентів гестапо. Розуміючи, що незабаром Полтава буде звільнена, вона вирішила копіювати ці списки. «Я порадилась з чоловіком, і ми вирішили, що я в обідню перерву з 12.00 до 13.30 приносити з гестапо по одному листу, а наш близький друг, який працював у чоловіка, Есаулов Совет Трохимович, буде переписувати його в фотолабораторії» [2, арк. 170]. Так і було зроблено, крім трьох останніх листів, які не встигли переписати, тому Ірина їх просто поцупила.

Щоб залишитися у Полтаві, Ірина разом з чоловіком прийняли рішення піти зі своєї квартири, та сховатися у знайомій. «20 вересня я разом з чоловіком взявши дві валізи, рушили до Самойлової, що мешкала за адресою Інститутський проїзд, 26 де і ховалися до приходу Червоної армії у Полтаву, тобто до 23 вересня» [2, арк. 174].

11 жовтня 1943 року Ірина була заарештована та 19 жовтня їй було пред'явлено обвинувачення за ст. 54-1 КК УРСР в тому, що залишившись на тимчасово окупованої території вступила на службу в німецькі каральні органи – таємну поліцію, згодом до гестапо на посаду перекладачки, мала зв'язок з німецькими розвідувальними органами, та при відступі була залишена для шпигунської діяльності [2, арк. 2].

Визнала себе винною в тому, що добровільно вступила на службу до німців [2, арк. 44].

Слідство спочатку відбувалося у Полтаві, однак важливість свідчень, що давала Ірина, призвели до того, що 3 грудня 1943 року згідно розпорядження заступника Народного комісаріату Державної безпеки УРСР т. Ступицького від 23 листопада звинувачену Мамаджанову-Аракелян Ірину Теодорівну разом з слідчою справою № 1030 спрямувати до м. Харкова, а від 9 лютого 1944 року у зв'язку з передислокацією НКДБ етапували до Києва КНС, [2, арк. 18].

У результаті слідчих дій 10 березня 1944 року виноситься Постанова о продовженні терміну проведення слідства у зв'язку з тим, що вона, знаходячись на службі у німецьких каральних органах як перекладачка, брала участь у допитах заарештованих партизан, …перекладала доноси зрадників та німецьких агентів, … Крім того, слідством встановлено, що Мамаджанова-Аракелян мала підозрілий зв'язок з керівником німецької розвідувальної групи «Дромедар» генералом Дро. Далі робиться висновок

про належність Аракелян до агентури німецької розвідки та залишення її в тилу для виконання спеціального завдання.

Одночасно повідомляється, що проводитися додаткова перевірка даних у Полтаві [2, арк. 259–259зв].

І вже 3 квітня виноситься Постанова про припинення справи та звільнення Ірини у зв'язку з тим, що вона надавала допомогу комуністам та радянським активістам, викрала у гестапо список таємних агентів та передала їх НКВС [2, арк. 263–263зв].

5 квітня 1944 року Ірина Мамаджанова-Аракелян була звільнена з-під варти [2, арк. 264].

За стверджуванням В. Котляря 7 липня 1944 року вона була направлена на виконання особливого завдання до Румунії (нагадаємо, що там проживав Канаян, та зосередилася велика кількість вірмен, які не бажали залишатися у Радянському Союзі) [6] та після більше не повернулося. Така ж версія міститься у вірменській енциклопедії фонду «Хайзаг» [1].

Разом з тим, що після закінчення війни неодноразово здійснювалися спроби розшукати мати та доньку Аракелян, як офіційно, так і приватними особами. Зокрема, з проханням знайти Ірину, зверталася донька В. С. Оголевца та її подруга Інна Ширшова. Розшукував родичів і рідний брат Тевадроса, Степан Оганесович Аракелян, який проживав у Єревані [4, арк. 23–23зв]. А також є довідка від 1 липня 1966 року, що управлінням КДБ в Полтавський області Мамеджанова-Аракелян довгий час розшукувалася, однак місце проживання не встановлено КНС, [3, арк. 58].

Також у Контрольно-наглядовій справі містятся два цікавих документи. По-перше, це лист від 17 березня 1950 року керівнику відділу «А» МДБ УРСР тов. Подобедову від керівника відділу охорони МБД на ПЖД: У зв'язку з арештом Касьяна М. П., 1924 року народження, с. Терешки Полтавського району, який проходить по списках охоронної поліції та гестапо, які передала Мамаджанова-Аракелян …просимо надіслати архівну справу та повідомити, куди вона була відправлена для відбування терміну покарання КНС [3, арк. 24].

Другій, це «Дорожньо-транспортне управління МВС Північно-Кавказької залізниці відділ перший 23 січня 1954 року Керівнику першого спецвідділу УМВС УРСР.

Нами розробляється Шпика Миколай Кирилович, 1919 року народження, с. Славки Решетилівського району Полтавської області.

По матеріалам розробки проходить Мамаджанова-Аракелян Ірина Теодорівна, 1923 року народження, м. Ленінакан, Вірменської РСР, в 1947 році була засуджена, та на 9.XII.1947 року знаходилася у розпорядженні 2 управління НКДБ УРСР м. Харків» [3, арк. 44]. Наскільки ці документи достовірні, і чи мова в них йде саме про Ірину, ми не можемо точно сказати, оскільки коло документів, які доступні для дослідження зараз обмежені. Нових даних про долю Ірину вони не надають, однак, на наш погляд, дають підстави для перегляду даних, щодо її подальшої долі.

Що стосується батьків Ірини, то подружжя Аракелян було реабілітовано, в 1963 році вирок Аракеляну Тевіку Оганесовичу військової колегією Верховного суду СРСР був відмінений, він був повністю реабілітований. Кс [арк. 18–18зв], Ксенія Олександрівна у 1966 році вона також була реабілітована за відсутністю події злочину [арк. 25].

У тому же році Постановою бюро Полтавського обкому партії Ірина Аракелян була визнана учасницею антифашистського підпілля (посмертно), її ім'я внесено Книга Пам'яті України. Полтавська область.

У даній статті ми зробили першу спробу розкрити окремі сторінки з історії вірмен Полтавщини, які на сьогодні, у зв'язку з обмеженістю доступних для вивчення джерел, викликають більше питань, ніж відповідей. Сподіваємося, що у подальшому історія Полтавщини поповниться новими цікавими фактами з історії її вірменського населення.

Список використаних джерел

1. Вірменська енциклопедія фонду «Хайзаг». URL: https://hayazg-about.livejournal.com/ (дата звернення 7.04.2023).
2. Державний Архів Служби Безпеки Полтавської області (далі ДА СБУ ПО). Спр.11425-п. Т. 1, Арк. 276.
3. Державний архів Служби Безпеки Полтавської області. Спр. 11425-п. Контрольно-наглядова справа, Арк. 64.
4. Державний архів Служби Безпеки Полтавської області. Спр. 11931-п, Арк. 32.
5. Котляр В. Свет погасшей звезды // Айастан – Армянский Форум. Հայաստան. URL: https://forum.hayastan.com/profile/31580-pandukht/content/page/64/?type=forums_topic_post (дата звернення 2.04.2023).
6. Котляр В., Христич П. Герої не здаються. Київ, В-во «Молодь», 1970, 130 с.

7. Офицеры-армяне Первой мировой войны. Офицеры армии Республики Армения. 1914–1920 гг.: Историко-биографический словарь / д. и. н. А. С. Вирабян, к. и. н. С. С. Мирзоян. Ер.; Национальный архив Армении, 2022, 1392 с.; 40 с. ил.

Karina Pivovarska

ARMENIAN TRAIL IN POLTAV REGION (FIRST ATTEMPT)

Abstract. In the article, one episode from the life of the Arakelyan family, which is related to Poltava, are revealed. Special attention is paid to the fate of Iryna Arakelyan and the meeting with the famous Armenian political and military figure Drastamat Kanayan.

Key words: *repression, Dashnaks, war, occupation, Armenians, Armenian Legion, investigative cases.*

Марія Пісцова, Ірина Власенко

УДК 394.49:792.97]:[069.5:908:684.452](477.53)

ВЕРТЕП. ІСТОРИЧНИЙ РАКУРС

У статті побіжно прослідковується історія українського вертепу, зокрема на Полтавщині, окреслюється зміст слова «вертеп», його етимологія, значення, вживання, побутування. Виокремлюється значення лялькового та «живого» театрального дійства у святкуванні Різдва. Характеризується вертепна скринька як переносна сцена для вистави та експонат Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: *вертеп, скриня, Різдво, Україна, Полтавщина, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, ляльковий театр.*

Ґрунтовне вивчення лялькового мистецтва в українській науковій думці починається з другої половини XIX ст. Статті М. Маркевича, Г. Галагана, П. Житецького поклали початок дослідження питань історії становлення і розвитку художніх особливостей, організаційних принципів українського лялькового вертепу. Походження, час його появина території України досліджується і до сьогодні. Існує три концепції. Перша базується на тлумаченні українського вертепу як явища запозиченого, що прийшло до нас із Західної Європи, де з середньовіччя театр маріонеток з релігійними містеріями був дуже популяр-

ним (М. Маркевич, М. Драгоманов, Олена Пчілка, В. Розова, І. Єрьоміна та ін.). Друга декларує його як суто національне явище української культури і посідає чільне місце у теоретичних розробках І. Франка, М. Житецького, М. Петрова, В. Перетца, М. Возняка та ін. Хоча І. Франко вважав неможливим вивчення українського вертепу без урахування специфіки польського лялькового народного театру szopka (шопка).

Третя сформульована сучасною дослідницею С. Смілянською, яка систематизувавши весь масив інформації, прийшла до висновку, що корені вертепу губляться ще в античних часах і пов'язані з еллінським ляльковим театром, який визначається нею як «грецька пінака» (сценічна конструкція, що складається з невеличкої колони, на яку встановлюється пінака (дошка) з вирізаними дверцятами, які відкриваючись, представляють глядацькій аудиторії картинку у вигляді намальованих статичних зображень або рухомих фігурок ляльок і де розігруються історії з життя богів та героїв), а також «геродотівський храмик» (переносний дім-храм із зображенням бога Геліоса, який транспортували на возі від одного храму до іншого під час релігійно-обрядових дійств з нагоди вшанування богів пантеону Стародавньої Греції, описаних давньогрецьким істориком Геродотом) [5, с. 135–138].

В Україні простий народ швидко сприйняв і полюбив це театральне видовище, тож на українському ґрунті вертепний театр з часом зазнав значних трансформацій. У «Словнику української мови» Бориса Грінченка (1907 р.) слово «вертеп» пов'язується не з узагалі веселим різдвяним дійством, а з дійством театральним, мандрівним, ляльковим і розігруються в ньому різдвяні містерії [14, с. 138]. На це вказує етимологія слова, яка фіксується словниками. Початкове його значення – печера (від слов'янського врътъпъ), адже саме у печері і була та стайня, в якій народився Ісус. Отож і показували вертепні вистави саме на святки – від Різдва й до Водохреща – «від зірки до води» [12].

Деякі дослідники притримуються трактування слова «вертеп» від дієслова вертітися (вертиться зірка у колядників, підлога у скриньці вертепу, ляльки вертепної вистави на вертикальному стрижні). Мова розвивається і сьогодні функціонує дієслово «вертепувати» – проводити веселе різдвяне дійство з піснями-колядками, жартами і короткими виставами.

В Україні вертеп мав численні регіональні варіанти. З вертепом ходили мандрівні дяки, актори, школярі, бурсаки, вихованці Києво-Могилянської академії на Полтавщині,зокрема, зафіксовані відвідини у селах Турівка, Сокиринці Прилуцького повіту у XVII–XIX століттях, у с. Дігтярі Прилуцького повіту, в Полтаві у 20-х роках XX століття.

Вертепний ляльковий театр мав форму двоповерхового дерев'яного будинку. На другому поверсі показували різдвяну драму; на першому – сатирично-побутову інтермедію. Ляльок виробляли частіше з дерева. Їх у виставі могло бути задіяно до сорока. У Сокиринському вертепі налічується тридцять п'ять дійових осіб. Ляльок прикріплювали до дротиків («стержнів») і водили по прорізах, зроблених у підлозі, за чітко завданою траєкторією, що відповідало сюжету п'єси. Цей спосіб показу ляльок характеризує самобутність «стержневого» театру [17, с. 292]. В експозиції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського у 1990-х – 2000-х рр. експонувалась зменшена наближена до оригіналу копія Сокиринського вертепу (художник Валерій Побоков) [10]. На верхній сцені сконструйовані три арочні входи з імітацією фігурних колон по боках. Над арками зображено три рівнораменні хрести, що за формою нагадують козацькі. Цифра три є символічною: Пресвята Трійця, тривимірність світу. Центральна арка має блакитне тло з Вифлеємською зіркою вгорі, бокові – синє і червоне тло, яке чергується, поєднуючи божественне й земне. Авторський задум несе додатковий сенс: Козацька держава навіки під захистом Ісуса Христа і Діви Марії, про що свідчить і Богородична ікона на нижньому поверсі (замість класичного трона ірода) (рис. 1).

Найстаріший текст вертепної драми, що дійшов до нас, здійснено на Волині наприкінці XVII – початку XVIII століття. Найповніший з відомих списків другої половини XVIII століття, Галаганівський, було зроблено в селі Сокиринці 1770 року, але до наших днів дійшла лише копія. Інший запис виконаний 1771 або 1776 року гощанським дяком Іваном Даниловичем, але уціліли лише окремі виписки з нього. Більше збереглося текстів XIX століття. Найкращим з них вважається вертеп Миколи Маркевича, опублікований 1860 року в Києві. У писемних джерелах XIX століття Полтавської губернії зберігався відомий запис народної вертепної вистави «Трон» [6, с. 73]. Останні відомі списки вертепної драми – Житомирський Василя Крав-

ченка, Славутицький та Хорольський (здійснений 8 січня 1928 року зі слів неписьменного Івана Андрійовича Воловика, 69 років [13, с. 22]) датуються другою половиною 20-х років XX століття, а Куп'янський 1937 роком [13, с. 20].

Театралізована форма вертепу інтегрує різноманітні види мистецтва: музику, хореографію, літературу, театр, народні промисли, образотворче мистецтво.

Лялькова вистава мала дві частини: святу (релігійну, «небо») і народну (світську, «землю» чи «палац»). Свята частина, яка відбувалася на верхньому поверсі скриньки, відображає новозавітній сюжет про народження Ісуса Христа, поклоніння пастухів і волхвів Богу-Немовляті, жорстокі дії царя ірода зі знищення вифлеємськихдітей. Головні герої цього дійства – Діва Марія з Немовлям, волхви, пастушки, Рахиль, цар ірод, воїни – війська ірода, смерть, чорт. Ця частина вертепу є сталою, незмінною і, за твердженнями дослідників вертепної драми Є. Марковського, М. Петрова, В. Перетця, має книжне походження, яке знайшло літературне оформлення в Київській академії [3, с. 120].

Світська частина – це творчість народу, де відображаються народні традиції світосприйняття людини, історичні події, побут, соціальні відносини, – відбувається на нижній сцені скриньки. Дійовими особами є дід, баба, Запорожець,Хвеська, шинкар Клим, селянин, гоноровий пан, єврей-корчмар, бакалавр-лікар, жандарм, циган, циганка, поляк і полька,гончар, козак, українка, музики, гайдамака, який усім видом своїм нагадував вояка українського війська тощо. Підбір дійових осіб залежав від сюжету та сценарію другої дії. У вертепі Полтавського музею відтворені основні персонажі: вгорі – Діва Марія з маленьким Ісусом, Ангел, цар ірод, смерть; внизу – Запорожець, чорт, дід і баба, дівчина-українка. Дерев'яні ляльки одягнені у відповідні костюми з дотриманням символіки кольору, національної та соціальної приналежності.

Вертеп зазнав розквіту у барокову добу (XVII–XVIII ст.), продовжуючи існувати у XIX ст. У XX ст. радянська влада, викорінюючи «релігійні пережитки», категорично забороняла вистави з біблійним змістом та відвертими алюзіями на невеселі сюжети навколишньої дійсності. Саме тоді вертепи як окремий жанр народного театру і завершили своє існування. А значення слова «перекрутили» на негативне – кубло, місце гульби та переховування злочинців чи розпусників.

Все ж таки у часи совєцького режиму існували поодинокі спроби повернути народний вертеп в український культурний простір. Так, у 1974–1975 роках, після подолання багатьох перепон у Харківському театрі ляльок була підготовлена і поставлена вистава «Український вертеп» (автор скрині і ляльок – художник Олексій Щеглов, автор тексту і режисер-постановник – Олександр Інюточкін) [12]. У цей час виступали з вертепними виставами на різдвяних фестивалях Львівщини пристрасні оборонці та зберігачі народних пісень, традицій, звичаїв та обрядів Володимир Шагала, Богдан і Тарас Жеплиньскі [12].

Автентичні вертепи з західних областей України були представлені у 1993 році на Міжнародному фестивалі у Луцьку [17, с. 296]. Після проголошення Незалежності України у 1992 році свій «Український вертеп» (художник – Ірина Уварова, режисер-постановник – народний артист України Сергій Єфремов) показав Київський міський театр ляльок (тепер – Київський академічний театр ляльок на лівому березі Дніпра) [1]. У 2019 році у Полтавському ляльковому театрі вперше за 80 років представили «Український вертеп» (режисер-постановник – заслужений діяч мистецтв України Олександр Інюточкін, художник-постановник – Дар'я Кушніренко). Провідні та молоді актори театру Юлія Врублевська, Сергій Циба, Анжеліка Остапенко, Андрій Довгаль, Сергій Мамонта. Андріана Ерстенюк упродовж 40 хвилин не залишали сцену, співали наживо, ляльки вертепу створювали багато яскравих образів, розповідаючи вічну історію [9, с. 16].

Паралельно ляльковому в Україні продовжує існувати живий вертеп, ролі в якому виконують люди – актори або аматори. Це симбіоз духовної драми та інтермедії. Відомий сюжет про народження Ісуса Христа виконавці зазвичай наповнюють буденними проблемами повсякденного життя. У 1918 році «Різдвяний вертеп», у якому ролі виконували актори, поставив «Молодий театр» під керівництвом Леся Курбаса. Ця форма вертепу відродилася в Незалежній Україні. Студентські вертепи виконували по багатьох містах України. Великим успіхом користувався різдвяний вертеп, розіграний на Майдані Незалежності в Києві 2014 року під час Революції Гідності. У бурхливий час війни за Волю, Суверенітет і територіальну цілісність нашої країни, традиційними стали фронтові вертепи, які відтворювали перед українськими воїнами-захисниками незалежно від пори року [13, с. 24].

За підтримки Українського культурного фонду (УКФ) було реалізовано кілька проєктів. Серед них музично-театральний перформенс «Вертеп. Необарокова містерія» – це реконструкція та переосмислення історичних артефактів (ноти і тексти Сокиринського вертепу) із фондів Музею Театрального, Музичного та Кіномистецтва України, популяризація української барокової музики і сучасного українського театрального мистецтва в Україні та за кордоном. Творча команда проєкту: формація IgneaCorda, режисер – Богдан Поліщук, сценографія, костюми – Олена Поліщук, клавесин – Любов Титаренко, вокал – Руслан Кірш, Олексій Фіщук, Надія Купчинська [8]. А також фільм «Вертеп», 2020 р. про традиції святкування Різдва на Гуцульщині [2], вистава «Український Вертеп», 2021 р. (сценарій – Сашко Лірник). Актори: Сашко Лірник, Андрій Ляшук, Юрій Журавель, AlexZakletsky, Аліса Шрамко, Дмитро та Віталій Капранови, Сашко Кучеренко та ін. [15]. Фільм та виставу підготували івент-агенція ПКС та Parallelstudio.

У 2021 році у Чернігові вертепну скриню створив відомий різьбяр Андрій Каменецький за зразком Галаганівської, але вдвічі більшу, сценарій, лялькових персонажів – колектив лялькового театру у співпраці з музейниками та обласним центром народної творчості. Постановка була осучаснена, стиль вертепу залишився, але текст адаптували під сучасні реалії і презентували світську частину (головний режисер Віталій Гольцов) [16].

З 2017 року за ініціативою харківських пластунів Благодійним фондом «Харків з тобою» був започаткований Вертеп-Фест – Всеукраїнський фестиваль вертепів напередодні Старого Нового року в Харкові. Щорічне дводенне дійство традиційних і сучасних вертепів збирає до 700 учасників з усіх куточків України – представників вертепних театрів, колядників, фольклорно-театральних колективів, аматорських об’єднань [7].

У 2015–2020 роках 8 січня у Полтаві відбувалося театральне вертепне дійство «Різдвяна феєрія», що сприяло збереженню народних традицій в духовному культурному розвитку. Захід включав святкове богослужіння в Свято-Успенському кафедральному соборі, спільне виконання колядок, урочисту ходу колядницьких гуртів від Собору до Театральної площі, церемонію відкриття фестивалю, різдвяне театральне вертепне дійство, виставку виробів народного мистецтва [4, с. 5]. Учасники – творчі аматорські колективи всієї області дарували глядачам

своє мистецтво, де світло перемогло темряву, добро перемогло зло, Божа благодать панувала у душах, а світло незгасаючої Вифлеємської зорі вказувало шлях, вселяло віру і надію у кожний прийдешній день.

Список використаних джерел

1. Асадчева Тетяна. Кияни дізналися про історію та традиції українського різдвяного вертепу. URL: https://vechirniy.kyiv.ua/news/77377/.
2. Вертеп. Фільм. URL: https://www.youtube.com/watch?v=M5ZGAm5_CCI&t=2s&ab_channel=ParallelStudio (дата звернення: 21.03.2023).
3. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис : у 2 т. Мюнхен, 1958. Т. 1. 449 с.
4. Джерелейко Анатолій. «Різдвяна феєрія». Народна трибуна. 2019, 18 січня. С. 5.
5. Іванова Дарья. Концепції походження українського лялькового вертепу. Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку : зб. наук. пр. : наук. зап. Рівнен.держ. гуманіт. ун-ту. Вип. 21. Т. 1 / упоряд. В. Г. Виткалов. Рівне : РДГУ, 2015, С. 13 –139. URL: https://rshu.edu.ua/images/nauka/ukr_kult_min_such_rozv_nm_vip21.pdf.
6. Ірклієнко Вікторія. Народні свята Полтавщини. Музичне краєзнавство Полтавщини: від витоків до сьогодення / уклад. О. О. Лобач, Л. Л. Халецька. Полтава, 2009. С. 67–74.
7. Історія фестивалю «Вертепфест». URL: https://vertepfest.com/
8. Карпенко Лідія. Оцифровано рукопис найдавнішого зі збережених вертепів України. Праоснова української опери? URL: https://www.radiosvoboda.org/a/otsyfrovano-rukopys-naydavnishoho-vertepivu-ukrayiny/31505341.html.
9. Клочко Оксана. У ляльковому театрі показали вертеп. Уперше за 80 років! Вечірня Полтава. 2019. 16 січня. С. 16.
10. Книга обліку науково-допоміжного фонду «ІСП-5». Розпочата у 2008 р. – 250 с.
11. Марковський Євген. Український Вертеп. Київ, 1929. URL: https://nibu.kyiv.ua/greenstone/cgi-bin/library
12. Не буває святок без вертепу. URL: https://kpi.ua/2021-kp1-1.
13. Новиков Анатолій. Український театр і драматургія від найдавніших часів до початку XX століття. Харків, 2015. 412 с.
14. Словарь української мови : у 4 т. / зібр. ред. журн. «Киевская Старина» ; упоряд., з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Репр. Відтворення вид. 1907–1909 рр. Київ, 1958–1959. Т. 1 : А–Ж. – 1907. 494 с.
15. Український вертеп. Вистава. URL: https://www.youtube.com/watch?v=J9uFoJF3fEc&ab_channel=Сашко.Обрій.Поезія].

16. У Чернігові презентували величезний вертеп, що вдвічі більший за його музейний прототип. URL: https://cheline.com.ua/chelinetv/art-prostir/u-chernigovi-prezentuvali-velicheznij-vertep-shho-vdvichi-bilshij-za-jogo-muzejnij-prototip-video-280124.
17. Федас Йосип. Народний вертеп. Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 2. Опішне, 1999. С. 289–296 с.

Mariia Pistsova, Iryna Vlasenko

THE NATIVITY PLAY. HISTORICAL PERSPECTIVE

The article briefly traces the history of the Ukrainian nativity scene, in particular in the Poltava region, outlines the meaning of the word "nativity scene", its etymology, meaning, use, and way of life. The importance of puppetry and "live" theatrical performance in the celebration of Christmas is highlighted. The nativity scene is characterized as a portable stage for a performance and an exhibit of the Poltava Local History Museum named after Vasyl Krychevsky.

Key words: *nativityplay, chest, Christmas, Ukraine, Poltava Region, Vasyl Krychevsky, Poltava Local Lore Museum, puppet theater.*

Вертепна скринька. 1995 р.
Художник – В. Побоков. Нд 817

Микола Пшинка, Антоніна Скирда

УДК 069:908(477,53-25):929 Самуйлло]:94(477)«194/195»

ПОВЕРНУТИ ІЗ ЗАБУТТЯ

У статті на основі різних джерел автори зробили спробу відтворити біографію завідувача відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського часів тимчасової гітлерівської окупації та післявоєнної відбудови Самуйлло Володимира Францевича та показати як події в країні впливають на долю простих людей.

Ключові слова: *Самуйлло, слобода Рублівка, Полтавський історико-краєзнавчий музей, відділ фондів, наукова довідка.*

Жорстока і трагічна історія нашої країни зламали не одну людську долю, привела їхні імена до забуття. До цієї когорти людей належить і ім'я Володимира Францевича Самуйлло, уродженця слободи Рублівка Богодухівського повіту Харківської губернії, нині с. Велика Рублівка Котелевського району Полтавської області – українського архівіста і музеєзнавця.

Самуйлло В. Ф.

Самуйлло В. Ф. із Героєм Рад. Союзу Волкенштейном С. С., Полтава, 1960-ті рр.

Народився майбутній дослідник і зберігач історичних цінностей Полтавщини у 1892 р. в сім'ї лікаря. Його батько, Франц (Франциск) Онуфрійович (нар. 2 липня 1862 р.), походив із міщан Київської губернії і був у свій час достатньо відомою особистістю на Полтавщині. За національністю – литовець, за віросповіданням римо-католик. У 1888 р. Франц Онуфрійович закінчив повний курс медичних наук в Імператорському Харківському університеті і затверджений у ступінь лікаря із званням повітового лікаря. Рік відбував військову повинність у Роменському повіті. А із 1889 р. як вільно практикуючий лікар, влаштовується на роботу у слободі Рублівка, де надає медичну допомогу жителям слободи та навколишніх хуторів. У 1901 р. наказом по Міністерству Внутрішніх Справ переведений земським лікарем до Зіньківського повіту [5, арк. 1–3]. Зокрема у 1903–1905 рр. він працює лікарем по 6-й лікарській дільниці у Ковалевській волості Зіньківського повіту [1, с. 13].

З початком російсько-японської війни у 1904 р. Франц Онуфрійович призваний на військову службу на посаду молодшого ординатора одного із госпіталів 10-го військового корпусу на Далекому Сході. По закінченні бойових дій звільняється у запас і повертається до Зінькова на посаду земського лікаря. У 1907 р. з родиною переїздить до Полтави. У 1908 р. Самуйлло Ф. О. вже є у списках лікарів м. Полтави, але поки ні в якому медичному закладі не числиться. Проживав на Ново-Кременчуцькій вулиці

[23, с. 89]. Із 1909 по 1913 рр. Франц Онуфрійович працює у Полтавській міській амбулаторії для бідних хворих (вул. Пушкінська, неподалік міської бібліотеки). В амбулаторії безкоштовно надавалась лікарська допомога бідним хворим, із видачею їм ліків, за призначенням лікарів, що нею керували. Прийом хворих проводився щоденно, окрім середи і дванадесятих свят, з 9 до 13 години, влітку з 8 до 13 години. По середах з 9 до 12 години, під наглядом лікаря, проводились всім бажаючим щеплення від віспи. Також видавалося свідоцтво про проведене щеплення. Лікарі: Олександр Олександрович Несвіцький, Франц Онуфрійович Самуйлло; сестра милосердя – Софія Василівна Беховець. Франц Онуфрійович був спеціалістом по хірургії, а також по жіночим хворобам і акушерству. На той час Ф. Самуйлло проживав на Архієрейській вул. у будинку Головко [20, с. 140, 142].

У 1914 р. знову призваний на військову службу в розпорядження старшого лікаря Кременчуцького місцевого лазарету. З часом направлений у складі 16-го Іркутського гусарського полку на Південно-Західний фронт, який на той час дислокувався в Карпатах в районі Надвірної. Службу в армії ніс до повного її розвалу в результаті революційних потрясінь в Росії [5, арк. 1–3].

Послужний список Ф. О. Самуйлло відмічений службовими рангами того часу від повітового лікаря до надвірного радника. Його особисті заслуги відзначені орденами Св. Станіслава 3 ст. з мечами і 2 ст., Св. Анни 3 ст. з мечами і 2 ст. з мечами, а також срібною медаллю в пам’ять царювання імператора Олександра III [6, арк. 35].

Під час буремних подій Української революції 1917–1921 рр. Самуйлло Ф. О. проживав у Полтаві. Відповідний запис знаходимо у щоденнику О. О. Несвіцького від 25 листопада 1919 р.: «…из лазарета больных сыпным тифом, помещавшегося в духовной семинарии, бежал весь медицинский персонал… Для оказания врачебной помощи был командирован мой сослуживец по амбулатории, второй врач Самуйлло Франциск Онуфриевич» [19, с. 140–141]. Після встановлення радянської влади Франц Онуфріович працював у районній поліклініці м. Полтави. У 1925 р. його не стало.

Мати, імені її встановити не вдалося, майбутнього дослідника старовини, була також з міщан, за освітою вчитель. Але в анкеті, яку Володимир Францевич заповнював при оформленні

на службу в сільськогосподарський інститут зазначено, що його мати домогосподарка. У 1933 р. вона померла. В цій же анкеті знаходимо інформацію пор те, що у Самуйлло Франца Онуфрійовича було троє дітей – два сини Володимир (1892 р.) і Віктор (1896 р.) та донька Марія, про яку відомо лише, що вона померла у 1916 р. [2, арк. 3].

Самуйлло Віктор Францевич народився 10 листопада 1896 р. 8 січня 1908 р. переведений до 1-го класу Петровського Полтавського кадетського корпусу з Ярославського корпусу. У 1914 р. Віктор закінчив Полтавський кадетський корпус і продовжив навчання у Павловському училищі (Санкт-Петербург) [11, с. 200]. У 1916 р. випустився з училища у чині прапорщика. А із 16 вересня 1918 р. – хорунжий у гетьманській армії у складі 1-го Запорізького полку ім. П. Дорошенка [9]. У червні-листопаді 1918 р. полк займався охороною північно-східних кордонів Української Держави. Вже зі спогадів Володимира Самуйлло відомо, що помер Віктор у 1939 р. [2, арк. 3].

Дитячі та шкільні роки Володимир Францевич Самуйлло провів у Рублівці та Зінькові. По закінченні в 1911 р. Полтавської гімназії, Володимир вступає до Київського університету на історико-філологічний факультет, але через рік переводиться у Харківський на юридичний факультет, який закінчує у 1917 р. Тогож рокупочав працювати мировим суддею у Костянтиноградському повіті. З початком громадянської війни Володимир Францевич, у 1918 р. повертається до батьків у Полтаву. У тих скрутних умовах родина мусила виживати – Володимир надавав приватні уроки, короткий період працював інструктором Полтавського відділу юстиції, але більшість часу не працював [2, арк. 3 зв.].

З 1920 р. член профспілки «Робос». Від природи Володимир був обдарований і трудолюбивий. Вільно читав і писав на німецькій і французькій мовах. Захоплювався історією і творчістю видатних літераторів і науковців України. У 1920–1925 рр. працював народним суддею в Полтаві, також був вихователем-обслідувачем Полтавської комісії у справах неповнолітніх правопорушників, а із 1925 по 1930 рр. – член Роменського окружного суду. Рік працював народним суддею Гадяцького району. 31 липня 1931 р. одружився на Євдокії Олексіївні Гавриловій [7, арк. 1–2]. У жовтні і листопаді цього ж року працю-

вав на посаді секретаря-юрисконсульта Артемівського цукрового комбінату. Але й цю роботу змушений був залишити.

З 1 січня 1932 р. по 1 листопада 1934 р. працював при Полтавському Державному історичному архіві на посадах: інструктора-інспектора, наукового працівника ІІІ-ї та ІІ-ї категорій та зав. архівосховищем [2, арк. 9].

У цей час захопився творчістю Т. Г. Шевченка. Збирав його твори, рукописи, статті про його творчість. Проте його пошук не обмежувався творчістю великого Кобзаря. Досліджував і збирав матеріали про діяльність І. П. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Г. Короленка, Панаса Мирного [24, с. 725–726]. Працюючи в обласному архіві, неодноразово виїжджав у райони для перевірки і надання допомоги місцевим архівам. Протягом березня-травня 1935 р. працював над впорядкуванням архівів м. Полтави, у т. ч. водолікарні, тубдиспансеру, поліграфічної школи.

Усі ці роки, його діяльність перебувала під неухильним контролем політичних органів. Тому, Самуйлло змушений був часто залишати свою роботу. Працюючи в Ромнах і Полтаві, до 1934 р., двічі проходив так звану чистку радянського апарату.

У 1934 р. був звільнений з архіву і, протягом року змушений працювати охоронцем на Полтавській панчішній фабриці ім. Кутузова.

З 1 серпня 1936 р. починає працювати у Полтавському краєзнавчому музеї на посадах інвентаризатора, лаборанта, наукового робітника фондів. Активно веде науково-пошукову роботу, збирає рідкісні видання.

З 29 серпня 1941 р. Володимир Францевич був мобілізований на окопні роботи і 2 вересня 1941 р. направлений через Бахмач на Гомель. Проте, у зв'язку із наближенням лінії фронту, 7 вересня 1941 р. був направлений до с. Кошелівки Чернігівської області, звідки звільнений для явки в Полтаву. Лише 16 вересня він дістався пішки до Полтави і захворів від виснаження [2, арк. 4–4 зв.].

Вже із 14 жовтня 1941 р. Самуйлло В. знову зарахований на роботу до краєзнавчого музею, жив по вулиці Жовтневій (тепер Соборності), № 52 (тепер тут багатоповерхова забудова між зуп. «Університет» та «5 школа»).

Під час тимчасової гітлерівської окупації працював на посаді завідувача художнім відділом та фондами музею. В той час

музей носив назву «обласного історико-етнографічного» і був відкритий тільки для німців. В ньому залишились, за словами тодішнього директора Миколи Івановича Гавриленка, лише окремі працівники, пов'язані з музеєм «плотію і кровію» [10, с. 17]. У вересні 1943 р., коли відступаючи гітлерівці підпалили музей, працівники установи М. Гавриленко, Є. Мячін, В. Самуйлло, Г. Сидоренко ризикуючи життям рятували з пожежі музейні експонати, бібліотеку [4, с. 4].

Після звільнення Полтави вже із 25 вересня 1943 р. Володимир Францевич залишається працювати на посаді завідувача відділом фондів. Основний напрямок наукової роботи – «Методика схоронення фондових матеріалів». Ним проведена дезінфекція всіх вовняних фондових експонатів, а також вжиті заходи по застереженню металевих експонатів від корозії [18, арк. 48].

У складний період післявоєнної відбудови, голоду, тотального дефіциту Полтавський історико-краєзнавчий музей продовжував працювати і займатися науковою роботою. Експозиція була відновлена у 1944 р. і розміщувалася в уцілілому пристосованому будинку на музейній садибі [21, с. 6].

Як завідуючий відділом фондів Самуйлло В. Ф. був у складі комісій, які складали «Акти на збитки і пошкодження музеїв по Полтавській області гітлерівськими загарбниками та їх спільниками», зокрема краєзнавчий музей, літературно-меморіальний музей В. Г. Короленка та пам'ятки історії Полтави (пам'ятники Т. Г. Шевченку, І. П. Котляревському, захисникам Полтави і коменданту А. С. Келіну, церкви гетьмана Калнишевського, 1764 р.) Займався пошуковою роботою, в архіві музею залишилось багато довідок підготовлених ним у післявоєнні роки. У 1944 р. збирав і записував спогади людей, які пережили окупацію, були пов'язані із підпіллям під час війни. Часто на цих матеріалах є примітки: «текст с подлинником верен и переписан…», «выписки из писем с подлинником верны», або «інтерв'ю зібрано і записано В. Ф. Самуйлом» тощо [16].

Ґрунтовна наукова довідка «Розгром радянської культури фашистами на Полтавщині» (1948 р.) підготовлена Володимиром Францевичем, констатує стан музеїв після війни – пограбовані і спалені приміщення музеїв області, називає цікаві експонати, які були втрачені музеями у Полтаві, Миргороді, Лохвиці, Лубнах, В. Сорочинцях, в обласній бібліотеці зникли

стародруки і дореволюційні видання російських та іноземних авторів з автографами, тощо [17].

По фондовій збірці музею підготовлені наукові довідки по окремих розділах – «Дореволюційне гончарство в колекціях музею» (1946) [12], «Колекція зброї Полтавського державного краєзнавчого музею» (1948) [13], «Килимарство на Полтавщині і килими Полтавського історичного музею» (1948) [14], «Різьба по дереву на Полтавщині» (1946) [15] тощо.

Дуже цікаво, що всі рукописи В. Самуйлло на невеликих аркушах паперу. Одна довідка може бути написана на різних за розміром та якістю аркушах. Писав поверх надрукованих агітлистівок, переписував статті з газет, листи та спогади учасників війни. Більше ці записи схожі на «польовий щоденник». Записи до 1950-х рр. виключно на українській мові, пізніше з'являються російськомовні. Слід також звернути увагу, що прізвище «Самуйлло» має литовські корені. У дореволюційних документах прізвище має подвоєне «-лл-», але пізніше відбулось спрощення. У радянський час канцеляристи-діловоди пишуть «Самуйло», навіть іноді «Самуйлов», проте сам Володимир Францевич в усіх рукописах і анкетах залишає подвоєне «-лл-» – «Самуйлло».

Володимир Францевичвніс значний вклад у відновлення експозицій цього закладу. 11 травня 1945 р. був направлений із групою музейних працівників (В. Ф. Самуйлло – зберігач музейних фондів, Г. І. Оніпко – завідуючий відділом фондів, М. П. Браілко – помічник реставратора) до м. Тюмень для реевакуації музейних фондів у Полтаву. Після кропіткої роботи по відбору, перепису, пакуванню та завантаження у вагони музейних експонатів, тільки 30 травня відправилися у зворотному напрямі. По дорозі, в м. Уфа довантажили частину вивезених у 1941 р. експонатів. І тільки на початку червня цінний вантаж повернувся до Полтави [5].

Із річного звіту музею за 1946 р. дізнаємось: «За рахунок обладнання робочого місця кожному робітникові вдалося ущільнити робочий день, підняти продуктивність роботи. Окремі наукові працівники втягнені у наукову роботу, освоїли техніку експозиційної роботи, розробляють наукові питання. Так, наприклад, тов. Самуйло В. Ф. написав «Методи консервації музейних експонатів» [18, арк. 44]. У жовтні 1946 р. був проведений семінар для всіх наукових робітників музею, яким охоп-

лено 14 осіб. Однією із тем семінару була «Комплектування, облік та збереження музейних фондів» (5 годин) розроблена і проведена Самуйлло В. Ф. Загалом внаслідок проведеного семінару і обміну досвідом роботи в музеї була проведена повна реекспозиція всіх відділів, опрацьовано і експоновано ряд цілком нових тем – «Вітчизняна війна 1812 р.» та «Ліси Полтавщини». Проте, роботі із підвищення кваліфікації науковців в значній мірі заважав брак спеціальної методичної літератури, як в музейній бібліотеці, так і в обласній [18, арк. 49–50].

Працюючи в музеї Володимир Францевич неодноразово скаржиться на хворобу та загальне виснаження організму, навіть у 1947 р. просить відкликати його зі жнив у колгоспі «Більшовик», куди планово на допомогу посилали працівників музею. І через рік, 1948-го, звільняється з музею через слабкий стан здоров'я [3, арк. 7, 9].

Проте вже від 6 травня 1949 р. працює архіваріусом у Полтавському сільгоспінституті (нині Полтавська державна аграрна академія). За час роботи на цій посаді зарекомендував себе відповідальним і сумлінним працівником, був казначеєм каси взаємопомоги, активним членом редколегії стінгазети «Господарник», а також народним засідателем І-ї дільниці Київського району м. Полтави. У вересні 1954 р. Володимир Францевич проходив двотижневі курси з архівної справи при Архівному відділі УМВС по Полтавській області [2, арк. 18, 24].

Зв'язок із музеєм підтримував постійно. Передавав до архіву музею довідки про дереворізьблення та інформацію про майстрів, опис зустрічей із ними (1960), матеріали про А. С. Макаренка (1963). До фондів музею передавав фото та листівки [8, с. 743–746]. Друкувався в періодичних виданнях Полтави, Києва, Москви, Варшави. Зібрав і передав до музеїв Полтави (краєзнавчого і літературно-меморіального імені Котляревського), Києва, Москви чимало рідкісних видань та унікальних документів про діячів науки, культури, літератури [21, с. 725–726]. Автор ряду публікацій Шевченківської тематики. Одна з них присвячена Миколі Івановичу Бушному з Великої Рублівки, який в роки Другої Світової війни, під час визволення Варшави знайшов на руїнах міської бібліотеки «Кобзар» Т. Г. Шевченка, виданий у 1876 р. у Празі і зберіг його [22, с. 4].

18 липня 1966 р. життя цієї людини закоханої у свою справу, палкого патріота України скінчилося.Людини яка просто сум-

лінно виконувала свою роботу і була у когорті визначних музейників, які зуміли зберегти і відродити з воєнного та окупаційного попелу колекцію Полтавського краєзнавчого музею.

Список використаних джерел

1. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1904 год. Издание Полтавского Губернского Статистического Правления. – Полтава : Типо-Литография Губернского Правления, 1904. – Зеньковскийуезд. – С. 13.
2. Архів відділу кадрів Полтавської Державної Аграрної Академії. Особова справа Самуйло В. Ф. – 29 арк.
3. Архів канцелярії ПКМВК. – 10 арк.
4. Бойко П. Відновлюються музеї Полтавщини // Зоря Полтавщини. – 1944. – 25 листоп. – С. 4.
5. ДАПО. – Ф. р. 1505. – Оп. 1. – Спр. 412. – Арк. 1–3.
6. ДАПО. – Ф. р. 1505. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 35.
7. ДАПО. – Ф. р. 9092. – Оп. 2. – Спр. 232. – Арк. 1–2.
8. Інвентарна книга ПКМВК «Ф ІРП – 9» (розпочата в 1965 р.) – 198 с. // Робочий архів науково-дослідного відділу фондів ПКМВК. – С. 743–746.
9. Інтернет-ресурс режим доступу: www.swolkov.org С. В. Волков. База данных «Учасники Белого движения в России» на январь 2016.
10. Кигим С., Самородов В. Микола Гавриленко: літопис життя і творчості «працюючого натураліста» // Природознавець Микола Гавриленко: епоха та пам’ять / укл.: Самородов В. М., Кигим С. Л. – Полтава, 2009. – С. 17.
11. Материалы к истории Петровского Полтавского Кадетского корпуса. Год 11, 12, и 13-й. (1-е октября 1913 г. – 1-е октября 1916 г.) Собрал полковник А. Д. Ромашкевич. – Полтава : Электрическая типография Г. И. Маркевича, бульвар Котляревского, 1913. – 216 с. – С. 200.
12. НА ПКМВК. – Спр. 04–01. – 4 арк.
13. НА ПКМ ВК. – Спр. 04–08. – 4 арк.
14. НА ПКМ ВК. – Спр. 04–10. – 8 арк.
15. НА ПКМВК. – Спр. 04–248. – 6 арк.
16. НА ПКМВК. – Спр. 07–22, 07–66, 07–100, 07–109, 07–163.
17. НА ПКМ ВК. – Спр. 08–19, 08–19а.
18. НА ПКМ ВК. – Спр. № 11-8.
19. Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смути 1917–1922 рр. : Щоденник. – Полтава, 1995. – 280 с.: іл.
20. Памятная книжка Полтавской губернии на 1913 год. Издание Полтавского Губернского Статистического Комитета. – Полтава : Электрическая Типо-Литография Губернского Правления, 1913. – 446 с.

21. Полтавський краєзнавчий музей. Буклет. – Полтава : Криниця, 1993. – С. 6.
22. Ротач П. Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. Вид. 2-ге, випр. – Полтава : Дивосвіт, 2013. – 960 с.
23. Самуйло В. Дорога знахідка // Зоря Полтавщини. – 1964. – 11 берез. (№ 61). – С. 4.
24. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1908 год. – Полтава : Типо-литография Губернского Правления, 1908. – С. 89.

Mykola Pshinka, Antonina Skirda

RETURN FROM OBLIVION

In the article, based on various sources, the authors tried to reproduce the biography of Samuyllo Volodymyr Frantsevich, the head of the funds department of the Poltava Museum of Local History named after Vasyl Krychevsky during the temporary Nazi occupation and post-war reconstruction, and to show how events in the country affect the fate of ordinary people.

Key words: *Samuyllo, Rublivka settlement, Poltava Historical and Local History Museum, fund department, scientific reference.*

Марія Рахмун

УДК 82(477.53)

«СВІТЛОМ І ТЕПЛОМ БУЛА ДЛЯ МЕНЕ ЛЕСЯ»: ДО 155-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І 60-РІЧЧЯ СМЕРТІ А. МАКАРОВОЇ

У статті її авторка, старша наукова співробітниця Гадяцького історико-краєзнавчого музею, відслідковує життєвий шлях подруги Лесі Українки Антоніни Семенівни Макарової, основні його віхи, переломні події. Базою для цього слугує епістолярій жінок, спогади Антоніни Макарової, місцева періодика, свідчення старожилів. Заключна частина містить короткий аналіз результатів дослідження теми науковцями та питання, на які у наукового світу донині не було відповіді.

Ключові слова: *Леся Українка, Антоніна Макарова, Гадяч, Зелений Гай, Полтава, Олена Пчілка, Драгоманови, Косач, Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, Алла Диба, Гадяцький історико-краєзнавчий музей.*

Сухі відомості які містяться у хронології життя і творчості Лесі Українки при побіжному огляді нічого особливо, крім підтвердження самого факту листування, нам не дають. Але коли заглибитися у його зміст – стилістику, мовні звороти, емоційну складову – ось тут і справді починаєш розуміти внутрішню суть, вдачу, риси характеру Лариси Петрівни Косач. Її скромність, готовність допомогти, бути корисною, повну відсутність зірковості і зарозуміння, доброту, шляхетність, глибину, небайдужість і працелюбність – все це читається у листах до товаришки, звичайної гадяцької вчительки Антоніни Макарової.

Познайомилися вони влітку 1893 року у Єлизавети Іванівни Драгоманової. Після закінчення Роменської жіночої гімназії Макарова отримала у Гадячі роботу помічниці вчителя. Вона винаймала квартиру у наглядача повітового міського двокласного училища, який, у свою чергу, орендував приміщення у Драгоманових. Лесина бабуся проживала у тому ж дворі, лише в іншому будинку. Мемуари Антоніни Макарової містять відомості про відому родину, обставини їхнього життя. Варто сказати, що зв’язків із Драгомановими-Косачами подруга поетеси не

поривала вже і опісля того як переїхала до іншого помешкання. Підтримуючи дружні стосунки, молода вчителька часто навідувалася до бабусі Єлизавети, допомагала їй писати родичам листи. Саме вона сповістила Олену Пчілку про хворобу Єлизавети Іванівни незадовго до смерті останньої. Окрім Драгоманових Антоніна Семенівна особисто була знайома з Панасом Мирним, товаришувала з його сестрою, відвідувала сім'ю Рудченків.

Перша зустріч майбутніх подруг відбулася на Драгоманівському обійсті. Ось як Макарова її описувала: *«Коли я зайшла на подвір'я, то побачила високу молоду дівчину <…> Обличчя її було жовтувато-бліде і некрасиве, але дивовижно благородне. Особливо красиві мала очі. Уважний, допитливий і водночас добросердний, лагідний погляд причаровував. Її очі захоплювали мене. <…>*

Трохи згодом вона увійшла до кімнати і Єлизавета Іванівна нас познайомила.

– Моя онука Леся, – сказала вона.

– Косач, – коротко промовила Леся і дружньо стисла мою руку.

Так розпочалося знайомство, яке поклало початок багаторічній дружбі, щирій допомозі, глибокому спілкуванню, новим ідеям, конкретним вчинкам і вічній пам'яті. Дивує цікавий штрих: під час першого побачення Антоніна Макарова гадки не мала про те що Лариса Петрівна пише і лише одного разу чула у її виконанні авторський вірш. А сталося це у 1898-му, коли разом із Лесиним братом Михайлом жінки прогулювалися човном по гадяцькому Пслу. Антоніна Семенівна і сама ділилася з поетесою власними творами.

Подругине мали можливості бачитися часто, проте у листах багато говорили про події гадяцького життя, спільних знайомих, ділилися враженнями, переймалися долею неосвіченого народу. Так виник задум про запровадження на Гадяччині народних читань. За цю справу взялася Антоніна Семенівна, натхненна підтримкою товаришки. Лариса Петрівна допомагала у придбанні книг, особливо для дітей, піклувалася про забезпечення методичною літературою, купуючи її за власний кошт і надсилаючи до нашого міста.

Епістолярій не можна назвати офіційним, бо поза роботою і планами жінки багато говорили про особисте. Оригінали листів Лариси Петрівни Антоніна Семенівна передала до Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної Академії Наук України. Відповіді Макарової не збереглися. Загальновідомо як ревно Леся ставилася до таїни приватності, колись писала матері, що не любить навіть щоб і конверти від її листів потрапляли у чужі руки.

Макарова щиро ділиться переживаннями щодо відсутності власного життя, що зумовлено повною самовіддачею учительській праці, піклуванню про родичів та їхні родини, відверто говорить про своє незадоволення роботою у школі та брак однодумців у колі провінційного міста. Письменниця намагається допомогти подрузі і не просто порадою, а конкретною справою. Ось цитата з Лесиного листа: *«Мені не одні Ви казали, що при мені люди робляться луччими, – сьому я б хотіла вірить, бо се був би дуже щасливий дар. Все-таки не уважайте мене за ідеал, бо я не варта сього, скажу більше – ніхто не вартий сього, бо ідеал – се ідея, а не людина. Не вірте в мою ідеальність, а вірте тільки, що я Вас люблю і бажала б Вам справді «неба прихилити, та тільки не знаю, як се зробить»*.

Згодом, за сприяння Лесі Українки, Антоніна Макарова виїздить до Полтави, де певний час живе і працює.

На прохання подруги Антоніна Семенівна збирає відомості про життя місцевої громади – зокрема, про діяльність релігійних сект (Лариса Петрівна саме тоді пише статтю з цієї теми).

Спілкувалися жінки і на літературні теми, обговорювали спільно прочитаних авторів. А коли товаришка висловила поетесі власні думки про її поему «Роберт Брюс, король шотландський», присвячену дядькові Михайлу Драгоманову, Леся відгукнулася щирим зізнанням: *«Коли Вам подобається Брюс, то значить ще варто жити».*

Остання зустріч подруг була сумною і болючою. Звернімось до спогадів Макарової: *«…дізнавшись, що Леся в «Зеленому Гаю», повернулась в Гадяч* (на той час Макарова мешкала у Полтаві – прим. авт.) *і пішла до неї. <…> У Лесі були гості –*

якісь студенти,і мені не вдалося поговорити з неюнаодинці. <…> Бліда, худа, виснажена, і очі повні скорботи… Говорила вона тоді дуже мало. На моє захоплення «Зеленим Гаєм» вона сказала: «Так, чудово тут, дуже чудово, все забуваєш, окрім хвороби», – і її очі наповнились слізьми. Вона сказала це таким тоном, що у мене стислося серце, і я стала швидко прощатись, щоб не розплакатися при всіх. Більше я не бачила дорогої Лесі, котра світлим променем блиснула в моєму безрадісному житті».

З невідомих причин народна вчителька все ж повернулася до роботи у Гадячі. З міста більше не виїздила. За успіхи в педагогічній діяльності Міністерство народної освіти нагородило А. С. Макарову Срібною і Золотою медалями, грошовими преміями та подякою. Як зазначала вона у листі до завідувачки відділом рукописів Інституту літератури Марії Грудницької: *«мій ювілей* (25-річчя педагогічної діяльності – прим. авт.) *був єдиним ювілеєм народної вчительки в Україні».*

На пенсію Антоніна Семенівна вийшла у 1923 році, але до глибокої старості продовжувала займатися з дітьми і навіть працювала доглядальницею. Свій земний вік вона присвятила служінню людям – учням, родичам і близьким. *«Якби це не було так гучно, то я би сказала, що девізом усього мого життя було: «Все для інших і нічого для себе»,* – напише вона у 1954-му, за 9 років до смерті.

У останні десятиліття Макарова активно листувалася з науковцями, літераторами, редакціями газет і журналів, працівниками музеїв і бібліотек, писала спогади про Лесю Українку, відгукувалася на запрошення до діалогу, згадуючи дорогу її серцю людину, яка протягом усього життя лишалася для жінки прикладом для наслідування і тим вогнем, що дарував снагу. На сторінках місцевої періодики розміщені спогади Антоніни Макарової «Леся Українка в Гадячі», «Незабутня подруга», тут же друкувалися вірші «Моїй голубці дорогій», «Незабутні луги-береги», з посвятою поетесі.

Пам’ять про народну вчительку досі живе у нашому місті. Ще маємо гадячан, які знали і донині згадують Антоніну

Семенівну. *«Макарову, приятельку Лесі, я бачила у школі, десь у 1961 році,* – говорить Леся Донос, – *я тоді навчалася у третьому класі. <…> Коли Макарова приходила до нас у школу, вона була вже дуже старенькою, її під руки привели. Вона нам розповідала про родину Лесі Українки, про Олену Пчілку. Говорила, що Ольга Петрівна була дуже розумна, але власна жінка, я так зрозуміла. Але в толк. Вона вміла покомандувати, але все в неї було в толк. Багато вона знала, та не цуралася простих людей. <…> Мене в дитинстві усе це дуже здивувало, бо одне у підручнику почитати, а друге – живу людину послухати…»* (З інтерв'ю Інни Дідик із Лесею Донос.)

Про Антоніну Семенівну згадує і інша гадячанка, сусідка Макарової по К.Лібкнехта, Людмила Іванівна Іващенко: *«Наш будинок здано в експлуатацію у 1934 році. У ньому було кілька квартир. Батьки заселилися сюди у 1948-му, тут і я народилася. По сусідству жила старенька бабуся* (Антоніна Семенівна, – прим. авт.). *Жила бідно. Пам'ятаю, що мені було років десять, коли до неї, щоб допомогти по господарству приходила якась жінка. Вона* [А.С.] *давала мені гроші і я ходила інколи їй хліба купити. Або винести на вулицю відро. Вода тоді була ще у дворі. Я інколи набирала для неї води і заносила до хати. Вона вже майже не виходила з дому. Не знаю чи мене хтось про це просив. Просто хотілося допомогти. Або вона сама або хтось із близьких розповідав, що Макарова дружила і переписувалася з Лесею Українкою»* (Записано М. Рахмун).

Першими розробниками теми співпраці і дружби двох жінок були науковці Андрій Чернишов та Анатоль Костенко. Досліджувала її і відома лесезнавиця Тамара Скрипка. Багато цікавих фактів, що базуються на епістолярній спадщині, подає київська науковця – співробітниця інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Алла Диба. У своєму виступі на науковій конференції 22 травня 2009 року у Гадячі, присвяченій 160-річчю від Дня народження Олени Пчілки, Алла Георгіївна порушила два цікавих питання на які у наукового світу не було відповіді. Перше – дослідниця висловила жаль із того приводу, що невідома точна дата смерті Лесиної подруги. Друге стосувалося різних адрес у

листах Антоніни Семенівни, якими були підписані листи Макарової до Лариси Петрівни Косач. Науковиця припускала, що вулиця К.Лібкнехта (нині Гетьманська) є новою, пізнішою назвою вулиці Нероновича. Алла Диба висловлює сподівання щодо роботи краєзнавців Гадяча і нові дослідження з цієї теми.

Нині ми з упевненістю можемо відповісти на ці питання.

Точна дата смерті Антоніни Семенівни відкривається нам на шпальтах місцевої преси, а саме «Будівник комунізму» за 09.03.1963 року. За підписом групи товаришів читаємо наступний допис: *«2 березня вся громадськість Радянської України відзначила 95-річчя з дня народження Антоніни Семенівни Макарової, старої вчительки-пенсіонерки, щирої задушевної подруги видатної поетеси Лесі Українки, з якою вона познайомилася більше 65 років тому в м. Гадячі. А 7 березня 1963 року Антоніни Семенівни не стало. <...> Смерть обірвала життя А. С. Макарової, але світла пам'ять про неї назавжди залишиться у всіх тих, хто її знав».* На цій же шпальті розміщено і некролог Гадяцького райвно та райкому профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ і співчуття родині покійної. Отже, поруч із роками життя і смерті вже можемо з упевненістю ставити дати 02.03.1868 р. – 07.03.1963 р.

Стосовно другого питання з'ясовуємо наступне. Вулиця Нероновича у Гадячі знаходилася поблизу колишньої садиби Драгоманових. Зараз вона зветься Степаненка. Тут і донині розміщується невеличкий будиночок із номером 9 у приватному дворі однієї з господ. У лютому 2023 року, на виконання Закону про декомунізацію, мешканці Степаненка підписали лист-звернення до міського голови з проханням перейменувати вулицю, що названа іменем секретаря РК КП(б) на вулицю Антоніни Макарової.

Цьогоріч, з нагоди річниці від Дня народження і роковин смерті Антоніни Семенівни зреалізовано ряд заходів. Так, у Гадяцькому історико-краєзнавчому музеї відбулася тематична лекції «Бажала б Вам справді "неба прихилити"».Також наукові співробітники готують окрему туристичну стежку «Зустріч із незабутньою подругою», що розкриє відвідувачам маловідомі

куточки міста. Окрім того, у музейній кімнаті «Берегині Драгоманівського роду» з'явилися нові експонати – оригінальними рукописами і світлинами Макарової, ана міському цвинтарі триває оновлення пам'ятного знаку на місці поховання народної вчительки.

Щира дружба і любов, співчуття і вдячність, мета і талант – то рушії будь-якого життя. Але найбільша сила – пам'ять людська. Вона часто прикидається сонною і незворушною, але достатньо одного тихого голосу з минулого, щоб попри нашарування подій і обставин, попри кількість минулих років і припорошене тишею забуття вона вигулькнула знов на поверхню сьогодення і нагадала нам про те, що жили і творили на Гадяччині люди незвичайні, люди титанічної сили і незборимого духу. А з нас треба так мало і водночас багато: бути гідними продовжувачами їхньої пам'яті.

А. С. Макаровій Леся Українка присвятила свій вірш

«Товаришці на спомин»

Товаришко! хто зна, чи хутко доведеться
Провадить знов розмови запальні,
Нехай, поки від них ще серце б'ється,
Я вам на незабудь спишу думки сумні.
От, може, вам колись, – часами се буває, –
Розглянути старі шпаргали прийде хіть,

Ваш погляд сі щілки, блукаючи, спіткає
І затримається при них на мить.
І вам згадається садок, високий ґанок,
Летючі зорі, тиха літня ніч,
Розмови наші, співи й на останок
Уривчаста, палка, завзята річ.
Не жаль мені, що се вам нагадає
Запеклої ненависті порив.
Що ж! тільки той ненависті не знає,
Хто цілий вік нікого не любив!
Згадати тільки всі тяжкії муки,
Що завдали борцям за правду вороги, –
Кому ж не стиснуться раптово руки
Від помсти лютої жаги?
Ні, жаль мені, що й сей порив погасне,
Як згасне все в душі невільничій у нас.
Ох, може б не було життя таке нещасне,
Якби вогонь ненависті не гас!
Лагідність голубина, погляд ясний,
Патриція спокій – не личить нам.
Що вдіє раб принижений, нещасний,
Як буде проповідь читать своїм панам?
Так, ми раби, немає гірших в світі!
Феллахи, парії щасливіші від нас,
Бо в них і розум, і думки сповиті,
А в нас вогонь Титана ще не згас.
Ми паралітики з блискучими очима,
Великі духом, силою малі,
Орлині крила чуєм за плечима,
Самі ж кайданами прикуті до землі.
Ми навіть власної не маєм хати,
Усе одкрите в нас тюремним ключарам.
Не нам, обідраним невільникам, казати
Речення гордеє: «Мій дом – мій храм!»
Народ наш, мов дитя сліпеє зроду,
Ніколи світа-сонця не видав,

За ворогів іде в огонь і в воду,
Катам своїх поводарів оддав.
Одвага наша – меч, политий кров'ю,
Бряжчить у піхвах, ржа його взяла.
Чия рука, порушена любов'ю,
Той меч із піхви видобутьздола?
Нехай же ми раби, невільники продажні,
Без сорому, без честі, – хай же й так!
А хто ж були ті вояки одважні,
Що їх зібрав під прапор свій Спартак?..
17.07.1896

Список використаних джерел

1. Мороз М. О. Літопис життя і творчості Лесі Українки. Київ : Наукова думка, 1992. С. 182, 502, 557, 586, 597, 621, 622, 716, 728, 744, 745, 790, 2071.
2. Мірошниченко Л. Леся Українка. Життя і тексти. Київ : Смолоскип, 2011. С. 147–178.
3. Михайло Косач. (Михайло Обачний) Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських дум / упоряд. Мірошниченко Л. П. – Київ : Комора, 2017. С. 37–38.
4. Гуць М. В., Россошинська Н. Л. Леся Українка: Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях. Альбом. Київ : Радянська школа, 1979. С. 64.
5. Скрипка Т. Родові гнізда Драгоманових-Косачів: їх устрій та культура. Київ : Темпора, 2013. С. 487, 608.
6. Леся Українка. Листи: 1876–1897 / упорядкув. Прокіп (Савчук) В. А. – Київ : Комора, 2020. С. 263, 272, 285, 322, 330.
7. Скрипка Т. Спогади про Лесю Українку. Львів : Астролябія, 2021. Т. І. С. 148.
8. Скрипка Т. Спогади про Лесю Українку. Львів : Астролябія, 2021. Т. ІІ. С. 16, 34, 203–209, 210–211.
9. Скрипка Т. Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. – Київ : Темпора, 2015. С. 143, 149, 170.
10. Шалагінова О. Про що шепоче Зелений Гай: з історії родинного гнізда Драгоманових-Косачів на Полтавщині / Шалагінова О. Олена Пчілка і Гадяч: до 160-річчя письменниці. Наук. зб.

матеріалів історико-літерат. Конф. 22 травня 2009 року. Київ : Аратта, 2010. С. 63.
11. Дейна Г. Гадяч – батьківщина Олени Пчілки / Дейна Г. Олена Пчілка і Гадяч: до 160-річчя письменниці. Наук. зб. матеріалів історико-літерат. Конф. 22 травня 2009 року. Київ : Аратта, 2010. С. 57.
12. Диба А. Мене надзвичайно вабила ця чарівна людина / Диба А. Олена Пчілка і Гадяч: до 160-річчя письменниці. Наук. зб. матеріалів історико-літерат. Конф. 22 травня 2009 року. Київ : Аратта, 2010. С. 47–53.
13. Диба А. «Все для інших і нічого для себе»: свідчення Антоніни Макарової про Косачів-Драгоманових / Диба А. // Леся Українка і сучасність : зб. наук. пр. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. Т. 6. С. 344–377.
14. «Будівник комунізму» за 09.03.1963…
15. Панасенко Т. В її листах – творчість. Гадяцький вісник. 1991. 25 лютого. (№ 25). С. 2.
16. Діброва Г. «Вірте тільки, що я Вас люблю…». Гадяцький вісник. 1991. 25 лютого. (№ 25). С. 3.
17. Глухота В. Сучасниця і подруга Лесі Українки. Гадяцький вісник. 1993. 5 травня.

Maria Rahmun

«THE FOREST WAS LIGHT AND WARM FOR ME»: TO THE 155th ANNIVERSARY OF THE BIRTH AND 60th ANNIVERSARY OF THE DEATH OF A. MAKAROVA

In the article, its author, a senior researcher at the Gadyak Historical and Local History Museum, traces the life path of Lesya Ukrainka's friend Antonina Semenivna Makarova, its main milestones, turning points. The basis for this is the epistolary of women, memories of Antonina Makarova, local periodicals, testimonies of old residents. The final part contains a brief analysis of the results of research on the topic by scientists and questions to which the scientific world has not yet had an answer.

Key words: *Lesya Ukrainka, Antonina Makarova, Gadyach, Zeleny Gai, Poltava, Olena Pchilka, Drahomanovy, Kosach, Department of Manuscript Funds and Textology of the T. G. Shevchenko Institute of Literature, Alla Dyba, Gadyach Historical and Local History Museum.*

Віктор Самородов, Сергій Поспєлов,
Людмила Глущенко, Наталія Куценко

УДК 631.5/9:633.88“18/19”Шелудько

ЛІДІЯ ШЕЛУДЬКО (1937–2019): ВІД ПЕРИФЕРІЙНОЇ СЕЛЕКЦІЇ ДО АКАДЕМІЧНОГО ВИЗНАННЯ

Викладено життєвий шлях та наукові досягнення відомої української селекціонерки лікарських рослин Лідії Шелудько, а саме: виведені нею шість сортів м’яти, а також змієголовника молдавського, материнки звичайної, жовтушника розлогого, жовтушника лакфіолевидного, ромашки лікарської та подорожника великого (по одному сорту кожного).

Ключові слова: *лікарські рослини, селекція, м’ята перцева, історія науки.*

Календар пам’ятних дат української аграрної науки ознаменувався знаменною річницею – 85-річчям Лідії Панасівні Шелудько – знаної в Україні та за її межами діячки в царині лікарського рослинництва, невтомної та послідовної інтродукторки м’яти, її найбільш результативної селекціонерки [2].

Народилася вона 20 листопада 1937 року в м. Краснокутськ Харківської області в родині адвоката. В 1954 році закінчила середню школу в м. Лубни Полтавської області зі срібною медаллю.

Романтик за покликанням долі, Ліда мріяла стати археологом. Проте все вийшло інакше, і розкривати таємниці історії їй не судилося. Замість університету вона вступила до Уманського сільськогосподарського інституту, де протягом 1955–1960 рр. навчалася на плодоовочевому факультеті, по закінченню отримала фах вченого агронома плодоовочівника та диплом з відзнакою [2, 5, с. 369].

Відомий Інститут захоплював студентів добре організованим учбовим процесом і чудовими експериментальними полями, садами, дослідними ділянками. Вчилися тогочасні студенти із бажанням, адже все було для них таким цікавим, новим, невідомим. Добірний викладацький склад опікувався ними – високопрофесійні викладачі, які не тільки мали звання професорів та доцентів, а й стали для студентів справжніми наставниками життя. Перш за все серед них виділялись: всесвітньо відомий агротехнік професор С. С. Рубін, уславлений помолог і садівник

О. С. Андрієнко, знавець плодових і польових культур Г. К. Карпенчук. Ставлення до занять та практик було серйозне, відповідальне, соромно було не знати або не вчитися у таких знаних фахівців.Ліда та її однокурсники дуже поважали викладачів, ловили кожне їхнє слово. Адже семінари, практичні заняття і польова практика проводилися дуже цікаво. Багато хто з того студентського загалу на виробничій практиці після четвертого курсу керував ланками, бригадами, розсадниками. Разом з цим, встигали зробити щось і для душі. Наприклад, Ліда стала активною учасницею художньої самодіяльності. Весела, кмітлива, з природним почуттям гумору, вона об'єднувала багатьох навколо себе. А як швидко і вправно вона виконувала роботи на практиці, обсяг яких був часто не на жарт великими – сапали, так по 2–3 сотки, збирали яблука, так по 100–150 кг за день. Дівоча група, у якій вчилася Ліда, завжди була першою: зробивши своє завдання, кожна із студенток поспішала допомогти тим, хто відставав.

Ліда підготувала та захистила перед державною екзаменаційною комісією дуже цікаву і досить незвичайну як по тих часах дипломну роботу – «План цветочно-декоративного оформления парка им. 40-летия Октября города Умани». Голова державної екзаменаційної комісії, директор Мліївської дослідної станції садівництва звернув увагу на це дослідження і навіть запропонував його авторці посаду наукового співробітника відділу квітникарства очолюваної ним знаменитої установи, де тоді займалися квітникарством. Але молода випускниця відмовляється і за власним бажанням у 1960 р. їде на виробництво. Вона всіляко хоче зануритись у вир практичної та буденної роботи, тому і обирає посаду агронома плодового розсадника радгоспу «1 августа» Валківського району Харківської області.

Проте, у середині січня 1961 р. доля повертає молоду фахівчиню на стежину науки, адже вона починає працювати в знаній та єдиній за своїм професійним направленням установі нашої держави – Українській дослідній станції лікарських рослин. Їй вона віддає більш як 44 роки життя, проходячи шлях від молодшого наукового співробітника до провідного наукового співробітника відділу селекції та насінництва нині вже Дослідної станції лікарських рослин [2, 4, 5].

За весь період наукової роботи Л. П. Шелудько не тільки самовіддано виконувала складну селекційну роботу. Крім цього

вона щорічно керувала практикою студентів з різних фармацевтичних вузів і технікумів колишнього Союзу і України. Крім цього, за сумісництвом викладала в Полтавському сільськогосподарському технікумі з підготовки керівних кадрів. Дуже цілеспрямовано Лідія Панасівна здійснювала впровадження наукових розробок у виробництво, адже багато разів на рік вона виїздила до спеціалізованих господарств з вирощування лікарських рослин. Селекціонерка була активним учасником конференцій, нарад та з'їздів, з трибуни яких вона пропагувала не лише власні наукові розробки, а й досягнення колективу Станції. Особливо пам'ятним для неї був Міжнародний конгрес генетиків і селекціонерів, який проходив у стінах Московського університету ім. Ломоносова впродовж 15 днів.Довгий час Л. П. Шелудько була членом ради ботанічних садів України.

За роки трудової діяльності Л. П. Шелудько брала активну участь у громадському житті колективу установи. Шість разів поспіль її обирали до профспілкового комітету, а також до Лубенської районної ради 2-х скликань (1974–1975 рр. та 1975–1977 рр.). Тут вона працювала секретарем комісії з охорони здоров'я. Таку довіру Лідія Панасівна заслужила за свою принциповість та справедливість, вміння об'єктивно розібратися у будь-якій складній ситуації, дійшовши, як-то кажуть, до самої сутності питань, які розглядались.

Лірична вдача та бажання освоїти щось нове не полишало Лідію Панасівну і поза роботою. Кожної відпустки вона обирала нові туристичні маршрути. З 15 республік колишнього СРСР відвідала 11, при цьому вона підкорила вершини карпатської Говерли, кримської Ай-Петрі, казахських Великих та Малих Алатау.Затамувавши подих, споглядала красу озера Ріца на Кавказі, напруживши сили, мандрувала пустелею Тукумського заповідника у Казахстані, відвідала колишню Чехословаччину, Польщу, Болгарію, Фінляндію і навіть далеку Індію.

Крім туризму вона захоплювалася художньою самодіяльністю. Ще в 4-му класі зіграла свої перші аматорські ролі, згодом була сцена інституту, ну, а вже на Станції декілька поколінь співробітників знали її як неперевершену виконавицю характерних героїнь української драматичної класики, надто Проні Прокопівни із знаменитої комедії «За двома зайцями».

Як бачимо, на все вистачало часу та снаги, але на першому плані завжди був науковий пошук. Перш за все слід зазначити,

що на матеріалах вивчення колекцій генофонду м'яти та результатах її селекції Л. П. Шелудько в 1985 році захистила при Головному Ботанічному саду АН СРСР (м. Москва) дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата сільськогосподарських наук на тему: «Исходный материал и результаты селекции мяты в условиях Лесостепной зоны Украины». Вчене звання старшого наукового співробітника за спеціальністю «Селекція і насінництво» їй було присвоєно в 1988 році [4, 5].

До цього Л. П. Шелудько йшла майже 25 років, створивши найбільшу в Україні колекцію м'яти, яка налічувала 237 зразків (видів, підвидів, сортів, сортозразків) вітчизняної і зарубіжної селекції. Їх вивчення за 20 тестами дало змогу виділити за комплексом господарсько-цінних ознак перспективні для подальшої селекційної роботи види і сорти.

Згідно плану співробітництва з країнами колишнього РЕВ Лідія Панасівна в 1974 році була направлена до Інституту троянди, ефіроолійних і лікарських рослин у місто Казанлик в Болгарії. Ознайомившись там з селекційною роботою з м'яти, вона привезла кращі сорти селекції Інституту та зразки (30 номерів) [5, с. 369]. Л. П. Шелудько першою із вітчизняних науковців провела їх випробування в умовах України (1975–1979 рр.) з метою визначення придатності для вирощування та використання в селекційних цілях [5, с. 369]. При цьому з усього матеріалу вона виділила сорт Софія як цінний зразок для подальшого вивчення його насіннєвого покоління при створенні на його основі нових культиварів для їх вирощування на аптечний лист в умовах Лісостепу України [5, с. 156].

Дослідницею було встановлено, що одним з важливих напрямків селекції м'яти слід вважати відбір на фертильність. Поряд із штучною гібридизацією видів для прискорення селекційного процесу Л. П. Шелудько рекомендувала проводити схрещування фертильних і чоловічо-стерильних форм в умовах ізоляції, з обов'язковим добором у генеративному потомстві. Для селекційної практики були рекомендовані конкретні види, сорти і комбінації схрещувань щодо створення вихідного матеріалу [4].

Для отримання ефірної олії та ментолу Л. П. Шелудько вивела сорти м'яти Лубенчанка і Згадка, у сировині яких міститься 3,4 % ефірної олії із вмістом у ній загального ментолу 81–88 %. Для отримання сировини на аптечний лист створено сорти м'яти

Чорнолиста, Лідія, Мама, Лебедина пісня. Сорт Чорнолиста Державною комісією по сортовипробуванню визнаний державним стандартом м'яти на аптечний лист. Сорти Лідія, Мама, Лебедина пісня за збором ефірної олії перевищують стандарт в 1,8–2 рази, тому рекомендовані до комплексного використання, як на аптечний лист, так і на ефірну олію, вміст якої від 3,54 до 4 %. Ці культивари на аптечний лист зручні для механізованого збирання, екологічно пластичні, мають перцевий букет з приємним ароматом олії і листа. Їх висока якість визнана на численних виставках і презентаціях. Зокрема, на Міжнародній виставці садівництва «Експо-93» (м. Штутгарт, Німеччина), сорт Лідія відмічено срібною медаллю, а сорти Згадка і Чорнолиста успішно пройшли випробування в Німеччині. Крім них створено сорт м'яти довголистої Посульська ліналоольна, компонентом в ефірній олії якої є ліналоол (86,2 %) для парфумерної та хімікофармацевтичної промисловості [3, 5].

В загалі ж за результатами цілеспрямованої наукової роботи Лідією Панасівною були створені популяції низки лікарських культур – вовчуга польового (1965 р.), ромашки лікарської (1974 р.), подорожника великого (1976 р.) та три сортозразки м'яти [5, с. 370]. Працюючи на Станції Л. П. Шелудько самостійно та у співавторстві створила 11 сортів лікарських культур, а саме: м'яти – Згадка, Лубенчанка, Чорнолиста, Лідія, Мама, Лебедина пісня, Посульська ліналоольна; змієголовнику молдавського – Запашний; материнки звичайної – Україночка; жовтушнику розлогого – Пам'яті батька; жовтушнику лакфіолевидного – Сонячний. Лідія Панасівна співавторка районованих сортів ромашки лікарської – Азулена і подорожнику великого – Полтавський [5].

За успіхи в наукових дослідженнях Лідію Панасівну було нагороджено медаллю «Ветеран праці» (1985 р.), орденом «Знак Пошани» (1986 р.), бронзовою медаллю ВДНГ СРСР (1985 р.), знаком «Винахідник СРСР» (1990 р.), численними грамотами, дипломами, подяками. За вагомий внесок у розвиток лікарського рослинництво України, її ім'я включено до четвертої книги серії «Українські вчені-аграрії ХХ століття» (2001 р.). За успіхи в наукових досягненнях ім'я Л.П. Шелудько було занесене до Книги трудової слави Станції. Від 2007 р. вона отримала почесне звання доцента Херсонського державного аграрного університету, стала лауреаткою премії Л. П. Симиренка Національної

академії наук України. Останнє – особливе академічне визнання внеску Л. П. Шелудько в розвиток вітчизняної селекції.

Плідна праця Лідії Панасівни оформлена в 23 закінчених наукових розробках, 168 публікаціях, в т. ч. монографіях: «М'ята перцева (селекція і насінництво)» (2004 р.), «Лікарські рослини (селекція і насінництво)» (2013 р.), захищена 13 авторськими свідоцтвами на сорти рослин [4, 5].

Тож бачимо, зазначена ювілейна дата – чудовий підсумок творчої праці, з яким Лідія Панасівна прожила життя. Їй завжди було чим пишатися, нам же, її сучасникам, слід дякувати лубенській служительці богині Менти. Енергетика поступу Л. П. Шелудько не лише відчутна сьогодні, вона ще багато років буде прославляти наш край неперевершеними напрацюваннями знаної селекціонерки!

Список використаних джерел

1. Самородов В. Запашні шедеври королеви м'ят. Трудова Полтавщина. 2007. 27 квіт. – С. 8.
2. Самородов В. Увінчена лаврами та м'ятою. Зоря Полтавщини. 2007. 4 трав. – С. 11.
3. Самородов В. М., Поспелов С. В. Непревзойденные сорта мяты: грани таланта Лидии Шелудько. Агровісник Україна. 2007. № 12. – С. 48–50.
4. Шелудько Л. П. М'ята перцева (селекція і насінництво). – Полтава : ВАТ Вид-во Полтава, 2004. – 200 с.
5. Шелудько Л. П., Куценко Н. І. Лікарські рослини (селекція і насінництво). Полтава, 2013. – 476 с.

Viktor Samorodov, Sergii Pospielov, Lyudmila Hlushchenko, Nataliya Kutsenko

LIDIA SHELUD'KO (1937–2019): FROM PREFERENCE SELECTION TO ACADEMIC RECOGNITION

The life path and scientific achievements of the famous Ukrainian medicinal plant breeder Lidiya Shelud'ko are described, namely: six varieties of Menthaspp., as well as Dracocéphalum moldavica, Origanum vulgare, Erysimum diffusum, Erysimum cheiranthoides, Matricaria recutita, Plantago major (one variety of each).

Key words: *medicinal plants, selection, peppermint, history of science*

Віта Сарапин

УДК 82.09

ІВАН СТЕШЕНКО – ДОСЛІДНИК ТВОРЧОСТІ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Стаття присвячена осмисленню внеску громадського, політичного і культурного діяча, письменника, перекладача, літературознавця, педагога Івана Стешенка у вітчизняне котляревськознавство. Розглянуто особливості наукової інтерпретації «Енеїди» Івана Котляревського в працях ученого. Схарактеризовано оригінальність літературного портрета письменника в монографії «Іван Петрович Котляревський, автор української «Енеїди» (1902). Наведено відомості з біографії Івана Стешенка як видатного полтавця, праця якого на ниві національної культури потребує вивчення й пошанування.

Ключові слова: *порівняльний метод у літературознавстві, літературний вплив, біографізм, національна ідентичність.*

«…на ґрунті національно українського життя він являє собою надзвичайно велике явище. У Котляревському стара Україна перейшла поступово до нової, у його творах кристалізувалися соціальні відносини минулого століття, його поезія, під впливом соціально-економічних умов, указала нашій ідеології непримітні шляхи розвитку у найяскравішій національній формі» [1, с. 6. – *переклад наш. В.С.*]. Так 1902 року оцінював творчість свого великого земляка громадський, політичний і культурний діяч, письменник, перекладач, літературознавець, педагог, у майбутньому – перший міністр освіти України Іван Стешенко.

Прикметно, що кілька його студій присвячувалася авторові «Енеїди». Перша з них – «Поезія І. П. Котляревського» (складалася з двох частин – «І. П. Котляревський та Осипов у їх взаємовідношеннях» та «Котляревський у світлі критики») була опублікована 1898 року, у «великі роковини» нового українського письменства – століття появи поеми, часописом «Київська старовина». У ній випускник Київського університету Іван Стешенко звернувся до актуальної наукової проблеми зв’язку «Енеїди» з попередньою культурною традицією, співвідношення з літературними джерелами, власне, порушив питання мистецької оригінальності поеми. На зламі XIX–XX століть міра і рівень її з’ясування уможливлював встановлення місця твору в

національному і світовому письменстві, визначення впливу на формування національної культурної ідентичності українства. Зауважимо, що, послуговуючись історико-порівняльним методом, у своїй першій котляревськознавчій розвідці молодий дослідник швидше розв'язував питання «впливології», порівнюючи нашу «Енеїду» з російською бурлескною поемою Миколи Осипова. Він зауважував, що впливи у світовій літературі – явище закономірне і часте: відомий сюжет чи образ під пером генія стає самобутнім явищем національного письменства. Цю думку вчений розвинув 1911 року в праці ««Енеїда» Котляревського і Котельницького в порівнянні з іншими текстами», акцентувавши на «силі національного таланту», яка проявляється у здатності «по-своєму перетворювати» готові тексти, виявляючи при цьому «специфічну духовну енергію» й самобутність [4].

Силу творчого духу «окремого національного таланту» Іван Стешенко спробував осягнути в критичній біографії «Іван Петрович Котляревський, автор української «Енеїди» (1902). Ученому було важливо віднайти джерела формування характеру й обдаровання митця, вписати його в полтавський часопростір, у якому той жив, з не надто тривалими перервами, від колиски до могили, при цьому створивши образ не провінційного міщанина, а людини масштабного українського культурного і соціального мислення, котра своїм життям і творчістю поєднала «оба поли часу» – пам'ять і суть козацької України та буттєві виклики української реальності кінця XVIII – першої третини XIX ст., головно потребу збереження національної самобутності в її «іменні, мові, вірі, виді». У цій монографії Іван Котляревський постав у найчільніших своїх іпостасях – національний поет, громадянин, патріот, особистість, ідеалом і метою якої є віддане і шляхетне служіння суспільним інтересам, удосконаленню людських норовів, захисту тих, кого Тарас Шевченко (а типологічна й ідеологічна близькість обох письменників Стешенкові видавалася безсумнівною) назве «братами німими», примноженню добра завдяки власному добротворенню – словом і справою.

Констатацію суто біографічних фактів, ретельно систематизованих після обробки всіх на той час приступних інформаційних джерел, учений наситив просторими розмислами і деталями, які вийшли за межі сухих літературознавчих суджень. Він малював словом, спонукаючи читача уявляти особливості зов-

нішності, натури, поведінки свого героя. Старосвітська і новочасна Полтава постала в критичній біографії письменника ландшафтом його духовного буття. Так, в одній із приміток Іван Стешенко сентиментально зауважив, що «тільки любов до батьківщини і пов'язані з нею інші почуття ми і можемо вважати головною причиною, яка спонукала К-го покинути армію» [1, с. 28]. Образ митця вияскравився через опуклі характери й портрети людей, котрі його оточували. При цьому в тканину тексту органічно вплелися як цитати літературознавчих розвідок, спогади сучасників, зокрема С. Стебліна-Камінського, так і Шевченкова художня інтерпретація образу старого Котляревського в «Близнятах» чи фольклорні перекази, в яких більше правди про ментальність народу і його сприйняття національного митця, ніж у багатотомних плодах високозаносної вченості. У монографії багато виносок і приміток, котрі, подекуди будучи завершеними текстами, прирощують її зміст. Між рядками книги виразно прочитується авторське прагнення зрозуміти і пояснити реципієнтові мотиви і наслідки вчинків письменника, навіть більше – захистити від однозначності тлумачень чи упередженості суджень, до яких подеколи вдавалися колеги.

Фаховий учений волів створити не просто життєпис першого класика нової української літератури, а усвідомити, що «відчував, бачив і чув» письменник, як його «поетична душа» мимоволі підкорялася «естетичній чарівності середовища» і міцніше ставала «ґрунт української творчості», які риси особистості та чинники середовища змушували його еволюціонувати – стати «не тільки *українським* письменником і при тому людиною добросердною, як це було раніше, але, крім того <…> уже громадянином у кращому значенні цього слова» [1, с. 82].

Перелічені риси митця входили в ціннісну систему самого автора монографії. Вийшовши «шляхами полтавськими із славної Полтави» на обшири всеукраїнські, Іван Стешенко, на нашу думку, залишався взірцем українця-полтавця як добротворця, вимріяного ще Іваном Котляревським («От такові-то наші полтавці! Коли діло піде, щоб добро зробити, то один перед другим хватаються» [2, с. 250]), особистості чинної і відповідальної.

Він не був свідомий свого українства змалку. Народившись 1973 року на околиці Полтави (батько – суворий відставний унтер-офіцер, мати – полтавська міщанка), він виховувався в зросійщеному середовищі і до сьомого класу навчання у

Полтавській класичній гімназії не замислювався над власною національною ідентичністю. На світогляд хлопця вплинули мандри приполтавськими селами, знайомство з земляками-тарасівцями. Здобуваючи освіту на історико-філологічному факультеті Київського університету, Іван Стешенко опинився у колі української інтелігенції, заприязнився зі Старицькими, Косачами, Лисенками, особливо своїми ровесниками з цих родин, котрі, як згадувала Людмила Старицька-Черняхівська, свого часу «ми були *першими українськими дітьми*. Не тими дітьми, що виростають в селі, в рідній сфері, стихійними українцями, – ми були дітьми городянськими, яких батьки виховували вперше серед ворожих обставин свідомими українцями зі сповитку. Нас було небагато таких українських родин» [3, с. 177]. Ставши дорослими, «перші українські діти» створили літературний гурток «Плеяда», до якого ввійшов і студент Стешенко. Він почувався своїм у цьому елітарному інтелектуальному і мистецькому колі: віршував, перекладав поезію з французької, німецької, іспанської, італійської, старослов'янської мов, писав літературно-критичні праці. Першою відомою з них стала розвідка про Миколу Гоголя, за яку молодий дослідник здобув срібну медаль. Водночас він захопився марксистськими ідеями (можливо, тут і закорінені його соціологічні підходи до тлумачення постаті Івана Котляревського як поборника «нефеодальної правди»), а 1896 року разом з Лесею Українкою заснував політичну групу «Українська соціал-демократія».

1897 року Іван Стешенко одружився з дочкою Михайла Старицького Оксаною. У сім'ї народилося двоє дітей – Ярослав (у майбутньому – відомий книгознавець) та Ірина (стала актрисою й перекладачкою зарубіжної драматургії і прози).

Після закінченні університету Іван Матвійович викладав у Фундуклеївській жіночій гімназії, але через участь у студентських заворушеннях був заарештований, на п'ять місяців ув'язнений у Лук'янівській тюрмі, а потім висланий з родиною Києва. Три роки живучи на Чернігівщині, на хуторі дружининого дядька – відомого актора Миколи Садовського, він займався перекладами Овідія, Фрідріха Шиллера, Джорджа Байрона, Олександра Пушкіна, П'єра-Жана Беранже, писав багато віршів, які пізніше об'єднав у збірки «Хуторні сонети» і «Степові мотиви», працював над літературознавчими дослідженнями, зокрема і про Івана Котляревського, брав участь у роботі таємного товариства «Молода Україна».

Повернувшись до Києва, Іван Стешенко продовжив політичну діяльність у «Старій Громаді», РУП (Революційна українська партія), а пізніше – УСДРП (Українська соціал-демократична робітнича партія). Через заборону викладати він працював в управлінні Південно-Західної залізниці, Київській міській Думі, директором Тетянинської української гімназії для біженців, друкував статті з проблем літературознавства і мовознавства, розвитку національного шкільництва, видавав сатиричні журнали «Шершень» і «Ґедзь». З 1906 року, отримавши дозвіл на викладацьку роботу, Іван Стешенко вчителював у середніх і вищих навчальних закладах Києва, читаючи історію української і зарубіжної літератури, брав діяльну участь у заходах товариства «Просвіта», Українського клубу, Українського наукового товариства. Перу вченого належать ґрунтовні розвідки про творчість Тараса Шевченка, антелеймона Куліша, Марка Вовчка, Панаса Мирного, Лесю Українку, Михайла Коцюбинського, Михайла Старицького, Василя Стефаника й ін., спроби впорядкування цілісної історії української драми.

Педагогічні ідеї, сформовані під впливом викладацької практики, Іван Стешенко реалізував з початком Української революції. Як генеральний секретар освіти Центральної Ради, він активно обстоював потребу послідовного національного виховання, українізацію шкільництва. Організаційними стараннями першого міністра освіти 1917 року було відкрито 39 гімназій (25 з яких – на селі), Народний інститут, Педагогічну академію, Академію мистецтв, Державний народний університет.

Улітку 1918 року Іван Стешенко прийняв пропозицію міністра освіти Гетьманського уряду Василенка працювати на кафедрі українського письменства Кам’янець-Подільського українського державного університету, який мав відкритися в серпні. Для підготовки навчальних курсів учений поїхав у відпустку до рідної Полтави, залишивши на місці майбутньої роботи адресу для листування: село Чернечий Яр Зіньківського повіту на Полтавщині. Уночі 29 липня 1918 року неподалік Київського залізничного вокзалу рідного міста він був тяжко поранений невідомими злочинцями (за твердженням Сергій Єфремова, на смерть Івана Матвійовича засудила більшовицька організація

Зіньківського повіту), наступного дня помер і знайшов свій останній прихисток на Байковому цвинтарі в Києві.

Постать Івана Стешенка та його філологічні студії нині відомі переважно фахівцям з проблем історії й літературознавства. Та мріється, що його ґрунтовні праці про Івана Котляревського та інших українських класиків допитливий читач сприйме не тільки як цікаву лектуру, але й живий документ-сповідь його автора – письменника, вченого, патріота й громадянина Івана Стешенка.

Список використаних джерел

1. Іван Петрович Котляревський, автор української «Енеїди» ; упоряд. Аничин Є. М., Петренко О. М. Полтава : АСМІ, 2013. 92 с.
2. Котляревський І. П. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи ; ред. кол.: І. О. Дзеверін [та ін.], упоряд. і авт. прим. М. Т. Максименко, вступ. ст. М. Т. Яценка; Академія наук УРСР. Київ : Наукова думка, 1982. 320 с.
3. Старицька-Черняхівська Л. Вибране: драма «Іван Мазепа», статті, спогади. Полтава : ТОВ «РІК», 2018. 346 с.
4. Стешенко І. «Енеїда» Котляревського і Котельницького в порівнянні з иншими текстами. Записки Українського Наукового Товариства в Київі. Київ, 1912. Кн. 9.

Vita Sarapyn

IVAN STESHENKO – RESEARCHER OF THE CREATIVITY OF IVAN KOTLYAREVSKIY

The article is devoted to the understanding of the contribution of public, political and cultural figure, writer, translator, literary critic, teacher Ivan Steshenko to national Kotlyarevskiy studies. Peculiarities of the scientific interpretation of Ivan Kotlyarevskiy «Aeneid» in the works of the scientist are considered. The originality of the writer's literary portrait is characterized in the monograph «Ivan Petrovich Kotlyarevskyi, author of the Ukrainian "Aeneid"» (1902). Information from the biography of Ivan Steshenko as an outstanding Poltava resident, whose work in the field of national culture needs to be studied and respected, is given.

Key words: *comparative method in literary studies, literary influence, biography, national identity.*

Оксана Силка

УДК 94:061.2(477.46)«20»

ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ ЯК НОВИЙ ЕЛЕМЕНТ У МЕРЕЖІ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ НА ПОЧАТКУ XX ст. (НА ПРИКЛАДІ м. ЗОЛОТОНОШІ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті мова йде про добровільні громадські об'єднання, які існували у місті Золотоноша – повітовому центрі Полтавської губернії, на початку XX ст. Представлений хронологічний процес їхнього виникнення, зазначена мета та напрями діяльності. Зроблено акцент на історичній тенденції, коли громадяни країни мали право через участь у таких об'єднаннях реалізувати свої інтереси на практиці.

***Ключові слова**: добровільні громадські об'єднання, місто Золотоноша, суспільно-культурне життя, протогромадянське суспільство.*

Створення добровільних громадськихоб'єднань громадян у межах Полтавської губернії фіксується істориками з другої половини XIX ст. До періоду Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. була сформована вже мережа таких об'єднань – товариств. У «Тимчасових правилах про товариства та спілки» від 1906 р. було дане юридичне визначення поняття «товариство», а саме: «товариством визнається об'єднання декількох осіб, які не мають на меті отримання прибутку від будь-якого виду діяльності, а спілкою – об'єднання двох або декількох таких товариств, безпосередньо або через представництво» [1, 3]. На території Полтавської губернії зафіксовано достатньо велику кількість таких об'єднань, які функціонували у різних суспільних категоріях (доброчинність, охорона здоров'я, сільське господарство, пожежна справа тощо), район їхнього впливу розповсюджувався на різні територіальні рівні (сільський, міський, губернський, загальнодержавний), мали різний діапазон впливу на громадське життя тощо.

Для сучасних істориків своєрідним «каменем спотикання» є тлумачення терміну «товариство/громадська організація/громадське об'єднання» стосовно періоду кінця XIX – початку XX ст., а саме у площині застосування його до спільнот, які були ство-

рені з державної та приватної ініціативи. Якщо з ініціативою «знизу» все зрозуміло, то як бути з урядовими організаціями, які були створені «за вказівкою згори», але за структурою та результатами своєї діяльності не поступалися «місцевим» товариствам?

Сфера наших наукових інтересів полягає у дослідженні тих добровільних об'єднань громадян на місцях, які виникали і функціонували на основах самоорганізації, були підзвітні державі щодо виконання юридично-правових норм згідно «Статуту», не ставили собі за мету отримання фінансових прибутків та надавали кожному громадянину можливість реалізовувати свої різнопланові інтереси.

Золотоноша була одним із 15 повітових центрів Полтавської губернії. За рівнем економічного, а відповідно і громадсько-культурного розвитку Золотоніський повіт перебував у когорті останніх у губернії. Разом із тим, вже з кінця XIX ст. у місті, а згодом і у повіті, фіксується тенденція до створення добровільних громадських об'єднань [2, 46–52; 3, 55–64]. Їхнє виникнення стало можливим завдяки безпосередньому впливу подібних процесів на рівні губернії та державі, а також історичній ситуацій, коли державні організації не забезпечували реалізацію особистих інтересів громадян.

Найперші громадські об'єднання виникли на грунті благодійності. Це було Золотоніське благодійне товариство та Товариство допомоги матеріально незабезпеченим учням.

Благодійне товариство було створене у 1896 р. із метою здійснення доброчинних акцій та турботи про місцевих дітей-сиріт [4]. Згодом, при Товаристві організували дитячий притулок, який частково утримувався за рахунок земських коштів. На початок 1914 р. у притулку було 44 дитини віком від 3 до 12 років (21 дівчинка та 23 хлопця), які навчалися у школі при сиротинці. У власності притулку була земля з городом, дві швейні машини, лазня, пральня, їдальня, кладова, колодязь, водогін. Головою Товариства був В. В. Косюра; заступниками голови – М. О. Тимченко, І. Г. Андрієнко, М. Г. Семічєва. Серед активних членів Товариства значилися золотонісці В. П. Бабинін, Д. Г. Демченко, В. І. Ігнатовський, Ф. А. Каришковський, Д. Д. Касалапов, О. П. Кондрат'єв та інші.

Товариство допомоги матеріально незабезпеченим учням було засноване у 1899 р. з метою піклування учнів жіночої гімназії та чоловічої прогімназії, які потребували матеріальної підтримки, а також студентів-медиків для забезпечення в майбутньому Золотоніського повіту фаховими лікарями [5]. Товариство існувало за часткової фінансової допомоги з боку Золотоніського земства. Очолювали Товариства П. О. Шліттер, Б. О. Ходачинський, О. В. Тоцька. Дійсними членами – С. М. Андреєв, С. В. Андрієвський, М. С. Бобровніков, Є. С. Богуславський та інші.

Така доброчинна ініціатива знайшла своє продовження і на території Золотоніського повіту, коли у 1913 р. було створене у м-ку Гельмязів місцеве *Товариство допомоги матеріально незабезпеченим учням* [6]. Це Товариство мало на меті допомагати учням місцевого 4-ри класного училища ім. І. М. Гоптаренка.

Єврейська національна меншина на початку XX ст. теж організувала у Золотоноші благодійне об'єднання – *Золотоніське єврейське благодійне товариство*[7], головоюякого у 1913 р. був З. А. Фрідкін.

Поява у Золотоноші та повіті громадських об'єднань, мета яких полягала у розвитку та удосконаленні основ сільського господарства – сільськогосподарських товариств, безпосередньо пов'язане із законом 1898 р. Першим таким об'єднанням є *Золотоніське сільськогосподарське товариство* (з 1.02.1902 р.), яке постало на базі Золотоніського відділу Полтавського товариства сільського господарства. Головою Товариства були Вс. Ващенко-Захарченко (до 1913 р.) та А. Ф. Палкін (1913–1917 рр.). На початок 1914 р. загальна чисельність сільськогосподарських товариств у Золотоніському повіті становила 21 об'єднання [8, 177–180].

Окремий блок громадських об'єднань Золотоноші становлять товариства за інтересами. У 1912 р. (15.09) було створене *Товариство правильного полювання* [9]. Мета гуртування полягала у забезпеченні членам Товариства можливостей для правильного та зручного полювання, у сприянні збереження й розмноження тварин і птахів для полювання. Серед завдань об'єднання проголошувалося: сприяння розповсюдженню уявлень про правильне полювання, про корисних та шкідливих тварин і птахів через організацію зборів, читань та лекцій; сприяння зменшенню

загрози при користуванні зброєю та розповсюдження знань про стрільбу із нарізної та гладкоствольної зброї. Головою Товариства у 1913 р. був Д. П. Капніст.

У 1913 р. (1.01) розпочало свою діяльність *Золотоніське товариство шанувальників витончених мистецтв*. Це було об'єднання, члени якого цікавились мистецтвом та літературою, прагнули покращити свою й громадську художню освіту, вивчати історію мистецтва, розвивати художній смак, а також «надати членам Товариства та їхнім родинам можливостей для приємного та корисного проведення часу, зокрема влаштування аматорських спектаклів». Головами товариства були: Є. С. Богуславський (у 1913–1914 р.), О. М. Лукашев (у 1915 р.); секретарями: І. Ф. Власовський (у 1913–1914 р.) та П. В. Борсук (1915 р.).

У сфері громадського порядку, зокрема боротьби з пожежами у 1912 р. (29.09) було створене *Золотоніське міське вільне пожежне товариство* [10]. Варто наголосити, що це Товариство діяло незалежно від державної міської пожежної команди. Члени Товариства на добровільній основі, у випадку пожежі, надавали посильну допомогу міським пожежникам. Станом на 1889 р. у Золотоноші на державній пожежній службі перебувало 10 робітників, які мали 6 коней, 12 діжок, 17 відер, 2 драбини, 4 сокири, 2 щити, 4 лопати, 1 лом та 4 вили. Зважаючи на те, що Золотоношу на початку XX ст. називали «солом'яним містом» – пожежі періодично ставали подією міського життя. Головою Товариства у 1913 р. був Д. І. Тоцький. Позитивним відгуком на появу у Золотоноші добровільного протипожежного руху стала організація у с. Чорнобай Золотоніського повіту у 1914 р. місцевої сільської пожежної дружини [11].

У рамках реалізації державних та губернських програм в Золотоноші функціонували Золотоніський повітовий відділ піклування про народну тверезість, Золотоніський Комітет Загальноросійського товариства Червоного Хреста, Золотоніський відділ Лубенського товариства «Патронат», Золотоніський відділ Російського товариства бджолярів та Золотоніський відділ загальноросійської ліги для боротьби з туберкульозом [12].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. у Золотоноші розпочався процес виникнення громадських добровільних об'єд-

нань, які ставили собі за мету реалізувати приватні інтереси та зацікавлення мешканців міста. Поруч із таким об'єднаннями виникали і державні організації, і місцеві комітети загальноросійських товариств. Для дослідників громадського статутного руху в Україні важливо оцінювати не стільки факт виникнення (реєстрації) об'єднання, а фактичні дії та наслідки діяльності. У рамках міста варто аналізувати персональний склад товариств, виявляти активну частину соціуму, досліджувати місцеві проєкти, які були реалізовані завдяки роботі товариств тощо.

Список використаних джерел

1. Справочная книжка об обществах и союзах / сост. В. И. Чарнолуский. – Санкт-Петрбург : тип. Б. В. Вольфа, 1912. – 341 с.
2. Золотоніський книгодрук (кінець XIX – початок XX ст.). Історико-бібліографічне дослідження / за ред. та упоряд. О. З. Силки. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. – 232 с.
3. Силка О. З. Зародження видавничої справи на Черкащині. Книговидання у Золотоноші (кінець XIX – початок XX ст.) : монографія / О. З. Силка, Л. І. Синявська. – Черкаси : «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2021. – 196 с.
4. Устав Золотоношского благотворительного общества. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1896. – 16 с.
5. Устав Золотоношского Общества вспомоществования нуждающимся учащимся. – Золотоноша : Тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. – 20 с.
6. Устав Общества вспомоществования нуждающимся учащимся Гельмязовского 4-х классного городского училища имени И. М. Гоптаренка. – Золотоноша : Тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. – 1 9 с.
7. Устав Золотоношского еврейского благотворительного общества. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1908. – 11 с.
8. Силка О. З. Громадські об'єднання українського села наприкінці XIX – на початку XX ст.: становлення та діяльність (на матеріалах Лівобережжя) : монографія / О. З. Силка. – Черкаси : Видавець ФОП Гордієнко, 2015. – 574 с.
9. Устав Золотоношского общества правильной охоты. – Золотоноша : [б. в.], 1912. – 22 с.
10. Устав Золотоношского городского вольно-пожарного общества. – Золотоноша : [б. в.], 1913. – 30 с.
11. Устав Чернобаевской сельской пожарной дружины. – Золотоноша : [б. в.], 1914. – 15 с.
12. Вся Золотоноша и уезд: Справ. кн. и адрес-календарь. – Золотоноша : Тип. Рабиновича и Шефтеля, 1913. – 32 с.

Oksana Sylka

PUBLIC ASSOCIATIONS IN ZOLOTONOSHA AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The article is about voluntary public associations that existed in the city of Zolotonosha – the district center of the Poltava province, at the beginning of the 20th century. The chronological process of their emergence is presented, the purpose and directions of activity are indicated. Emphasis is placed on the historical trend when citizens of the country had the right to realize their interests in practice through participation in such associations.

Key words: *voluntary public associations, the city of Zolotonosha, social and cultural life, proto-civil society.*

Лариса Синявська

УДК 378.018.8:94-051]::069.12(045)

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ В ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦЯ-ІСТОРИКА: НА ПРИКЛАДІ «МУЗЕЮ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ XIX−XX ст.»

У статті представлено історію заснування та діяльності «Музею соціальної історії Наддніпрянської України XIX–XX ст.» у Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького. Висвітлено його роль як альтернативної практичної лабораторії, у навчанні студентів де фахівці-історики мають змогу здобути теоретичні знання, практичні навички, отримати психологічну адаптацію до майбутньої професії.

Ключові слова: *музей, Наддніпрянська Україна XIX−XX ст., Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, практична лабораторія, студенти.*

Музеї – це сховища культурних цінностей, які характеризують різноманітні сторони людської діяльності. Вони відтворюють історію людського суспільства, розповідають про економіку, громадське життя, техніку, побут, звичаї, художню творчість людей тієї чи іншої епохи. Але зібрані в музеях предмети мають велику цінність не тільки для науки. На сучасному етапі розвитку українського суспільства суттєве значення має виховний вплив етнотрадицій українців на молодь. Мудрість, яка накопичена віками, є скарбницею етнічних цінностей, що слу-

гують невичерпним джерелом формування свідомості, характеру, психічних особливостей кожної людини. Доступні музейні експозиції впливають на людей, переконують їх своєю наочністю, документальністю. Виховний вплив етнотрадицій українців полягає в тому, що вони мають бути в основі національного змісту виховання; виступати засобом виховного впливу на особистість.

Суттєве значення для духовного та інтелектуального розвитку особистості має накопичена віками скарбниця етнічних цінностей, які слугують невичерпним джерелом формування свідомості, характеру, психічних особливостей кожної людини. Виховні етнотрадиції українців втілюють у собі найкращі духовні надбання попередніх поколінь, впливають на сучасний моральний стан нації, є унікальним педагогічним явищем. З огляду на це, виникає потреба ближчих контактів між музеями та академічними установами. Така співпраця й надалі є вельми актуальною.

Першим музеєм у сучасному розумінні цього слова в Україні став Одеський історико-археологічний музей, заснований 1825 р. при місцевому Товаристві історії і старожитностей. Продовжуючи музейні традиції, 19 лютого 2000 р. в громадському науковому русі України з'явилося нове об'єднання – Наукове товариство істориків-аграрників (далі – НТІ-А) – громадська наукова самоврядна неприбуткова організація, яка об'єднує на добровільних засадах вчених-істориків, наукових працівників, трудові колективи сільськогосподарських підприємств, установ, організацій, незалежно від форми власності, які беруть участь у роботі Товариства як його колективні члени. Метою діяльності Товариства є сприяння в організації і проведенні наукових розробок вчених-істориків з проблем історії селянства та сільського господарства, а також досліджень, спрямованих на підвищення ефективності роботи сільськогосподарських підприємств і організацій в умовах ринкової економіки та захист спільних інтересів членів Товариства. Головою Ради НТІ-А з часу заснування є доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького А. Морозов.

У грудні 2006 р. на черговому засіданні Ради Наукового товариства Істориків-аграрників відбулось офіційне заснування

Музею аграрної історії Наддніпрянської України XIX–XX ст., а саме – затвердження «Положення про Музей аграрної історії Наддніпрянської України XIX–XX ст.». Ця подія стала можливою завдяки ініціативі широкого кола членів НТІ-А, викладачів та студентів Навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Для організації та налагодження роботи Музею було створено Комісію з питань організації й діяльності Музею аграрної історії Наддніпрянської України XIX–XX ст.

У межах Черкаської області Музей координує свою діяльність з головною музейною установою – Черкаським обласним краєзнавчим музеєм, а саме з відділом етнографії краєзнавчого музею, співробітники якого здійснюють постійні консультації щодо оформлення необхідної документації для забезпечення діяльності Музею, а також проводять лекції та науково-практичні семінари для Студентської секції НТІ-А.

Ідея створення музею зріла не один рік в проектах НТІ-А, а саме ініціатива громади, яка залучилась до поповнення колекції етнографічних експонатів, що були зібрані членами гендерної секції НТІ-А, стала визначальною в реалізації цього проекту. Гендерна секція була створена як структурний підрозділ НТІ-А у 2003 р. і мала на меті акцентувати інтерес громадськості до повсякденного життя української селянки, а також провести ряд досліджень, за допомогою яких зробити жінок видимими в історії української національної культури та соціальній історії України.

Створення Музею аграрної історії Наддніпрянської України XIX–XX ст. було викликане:

− необхідністю збереження предметів культури для використання їх у науково-дослідній роботі членів НТІ-А;

− потребою залучення студентської молоді, науково-педагогічних працівників, вчителів та інших фахівців соціально-гуманітарного профілю до надбань національної історичної спадщини;

− проведенням культурно-просвітницької роботи серед громадськості.

Сформовані фонди Музею (основний, допоміжний та обмінний) на сьогодні нараховують понад 120 одиниць зберігання. Це експонати кінця XIX – середини XX ст.

На даний час наявні етнографічні експонати умовно можна класифікувати за наступними категоріями:

− вишиті на домотканому полотні жіночі та чоловічі сорочки (у кількісному відношенні переважають жіночі), які датуються межею XIX та XX ст., вишиті рушники (хронологічний діапазон – кінець XIX – середина XX ст.), вишиті картини (середина XX ст.), верхній чоловічий та жіночий одяг, взуття (хронологічний діапазон – кінець XIX – середина XX ст.);

− предмети домашнього вжитку з дерева, лози;

− предмети домашнього вжитку з металу;

− предмети домашнього вжитку з обробленої глини тощо.

До поповнення колекції етнографічних експонатів та підготовки до їхнього зберігання, окрім дійсних членів НТІ-А, активно залучаються студенти ННІ історії і філософії ЧНУ ім. Б. Хмельницького.

Музей для студентів є репрезентативним центром візуальної інформації, оригінальних відомостей, фактів і знань з соціальної історії. Актуальність його створення мотивована вимогами часу: новітніми тенденціями розвитку музейної прави та потребою застосування інтерактивних методик навчання.

Окрім освітньої та науково-дослідної функцій, музей виконує навантаження альтернативної навчальної лабораторії, у якій майбутні фахівці-історики мають змогу здобути не лише теоретичні знання, а й практичні навички, отримати психологічну адаптацію до майбутньої професії. Експозиція музею є наочним приладдям для лекційних, семінарських та практичних занять з ряду навчальних дисциплін: «Українська етнологія», «Історичне краєзнавство», «Історія рідного краю», «Музеєзнавство» тощо.

Вперше їхнє залучення відбувається на першому році навчання, у межах опанування навчального курсу «Основи наукових досліджень». На цьому етапі студент повинен самостійно опанувати тему «Громадські наукові осередки Черкаського національного університету: історія та напрями діяльності»; після проведення необхідного інструктажу пропонується за наявної можливості здійснити пошукові роботи зі збирання етнографічного матеріалу, який має відношення до аграрної історії Наддніпрянської України XIX–XX ст.; завершується такий перший досвід оформленням відповідних документів на передачу етнографічних знахідок до Музею.

Сьогодні Музей став ще й науковою лабораторією для магістрів ННІ історії і філософії ЧНУ, де вони мають змогу проводити практичні заняття з курсу «Матеріальна культура українців». Кардинальноювідмінністю музею від класичної навчальної лабораторії є його демократично-креативний дух. У рамках музею студенти мають змогу сформувати своє творче бачення окремих подій, явищ, предметів; реалізувати свої напрацювання для розробки тематики та оформлення експозиції музею тощо. Наочність дає змогу активізувати увагу та уяву студента, сприяє кращому засвоєнню матеріалу. Крім того, відмінна від аудиторних занять атмосфера навчання забезпечує активне спілкування, розвиток асоціативного, образного мислення студентів, обмін цікавими ідеями.

Для тих студентів, яких зацікавила робота з етнографічними музейними матеріалами, існує можливість поповнювати знання та удосконалювати вміння практичної роботи над музейними фондами, відвідуючи в якості членів Студентську секцію НТІ-А. На таких засіданнях члени Музейної секції залучають студентів до т. зв. первісної (початкової) обробки майбутніх експонатів (підготовки до зберігання): фотографування та оформлення паспортів експонатів. Слід зазначити, що з молодіжним завзяттям приступили до практичної роботи над музейними фондами члени Студентської секції НТІ-А. Їх кропітка робота з підготовки до зберігання, фотографування та оформлення паспортів експонатів захопила активну молодь інституту. Варто вказати, що за час тижневих зустрічей для проведення музейної роботи відчутно зросла не лише студентська зацікавленість історичною спадщиною рідного краю та побутовою історією, а й членів їхніх родин.

Члени гендерної секції НТІ-А започаткували збір матеріалів та експонатів, пов’язаних із повсякденним життям жінок центральних областей України. Крім речових експонатів, сьогодні у Музеї зберігаються питальники, присвячені темам «Голод», «Війна очима жінки», «Я – людина і громадянка». Опитування проводиться як за спеціально розробленими запитальниками, так і відтворюється у довільному розповідному форматі. Проект в стадії розробки, але якість та об’єм зібраного матеріалу свідчать про його доцільність. Підтвердженням цього є створення діючих тематичних експозицій, присвячених духовній, політичній, соціальній історії України, яка подається крізь призму особистісних історій.

За роки існування Музею його співробітниками проведені значні обсяги кропіткої роботи зі збирання колекції етнографічного матеріалу, який відображає повсякденне життя українського селянства: по-перше – з підготовки експонатів до зберігання, а саме обробка експонатів з деревини та тканин спеціальними засобами, їхнє консервування; і по-друге – з оформлення документації музею, зокрема інвентарної книги, актів прийому та видачі експонатів, створення уніфікованих паспортів на експонати документально-речового основного фонду, інвентарних карток на експонати допоміжного фонду, картотеки, книги відгуків та пропозицій. Музей провів декілька виїзних експозицій, присвячених проведенню аграрних симпозіумів та в рамках культурних обмінів з вузами сусідніх держав, а саме Литви та Росії.

У 2010 р. музей змінив назву – Музей соціальної історії Наддніпрянської України XIX–XX ст. Це дало можливість залучити більш широкі кола громадськості до роботи та розширити спектр експозицій. Музей динамічно розвивається, знаходить нові форми та напрямки роботи, посилює роль НТІ-А в галузі збереження і популяризації української культури і об'єднує наукову громадськість. Активісти музейної справи запрошують до співпраці всіх небайдужих до процесу збереження та популяризації культурного спадку українців. Переконані, що Музей покликаний стати осередком формування громадянської свідомості, патріотичного виховання, утвердження національної гордості та любові до України і рідного краю, гуманізації суспільних відносин.

Список використаних джерел

1. Ватрушкіна Ю. В. Музей гуртує Товариство.Історико-аграрні обрії. 2008. Серпень (№15).
2. Ватрушкіна Ю. Музею бути! Історико-аграрні обрії. 2007. Грудень (№ 13).
3. Медалієва О. З., Синявська Л. І. Етнографічний музей при Науковому товаристві істориків-аграрників як складова навчально-виховного процесу.Вищий навчальний заклад МНС України: психолого-педагогічні аспекти вдосконалення якості підготовки фахівців у навчально-виховному процесі. Черкаси, 2010. С. 70–75.
4. Положення про Музей аграрної історії Наддніпрянської України XIX−XX ст. Наукового товариства істориків-аграрників. Історико-аграрні обрії. 2007. Грудень (№ 13).

Larysa Syniavska

METHODOLOGICAL APPROACHES IN THE TRAINING OF A SPECIALIST-HISTORIAN: ON THE EXAMPLE OF THE «MUSEUM OF SOCIAL HISTORY OF DNIEPER UKRAINE OF THE 19th–20th CENTURIES»

The article presents the history of the establishment and activity of the «Museum of Social History of Dnieper Ukraine in the 19th–20th» centuries at the Cherkasy National University named after B. Khmelnytskyi.Its role as an alternative practical laboratory in the education of students is highlighted, where historians can acquire theoretical knowledge, practical skills, and psychological adaptation to the future profession.

Key words: *museum, DnieperUkraine of the 19th–20th centuries, Cherkasy National University named after B. Khmelnytskyi, practical laboratory, students.*

Олег Скирда

УДК 33-051(477)(092)+929Туган-Барановський]:94(477.53)«1917)1921»

М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ І ПОЛТАВЩИНА

У статті розповідається про відомого українського політичного діяча, економіста, теоретика та активіста українського кооперативного руху періоду Української революції 1917–1921 рр. Михайла Івановича Туган-Барановського, життєвий шлях якого був пов'язаний з Полтавщиною.

Ключові слова: *Туган-Барановський, Лохвицький повіт, Українська Центральна Рада, Полтавщина, економіка, товариство.*

Михайло Іванович Туган-Барановський (20 січня 1865, с. Солоне, Куп'янський повіт на Харківщині – 21 січня 1919, ст. Одрадне, м. Одеса) – український політичний діяч, економіст, теоретик та активіст українського кооперативного руху, голова першого українського Товариства економістів та співзасновників Української академії наук, професор [6, 12].

Народився у дворянській родині, по батьківській лінії походив із роду татарських поселенців у Литві, мав повне потрійне прізвище Туган-Мірза-Барановський, мати була етнічною українкою, уродженкою історичної Полтавщини. Вихованням

сина займалася переважно мати, яка мала музичні здібності, ніжну душу і прагнула, щоб її діти були видатними особистостями [5, 204]. Отримавши початкову освіту в домашніх умовах, середню здобував у 1-й Київській та у 2-й Харківській гімназіях. У 1884 р. вступив до Харківського університету, який закінчив екстерном на фізико-математичному та юридичному факультетах. Вже студентом М. І. Туган-Барановський обрав предметом своїх досліджень економіку. 1894 р. було опубліковано його магістерську дисертацію – «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і близький вплив на народне життя», що вже на початку XX ст. стала науковим бестселером в економічній літературі Європи. Своєю теорією криз учений заклав основи інноваційно-інвестиційної моделі економічного розвитку, обґрунтував роль держави у керуванні економікою. Його небезпідставно вважають засновником теорії паперових грошей, теорії промислових криз та соціальних основ кооперації.

У першій половині 1901 р. Туган-Барановський вперше відвідав Лохвиччину, приїхавши до своїх приятелів Русінових у с. Пізники Лохвицького повіту (нині Чорнухинська територіальна громада) [4, 190–191]. У 1902 р. він одружився з Ольгою Русіновою, і з цього подружжя народилося двоє дітей – донька Ольга і син Михайло [5, 203]. З 1902 по 1909 р. Михайло Іванович з сім'єю проживає у с. Пізники Лохвицького повіту в маєтку батька дружини, на той час предводителя дворянства Лохвицького повіту Олександра Федоровича Русинова [1, 255]. В цей період веде активну громадсько-політичну діяльність. Зокрема, бере участь у роботі комітету окремої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, в діяльності Товариства взаємної допомоги вчителів, сільськогосподарського товариства повіту. У 1904 р. його обирають на 3 роки гласним Лохвицького повітового Земства Полтавської губернії та повноваженим представником у Губернському Земстві. З 1915 р. він був почесним попечителем Комерційної школи у Лохвиці [4, 191]. У Пізниках з ініціативи благодійного товариства, до складу якого входили 17 чол., був організований сиротинець для дітей (до 30 чол.). Серед його благодійників були: родина Русинових, М. І. Туган-Барановський, З. О. Щербакова, А. О. Цись, С. І. Ктитаренко, В. Ф. Усенко, О. Я. Костенко, О. П. Митрофанов, ігуменія Ангеліна, а видатний український драматург М. Я. Кропивницький був обраний його пожиттєвим членом [2, 122]. Взагалі про його працю на Полтавщині колишній

міністр внутрішніх справ Директорії УНР Олександр Корнійович Мицюк писав так: « Нехай золотими літерами буде писаний у його життя факт, свідком якого я був сам, що саме він, Михайло Іванович Туган-Барановський, зробив у 1905 році пропозицію Полтавському губернському земському зібранню про поставлення першого пам'ятника на Великій Україні нашому генієві Т. Г. Шевченкові і розпочаття збірки на ту ціль; останнє, як відомо, і було зреалізоване…».

Від 1917 року він віддався українському рухові всією душею. При кінці літа цього ж року приїздив на Полтавщину – до рідного хутора Криниця, над річкою Сулою у Лохвицькому повіті [5, 205]. Нині ця місцевість знаходиться у західній частині села Лука Лохвицької територіальної громади, на високому правому березі р. Сула. На цьому місці стояв дачний будинок – «Білий будинок», в якому періодами з 1909 по 1919 рр. проживав М. І. Туган-Барановський разом зі своєю родиною. Місце де знаходився будинк не увічнене, залишились лише вікові липа серцелиста та сосна європейська. У наш час на цій території знаходився православний табір відпочинку для дітей «Дзвіночок» [4, 190–191].

У кінці 1917 р. М. Туган-Барановський став Генеральним секретарем фінансів в уряді Центральної Ради. Був серед співзасновників Української Академії Наук, склав соціально-економічну програму її діяльності, заснував уперше в системі академії інститут економічної кон'юнктури, інститут демографії, кафедру економіки України. Автор книги «Кооперація – її природа і мета (1919)». Помер у січні 1919 року у поїзді на шляху Київ-Одеса. У складі урядової делегації УНР він їхав до Парижа на мирну конференцію [3, 10].

Після смерті його родина емігрувала до Югославії, пізніше – до Праги. У 1930-х роках син Михайло повернувся до Радянського Союзу. Донька Ольга була кіноакторкою в Чехословаччині [5, 204].

Свій творчий доробок М. І. Туган-Барановський віддав українському народові й усьому цивілізованому людству. Це зобов'язує нас гідно вшанувати й увічнити його ім'я у назвах академічних установ, вищих наукових закладів, площ, вулиць, та встановити пам'ятні знаки у місцях його перебування [3, 10].

Так у місті Лохвиці за ініціативи місцевого краєзнавця Панченка О. І. встановлено пам'ятну дошку з чорного полірованого граніту (0,4×0,6 м) з портретним зображенням та з пам'ятним

написом: «У свої ранні юнацькі роки та під час навчання в університеті я вважав себе українським патріотом».

Професор Туган-Барановський Михайло Іванович 1865–1919 вчений світового рівня міністр фінансів в Українській Центральній Раді (1917) голова Ради Українського Центрального Кооперативного Комітету (1918) один із засновників Української Академії наук. Мешкав і працював у Лохвицькому повіті.

«Він твердо стояв на позиціях української незалежності і державності (О. Лотоцький)» [7, 66].

Список використаних джерел

1. Биков І. Комплекс будівель школи земської чотирикомплектної (чотирикласної) (1910–1912 рр.) / Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Чорнухинський район. – Полтава : АСМІ, 2017. – С. 253–256.
2. Булда М. Край Григорія Сковороди: історичний нарис. – Гадяч : Гадяч, 2013. – С. 122.
3. Злупко С. Михайло Іванович Туган-Барановський. Економіст світової слави // Урядовий кур'єр. – 2005. – 22 січ. (№ 12). – С. 10
4. Наговіцина А. Місце будинку вченого-економіста Туган-Барановського Михайла Івановича // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Лохвицький район. – Полтава : АСМІ, 2012. – С. 190–191.
5. Панченко О. Мала енциклопедія Лохвиччини. – Гадяч : Гадяч, 2008. – С. 203–205.
6. Пономаренко Н. Вивчаємо історію Полтавщини (з історії рідного краю). – Лохвиця, 2011. – С. 12.
7. Скирда О. Пам'ятні дошки на честь М. І. Туган-Барановського та І. Г. Кравченка-Крюковського // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Лохвицький район. – Полтава : АСМІ, 2012. – С. 66.

Oleg Skyrda (Poltava)

M. I. TUGAN-BARANOVSKY AND POLTAVA REGION

The article tells about the famous Ukrainian politician, economist, theorist and activist of the Ukrainian cooperative movement of the period of the Ukrainian revolution of 1917–1921 Mykhailo Ivanovich Tugan-Baranovsky, whose life path was connected with the Poltava region.

Key words: *Tugan-Baranovskyi, Lokhvytskyi district, Ukrainian Central Rada, Poltava region, economy, society.*

Дмитро Стаценко

УДК 930.2(477.53)

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УСУНЕННЯ НЕБІЛЬШОВИЦЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПОЛТАВЩИНІ У 1920-х рр.

У статті здійснено аналіз джерел з історії усунення небільшовицьких політичних сил та встановлення комуністичної диктатури на Полтавщині у 1920-х рр. З'ясовно, що значна частина документальної бази міститься в фондах місцевих архівних установ – Державного архіву Полтавської області та Галузевого державного архіву Служби безпеки України в Полтаві. Вона охоплює документи й матеріали органів партійної і державної влади, небільшовицьких партій та організацій, радянських спецслужб, архівні кримінальні справи репресованих осіб тощо. Наявний корпус джерел дозволяє дослідити шлях сходження небільшовицьких політичних сил на рівні Полтавщини, з'ясувати методи й засоби знищення багатопартійності, розкрити пряму причетність радянських спецслужб до процесу усунення конкурентів та опонентів режиму.

Ключові слова: *неопубліковане джерело, архів, небільшовицькі політичні партії та організації, Полтавщина, диктатура.*

З'ясування специфіки нейтралізації й усунення більшовиками розгалуженої мережі різних політичних сил та формування комуністичної диктатури на рівні Полтавщини становить значний науковий інтерес. Основу джерельної бази її вивчення складають неопубліковані документи та матеріали з фондів місцевих архівних установ – Державного архіву Полтавської області (далі ДАПО – авт.) та Галузевого державного архіву Служби безпеки України в Полтаві (далі ГДА СБУ – авт.). Вони охоплюють документи й матеріали органів партійної і державної влади та управління, небільшовицьких партій та організацій, радянських органів державної безпеки, архівні кримінальні справи репресованих осіб тощо.

Діловодна документація охоплює документацію як державних (радянських) установ, так і політичних партій та організацій, у т. ч. більшовицької. Численний масив джерел знаходиться на зберіганні у фондах Державного архіву Полтавської області. Джерела ДАПО дозволяють проаналізувати специфічні методи

усунення правлячим більшовицьким режимом своїх суперників, установити загальні закономірності й регіональні особливості ліквідації небільшовицьких партій і організацій на Полтавщині.

Так, окремі джерела фонду 1 ДАПО «Полтавський губком ЛКСМ України Полтавської області. 1918–1933 рр.» [3] стосуються діяльності сіоністських та анархістських організацій у молодіжному середовищі на Полтавщині, а також заходів боротьби з ними структур правлячого режиму.

Документи і матеріали фонду 5 ДАПО «Кременчуцький окружний парткомітет КП(б)У. 1925–1930 рр.» [4] містять інформацію про окремі моменти та стан сіоністського руху на території Кременчуцького округу в другій половині 1920-х рр. та механізми протидії йому.

Значний масив джерел охоплює фонд 9032 ДАПО «Полтавський губком КП(б)У. 1919–1925 рр.» [5]. Різноманітні документи і матеріали, які містяться в його справах, дозволяють відтворити багатогранність політичної палітри регіону, діяльність небільшовицьких партій та організацій в умовах формування комуністичної диктатури, а також заходи структур режиму щодо ліквідації багатопартійності на Полтавщині. Важлива інформація для з'ясування участі й ролі місцевої правлячої комуністичної верхівки міститься в матеріалах офіційного партійного діловодства. До них належать протоколи засідань (особливо закритих частин) бюро, президії, секретаріату губернського та окружних комітетів більшовицької партії, різних партійних конференцій, циркуляри тощо. Вони дають змогу простежити процес прийняття рішень у боротьбі з конкретними партійними осередками на рівні Полтавщини. У деяких випадках збереглися матеріали з місцевих «особливих папок».

Надзвичайну значущість має періодична інформаційно-аналітична звітна документація, підготовлена місцевими структурами органів державної безпеки. Фактично саме вона є основою для відтворення панорами сходження небільшовицьких партій та організацій із політичної арени Полтавщини. Документи радянських спецслужб містять інформацію про політичний стан губерній, округів, фактичне становище існуючих на Полтавщині осередків небільшовицьких партій та організацій, персональний, кількісний склад їхніх членів та співчуваючих, динаміку змін у особовому складі, роботу окремих членів партій та організацій, особливо з когорти активу, вияви діяльності. Вони містили гриф секретності й складалися на основі інформації, яка надходила

від секретних співробітників, освідомлювачів, зовнішнього спостереження, перлюстрації кореспонденції тощо. У них також фіксувалася наявність чи відсутність окремих течій і груп усередині партій та організацій, зв'язки з партійними (організаційними) центрами та іншими угрупуваннями, ставлення до заходів радянської влади і більшовицької партії, визначався ступінь упливу на населення тощо. Окремо звітувалося про вжиті спецслужбами заходи, використані методи, перспективи їхньої майбутньої роботи тощо. Значний інтерес становлять секретні телеграми, які надсилалися з вищих інстанцій до нижчих, у яких є вказівки й рекомендації щодо методів проведення «ліквідації» осередків політичних сил на місцях. При цьому характерною рисою такого роду джерел є їхня політична заангажованість, виставлення оцінок із класових позицій. У справах фонду 9032 ДАПО також наявні програмні матеріали небільшовицьких політичних партій та організацій, які чекісти подавали як додаток до своїх звітів.

Загалом значення такої категорії документів проаналізував дослідник Роман Подкур. Він зауважив, що інформаційно-аналітична звітна документація центральних і місцевих структур, підрозділів радянських спецслужб у ряді випадків залишаються одним із нечисленних джерел для реконструкції діяльності місцевих партійних осередків [6, с. 394].

Окрему специфічну групу джерел складає корпус розсекречених архівних кримінальних справ репресованих (реабілітованих [1] та нереабілітованих [2]) осіб із фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України в Полтаві. Наявна в них інформація дозволяє на конкретних прикладах з'ясувати механізми та інструментарії реалізації розправи структур радянського режиму з політичними та ідеологічними опонентами, а також персоніфікувати, антропологізувати досліджувану проблематику.

Для розкриття окремих аспектів усунення небільшовицьких політичних сил та встановлення комуністичної диктатури на Полтавщині доцільно використовувати періодичні видання 1920-х рр. До них належать як офіційна місцева пробільшовицька періодика, так і часописи інших партій і організацій. Указана група джерел знаходиться на зберіганні ДАПО. Окремі видання небільшовицьких партій та організацій можна знайти в архівних кримінальних справах ГДА СБУ.

Важливими для розкриття досліджуваної проблематики є документи особового походження. Зокрема, перлюстрована спецслужбами приватна кореспонденція представників різних партій та організацій створює історичне тло досліджуваної епохи, формує уявлення про історичні події 1920-х рр. на Полтавщині очима сучасників. У свою чергу група агітаційно-пропагандистських джерел включає друковані та рукописні брошури, листівки, прокламації, відозви різних політичних партій, організацій, осередків, окремих груп. Вони, як і перлюстрована кореспонденція, містяться в фондах ДАПО, зокрема, як додатки до службової звітної документації радянських спецслужб, а також у архівних кримінальних справах ГДА СБУ, де вони перебувають як речові докази.

Отже, проблема усунення небільшовицьких політичних сил та встановлення комуністичної владної монополії на Полтавщині у 1920-х рр. має значну джерельна базу. Остання включає різноманітні за своїм характером і походженням неопубліковані документи і матеріали, які знаходиться на зберіганні у фондах державних архівних установ Полтави. Указані джерела забезпечують розкриття сутності більшовицької політики щодо політичних опонентів та союзників, реалізацію репресивних механізмів насадження диктатури й формування монопартійного політичного середовища. При цьому перелік охарактеризованих фондів місцевих архівів, наявних у них документів не є вичерпним, а тому вивчення проблематики усунення небільшовицьких політичних сил потребує подальшого опрацювання матеріалів інших архівних фондів.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Полтава (далі ГДА СБУ), ф. 7, Фонд кримінальних справ на реабілітованих громадян, оп. 1.
2. ГДА СБУ, ф. 6, Фонд кримінальних справ на нереабілітованих громадян, оп. 4.
3. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО), ф. П-1, Полтавський губком ЛКСМ України Полтавської області. 1918–1933 рр., оп. 1.
4. ДАПО, ф. П-5, Кременчуцький окружний парткомітет КП(б)У. 1925–1930 рр., оп. 1.
5. ДАПО, ф. П-9032, Полтавський губком КП(б)У. 1919–1925 рр., оп. 1.

6. Подкур Р. Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК–ГПУ (початок 20-х рр.). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Київ, 2000. № 2–4. С. 390–397.

Dmytro Statsenko

UNPUBLISHED SOURCES ON THE HISTORY OF THE ELIMINATION OF NON-BOLSHEVIK POLITICAL PARTIES AND ORGANIZATIONS IN THE POLTAVA REGION IN THE 1920s

The article analyzes sources from the history of the elimination of non-Bolshevik political forces and the establishment of a communist dictatorship in the Poltava Region in the 1920s. It was found that a significant part of the documentary base is contained in the funds of local archival institutions – the State Archive of the Poltava Region and the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine in Poltava. It covers documents and materials of party and state authorities, non-Bolshevik parties and organizations, Soviet special services, archival criminal cases of repressed persons, etc. The existing corpus of sources allows to investigate the path of the rise of non-Bolshevik political forces at the level of Poltava region, to find out the methods and means of destroying multi-partyism, to reveal the direct involvement of the Soviet special services in the process of eliminating rivals and opponents of the regime.

Key words: *unpublished source, archive, non-Bolshevik political parties and organizations, Poltava Region, dictatorship.*

Володимир Студінський

УДК 929.6(477)«12/20»

ДО ПИТАННЯ ГЕРАЛЬДИЧНОЇ СИМВОЛІКИ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ: КРАЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ (НА ПРИКЛАДІ МІСТА МАЛИН ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Геральдична символіка міста є певним ідентифікатором населеного пункту історичного, географічного, соціально-економічного та політичного просторів. Зокрема визначення цих ідентифікаторів і символів відбувається під впливом загальноісторичних динамічних процесів, а також під впливом внутрішньо динамічного розвитку конкретного міста. В даному дослідженні розглядається процес становлення і можливого

подальшого розвитку геральдичних символів у подальшому на прикладі міста Малин Житомирської області.

Ключові слова: *герб, геральдика, символи, розвиток, динаміка, процес, місто, Малин.*

Кожний населений пункт прагнув виокремитися своєю самобутністю через систему геральдичних знаків. Проте, не всім це вдавалося здійснити на практиці. Процес геральдизації невеликих міст і містечок практично припинився за радянської доби. Т вже, починаючи з кінця 1980-х років він поступово почав відроджуватися і особливо посилився на початку 1990-х років після здобуття Україною незалежності. Відомий український історик-геральдист А. Б. Гречило цілком логічно зауважив: «Різноманітні символи та емблеми щоденно оточують нас і супроводжують всю людську діяльність. Літери, цифри, піктограми, знаки дорожнього руху, символи віри та пам'яті, лого й торговельні марки та багато інших знаків постійно зустрічаються й застосовуються у нашому житті. Серед них особливу роль відіграють територіальні герби, які уособлюють не лише окремі землі, регіони чи країни, але часто набувають змісту національних знаків, у яких втілюються, крім історичних, ще й культурні, релігійні чи світоглядні традиції цілих народів. Хоча треба зважити на те, що сучасне поняття державно-національних символів фактично склалося протягом останніх двохсот років разом із розпадом і утворення на їхніх руїнах нових національних держав. Як правило, нові знаки формувалися на основі давніх історичних земельних гербів, що мали підкреслити старі державницькі та культурні традиції. Нерідко символи ставали одним з основних атрибутів процесу національного відродження, загартовувалися в боротьбі за незалежність та свободу» [1, с. 5].

Міська геральдична символіка в Україні також переживала історичні етапи свого народження, становлення, відродження і подальшого розвитку. Це було пов'язано як із зовнішніми загально-історичними факторами, так і з внутрішньою динамікою розвитку міста та ідентифікації його місця в історичному, географічному, соціально-економічному та політичному процесах. Зокрема, таку динаміку творення міської геральдики можна розглянути на прикладі міста Малин Житомирської області.

Протягом своєї більш, ніж тисячолітньої історії Малин, швидше всього, мав різні символи, що ідентифікували власне

населений пункт чи край. Прие відомо, що на початку XV століття межовим знаком Малинської землі був «коник». На початку 1990-х років малинські історики-краєзнавці В. А. Студінський та В. І. Тимошенко віднесли цей межовий знак до геральдичних символів і пов'язали його із наком, що символізував розвиток ткацтва у краї. Зокрема, вони зазначали, посилаючись на «Словник української мови» Б. Грінченка, що «коник» є частиною ткацького верстату, який являв собою дерев'яну дощечку, прикріплену одним кінцем до лавки, з виїмкою на другому кінці, в яку входило веретено. На сам «коник» одягалася пряжа [2, с. 14]. Та згодом у своїх дослідженнях ті ж автори перемістили це твердження у дискусійну площину. Це було пов'язано із тим, що «межовий» або «знаменний» знак не може ототожнюватися із гербом. З іншого боку «коником» називалися дві дошки, які прибивалися на вершині даху будівлі. Такий стиль доволі широко використовувався на Поліссі. До того ж, деякі фахівці відносять «коника» до бортницького знаку. Бортництвом у цьому регіоні займалися доволі широко. Навіть досьогодні відголоски цього промислу зберігаються у краї.

Ряд дослідникі зауважують, що серед різноманітних сільськогосподарських знарядь праці виділяється «коник», який зображувався у вигляді, так званих, «ориків. Як зазначає В. Балушко: «Орики відрізняються великою різноманітністю в назвах і малюнках борних «знамен». Наявність серед одних знарядь ориків та орів слід вважати важливою соціокультурною особливістю… На відміну від сох, орики мало значно різноманітніші конструктивні особливості, які дозволяли використовувати їхні різновиди в різних умовах з більшою ефективністю. Усі ці орики можна віднести до групи сох на кшталт черкуші, цапульки, двозубого, тризубого та багатозубого рала, що їх застосовували на розрихленні ґрунту для загортання насіння в землю» [3, с. 43]. Таким чином, зараз дуже важко стверджувати який вигляд мав «коник», символізуючи межі Малинської землі.

Спроби відродити герб Малина були прийнятті вже в 70-х роках XX століття. В 1973 році за ініціативою Малинського міськвиконкому розробляється кілька ескізів герба міста. Один із них набув оприлюднення в газеті «Прапор Жовтня». Цей ескіз відповідав духові тогочасної епохи. Як видно з фото 1, на гербі зображувався Курган Безсмертя, що був написаний у міському парку у 1972. Тут він грав роль як елемент історично пам'яті і

взаємозв'язку поколінь. Другим головним зображенням на гербі була одна з будівель Малинської паперової фабрики, що у 1971 році відзначила своє 100-річчя і своєю продукцією славилася на весь світ. Як символ поєднання історичної пам'яті і трудових здобутків жителів міста виступав рулон паперу, що зображувався всередині ескізу герба. З лівого боку було зображено житні колоски, що обпліталися гілкою хмелю – символи одних з головних культур, що вирощувалися у краї. Внизу був представлений символ радянської епохи – серп і молот, що символізував єдність робітничого класу і селянства. Увінчував герб напис «Малин».

Окрім цього, в лютому 1973 року на засіданні виконкому Малинської міськради було прийнято рішення про створення пісні про Малин. Зокрема у рішенні зазначалося: «В тексті пісні має бути відображено історичне героїчне революційне минуле Малина, його людей, що в грізні роки лихоліття утверджували нове життя, відстоювали завоювання Жовтня, а також наше прекрасне сьогодення про малинчан, які своє працею примножують славу і красу міста».

Ідеологічно вимоги і до герба, і до пісні відповідали радянським канонам. Проте, юридичного ж затвердження герба міста і пісні, яка власне повинна була виконувати роль гімну Малина в 1970-ті роки не відбулося. Житомирський обласний комітет КПУ заборонив членам Малинського міськвиконкому приймати позитивне рішення по даному питанню. У діях членів Малинського міськвиконкому вище стоячі партійні і радянські органи вбачали елементи «містечкового сепаратизму» [4, с. 3].

Нова хвиля у справі відродження міської символіки була прийнята наприкінці 80-х років. До цього спонукало дві умови: а) процес демократизації суспільства; та б) підготовка міста до святкування 1100-річного ювілею.

Саме в зв'язку з підготовкою до свята оголошувався конкурс на проект герба міста. На конкурс було подано понад 20 проектів. Більша частина з них публікувалася в районній газеті «Прапор Жовтня» з метою широкого ознайомлення малинчан і врахування їх думки. Для статочного розгляду поданих проектів і внесення пропозицій на розгляд сесії міської Ради було створено тимчасову комісію. До її складу увійшли В. І. Тимошеко – кандидат історичних наук, А. В. Єщенко – директор художньої майстерні, М. М. Артемчук – художник, П. П. Колесніков –

директор Будинку культури, М. П. Омельчак – методист Будинку культури.

Саме ця комісія й рекомендувала сесії ь затвердити проект малинського художника Олега Ніколаївського як герб міста. Проте сам проект був виготовлений у двох варіантах. В першому пропонувався фон прапора УРСР – «червоно-лазуровий». В іншому пропонувалися кольори, що символізують поліську землю – синій та зелений.Синій, на думку автора, символізував колір поліських озер та літнього чистого неба. Зелений – колір поліських луків, лісів. Крім того, в період цвітіння льону переважають саме ці два кольори.

В результаті на сесії Малинської міської ради, яка відбулася 5 вересня 1990 року 3 депутати проголосували за перший варіант, 29 – за другий. Таким чином було прийнято герб міста Малин. В додатку до рішення 3-ї сесії міської Ради народних депутатів 21-го скликання від 5 вересня 1990 року подавався опис: «Герб міста Малин має форму давньоруського щита, на зелено-блакитному фоні його зображено бронзову квітку льону і вишитий рушник. У верхній частині герба на світлому фоні надпис «Малин» [5, с. 102–104]. Саме цей герб, дивись фото 2, був першим юридично оформленим символом міста.

При затвердженні герба, від одного із депутатів міської ради поступила пропозиція, щоб записати у рішенні про те, що герб міста неможна змінювати у найближчі 1100 років. Звичайно, що така пропозиція швидше була жартом, бо ніхто й не допускав думки, що незаполітизований варіант герба міста викликатиме у майбутньому суперечки. Щоправда, згодом з’ясувалося, що написи назви міст на геральдичних знаках не допускаються. Проте це кардинально не змінювало символізму герба міста. Зміною герба міста у 2001 році стали зовсім чинники.

У 1999 року постало питання створення герба Малинського району, яке було викликане тим, що Житомирська обласна рада ініціювала процес створення гербів усіх районів області. У зв’язку з цим сесія Малинської районної ради прийняла рішення про використання міської геральдичної символіки як як районної. Основна «мотивація» такого рішення полягала в тому, що льон у Малині не вирощується і на даний момент він є сільськогосподарською культурою, яка вирощується в господарствах району. При цьому герб зазнав видозміни – напис Малин замінили на Малинський район (дивись фото 3).

Малин був поставлений просто перед фактом «анексії» свого геральдичного символу. Тому, було оголошено ще один конкурс на створення герба міста і в 2001 році був затверджений герб, який розробив відомий малинський журналіст Євген Грищенко (дивись фото 4). Основний фон герба зеленого кольору, що символізує собою як Полісся, на якому знаходиться місто, так і його древлянську історію. По центру фону вертикально зображені кольори українського державного прапора. У верхній частині розміщено назву міста – «Малин». В центрі герба розміщено сувій паперу, що також носить подвійне смислове навантаження: древнє походження міста та основна галузь промисловості – папероробну, що розвинена в місті Малині, а також голуб – символ миру та древлянської історії. В нижній частині герба 891 – рік заснування міста Малина [6].

З приводу цього геральдичного знака А. Б. Гречило зазначив: «Це просто емблема, а не герб. Там можна щось поправити, усунути деякі деталі – зняти дату, напис, посунути голуба, попрацювати з графікою, щоб він відповідав геральдичним нормам. Хоча він мені не подобається ні за графічним виконанням, ні за змістом. Це приклад емблеми, логотипу – та й все» [7]. Тут ще варто зазначити, що парадоксальність затвердження герба Малина зразка 2001 року полягала в тому, що рішення сесії Малинської міської ради від 5 вересня 1990 року не було відмінене. І тому, де-юре в Малині досьогодні існує два герби – зразка 1990 та 2001 років. Уже така колізія потребує приведення цього питання у певну відповідність. Тим більше, що Малинського району як адміністративної одиниці відповідно до нової реформи вже не існує. Хоча, такий стан речей не означає, що така адміністративна одиниця може відродитися.

У зв’язку з цим постають і доволі цікаві організаційні питання щодо місцевої символіки. З одного боку, є думка, що повинен бути створений єдиний геральдичний знак як для Малина і для всієї громади. В основу його повинен буди покладений «коник». Один із проектів такого підходу пропонує малинський блогер Володимир Нечипоренко (дивись фото 5) [8]. Є й інша думка, що потребує більш серйозного і зваженого підходу до вирішення конкретного питання на окремо взятій території. В даному випадку мова йде про Малинську міську територіальну громаду. Суть цієї думки полягає в тому, що кожний населений пункт громади повинен мати свою геральдичну символіку.

Разом з тим, сама територіальна громада повинна мати спільний геральдичний символ в основу якого може бути покладений і «знаменний» історичний коник. Проблема лише у тому який вигляд мав сам малинський «коник», оскільки ні опису, ні зображення.

У практичній площині таке питання повинно вирішуватися компетентною комісією, в яку залучаються фахівці відповідних напрямків. Саме ця комісія пропонує варіанти геральдичних символів як громади, так і окремих населених пунктів, які затверджуються відповідним рішенням сесії міської ради. Щодо самого Малина і його герба, то достатньо повернутися до зразка 1990 року, а геральдичний знак 2001 року можна використовувати як офіційну емблему міста на шевронах, значках та іншій атрибутиці.

Таким чином, питання геральдичної символіки українських міст є доволі складним, оскільки вимагає професійного підходу до свого вирішення. Насамперед це стосується дотримання історичних та культурних традицій населеного пункту, а також дотримання відповідних геральдичних канонів.

Список використаних джерел

1. Гречило А. Українська територіальна геральдика. – Львів : Інститу української археографії імені М. С. Грушевського НАН України, Українське геральдичне товариство, 2010. – 280с.
2. Студінський В., Тимошенко В. І. Історія Малина. – Малин : Берегиня України, 1993. – 112 с.
3. Балушок В. Особливості господарської діяльності севрюків (XIV–XVII століть) // Народна творчість і етнологія. – 2017. – С. 41–50.
4. Студінський В. Герб Малина: історія і передісторія // Кур'єр. – 1999. – 15 січня.
5. Студінський В. А. Малин : малий енциклопедичний словник. – Київ : Фенікс, 2011. – 304 с.
6. Герб Малина. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%B1_%D0%9C%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B0#column-one#column-one.
7. Петренко О. «Коника можна брати за основу»: Андрій Гречило про малинський герб. URL: https://malyn.media/interv-iu/konyka-mozhna-braty-za-osnovu-andriy-hrechylo-pro-malynskyy-herb/
8. Нечипоренко В. Післямова: про герби й корову з сідлом. URL: https://malyn.media/blog/pisliamova-pro-herby-y-korovu-z-sidlom/

Volodymyr Studinski

REGARDING THE ISSUE OF HERALDIC SYMBOLS OF UKRAINIAN CITIES: LOCAL HISTORY ASPECT (ON THE EXAMPLE OF MALYN, ZHYTOMYR REGION)

The heraldic symbolism of the city is a certain identifier of the settlement in the historical, geographical, socio-economic and political spaces. In particular, the definition of these identifiers and symbols takes place under the influence of general historical dynamic processes, as well as under the influence of the internal dynamic development of a particular city. This study examines the process of formation and possible further development of heraldic symbols in the future using the example of Malyn, Zhytomyr region.

***Key words**: coat of arms, heraldry, symbols, development, dynamics, process, city, Malyn.*

Додатки

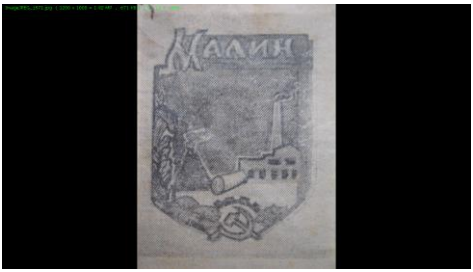

Фото 1. Незатверджений геральдичний знак міста Малин у 1973 році

Фото 2. Герб Малина, затверджений у 1991 році (автор О. Ніколаївський)

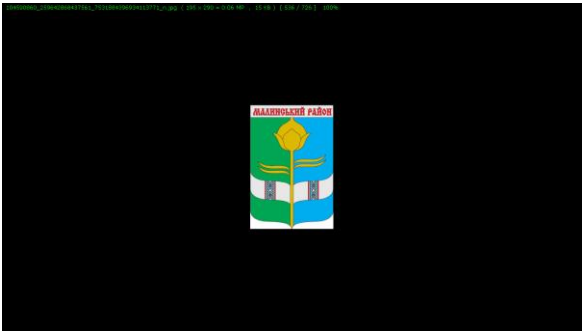

Фото 3. Герб Малинського району

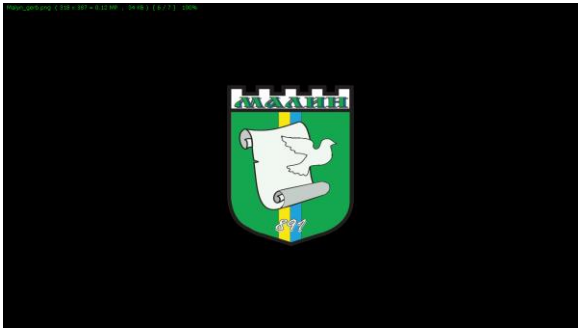

Фото 4. Герб Малина, затверджений у 2001 році (автор Є. Грищенко)

Фото 5. Один із варіантів нового герба, запропонованого В. Нечипоренком

Катерина Ткаченко

УДК 639.21(477.53):94(47+57)

РИБОЛОВЕЦЬКИЙ ПРОМИСЕЛ НАДДНІПРЯНСЬКИХ СІЛ ЗА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ НА ПРИКЛАДІ С. КЕЛЕБЕРДА

Публікація висвітлює історію риболовецького промислу в Келеберді, невеликому селі на Полтавщині. Робота актуалізує інформацію переходу села від традиційного господарства до колективного, а також містить дані про функціонування рибколгоспу імені Орджонікідзе та його занепад.

Ключові слова: *рибколгосп, Келеберда, традиційне господарство, колективізація, риболовецький промисел.*

Місто Горішні Плавні та його околиці – це мікрорегіон Полтавщини зі своїми природними та ландшафтними особливостями. Він знаходиться в смузі лісостепового Лівобережжя в межиріччі, між пониззям Псла, лівим берегом Дніпра та нижньою частиною долини річки Сухий Кобелячок. Землі вздовж Дніпра в давнину були малопридатні для хліборобства через піщані ґрунти та часті повені. Але невеликі річки, прибережні озера та заливні луки сприяли розвитку інших різновидів господарства – рибальства та вівчарства. Нетиповим для цього краю був лише пагорб на узбережжі річки Дніпро, що височів над прилеглою місцевістю. Він відрізнявся тим, що не затоплювався повеневими водами. Саме тут і була заснована Келеберда, спочатку як осередок сотні Полтавського полку, потім – волості Кременчуцького повіту, а згодом – мальовниче рибацьке село Кременчуцького району [2, с. 46–49].

Чи не вперше відомості з історії старовинного козацького містечка відображено у науковій спадщині Віри Никанорівни Жук. Вони є частиною її ґрунтовних краєзнавчих досліджень з історії полтавського регіону. Наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. вчена, самостійно чи у співавторстві, підготувала велику кількість статей та довідок до енциклопедичного довідника «Полтавщина» [6, с. 160]. Це видання і зараз популярне серед учнів, студентів та професійних вчених. Воно вийшло друком у 1992 р. та налічувало понад 3 000 коротких інформаційних довідок про найважливіші події в історії Полтавщини, її населені пункти, відомих осіб, підприємства, установи, організації, куль-

турні та освітні заклади тощо [7, с. 2]. У довіднику міститься інформація і про Келеберду, а саме її географічне розташування, походження назви, історію містечка з XVII по XX ст., кількість жителів, промисловість, культурно-освітнє, релігійне життя населення, визначні постаті села, археологічні дослідження та найвагоміші знахідки, події та пам'ятники, пов'язані з Другою світовою війною. В окремій статті подано інформацію про Келебердянську фортецю, що існувала у XVII–XVIII ст., а нині затоплена. За даними історичних джерел Вірою Жук було показано її географічне положення на території сучасного населеного пункту, приблизну дату заснування, план укріплень та забудову середмістя [7, с. 334–336].

Уся інформація, яка була надана дослідницею для енциклопедичного довідника «Полтавщина» в майбутньому стала підґрунтям для дослідження свого регіону місцевими краєзнавцями.

Як зазначалося, місцезнаходження Келеберди сприяло розвитку тут рибальства та пов'язаних з ним промислів. В козацькі часи Дніпро, як просторі рибні угіддя, став основою благополуччя місцевого населення. Ріку було поділено на спеціальні ділянки – «промисли», кожна з яких надавалася окремій рибальській ватазі. Промисел споряджався кількома «старшими», які, в свою чергу, набирали собі команду («тафу») з кількох десятків чоловік, які ловили рибу до пізньої осені. Головним знаряддям для лову був невід, проте також використовувалися ятері, верші, плетенки. Під час весняної повені ловили поріжними сітками та косяками (великими сітками) [3, с. 21], розрахованими на білугу, осетра, сома, стерлядь, яких тоді достатньо водилося в Дніпрі [1, с. 138]. Усі снасті рибалки промислу виготовляли власноруч та зберігали в окремій клуні. Матеріал для виготовлення рибальського обладнання коштував недешево, тому ставилися до нього з особливою обережністю.

Навесні, коли червона риба йшла проти течії річки на нерест, могли застосовувати самолови. Вони складалися з довгої товстої мотузки, до якої кріпили велику кількість коротких тонких мотузочок з гачками на кінці. До мотузки підв'язувалися жмутки очерету, які тримали гачки на плаву. З точки зору сучасності зрозуміло, що це знаряддя було негуманне, адже під час його використання велика кількість риби залишалася пораненою та гинула [3, с. 21].

До початку примусової колективізації 1928–1933 рр. береги Дніпра здавалися в оренду. Узбережжя річки разом із заплавами, де виловлювали рибу, розділяли між собою декілька чоловік. Хазяїн-орендар наймав рибалок-наймитів до себе на човен («дуб»). Половину прибутку, що отримувався від продажу улову господар брав собі, частину відраховував на оплату за користування водоймами, а решту – ділив між рибалками [4, с. 28].

Після оголошення радянською владою державної кампанії з колективізації, 15 вересня 1930 р. рішенням загальних зборів мешканців с. Келеберда була утворена риболовецька артіль «Дніпрова хвиля», яку в 1936 р. реорганізовано в рибколгосп імені Орджонікідзе. Сюди, разом з келебердянами, були записані мешканці й інших навколишніх сіл, таких як Чикалівка, Куцеволівка, Успенівка (Кіровоградської області), Горішні Плавні та Мишурин Ріг [3, с. 28]. Колишні господарі ланок промисловиків «добровільно» передали своє знаряддя на користь колгоспу (човни-дуби, неводи, сітки), а рибалки, входячи в артіль, повинні були сплачувати за цей реманент орендну платню. Таким чином, на початку існування «Дніпрової хвилі» було утворено 7 невідних (по 7 чоловік в кожній) та 4 сітні бригади, які усього налічували близько 57 чоловік.

Увесь прибуток від виловленої риби розподілявся наступним чином: 25 % відраховувався на користь артілі, 25 % – бригадирові, решта 50 % – відходило на оплату знарядь лову [4, с. 28].

Уже у 1931–1932 рр. було утворено риболовецьку кооперацію, яка постачала для ремісників сіткоматеріал – так звані «кукли» (сітки без грузил та поплавків) та чистаки (сітки для лову риби на Дніпровських мілинах), а поріж (крупновічкову сітку) виготовляли самі рибалки [8, с. 188].

У 1939–1941 рр. після реорганізації артілі в рибколгосп (голова – Дігтяр А. Р.) установа продовжувала активний вилов риби, якою забезпечувала велику більшість міст і сіл Полтавщини [4, с. 28].

У післявоєнні часи (50–60-ті рр.) робота рибколгоспу на водоймах Дніпра відновилася. За ним були закріплені ділянки від Кременчука до с. Мішуріне Дніпропетровської області на яких розмістилися 4 риболовні бригади у м. Крюків і селах: Кам'яні Потоки, Келеберда та Григоро-Бригадирівка.

Своєрідною революцією в риболовецькому промислі 60-х рр. стала заміна природних матеріалів, з яких виготовлялися зна-

ряддя лову, на синтетичні (капрон, леска), що значно спростило вилов риби. Неводи, верші та ятері відійшли на другий план, а домінуючими стали поріжні сітки. Модернізація плавзасобів, а саме встановлення на човнах підвісних моторів, в свою чергу, скоротила швидкість пересування рибаків по водоймищу та сприяла збільшенню інтенсивності вилову. А поява систем штучного охолодження – рефрижераторів дозволила масову реалізацію риби на великі відстані, майже у будь-який куток СРСР.

Побудова каскаду водосховищ по Дніпру в 50–60-х рр. зупинили нерестову міграцію риби з Чорного моря (в першу чергу, родини осетрових та лососевих), а також спричинили значне підняття рівня води в річці, що призвело до затоплення природних нерестовищ та знизило можливість риб до відтворення поголів'я.

Зведення водосховищ, спрощення та масовість виготовлення рибацьких снастей, модернізація плавзасобів – стали основними причинами суттєвого скорочення рибних запасів Дніпра.

Колгоспом, внаслідок цього, були введені спеціальні ліміти на вилов риби, що значно скоротили його прибуток. У зв'язку з цим правління закладу в обличчі голови Карпенко П. П. та старшого бухгалтера Сизченко О. Ф. підняли питання перед Укрголоврибгоспом щодо будівництва ставкового господарства. Пропозицію було підтримано, а в 1970 р. виділено 150 га землі від Дніпродзержинського водосховища та надане фінансування в сумі 1 млн рублів для будівництва ставків. У 1972 р. перший риборозплідник було здано в експлуатацію, а сам колгосп розукрупнено. До нього входили дві бригади – з Келеберди та Григоро-Бригадирівки.

70-ті рр. XX ст. для стали періодом активного будівництва ставкового господарства в регіоні. У 1978 р. Полтавським рибкомбінатом в районі с. Григоро-Бригадирівка був збудований ставок площею 150 га для вирощування товарної риби (найціннішого рибного продукту, в якому максимально зберігаються поживні речовини), який був переданий на баланс рибколгоспу. У 1979 р. розпочали будувати і новий ставок (135 га) поблизу Келеберди, будівництво якого остаточно закінчили у 1987 р.

Станом на 1975 р. у ставках рибколгоспу щорічно вирощувалося 7–10 млн штук зарибка коропа, а прибуток від його реалізації складав близько 250–300 тис. крб із чистим прибутком 100–150 тис. руб. [4, с. 29].

Наприкінці 80-х рр. рентабельність рибколгоспу понизилася: зменшилися показники реалізації товарної риби зі ставкового господарства, відстав розвиток матеріально-технічної бази (відсутність гаража і майстерень, низький рівень умови праці механізаторів), не вистачало робочих рук через активну розбудову гірничо-збагачувального комбінату міста Горішні Плавні (до 2016 р. – Комсомольськ) [5]. Уже в сер. 80-х рр., за головування колгоспом Хайновського Б. М. розпочинається будівництво гаражів з майстернями, хімскладу і складу комбікормів, житлових будинків, ще одного ставка, а також впроваджується оновлення флоту та механізовані способи годівлі риби. З приходом у 1986 р. нового начальника повносистемного рибного господарства Фроленка О. В. економічні показники підприємства також підвищилися за рахунок ефективного вирощування товарної риби та рибопосадкового матеріалу [4, с. 30].

На початку 90-х рр. рибколгосп (голова – Прядко В. Г.) продовжує своє існування, вирощуючи ставкову рибу. З метою підвищення прибутку відкривається спеціальний цех для її копчення.

Після здобуття незалежності Україною у 1991 р. сільські громади зазнали безсистемної реорганізації радянських колгоспів. Виключенням не став і рибколгосп імені Орджонікідзе в Келеберді. У першій половині 90-х рр. він був поспіхом перетворений у так зване колективне сільськогосподарське підприємство (КСП) і працював на засадах самозабезпечення та кооперативного управління. З 1999 р. його було перетворено на Закрите акціонерне товариство «Дніпрова хвиля». Соціально-економічні наслідки подібної реформи були нищівними для нього, адже якщо раніше СРСР координувала діяльність і підтримувала фінансове забезпечення колгоспів, то новостворені підприємства були змушені покладатися лише на власні ресурси, що нерідко призводило до руйнування власності та обладнання [9].

На початку 2000-х рр. колишній рибколгосп припинив своє існування. На даний момент його земельні ділянки знаходяться в оренді у приватних осіб.

Таким чином, на прикладі с. Келеберда можна прослідкувати використання народних промислів при створенні колективних господарств. З одного боку, функціонування рибколгоспу в селі – досить яскрава ілюстрація використання господарських нави-

чок та елементів традиційних ремесел у колгоспному будівництві радянського часу. Крім того, діяльність подібного підприємства створювала позитивну динаміку розвитку всього населеного пункту та примножувала добробут його жителів. З іншого – подібні об'єднання негативно вплинули на традиційне господарство, що побутувало на даній місцевості, фактично зруйнувавши його, а реформи 90-х рр. та деколективізація посилила процеси занепаду виробництва.

Список використаних джерел

1. Арандаренко Н. И. Записки о Полтавской губернии : в 3 ч. Полтава : Типография губернского правления, 1852. Ч. 3. 495 с.
2. Горішні Плавні. Від давнини до сьогодення. Історія у фотографіях, предметах, документах / Безсмольна М. Г. та ін. Горішні Плавні, 2020. 202 с.
3. Келеберда – село на Полтавщині / В. І. Марченко та ін. Кременчук : Кременчуцька міська друкарня Полтавського облкомітету у справах преси та інформації, 1995. 42 с.
4. Марченко В. І. Історія риболовецького колгоспу імені Орджонікідзе села Келеберда. Свічадо Придніпров'я: краєзнавчий альманах. 2011. Вип. 6–7. С. 27–34.
5. Пасічник В. Не тільки днем сьогоднішнім. Науковий архів Краєзнавчого музею міста Горішні Плавні. Ф. 03-ІМ. Оп.1. Спр. 8. Арк. 12.
6. Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці. Київ : МІЛЕНІУМ, 2017. 516 с.
7. Полтавщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ : «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1992. 1022 с.
8. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда : в 13 т. / Харьковское Историко-Филологическое Общество. Харьков : Печатное депо, 1902. Т. 2 : Василенко В. К. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. Кустарные промыслы, сельское хозяйство и землеведение, народные поговорки и изречения. 216 с.
9. Ханенко-Фрізен Н. У пошуках інших суб'єктів історії: усна історія деколективізації в Україні у 1990-х рр. Україна модерна. 2016. URL: https://uamoderna.com/md/khanenko-friesen-decollectivization (дата звернення: 15.03.2023 р.).

1. Рибалки артілі «Дніпрова хвиля» з денним уловом, 30-ті рр.

2. Рибацький безмоторний човен «дуб» на три пари весел з невідничою бригадою, 50-ті рр.

3. Рибака Володимир Чалий на моторному риболовному катері, 70-ті рр.

4. Вилов риби в ставку за допомогою невода, 70–80-ті рр.

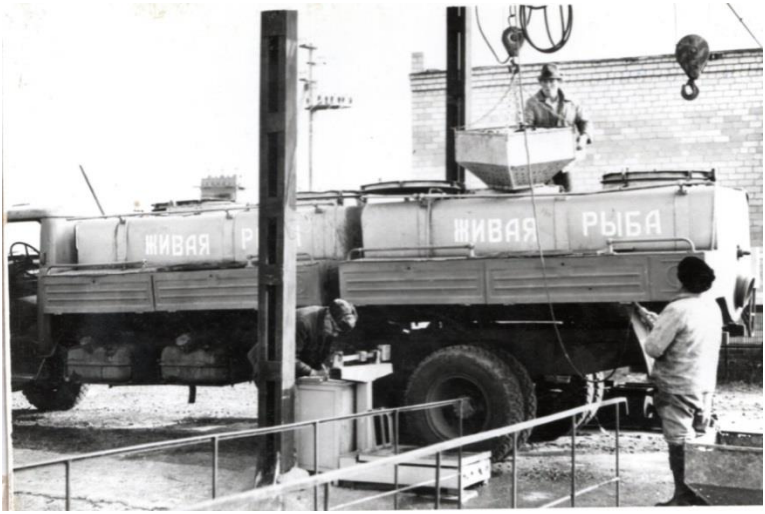

5. Завантаження товарної риби в спеціалізовану машину

6. Начальник ставкового господарства Фроленко О. В. з частиною робочого колективу на рухомій (понтонній) годівниці для риби, 80-ті рр.

Kateryna Tkachenko

THE FISHERY OF DNIEPER VILLAGES IN THE SOVIET UNION ON THE EXAMPLE OF KELEBERDA

The article highlights the history of the fishery in the small village of Keleberda in Poltava region. This publication actualizes the information about the transition of the village from traditional economy to collective one. It also contains details about functioning of the fish collective farm named after Ordzhonikidze and its decline.

Key words: *fish collective farm, Keleberda, traditional economy, collectivization, fishery.*

Владислав Усенко

УДК 27-774-75(477.53)"189/190"(02.064)

ІСТОРІЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ с. ВІЛЬХУВАТКИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті йдеться про земські й церковні навчальні заклади, що діяли в с. Вільхуватці та приході Вільхуватської Покровської церкви в кінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: *шкільна освіта, земське училище, церковнопарафіяльна школа, Вільхуватка, Грякове, Нагірне.*

Вільхуватка – село Чутівської селищної ради Полтавського району та області. У другій половині XIX – на початку XX ст. воно входило до складу Білухівської волості Костянтиноградського повіту Полтавскої губернії. Станом на 1912 р. тут налічувалося 1180 жителів (589 чоловіків і 591 жінка), діяли дві школи та Покровська церква [22, с. 108], до приходу якої належали такі населені пункти: хутір Вовча Балка і села Нагірне, Грякове, Старо-Грякове, Ново-Грякове, Георгіївка та Данзасівка [2, с. 240].

Про розвиток шкільної освіти в селі збереглися спогади місцевого старожила Тимофія Оврамовича Яковенка, який повідомляє: «В 1874 році у Вільхуватці була збудована земством школа. Ця школа в той час звалась «Ольховатское начальное народное училище» [23]. А в статті про Вільхуватку, вміщеній в енциклопедичному довіднику «Полтавщина» (1992), зазначено, що земську школу тут збудували в 1878 р. [1].

Обидві дати є помилковими. Як свідчить журнал Полтавського єпархіального управління «Полтавские епархиальные

ведомости», перший навчальний заклад у селі – парафіяльне училище – було відкрито 23 жовтня 1876 р. в громадському будинку. Відвідували його 53 хлопчики та 1 дівчинка. Учителем був призначений син священика Іван Раздольський, а посаду законовчителя обіймав настоятель Покровської церкви с. Вільхуватки священик Олексій Любарський [16].

Згодом цей заклад перейшов у відання Костянтиноградського повітового земства. Детальний опис Вільхуватського земського училища вміщено в «Отчете Константиноградской уездной земской управы за 1889 год». Тут, зокрема, зазначено: «Здание школы принадлежит сельскому обществу; выстроено в 1882 году. В нем же помещается сельская расправа. Комната для школы одна; раздевальни нет. Учитель живет на частной квартире. Пол в классной комнате земляной; помещение школы тесно; света мало. Отопление доставляется обществом; топят достаточно. Скамеек, сообразно с величиною помещения, достаточно. Книг мало; письменные принадлежности доставляются самими учениками не всегда исправно. Общество желает выстроить новое помещение для школы, о чем уже составлен приговор и представлен в Управу, ввиду того, что нынешнее помещение совершенно не приспособлено к тому, чтобы в нем помещалась школа» [3, с. 253].

Новий будинок для Вільхуватського училища було споруджено в 1891 р. «с пособием от земства». У травні цього ж року Вільхуватку з метою огляду Покровської церкви відвідав єпископ Полтавський і Переяславський Іларіон. За результатами огляду він відмітив: «В селе есть хорошее земское училище вблизи церкви…» [18].

Докладні відомості про вчителів, законовчителів і попечителів Вільхуватської школи, а також кількість дітей, які здобували тут освіту, наведені в «Памятных книжках Киевского учебного округа» (1889–1902) та «Отчетах Константиноградской уездной земской управы» (1901–1902, 1912). Крім того, яскраві характеристики викладачам дає у своїх спогадах старожил Т. Яковенко.

Із цих джерел дізнаємось, що Закон Божий в училищі 25 років (1876–1901) викладав місцевий священик Олексій Трохимович Любарський. У 1889 р. тут налічувалось 44 школярі (42 хлопчики і 2 дівчинки), в 1891 р. – 50 школярів (48 хлопчиків і 2 дівчинки) [13, с. 115]. Попечителем закладу з квітня 1890 р. був селянин Філат Васильович Онатський, а вчителем

у 1889–1893 рр. працював Вікентій Ананійович Ярослав [14, с. 112], який запам'ятався тим, що застосовував до учнів фізичні покарання. «Першим учителем у Вільхуватці був Вікентій Ананійович (а прізвище забув) і звався він в той час «народний учитель» – згадує Т. Яковенко. – І відзначився він тим, що дуже бив учнів за те, що вони не знали уроків. У ті часи бити учнів було узаконено і цей дикий прийом вважався за найкращий засіб навчання дітей грамоти… І Вікентій Ананійович із завзяттям виконував закон бити учнів, а то він застосовував ще такий засіб: на дощану підлогу школи насипалось вугластого гороху, а на цей горох ставився на коліна учень, що погано знав уроки» [23].

У 1896 р. Вільхуватське училище відвідувало 37 дітей, із них 35 хлопчиків і 2 дівчинки, в наступному році – 46 дітей, із них 43 хлопчики і 3 дівчинки [6, с. 144]. Із січня 1895 р. заняття тут вела випускниця Полтавського єпархіального жіночого училища Зінаїда Яківна Пирська, потім із жовтня 1895 до 1898 р. учителем був Іван Федорович Голик, який закінчив курс Стародубського двокласного міського училища [4, с. 137; 5, с. 136]. Про Пирську в спогадах Т. Яковенка не згадується, а про Голика він повідомляє таке: «Цей учитель був гуманнішим за першого вчителя і не так використовував своє право бити учнів. Цей учитель купив собі велосипед, а в той час у Вільхуватці ніхто ще ніколи не бачив велосипеда і його назвали «чортом». Діти, коли вчитель їхав на велосипеді, бігли слідом і кричали: «Чорт, чорт!». Учитель сердився на це і в скорому часі перевівся з Вільхуватської школи» [23].

Наступним вільхуватським учителем був Антропов (ім'я та по батькові невідомі), який прибув до села в 1898 р. Він учителював недовго, оскільки не знайшов взаєморозуміння зі священиком О. Любарським. Старожил Т. Яковенко відгукується про Антропова так: «Цей учитель був революційний демократ-народник, а можливо й соціал-демократ. […] Цей учитель заводив знайомство з молодими селянами, утворив невеликий гурток молоді і проводив із ними бесіди на революційну тему. Оцей-то вчитель і посіяв революційну свідомість серед затурканих і темних молодих вільхуватських селян. Цей учитель провчителював у Вільхуватці одну зиму і перевівся кудись. Виявилося, що піп Вільхуватської церкви пронюхав дещо про дії вчителя і вигриз цього вчителя з Вільхуватки…» [23].

На початку XX ст. кількість учнів у Вільхуватській школі була приблизно такою ж, як і в попередні роки. Так, у 1901 р. тут здобували освіту 46 дітей (43 хлопчики і 3 дівчинки), в наступному році – 47 дітей (44 хлопчики і 3 дівчинки) [20, с. 54]. Попечителем закладу в цей час був купець Іван Парменович Волик (1900–1911), а вчителями працювали випускниця Полтавського єпархіального жіночого училища Галина Лаврівна Гриневич (1900–1902) та унтер-офіцер Степан Шаптала (1900–1901), який викладав гімнастику [19, с. 42]. Про вчительку Т. Яковенко залишив дуже теплі спогади. Зокрема, він пише: «У 1899 році у Вільхуватку приїхала молоденька і гарненька вчителька Гриневич Галина Лаврівна. […] Ця вчителька три роки вчителювала у Вільхуватці і не тільки не била ні одного учня, а навіть і не сердилась ні на одного учня, який не знав заданого уроку. Ця вчителька була гуманіст у повному розумінні цього слова. Вона була дворянського походження і вчителювала не ради куска хліба, а що її заставило вчителювати – це для мене загадка» [23].

Станом на 1 січня 1912 р. у Вільхуватському училищі налічувалось 37 школярів, із них 28 хлопчиків та 9 дівчаток. Законовчителем тоді був священик Миколай Афанасьєв, а вчителькою – дочка диякона Ольга Петрівна Михайловська, яка закінчила курс єпархіального училища [21, с. 106–107]. Про неї Т. Яковенко пригадує таке: «Це була висока на зріст і сильна жінка, а била учнів так, що й відляски сипались. Як донька попа ця вчителька наполягала, щоб учні дужче вчили Євангеліє, Псалтир царя Давида, Ветхий і Новий завіт, взагалі теологію. Ця вчителька виїхала від нас вже в Першу світову війну 1914–18 років» [23].

Із 1891 р. діяло земське училище в **с. Нагірному** (тепер у складі Вільхуватки). Знаходилось воно в громадському будинку «при сельской расправе». У 1895 р. в закладі здобували освіту 39 дітей (36 хлопчиків і 3 дівчинки), в наступному році – 29 дітей (26 хлопчиків і 3 дівчинки) [6, с. 143]. Закон Божий тут викладали священики Кирило Мойсейович Соляников (1893) та Іоанн Павлович Базилевський (1895–1897). Уроки вели вчителі Марія Іванівна Селіхова (1893), Сергій Якович Лазоренко (1895) і Марія Василівна Бельговська (1896–1897). Обидві вчительки закінчили Полтавське єпархіальне жіноче училище, а Лазоренко був випускником Костянтиноградського повітового училища [4, с. 136; 5, с. 135; 14, с. 111].

Посаду попечителя Нагірнівської школи спочатку обіймав купець Іван Парменович Волик (1900–1901), пізніше – дворянин Михайло Васильович Біскупський (1911). У 1901 р. заклад відвідувало 40 учнів (32 хлопчики і 8 дівчаток), в наступному році – 36 учнів (26 хлопчиків і 10 дівчаток) [20, с. 48]. Учителькою й законовчителькою в цей час працювала випускниця Полтавського єпархіального жіночого училища Пелагея Микитівна Житецька (1900–1902), учителем гімнастики – унтер-офіцер Нестор Пономаренко (1900–1901) [19, с. 36]. У 1911 р. учителем Закону Божого вже був священик Миколай Афанасьєв, а вчителькою – Катерина Борисівна Негробова, яка закінчила курс Київської гімназії. Станом на 1 січня 1912 р. в школі навчалися 43 дитини, з них 34 хлопчики і 9 дівчаток [21, с. 94–95].

Окрім земських, у приході Вільхуватської Покровської церкви діяли ще й церковнопарафіяльні школи. У 1888 р. такий навчальний заклад відкрився в с. **Гряковому** (тепер село Чутівської селищної ради). Церковнопарафіяльне попечительство найняло для школи приміщення, забезпечило її меблями, підручниками, сторожем та опаленням, а також платило вчителю зарплату. Відвідували заклад 56 школярів (52 хлопчики і 4 дівчинки), батьки яких зобов'язалися щорічно сплачувати попечительству грошові внески – по 1 карбованцю за кожного учня. Законовчителем служив священик Олексій Любарський, учителем – псаломщик Миколай Базилевський [17].

У 1895 р. була відкрита церковнопарафіяльна школа в самій **Вільхуватці.** Про неї Т. Яковенко повідомляє наступне: «Року 1895-го при Вільхуватській церкві була збудована церковноприходська школа, в якій навчались діти всього церковного приходу: гряківські, новогряківські та інші. В церковно-приходській школі, яка утримувалась на кошти церкви, вчителями працювали псаломщики і в навчанні дітей більше наполягали на теологію та церковні співи» [23]. За даними авторів монографії «Церковні школи Полтавської єпархії (губернії) (кінець XVIII – початок XX ст.)» В. Перерви та І. Петренко, в 1913 р. попечителем школи був купець 2-ї гільдії Іван Парменович Волик, завідуючим і законовчителем – випускник Полтавської духовної семінарії священик Миколай Хрисанфович Афанасьєв, а вчителем загальноосвітніх дисциплін та церковного співу – селянин Олександр Назарійович Земляний, що закінчив двокласне училище Міністерства народної освіти. Станом на 20 грудня

1913 р. в закладі здобував освіту 31 учень – 14 хлопчиків і 17 дівчаток [15, с. 403].

Такою є історія шкільної освіти с. Вільхуватки та навколишніх сіл у кінці XIX – на початку XX ст. Звичайно, її не можна вважати повністю дослідженою, оскільки авторові не вдалося опрацювати відповідні матеріали за значний часовий проміжок через їх відсутність в архівних, музейних і бібліотечних закладах м. Полтави та області. Тому тут залишається ще широке поле пошуку для подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Вільхуватка // Полтавщина. Енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – Київ, 1992. – С. 136.
2. Клировая книжка Полтавской епархии на 1902 год. – Полтава, 1902. – 655 с.
3. Отчет Константиноградской уездной земской управы за 1889 год. – Полтава, 1890. – 347 с.
4. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1895–96 учебный год. – Київ : Изд. управл. учебн. округа. – Ч. V : Полтавская губерния. – 1895. – 258 с.
5. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1896–97 учебный год. – Київ : Изд. управл. учебн. округа. – Ч. V : Полтавская губерния, 1896. – 270 с.
6. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1898 год. – Київ : Изд. управл. учебн. округа. – Ч. V : Полтавская губерния, 1897. – 279 с.
7. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1899 год. – Київ : Изд. управл. учебн. округа. – Ч. V : Полтавская губерния, 1898. – 312 с.
8. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1900 год. – Київ : Изд. управл. учебн. округа. – Ч. V : Полтавская губерния, 1900. – 322 с.
9. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1901 год. – Київ : Изд. управл. учебн. округа. – Ч. V : Полтавская губерния, 1901. – 328 с.
10. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1902 год. – Київ : Изд. управл. учебн. округа. – Ч. V : Полтавская губерния, 1902. – 336 с.
11. Памятная книжка Киевского учебного округа. – Київ : [б.и.]. – Ч. V : Полтавская губерния: с приложением карты учебных заведений М.Н.П. Полтавской губернии / сост. А. А. Луцкевич. – 1889. – 209 с.
12. Памятная книжка Киевского учебного округа. – Київ : Изд. управл. учебн. округа. – Ч. V : Полтавская губерния, 1890. – 188 с.

13. Памятная книжка Киевского учебного округа. – Київ : Изд. управл. учебн. округа. – Ч. V : Полтавская губерния, 1891. – 196 с.
14. Памятная книжка Киевского учебного округа. – Київ : Изд. управл. учебн. округа. – Ч. V : Полтавская губерния, 1893. – 214 с.
15. Перерва В. С., Петренко І. М. Церковні школи Полтавської єпархії (губернії) (кінець XVIII – початок XX ст.). – Біла Церква, 2019. – 692 с.
16. Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1876. – 1 декабря. – № 23.
17. Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1889. – 1 февраля. – № 3.
18. Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1891. – 1–15 июля. – № 13–14.
19. Сведение о состоянии сельских народных училищ в Константиноградском уезде за 1900 год // Отчет Константиноградской уездной земской управы XXXVII очередному Константиноградскому уездному земскому собранию за 1900 год. – Полтава, 1901. – С. 1–67.
20. Сведение о состоянии сельских народных училищ в Константиноградском уезде за 1901 год // Отчет Константиноградской уездной земской управы XXXVIII очередному Константиноградскому уездному земскому собранию за 1901 год. – Константиноград, 1902. – С. 1–87.
21. Сведение о состоянии сельских народных училищ в Константиноградском уезде за 1911 год // Отчет Константиноградской уездной земской управы XXXXVIII очередному Константиноградскому уездному земскому собранию за 1911 год. – Константиноград, 1912. – С. 1–159.
22. Список населенных мест Полтавской губернии, с кратким географическим очерком губернии. Издание Полтавского губернского статистического комитета. – Полтава, 1912. – 517 с.
23. Яковенко Т. О. Історія Вільхуватської школи: Рукопис // Музей Вільхуватської загальносвітньої школи I–II ступенів.

Vladyslav Usenko

HISTORY OF THE SCHOOL EDUCATION IN VILKHUVATKA VILLAGE IN THE LATE 19th – EARLY 20th cc.

The article contains information about Zemstvo and church educational establishments that worked in Vilkhuvatka Village and Vilkhuvatka Protection Church Parish in the late 19th – early 20th cc.

Key words: *school education, Zemstvo college, parochial school, Vilkhuvatka, Hriakove, Nahirne.*

Олександр Христенко

УДК 929:[2-726.1+378-05]

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ ПРОФЕСОРА С. Ю. ГАЄВСЬКОГО (ЄПИСКОПА СИЛЬВЕСТРА)

У статті йдеться про маловідомі сторінки життя українського літературознавця, педагога, церковного діяча С. Ю. Гаєвського (чернече ім'я Сильвестр). Згадано про вплив на формування його життєвої позиції М. С. Грушевського, І. І. Огієнка (митрополита Іларіона), В. М. Перетца. За результатами аналізу архівних документів, а також епістолярної спадщини С. Ю. Гаєвського зроблено спробу знайти причини трансформації його світоглядних переконань. Висунуто припущення, що однією з причин зміни ставлення С. Ю. Гаєвського до нацистського режиму в Україні 1941–1944 рр. стали масові розстріли єврейського населення Кременчука, страта активістів місцевого осередку Організації українських націоналістів (ОУН), складні умови праці єпископом Лубенським і Миргородським Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Показано характер стосунків Сильвестра з ієрархами УАПЦ в контексті з'ясування обставин, що спричинили його еміграцію в Австралію. Названо етапи пастирського служіння Сильвестра архієпископом Мельбурнським і Австралійсько-Новозеландським УАПЦ.

Ключові слова: *професор С. Ю. Гаєвський (архієпископ Сильвестр), М. С. Грушевський, І. І. Огієнко (митрополит Іларіон), В. М. Перетц, політичні репресії, Кременчук, Організація українських націоналістів (ОУН), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ).*

Гортаючи пожовклі від часу сторінки кримінальної справи № 6440 на бургомістра міста Кременчука Д. С. Дмитренка, яка зберігається в Службі архівного забезпечення УСБУ в Полтавській області, автора зацікавили його свідчення про обставини призначення на цю посаду.

Виявляється нацисти зробили вибір на його користь завдяки протекції двох відомих у місті людей, які з першого дня німецької окупації активно співпрацювали з владою: «…мене викликав до себе в міську управу колишній професор-мовник з Києва, як завідувач відділом освіти, і доручив провести облік

вчителів по місту… Прізвище цього професора Гаєвський…» [15, арк. 12–15]. Вочевидь не тільки С. Ю. Гаєвський, який з приходом німців дійсно очолив один з найважливіших підрозділів міської управи [16, арк. 12, 13, 15], залишився задоволеним якістю виконання Д. С. Дмитренком випробувального доручення. Кандидат у бургомістри справив також позитивне враження на редактора створеного при міській управі часопису «Дніпрова хвиля» Михайла Щепанського. Адже саме вони рекомендували окупантам призначити Д. С. Дмитренка очільником міста [17, арк. 17].

Якщо трагічна доля одного з керівників місцевого осередку ОУН М. Щепанського достатньо досліджена [11, с. 376–384]; [12]: [18, с. 182–223], то про перебування в окупованому місті професора С. Ю. Гаєвського, який з 1939 по 1941 рр. очолював кафедру української філології Кременчуцького педагогічного інституту, в роботах істориків і краєзнавців тільки згадується.

Закономірно виникають питання, що мотивувало на той час відомого українського вченого, активного учасника національно-визвольних змагань початку XX століття співробітничати з нацистами? Зроблений С. Ю. Гаєвським вибір був ситуативним, вимушеним чи усвідомленим й ідеологічно вмотивованим? Пошук відповідей змусив прискіпливіше поглянути на факти його біографії.

Отже, Степан Юхимович Гаєвський народився 1876 року в селі Михиринці Волинської губернії (зараз село Теофіпольської селищної громади Хмельницького району Хмельницької області). Навчався в двокласній духовній школі при Почаївській лаврі, Житомирській церковно-учительській семінарії, вчителював на Волині й Київщині. 1909 року поступив і 1913 року закінчив навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету. Відомі вітчизняні історики О. М. Завальнюк і О. В. Юркова, які зробили значний внесок у дослідження життя й творчості С. Ю. Гаєвського, називають його одним з кращих учнів видатного українського вченого-мовознавця, академіка В. М. Перетца (1970–1935) [8, с. 386–399; 21, с. 16].

З початком Першої світової війни С. Ю. Гаєвського було мобілізовано, «відбув чотири роки в царському війську» [20, с. 64]. Вдосконаливши в солдатських окопах знання «витонченої російської словесності», С. Ю. Гаєвський повернувся до мирного життя вже після падіння в Росії самодержавства.

Опинившись в Києві у вирі революційних подій, він активно долучився до українського національно-визвольного руху. Ось як описує життя С. Ю. Гаєвського протягом 1917–1920 рр. згаданий вище доктор історичних наук, професор, колишній ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка О. М. Завальнюк: «Навесні 1917 року відновив діяльність у київській «Просвіті», до якої вступив ще 1906 р., увійшов до її керівного складу… Сприяв розвитку національно-церковного руху. У травні побував на з'їзді духовенства і мирян Полтавської єпархії, де йшлося, зокрема, про створення Української автокефальної православної церкви. У цьому ж питанні увійшов до складу комісії, яка вела перемовини з Полтавською міською радою робітничих і солдатських депутатів.Згодом працював комісаром Сторожинецького повіту на Буковині, де проводив активну українську роботу. У серпні його колишній шеф, губернський комісар Буковини і Покуття О. Г. Лотоцький, запросив на посаду заступника Генерального писаря Української Центральної Ради (відповідав за господарські і канцелярські справи).

З приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського увійшов до складу Державної канцелярії Української Держави, у якій очолював департамент загальних справ. Незадовго до падіння гетьманського режиму вирішив повернутися до наукових справ, і, витримавши відповідні вступні іспити, був прийнятий професорським стипендіатом по кафедрі української літератури Київського державного українського університету. Утім через політичну ситуацію наукові плани довелося згорнути. З кінця 1918 р. його запросили на управлінську роботу, де посів посаду секретаря Державної канцелярії УНР. На короткий час входив до складу Ради міністерства народного господарства.

Із наближенням радянських військ до Києва у січні 1919 р., разом із Держканцелярією та урядом виїхав до Вінниці, а потім до інших міст. Через існуючі кадрові проблеми тимчасово виконував обов'язки Державного секретаря, про що засвідчують посвідчені ним закони УНР від 23 березня в Гусятині, а також 9–14 та 17 квітня – у Рівному. 24 квітня був призначений заступником Державного секретаря УНР, у травні перебрався до Тарнова (Польща), де виконував свої нові обов'язки. У червні разом із урядом УНР і працівниками різних міністерств прибув до Кам'янця-Подільського, де до жовтня продовжив працювати на посаді в. о. Державного секретаря УНР» [8, с. 386–399].

Кам'янець-Подільський період життя С. Ю. Гаєвського багатий знаковими подіями. Але найвизначнішою серед них була можливість духовно збагачуватись спілкуванням з видатним українським науковцем, політичним, громадським, церковним діячем І. І. Огієнком (1882–1972), який 1918 року створив у Кам'янці-Подільському український державний університет й очолив його в якості ректора. Найімовірніше С. Ю. Гаєвський знав І. І. Огієнка ще по Києву, адже обидва в один період навчалися в університеті Святого Володимира, були учнями академіка В. М. Перетца, працювали в київському осередку «Просвіти». Тож не дивно, що С. Ю. Гаєвський, про наукові доробки якого знав І. І. Огієнко, невдовзі став працювати в цьому навчальному закладі. Збереглась заява професорського стипендіата Університету Святого Володимира по кафедрі української мови та літератури Степана Гаєвського до ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету Івана Огієнка від 20 жовтня 1919 року: «Маю честь просити Вас, Пане Ректоре, допустити мене до читання лекцій по українській літературі і мові. Прикладаю при цьому curriculum vitae *(перекладається з латині як «хід життя», фактично автобіографія, резюме – примітка автора)* і список праць» [1].

Можливо то було його перше, але далеко не останнє письмове звернення до І. І. Огієнка, який для С. Ю. Гаєвського на все життя залишився авторитетним порадником. Особливо активно вони листувалися після закінчення Другої світової війни, коли єпископ Сильвестр (Гаєвський) мешкав у Німеччині й Австралії, а митрополит Іларіон (Огієнко) проживав у Канаді. Відомому українському історику, джерелознавцю, доктору історичних наук, почесному члену Всеукраїнської спілки краєзнавців України Ю. А. Мицику в архівному фонді митрополита Іларіона пощастило відшукати понад півсотні листів єпископа Сильвестра та членів його родини. Показово, що в своїх зверненнях він не скупився на епітети, завжди дописуючи до церковних титулів «Ваше високопреосвященство», «Високопреосвященніший», світські – «Дорогий Владико», «Найпочесніший Владико» тощо. І. І. Огієнко теж дорожив спілкуванням з С. Ю. Гаєвським, цінував його послання, уривки з яких опублікував на сторінках свого часопису «Слово Істини» [13].

Але повернемось до статті О. М. Завальнюка: «У зв'язку з потребою друку україномовних підручників Міністерство

народної освіти УНР відрядило до Відня «особливу педагогічну місію» із 4-х осіб, на чолі з колишнім міністром освіти УНР А. В. Крушельницьким. До неї увійшов і С. Ю. Гаєвський. 28 жовтня 1919 р. місія вирушила з Кам'янця-Подільського і 15 листопада прибула до Відня. Звідти він повернувся лише наприкінці червня 1920 р. і взяв участь у конкурсі на заміщення вакантної посади приват-доцента по кафедрі московської мови і літератури у Кам'янець-Подільському державному українському університеті. Відповідне рішення про обрання на цю посаду рада професорів ухвалила 1 липня 1920 р.

Проявити себе у повній мірі на новій посаді не встиг через поразку Української революції. Після встановлення радянської влади у Кам'янці-Подільському у середині листопада 1920 р. продовжив працювати в університеті. Коли в наступному році цей виш було реорганізовано у два незалежних навчальних заклади – інститут народної освіти (ІНО) та сільськогосподарський інститут, С. Ю. Гаєвський опинився у штаті ІНО… До кінця 1921 р. йому доручили працювати ще й на посаді проректора інституту, що вимагало значних зусиль для виконання завдань, пов'язаних з організацією навчального процесу на радянських засадах.

Робота в прикордонному Кам'янці-Подільському, де чимало представників української інтелігенції, які раніше працювали в структурах УНР і не емігрували з УСРР, потрапляли під підозру у нелояльності до влади, все менше задовольняла С. Ю. Гаєвського. До того ж, восени 1922 р. його на короткий час було заарештовано за причетність входження до складу Подільської церковної ради УАПЦ. Вийшовши на волю, дізнався, що його звільнили з роботи в ІНО. Саме тоді розірвав шлюб з дружиною, очевидно, побоюючись за долю своїх дітей та їх матері. Мріяв перебратися до наукових центрів УСРР, де було більше умов для працевлаштування.

28 грудня 1922 р. вчений вибув до столичного Харкова. Там до кінця літа 1923 р. працював науковим співробітником секції українського письма науково-дослідної кафедри історії України та вченим секретарем Центральної дослідної станції Головсоцвиху НКО *(Головний комітет соціального виховання дітей Наркомату освіти – примітка автора)* УСРР. До викладацької праці в столиці не допускали. 21 серпня 1923 р. переїздить до Києва, де отримує другорядну посаду викладача української

мови і літератури на робітничому факультеті Київського інституту народного господарства» [8, с. 386–399].

На початку 1928 року С. Ю. Гаєвського було запрошено на роботу науковим співробітником кафедри історії українського народу при Історико-філологічному відділі Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Це стало визнанням авторитету й неабиякого потенціалу вченого, адже на той час кафедру очолював академік М. С. Грушевський, відомий своїм вимогливим ставленням до колег-науковців. У листі від 31 січня1928 року до дружини Грушевської Марії-Іванни Сильвестрівни (1868–1948) і доньки Катерини Михайлівни (1900–1943) він схвально відгукується про призначення С. Ю. Гаєвського: «…в катедрі сю пропозицію прийняли прихильно» [22, с. 472–494]. Попри те, що С. Ю. Гаєвському пощастило пропрацювати під керівництвом патріарха української історичної науки всього два роки, вплив М. С. Грушевського на нього був настільки потужним, що навіть у роки воєнного лихоліття він не забував засвідчити своє шанобливе ставлення до фундатора української державності. У статті «Академік М. С. Грушевський і давнє письменство», яку С. Ю. Гаєвський написав у листопаді 1941 року з нагоди роковин кончини великого вченого, він позиціонує себе його учнем: «Кинуте Михайлом Грушевським гасло підхопили його послідовники і в своїх розвідках дали фактичний матеріал до того, що в академіка Грушевського залишилось тільки як гіпотеза, як припущення. Шануючи вченого в день його смерті, можемо упевнено говорити про живі ідеї, якими окрилив нас цей вчений назавжди» [3].

Із статті О. В. Завальнюка, дізнаємося про подальші переслідування С. Ю. Гаєвського каральними органами СРСР: «Через те, що з травня 1929 р. працівники ДПУ почали активно ізольовувати українських інтелігентів, причетних до міфічної Спілки визволення України, зокрема і автокефаліста, прем’єр-міністра УНР В. М. Чехівського, чимало київських діячів потрапили під підозру. Одним із них був С. Ю. Гаєвський, який в жовтні 1927 р. був учасником Всеукраїнського церковного собору УАПЦ, а отже знову потрапив у поле зору радянської спецслужби. Вчений вирішив шукати порятунку поза інтелігентним Києвом, наївно сподіваючись у такий спосіб уникнути репресії. Серед провінційних міст, що імпонували вченому, була Полтава, де він свого часу бував. Переїхавши туди, упродовж двох

років посідав посаду професора кафедри літературознавства місцевого ІНО. Але можливості посадового росту тут були мізерні. Тому вирішив перебратися до Кривого Рогу, де в 1930 р. було відкрито Інститут професійної освіти. Тут отримав посаду завідувача кафедри української мови, яка давала трохи вищу зарплату і можливість дещо поліпшити своє матеріальне становище. Щоправда, довго попрацювати уновоствореному виші професор не зміг – вже наступного року його безцеремонно звільнили з роботи, можливо, через втручання ДПУ. Не маючи шматка хліба і намагаючись морально підтримати доньку-киянку та її сім'ю, із сумом повернувся до Києва, де 1932 року з труднощами працевлаштувався контролером на кінофабриці.

На новому місці його у спокої не залишили. Під час голодомору 1932–1933 рр. тоталітарний режим вирішив добити українську національно свідому інтелігенцію, сприймаючи її за антирадянську силу. У 1933 р. колишнього держслужбовця УНР високого рангу і прихильника УАПЦ С. Ю. Гаєвського арештовують як «члена» «Української військової організації», що готувала повалення диктатури пролетаріату. Трійка при колегії ДПУ УСРР по справі С.Ю.Гаєвського засудила обвинуваченого за ст. 54 п. 10 КК РСФРР (антирадянська діяльність) на 5 років заслання до Сибіру» [8, с. 386–399].

Між тим обставини переслідування С. Ю. Гаєвського за причетність до «Української військової організації» потребують уточнення. Так, виходячи з посилань О. В. Завальнюка на матеріали Центрального державного архіву громадських організацій України (ЦДАГО, ф. 263, оп. 1, спр. 54892, арк. 40–41), С. Ф. Гаєвського було арештовано й засуджено 1933 року в Києві. Однак краєзнавці з Кривого Рогу висвітлюють цю драматичну подію інакше. За їхніми даними, С. Ю. Гаєвського було засуджено 1 січня 1933 року в Кривому Розі, коли той працював професором Криворізького інституту професійної освіти (КІПО) [9, с. 34]; [14, с. 34]. Про це 2008 року журналіст місцевої телерадіокомпанії «Рудана» О. Чистякова в рамках проекту «Криворізькі глави» навіть зняла цікавий телевізійний сюжет [7].

Так чи інакше, 1939 року, відбувши десь за Уралом незаслужене покарання, С. Ю. Гаєвський повернувся в Україну. Проживати в Києві, Харкові чи інших крупних містах «політично неблагодійному» вченому не дозволялось, тому він влаштувався на посаду професора, завідувача кафедрою української мови й

літератури Кременчуцького педагогічного інституту. Через те, що фонди міського архіву під час Другої світової війни вщент згоріли, залишилася лишень одна письмова згадка про перебування С. Ф. Гаєвського в Кременчуці. Його прізвище серед інших викладачів названо в статті «До 10-річчя з часу заснування педінституту», опублікованій у часописі «Робітник Кременчуччини» за 10 вересня 1940 року. Примірник цього видання дивом вцілив і зберігається в приватній колекції невтомного краєзнавця, кандидата мистецтвознавства, доцента Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського А. М. Лушакової.

Звістку про напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз 65-річний ветеран Першої світової війни С. Ю. Гаєвський зустрів у Кременчуці. За віком і станом здоров'я мобілізації він не підлягав. Життєвий досвід підказував, що в разі окупації Кременчука німці не будуть ставитись вороже до колишнього активного діяча Директорії УНР, багаторічного в'язня сталінських таборів. Тому бажання евакуюватись у Середню Азію чи Сибір, звідки виснажений тривалим засланням С. Ю. Гаєвський нещодавно повернувся, у нього не виникало.

Щодо мотивів, які спонукали його погодитись на пропозицію окупантів обійняти посаду завідувача відділом освіти бургомістрату і короткий час навіть співробітничати з німцями з питань підбору лояльних кадрів, можна висловити лише припущення. Насамперед, антирадянська позиція не суперечила його ідейним переконанням, позаяк «за своїми політичним поглядами й партійною належністю» С. Ю. Гаєвський був членом мельниківського крила ОУН. Принаймні в цьому були переконані радянські спецслужби, під контролем яких професор С. Ю. Гаєвський перебував постійно [5, арк. 177–178]. У довоєнний період він навряд чи мав змогу підтримувати конспіративний зв'язок з Проводом ОУН(м) за кордоном, але його очільники могли знати про перебування професора в Кременчуці. Як відомо, напередодні війни, мріючи про утворення Української Держави під протекторатом Німеччини, мельниківці прийняли рішення надавати сприяння нацистам у формуванні допоміжних органів влади. Тож цілком імовірно,що хтось із очільників Проводу ОУН(м) у переддень вторгнення в СРСР міг відрекомендувати окупантам С. Ю. Гаєвського. Хоча не можна виключати й ініціативних кроків з його боку, адже образа на Радянську владу за

зламане незаконними репресіями життя накопичувалась у нього роками, породжуючи природне бажання помститися.

Десь на початку жовтня 1941 року С. Ю. Гаєвський залишив Кременчук і переїхав у Київ, де мешкала його донька Лідія, 1909 року народження. Там він відразу ж почав працювати «завідувачем відділом соціального забезпечення міської управи» [6, арк. 143–144]. На цю посаду його вочевидь запросив однокашник по Київському університету Святого Володимира, український історик, архівіст, професор О. П. Оглоблин (1899–1992), який нетривалий час очолював бургомістрат Києва.

Крім вирішення господарських справ, С. Ю. Гаєвський встигав співпрацювати з газетою «Українське слово» – неофіційним органом мельниківців, видання якого в Києві відновила «культурна референтура» Проводу ОУН (м) на чолі з О. Ольжичем. На шпальтах цього часопису час від часу з'являлись статті, підписані С. Ю. Гаєвським або псевдонімами, які він зазвичай використовував (В. Гаєвський, М. Гай, Проф. С. Гаєвський). Його виступи в пресі були різноплановими: «Шляхи розвитку українського театру» у співавторстві з В. Ревуцьким (№ 29 від 12.10.41), «Академік Грушевський і давнє письменство» (№ 66 від 25.11), «Продаємо та купуємо» (№ 72 від 02.12.41) тощо. Після арешту нацистами редколегії «Українського слова» й закриття цього тижневика 12 грудня 1941 року С. Ю. Гаєвський певний час продовжував епізодично друкуватись в часописі «Нове українське слово». Зокрема, іменем М. Гай підписано статтю «Майстри стають до праці» (№ 4 від 18.12.41).

Десь наприкінці грудня 1941 року на зміну ейфорії від обіцяних «носіями європейської культури» змін, яку разом з іншими представниками національно-свідомої інтелігенції переживав С. Ю. Гаєвський, прийшло глибоке розчарування. Сивочолий професор переконався, що нова репресивна машина «визволителів» навіть жорстокіша за більшовицьку. Швидше за все однією з причин трансформації його світоглядних переконань стали події в Кременчуці, про які С. Ю. Гаєвський знав від своїх однодумців. Адже мешкаючи в Києві, зав'язок з цим наддніпрянським містом він не припиняв, про що свідчить коротка замітка «Кременчук» в газеті «Українське слово», яка з'явилась у листопаді 1941 року [10]. Хоча її було надруковано без підпису, не важко здогадатись, хто був автором.

Інформація про масові розстріли єврейського населення, які тривали в Кременчуці з вересня по листопад 1941 року, не могла залишити його байдужим. Імовірно він був шокований безжалісною стратою свого колишнього керівника – першого бургомістра Кременчука М. М. Верховського, котрий 28 вересня 1941 року наважився видати письмове розпорядження протоієрею М. Роменському вихрещувати євреїв, рятуючи їх у такий спосіб від неминучої загибелі [19, с. 41–57]. І вже зовсім приголомшила С. Ю. Гаєвського звістка про вбивство нацистами в березні 1942 року редактора газети «Дніпрова хвиля» М. Щепанського лише на тій підставі, що той гуртував навколо себе прихильників ОУН [11, с. 376–384; 12; 18, с. 182–223].

Звичайно, ми ніколи не дізнаємось головних мотивів, які змусили С. Ю. Гаєвського відмовитись від світського життя й присвятити відведену йому решту років служінню УАПЦ. Та чи й можна щось виокремити з багатьох причин прийняття такого доленосного рішення? У будь-якому випадку в травні 1942 року на Київському соборі УАПЦ у Свято-Андріївському храмі С. Ю. Гаєвського було урочисто хіротонізовано на єпископа Лубенського з ім'ям Сильвестр. Цікаво, що на цьому ж Соборі єпископом Переяславським з ім'ям Мстислав став С. І. Скрипник (1898–1993) – майбутній Предстоятель УАПЦ в Діаспорі, Святіший Патріарх Київський і всієї України.

Єпископ Сильвестр відразу ж активно включився в справу розбудови незалежної української церкви. Згадуючи пережите в листі до митрополита Іларіона від 1 листопада 1949 року, він так описує свою службу на Полтавщині: «Висвячено мене на єпископа лубенського, а на місці в порозумінні з митр [ополитом] Феофілом Харківським приділено до моєї єпархії й Миргородщину, бо в Полтаві єпископа не було. Мені доводилось опікуватись всією Полтавщиною й відвідувати села по всій Полтавщині. Застав я на Лубенщині 56 укр[аїнських] парафій, а залишив 183. Всю зиму 1942–43 р. відвідував села своєї єпархії і ціле літо 1943 р. аж до примусової евакуації німцями. Окупанти відносились до мене з великим підозрінням, а співчували автономістам *(прихильникам Української Автономної Православної Церкви, яка визнавала канонічне підпорядкування Московській патріархії – примітка автора)*. Навіть забрали відремонтовану моїми парафіянами церкву й передали «славянам» (автономістам), прихильникам московської патріярхії. Мої протести

нічого не помогли. Автономісти поводилися дуже сміло й навіть пересвячували висвячених мною священиків. А коли я на підставі 68 пр. оголосив це окружним посланням, надрукованим двома мовами (укр. і нім), то гестапо конфіскувало в мене 500 примірників послання й не повернуло мені, чіпляючись до неточності перекладів. І мені залишилося прим. 30, які я розіслав відповідальним особам. Всі визнали чинність правильною й доцільною.

Відвідуючи визначні місця на Полтавщині, Водохреща провів в м. Чорнухах, на батьківщині філософа Г. С. Сковороди, й святив воду на ставку в Ордані при трьох хорах з трьох церков великого містечка. Урочистість була незвичайно імпозантна» [13].

Попри війну, радянські спецслужби продовжували відслідковувати діяльність єпископа Сильвестра, вплив якого на церковне життя України виходив за межі Полтавщини. У березні 1943 року НКВС УРСР доповідав в Москву здобуту розвідувальну інформацію про перебування в грудні 1942 року «націоналіста церковника, єпископа Сильвестра (колишнього петлюрівського емігранта, професора Степана Гаєвського)» в окупованому Харкові. У доповідній зазначалось, що метою його візиту було «підібрати міцніше до рук націоналістів, церковну організацію і орієнтувати відповідним чином харківські націоналістичні кола». При цьому співробітники радянської розвідки об'єктивно доповідали, що спілкуючись зі своїми прихильниками, єпископ Сильвестр критично висловлювався на адресу окупаційної влади: «Німці так закрутили гайку і настроїли проти себе населення, що зараз дуже немодно говорити про них, як про визволителів, а їх втручання в справи церкви й бажання підвести її й духовенство під ранжир своїх військових закладів і унтерофіцерів, фелдфебелів ображає і церкву, і віруючих, і робить перебування німців в Україні, чим далі, тим більш нестерпним» [2, арк. 115].

Але чи не найбільше Сильвестра (Гаєвського) обурювало варварське розграбування національної культурної спадщини. Уже після війни в роботі «На послугах у сусідів (З пам'яток XV століття)» він повертається до оцінок спустошливих наслідків німецької окупації. Порівнюючи гітлерівський режим з набігами татар, «допомогою братів з півночі», насильницькою польською «пацифікацією», він робить висновок: «Перевищив усе гітлерів-

ський нацизм. Все робилося, як кажуть, «в білих рукавичках». Вищі наукові й науково-культурні заклади, як Академія Наук, Інститути, Музеї, переводили на консервацію, а культурні цінності вивозили на захід. На прохання розписки партієць-гітлеровець показував револьвер … і річ упливала на захід, щоб ніколи не повернутися на Україну. Унікуми з книжкових фондів академічної бібліотеки таким способом уплили з німцями, а в додаток до культурного варварства при відході з Києва вивезено картковий каталог академічної бібліотеки. Без каталога шестимільйонова бібліотека перетворилася в звалище, бо вже нема по чому встановити нестачу й поповнити її якимсь культурним способом. З академічних музеїв вивезено раритети музейно-геологічної давнини на Україні. Це також зветься «поміч» культурної Німеччини» [4].

1943 року разом з іншими єпископами УАПЦ Сильвестр виїхав за кордон. У листі до митрополита Іларіона від 1 листопада 1949 року він називає цей переїзд «примусовою евакуацією німцями». У таборі для біженців і переміщених осіб поруч з ним була донька Лідія зі своєю родиною. Там єпископ Лубенський і Миргородський Сильвестр продовжував нести церковну службу, а також знаходив час для занять наукою. Наприкінці війни його було прийнято членом Української вільної Академії наук (УВАН), членом Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) і членом Словацької Академії наук [13].

На жаль, до хронічних захворювань і побутових проблем, з якими Сильвестр (Гаєвський) мужньо справлявся за допомогою доньки, добавилось загострення давніх непорозумінь з митрополитом УАПЦ в Діаспорі Полікарпом (Сікорським) та деякими іншими ієрархами УАПЦ. Справжні причини конфлікту між ними мають стати предметом спеціальних досліджень істориків УАПЦ. Однак навіть поверхневого аналізу змісту окремих послань єпископа Сильвестра (Гаєвського) митрополиту Іларіону (Огієнку) достатньо, аби зрозуміти, що визнаний вчений-літератор і авторитетний богослов не сприймав дилетантських повчань малоосвічених членів Синоду УАПЦ. Так, у листі від 8 жовтня 1946 року, оцінюючи «мудрий» Синод, Сильвестр нагадав, що до нього входять священники без вищої освіти й наукової практики, у яких «сверблять руки до «расейського тащить и не пущать». «Важкувато зносити витівки доморощених адміністраторів. Всім їм хочеться бути «докторами» й вченими

оракулами. Деякі з владик…, маючи нижчу освіту дорожного майстра, беруться виправляти вчені переклади доктора філологічних наук І. І. Огієнка (митр. Іларіона) й перевидавати попсовані ними церковні тексти, керуючись тільки принципом спекулятивного заробітку», – бідкався єпископ Сильвестр (Гаєвський).

До цієї теми він повертається також у листі митрополиту Іларіону (Огієнку) від 24 липня 1949 року: «Синод УАПЦ не має ієрархів з науковою кваліфікацією, а Полікарп і далі збиткуються над «науковцем» *(«науковцем» С. Ю. Гаєвський називає себе – примітка автора)* [13].

Ще складнішими були взаємини Сильвестра з єпископом, майбутнім Предстоятелем УАПЦ Мстиславом (Скрипником). Про це залишила згадку донька С. Ю. Гаєвського Лідія в листі до І. І. Огієнка від 28 грудня 1948 року: «Я кілька років зверталася до єпископа Мстислава. Але він, не люблячи мого батька, і до мене поставився автентично». Коли ж Сильвестр 1947 року висловив наміри переїхати з Німеччини в Канаду, де мешкав митрополит Іларіон (Огієнко), проти реалізації його задумувиступив все той же Мстислав (Скрипник). Тоді він був уже первоієрархом Української греко-православної церкви з титулом єпископа Вінніпезького і всієї Канади, а відтак міг впливати на переміщення єпископів в цю країну. «Владика Мстислав написав моєму батькові дуже різкого листа, майже нахабного. З зауваженнями, доганами і виговором. Батько відповів йому ще більш різко. Так що абсолютно очевидно, що єп[ископ] Мстислав вживе всіх своїх можливостей, щоб мій батько до Канади не попав. Він боїться «трошки» мого батька», – писала Лідія Гаєвська 9 лютого 1948 року І. І. Огієнку [13].

Таким чином, з багатьох держав і континентів, де після Другої світової війни почали формуватися крупні діаспорні об’єднання українських емігрантів, єпископу Сильвестру (Гаєвському) довелось обирати далеку Австралію.

Щоб мінімізувати його вплив на церковне життя українців Австралії митрополит УАПЦ Полікарп (Сікорський) вжив низку упереджувальних заходів. Не з власної доброї волі Сильвестр написав заяву про вихід зі складу Собору Єпископів, а рішенням Синоду УАПЦ від 16 червня 1949 року він був «тимчасово завішений у його архиєрейських чинностях» [20, с. 64].

Уже готуючись до виїзду в Австралію, Сильвестр (Гаєвський) дізнався, що 13 березня 1949 року Іларіон (Огієнко) разом з двома ієрархами Константинопольського патріархату проголосили створення «Української і Карпаторуської Митрополії всієї Північної і Південної Америки», а владику Іларіона було інтронізовано на митрополита. Фактично позбавлений перспективи служіння УАПЦ на «Зеленому континенті», Сильвестр (Гаєвський) у травні 1949 року звернувся до митрополита Іларіона (Огієнка) з проханням: «Прошу рахувати мене в складі Вашої Митрополії як єпископа Австралійського». Зважаючи на організацію поштового сполучення між Канадою і Австралію, позитивна відповідь на цей лист надійшла лише через рік – 6 лютого 1950 року: «Ви просили мене прийняти у свою юрисдикцію. Я не можу скликати Собору…, але доручаю Вам там формувати приходи моєї юрисдикції» [13]. Утім приступити до втілення задуманого Сильвестру (Гаєвському) не судилося, бо в серпні 1951 року Іларіон (Огієнко) відмовився від реалізації самої ідеї подальшого існування нової митрополії.

26 червня 1949 року, як утриманець доньки Лідії, Сильвестр прибув в Сідней. На той час він остаточно втратив поважний статус в церковній ієрархії. Декретом митрополита УАПЦ Полікарпа (Сікорського) від 02 березня 1950 року Сильвестра (Гаєвського) було «звільнено від виконання єпископських обов'язків і переведено в стан спочинку» [20, с. 41–43] «…Митрополит Полікарп, як бачите, заповзявся доконати мене цілком. До «завішення» він доточив ще й «стан відпочинку»… Така груба й непорядна екзекуція наді мною, старим і хворим, вибиває мене з колії і позбавляє хоч крихітку працювати науково», – скаржиться він на початку 1951 року митрополиту Іларіону (Огієнку) [13].

Утім «завішений і переведений в стан спочинку» Сильвестр (Гаєвський) вирішив не визнати постанов Ієрархічного проводу УАПЦ і, тримаючи засади незалежності, розпочав самостійну церковну діяльність в Австралії. Він відновив пастирське служіння, організувавши на Редферні (Сідней) парафію святого Афанасія Лубенського Чудотворця [20, с. 41–43].

Чверть столітній період життя в Австралії (1949–1975) Сильвестра (Гаєвського) був наповнений багатьма подіями, творчими злетами й прикрими невдачами. За цей час він чимало зробив для активізації духовного життя українських переселенців, на-

самперед, відіграючи помітну роль в діяльності православних громад. 1953 року Сильвестр повернув собі статус єпископа, а вже на першому Соборі УАПЦ, який відбувся 25 грудня 1953 року в Мельбурні, його було обрано архієпископом Мельбурнським і Австралійсько-Новозеландським. 1962 року, гідно відслуживши на цьому відповідальному посту, він подав заяву про перехід у стан спочинку через поважний вік.

Однак 1965 року Сильвестр знову повернувся до церковної діяльності. Він підтримав і очолив групу віруючих, які утворили незалежні від УАПЦ парафії й перейшли під юрисдикцію Української греко-православної церкви в Канаді під назвою УПЦ (А) – Українська православна церква (автокефальна) в Австралії.

Значним був також вплив єпископа Сильвестра (Гаєвського) на розвиток національної культури українців Австралії. Активний член ОУН, голова Української громади в Сіднеї, багаторічний член Консисторії Митрополичої Єпархії УАПЦ в Австралії і Новій Зеландії, член редакційних колегій часописів «Наш голос», «Право і життя», «Вільна думка» Михайло Чигрин визнавав, що: «Владика Сильвестр був у першу чергу науковцем, і головні його заслуги для української спільноти лежать якраз у цій ділянці… З хвилиною його прибуття до Австралії, він видав кілька чисел «Церковного вісника» в Сіднеї, співпрацював у «Нашому голосі», друкував дещо в газетах «Єдність», «Вільна думка», «Українець в Австралії» та в «Рідній Церкві». Написав і видав між іншими: «Мойсей», «Церковний устрій в Україні», «Заповіт Петра Могили» та інші [20, с. 64–65].

Упокоївся професор С.Ю.Гаєвський (єпископ Сильвестр) у Мельбурні 9 вересня 1975 року.

Його донька Лідія Степанівна Гаєвська-Денес (1909–1989) також брала активну участь у житті української громади Австралії. З 1950 року вона викладала в українських суботніх школах у Саншайні, потім у Мельбурні. Затим довгий час працювала вчителькою Братської та інших шкіл у Мельбурні, викладала на педагогічних і українознавчих курсах, була членом Української Шкільної Ради Австралії. 1955–1956 Л. С. Гаєвська-Денес очолювала Союз Української Організації Австралії (СУОА), була головою Української Громади Вікторії (1956–1957), головою Союзу українок Австралії (1964–1970, 1973–1983). Заснувала 1965 року журнал Союзу українок Австралії «Наше слово», дру-

кувала статті й репортажі з життя української громади Австралії. Автор оповідань для дітей. Померла 1989 року в Мельбурні.

Попри те, що С. Ю. Гаєвський у 1922 і 1929 рр. опинявся під підозрою радянських каральних органів, а 1933 року був засуджений за «антирадянську агітацію і пропаганду», спроби розшукати кримінальну справу на нього в Галузевому державному архіві Служби безпеки України успіху не мали. За інформацією його співробітників групова кримінальна справа, по якій серед інших осіб імовірно проходить С. Ю. Гаєвський, зберігаються в ЦДАГО України. І може так статися, що один з тих, чиє ім'я за Законом України «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті» має бути занесено в пантеон слави, продовжує вважатися засудженим на законних підставах, позаяк до цього часу ніхто не порушував питання про реабілітацію С. Ю. Гаєвського. Принаймні його прізвище не фігурує в електронній версії Національного банку репресованих «Реабілітовані історією» (http://www.reabit.org.ua/nbr/).

Так що ставити крапку в дослідженні маловідомих сторінок професора С. Ю. Гаєвського (єпископа Сильвестра) зарано.

Список використаних джерел

1. Будзей Олег. Степан, що став Сильвестром // електронна версія газети «Подолянин» за 7 січня 2016. URL: https://podolyanin.com.ua/history/7921/
2. Витяг з доповідної записки НКВС УРСР в НКВС СРСР щодо церковників міста Харкова і Правобережжя України за березень 1943 р. ГДА СЗРУ (Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України), Ф. 1, спр. 7093, т. 1, арк. 115.
3. Гаєвський С. Ю. Академік М. С. Грушевський і давнє письменство // електрона версія газети «Українське слово» (Київ), № 66 за 25 листопада 1941. URL: http://libraria.ua/nambers/425/18265/
4. Гаєвський С. На послугах у сусідів (З пам'яток XV століття). Праці членів УВАН 1948 р. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Haievskyi_Stepan/Na_posluhakh_u_susidiv_z_pamiatok_XV_stolittia/
5. Довідка щодо С. Ю. Гаєвського від 28.12.1951 р. ГДА СЗРУ (Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України), Ф. 1, спр.10343, т. 1, арк. 177–178
6. Довідка щодо С. Ю. Гаєвського за червень 1947. ГДА СЗРУ (Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України), Ф. 1, спр. 7822, т. 1, арк. 143–144.
7. Документальный проект Ольги Чистяковой «Криворожские главы». Частина 8 (1931–1939). ТРК «Рудана», 2008 р. URL: https://www.youtube.com/watch?v=is60vU08uh0&t=687s.

8. Завальнюк О. М. Гаєвський Сильвестр Юхимович // Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.). – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2006.
9. Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена: зб. статей та документів : у 5-т. – Дніпро : Науково-ред. Центр Дніпропетровської обл. редколегії по вид. тем. серії книг «Реабілітовані історією» ; Вид-во «Моноліт». – Т. 5: Криворіжжя в тенетах політичних репресій / уклад. – Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко та ін. – 2012. – 212 с.
10. Електрона версія газети «Українське слово» (Київ), № 52, від 8 листопада 1941 року, URL: https://libraria.ua/numbers/425/18267/
11. Капустян Г. Т. Повсякденне життя в окупованому Кременчуці (1941–1943 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2017 – Вип. 53.
12. Мелешко Я. Г. Підпільний рух ОУН в Кременчуці під проводом Михайла Щепанського. URL: http://almanah.ltd.ua/save/2019/10%20(31)/5.pdf.
13. Мицик Ю. А. Листи єпископа Сильвестра (Гаєвського) до митрополита Іларіона (Огієнка). URL: http://hram.in.ua/biblioteka/osnovy-viry/261-book261/3148-title3698.
14. Поздняк Кристина. Життєвий шлях С. Ю. Гаєвського: до 140-річчя від дня народження // Матеріали Других історико-краєзнавчих читань «КРИВОРІЖЖЯ: ПОГЛЯД У МИНУЛЕ...» / ред. кол. : д. і. н., проф. В. О. Шайкан (голова), к. і. н. Р. П. Шляхтич (заст. голови) ; к. і. н., доц. Н. А. Печеніна ; к. і. н., доц. А. В. Тарасов ; В. А. Фінічева (укладач) – Кривий Ріг, 2016. – URL: http://elibrary.kdpu.edu.ua/jspui/bitstream/0564/795/1.
15. Протокол допиту Д. С. Дмитренка відділом військової контррозвідки «Смерш» від 16 лютого 1944 р. САЗ УСБУ в Полтавській області (Служба архівного забезпечення Управління Служби безпеки України в Полтавській області), Спр. 6440.
16. Протокол допиту Д. С. Дмитренка відділом військової контррозвідки «Смерш» від 16 лютого 1944 р. САЗ УСБУ в Полтавській області (Служба архівного забезпечення Управління Служби безпеки України в Полтавській області), Спр. 6440.
17. Протокол допиту Д. С. Дмитренка відділом військової контррозвідки «Смерш» від 16 лютого 1944 р. САЗ УСБУ в Полтавській області (Служба архівного забезпечення Управління Служби безпеки України в Полтавській області), Спр. 6440.
18. Твердохліб М. Ф. Кременчуччина в роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. : історичний нарис. / М. Ф. Твердохліб. – Кременчук : Піраміда, 2000. – 386 с.

19. Христенко О. Б. Рятування євреїв бургомістром М. М. Верховським і протоієреєм Миколою Роменським у м. Кременчуці на Полтавщині. Труди Київської духовної академії. 2022. № 36. 320 с.
20. Чигрин М. Правлячі єпископи. Владика Сильвестр // Альманах з нагоди 40-ліття УАПЦ в Австралії і Новій Зеляндії. 1948–1988 / упоряд. М. Чигрин. Сідней, 1990. – 328 с.
21. Юркова О. В. Гаєвський Степан Юхимович // Енциклопедія історії Укараїни / редкол.: В. А. Смолій та ін. : Інститут історії України НАН України. – Київ : Наукова думка, 2004. – Т. 2: Г–Д.
22. Юркова Оксана. «Має історичну цінність»: справа-формуліяр ДПУ УРСР на Федора Савченка (структура та документи) // Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 1 / Національна академія наук України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 2019.

Oleksandr Khrystenko

LITTLE-KNOWN FACTS OF THE LIFE OF PROFESSOR S. GAEVSKY (ARCHBISHOP SYLVESTER)

The article contains little-known facts from the life of the Ukrainian literary critic, teacher, church actor S. Gaevsky (monastic name – Sylvester). The influence of M. Hrushevsky, I. Ohienko (Metropolitan Hilarion) and V. Peretz on the formation of the life position and activities of S.Gaevsky are mentioned. Based on the results of the analysis of archival documents, as well as the epistolary heritage of S. Gaevsky, the author tried to find the reasons for the transformation of his worldview and beliefs. It is suggested that one of the reasons for the change in S. Gaevsky attitude towards the Nazi regime in Ukraine in 1941–1944 was the mass executions of the Jewish population of Kremenchuk, the execution of activists of the local branch of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), as well as the difficult working conditions in the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) as bishop Lubenskyi and Myrhorodskyi. The article reveals the nature of the relations between Sylvester and the UAOC hierarchs to show the conditions that led to his emigration to Australia. The author showed the stages of Sylvester pastoral ministry as Archbishop of Melbourne and Australia-New Zealand UAOC.

Key words: *Professor S. Gaevsky (Archbishop Sylvester), M. Hrushevsky, I. Ohienko (Metropolitan Hilarion), V. Peretz, political repressions, Kremenchuk, Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC).*

Вікторія Ширай

УДК 2-312:908(477.53-21Кре)

РОДОВІД ПЕРШОГО НАСТОЯТЕЛЯ ПАРАФІЯЛЬНОЇ СВЯТО-УСПЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У КРЮКОВІ ІОАННА ГАЛАКТІОНОВИЧА ЛАЗУРСЬКОГО

Присвячено дослідженню невідомих фактів з особистого та священницького життя отця Іоанна Галактіоновича Лазурського. Показано формування особистості Іоанна Лазурського на тлі його доби, проілюстровано родинне виховання та рівень отриманої освіти, охарактеризовано оточення, яке впливало на обрання духовного сану. Розкрито становлення Іоанна Лазурського як церковного та громадського діяча, а також викладача Закону Божого в різних навчальних закладах у дореволюційний період до 1917 р. та під час німецької окупації 1941–1943 рр. Відображена роль священника у кульмінаційних подіях церковної історії Крюкова та Полтавщини загалом.

Ключові слова: *Православна церква, Священний Синод, Духовна Семінарія, клірик, протоєрей, Полтавська єпархія, Крюків, Закон Божий, німецька окупація, парафіяльний священник, парафіяльні школи, єрейський чин, престол, духівник.*

Полтавський край протягом всієї історії свого існування був багатий на видатних особистостей, які заслуговують на вшанування їхньої пам’яті, що здійснюється працею краєзнавців. Жодне ім’я, яке відіграло значну роль в історії нашого краю, не повинно поринути у забуття. З цією метою зберігаються спогади, фотографії, документи та предмети в архівах та музеях, а потім опрацьовуються дослідниками для того, щоб розкрити обриси історичної постаті та передати нащадкам його справжню спадщину – результати пройденого життєвого шляху.

Предметом дослідження у поданій статті є родина Лазурських та їхній нащадок – протоєрей Іоанн Галактіонович Лазурський – постать, яка відіграла важливу роль в історії не лише місцевого Свято-Успенського храму, а й усього Крюкова з 1917 до 1949 рр. – у найважчі часи як для нашого краю, так і для всієї України. Новизна дослідження полягає в тому, що історія славетного роду Лазурських – видатних та яскравих представників української інтелігенції та священства, які стали генератором та осередком культурно-духовного та церковного життя Полтавщини, до наших часів досліджена лише поверхово. А біографія Іоанна Галактіоновича Лазурського подається вперше.

Метою наукової роботи є дослідження та узагальнення родинних зв'язків та духовний вплив старших членів сім'ї на становлення особистості й обрання життєвого шляху крюківського священника Іоанна Лазурського.

Предками Іоанна Галактіоновича були священно- та церковнослужителі, а також і представники інтелігенції. Лазурські відрізнялися глибокою релігійністю, жагою до знань, співчуттям до нужденних та взаємодопомогою. Так, прапрадід Олександр Лазурський був паламарем Петропавлівської церкви м. Гадяч, де він служив до своєї смерті у 1872 р. [14, с. 788]

Прадід Давид Лазурський був священником Свято-Покровської церкви села Бобрик Гадяцького повіту і не лише виконував пастирські обов'язки до останніх своїх днів свого життя (28 грудня 1882 р.), а й був благодійником Полтавського духовного училища [21, с. 28]; [15, с, 339].

Важливу роль у житті та духовному зростанні юнака відіграв двоюрідний дід Іоанна Галактіоновича – отець Федір Давидович Лазурський. Наведемо декілька фактів з життя родича майбутнього Божого пастиря.

Федір Давидович Лазурський походив з сім`ї збіднілого священника с. Бобрик Гадяцького повіту, народився у 1840 р., закінчив на відмінно перший розряд курсу Полтавської духовної семінарії у 1861 році. Він мав непереборне прагнення вступити до вищого навчального закладу. Лазурський порушує клопотання про призначення його учителем духовного закладу, щоб одночасно із заняттями в училищі поповнювати прогалини семінарської освіти та готуватися до вищої школи. Але вільної вчительської вакансії не було, і він влаштовується домашнім учителем в одну поміщицьку сім'ю для підготовки їхніх дітей до гімназії [2].

Через два роки він отримав пропозицію зайняти місце вчителя народної школи у м. Рашівці. Федір Давидович відразу погодився і з усім запалом молодості взявся за навчання дітей, застосовуючи нові методи та системи виховання молоді. Тут розкрилося його покликання до педагогічної діяльності. Федір Лазурський зумів «оживити» сухий та нудний предмет грецької мови, зацікавивши ним своїх учнів [2].

Але його мати все ж змогла переконати сина прийняти духовний сан. Через півтора роки він отримав запрошення викладати у Переяславському духовному училищі та водночас бути священником в Успенській церкві м. Переяслав [77, с. 2043–2050].

1 серпня 1865 р. Федір Давидович Лазурський був висвячений на священника до Успенської церкви Переяслава. З цього часу протягом багатьох років панотець кілька разів змінював парафії, оскільки єпархіальне керівництво хотіло якомога краще і корисніше для справи використати таланти освіченого пастиря. Так, у 1876 р. він був переведений до церкви Лубенського духовного училища [77, с. 2043–2050]. З 21 лютого 1880 р. священник Ф. Д. Лазурський був призначений до церкви Різдва Христового м. Рашівка Гадяцького повіту [19, с. 107], 17 січня 1881 р. – до Троїцької церкви м. Лубни [20, с. 61]; [40, с. 311–312]. З 11 липня 1895 р. отець Федір був возведений у сан протоієрея та переведений до Свято-Успенського собору м. Гадяч, який був на той час найгарнішою культовою спорудою в усьому повіті [44, с. 586]; [45, с. 671]; [46, с. 815].

19 вересня 1898 р. отця Лазурського направили служити Богу в Полтавській кладовищенській церкві Всіх Святих [54, с. 731–732], і в тому ж році він був призначений членом Духовної консисторії. У 1899 році батюшка був переведений до Полтавського кафедрального Свято-Успенського собору [56, с. 407] з призначенням його протоієреєм-ключарем [59, с. 1783].

Федір Давидович протягом кількох років був членом різних організацій: Полтавського відділення Православного місіонерського товариства [11, с. 537]; [24, с. 697]; [28, с. 45]; [37, с. 879]; [39, с. 284] та Свято-Макаріївського братства [31, с. 343], Лубенського Спасо-Преображенського братства [26, с. 887]; [29, с. 204]; [38, с. 965], Комітету по збору пожертв на користь постраждалих від неврожаю у 1891 році [33, с. 822]. Брав участь у відкритті богадільні для бідних духовного звання в приміщеннях Велико-Будищанського Спасо-Преображенського монастиря [24, с. 697] та ін. Панотець турбувався про духовне зростання своїх парафіян, тому започаткував у місті позабогослужбові співбесіди [49, с. 416]; [50, с. 499]; [51, с. 886], завідував товариством взаємної допомоги осиротілому та заштатному духовенству [52].

До кінця своїх днів отець Федір не залишав викладацьку діяльність. З 1865 до 1891 рр. він був вчителем грецької у Переяславському духовному училищі [59, с. 1783]. та членом правління Переяславського духовного повітового училища [10, с. 11], викладачем Лубенського духовного училища, де, окрім богослужінь та викладання в училищі грецької мови, він ніс обов’язки репетитора та наглядача в учнівському гурто-

житку [59, с.1783]. Отець Федір також був законовчителем Гадяцького народного жіночого училища [47, с. 876], завідувачем читальнею, благочинним та наглядачем за церковними школами, завідував жіночою церковнопарафіяльною школою Полтавського кафедрального собору [56, с. 407].

За ревну службу отець Федір Лазурський у 1891 р. був нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня [31, с. 378].

5 лютого 1912 року протоієрей серйозно захворів на крупозне запалення легень [75, с. 1898]. Готуючись постати перед своїм Творцем, він сповідався у духівника, який прийшов до недужого додому; тоді ж батюшку і соборували. Після Божественного причастя отець Федір відчув себе набагато краще і невдовзі знову повернувся до богослужіння, продовжуючи свою діяльність громадського діяча та викладача. Але тяжка хвороба все-таки мала серйозні наслідки для літнього священника, і 7 жовтня 1916 року Федір Давидович Лазурський відійшов до Господа.

Від шлюбу з Анною Семенівною, вірною помічницею на життєвому шляху, яка була спочатку у складі сестринства в честь ікони Божої Матері «Троєручиця» при Сампсоніївському храмі на Шведській могилі [58, с. 520], а з 4 грудня 1903 р. очолила його раду [64, с. 1594]; [66, с. 351]; [68, с. 855], у нього залишилися сини Володимир і Олександр та дочка Марія, але вони не обрали шлях священнослужіння і пішли працювати на світські посади. Так, Володимир Федорович Лазурський став відомим українським літературознавцем, філологом, профессором Одеського інституту народної освіти.

Протоієрей Федір Давидович Лазурський з сином Володимиром та онуком Вадимом на руках. Травень, 1909 р., Люстдорф, Одеська обл. З сімейного архіву Лазурських

Інший син, Олександр Федорович Лазурський, став видатним лікарем-психологом, професором Педагогічної академії та Психоневрологічного інституту, який розробив вчення про особистість і типи характеру, одним з перших почав проводити дослідження особистості в природних умовах діяльності випробуваного.

У отця Федора Давидовича був рідний брат – Іоанн, так само вихований своїми батьками у любові до ближнього і в православній вірі. Він особливо переймався освітою дітей. Так, коли Іоанн Давидович був ще дяком і отримував невелику платню причетника, він все ж відкрив та утримував за свій кошт церковнопарафіяльну школу при Покровській церкві с. Крутьки Гадяцького повіту. Завдяки старанній підготовці до занять і застосуванню найновіших методик викладання він підняв свій навчальний заклад на високий рівень, порівняно з іншими сільськими школами повіту, що сприяло поширенню грамотності серед місцевого населення. Це було відмічено і єпархіальним керівництвом [12, с. 376], за що 23 березня 1878 р. йому було надано повний оклад псаломщика [16, с. 218].

Іоанн Давидович Лазурський закінчив повний курс семінарського навчання [13, с. 606], служив дяком, а потім дияконом Свято-Покровської церкви с. Крутьки Гадяцького повіту. 9 жовтня 1883 р. він був висвячений на священника до церкви Архистратига Михаїла села Млини Лохвицького повіту [22, с. 471]; [7, с. 290–291]. На той час це була дещо занепала через бідність населення мурована церква без церковнопарафіяльної школи, через що діти в основному були неписьменні і знали дуже мало молитов [24, с. 697]. Щоб виправити таке скрутне становище, молодий священник і в цьому селі вирішує відкрити за свій кошт навчальний заклад для дітей. І вже через рік, з 22 жовтня 1889 р. в громадському будинку (свого роду гуртожитку чи«малосімейці» для служителів, де мешкав і сам священник), була відкрита безплатна школа для хлопчиків, в якій навчалося 11 учнів. Резолюцією єпископа Полтавського та Переяславського Іларіона (Юшенова), від 15 листопада 1889 року, священник Іоанн Лазурський був затверджений законовчителем цієї школи [27, с. 1015].

Не зрікався батюшка і громадської, в основному благодійницької діяльності. Так, він був дійсним членом Полтавського відділення Православного місіонерського товариства [30, с. 257];

[39, с. 257]; [43, с. 97]; [48, с. 301], з перших днів заснування був членом Полтавського Свято-Макаріївського братства [32, с. 453]; [34, с. 336]; [35, с. 559]; [36, с. 621]; [41, с. 811]; [45, с. 715] та ін.

21 червня 1889 р. Іоанн Давидович Лазурський був затверджений на посаді духівника у відомстві Полтавського благочинного, священника Павла Колесникова [25, с. 539].

10 жовтня 1902 року священник Іоанн за віком був звільнений за штат [61, с. 882]. А через рік, 22 грудня 1903 року, позаштатний священник Михайлівської церкви с. Млини Лохвицького повіту завершив свій земний шлях [65, с. 68].

За свою ревну службу Іоанн Давидович був неодноразово відзначений єпархіальним керівництвом. Так, 7 серпня 1894 року він був нагороджений набедреником [42, с. 1125]. 27 листопада 1898 р. – оксамитовою фіолетовою скуфією [55, с. 875], а незадовго до своєї смерті позаштатний священник Іоанн Лазурський Святішим Синодом був нагороджений камилавкою за заслуги у духовному відомстві [62, с. 368].

У отця Іоанна був син Галактіон – батько майбутнього настоятеля Крюківської Свято-Успенської церкви. До 1878 року він навчався в Роменському духовному училищі, але 30 травня того ж року він був звільнений з середнього відділення навчального закладу та направлений виконуючим обов'язки паламаря до Свято-Успенської церкви м. Сорочинці Миргородського повіту [17, с. 310]. На жаль, за все життя він так і не зміг закінчити навчальний заклад, щоб стати священнослужителем.

30 січня 1879 р. Галактіон Іоаннович був переведений до Свято-Покровського храму с. Бобрик Гадяцького повіту [18, с. 92]. А через кілька років, 5 жовтня 1883 р. – до Свято-Покровської церкви с. Крутьки того ж самого повіту [22, с. 473]; [9, с. 7]. На 1895 рік псаломщик Галактіон згадується у Свято-Троїцькому храмі цього ж села [7, с. 290–291].

З 1904 р. Галактіон Іоаннович утримував свою сім`ю за рахунок виплат з емеритальної (тобто пенсійної) каси духівництва Полтавської губернії (на той час таку назву мав пенсійний фонд єпархії – Авт.) [69, с. 674].

Станом на 1912 рік псаломщик продовжував служити в названому вище храмі. На жаль, подальша доля батька протоієрея Іоанна Лазурського невідома. Але, мабуть, головна його роль у житті була саме у вихованні майбутнього православного

пастиря, якому належало прослужити у вівтарях Свято-Покровської та Свято-Успенської церков Крюкова у буремні роки двох революцій 1917 року та Другої світової війни.

Іоанн Галактіонович Лазурський народився 31 січня 1882 року в родині виконуючого обов'язки псаломщика Покровської церкви с. Бобрик. Його матір звали Єфросинія Олексіївна. Хрестив немовля священник цієї ж церкви отець Іоанн Крамаренко. Хрещеними батьком та матір'ю стали диякон цієї церкви Михайло Тимофійович Мартинович та міщанка міста Сум Марія Олексіївна Кустюкова.

Оскільки родина Лазурських постійно трималася разом і кожен з її членів підтримував один одного та ніс повну відповідальність за виховання молодого покоління, передаючи свій власний досвід, то змалку Іван насичував свою душу істинами Православної віри, щойно навчився ходити та розмовляти. Опіку над Іваном, турботу про його навчання та виховання взяли на себе дідусі-священники – отці Федір та Іоанн, які добре розумілися на особливостях священнослужіння, маючи значний власний досвід. А батько-псаломщик знаючи досконало церковний статут, навчав його красі церковного співу та слова.

Так, за прикладом свого батька молодший Лазурський вступає до Роменського духовного училища, яке, на відміну від нього, успішно закінчив у 1898 році та одразу, 27 червня цього ж року, після екзаменів був переведений у перший клас другого розряду третього відділення Полтавської духовної семінарії [53, с. 562]; [56, с. 407]. У другому класі старанний учень вже навчається в першому розряді першого відділення цього ж закладу [57, с. 468]; [58, с. 520]; [60, с. 464]; [63, с. 404]. Шість років семінарії пройшли дляІоанна, як одна мить у прагненні до знань і любові до Бога. І у 1904 році Іоанн Галактіонович отримує свідоцтво про закінчення курсу семінарії, а 15 червня призначається псаломщиком до Петропавлівської церкви хуторів Роблених Могил Кобеляцького повіту [67, с. 457].

Через сімейні обставини 13 грудня 1903 року Іоанн Галактіонович за власним проханням був звільнений з цієї посади [70, с. 29].

Невдовзі Іоанн Лазурський знову повертається до служби в храмі, в чому йому допомагає двоюрідний дід – духівник Полтавського міського благочиння Федір Давидович Лазурський. В цей час Іоанн стає вчителем Сампсоніївської двокласної церковнопарафіяльної школи, яка розташовувалася біля церкви на полі Полтавської битви. А 22 листопада 1909 року на Божественній літургії в Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі диякон Лазурський був висвячений єпископом Полтавським та Переяславським Іоанном (Смірновим) на священниката направлений на перше священницьке місце до Свято-Миколаївського храму містечка Диканька [71, с. 897–898]. Пізніше Іоанн Лазурський згадується настоятелем мурованого з окремою дзвіницею Свято-Миколаївського храму [9, с. 224].

Через рік, 29 вересня 1910 р., він був затверджений законовчителем другого народного училища [72, с. 1957]. А 19 листопада 1911 р. він стає членом благочинної ради Кобеляцького повіту 9 округи [73, с. 2552].

Іоанн Галактіонович, як і більшість священників, був членом благодійних організацій, серед яких – церковне Богородичне Братство при Полтавському Кафедральному Успенському соборі [75, с. 1898], сестринство на честь ікони Божої Матері «Троєручиця» при Сампсоніївському храмі на Шведській могилі [76, с. 934] та ін.

Не залишався панотець байдужим і до української культури. Він переймається становищем українського театру на Полтавщині. Так, він всіляко підтримував Товариство українських артистів, організоване драматургом М. Л. Кропивницьким, яким він захопився після перебування великого маестро у Полтаві у 1903 р. на урочистому відкритті пам’ятника І. П. Котляревському та на прем’єрі в Полтавському театрі опери Миколи Лисенка «Наталка Полтав-

ка». Священник Іоанн Лазурський навіть пише лист до Марка Кропивницького, датований 25 листопада 1903 року, висловлюючи свою вдячність за його участь у розвитку українського театру.

Згодом Іоанн Лазурський стає священником Сампсоніївської церкви на полі Полтавської битви, і там проводив Богослужіння до 6 лютого 1917 року, до того часу, коли був переведений Полтавським єпископом Феофаном (Бистровим) до Свято-Покровської церкви посада Крюкова Кременчуцького повіту [78, с. 376]. Одночасно священник служив і у приписній до цього храму кладовищенській мурованій Свято-Успенській церкві.

Біля Свято-Покровської церкви у Крюкові. Альбом «Поводі 1931. Кременчук Фото-РОБМИСТ. УВП». З фондів КрКМ. Друкується вперше

Протягом місяця він переймав досвід священників Свято-Покровської церкви, і вже у березні 1917 року вперше з'являється його запис у метричній книзі цієї церкви за 27 березня 1917 року. Спочатку отець Іоанн був третім священником храму і служив разом з отцями Костянтином Сулятицьким та Кирилом Сокологорським, дияконом Іоанном Баєвим та псаломщиком Григорієм Бєлєньким. В серпні цього ж року до причту приєднується ще один диякон, Григорій Грабовський. Після жовтневої революції 1917 р. метричні книги ще деякий час продовжу-

вали вести як реєстраційні документи. Так, на 1919 рік Іоанн Лазурський служив разом із священником Костянтином Сулятицьким та Кирилом Сокологорським і Дмитром Григоровичем [4]. На 1922 р. в Покровському храмі служили настоятель Іоанн Лазурський, священник Михайло Леусов, диякон Григорій Бєлєнький, диякон Іоанн Баєв [3].

За спогадами онука, Вадима Георгійовича Лазурського, отець Іоанн під час повеней початку 1930-х рр. перебував у Крюкові і служив у Свято-Покровській церкві.

Також він уважно спостерігав за цією руйнівною стихією і щодня відмічав рівень води. На той час родина Лазурських мешкала за адресою провулок Мало-Кузнечний, буд. 16. Будинок зберігся до наших часів. Можна припустити, що панотець залишався настоятелем храму до його закриття і служив Богу разом із другим священником Михайлом Павловичем Леусовим, який помер навесні 1938 року.

В період безбожної влади храм, в якому служив отець Іоанн, спочатку у 1929 р. стає «пам'яткою старовини та приміщенням старовинного зібрання ікон у місті» [1]. А в жовтні 1937 р. Свято-Покровська церква була закрита, приміщення було вирішено передати під культурний заклад, але насправді храм довгий час стояв пусткою, поки не був зруйнований [8, с. 1]. До цього в жовтні 1930 року була закрита приписна кладовищенська церква Успіня Пресвятої Богородиці. Цей храм разом з

церковною школою було намічено віддати під трудову школу-майстерню ім. І. Франка [81]. Дзвони переплавили на вагонобудівному заводі, а у самій церковній споруді було створено робітничий факультет, в підвалах церкви для працівників заводу квасили та солили на зиму овочі. Згодом храм перетворили на спортзал [80].

Як не розірвалося серце настоятеля від болю за свої рідні храми? Мабуть, він брав сили у молитві до Господа. Священник на деякий час залишився без парафії, здійснюючи церковні треби на дому у своїх парафіян.

Потім розпочалася Друга світова війна. Під час окупації німцями Кременчука багато споруд було зруйновано, але достеменно відомо, що стіни Свято-Успенської церкви витримали. В ці нелегкі часи отець Іоанн Лазурських не залишив священницького служіння та своїх парафіян, і всіляко підтримував їх. Про діяльність Успенської парафії на території окупованого Крюкова згадує в одній із своїх брошур і полтавський краєзнавець Віра Никанорівна Жук.

Протоієрей Іоанн увесь цей час благав Бога про милість і з надією вірив у те, що він не залишить своїх вірних чад. Так, у 1942 р. з дозволу німецької влади в заново освяченій будівлі відкривається Свято-Успенська церква вже не як приписна та кладовищенська, а як самостійна парафіяльна. Люди почали зносити ікони та церковне начиння, які зберігали у себе по домівках [80, с. 117–118].

Було заплановано освятити церковний престол архієрейським чином. Але ситуація склалася так, що в останню мить його освятили тільки ієрейським чином через відсутність єпископа Полтавського та Лубенського Веніаміна (Новицького). Можливо, німецьке керівництво не надало дозвіл єпископу виїжджати з Полтави. На освяченні престолу були присутні настоятель протоієрей Іоанн Лазурський, благочинний Кременчуцької округи протоієрей Стефан Кремянський та інші місцеві священники. Тривалий час на цьому престолі проводилися Богослужіння. З того часу жодного разу Свято-Успенський храм більше не зачиняв свої двері для віруючих.

Станом на 1943 рік «двадцятка» парафії складалася з 14 чоловік, серед яких були настоятель Лазурський Іоанн Галактіонович, протодиякон Могилевський С. І., псаломщик Кодиченко І. В., староста Льопа Д. Г., охоронець Харченко Х. К., приби-

ральниця Кардашевська А. С., проскурниця Білаш Є., староста Покровської церкви Дегтярьов Т. Ф., староста кладовища Власов А. Н. та парафіяни Чернишов Іван Іванович і Зінченко Петро Павлович. До складу хорової капели Свято-Успенської церкви під час окупації входило 26 чоловік [5]. Все це є доказом того, що під час Другої світової війни настоятель-протоієрей Іоанн Лазурський не залишив без своєї допомоги та підтримки жителів Крюкова.

Свято-Успенська церква після Другої світової війни

І після закінчення війни він залишався незмінним настоятелем до кінця свого життя, здійснюючи обов'язки місцевого священника. Так, це підтверджується свідоцтвами про хрещення отцем Іоанном місцевих жителів, які знаходяться зараз у сімейних архівах [79].

Родина Лазурських, 1949 р., 2-й справа І. Г. Лазурський. З родинного архіву

Останні свої роки Іоанн Галактіонович Лазурський намагався якомога більше проводити з рідними та близькими. Згадуючи про свою юність, про перші роки пастирського служіння, про своїх доньок Галину та Ольгу і сина Георгія, про довічне захоплення українським театром, він часто подумки повертався до рідної Полтави та Диканьки і насолоджувався спогадами про українські пісні та традиції.

12 листопада 1949 року перший настоятель парафіяльної Крюківської Свято-Успенської церкви митрофорний протоієрей Іоанн Галактіонович Лазурський завершив свій земний шлях, залишивши по собі величний спадок – відновлений діючий Успенський храм та джерело Православної віри, яке не пересихає і донині.

Родина Лазурських на могилі протоієрея Іоанна Галактіоновича Лазурського. Третя справа – дружина священника. З родинного архіву

Внесок родини Лазурських в церковну історію Полтавського краю, в розвиток освіти та науки є неоціненним. В даному дослідженні нам вдалося лише злегка відобразити їх намагання підвищити учбовий рівень навчальних закладів нашого краю та збагатити своїм духовним досвідом віруючих Полтавщини; їх допомогу стражденним завдяки участі кожного з членів цієї родини у різних благодійних організаціях. Кожен із сім`ї Лазурських на власному досвіді розумів тих, хто жив у бідності, і від щирого серця допомагав їм, як міг.

Список використаних джерел

1. Архів Кременчуцького краєзнавчого музею (КрКМ). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 436. Арк. 167.
2. Гужва Ю. М. Лазурський, Федір Давидович. Полтавіка. Полтавська енциклопедія. Том 12. Релігія і Церква. Полтава: Полтавський літератор, 2009. URL: http://history-poltava.org.ua.
3. Державний архів Полтавської області (ДАПО). Ф. 1011. Оп. 3. Спр. 71.
4. ДАПО. Ф. 1011. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 147–237.
5. ДАПО. Ф. Р-2642. Оп. 1. Спр. 64а. Арк. 177, 175, 176.
6. Енциклопедія сучасної України: URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=53073"=53073.
7. Коломенский Г. (сост.) Сборник необходимых сведений о всех приходах Полтавской губернии. Адрес-календарь духовенства. Полтава : Типография губернського правления. 1895. С. 290–29, 234–235.
8. Комісаренко О. Уряд задовольнив клопотання трудящих. Останню церкву у Крюкові закрито. Вагонобудівник. 17.10.1937, С. 1.
9. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (НБУВ). Ж 13064. Полтавская Епархия. Справочная клировая книга по Полтавской епархии на 1912 год. Составлена в Канцелярии Духовной Консистории по сведениям, доставленным о.о. благочинными. Полтава. 1912. XCII. С. 7, 224.
10. Полтавские Епархиальные ведомости (ПЕВ). Оф. Ч. 1868. № 1. С. 11.
11. ПЕВ. Оф. Ч. 1869. № 12. С. 537.
12. ПЕВ. Оф. Ч. 1871. № 10. С. 376.
13. ПЕВ. Оф. Ч. 1872. № 16. С. 606.
14. ПЕВ. Оф. Ч. 1872. № 22. С. 788.
15. ПЕВ. Оф. Ч. 1877. № 11. С. 339.
16. ПЕВ. Оф. Ч. 1878. № 8. С. 218.
17. ПЕВ. Оф. Ч. 1878. № 12. С. 310.
18. ПЕВ. Оф. Ч. 1879. № 5. С. 92.
19. ПЕВ. Оф. Ч. 1880. № 6. С. 107.
20. ПЕВ. Оф. Ч. 1881. № 4. С. 61.
21. ПЕВ. Оф. Ч. 1883. № 2. С. 28.
22. ПЕВ. Оф. Ч. 1883. № 21. С.471, 473.
23. ПЕВ. Оф. Ч. 1888. № 19. С. 583.
24. ПЕВ. Оф. Ч. 1888. № 23. С. 697.
25. ПЕВ. Оф. Ч. 1889. № 14. С. 539.
26. ПЕВ. Оф. Ч. 1889. № 22. С. 887.
27. ПЕВ. Оф. Ч. 1889. № 24. С. 1015.
28. ПЕВ. Оф. Ч. 1890. № 2. С. 45.

29. ПЕВ. Оф. Ч. 1890. № 6. С. 204.
30. ПЕВ. Оф. Ч. 1891. № 8. С. 257.
31. ПЕВ. Оф. Ч. 1891. № 11. С. 343, 378.
32. ПЕВ. Оф. Ч. 1891. № 12. С. 453.
33. ПЕВ. Оф. Ч. 1891. № 22. С. 822.
34. ПЕВ. Оф. Ч. 1892. № 8. С. 336.
35. ПЕВ. Оф. Ч. 1892. № 13. С. 559.
36. ПЕВ. Оф. Ч. 1893. № 11–12. С. 621.
37. ПЕВ. Оф. Ч. 1893. № 17–18. С. 879.
38. ПЕВ. Оф. Ч. 1893. № 19. С. 965, 983.
39. ПЕВ. Оф. Ч. 1894. № 5–6. С. 284, 257.
40. ПЕВ. Оф. Ч.1894. № 9. С. 311–312.
41. ПЕВ. Оф. Ч. 1894. № 14. С. 811.
42. ПЕВ. Оф. Ч. 1894. № 23. С. 1125.
43. ПЕВ. Оф. Ч. 1895. № 3. С. 97.
44. ПЕВ. Оф. Ч. 1895. № 15. С. 586.
45. ПЕВ. Оф. Ч. 1895. № 16. С. 671, 715.
46. ПЕВ. Оф. Ч. 1895. № 18. С.815.
47. ПЕВ. Оф. Ч. 1895. № 19. С. 876.
48. ПЕВ. Оф. Ч.1896. № 11. С. 301.
49. ПЕВ. Н. Ч. 1897. № 17. С. 416.
50. ПЕВ. Оф. Ч. 1897. № 20–21. С. 499.
51. ПЕВ. Оф. Ч. 1897. № 34. С. 886.
52. ПЕВ. Оф. Ч. 1898. № 3.
53. ПЕВ. Оф. Ч. 1898. № 20–21. С. 562.
54. ПЕВ. Оф. Ч. 1898. № 29. С.731-732.
55. ПЕВ. Оф. Ч. 1898. № 36. С. 875.
56. ПЕВ. Оф. Ч. 1899. № 17. С. 407.
57. ПЕВ. Оф. Ч. 1900. № 21. С. 468.
58. ПЕВ. Оф. Ч. 1901. № 20. С. 520.
59. ПЕВ. Оф. Ч. 1901. № 27.С. 1783.
60. ПЕВ. Оф. Ч. 1902. № 19. С. 464.
61. ПЕВ. Оф. Ч. 1902. № 31. С. 882.
62. ПЕВ. Оф. Ч. 1903. № 15. С. 368.
63. ПЕВ. Оф. Ч. 1903. № 19. С. 404.
64. ПЕВ. Оф. Ч. 1903. № 36. С. 1594.
65. ПЕВ. Оф. Ч. 1904. № 5. С. 68.
66. ПЕВ. Оф. Ч. 1904. № 17. С. 351.
67. ПЕВ. Оф. Ч. 1904. № 20–21. С. 457, 435.
68. ПЕВ. Оф. Ч. 1904. № 22-23. С. 855.
69. ПЕВ. Оф. Ч. 1905. № 28. С. 674.
70. ПЕВ. Оф. Ч. 1907. № 2. С. 29.
71. ПЕВ. Оф. Ч. 1909. № 34. С. 897–898.
72. ПЕВ. Оф. Ч. 1910. № 30. С. 1957.

73. ПЕВ. Оф. Ч. 1911. № 36. С. 2552.
74. ПЕВ. Оф. Ч. 1912. № 6. С. 374.
75. ПЕВ. Оф. Ч. 1912. № 30. С. 1898.
76. ПЕВ. Оф. Ч. 1915. № 11. С. 934.
77. ПЕВ. Н. Ч. 1916. № 22. С. 2043–2050.
78. ПЕВ. Оф. Ч. 1917. № 5. С. 376.
79. Свідоцтво про хрещення Людмили Миколаївни Душакової 17.09.1948 р. Архів родини Душакових.
80. Селянко Л. П., Гуджол К. В. Успенська церква: минуле й сьогодення. Кременчук – 435 років. Матеріали науково-практичної конференції. Кременчук, 2006. С. 117–118.
81. Супонев Дайош церкву під вогнище культури. Шабер. 15.10.1930. № 33 (190).

Viktoriia Shyrai

THE FAMILY OF IOANN GALLAKTIONOVICH LAZURSKYI, THE FIRST ABBOT OF THE PARISHHOLY ASSUMPTION CHURCH IN KRYUKOV

The article investigates the unknown facts if the personal and priestly life of Father John Galaktionovich Lazursky. The article discusses the formation of John Lazursky personality against the background of his time period, family upbringing, the education he received, and the environment that influenced his choice of spiritual dignity. John Lazursky lived his life as a church and public figure, as well as a teacher of the Law of God in various educational institutions in the pre-revolutionary period before 1917 and during the German occupation. Lazursky's role as a priest in the culminating events of the church history of Kryukov and Poltava region as also discussed in the article.

Key words: *Orthodox Church, Holy Synod, Theological Seminary, cleric, archpriest, Poltava diocese, Kryukov, the Law of God, German occupation, parish priest, parish schools, priestly rank, see, confessor.*

АВТОРИ

Аліман Мирослав – кандидат економічних наук, доцент, почесний професор Полтавського університету економіки і торгівлі

Ангелов Іван – Голова громадської організації Запорізьке міське болгарське товариство «Відродження» та Руху за збереження історичної пам'яті болгар у місті Запоріжжі

Бабенко Людмила – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Бахтіна Світлана – провідний науковий співробітник відділу пам'яток історії ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охороникультурної спадщини»

Бєлявська Оксана – науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, доцент Національного університету «Одеська політехніка», кандидат архітектури

Бондаренко Зоя – краєзнавець

Булава Леонід – кандидат географічних наук, доцент

Булда Микола – директор Публічної бібліотеки імені Г. С. Сковороди Чорнухинської селищної ради

Василенко Ілля – зберігач фондів Карлівського історико-краєзнавчого музею

Власенко Ірина – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Власов Олег – молодший науковий співробітник відділу історії Національного заповідника «Хортиця», м. Запоріжжя

Гайдамака Вікторія – вчитель-методист української мови та літератури Полтавського міського багатопрофільного ліцею № 1 імені І. П. Котляревського

Гейко Анатолій – старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, кандидат історичних наук

Гейко Антоніна – учитель української мови та літератури Мачухівського навчально-виховного комплексу

Глущенко Людмила – заступник директора з наукової роботи Дослідної станції лікарських рослин ІАІП НААН, кандидат с.-г. наук, старший науковий співробітник

Грибан Ганна – директор видавництва «Дивосвіт», член Національної спілки краєзнавців України

Дідусенко Ганна – головний бібліотекар відділу краєзнавства Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського

Діптан Ірина – кандидат історичних наук, доцент

Залєток Наталія – завідувачка відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, докторка історичних наук, старша дослідниця

Калашник Євгеній – директор Білицького краєзнавчого музею, магістр історії

Капко Світлана – науковий співробітник наукової бібліотеки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Капустян Ганна – професор кафедри гуманітарних наук культури та мистецтва Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, доктор історичних наук

Киридон Алла – директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», доктор історичних наук, професор

Клепко Сергій – доктор філософських наук, доцент, головний редактор «Постметодика» (1993–2021), член Українського товариства філософії освіти при Українському філософському фонді, Національної спілки краєзнавців України, Національної спілки журналістів України

Козюра Ігор – професор кафедри менеджменту Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», кандидат історичних наук, доктор наук з державного управління

Корольова Інна – аспірантка Кременчуцького національного університету імені М. Остроградського.

Копилець Євгеній – заступник директора з навчально-виховної роботи Комунального закладу «Полтавський обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму і краєзнавства

учнівської молоді Полтавської обласної ради», кандидат педагогічних наук

Кузьменко Наталія – завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу новітньої історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Куценко Наталія – завідувач відділу селекції Дослідної станції лікарських рослин ІАІП НААН, кандидат с.-г. наук, старший науковий співробітник

Кушнір Леонід – науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу новітньої історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, кандидат економічних наук, доцент

Кушнір Людмила – вчителька географії КЗ «Розсошенська гімназія Щербанівської сільської ради Полтавського району Полтавської області», кандидат географічних наук, доцент

Левицька Надія – завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій, доктор історичних наук, професор

Лимар Олександр – науковий співробітник науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Максименко Оксана – доцент кафедри іноземних мов Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, кандидат педагогічних наук

Маслак Віра – випускниця історичного факультету Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка

Мельніков Олександр – колишній заступник декана історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Мельникова Ірина – завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Мокляк Володимир – заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Мушта Олександр – завідувач меморіального музею Зелений будиночок Кам'янського державного історико-культурного заповідника

Нестеренко Лідія – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського

Нестеренко Ольга – учитель історії та громадянської освіти Полтавського НВК (ЗНЗ-ДНЗ) № 16

Онацько Юрій – директор Шишацького краєзнавчого музею

Павлюк Віталій – випускник історичного факультету Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка, учитель-методист Бреусівського ліцею Козельщинської селищної ради, член Національної спілки журналістів України

Передерій Ірина – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства, культури та документознавства Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»

Перерва Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри педагогіки, психології та менеджменту освіти КНЗ КОР «Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів

Петренко Ірина – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі, відповідальний секретар Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Пєтков Сергій – професор кафедри публічного та приватного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, доктор юридичних наук

Пивоварська Каріна – голова циклової комісії правничих дисциплін Полтавського фахового коледжу, кандидат історичних наук, доцент

Пилипець Віталій – колишній старший науковий співробітник Карлівського історико-краєзнавчого музею

Пісцова Марія – завідувач науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Поспєлов Сергій – завідувач кафедри землеробства і агрохімії імені В. І. Сазанова Полтавського державного аграрного університету, доктор сільсько-господарських наук, професор

Пшинка Микола – краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України

Рахмун Марія – старша наукова співробітниця Гадяцького історико-краєзнавчого музею

Самойленко Наталія – кандидат історичних наук, доцент

Самородов Віктор – доцент Полтавського державного аграрного університету

Сарапин Віта – кандидат філологічних наук, доцент кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі

Сердюк Григорій – відмінник народної освіти України, вчитель-методист, член Національної спілки краєзнавців України, Національної спілки журналістів України, Почесний краєзнавець України

Сиволап Наталія – завідувач науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Силка Оксана – доктор історичних наук, професор

Синявська Лариса – професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, доктор історичних наук

Скирда Антоніна – завідувач сектору науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Скирда Олег – завідувач сектору пам'яткознавчих досліджень науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Стаценко Дмитро – кандидат історичних наук, заступник директора Полтавського коледжу управління, економіки і права

Студінський Володимир – виконавчий директор Науково-дослідного навчального центру «ПринцепС», доктор історичних наук, кандидат економічних наук

Сулима Оксана – завідувач сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Супруненко Руслан – студент факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Ткаченко Катерина – заступник директора з наукової роботи краєзнавчого музею м. Горішні Плавні

Усенко Владислав – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу новітньої історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Федорова Марина – завідувач відділу краєзнавства Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського

Фільчак Світлана – журналістка

Христенко Олександр – член Національної спілки краєзнавців України, член Національної спілки журналістів України, спецкор, керівник Аналітичного центру Міжнародного інформаційного агентства «Вектор Ньюз»

Чередник Людмила – доцент кафедри українознавства, культури та документознавства Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», кандидат філологічних наук

Чиркова Марина – методист кафедри філософії і економіки освіти Полтавської академії неперервної освіти імені М. В. Остроградського, магістр державного управління

Чіп Едуард – вчитель історії Кременчуцької спеціальної школи Полтавської обласної ради

Чорноморець Євгенія – старша наукова співробітниця відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, кандидатка філософських наук

Ширай Вікторія – завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу КЗК «Кременчуцький краєзнавчий музей»

Шиян Олена – завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу природи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Наукове видання

НАУКОВА СПАДЩИНА ВЧЕНОЇ ВІРИ ЖУК (1928–2008)

МАТЕРІАЛИ
Всеукраїнської науково-практичної конференції,
присвяченої 95-річчю від дня народження науковиці

Дизайн обкладинки *П. В. Кійченко*
Комп'ютерне верстання *О. С. Корніліч*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 36,6.
Тираж 300 пр. Зам. № 295/2085.

Видавець і виготовлювач
Полтавський університет економіки і торгівлі,
к. 115, вул. Коваля, 3, м. Полтава, 36014; ☎ (0532) 50-24-81

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3827 від 08.07.2010 р.